

Evropa, Rusko a okolní svět. Proměny moderní doby

Kapitoly z obecných dějin 19. století

Radomír Vlček

Pracovní výukový materiál
Není určeno k distribuci ani žádné formě šíření

leden 2020

Obsah:

I.	ÚVOD.....	7
II.	DEVATENÁCTÉ STOLETÍ JAKO DOBA ZÁSADNÍCH PROMĚN	13
1.	Století velkých objevů.....	13
2.	Století v odrazu přírodních katastrof	31
3.	Století morální degradace.....	34
III.	DEVATENÁCTÉ STOLETÍ V HISTORIOGRAFICKÉM KONTEXTU	37
1.	České dějepisectví k dějinám 19. století	37
2.	Západoevropské dějepisectví k dějinám 19. století.....	52
3.	Východoevropské dějepisectví k dějinám 19. století	52
4.	Mimoevropské dějepisectví k dějinám 19. století	52
5.	Periodizace „dlouhého“ století.....	52
IV.	FRANCOUZSKÁ REVOLUCE, NAPOLEON A JEJICH DOPADY	56
1.	Francouzská revoluce jako začátek 19. století a ruská revoluce jako jeho konec	56
2.	Velká francouzská revoluce	58
a.	Vymezení Velké francouzské revoluce	58
b.	Příčiny Velké francouzské revoluce.....	60
c.	Rozdělení Velké francouzské revoluce	63
3.	Evropa pod vlivem francouzské revoluce a Napoleona.....	80
4.	Reformy v Prusku.....	102
5.	Tylžský mír a erfurtské setkání evropských panovníků.....	107
6.	Francie za Napoleona a Bourbonské restaurace.....	118
7.	Restaurace	123
10.	Svatá aliance	145
11.	Evropský kongresový systém	151
12.	Romantismus	160
13.	Národy a nacionalismus.....	162

V. STOLETÍ REVOLUCÍ.....	176
1. Řecké povstání	176
2. Francouzská červencová revoluce	182
3. Belgická revoluce	184
4. Polská revoluce	185
5. Průmyslová revoluce	188
6. Dělnické hnutí a vize socialismu.....	196
7. Revoluční dění 1848-1849.....	217
8. Realismus	225
VI. VÝCHODNÍ OTÁZKA A BALKÁN	230
1. Východní otázka	230
2. Balkán.....	236
8. Krymská válka a pařížský mír	248
9. Rusko po krymské válce.....	254
VII. MEZINÁRODNÍ VZTAHY PO KRYMSKÉ VÁLCE.....	282
1. Formování nových mocenských systémů	282
2. Sjedenění Itálie	298
3. První vatikánský koncil.....	308
4. Završení italského sjednocování	312
5. Sjedenění Německa.....	314
6. Velká Británie.....	327
7. Viktoriánská Anglie a britský koloniální systém.....	329
8. Americká občanská válka	338
VIII. DĚLNICKÉ HNUTÍ VE DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ.....	346
1. Marx a Engels jako zakladatelé tzv. vědeckého socialismu	346
2. Historický a dialektický materialismus.....	352

3.	Marxistická politická ekonomie.....	355
4.	Mezinárodní dělnická sdružení.....	363
5.	Pařížská komuna	367
6.	Dělnické hnutí v Evropě po Pařížské komuně	368
7.	Opozice v Rusku.....	369
8.	Liberalismus	399
9.	Konzervatismus.....	406
IX.	SVĚT V ETAPĚ KOLONIALISMUS A IMPERIALISMU.....	410
1.	Moderní kolonizace	410
2.	Búrská válka	419
X.	SVĚT NA PŘELOMU 19. A 20. STOLETÍ	422
1.	Zhoršování mezinárodních vztahů.....	422
2.	Mírové konference v Haagu.....	431
3.	Rusko-japonská válka.....	437
4.	Ruské revoluce přelomu 19. a 20. století	442
5.	Balkánské války.....	476
6.	Příčiny první světové války	480
7.	Rusko a Velká válka	490
8.	Poziční válka.....	499
9.	Velká prohra.....	507
XI.	ZÁVĚR.....	512
XII.	Dodatky.....	514
1.	Mapy	514
2.	Chronologie nejdůležitějších událostí	515
4.	Jmenný rejstřík.....	525
5.	Literatura:.....	553

6. Resumé 565

I. Úvod

„Zlo ve světě je veliké, ale radost je větší.“¹

„Svoboda, která kapituluje, nebo moc, která se ponižuje, nenalézají u svých nepřátel slitování.“²

Děni zastavit nelze. Minulost ještě nedávno vcelku blízká, se rychle stává značně vzdálenou; něčím téměř jistě pomínutelným. Jenomže právě v takovém dění spočívají kořeny našeho stávajícího života a všeho, co se kolem něj děje. Proto je nutné se stále vzdálenou i bližší minulostí zabývat. Otázkou přirozeně je, nakolik intenzivně? S pohledu profesního historika vyvstává dilema, zda má pokračovat v kumulování analytických prací zaměřených na detailní poznání nebo se zaměřit na přehledové syntézy? Třeba i takové, které opakují některá známá fakta, ovšem zařazují je do širších a přesnějších souvislostí, tvoří z nich příběh interpretovaný nejmodernějšími metodami historického bádání. Každé z toho má svoje úskalí. První v množství detailních zpracování, která jsou jistě přínosem pro specializovanou vědu. V rámci širšího okruhu čtenářů je však již téměř nikdo nečte, protože takových prací nás obklopují stovky, ne-li tisíce. Není na ně v naší zrychlené době čas, ani prostor. Druhá zase vyvolává pochybnosti, že její výsledky nejsou skutečnou vědeckou prací. „Pouze“ přece sumarizují výsledky předchozích bádání; vlastně takový historik od sebe i od svých kolegů opisuje. Plagiátorství se ve vědecké práci netrpí. Je největším prohřeškem, jakým se osoba vydávající se za větce může provinít. Kde jsou však hranice plagiátorství? Jistě se nesmí opisovat. Každý sebehorší etický kodex společenskovědního badatele konstatuje, že výsledky práce musejí být nejen hodnověrně ověřené, ale i explicitně uvedeny jejich zdroje. Nemá však řetězení dříve zjištěných skutečností přece jen svůj význam? Především pro širší pochopení minulého dění? Nabízí přece na poměrně malé ploše možnost uvědomit si působení různých a často i různorodých jevů. Jistě je žádná syntéza nevyčerpá beze zbytku. Vždy i přehledová práce bude autorovým subjektivním výběrem. Není ovšem účelné toto vše podstupovat, abychom dali čtenáři možnost učinit si přehled o minulém dění? Devatenácté století, které se před vcelku krátkou dobou stalo stoletím

---

¹ Srov. Hermann BROCH, *Náměsíčníci*. Praha 2012, s. 556.

² Srov. Francois-René de CHATEAUBRIAND, *Paměti ze záhrobí*. Praha 2011, s. 144.

předminulým a tudíž již nikoli tak atraktivním jako to, co se „odehrávalo včera“, k takovému popisu přímo vybízí. Existuje o různých stranách jeho vývoje spousta analytických publikací, na něž se může syntetik odkázat. Současně ale může s odstupem času v přehledové práci vysvětlit vývojové tendence a na peripetiích některé jejich „místní“ zvláštnosti.

A právě v 19. století se většina z toho, čím se dnes obklopujeme, jak v každodenní mikrostruktuře, tak v politické, ekonomické i sociální makrostruktuře, rodila, měla svoji genezi a základní vývoj. Shodně s brněnským historikem Milanem Řepou (* 1970), redaktorem podnětné týmové publikace *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, můžeme i v souvislosti s obecnými dějinami 19. století konstatovat, že „Devatenácté století vstupuje do různých diskurzů a nabývá řady podob, jež oscilují mezi dvěma mezními polohami – apologií a odsouzením. Oba postoje přitom shodně považují 19. století za epochu, kdy se vytvořily souřadnice, v nichž se (do značné míry) pohybujeme dodnes“.³

Stávající postmoderní historiografie potlačuje objektivizující syntézy a naplňuje dějiny jednotlivými příběhy. Nad makro historii je nadřazována mikro historie. Nepochybně to je správné, je třeba „zaplnit“ to, co ve výkladu dějin ještě chybí. Nicméně takový koncept má jedno úskalí: je potlačován nezbytný přehled jakéhosi univerzálního historického vývoje.⁴ Pochopitelně se nabízí otázka, zda je vůbec v moderní době přehled univerzálního historického vývoje ješně možný či vůbec nutný? Zda naopak nestačí soustředit se na příběhovou mikro historii, která dotváří to, co již bylo popsáno dřívějšími generacemi.

Vývoj moderní vědy nejednou ukázal, že především v dějinách je nutný kritický nový přístup obohacený výsledky nejrůznějších bádání. Včetně prolnutí mikro historického a makro historického bádání. A tak jen propojení syntetizujícího zobecňujícího pohledu s analyzujícím mikro historizujícím dává možnost všestranného pohledu na minulost, skýtá možnost jejího pochopen, jež je potřebné pro širší poznání chodu stávající společnosti.

Cílem předložené publikace je seznámit čtenáře s nejdůležitějšími událostmi **života společnosti a proměn států z pohledu obecných dějin v období, které je**

---

³ Srov. Milan ŘEPA (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha 2008, s. 9.

⁴ Srov. Milan HLAVAČKA, Antoine MARÈSE, Magdaléna POKORNÁ et alii, *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*. Praha 2011, s. 16-18.

tradičně vymezovaného jako tzv. dlouhé 19. století. Na prvním místě jde o politické záležitosti. Ty však jsou vloženy do kontextu hospodářských a sociálních dějin, zčásti i dějin každodennosti, gender history i dějin myšlení a umění. Nejde ovšem o to pojednat o všech nuancích. Cílem je především postihnout nejdůležitější jevy a přispět tak k poznání charakteru 19. století, toho, co lidské dění z hlediska jevů nejvíce ovlivňovalo. Oproti většině obdobných prací je zvláštní pozornost věnována východní Evropě. Je tomu tak proto, že v drtivé většině dosavadních syntetizujících prací o obecných dějinách 19. století byl kladen důraz na kulturně civilizační vyspělost západní Evropy, na její nezpochybnitelné technické, sociální i politické přednosti, kdežto východní Evropě byla věnována pozornost malá, ve většině případů dokonce marginální. Přitom zejména pro české prostředí, které se tradičně nachází na pomezí západoevropského kulturně civilizačního a východoevropského kulturně civilizačního typu, je nezbytné sledovat obě vývojové linie. Vždyť oběma byl český prostor, a pro 19. století to platí obzvláště výrazně, se stejnou intenzitou ovlivňován, vůči oběma se střídavě více či méně vyhraňoval a naopak mnohé z nich přejímal, mnohými jejich znaky se nechal inspirovat či dokonce determinovat.⁵

Co se týče účelu zpracování, je cílem předložené publikace poskytnout syntetizující obraz prolínání a působení různých dějinných faktorů 19. století. Na prvním místě politických. Jde o to pojednat o proměnách jednotlivých států, především těch, které tzv. ovlivňovaly velkou historii. Nejde tedy o vyčerpávající popis dění ve všech zemích světa, ale o postižení kruciólních problémů relevantních pro světové trendy 19. století. Středem pozornosti je přirozeně Evropa, pozornost je však věnována i zemím jiných kontinentů. Čtenáře může poněkud překvapit větší pozornost, která je kladena na východní Evropu. Je tomu tak proto, že v současnosti již v českém dějepisectví existují překlady knih západoevropských autorů, kteří na 19. století nahlížejí prizmatem své země, své kulturně civilizační orientace a dění ve východní Evropě spíše jen naznačují, nepovažují je z hlediska moderní civilizace za nejdůležitější. Nejde nám o to, takovým pracím oponovat a východoevropské prostředí adorovat, ale o to, upozornit čtenáře na to, že dění ve východní Evropě bylo organickou součástí světového dění. Jde tedy o to jistým způsobem doplnit a vyvážit informace, které lze získat z četby jiných knih.⁶

---

⁵ Srov. Radomír VLČEK, *Ruský panslavismus – realita a fikce*. Praha 2002, s. 7-10.

⁶ Srov. Michael RAPPORT, *Evropa 19. století*, Praha 2011; Norman DAVIES, *Evropa. Dějiny jednoho kontinentu*. Praha 2000¹; Praha 2005².

Dalším tematickým okruhem prolínajícím celou práci jsou hospodářské vztahy. Nejde o zevrubnou analýzu ekonomiky jednotlivých zemí, ale jen a pouze o upozornění na stěžejní faktory, které dění 19. století ovlivňovaly. Obdobně tomu tak je i ve sféře dějin kultury. Práce si neklade za cíl být dějinami kulturních vztahů, nicméně snaží se postihnout stěžejní umělecké směry a připomenout velmi důležitou skutečnost z oblasti dějin myšlení. Že právě umělecké směry se mimořádným způsobem odrážely v politickém dění, výrazně je ovlivňovaly a směřovaly.

Devatenácté století bylo dobou nesmírné sociální proměnlivosti. Opět nám nejde o to vyčerpávajícím způsobem pojednat o sociálních vztazích či idejích a ideologiích, které se od nich odvíjely. Cílem však je připomenout, že 19. století se v sociální rovině mimořádně proměňovalo, formovalo se nové myšlení i v této sféře a připravovalo moderní svět 20. století se všemi jeho mimořádně vyhrcovanými spory. Formovalo se v ní, to v paradigmatickém celku označujeme jako sociální otázka. Ta byla všudypřítomná a do značné míry ovlivňovala politické dění. Bez uvědomění se jejího významu tedy nelze ani pochopit politické směřování jednotlivých zemí ani světa (Evropy) jako celku.

Práce je především sumarizací dostupných faktů. Opírá se primárně o literaturu. Dobovou i sekundární. Protože je určena českému čtenáři, v odkazech uvádí především literaturu české provenience a překlady zahraničních autorů do češtiny. Protože se oproti jiným podobným přehledovým pracím snaží více ukázat postavení a roli východoevropského prostoru ve světovém dění, věnuje také pozornost literatuře provenience ruské. Západoevropská a angloamerická literatura je poněkud potlačena, a to především proto, že v obdobných příručkách jiných autorů je hojně citována.

S ohledem na množství uvedených faktů si následující text nečiní žádné nároky být považován za zásadní analýzu. Vzdálená mu je také, v současnosti tak populární metoda případové studie. Jde v něm především o to popsat děje ve vzájemných souvislostech a upozornit na jejich paralelnost či naopak míjivost. Ve shodě s francouzským filozofem, psychologem a historikem Michele Foucaultem (1926-1984) jde o to ukázat, nakolik se v 19. století potvrzuje jeho teorie diskontinuity lidských dějin; především, nakolik je odlišný (diskontinuitní) vývoj východní Evropy ve

srovnání s Evropou západní, jaké jsou na bázi obecných dějin mezi nimi interakce, čím se vzájemně ovlivňují, ale také negují.⁷

Hlavně jde v předložené práci o to nabídnout přemýšlení; uvažování o světě 19. století, o jeho politické ale nejen politické proměnlivosti. Nejvíce pozornosti je proto věnováno politické, zejména zahraničně politické rovině. Za ní následuje rovina ekonomická, kulturní a sociální. Dílčím způsobem je připomenuta každodennost, ale co se jí týče, nejde o to vysledovat její proměnlivost v průběhu 19. století, ale pouze upozornit na její existenci a v 19. století zvláštnost. Rozhodně se práce nevěnuje takovým zajímavým a důležitým aspektům, jako je otázka symbolů, cenzury a morálky. Práce záměrně věnuje více pozornosti dění ve východní Evropě. Není tomu tak proto, aby bylo Rusko a východní Evropa nějak zvýrazňována či zveličována, ale proto, že v podobných syntetizujících pracích je často této části Evropy a světa věnována malá, často minimální pozornost. Jde tedy o to, aby si čtenář v kombinaci s takovými pracemi mohl učinit komplexnější obraz o dění v 19. Století.

Co se týče technického zpracování, je práce pro snazší orientaci rozčleněna na poměrně hodně kapitol a podkapitol. Jmenný rejstřík má pomoci v orientaci v osobnostech 19. století. Čtenáře může překvapit způsob uvádění biografických údajů u panovníků, papežů a dalších význačných činitelů. Nejsou totiž uváděny pouze roky narození a úmrtí, ale rovněž léta jejich působení ve funkci. Jde však pouze o hlavy států a hlavy církve. V ostatních případech je uvedena „klasická“ podoba biografického záznamu, tedy pouze narození a úmrtí. Např. u jména císaře Josefa II. jsou uvedeny letopočty 1741-1765-1790. To znamená, že první údaj uvádí rok, druhý nástup do funkce císaře, třetí rok úmrtí. Poznámky uváděné pod čarou jsou koncipovány ve dvou rovinách. Především jako možnost, aby si čtenář ověřil údaj, který je uveden v textu a získal možnost ověřit si poznatky u jiné hodnověrné autority. Nechceme však čtenáře zahltit množstvím poznámek, pouze uvést ty nejdůležitější. Totéž platí u odkazů na literaturu. I závěrečný seznam literatury je koncipován tak, aby v něm našel čtenář dostupnou literaturu. Nejde tedy o úplný výčet veškerých publikací, které byly při sestavování této knihy použity. Tato, do jisté míry „nevědecká“, forma má usnadnit získání informací, které lze dále prohlubovat literaturou, na niž je odkázáno a v níž lze najít další, řekněme sekundární, literaturu (prameny), které vedou k prvotnímu poznání příslušného problému.

---

⁷ Srov. Michel FOUCAULT, *Archeologie vědění*. Praha, Herrmann & synové 2016, s. XXX

Druhým případem v textu užitých poznámek je vysvětlující text, který rozvíjí poznatek uvedený ve vlastním textu, zasazuje jej do dějinných či jinak širších souvislostí, které však nejsou nezbytné pro pochopení vlastního výkladu k obecným dějinám 19. století. S ohledem na skutečnost, jak už bylo uvedeno, že se text poměrně hodně věnuje v českém pohledu na obecné dějiny 19. století téměř tradičně podceňované východní části Evropy, jsou v poznámkách rovněž objasněny méně obvyklé ruské výrazy, které pro danou oblast představují terminus technicus a nelze je bezesbytku a jednoduše do češtiny přeložit (např. ruský termín *raznočinec*).

II. Devatenácté století jako doba zásadních proměn

1. Století velkých objevů

Devatenácté století přineslo oproti předchozímu období spoustu politických, hospodářských, sociálních a kulturních změn. Do začátku 18. století se svět proměňoval jen zvolna, společnost v nejširším smyslu slova žila tradičním, konzervativním do značné míry do svých sídel a lokalit uzavřeným způsobem. Převážně se jednalo o vesnický svět. Osmnácté století sice tempo proměn zrychlilo, život díky migracím teritoriálně rozšířilo, ale mnohé z předchozího tradicionalismu ještě nezměnilo.⁸ Nicméně, v 18. století se objevily modernizační kroky k transformaci nejrůznějších politických a s ní bezprostředně souvisejících administrativních a fiskálních, ale i sociálních a kulturních institucí. Změny byly činěny způsobem, který se zřetelně projevil např. v působení císaře Svaté říše římské národa německého, známého Habsburka Josefa II. (1741-1765-1790). Narážely však na odpor téměř všech společenských vrstev. Josefínské reformy totiž představovaly útok na tradiční zvyky, výsady a náboženské praktiky dřívějšího patriarchálního života. První kroky tím byly vykonány, ale skutečně překonat se je podařilo až v 19. století, které se tak stalo obdobím skutečných velkých změn. Až v 19. století se odehrála nejen spousta státních a společenských reforem, které byly v dřívějším období jen stěží myslitelné, ale dokonce i řada tak radikálních změn, že můžeme hovořit vysloveně o revolucích: revolucí politických, hospodářských, sociálních, demografických, kulturních i průmyslových (srov. dále).

U kořene všech změn 19. století stála dynamika lidského vývoje. Ta byla sice vlastní i předchozímu 18. století, avšak mezi koncem 18. století a počátkem 20. století se neskutečně výrazně zrychlila. Stalo se tak zejména díky průmyslové a komunikační revoluci, fenoménu, jehož kořeny najdeme, pochopitelně, v 18. století, ale jemuž tak příznačně dodalo masovou energii právě století devatenácté. Jak uvedl francouzský historik René Huyghe (1906-1997), 19. století bylo dobou, ke které směřovala všechna minulost a kde klíčila veškerá budoucnost.⁹

Ve známém českém filmu Zdeňka Svěráka (*1936) a Ladislava Smoljaka (1931-2010) *Marečku podejte mi pero*, je 19. století líčeno jako století páry. Není divu! Vždyť pára v 19. století „pohnula“ světem. První párou poháněný stroj sice

⁸ Srov. Jeremy BLACK, *Evropa v 18. Století*. Praha xxx

⁹ Srov. Jaroslav BOUČEK, *Jan Slavík. Příběh zakázaného historika*. Praha, 2002, s. 15.

sestrojil anglický vynálezce Thomas Newcomen (1663-1729) již na počátku 18. století, roku 1712 a první průmyslově použitelný parní stroj sestavil skotský fyzik James Watt (1736-1819) jen o půl století později, již roku 1765, ale k masovému rozšíření parního stroje, a to nejen ve Velké Británii, došlo právě až v 19. století.

Parní stroj byl v 19. století využíván snad ve všech průmyslových odvětvích. A tak se stal znakem první průmyslové revoluce. I ta začala dříve, než se zrodilo 19. století: probíhala nejprve, a to již od druhé poloviny 18. století ve Velké Británii. Z ní se na počátku 19. století rozšířila přes průliv La Manche do Francie a Belgie. Dalším cílem průmyslové revoluce byly německé země a kolem poloviny 19. století zasáhla většinu ostatních evropských zemí včetně Ruska. V Rusku ovšem průmyslová revoluce kořenila pomalu, výrazněji se rozšířila až v sedmdesátých letech a vyvrcholila až na sklonku 19. století. V té době již vyspělejší část Evropy zasáhla druhá průmyslová revoluce. Kdežto první průmyslová revoluce byla představovaná parním strojem, druhou průmyslovou revoluci charakterizovalo především využití elektřiny.

První průmyslová revoluce, a to jak ve Velké Británii, tak v ostatních evropských zemích, nejprve zasáhla textilní závody. Výroba nových strojů vyžadovala zpracování železa, a to zase intenzivní těžbu nerostů. Pro rychlou výrobu kvalitních výrobků byly nutné nové technologie. Ty vyžadovaly výrobní specializaci, komunikaci mezi výrobcí a snazší dopravu jak pracujících tak surovin a konečných výrobků. To vše vyžadovalo pohyb. Aby byl pohyb realizovatelný, musely se začít budovat lepší silnice. S tím souvisely výrazné technologické změny. Rozvoj ovšem nastal rovněž v železniční i říční dopravě a zlepšovala se sdělovací technika. Díky tomu všemu od samotného počátku průmyslové revoluce pohyb vzrůstal. O jeho intenzitě můžeme ve většině evropských zemí mluvit krátce po polovině 19. století. V souvislosti s tím se tvrdí, že v této době, tedy ve druhé části první průmyslové revoluce, podmínil pohyb změny ve společnosti do té míry, že se 19. století stalo stoletím pohybu.

Pohyb vyžadoval předávání a tezaurování informací. A tak se nezbytnou součástí 19. století stal úkol naučit se číst a psát. Resp. šlo o to rozšířit tyto znalosti do výrazněji širší společnosti, než tomu bylo doposud. Ve Velké Británii se počet vydaných tištěných titulů mezi rokem 1827 (580) a polovinou 19. století (2.600) zpětinásobil, v německém prostoru a ve Francii ztrojnásobil. Prudce rostl počet novinových titulů: např. v Prusku jich bylo v roce 1810 deset, ale v roce 1845 již

čtyřicet dva. Přidáme-li k tomu různé časopisy, zábavné listy a oficiální deníky, pak počet všech vydávaných periodik vzrostl na čtyři sta padesát čtyři. Všude se zakládaly čítárny a pojízdné knihovny, vznikaly čtenářské i jinak zájmové spolky.¹⁰

Součástí čtení a psaní bylo další poznávání a šíření informací. A tak od roku 1841 organizoval Angličan Thomas Cook (1808-1892), zakladatel první cestovní kanceláře na světě, nejdříve tuzemské a později i zahraniční cesty. V roce 1872 zorganizoval první cestu kolem světa, která ovšem, na rozdíl od vize **předního** francouzského spisovatele a politika 19. století Julese Vernea (1828-1905) netrvala osmdesát, ale plných 222 dnů.¹¹

Pro předávání informací se stala kruciólní událost z 27. července 1866. Tehdy byla v zálivu Trinity u kanadského Newfoundlandu úspěšně položena poslední část telegrafního kabelu, který spojil Severní Ameriku s Velkou Británií. **Nebyl to ovšem první pokus. Těch pět předchozích skončilo fiaskem nebo poruchou. Podařilo se to až v době, kdy se** telekomunikace prostřednictvím telegrafu stala běžnou záležitostí.

O deset let později, roku 1876 si nechal americký fyzik skotského původu Alexander Graham Bell (1847-1922) patentovat první funkční telefon. O rok později, roku 1877 díky dalšímu americkému vynálezci Thomasi Alva Edisonovi (1847-1931) spatřil světlo světa gramofon. Roku 1895 uskutečnil Ital Gulielmo Marconi (1874-1937) bezdrátový přenos. V téže době předvedl jednoduchý bezdrátový telegraf britský vědec Oliver Lodge (1851-1940), ale nenechal si jej patentovat. To učinil až Marconi o rok později. Prakticky současně, v roce 1896, sestavil bezdrátový telegraf Rus Alexandr **S.** Popov (1859-1906). Učinil tak, podobně jako Marconi na základě poznatků německého fyzika Heinricha Hertze (1857-1894). Marconi však šel v telegrafii ještě dál: roku 1897 založil první telegrafní společnost a následujícího roku začal realizovat **telegrafické** spojení z palub lodí. Německou vládou byl 1. dubna 1905 přijat jako **oficiální** tísňový signál v Morseově abecedě vysílaný signál „sos“: ... - - .... O tři roky později, 1. července 1908, začal platit jako tísňové volání po celém světě.

Že se roku 1896 konaly především zásluhou Pierra de Coubertine (1863-1937) první novodobé olympijské hry, je všeobecně známo. Ale že již následujícího roku, 1897, se uskutečnil také první sportovní přenos, to již je známé méně.

---

¹⁰ Srov. Christophe CHARLE, *Intelektuálové v Evropě 19. století*. Brno 2004, s. 31-33.

¹¹ Jules Verne napsal román *Cesta kolem světa za osmdesát dní* rok po Cookově cestě, tedy roku 1873. Srov. Jules VERNE, *Cesta kolem světa za osmdesát dní*. Praha 1884¹.

Mnohé objevy a vynálezy 19. století by byly nemyslitelné bez pohonu, který také „vymyslelo“ 19. století. Jde o elektřinu a její rozvoj, který nastal teprve po roce 1800. Toho roku byl totiž sestaven Voltův článek, pojmenovaný po italském fyziku Alessandru Voltovi (1745-1827), který roku 1799 sestavil první elektrický článek, tzv. Voltův sloup. Během následujících několika desetiletí první poloviny 19. století byly zásluhou osobností typu Andrea Maria Ampéra (1775-1836), německého fyzika Georga Simona Ohma (1789-1854) či anglického fyzika a chemika Michaela Faradaye (1791-1867) prozkoumány zákony platící v elektrických obvodech a souvislosti mezi elektřinou a magnetismem. Roku 1878 vynalezl český průmyslník a vynálezce František Křižík (1847-1941) obloukovou lampu a roku 1879 Thomas Alva Edison žárovku.

Do „dlouhého“ 19. století rovněž spadají stěžejní objevy německého fyzika Alberta Einsteina (1879-1955), a to speciální teorie relativity (1905), vysvětlení Brownova pohybu (1905) a obecná teorie relativity (1915).

V roce 1885 sestavili Němci Karl Friedrich Benz (1844-1929) a Gottlieb Daimler (1834-1900) první automobil, roku 1888 vynalezl britský zvěrolékař John Boyd Dunlop (1840-1921) pneumatiku. Roku 1912 začal Henry Ford (1863-1947) s heslem „Každý Američan bude mít vlastní vůz“ hromadně vyrábět dvoustopá motorová vozidla.

Eiffelova věž byla postavena při příležitosti jedné ze světových výstav v Paříži, a to roku 1889. Věž vyprojektoval francouzský konstruktér Alexandre Gustave Eiffel (1832-1923), známý rovněž jako autor Sochy svobody a řady mostů v různých částech světa. Roku 1867 vynalezl švédský chemik Alfred Nobel (1833-1896) dynamit. Po intenzivním zkoumání radioaktivity Pierre Curie (1859-1906) a Marie Curie-Sklodovská (1867-1934) roku 1898 objevili radium a polonium.

Tovární výroba rostla, ačkoli počet fyzických osob na ní se podílejících klesal. Rostla totiž produktivita práce. Jejím negativním průvodním jevem bylo snižování počtu zejména nekvalifikovaných či málo kvalifikovaných dělníků, problémy s nezaměstnaností a sociální nejistota.

Základem podnikání se stal kapitál. Nedílnou součástí podnikání byly banky. Vznikla také nová specializovaná vrstva – bankéři. K těm na kapitálu úspěšně profitujících se přidali podnikatelé budující železnice a nové továrny, majitelé uhelných a železorných dolů, část velkých vlastníků půdy. Ti totiž mohli disponovat všude tak potřebným kapitálem. Protože však byly potřebné zejména jeho velké

koncentrace, **nastávalo v těchto sférách sdružování; vznikaly první** akciové společnosti.

V desetiletí 1895-1905 se odehrálo doposud největší zrychlení tempa změn v lidských dějinách. Jde **o konec 19. století a práh 20. století**, který je označován jako skvělá, šťastná doba – „*belle époque*“ -, ale také jako čas před bouří. **Jak jsme již viděli**, funguje bezdrátová telegrafie, začínají se organizovat automobilové závody, provozuje se vzduchoplavectví: v prosinci 1903 poprvé vzlétl, Aeropláne, dvojplošník o rozpětí 12 metrů, s výbušným motorem o síle 20 HP. Konstruktéři byli bratři Orwill (1871-1948) a Wilbur (1867-1912) Wrightovi, původně výrobci bicyklů v Severní Karolíně. Aeropláne uletěl v třímetrové výšce 260 metrů. Vše sledovaly užaslé zraky pěti diváků. Zatímco bratři Wrightové pak zdokonalovali ovládání stroje, aby do roku uskutečnili první **letecký** okruh, uvažoval v Rusku Konstantin E. Ciolkovskij (1857-1935) o možnostech kosmických letů a odůvodňoval nutnost použít při nich raketový pohon.

Kořeny létání ovšem spočívaly již v 18. století. Bratři Joseph (1740-1810) a Jacques (1745-1799) Montgolfierovi vypustili 4. června 1783 první vodíkem plněný balón. O půl roku později, 21. listopadu 1783 v balónu bratrů Mongolfierových absolvovali baron Francois d'Arlandes (1742-1809) a fyzik Francois Pilatre de Rozier (1757-1785) první let s lidskou posádkou. Trval 25 minut. První let přes moře – kanál La Manche - uskutečnili konstruktér Jean-Pierre Blanchard (1753-1809) a bohatý Američan John Jeffries (1744-1819) v lednu roku 1785. První let horkovzdušného balonu v českém prostředí proběhl 18. března 1784, kdy učenec a cestovatel Tadeáš Hanka (1761-1817) vypustil první „montgolfiéru“. Netrvalo dlouho a 31. října 1790 se vznesl do oblak také první Čech. Byl jím vědec hrabě Jáchym ze Šternberka (1755-1808), kterému byl v koši společníkem tehdy již slavný výše zmíněný francouzský vzduchoplavec Jean-Pierre Blancharde.

Snad největším vynálezem „*belle époque*“ byl **ale** kinematograf. Bratři Auguste Maria (1862-1954) a Louis Jean (1864-1948) Lumièrové uskutečnili první neveřejné filmové představení 22. března 1895. Veřejně představili své filmy o tři čtvrtě roku později, 28. prosince 1895. Stalo se tak v pařížském Grand Café.

Kavárny byly nově spojeny s prodejem zmrzliny. Stroj na výrobu zmrzliny vyvinula roku 1790 americká cukrářka Nancy Johnson. Patentovat si stroj však nenechala, to udělal až další Američan William Young roku 1848. Zmrzlina v kopečcích je mladší, pochází až z konce 19. století. Kornoutek na ni poprvé použil

v USA přistěhovalc z Itálie Marcioni v roce 1903. Prodávala se v pojízdných stáncích usazených na upraveném jízdním kole. Do londýnských ulic vyrazil první takový vozík roku 1923. Zmrzlina na dřívku se poprvé objevila v roce 1921.

Devatenácté století přineslo vznik a rozvoj profesionálního ošetřovatelství. Jeho základ vytvořily ženy, pro které bylo až do 19. století obtížné či dokonce zcela nemožné věnovat se lékařství nebo chirurgii; nesměly studovat na medicínských fakultách, ani se stát členkami organizací, které vydávaly povolení k praxi. Prvním krokem k tomu, aby nemocnice 19. století zaplnily ženy – ošetřovatelky bylo hnutí protestantských diakonek, které se zrodilo v severní Evropě. Diakonky tam na začátku 19. století navštěvovaly nemocné a pomáhaly jim. Hnutí se rozšířilo do německého prostoru, kde pro něj luteránský pastor z Kaiserswerthu, města nedaleko dnešního Düsseldorfu,¹² Theodor Fliedner (1800-1864) založil roku 1836 speciální školu, po jejímž absolvování získaly ženy odborný certifikát pro rozdávání léků a všestrannou péči o nemocné a rekonvalescenty. Fliednerovy představy, že by měl vzniknout skutečný specializovaný ošetřovatelský ústav, realizovala o čtyři roky později, v roce 1840 Elisabeth Fryová (1780-1845) v Londýně. Fryová, která se doposud starala pouze o vězně, v roce 1840 procestovala Belgii, Holandsko a Prusko a přitom se setkala i s Fliednerem. V ústavu, který pak založila, pracovaly nábožensky orientované dámy, které si říkaly Protestantké milosrdné sestry. Později si jméno změnilo na Sestry ošetřovatelky.

Ošetřování nemocných se ve čtyřicátých letech 19. století ujala také anglikánská církev. Z její iniciativy byla ustavena řada ošetřovatelských sdružení: např. škola sv. Jana, která vznikla v roce 1848. Systematicky se v ní školily dámy z anglických středních vrstev. Názory a skutky Theodora Fliednera a Elisabeth Fryové byla ovlivněna Florence Nightingaleová (1820–1910). Na její rozhodnutí věnovat se odborně ošetřovatelství a jeho profesionálnímu rozvoji však měl rozhodující vliv až

---

¹² Düsseldorf je názornou ukázkou obrovských změn, které zasáhly v 19. století západoevropská města. Počet jeho obyvatel díky budování průmyslu a s ním spojenému obchodu vzrostl z původních 13 tisíc na počátku 19. století na 350 tisíc v době před první světovou válkou. Nejintenzivnější byl tento rozvoj v letech 1905-1914, kdy se počet obyvatel zvýšil ze sta tisíc na 350 tisíc obyvatel. Kvantitou nárůstu počtu obyvatel může Düsseldorfu směle konkurovat ruský Petrohrad, jehož číselné údaje o nárůstu počtu obyvatel jsou zcela srovnatelné. Rusko však v 19. století strádalo absencí velkých měst. Důvodem byla skutečnost, že v Rusku po celé 19. století převládal patriarchální zemědělský na nevolnictví založený způsob života. Pokud se rozvíjel průmysl, pak většinou v místech, kde se nacházely nerostné suroviny, nikoli ve městech. Továrny pak byly až do konce století založeny nikoli na svobodné pracovní síle, ale na „poskytování“ nevolníků. Ke změně, ovšem pouze v některých regionech došlo až na konci 19. století, kdy Rusko zasáhla až příliš hekticky se vzdouvající vlna první i druhé průmyslové revoluce

významný britský politik, v době krymské války britský ministr války ¹³ Sydney Herbert (1810-1861), u něhož našla pro svoje rozhodnutí i materiální podporu. S tou také na konci čtyřicátých let 19. století odjela do pruského Kaiserswerthu, kde roku 1851 v nemocnici u Theodora Fliednera složila zkoušky, které ji opravňovaly k profesionálnímu ošetřovatelství. Poté, co Velká Británie v roce 1854 vstoupila do Krymské války, Florence zorganizovala skupinu pečlivě zvolených a zaškolených ošetřovatelek a s nimi odjela na Krym. Akce byla prezentována jako oficiální mise britského ministerstva války, konkrétně Sydneye Herberta. Ale i poté, co o několik měsíců později Herbert přestal vykonávat funkci ministra války, měla Nightingaleová pro svoji ošetřovatelskou činnost maximální podporu z nejvyšších britských míst. A tak po osobní návštěvě britské královny Viktorie (1819-1837-1901) a jejího manžela prince Alberta (1819-1861) spojeneckých vojsk bojujících v Krymské válce byla na návrh Nightingaleové vytvořena komise pro reformu vojenského zdravotnictví. Zásadou Nightingaleové byla mezi spojeneckými vojsky zorganizována skutečná ošetřovatelská služba, zavedena prádelna, dietní kuchyně, hygienická zařízení, stanovena jasná hygienická pravidla a vybavena polní laboratoř. Za dalších šesti měsíců, během nichž musela překonávat odpor různých vojenských činitelů ke změnám, dokázala, že se úmrtnost středně a lehce raněných snížila ze 42 procent až šedesáti procent na neuvěřitelná dvě procenta a ke konci války dokonce až na jedno procento.

Reformy iniciované Nightingaleovou se záhy rozšířily z vojenského do civilního sektoru. V něm zaměstnaní pacienti poprvé v historii začali dostávat nemocenské dávky.

Florence Nightingalová se bezprostředně léčením ani přímým ošetřovatelstvím nezabývala. Léčení přenechávala lékařům, ošetřování profesionálním ošetřovatelkám. Řídila však jejich tým, byla vynikající organizátorkou a výbornou učitelkou: formulovala dodnes platné ošetřovatelské zásady a postupy, vyškolila první skutečné ošetřovatelky ve Velké Británii, reformovala vojenské a civilní ošetřovatelství a publikovala na dvě stě odborných prací. Díky Florence Nightingalové Evropa 19. století dostala moderní evropské ošetřovatelství i ošetřovatelské školství.

---

¹³ Přesněji, šlo o funkci „Secretary at War“. Herbert ji vykonával v letech 1845-1846 a 1852-1854.

Avšak ani rozvoj ošetrovatelství nebyl výhradní výsadou evropského západu. Uznávaný ruský lékař, profesor vojenského lékařství na petrohradské univerzitě Nikolaj I. Pirogov (1810-1881) napsal v roce 1854 švagrové cara Mikuláše I. (1796-1825-1855) kněžně Charlotě Würtemburské v Rusku vystupující po provdání se pod jménem velkovévodkyně Jelena Pavlovna (1806-1873), známé podporovatelce ruské vědy, o svém plánu založit společnost žen, jež by pomáhala nemocným a raněným, a vyzval ji k výběru personálu pro takovou skupinu, která by odjela pomáhat ruským raněným v Krymské válce. Velkovévodkyně na základě Pirogovova podnětu založila z vlastních prostředků Společenství sester Pozdvižení sv. Kříže. Jejím úkolem byla pomoc raněným a nemocným vojákům. Jeho členky pak, po patřičném vyškolení, k němuž připravil návod Pirogov, a pod Pirogovovým osobním vedením pomáhaly na bojišti Krymské války. Pirogov si tím prosadil v Rusku doposud nemyslitelnou ideu, aby se ženy-ošetrovatelky uplatnily přímo na bojišti a podílely se rovněž na přípravě raněných k transportu z bojiště podle závažnosti a druhu zranění. Kromě toho, že lze Pirogova považovat jak za teoretického (napsal na toto téma několik odborných prací) tak praktického tvůrce ženského ošetrovatelství v Rusku, stal se zakladatelem operování přímo na bojišti, a to pod narkózou. Tímto krokem umožněný rychlý zásah zásadně snížil množství amputací. Pirogov byl ceněn i jako lékař – teoretik. Jeho dílo Základy všeobecné válečné chirurgie, které vyšlo nejprve v roce 1864 německy a teprve v letech 1865-1866 rusky, se stalo učebnicí uznávanou v celé tehdejší Evropě. Pirogov rovněž teoreticky i prakticky rozpracoval tematiku úrazového šoku a komplexně se věnoval reformě ruského školství. Položil také základy moderní lékařské pedagogiky, prosazoval vzdělávání a důstojné postavení žen v ruské společnosti.

Necelých deset let po krymské válce, v roce 1864 byly pod nesporným vlivem změn, které do válečného ošetrovatelství vnesli Florence Nightingaleová a Nikolaj I. Pirogov zformulovány mezinárodní humanitární zákony (označované též jako válečné zákony) a Ženevská úmluva o zlepšení osudu raněných a nemocných příslušníků ozbrojených sil v poli. Předchozího roku, v říjnu 1863 se z iniciativy Švýcara Henry Dunanta (1828-1910), pozdějšího nositele vůbec první Nobelovy ceny za mír, ziskal ji roku 1901, sešla v Ženevě mezinárodní konference, která za účasti 36 zástupců ze šestnácti evropských států – Rakouska, Švýcarska, Itálie, Španělska, Velké Británie, Francie, Švédska, Nizozemska, Ruska, Pruska, Bádenska, Bavorska, Hannoverska, Hesenska, Saska a Würtemburska - založila organizaci Červený kříž.

Účastníci konference přijali *Rezoluci konference*, která vyzývala ke zřízení Výborů pro pomoc raněným v době míru, k výcviku a přípravě ošetřovatelů a k dodržování zásad neutrality a nedotknutelnosti raněných a ošetřujícího personálu. Znakem nové organizace se stal červený kříž, barevně obrácená vlajka Švýcarska.

Ruskou společnost Červeného kříže založila krátce na to již zmíněná velkokněžna Jelena Pavlovna a Pirogov se stal jeho prvním předsedou. Rakouská monarchie přistoupila k organizaci Červeného kříže až po bitvě u Hradce Králové (3. července 1866). Vlastní rakouská společnost Červeného kříže pak vznikla až 17. května 1867. Byla organizována jako ústřední, od ní se vinuly místní označované jako zemské pomocné spolky. Např. Vlastenecký pomocný spolek pro Království české byl založen v září roku 1869.

Medicína zaznamenala převratnou změnu v roce 1847, a to díky rakouskému lékaři původem z Uher Ignáci Filipovi Semmelweisovi (1818-1865), který v tomto roce dramaticky redukoval míru úmrtnosti matek při porodu. Učinil tak jednoduchým způsobem: vyžadoval, aby si lékaři vždy důkladně myli ruce předtím, než se postarají o ženy. Další převratný lékařský objev byl dílem francouzského chemika a biologa Louise Pasteura (1822-1895), který v návaznosti na italského lékaře Girolama Fracastora (1478-1553), který při zkoumání původce skvrnitého tyfu dospěl již v 16. století k závěru, že to jsou malé přenositelné částice, a na svého současníka německého lékaře Friedricha Henleho (1809-1885), určil, jak mikroorganismy způsobují nemoci. Z toho odvozený jeho požadavek, aby lékaři používali antiseptické postupy, přinesl do lékařství vyslovenou revoluci. Pasteur je proto považován za zakladatele významných vědních oborů mikrobiologie a imunologie. Nadto Pasteur v roce 1880 objevil vakcínu proti sněti slezinné a vzteklině, a v roce 1885 je uvedl do praxe.

Dalším významným imunologem byl zakladatel bakteriologie, německý lékař Robert Koch (1843-1910), objevitel původce tuberkulózy (1882) a cholery (1883). Nelze zapomenout ani na britského lékaře Josepha Listera (1827-1912), který ovlivněn Pasteurem a Kochem zavedl roku 1865 antisepsi do chirurgické praxe.

Roku 1844 byla vynalezena injekční jehla k injekční stříkačce. Vynález injekční stříkačky se přitom připisuje již Blais Pascalovi (1623-1662) přibližně k roku 1650. Od roku 1863 se díky německému chemikovi Adolfu von Bayerovi (1835-1917) začaly používat barbituráty, roku 1887 byla vyrobena německým sklářem F. E. Müllerem první tvrdá kontaktní čočka. Do klinické praxe tuto skleněnou čočku uvedli

o rok později nezávisle na sobě švýcarský lékař Adolf Eugen Fick (1852-1937) a pařížský optik Eduard Kalt. Roku 1895 byl německým fyzikem Wilhelmem Conradem Röntgenem (1845-1923) uveden do praxe rentgen a roku 1903 nizozemským fyziologem Wilhelmem Einthovenem (1860-1927) elektrokardiograf. Francouzský lékař Renné Laennec (1781-1826) používal od roku 1816 v lékařské praxi stetoskop. Laennec se soustředil i na mikrobiologii: výzkumy popsal patologické nálezy při tuberkulóze (*Mycobacterium tuberculosis*). Roku 1844 americký dentista Horace Wells (1815-1848) použil jako první oxid dusný, tzv. rajský plyn k celkovému znecitlivění (narkóze) ve stomatologii. Roku 1847 britský lékař William Thomas Morton (1819-1868) použil k narkóze éter. Téhož roku použil britský porodník sir James Young Simpson (1811-1870) k narkóze chloroform. Roku 1858 německý patolog Rudolf Ludwig Karl Virchow (1821-1902) prokázal, že některé nemoci mohou být způsobeny patologickými změnami buněk. Z hlediska léčiv byl pro 19. století asi nejvýznamnějším objevem aspirin. „Vynalezen“ byl roku 1897.

Výrazné změny nezasáhly pouze průmysl a s ním související odvětví, ale i zemědělství: zaváděly se nové plodiny, např. brambory a kukuřice, užívaly se stroje, které umožňovaly výkonnější obdělávací metody. S růstem zemědělské a průmyslové produkce prudce rostl obchod. A to jak v místním tak mezinárodním měřítku.

Průmyslová revoluce s sebou nesla urbanizaci a demografickou revoluci. Jak již bylo uvedeno, v průběhu 19. století došlo k prudkému rozvoji měst a průmyslových aglomerací, v důsledku čehož podíl obyvatel na zemědělské produkci rychle klesal. Průmyslová revoluce přinesla rovněž vzdělanostní rozvoj a rozvoj zdravotnické péče. To mělo nemalý vliv na růst počtu obyvatel. Kdežto v roce 1700 měla Evropa 118 milionů obyvatel, v roce 1800 to bylo 205 milionů a roku 1913 již 481 milionů. V průběhu sta let, od roku 1790 se ve Francii zvýšil podíl gramotných mužů z 29 procent na 47 procent v německém prostoru z deseti procent na 25 procent. Evropané se v průběhu 19. století stali svědky tiskové exploze. Úměrně tomu začalo vznikat povědomí o existenci veřejného mínění nezávislého na církvi a státu. Růst počtu obyvatel však s sebou nesl i negativní jevy: vyvolával chudobu, nezaměstnanost, přelidnění měst a na venkově nedostatek půdy. Sociální otázka, pod níž lze shrnout všechny tyto problémy, se stala jedním z největších dilemat 19. století.

Devatenácté století posílilo tendence ke zrovnoprávnění obyvatel. To se zejména ve městech projevilo např. vznikem služeb pro veřejnost - městské dopravy, parků, nemocnic a také zpřístupněním vzdělání a umění. Ve městech vznikala divadla, muzea, knihovny, kulturní domy. V divadlech se kromě činohry rozvíjely balet a opera. Milánská Opera La Scala, otevřená roku 1778, se stala v průběhu 19. století světoznámou díky technické i umělecké kvalitě uváděných představení. Mj. se zde uváděly premiéry oper Gioacchina Rossiniho (1792-1868) a Giuseppe Verdiho (1813-1901). V Moskvě byla roku 1825 otevřena nová budova Velkého divadla (Boľšoj teatr), v němž byly mj. uváděny opery Petra I. Čajkovského (1840-1893) a Sergeje V. Rachmaninova (1773-1843).¹⁴ V New Yorku na Manhattanu založila roku 1880 skupina podnikatelů, kteří chtěli mít svůj vlastní operní dům, Metropolitní operu. Na počátku 20. století v ní vystupovali operní pěvci Ema Destinová (1878-1930) či Enrico Caruso (1873-1921). V londýnském Westminsteru v 19. století pokračovala ve své činnosti Královská opera (Royal Opera House) v Covent Garden. Vznikla roku 1732, ovšem původně pro činohru a pantomimu. Operní scénu z ní vytvořilo až 19. století.

Vedle divadel se v 19. století staly významnými místy pro šíření umění, vědy a kultury vůbec salony. Scházeli se v nich významní šlechtici a měšťané, aby diskutovali, poslechli si zajímavou hudbu, zahráli si hry. Pro salony vznikaly zvláštní hudební útvary jako mazurka, čtverylka, komorní klavírní či houslové skladby. V salonech působili i tak významné osobnosti jako Frederik Chopin (1810-1849) či Franz Listz (1811-1886).

Salony nebyly výsadou pouze západní Evropy a pouze 19. století. Např. v Petrohradě byl v roce 1770 a o dva roky později v Moskvě založen Anglický klub, v němž se scházela mužská část petrohradské a moskevské šlechty k nejrůznějším debatám. Věnovala se přitom různým hrám, poslouchala hudbu a zpěv. V 19. století se počet těchto kroužků i v Rusku výrazně zvýšil. Stala se z nich místa pro setkání

---

¹⁴ Moskevské Velké divadlo svými kořeny sahá do roku 1776, kdy herec Petr Urussov založil novou malou moskevskou operní a činoherní scénu. Měla hrát v soukromých rezidencích. Ale roku 1780 získal soubor budovu někdejšího Petrovského divadla, ve které pak až do jejího požáru roku 1805 vskutku hrál. Novou budovu, která byla cíleně postavena jako scéna pro „velké“, tedy činohře nadřazené hry, navrhl ruský architekt s italskými kořeny Osip Bové (1784-1834). Budova byla slavnostně otevřena 18. ledna 1825. Pro činohry bylo určeno Malé divadlo, jehož budova byla dokončena v předchozím roce, 1824.

šlechty i raznočinců¹⁵ diskutujících mj. i o postavení Ruska v současném světě, o vlivu západního myšlení na Rusko a o ruském svérázu. Nejznámější z nich byly kroužky slavjanofilů [akcentující ruskou svébytnost založenou na tradicích tzv. Svaté Rusi, tedy Rusi před reformami cara Petra I. (1672-1682-1725)], a zapadníků, zdůrazňujících nezbytnost modernizace Ruska podle západoevropského vzoru.

Ve třicátých letech 19. století se stal populární buben, na němž se točil pás kreseb. Ve druhé polovině 19. století byly kreslené obrázky nahrazeny fotografiemi s rozfázovaným pohybem. Vznikl bioskop čili kinetoskop. Později se fotografický pás změnil z papírového na celuloidový a došlo k jeho prodloužení: divácký zážitek tím mohl trvat i několik desítek vteřin. Skutečné dějiny filmu začínají ovšem až rokem 1895. Dne 28. prosince 1895 bratři Auguste (1862-1954) a Louis (1864-1948) Lumierové uspořádali v pařížské hotelové kavárně Grand Café svoje první veřejné představení. Předvedli deset krátkých filmů trvajících necelou minutu. O rok později se konala podobná filmová představení v Bruselu, Londýně, Vídni, Berlíně i Petrohradu. K nejoblíbenějším filmům patřily záběry císařské rodiny, krále a ministrů, které tak lidé poprvé měli možnost vidět. Silnou reakci však vyvolal i např. film o vlaku, když při záběrech blížící se lokomotivy utíkali lidé v hrůze ze sálu.

V 19. století se mimořádně rozšířil zájem o sport. Byl nejdříve součástí zábavy vyšších vrstev. S postupující průmyslovou revolucí se však rozšířil. Kolébkou moderního sportu se stala Velká Británie, v níž byly ve druhé polovině 19. století zakládány první sportovní kluby. Sport se dokonce stal součástí sociální otázky: vznikaly specializovaná dělnická tělocvičné jednoty. Později vznikaly i první mezinárodní sportovní asociace. V roce 1894 obnovil Pierre de Coubertin (1863-1937) myšlenku antického olympismu; roku 1896 se v Athénách konaly první novověké olympijské hry.

V českém prostředí byl v roce 1862 založen z iniciativy Miroslava Tyrše (1831-1884) a Jindřicha Fügnera (1822-1865) tělocvičný spolek *Sokol*. Při založení měl 75 členů, po deseti letech v něm bylo evidováno více než deset tisíc cvičenců. K Sokolu patřil *Tělocvičný spolek paní a dívek pražských*. Počínaje rokem 1882 Sokol organizoval všesokolské slety. Do začátku první světové války se jich uskutečnilo šest (1882, 1891, 1895, 1901, 1907, 1912). Na přelomu 19. a 20. století se

---

¹⁵ Raznočinec je ruský termín pro označení osoby nešlechtického původu dosahující po zrušení stavovských omezení významného postavení. Jednalo se zejména o spisovatele, umělce, obchodníky a podnikatele.

odštěpením od Sokola zrodilo dělnické tělocvičné hnutí. Jeho kořeny tkvěly v tělocvičném odboru při vzdělávacím spolku krejčovských dělníků v Praze, který vznikl v roce 1892 a ve *Vzdělávacím a podpůrném tělocvičném spolku Lassalle*, který vznikl v Brně Juliánově a Brně Králově Poli v roce 1894. Brněnský spolek se v roce 1895 přejmenoval na *Dělnickou tělocvičnou jednotu*, a současně byly ustanoveny její další jednoty v brněnských dělnických čtvrtích Husovicích, Židenicích a Líšni. *Dělnická tělocvičná jednotu* v Praze byla ustanovena v roce 1897. *Svaz dělnických tělovýchovných jednot* vznikl v Praze v roce 1902 pod starostováním Františka Hummelhause (1873-1942). Na vznik tělocvičného hnutí v českých zemích upozorňujeme proto, že mělo velký vliv na vznik a vývoj obdobných organizací jinde v Evropě, mj. i v Rusku.

Celé 19. století bylo plné objevitelské a tvůrčí aktivity, která se projevovala vznikem mnoha uměleckých slohů a tendencí. Od osvícenství se v porevolučním období přešlo k *biedermeieru*, který měl být projevem klidu a pořádku, reflexí spořádané společnosti. Počátek 19. století ovšem souvisel především s nástupem romantismu - směru, který vycházel z filozofie konce 18. století a z myšlenek Jeana Jacquesa Rousseaua (1712-1778) o návratu k přírodě, důrazu na citlivost, fantazii a snění. Romantismus byl krátce před polovinou 19. století vystřídán realismem, jehož hlavním požadavkem bylo zobrazování skutečnosti. Realismus vyústil koncem šedesátých let 19. století ve Francii v *naturalismus*, který přejal mnohé postupy realismu. Důraz však kladl na biologickou předurčenost člověka. Koncem 19. století vznikla řada dalších nových směrů. Začala se projevovat umělecká moderna, jejíž filozofická deklarace vycházela z díla německých filozofů Arthura Schopenhauera (1788-1860) a Friedricha Nietzscheho (1844-1900). Stavěla se proti dobové měšťácké společnosti a zdůrazňovala pocity únavy a mravního úpadku. Další směr, *impresionismus*, se snažil o zachycení prchavého smyslového vjemu a pocitů. Oproti tomu *symbolismus* využíval symbolů ve formě nepřímých pojmenování k zachycení vnitřního světa umělců, jejich snů a fantazii. Mezi nejvýznamnější představitele *impresionistického* malířství patřili především *Francouzi*, zejména jeden z prvních krajinářů malujících přímo v přírodě *Francouz Eugène Boudin* (1824-1898), další krajinář *Camille Corot* (1796-1885), malíř a grafik *Henri de Toulouse-Lautrec* (1864-1901), *Édouard Manet* (1832-1883) či *Claudie Monet* (1840-1926). Pojem *impresionismus* byl odvozen od obrazu *Clauda Moneta Impression, soleil levant* (*Imprese, východ slunce*), který byl roku 1874 vystaven na výstavě nezávislých

malířů v Paříži. Poprvé tento pojem použil v hanlivém smyslu spisovatel a kritik Louis Leroy (1812-1885), protože Manetův obraz považoval za nedokončený.

Ke směrům přelomu 19. a 20. století patřily expresionismus, fauvismus a secese. Expresionismus odmítl umění zobrazující skutečnost i umění snažící se zprostředkovat skutečnost pomocí přímých vjemů. Jeho hlavním cílem se stalo vyjádření autorových vlastních prožitků a pocitů bez ohledu na dobové konvence. S tím souviselo expresionistické odmítnutí realismu. Expresionismus se nejvíce rozšířil v německo-rakouském prostoru, kde jej reprezentovaly zejména umělecké skupiny Most (Die Brücke) a Modrý jezdec (Der Blaue Reiter). V německé literatuře patřili k nejznámějším expresionistickým spisovatelům Georg Heym (1887-1912), Johannes R. Becher (1891-1958) a Gottfried Benn (1896-1956). Ve výtvarném umění měli kromě zmíněných německo-rakouských skupin Most a Modrý jezdec [zastoupených např. Emilem Noldem (1867-1956), Ernestem Ludwigem Kirchnerem (1880-1938), Franzem Marcem (1880-1916) a Alfredem Kubinem (1877-1959)] na profilaci expresionismu v malířství velký vliv Nizozemec Vincent van Gogh (1853-1890), Nor Edward Munch (1863-1944) a Rus Vasilij V. Kandinskij (1866-1944).

Fauvismus byl umělecký směr podobný expresionismu, ovšem utvářený ve Francii. Zrodil se na počátku 20. století ve skupině francouzských malířů vystavujících společně na pařížském Podzimním salonu v roce 1905 a pařížském Salonu nezávislých výtvarníků konaném v roce 1906. Fauvisté nevytvořili žádný program a dohromady uspořádali jen tři výstavy. Ty se uskutečnily v průběhu několika let. Nicméně fauvisty spojovalo několik podstatných znaků. Šlo jim především o čistou barvu a jednoduchou zkratku, o konstrukci obrazového prostoru bez složité modelace a stínování. Podstatou byla dokonalá harmonie mezi emocionálním výrazem a dekorativní kompozicí. Výrazová síla fauvistického obrazu měla vycházet z barevné plochy, jež měla na diváka okamžitě zapůsobit. Nikoli jej však šokovat. Vůdčí osobností fauvismu byl Henri Matisse (1869-1954), který prohlašoval, že chce tvořit výhradně příjemné umění. K tomu mu měly sloužit zářivé barvy, kterými se snažil podpořit čistotu kompozice.

Za hlavní znaky secese, která se prezentovala souběžně s expresionismem, impresionismem i fauvismem, lze považovat ornament, plochu a zálibu v neobyčejných barvách. Stěžejní secesní linií, a to nejen ve výtvarném umění, je plynulá vlnící se křivka, která má v divákovi vyvolat dojem nenásilného pohybu po ploše. Jednoduchost až jednotvárnost plochy má být vyrovnaná barevností.

Secese vyhledávala neobvyklé barevné odstíny, které pak na sebe vážala podle principu harmonie a kontrastu. Ústředním znakem secese byla stylizace přírody. Šlo tedy o užití přírodních tvarů, jako jsou listy, květy, lidské a zvířecí tělo, kterými se secese snažila překonat údajně přežilou tematiku historizujících slohů.

Secese zasáhla širší okruh umění, než jiné souběžně působící směry. Projevovala se v architektuře, výtvarném i užitém umění (např. bytové zařízení nebo vitráže) a v literatuře. V literatuře se nositeli secesního slohu staly proudy označované jako symbolismus a dekadence. I jejich charakteristickým rysem byla snaha o vyjádření prostřednictvím ornamentálnosti. S tím úzce souvisela rytmizace věty a verše, opakování slov a hláskových skupin. K nejvýznamnějším představitelům literárního symbolismu a dekadence patřili např. francouzští básníci Charles Baudelaire (1821-1867) a Stephane Mallarme (1842-1898), ruští básníci Alexandr A. Blok (1880-1921) a Marina I. Cvetajeva (1892-1941), německý lyrik Reiner Maria Rilke (1875-1926) či norský dramatik Henry Ibsen (1828-1906).

Secese se výrazně projevila v architektuře. Díla Belgičana Viktora Horta (1861-1947) známé především bruselskými stavbami, katalánského architekta Antoni Gaudího (1852-1926), ale i dalších architektů realizujících svoje myšlenky v Praze, Brně, Vídni, Mnichově či Sankt-Petěrburgu ukazují hloubku tohoto směru, v němž se architektura snoubila s ostatními uměleckými projevy. Ve výtvarném umění patřili k jeho nejvýznamnějším představitelům secese rakouský malíř Gustav Klimt (1862-1918) a Čech Alfons Mucha (1860-1939), v užitém umění pak Francouz Emile Gallé (1846-1904).

Secese se výrazně projevila v módě. Na rozdíl od dřívějších zdobných šatů byla pro ni typická jednoduchost a čistá linie. Zejména pánská móda díky ní získala sportovní a praktický ráz. Tvořila ji košile, vázanka, sako a přiléhavé kalhoty. Pro sport se používaly pumpky, kalhoty s podkasanými okraji, které byly zejména vhodné pro jízdu na kole. Na hlavě mužů i žen se vlivem secese poprvé objevily slamáky. Dámské šaty byly stále dvojdílné, avšak kabátek byl redukován na živůtek. Ten zvýrazňoval štíhlý pas, který měl kontrastovat se širokými a nabíranými rukávy, jež byly vysoko vsazovány. Sukně měla zvonový tvar a rozšiřovaly ji klíny a obruby. Novým trendem se staly košilové šaty. Přímo na těle se nosila košilka se stahovacím výstřihem, přes ni se oblékal korzet a živůtek. Ten byl většinou jednoduchý bez rukávů. Pokud je měl, byly zdobené krajkami. Pod sukni se nosilo i několik spodniček. Nejčastěji to byla hedvábná, která tvořila základ, a na ní taftová, jež při

chůzi šustila a ukazovala na zámožnost nositelky. Typické oblečení tvořila blůza se stojatým límečkem a dlouhá sukně rozmanitých tvarů. K doplňkům patřily kromě tradičních klobouků, rukavice, slunečníky a vějíře. Oblíbené byly brože či kameje a dlouhé řetízky s hodinkami.

Umělecká díla se shromažďovala různými způsoby. Dne 21. srpna 1911 byla např. z pařížského Louvru ukradena Italem Vincenzem Perugiím (1881-1925) *Mona Lisa*. Prý proto, aby ji zloděj vrátil do země (Itálie), odkud ji kdysi odvezl Napoleon. Našla se za dva roky. Vincenzo ji totiž chtěl prodat antikváři ve Florencii. Vzápětí se vrátila do Louvru.

Próza byla v 19. století nejrozšířenějším literárním žánrem. Vzniklo množství povídek a novel, ale především nastal rozvoj románu a jeho rozdělení podle jednotlivých témat na román dobrodružný, historický, psychologický, sociální, analytický a humoristický. Nejčastějším druhem byl román balzakovského typu, který se snažil zachytit celou společnost. Vyznačoval se neohraničeností tématu, logicky provázaným dějem a uzavřenou výpovědí. Ve druhé polovině 19. století se ve vývoji žánru románu projeví dvě základní tendence. Podstatou jedné z nich bylo zobrazování stále nových prostředí, např. román vesnický, společenský či erotický, druhá se snažila proniknout do života společnosti a do psychiky osobnosti - jedince.

V rámci poezie vystupovala v 19. století do popředí především lyrika. Nejvíce se rozvíjela lyrika intimní a reflexivní. Popularitě se těšily také epické a lyricko-epické útvary, jako např. básnická povídka, balada nebo kramářská píseň.

V 19. století se rozvíjelo veršované drama i drama v próze. Na rozdíl od předchozího období docházelo k prolínání vážných a komických námětů a situací. S nástupem realismu byly v dramatických dílech řešeny závažné společenské i morální otázky a děj se soustředil především na psychiku postav. Vznikly konverzační hry ze života vyšších vrstev společnosti postavené na vtipném dialogu i situační komedie založené na vnější zápletce. Pro naturalistické drama byla typickým znakem snaha o zobrazení všech oblastí života, impresionistické divadelní hry zachycovaly prchavé dojmy a symbolistické drama skrývalo svůj smysl v alegorickém ději. To vše bylo zarámováno do filozofických a politických směrů jako byl romantismus, liberalismus, socialismus a nacionalismus. Všechny vznikly v první polovině 19. století (srov. dále).

Ani druhá polovina 19. století však nebyla na zrod filozofických teorií skoupá. Připomeňme např. sociální darwinismus, který zřetelně prokázal prolnutí filozofie s poznatky moderní vědy. Sociální darwinisté čerpali z biologismu, který se snažil o

určení míry působení biologických vlivů na život společnosti, řešit otázku biologických vlivů na život společnosti, nakolik je společenský systém celostní a jaké jsou funkce jeho jednotlivých částí. Sociální darwinisté se snažili aplikovat úvahy Charlese Darwina (1809-1882) o přírodním výběru (boj o přežití – struggle for existence) a o přežití nejschopnějších (survival of the fittest) na lidskou společnost, její vrstvy a jednotlivce. Byli přesvědčeni, že tak jako se v přírodě soutěží o přežití, činí tak i lidé ve společnosti. V přírodě stejně jako ve společnosti ti, kteří se dovedou lépe adaptovat, vítězí. Ti, kteří jsou na tom s adaptabilitou hůře, zaostávají. Pomáhat se jim nemá, mají být ponecháni svému osudu. Je totiž nutné se striktně držet evoluční teorie, podle níž mají silní právo potírat slabé. Důvod je prostý: jinak dojde k postupné degeneraci lidstva. Myšlenky sociálního darwinismu poprvé vyjádřil britský filozof a teoretik liberalismu Herbert Spencer (1820-1903) v knize *O zákonech a příčině pokroku*. O dva roky později potvrdil Spenserovy závěry znovu Charles Darwin, a to ve svém proslulém spisu *O původu druhů*. Darwinův nevlastní bratranec, anglický polyhistor Francis Galton (1822-1911), známý mj. vynálezem vysokofrekvenční píšťaly používané pro výcvik psů (Galtonova píšťala), pak ze Spencerova a Darwinova učení vyvodil závěry, že dobročinnost a sociální péče udržují naživu méně schopné. To je pro společnost negativní, neboť tím umožňuje méně schopným přežít a dále se množit. Protože lidské schopnosti jsou přísně dědičné, dochází tím ke zhoršení kvality lidské populace.

V 19. století došlo k mimořádnému vzestupu nacionalismu. Tento trend našel svého vrcholu revolučním rokem 1848. Ve druhé polovině 19. století pak svého zenitu dosáhly koloniální velmoci. Současně však mezi nimi docházelo ke konfliktům, které se mimořádně rozšířily, stejně jako vnitřní rozpory sociálního a národnostního charakteru. Tyto procesy vyvrcholily první světovou válkou.

Současný britský historik Michael Rapport, autor nepochybně zajímavé syntézy o dějinách 19. století označil toto století za dobu vzestupu masové politiky.¹⁶ Měl tím na mysli skutečnost, že Francouzská revoluce postavila do pozice suveréna masy – „lid“ - a zmobilizovala je ve prospěch nového zřízení. I když se Francouzská revoluce pokusila fenomén lidu „vyvézt“ do ostatní Evropy, rozhodujícím momentem pro „zmasovění“ politiky se stal až rok 1848. Po jeho revolučních událostech už většina evropských režimů nemohla přehlížet veřejné mínění. Ke skutečnému

---

¹⁶ Srov. Michael RAPPORT, *Evropa devatenáctého století*. Praha 2011, s. 11.

vzestupu masové politiky došlo v posledních desetiletích 19. století a na počátku 20. století. Tehdy došlo k markantnímu nárůstu politických a společenských organizací, jejichž prostřednictvím masy dávaly najevo nejen politické názory.¹⁷

Devatenácté století bylo především evropským stoletím. Vyvrcholilo v něm *dominantní postavení Evropy ve světové politice i ekonomice*. Konec 19. století se ovšem stal jeho soumrakem, nastal rychlý rozvoj USA, Kanady, Brazílie, Argentiny, Japonska a Mexika. Celé 19. století bylo provázeno konflikty mezi mateřskými evropskými zeměmi a jejich koloniemi a mezi mateřskými zeměmi navzájem o kolonie. Ve druhém desetiletí 19. století se např. rozhořel spor o část amerického území. Do sporů zasahovaly kromě Velké Británie a Francie i Španělsko a Rusko. Rusko si totiž v šedesátých letech 18. století přivlastnilo Aljašku a v době panování cara-imperátora Alexandra I. (1777-1801-1825) z ní postupovalo ve snaze zajistit Rusku přístup k rybolovnému a kožešinovému území k jihu. V lednu 1822 prohlásil ve Washingtonu ruský vyslanec, že car Alexander si vyhrazuje moc a výlučný užitek nad celým americkým pobřežím od Aljašky až po 51. stupeň severní šířky. Prezident Spojených států amerických James Monroe (1758-1817-1825-1831) na to odpověděl v květnu 1823 tím, že uznal nezávislost nových jihoamerických republik a navázal s nimi pravidelné diplomatické styky. Zdůraznil, že Spojené státy nemíní sice zasahovat do dosavadního panství evropských mocností v americké oblasti, ale že uznává vlády nových republik, které si svobodu vytvořily a uhájily, a že by měl za nepřátelský čin, kdyby je evropské dvory snad chtěly ohrožovat. Podle Monroeových slov unie se nemíní vměšovat do evropských věcí, ale nedopustí, aby tamní intervenční a kongresové metody byly přenášeny přes oceán na půdu Nového světa (tzv. Monroeova doktrína). Toto rázné vystoupení mělo praktické důsledky v tom, že si Alexandr I. netroufnul rozvinout myšlenku velmocenského zakročení a že ustoupil. Smlouvou ze 17. dubna 1824 se vzdal všech nároků na americké pobřeží jižně od 54 stupně severní šířky. Ruský pobyt na americkém kontinentu pak ukončil prodej Aljašky Spojeným státům americkým v roce 1867 za 7,2 miliony dolarů (pět centů za hektar, na počátku 21. století by se tato částka rovnala asi devadesáti milionům dolarů).

V průběhu 19. století postupně stále výrazněji vystoupily do popředí mimo-evropské zájmy mocností. Kdežto na počátku 19. století byly Balkán či Alsasko a Lotrinsko klíčovým problémem, na konci 19. století tím pro evropské velmoci načas

---

¹⁷ Srov. M. RAPPORT, *Evropa devatenáctého století*, s. 11-12.

přestaly být. Evropské mocnosti se totiž stále častěji nechávaly unášet vlnou kolonialismu, jenž byl v úzkém vztahu k jejich průmyslovému rozvoji. To vedlo k sérii incidentů a okrajových válek týkajících se právě kolonií. Po boku starých koloniálních velmocí, Velké Británie a Francie rozvinuly značnou aktivitu země, které získaly relativně nedávno samostatnost či dovršily státní jednotu – Itálie, Německo, Belgie, USA a Japonsko.

Německo, soustředěné doposud na svůj ekonomický rozvoj, začalo rozvíjet aspirace v oblastech ekonomických a mocenských zájmů ostatních států. Zesílily snahy upevnit postavení německé říše nejen v Evropě, ale i mimo ni, velmi populární se stala vize posílení její námořní pozice. Obavy z Německa vedly k systému dohod a smluv, neboť jeho „*Weltpolitik*“ se cítila ohrožena řada zemí. Nejvýraznější byla Srdečná dohoda Velké Británie a Francie z roku 1904. Reflexi ohrožení Německem pak nejlépe ilustroval vznik Trojdohody v roce 1907 (Velká Británie, Francie a Rusko).

2. Století v odrazu přírodních katastrof

Stále častěji se diskutuje, nakolik velké revoluční otřesy způsobily pouze společenské procesy. V souvislosti s Velkou francouzskou revolucí si připomeňme, že Laki, sopečná trhlina táhnoucí se v několikakilometrové délce jižním Islandem, od začátku června 1783 do začátku února 1784 mohutně soptila. Jednalo se o nejmohutnější výron lávy za uplynulých pět set let. Vulkanickému řádění jen na Islandu padlo bezprostředně za oběť na 33 procent tehdejší islandské populace, zhruba devět tisíc lidí. Jedovatý mrak zasáhl nejdřív Skandinávii, 17. června, po devíti dnech od první erupce, ho registrovali v pražském Klementinu, 22. června si ho všimli ve Velké Británii. Následovala vlna klimatických změn, která následujících několik let sužovala celý svět. Mlžné opary byly střídány řadou silných bouří doprovázených krupobitím. Jedovatý sopečný mrak propustil méně slunečných paprsků, a tak ho ochlazoval. Po studeném létě následovala krutá zima. Následující jaro přineslo zejména v německých zemích a ve střední Evropě vůbec mohutné povodně. Výkyvy počasí trvaly celou dekádu.

Jak ukazují poslední výzkumy amerických vědců z NASA, aktivita sopky Laki výrazně ovlivnila světové dění na konci 18. století. A to nejen na severní zemské polokouli, ale i v rovníkových oblastech. Laki měla totiž na svědomí také úbytek monzunových srážek, zejména v Africe a v Indii. Kvůli ní v letech 1783 a 1784

výrazně poklesla hladina Nilu. Následovala neúroda, která spustila řetězec hladomorů a epidemií. V kontrastu s celkovou ekonomickou, sociální a politickou situací ve Francii jeden z důvodů, proč v červenci 1789 vypukla v Paříži revoluce.

Sluneční aktivita byla mezi léty 1790-1830 na velmi nízké úrovni.

Klimatologové toto období označují za Daltonovo minimum. Navíc v tomto období docházelo poměrně často k velkým sopečným erupcím. Např. roku 1812 vybuchla sopka La Soufriere na ostrově svatého Vincenta, sopka Awu v Indonésii, roku 1813 sopka Suwanose-Jima v Japonsku a roku 1814 sopka Mayon na Filipínách. Všechny tyto erupce však byly zastíněny explozí sopky Tambora na indonéském ostrově Sumbawa. K erupci došlo 5. dubna 1815. Trvala několik dní. Uvidí se, že byla tak intenzivní, že čtyřikrát překonala výbuch sopky Krakatoa z roku 1883. Důvodem, proč je exploze Kakatoa mnohem známější je skutečnost, že tehdy již existoval telegraf a zpráva o erupci se bleskově rozšířila do celého světa. Exploze Tambory byla slyšet na vzdálenost 2.600 km. Oblast zasažená sopečným popelem měla poloměr 1.300 km, přičemž v okruhu osmdesáti km údajně zahynulo vše živé. Nejbližší okolí sopky bylo silně zasaženo lávou a pyroklastickými proudy, které se vyžádaly kolem jedenácti tisíc obětí. Další šedesát tisíc obyvatel Indonésie pak zemřelo na následné epidemie a hladomor. V důsledku sopečného popela a plynů, které se dostaly do ovzduší a vydržely v něm i několik let v následujícím roce, 1816 došlo k poklesu globálních teplot o více než půl stupně Celsia. Hovoří se o „roku bez léta“, který postihl celou severní polokouli. Provázely ho značné výkyvy teplot – z nadprůměrných 35 stupňů Celsia rychlé, během několika hodin se odehrávající poklesy teplot pod bod mrazu. V důsledku toho byla úroda minimální. Problémy se zásobováním obyvatelstva potravinami se dotkly téměř všech vyspělých zemí světa včetně Velké Británie a německých zemí. Celkově na následky klimatické anomálie zemřelo v Evropě na dvě stě tisíc lidí.

V souvislosti s ruskou revolucí lze připomenout záhadu zvanou Tunguzský meteorit. V 7 hodin 14 minut místního času dne 17. června 1908 juliánského kalendáře ¹⁸ zničila obrovská exploze více než čtyřicet tisíc stromů v oblasti Tunguzka v centrální Sibiři a zdevastovala území v okruhu sedmdesáti kilometrů od

---

¹⁸ Místní čas byl proti středoevropskému času o šest hodin napřed. Rusko až do roku 1918 užívalo juliánský kalendář, který od počátku 20. století ve srovnání s běžně v Evropě užívaným gregoriánským kalendářem zaostával o 13 dní, v 19. století o dní dvanáct. Tunguzský jev (v angličtině označovaný termínem „*Tunguska Event*“) se udál v 01 hodin 14 minut 30. června roku 1908 středoevropského času.

epicentra výbuchu, který se odehrál na řece Podkamenaja Tunguzka. Seismické otřesy po explozi zaznamenaly seismologické stanice po celém světě, následný obrovský lesní požár byl pozorovatelný ze vzdálenosti mnoha set kilometrů. Do atmosféry se dostalo nesmírné množství malých částic především popela z lesních požárů; v oblasti poblíž výbuchu padal černý déšť. Několik následujících nocí byla noční obloha i v Evropě podivně světlá a jevy podobné polární záři byly pozorovatelné i ve střední Evropě. Lidé v blízkých oblastech utrpěli popáleniny pokožky, které se jen obtížně a velmi dlouho hojily. Je zřejmé, že tato událost, podobně jako výbuch sopky Laki, měla v následujících letech za následek značné klimatické změny.¹⁹

---

¹⁹ Srov. Jan A. NOVÁK, *Tunguzský meteorit*. Praha 2008; Jiří JIRÁNEK, *Výbuch nad tajgou: 100 let výzkumu tajemství tunguzského „meteoritu“*. Praha 2008.

3. Století morální degradace

Devatenácté století se stalo dobou dramatických proměn kolektivních i individuálních morálních hodnot. Ke škodě lidstva, v negativním smyslu. Na vině byly především změny politických režimů a s nimi spojené revoluce a válečné konflikty. Člověk jako jedinec i celé lidské kolektivy ztratily svoje dřívější hodnoty odvíjející se od identifikační stability vztažené ke svému konkrétnímu pánovi - šlechtici a panovníkovi - a uvykly nepřírozeným ztrátám na životech. Velké válečné konflikty, které provázely 19. století, činily na jedné straně z člověka nástroj zabíjení, na druhé straně objekt smrti. Tak tomu bylo sice i v předchozích staletích, ale válečné konflikty 19. století více či méně pravidelně „kosily“ člověka po tisících či dokonce statisících. Šlo o anonymní masy. Hodnota lidského života tím dramaticky poklesla.

Na vině morální degradace však rovněž byla individualizace života. Rostoucí touha po prosazení vlastní osobnosti, její politické, ekonomické, sociální, právní i čistě „jen“ osobnostní nadřazení osobnosti nad jiné, provázené individuálním i kolektivním často dramaticky vyhoceným soupeřením, které v průběhu 19. století získalo až nenávistnou podobu, výrazně proměnila vztahy mezi lidmi. Totéž se týkalo kolektivů, v jejichž identifikaci se nově prosadila identita vymyšlených a často i vysloveně uměle vytvořených národů.²⁰

Často se tvrdí, že hrůzy spojené s bolševickou vládou v Rusku, Sovětském Rusku a Sovětském svazu vyvolala degradace morálních hodnot za světové války.²¹ Ve skutečnosti ovšem degradace morálních hodnot během světového konfliktu označovaného ve své době za Velkou válku byla „jen“ vyústěním dlouhodobého procesu devalvace hodnot provázejícího celé 19. století. Na jeho počátku stály války, které vyvolala Velká francouzská revoluce a Napoleon. Na ně pak navázaly krutosti spojené s restauračním obdobím i novou vlnou národních i sociálních revolucí třicátých a čtyřicátých let 19. století. Pak přišly další velké válečné konflikty: Krymská válka, občanská válka v Severní Americe, boje v Mandžusku. Každý z nich znamenal desetitisíce či dokonce statisíce obětí. Často bezejmenných, pohřbívaných do hromadných hrobů. Rodiny obětí se často nedozvěděli, kde se ostatky jejich příbuzného nacházejí.²²

---

²⁰ Srov. Dušan TŘEŠTÍK, *Myslití dějiny*. Praha 1999, s. xxx

²¹ Srov. xxx

²² Srov.

Pokles hodnoty jedince se v průběhu 19. století odehrával jako dlouhodobý a téměř lineární proces. A to i přes to, že se některé duchovní a myšlenkové směry typu liberalismu snažily o zastavení této devalvace. Ve skutečnosti však i ony zmíněnou devalvací prohlubovaly. Liberalismus např. svým soustředěním na individuální majetek. Připravil tím individuální honbu za bohatstvím a ekonomickým nadřazením.

Podobně jako pokles hodnot jedince se odehrával pokles hodnot celých kolektivů. Ostatně stále bylo zřetelnější, že kolektiv je tvořen jedinci. Novou hodnototvornou kategorií se stal národ dramaticky negativně se vymezující vůči jiným národům. Průvodním jevem následujícího období se stala národnostní nenávisť ústící v počáteční nadšení ze světového válečného konfliktu druhého desetiletí 20. století.

III. Devatenácté století v historiografickém kontextu

1. České dějepisectví k dějinám 19. století

Obecné dějiny 19. století sice patří ke čtenářsky poutavým, odbornou historiografií však nikoli nejsledovanějším obdobím. Důvodem patrně je stále soustředění se na národní dějiny. V českém prostředí se sice vědecké pojetí dějepisectví obecných dějin utvářelo shodně s intelektuálně vyspělejší západní Evropou, a to právě v 19. století, ale na rozdíl od ní téměř po celé 19. století v něm převažovalo v důsledku politických zájmů tvůrců moderního vědomí českého národa uzavírání se do národního prostoru. Ve výkladu národních dějin, které obrazu o minulém dění jednoznačně dominovaly, se jen zřídka vytvářel prostor pro tak nezbytnou nutnost srovnání národních dimenzí s ostatním vývojem Evropy a světa. Obecné dějiny ve své podstatě stály mimo jejich úhel pohledu. Pokud se přece jen někteří čeští historici obecným dějinám věnovali, pak téměř výhradně proto, aby analyzovali jednotlivá pro danou dobu aktuální dějinná témata. Např. přední český odborník 19. století na dějiny selského stavu Josef Kalousek (1838-1915) zaměřil jednu ze svých raných prací na genezi a rané stádium vývoje ruské občiny a na ruské dějepisné výklady o ní.²³ Toto Kalouskovo sledování nebylo výsledkem cíleného zájmu o dění v Rusku, ale pouze o zdroj inspirací a okrajového srovnání, jemuž ve výsledku jasně dominoval zevrubný výklad o dějinách selského stavu v českém prostředí. Kalousek proto nevytvořil komparativní publikaci, jak by se dalo očekávat, ale pouze edici pramenů nejrůznější povahy týkající se výhradně selských věcí v české minulosti.²⁴

Nové pojetí a praxe reflektující skutečný zájem o obecné dějiny se v českém dějepisectví objevil až téměř na konci 19. století. Byl spojen s působením Jaroslava Golla (1846-1929) na právě rozdělené pražské Karlo-Ferdinandově univerzitě v osmdesátých letech 19. století. Teprve Gollovým přičiněním došlo k přijetí, adaptaci a rozvíjení teoretických zásad a praktických postupů, které byly vlastní vyspělejší

---

²³ Srov. Josef KALOUSEK, *O zřízení a původu obce velkoruské*. Praha 1880. Otázka formování a vývoje občiny patřila v ruském dějepisectví 19. století ke stěžejním tématům. Odrážela skutečnost obsáhlých intelektuálních diskusí nejprve o zrušení nevolnictví a později o problémech vyvolaných výkupy a přežíváním tzv. miru.

²⁴ Srov. např. Josef KALOUSEK, *Řády selské a instrukce hospodářské*. Archiv český XXII, 1905, XXIII, 1906, XXV, 1910, XXIX, 1913.

evropské historiografii.²⁵ Až Gollovou zásluhou byly i v českém prostředí rozvinuty přístupy založené na konfrontaci českých a obecných dějin. Nutno však podotknout, že ani Gollovým cílem nebylo zvýraznění obecných dějin, ale pouze docenění původních a osobitých jevů českých národních dějin. Poznáním obecného základu tvořeného evropským historickým vývojem mělo být určeno, čím český národ přispěl do světové historie. Co se týče Golla, jsou pro obecné dějiny 19. století rovněž významné jeho práce pojednávající o dějinách dějepisectví.²⁶

Oč je Gollovo dílo pro analytické zpracování obecných dějin 19. století méně významné, o to jsou pro toto dějinné období cennější a v mnohém dodnes i inspirativnější práce jeho kolegy na Filozofické fakultě Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze, filozofa a sociologa Tomáše G. Masaryka (1850-1937). Oproti Gollovi zaujatému pozitivistickým přístupem bylo Masarykovo historizující dílo praktičtější. Chtěl totiž jeho prostřednictvím vypracovat a obhájit ideový program české politiky. A to takovým způsobem, aby jej zasadil do širokého mezinárodního rámce. Tedy z pohledu národních dějin do souvislostí dějin obecných. Uvedená snaha je zvláště patrná v Masarykově knize *Česká otázka* (1895), konotace, jejíhož ústředního tématu, tedy zasazení české otázky do mezinárodních souvislostí, však najdeme v celé řadě dalších Masarykových prací. A to včetně těch, které pojednávají výhradně o širších, evropských souvislostech. Tato skutečnost je zvláště patrná v Masarykově třídílné práci *Rusko a Evropa. Studie o duchovních proudech v Rusku* napsané před světovou válkou pro německé prostředí s cílem identifikovat zvláštnosti ruského myšlenkového prostředí. Pro ruské i širše evropské dějiny 19. století lze z ní čerpat více než inspirace dodnes.²⁷

Z profesně historického pohledu na tuto část Masarykova pojetí navázal Jaroslav Bidlo (1868-1937), který se sice soustředil na dějiny Byzance a Slovanů, ale zpracoval také některé úseky obecných dějin 19. století. Napsal např. práci *Dějiny Ruska v XIX. století* (1907). Oproti tomu dějin balkánských národů, zejména dějin Srbska, se ve svém díle dotknul Konstantin Jireček (1854-1918). Jireček v této části své tvorby opět vyšel z českých dějin, jež více či méně jen příležitostně spojoval

---

²⁵ Srov. František KUTNAR - Jaroslav MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha 1995², s. 367-368.

²⁶ Srov. Jaroslav GOLL, *Posledních padesát let české práce dějepisné*. Praha 1926; Týž, *Dějiny a dějepis*. Atheneum, 1888-1889; Týž, *František Palacký*. ČČH 1898.

²⁷ Srov. Tomáš G. MASARYK, *Rusko a Evropa. Studie o duchovních proudech v Rusku* I-III. Praha 1995-1996.

s pozdějším ústředním problémem historické slavistiky, se vztahy a styky českého prostředí se slovanskými národy. Zřetelně do této dimenze zapadá Jirečkova publikace *P. J. Šafařík mezi Slovany* (1895), stejně jako jeho nedokončená syntéza *Geschichte der Serben* (1911-1918). Popularizaci obecných dějin se v předválečném stejně jako v meziválečném období věnoval Jaroslav Kosina (1862-1928), který se zasloužil o třídílnou kompilaci *Ilustrované dějiny světové* (1897-1899).²⁸ K obdobnému žánru lze přiřadit i práce Josefa Toužimského (1848-1903) pohybující se na pomezí historiografie a žurnalistiky.²⁹

Za prvního českého historika, který se obecným dějinám 19. století v syntetickém smyslu v českém prostředí skutečně systematicky věnoval, lze nepochybně považovat až Josefa Šustu (1874-1945).³⁰ Stranou pozornosti nelze především ponechat Šustovu učebnici obecných dějin určenou nejprve pro obchodní akademie³¹ a později její rozšířenou verzi pro všechny střední školy.³² Časově zahrnovaly období od raného středověku po současnost. Vrcholem Šustova soustředění na obecné dějiny 19. století se staly jeho třídílné *Dějiny Evropy v letech 1812-1870*, které vyšly v letech 1922-1923 a šestidílná *Světová politika v letech 1871-1914*, vydaná v letech 1924-1931. V obou pracích lze zřetelně vysledovat reflexi zájmu formujícího se československého státu o přehled novodobých problémů evropské diplomacie a politiky. Totéž lze říci např. o příručce, *Co daly naše země Evropě a lidstvu*.³³ Politická dimenze tedy zřetelně ovlivňovala tematické zaměření historiografie.

Obdobnou skutečnost lze sledovat i krátce po druhé světové válce, kdy s ohledem na prohlubující se bipolaritu světa rostl požadavek na vlastní české (československé) národní vidění dějin konkrétních států a národů. Někteří profesní historici dokázali promptně zareagovat na tuto poptávku, doplnit svoje poznatky, které nabyli před válkou, případně ve válečných letech, kdy mohli psát pouze tzv. do šuplíku, a nabídnout odborné i laické veřejnosti syntetické práce. Jedním z nich byl profesor východoevropských dějin na brněnské Masarykově univerzitě Josef

---

²⁸ V letech 1926-1929 vyšlo druhé, o čtvrtý díl rozšířené vydání.

²⁹ Srov. Josef TOUŽIMSKÝ, *Na úsvitě nové doby*. Praha 1898.

³⁰ Srov. Josef ŠUSTA, *Dějinné předpoklady moderního imperialismu*, Praha 1909.

³¹ Srov. TÝŽ, *Dějiny nového věku*, Praha 1905.

³² Srov. TÝŽ, *Dějepis pro vyšší třídy středních škol*. Praha 1911 a 1913. *Pojednání o východoevropských dějinách* v něm napsal Jaroslav Bidlo.

³³ Srov. *Co daly české země Evropě a lidstvu? 2. Obrozený národ a jeho země na fóru evropském a světovém: 18. - 20. století*. Praha, Evropský literární klub 1999².

Macůrek (1901-1992). Navázal na svoje zevrubné výzkumy ze třicátých let 20. století³⁴ publikováním několika knih o dějinách západních a východní Slovanů³⁵ a dějinách dějepisectví³⁶. Již dříve, ale zejména pak po roce 1948 se zaměřil na vztahy mezi slovanskými národy či státy slovanského či východoevropského prostoru, tj. dnes moderním paradigmatem - prostoru střední, jihovýchodní a východní Evropy. Již ve třicátých letech 20. století kromě zemí obydlených slovanským obyvatelstvem do něj zahrnoval Rumunsko i Maďarsko a co se týče Ruska, překračoval jeho slovanské, tedy velkoruské, maloruské a běloruské části směrem k dalším regionům tohoto multinacionálního impéria. Moderními paradigmaty bychom mohli místo vztahové tematiky hovořit o problematice „obrazu druhého“ či tematice „poznávání jinonárodního prostředí českýma očima“. Macůrek při tom sice kladl důraz na české národní dějiny, ale zvláštní pozornost při tom věnoval pohledu Čechů na souseda, na kontakty s tím „druhým“ a na vzájemně podmíněné korelace. Obdobné pojetí z hlediska vybraných problémů dějin jihoslovanských národů rozvíjela v předválečném i poválečném pojetí Bidlova žačka Milada Paulová (1891-1970).³⁷ Analogii pro tzv. západoevropský prostor můžeme sledovat u Josefa Polišínského (1915-2001), který zahájil svoji odbornou dráhu krátce po druhé světové válce.³⁸

Macůrek i Polišínský dokázali v následujících letech vytvořit vlastní historiografické školy, které pak od padesátých let 20. století tuto problematiku zevrubně analyzovaly.³⁹ U obou se to projevilo zájmem o tzv. vztahovou problematiku. Nešlo však pouze o ni. Z hlediska zájmu o tzv. západní svět, což se v dobách dominance marxistického dějepisectví jevílo v českém prostředí jako něco zcela výjimečného, je nutné připomenout tvorbu Bedřicha Loewensteina (* 1929), která v době tematického i metodologického uvolnění ve druhé polovině šedesátých

---

³⁴ Srov. Josef MACŮREK, *Rumunsko ve své minulosti a přítomnosti*, Praha 1930; TÝŽ, *Sjednocení Rumunů*, Praha 1935; TÝŽ, *Dějiny Maďarů a uherského státu*. Praha 1934.

³⁵ Srov. Josef MACŮREK, *Dějiny východních Slovanů*. Praha 1947; TÝŽ, *Dějiny polského národa*. Praha 1948.

³⁶ Srov. Josef MACŮREK, *Dějepisectví evropského východu*. Praha 1946.

³⁷ Srov. Milada PAULOVÁ, *Tomáš G. Masaryk a Jihoslované*. Praha 1938; TÁŽ, *Jihoslovanský odboj a česká Mafie*. Praha 1928; TÁŽ, *Dějiny Mafie: odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914-1918*. Praha 1937; TÁŽ, *Tajný výbor Mafie a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916-1918*. Praha 1968.

³⁸ Srov. Josef POLIŠENSKÝ, *Anglie a my: esej o dějinách anglicko-českých vztahů*. Praha 1947.

³⁹ Srov. Vladimír GONĚC (ed.), *Josepho Macůrek viginti complenti oblatum: Josef Macůrek a jeho přínos k dějepisectví o střední a východní Evropě*. Brno 2001; Ivo BARTEČEK – Zdeněk ŠAMBERGER (eds.), *Ad honorem Josef Polišínský (1915-2001)*. Olomouc 2007.

let 20. století vyvrcholila jeho prací o Ottovi von Bismarckovi. Loewenstein jí učinil vysloveně průlom do tematiky a metodologie českých (československých) obecných dějin 19. století.⁴⁰ Obdobně výjimečnou byla o něco starší kniha Josefa Polišínského o evropské kongresové politice dvacátých let 19. století.⁴¹

Krátce po skončení druhé světové války převážilo v českém (československém) dějepisectví mínění, že je nutné vyjádřit vděk osvoboditeli, tedy Sovětskému svazu za každou cenu. Zejména tematikou vztahující se k dějinám Ruska a SSSR a zemí tzv. sovětského bloku, ale i metodologií - buď přímým přejímáním sovětských marxistických vzorů, nebo alespoň jejich tolerováním.⁴² Nešlo pouze o dějiny 19. století, obecné dějiny 19. století dokonce stály i v tomto případě jen na okraji zájmu, pouze ve smyslu pochopení kontextu s předchozím a následným dějinným vývojem. V padesátých letech 20. století dosáhl tento trend absurdní podoby. Česká (československá) marxistická historiografie mohutně obhajovaná a propagována osobnostmi typu Zdeňka Nejedlého (1878-1962) zcela mechanicky napodobovala sovětské vzory.⁴³ Z hlediska obecných dějin dokonce převážilo mínění, že české prostředí se s výjimkou dějin zemí sovětského bloku jim nemusí věnovat. Stačí přece to, co zpracovali soudruzi v Sovětském svazu, české prostředí si pouze zajistí překlady.⁴⁴ Bylo by ovšem nesprávné všechny tyto překlady odmítnout. I v sovětské historiografii řídící se dogmaticky marxistickou metodologií se objevily zajímavé a tematicky přínosné práce.⁴⁵

Pro padesátá a šedesátá léta 20. století se opět stala populární vztahová tematika a otázky týkající se obecného slovanství, polonofilství, ilyrismu a rusofilství.⁴⁶ Ve druhé polovině šedesátých let 20. století se tematika obecných dějin 19. století

---

⁴⁰ Srov. Bedřich LOEWENSTEIN, *Otto von Bismarck*. Praha 1968.

⁴¹ Srov. Josef POLIŠENSKÝ, *Opavský kongres roku 1820 a evropská politika let 1820-1822*. Ostrava 1962.

⁴² Srov. Josef HANZAL, *Čeští historici před únorem 1948*. Český časopis historický 91, 1993, s. 268-284.

⁴³ Srov. Jiří KŘEŠŤAN, *Zdeněk Nejedlý: politik a vědec v osamění*. Praha 2012.

⁴⁴ Srov. Sergej N. GOLUBOV, *Bagration*. Praha 1950; Sergej V. BACHRUŠIN, *Dějiny SSSR*, Praha 1953; Anna M. PANKRATOVÁ, *První ruská revoluce v letech 1905-0905*. Brno 1952.

⁴⁵ Srov. Jevgenij V. TARLE, *Napoleonovo tažení na Rus 1812*. Praha 1948¹, Praha 1949², Praha 1950³; TÝŽ, *Napoleon*. Praha 1950; TÝŽ, *Talleyrand*. Praha 1950¹, Praha 1956²; TÝŽ, *Admirál Ušakov ve Středozemním moři 1798-1800*. Praha 1950; TÝŽ, *Krymská válka*. Praha 1951; Podobně i později: např. Albert Z. MANFRED, *Napoleon Bonaparte*. Praha 1971¹, Praha 1973², Praha 1990³.

⁴⁶ Srov. Josef MACÚREK a kol., *Češi a Poláci v minulosti 1*, Praha 1964; Václav ŽÁČEK a kol. *Češi a Poláci 2*, *Období kapitalismu a imperialismu*. Praha 1967; Václav ŽÁČEK a kol., *Češi a Jihoslované v minulosti: od nejstarších dob do roku 1918*. Praha 1976; Václav ČEJCHAN (red.), *Dějiny československo-sovětských vztahů nové a nejnovější doby 1, Dějiny česko-ruských vztahů 1770-1917*. Praha 1967; Josef STRNAD a kol., *Příspěvky k dějinám česko-ruských kulturních styků. Studie a materiály 1*, Praha 1965, 2, 1969, 3, 1976.

stala součástí šíře komponovaných prací, zejména tematických syntéz, o které se české dějepisectví pokoušelo. V roce 1967 např. vyšla syntéza starších ruských dějin⁴⁷ a roku 1975 polských dějin.⁴⁸ Syntéza o Polsku vyšla se značným zpožděním způsobeným nástupem normalizace. Některé pro ni již připravené texty musely být totiž zásadně přepracovány. Je zřejmé, že pokud by byla připravena dříve, stihl by ji stejný osud jako syntézu o ruských dějinách. V nich prezentovaná snaha autorského kolektivu vedeného předním českým rusistou Milanem Švankmajerem (1928-2003) o kritický pohled na ruskou minulost se vymstila autorům, kterým bylo normalizací zakázáno vědecky a pedagogicky působit. Navíc se normalizační činitelé postarali, aby byla záhy vydána zcela jiným kolektivem českých a slovenských autorů publikace metodologicky zcela odlišná: *Dějiny SSSR od nejstarších dob do Velké říjnové socialistické revoluce*. Ta se striktně držela dobově oficiálního sovětského výkladu ruských dějin. Zmínku si ovšem zaslouží proto, že je jedním z nejzřetelnějších dokladů tematického a metodologického přístupu české normalizační historiografie.⁴⁹

Mezi tematické i metodologické skvosty českého dějepisectví obecných dějin 19. století druhé poloviny šedesátých let 20. století lze nepochybně zařadit v době svého vzniku i ve světovém dějepisectví ojedinělou analýzu ruských revolucí roku 1917 z pera předního českého rusisty dlouhodobě pak (podobně jako Loewenstein) od sedmdesátých let 20. století žijícího ve Spolkové republice Německo Michala Reimana (* 1930).⁵⁰ Tuto práci je třeba vyzdvihnout i proto, že tématu ruských revolucí ze skutečně historicko-analytického pohledu nebyla v předchozích ani následném období věnována českou (československou) historiografií zevrubná pozornost, stejně jako ani nebyla věnována náležitá historiografická pozornost ruským radikálně opozičním či revolučním proudům.⁵¹ Je to jeden z řady paradoxů českého historicky rusistického bádání, které ve svém celku lze pro období 1948-1989 jistě označit za předimenzované. Předimenzované ovšem z hlediska počtu prací, nikoli témat, která by náležitě ozřejmovala ruskou minulost a její vazby

---

⁴⁷ Srov. *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik: přehled politického vývoje společnosti 1*, Praha 1967.

⁴⁸ Srov. Václav MELICHAR a kol., *Dějiny Polska*. Praha 1975.

⁴⁹ Srov. *Dějiny SSSR od nejstarších do Velké říjnové socialistické revoluce*. Praha 1977.

⁵⁰ Srov. Michal REIMAN, *Ruská revoluce? 23. Únor – 25. Říjen 1917*. Praha 1967¹, Praha 1991².

⁵¹ Jednou z čestných výjimek byla práce Josefa KOLEJKY, *Bakuninovo evropanství*. Brno 2004.

s českým prostředím.⁵² To, co se v českém odborném tisku o ruských revolucích a ruském radikálně opozičním hnutí objevovalo, bylo až na malé výjimky souborem klišé napodobující sovětské vzory. Přínosné byly pouze analýzy sledující jejich vliv na české prostředí.

Normalizační doba sice výrazně zúžila ve druhé polovině šedesátých let 20. století se slibně rozvíjející tematický záběr českého dějepisectví, snahy o syntetické zpracování alespoň vybraných částí obecných dějin však zůstaly. Byly patrné např. na kolektivní monografii brněnských historiků Josefa Kabrdu (1906-1968), Josefa Kolejky (* 1924) a Richarda Pražáka (1931-2010) *Dějiny národů střední a jihovýchodní Evropy v období od Velké francouzské revoluce do roku 1918*.⁵³ Syntetizujících zpracování se dočkala rovněž v padesátých a šedesátých letech analyticky hojně studovaná problematika slovanství a vztahů mezi slovanskými zeměmi, stejně jako tradice historicko-slavistických studií v českém prostředí.⁵⁴

Ačkoli se v období dominance marxistického dějepisectví z pohledu obecných dějin kladl důraz na tzv. Východ a v jeho rámci především na úkol *Předpoklady socialistických revolucí*, pracovali někteří historici na tématech tomu značně vzdálených. Např. Josef Polišenský pokračoval ve svém dlouhodobém zájmu o dějiny Velké Británie, Španělska a jihoamerického prostoru.⁵⁵

V osmdesátých letech 20. století bylo i v obecných dějinách 19. století patrné jisté tematické uvolnění a možnosti širších metodologických inspirací. Ačkoli se česká historiografie ve své většině držela tradičních témat a dogmatu marxistické metodologie,⁵⁶ objevily se i nové pohledy. Např. Miroslav Hroch (* 1932) uveřejnil první českou komparativní práci o revolucích,⁵⁷ věnoval se dílům a životním osudům

---

⁵² Srov. Radomír VLČEK, *Česká poválečná historiografie a studium ruských dějin od vlády Kateřiny II. do r. 1917*. In: Václav VEBER (ed.), *Ruské a sovětské dějiny v české poválečné historiografii*. Praha 1996, s. 21-36.

⁵³ Srov. Josef KABRDA - Josef KOLEJKA - Richard PRAŽÁK, *Dějiny národů střední a jihovýchodní Evropy v období od Velké francouzské revoluce do roku 1918*. 1, 1790-1878, Praha 1963; 2, 1878-1918., Praha 1966.

⁵⁴ Srov. Josef KOLEJKA, *Slavjanskije programy i ideja slavjanskoj solidarnosti v 19 i 20 vekach*. Praha 1964; Milan KUDĚLKA - Zdeněk ŠIMEČEK a kol., *Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760 : biograficko-bibliografický slovník*. Praha 1972.

⁵⁵ Srov. Josef POLIŠENSKÝ, *Anglie a my: esej o dějinách anglo-českých styků*. Praha 1947; TÝŽ, *Anglie a Bílá hora*. Praha 1949; TÝŽ, *Nizozemská politika a Bílá Hora*, Praha 1958; TÝŽ, *Stručné dějiny Kuby: Předpoklady kubánské revoluce*. Praha 1964; TÝŽ, *Napoleon a srdce Evropy*. Praha 1971; TÝŽ, *Dějiny Británie*. Praha 1982.

⁵⁶ Srov. Antonín DOLEJŠÍ, *Zrození nového světa: vítězství proletářské revoluce v Rusku*. Praha 1977 1, Praha 1982 2.

⁵⁷ Srov. Miroslav HROCH, *Buržoasní revoluce v Evropě*. Praha 1981.

významných evropských reformátorů⁵⁸ a začal s intenzivním bádáním na poli formování národního vědomí v evropských souvislostech.⁵⁹ Podobně činil i Josef Kolečka.⁶⁰ Završením jeho práce o obecných dějinách 19. století se stala monografie o revoluce 1848-1849 v Rakousku.⁶¹ Stranou pozornosti by nemělo zůstat ani samizdatové vydávání prací autorů, jímž normalizace znemožnila veřejné působení. Většina z nich se však mohla uplatnit po sametové revoluci a svoje práce vyšlé původně v samizdatové podobě, plně zveřejnit.⁶²

České dějepiscectví zaměřené na české (československé) dějiny se v osmdesátých letech 20. století znovu pokusilo o shrnutí dosavadních analytických poznatků do velkých syntetických prací. V obecných dějinách něco podobného nenastalo. Kdežto ožily projekty typu přehledu československých dějin⁶³ nebo dějin vědních oborů,⁶⁴ v obecných dějinách zůstalo pouze u ojedinělých tendencí omezených na region, zemi, národ či dějinný problém. Mezi takové práce náležel např. výkladový slovník Karla Hermana (* 1921) o událostech Říjnové revoluce v Rusku zakomponovaný do širších historických souvislostí ruské minulosti⁶⁵, Hrochovy *Historické události Evropy*⁶⁶ a kolektivní práce *Politické dějiny světa v datech*⁶⁷, která navázala na starší, v první polovině šedesátých let 20. století připravené *Světové dějiny v datech*⁶⁸.

Na počátku devadesátých let 20. století došlo v důsledku předchozích politických změn v Československu ve studiu obecných dějin 19. století k výraznému pozitivnímu posunu. Tematika obecných dějin se i v českém prostředí rozšířila, dosavadní soustředění na východoevropský prostor, resp. země tzv. sovětského bloku, bylo opuštěno, vzrostl zájem o dějiny tzv. západu. K tomu se připojily nové

---

⁵⁸ Srov. Miroslav HROCH, *Příliš smělé sny: příběhy marných zápasů a zapomenutých hrdinů*. Praha 1986.

⁵⁹ Srov. Miroslav HROCH, *Evropská národní hnutí v 19. století: společenské předpoklady vzniku novodobých národů*. Praha 1986.

⁶⁰ Srov. Josef KOLEJKA, *Národnostní princip" a internacionalismus 1789-1860 : vznik marxistické teorie národnostní otázky a "zahraniční politiky"*. Brno 1984.

⁶¹ Srov. Josef KOLEJKA, *Národy habsburské monarchie v revoluci 1848-1849*. Brno 1989.

⁶² Srov. Ludmila ŠEFLOVÁ, *Knihy českých a slovenských autorů vydané v zahraničí v letech 1948-1978 (EXIL). BIBLIOGRAFIE*. Brno 1993; TÁŽ, *České a slovenské knihy v exilu: bibliografie 1948-1989*. Praha 2008.

⁶³ Srov. *Přehled dějin Československa I/2, 1526-1848*. Praha 1982.

⁶⁴ Srov. František HEJL a kol. *Československá slavistika v letech 1918-1938*. Praha 1977.

⁶⁵ Srov. Karel HERMAN, *Historické události: Velká říjnová socialistická revoluce. Dějiny Ruska 1853-1917/1918*. Praha 1977.

⁶⁶ Srov. Miroslav HROCH, *Historické události Evropa: datová příručka*. Praha 1977¹; Praha 1980².

⁶⁷ Srov. *Politické dějiny světa v datech 1*, Praha 1980.

⁶⁸ Srov. *Světové dějiny v datech*. Praha 1964.

metodologické pohledy. Nejprve se tato skutečnost projevila ve studiu německých dějin a jejich komparaci v rámci středoevropského, nebo, jak se částí historiografie s oblibou používá, středovýchodního prostoru.⁶⁹ Mimořádnou osobností se v tomto směru stal historik Jan Křen (* 1930) publikující jak řadu studií z německých dějin, resp. česko-německých vztahů,⁷⁰ tak zevrubnou a v mnohém směru podnětnou komparativní publikaci o dějinách německého, českého, polského a maďarského prostoru v 19. a 20. století.⁷¹ Záhy se tento pohled rozšířil i na další syntetické práce. Mezi nimi je třeba na prvním místě jmenovat publikace Aleše Skřivana (* 1944)⁷², Jaroslava Vaculíka (1947)⁷³ a Jiřího Hanuše (* 1963)⁷⁴. Skřivan se rovněž podílel společně s Václavem Drškou (* 1962), a Františkem Stellnerem (* 1966) na kolektivní monografii o mezinárodních vztazích novověku, v němž je 19. století právě jeho zásluhou věnována mimořádná pozornost.⁷⁵ A. Skřivan se navíc zaměřil na výklad pojmů o obecných novověkých dějinách. Něco podobného, ovšem s ohledem na celé dějinné období a české i světové prostředí učinil v příručce určené především jako učební pomůcka František Čapka (* 1942)⁷⁶. Nakladatelství Libri pak obohatilo svoji sérii encyklopedií o publikaci věnovanou moderní historii.⁷⁷ Nakladatelství Paseka zase vydalo inspirativní publikaci o historii českých zemích v kontextu evropské minulosti.⁷⁸ Širšímu dějinnému záběru, tedy výraznému překročení rámce tzv. dlouhého 19. století, byly věnovány i další publikace českých historiků o obecných dějinách, např. knihy Petra Čorneje (* 1951) a Pavla Bělina (* 1948) sledující kulturně civilizační rovinu tzv. západního světa⁷⁹, Františka Honzáka (* 1949), Marka Pečenky (* 1964) a Jitky Vlčkové (* 1955) o proměnách evropského kontinentu⁸⁰ či

---

⁶⁹ Srov. Piotr S. WANDYCZ, *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti*. Praha 1998.

⁷⁰ Srov. Jan KŘEN, *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780-1918*. Praha 1990.

⁷¹ Srov. Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*. Praha 2005.

⁷² Srov. Aleš SKŘIVAN, *Evropská politika 1648-1918*. Praha 1999; TÝŽ, *Lexikon světových dějin*. Praha 2002.

⁷³ Srov. Jaroslav VACULÍK, *Obecné dějiny novověku IV (1789-1918)*. Brno 1999¹, 2005², 2013³.

⁷⁴ Srov. Jiří HANUŠ, *Historie moderní doby: rozhovory o základních pojmech, událostech a problémech 19. století*. Brno, Barrister @ Principal 2004.

⁷⁵ Václav DRŠKA, Aleš SKŘIVAN, František STELLNER, *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1648-1914*. Praha 1994.

⁷⁶ Srov. František ČAPKA, *Slovník českých a světových dějin*. Praha 1998.

⁷⁷ Srov. Marek PEČENKA, Petr LUŇÁK, *Encyklopedie moderní historie*. Praha 1999.

⁷⁸ Srov. Pavel BĚLINA - Jiří KAŠE – Jan P. KUČERA, *České země v evropských dějinách*. Praha 2006.

⁷⁹ Petr ČORNEJ, *Dějiny evropské civilizace I*. Praha 1995¹; Pavel BĚLINA, *Dějiny evropské civilizace II*. Praha-Litomyšl 1995¹; Petr ČORNEJ, *Dějiny evropské civilizace I-II*, Praha-Litomyšl 1997², Praha-Litomyšl 2002³, Praha-Litomyšl 2004⁴.

⁸⁰ František HONZÁK – Marek PEČENKA - Jitka VLČKOVÁ, *Evropa v proměnách staletí*, Praha 1995.

Petra Jantače o politických dějinách Evropy.⁸¹ V obdobně širším časovém rámci byla diplomatickým vztahům věnována přehledová práce Tomáše Teplíka (1948)⁸² a Zdeňka Veselého (* 1950)⁸³. Širšímu časovému horizontu ale v zaměření na konkrétní region či stát náležely publikace Josefa Opatrného (* 1945)⁸⁴, Františka Mezihoráka (* 1937) a Dany Skoupé⁸⁵. Nejen pro obecné dějiny 19. století je velmi významný dlouhodobý počín Nakladatelství Lidové noviny, které vydává dějiny jednotlivých států. V jejich rámci vydaných prací českých autorů⁸⁶ zvláště vyzdvihneme *Dějiny Rakouska*⁸⁷, *Dějiny Pobaltí*⁸⁸ a *Dějiny Ruska*⁸⁹. V případě *Dějin Ruska*, co do počtu vydání nepochybně nejpopulárnější kniha zmíněné edice, se jedná o tematickou návaznost na publikace o ruských / sovětských dějinách, které vyšly v roce 1967. Ve srovnání s nimi je však výrazně rozšiřují a metodologicky překonávají. K tomu přidejme datovou encyklopedii, již napsali Bohuslav Litera (* 1950) a Marek Pečenka.⁹⁰ Obdobné datové příručky vydalo nakladatelství Libri i pro dějiny Maďarska⁹¹, Polska⁹² a Slovenska⁹³. Co se týče postsovětských zemí, pak pozornost byla pouze věnována Ukrajině⁹⁴ a Bělorusku⁹⁵, ovšem v případě Běloruska pouze v rámci edice *Stručná historie států* nakladatelství Libri. Jistě ani tento nakladatelský počín nelze podceňovat. Vyšla z něj celá série publikací, např.

---

⁸¹ Srov. Petr JANTAČ, *Hledání Evropy: kapitoly z politických dějin evropské civilizace*. Praha 2011.

⁸² Srov. Tomáš TEPLÍK, *Evropské diplomacie v historických souvislostech od počátků do vypuknutí první světové války*.

⁸³ Srov. Zdeněk VESELÝ, *Přehled dějin mezinárodních vztahů I. (Od starověku do roku 1914)*. Praha 2003.

⁸⁴ Srov. Josef OPATRŇÝ, *Amerika v proměnách staletí*, Praha 1998 či.

⁸⁵ František MEZIHORÁK - Dana SKOUPÁ, *Malá encyklopedie velkých Evropanů*. Olomouc 1995.

⁸⁶ Srov. např. Oldřich KAŠPAR, *Dějiny Mexika*. Praha 1999; Jan KLÍMA, *Dějiny Brazílie*. Praha 1998; Lenka ROVNÁ – Miroslav JINDRA, *Dějiny Kanady*. Praha 2000; Otakar HUDEC, *Dějiny Jižní Afriky*. Praha 1998; Jan KLÍMA, *Dějiny Portugalska*. Praha 1997.

⁸⁷ Srov. Václav VEBER, Milan HLAVAČKA, Petr VOREL, Miloslav POLÍVKA, Martin WIHODA, Zdeněk MĚŘÍNSKÝ, *Dějiny Rakouska*. Praha 2002.

⁸⁸ Srov. Luboš ŠVEC, Vladimír MACURA, Pavel ŠTOLL, *Dějiny pobaltských zemí*. Praha 1996.

⁸⁹ Srov. Milan ŠVANKMAJER, Václav VEBER, Zdeněk SLÁDEK, Vladislav MOULIS, *Dějiny Ruska*. Praha 1995¹, Praha 1996², Praha 1999³, Praha 2004⁴, Praha 2008⁵, Praha 2010⁶.

⁹⁰ Srov. Bohuslav LITERA, Marek PEČENKA, *Dějiny Ruska v datech*. Praha 2011.

⁹¹ Srov. Richard PRAŽÁK, *Dějiny Uher a Maďarska v datech*. Praha 2010.

⁹² Srov. Miloš ŘEZŇÍK, *Dějiny Polska v datech*. Praha 2010.

⁹³ Příručka k dějinám Slovenska v datech je zajímavá mj. tím, že vznikla jako společný česko-slovenský projekt a výsledná publikace byla současně publikována jak v české (nakladatelství Libri) tak slovenské (nakladatelství Slovak Art) mutaci. Srov. Miroslav LONDÁK a kol., *Dějiny Slovenska v datech*. Praha 2008.

⁹⁴ Srov. Olexandr BOJKO – Vladimír GONĚC, *Nejnovější dějiny Ukrajiny*, Brno 1997.

⁹⁵ Srov. Miloš ŘEZŇÍK, *Bělorusko*. Praha 2003.

také o Bavorsku ⁹⁶, Bulharsku ⁹⁷, Černé Hoře ⁹⁸, Estonsku ⁹⁹, Lotyšsku ¹⁰⁰ Japonsku ¹⁰¹, Makedonii ¹⁰² Slovinsku ¹⁰³, Sasku ¹⁰⁴, Švédsku ¹⁰⁵ a Španělsku ¹⁰⁶.

Většina dějin států prezentovaných v edici Dějiny států Nakladatelství Lidové noviny je překladem prací zahraničních autorů. Včetně *Dějiny Slovenska*, jejichž autorem byl přední slovenský historik Dušan Kováč (* 1942).¹⁰⁷ Problematika slovenských dějin však byla v českém prostředí zastoupena minimálně. Vztahovou česko-slovenskou problematikou se pak zabývají pouze Jan Rychlík (* 1954) ¹⁰⁸ a Michal Stehlík (* 1976) ¹⁰⁹.

Samostatnou vcelku výraznou kapitolu obecných dějin tvoří v českém dějepisectví posledních desetiletí zpracování historie zemí jihovýchodní Evropy.¹¹⁰ Zvláštní pozornost si zasluhuje několik syntetických prací publikovaných v již několikrát připomínaném Nakladatelství Lidové noviny – *Dějiny jihoslovenských zemí* ¹¹¹, zachycující dějiny národů bývalé Jugoslávie od příchodu Slovanů na Balkánský poloostrov až po období rozpadu jugoslávské federace a ustavení samostatných států, *Dějiny Řecka* ¹¹²; *Dějiny Bulharska* ¹¹³, *Dějiny Rumunska* ¹¹⁴, *Dějiny Makedonie*, *Dějiny Slovinska*, *Dějiny Albánie* a *Dějiny Chorvatska*. Komparaci se zabývá rovněž publikace Jana Rychlíka *Mezi Vídní a Cařihradem*. ¹¹⁵

---

⁹⁶ Srov. Lukáš NOVOTNÝ, *Bavorsko*. Praha 2012.

⁹⁷ Srov. Jiří MARTÍNEK, *Bulharsko*. Praha 2009.

⁹⁸ Srov. František ŠÍSTEK, *Černá Hora*. Praha 2007.

⁹⁹ Srov. Petra HEBEDOVÁ, *Estonsko*. Praha 2012.

¹⁰⁰ Srov. Jindřich DEJMEK, *Lotyšsko*. Praha 2010.

¹⁰¹ Srov. David LABUS, *Japonsko*. Praha 2009.

¹⁰² Srov. Přemysl ROSULEK, *Makedonie*. Praha 2008.

¹⁰³ Srov. Ladislav HLADKÝ, *Slovinsko*. Praha 2010.

¹⁰⁴ Srov. Miloš ŘEZNÍK, *Sasko*. Praha 2005.

¹⁰⁵ Srov. Jiří ŠTĚPÁN, *Švédsko*. Praha 2010.

¹⁰⁶ Srov. Jiří CHALUPA, *Španělsko*. Praha 2010.

¹⁰⁷ Srov. Dušan KOVÁČ, *Dějiny Slovenska*. Praha 1998.

¹⁰⁸ Srov. např. Jan RYCHLÍK, *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945*. Bratislava - Praha 1997.

¹⁰⁹ Srov. Michal STEHLÍK, *Češi a Slováci 1882-1914: nezřetelnost společné cesty*. Praha 2009.

¹¹⁰ Srov. např. Ivan DOROVSKÝ, *Makedonie. Zrození či obrození národa?* Boskovice 1995; Ladislav HLADKÝ, *Bosna a Hercegovina. Historie nešťastné země*. Brno 1996; Jan PELIKÁN, *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii*, Praha 1997; Pavel HRADEČNÝ, *Řekové a Turci. Nepřátelé či spojenci?* Praha 1999; Miroslav TEJCHMAN, *Dějiny Rumunska*. Praha 1997; Miroslav TEJCHMAN – Miroslav ŠESTÁK – Pavel HRADEČNÝ, *Historické souvislosti rozpadu Jugoslávie*, Praha 1996; Zdeněk R. DITTRICH, *Balkánské kolbiště a evropské velmoci*. Brno 1998; Ctibor NEČAS, *Mezi muslimkami. Působení úředních lékařek v Bosně a Hercegovině v letech 1892 – 1918*. Brno 1992.

¹¹¹ Srov. Miroslav ŠESTÁK - Miroslav TEJCHMAN - Lubomíra HAVLÍKOVÁ - Ladislav HLADKÝ - Jan PELIKÁN, *Dějiny Jihoslovenských zemí*. Praha 1998.

¹¹² Srov. Pavel HRADEČNÝ - Růžena DOSTÁLOVÁ - Věra HROCHOVÁ - Pavel OLIVA - Vladimír VAVŘÍNEK, *Dějiny Řecka*. Praha 1998.

¹¹³ Srov. Jan RYCHLÍK, *Dějiny Bulharska*. Praha 2000.

¹¹⁴ Srov. Kurt W. TREPTOW (ed.), *Dějiny Rumunska*. Praha 2000.

¹¹⁵ Srov. Jan RYCHLÍK, *Mezi Vídní a Cařihradem*.

Co se týče *Dějiny Rumunska*, nejednalo se o původní české dílo, nýbrž o výrazně přepracovaný a doplněný překlad práce skupiny amerických a rumunských historiků vedených Kurtem W. Treptowem, který provedl Miroslav Tejchman (* 1938). Ten také připsal samostatnou kapitolu o historii česko-rumunských vztahů. Historici obecných dějin, kteří se věnují dějinám národů jihovýchodní Evropy, ve své většině rovněž sledují vztahy těchto národů k českému prostředí a jejich proměny v průběhu staletí. Zřetelně to prokazuje kolektivní monografie, kterou vydal kolektiv autorů pod vedením Ladislava Hladkého (*1958) Historický ústav AV ČR.¹¹⁶

Vztahové česko-ruské problematice se několika příspěvky věnoval Vratislav Doubek (* 1965).¹¹⁷ V pracích Jaroslava Opata¹¹⁸ a Vratislava Doubka se hodnocení českého (zvláště Masarykova) slovanství a mezislovanských vztahů dočkalo výrazných metodologických a tematických posunů. Jde především o naplňování požadavku studia jejich souvislostí s formováním moderní občanské společnosti.¹¹⁹

Aleš Skřivan napsal rovněž několik cenných prací k dílčím problémům obecných dějin 19. století.¹²⁰ Podobně, především co se týče popisu významných osobností a jejich přínosu, činil František Stellner.¹²¹ Na problematiku Velké francouzské revoluce se zaměřila Daniela Tinková (* 1973).¹²² Velkou francouzskou revoluci jako stěžejní milník evropského kulturně civilizačního vývoje sledoval rovněž Miroslav Hroch.¹²³ Na problematiku napoleonských válek se zaměřili Jiří Kovařík (1950)¹²⁴, Luboš Taraba (* 1958)¹²⁵ Libor Jůn (* 1970)¹²⁶, Ladislav Řezníček (*

---

¹¹⁶ Srov. Ladislav HLADKÝ a kol., *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*. Praha 2010.

¹¹⁷ Srov. Vratislav DOUBEK, *Česká politika a Rusko (1848-1914)*. Praha 2004; TÝŽ, T. G. Masaryk a česká slovanská politika 1882-1910. Praha 1999.

¹¹⁸ Srov. Jaroslav OPAT, *Filozof a politik T. G. Masaryk 1882-1893*. Praha 1990.

¹¹⁹ V širších souvislostech se k tomuto problému opakovaně vyjádřil Miroslav Hroch. Srov. např. Miroslav HROCH, *In the national interest*. Prague 2000.

¹²⁰ Srov. Aleš SKŘIVAN, *Německé koloniální zábory v Africe v letech 1884-1885*. Praha 1991; TÝŽ, *Císařská politika? Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906-1914*. Praha 1996;

¹²¹ Srov. František STELLNER, *Friedrich Veliký: cesta Pruska k velmocenskému postavení*. Praha 1998; TÝŽ, *Poslední německý císař: z německých dějin v epoše Viléma II*. Praha 1995;

¹²² Srov. Daniela TINKOVÁ, *Revoluční Francie 1787-1799*. Praha 2008; TÁŽ, *Francouzská revoluce*. Praha 2008.

¹²³ Srov. Miroslav HROCH, *Velká Francouzská revoluce a Evropa: 1789-1800*. Praha 1990.

¹²⁴ Srov. Jiří KOVAŘÍK, *Napoleon na Dunaji: Aspern a Wagram: první Napoleonova porážka a poslední vítězné tažení 1809*. Praha 2009; TÝŽ, *Napoleon a ženy*. Třebíč 2010; TÝŽ, *Napoleon v Rusku*. Praha 2012; TÝŽ, *Sto dní: z Elby k Waterloo.*, Praha 1999; TÝŽ, *Maršál Ney: Napoleonův nejstatečnější*. Třebíč 2007.

¹²⁵ Srov. Luboš TARABA, *Waterloo*, Praha 1999.

¹²⁶ Srov. Libor JŮN, *Napoleonské války*. Praha 2005

1931)¹²⁷ a Tomáš Dostál (* 1978)¹²⁸. Dušan Uhlíř pokračoval ve svém zevrubném rozboru slavkovské bitvy¹²⁹. Na evropskou politiku napoleonského období se zaměřil Jaroslav Šedivý.¹³⁰ Napoleonským válkám byly rovněž věnovány různé konference a z nich vzešlé tematické sborníky připomínající různé události napoleonských střetů.¹³¹ Cennou publikací je v tomto směru nepochybně i kniha M. Švankmajera, dle názvu věnovaná pouze českým dějinám, ve skutečnosti však pojednávající o širokých mezinárodních souvislostech.¹³²

Luboš Taraba rovněž pojednal o dalších důležitých historických problémech i osobnostech obecných dějin 19. století.¹³³ Na kontroverzní postavu francouzského politika Talleyranda ale i ruského generála Bagrationa se zaměřil Pavel B. Elbl (*1975).¹³⁴ Mezinárodním vztahům byla věnována rovněž např. práce Milana Hlavačky (*1955) a Marka Pečenky (*1964) o Trojspolku.¹³⁵ Přelomu 19. a 20. století věnoval pozornost např. Petr Křivský (* 1944)¹³⁶. Některým problémům politických obecných dějin 19. století v kontextu jeho dalšího vývoje ve 20. století se věnoval odborník na dějiny 20. století Vladimír Nálevka (1941-2010).¹³⁷

Cenným přínosem se staly publikace, často i dříve napsané, osobností českého dějepisce, které z politických důvodů opustily Československo na začátku normalizace. Jmenujme především Bedřicha Loewensteina¹³⁸ a Michala Reimana.¹³⁹

---

¹²⁷ Srov. Ladislav ŘEZNÍČEK, *Pod kloboukem Napoleona*. Praha 2005

¹²⁸ Srov. Tomáš DOSTÁL, *Napoleonovo poslední vítězné tažení: francouzsko-rakouská válka roku 1809*. České Budějovice 2008.

¹²⁹ Srov. Dušan UHLÍŘ, *Bitva tří císařů: Slavkov – Austerlitz 1805*. Brno 1995¹, Brno 2005²; TÝŽ, *Slunce nad Slavkovem*. Praha 1984¹, Třebíč 2000², Třebíč 2010³.

¹³⁰ Srov. Jaroslav ŠEDIVÝ (v osmdesátých letech 19. století pseudonym Jan HALADA), *Metternich kontra Napoleon*. Praha 1985¹, Praha 1988², Praha 1998³, Praha 2005⁴.

¹³¹ Srov. např. *Evropa 1805 : sborník prací V. mezinárodního napoleonského kongresu konaného v budově veřejného ochránce práv, Brno, 26. - 28. září 2005*;

¹³² Srov. např. Milan ŠVANKMAJER, *Čechy na sklonku napoleonských válek*. Praha 2004;

¹³³ Srov. Luboš TARABA, *Nebezpečný intrikán: život Ch. M. Talleyranda*. Praha 1995; TÝŽ, *Vídeňský kongres: salony, kuloáry, budoáry*. Praha 2002; TÝŽ, *Krve po kolena: Solferino 1859 – zlom ve válkách o sjednocení Itálie*. Praha 2011; TÝŽ, *Divná válka: francouzsko-pruská válka 1870-1871*. Praha 2006.

¹³⁴ Srov. Pavel B. ELBL, *Talleyrand: muž, který podvedl i ďábla*. Třebíč 2011; TÝŽ, *Generál Bagration: legenda ruské armády*. Třebíč 2010.

¹³⁵ Milan HLAVAČKA - Marek Pečenka, *Trojspolek. Německá, rakousko-uherská a italská zahraniční politika před první světovou válkou*. Praha 1999.

¹³⁶ Srov. Petr KŘIVSKÝ, *Století odchází. Světla a stíny „belle époque“*² Praha 2004.

¹³⁷ Srov. Vladimír NÁLEVKA, *Z neznámých stránek historie*. Praha 2001; TÝŽ, *Koncert velmocí. Mezinárodní vztahy v letech 1871-1914*. Praha 2006.

¹³⁸ Srov. Bedřich LOEWENSTEIN, *O nacionalismu a revolucích*. Praha 1991; TÝŽ, *Projekt moderny: o duchu občanské společnosti a civilizace*. Praha 1999; TÝŽ, *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*. Praha 2009.

¹³⁹ Srov. Michal REIMAN, *Lenin, Stalin a Gorbačov: kontinuita a zlomy v sovětských dějinách*. Praha 1991.

Mezi autory věnujícími se analytickým pracím o jevech či osobnostech západoevropských dějin je třeba zejména zmínit Františka Stellnera.¹⁴⁰ Americké dějiny 19. století sledoval Josef Opatrný.¹⁴¹ Napsal rovněž přehledové práce k dějinám Kuby, Mexika a Panamy a společně se Svatavou Rakovou i dějiny USA.¹⁴² Na otázku americké občanské války se zaměřil Jiří Hutečka (* 1979).¹⁴³ Vztahové problematice se věnovali zejména Ivo Barteček (* 1953) o dějinách Španělska a česko-španělských vztazích.¹⁴⁴

K ruským dějinám 19. století je třeba zmínit práce Václava Vebera (* 1931) o životě a díle posledního ruského cara Mikuláše II. Zbyňka Vydry (* 1978) o pravici a židovské otázce v předrevolučním Rusku.¹⁴⁵

S tím souvisel i opačný fenomén, tj. české vystěhovalectví na Rus.¹⁴⁶ Studium dějin krajanů žijících v zahraničí ovšem do značné míry zůstalo, stejně jako před rokem 1989 převážně v rukou etnografů, a to především v souvislosti se studiem etnických procesů v novoosídleném pohraničí českých zemí. Soustavněji byla zkoumána pouze otázka českého vystěhovalectví v 19. století [zejména práce Františka Kutnara (1903-1983)¹⁴⁷, Bedřicha Šindeláře (1917-1996)¹⁴⁸ a Josefa Polišínského].¹⁴⁹

Národnostní otázky jsou mj. věnována některá zamyšlení Bedřicha Loewensteina.¹⁵⁰ Stěžejní jsou ovšem práce Miloše Řezníka (* 1970)¹⁵¹ a

---

¹⁴⁰ Srov. František STELLNER, *Poslední německý císař*, Praha 1995; TÝŽ: *Friedrich Veliký. Cesta Pruska k velmocenskému postavení*. Praha 1998.

¹⁴¹ Srov. Josef OPATRNÝ, *Válka Severu proti Jihu*. Praha 1998; TÝŽ, *Konec syna Jitřní hvězdy. Poslední bitva generála Custeru u Little Bighornu*. Praha 1994; TÝŽ, *Stát osamělé hvězdy a mexicko-americká válka*. Praha 2002; TÝŽ, *Velká siouxká válka*. Praha 2005.

¹⁴² Srov. Josef OPATRNÝ, *Kuba*. Praha 2002; TÝŽ, *Mexiko*. Praha 2003; TÝŽ, *Panama*. Praha 2004; Svatava RAKOVÁ - Josef OPATRNÝ, *USA*. Praha 2003.

¹⁴³ Srov. Jiří HUTEČKA, *Země krví zbrocená. Americká občanská válka 1861-1865*. Praha 2008; TÝŽ, *Generál a jeho historikové: Robert Lee a americká historiografie*. Olomouc 2005.

¹⁴⁴ Srov. např. Ivo BARTEČEK, *České země a Španělsko*. Ostrava 1996.

¹⁴⁵ Srov. Václav VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět. Rusko 1894-1917*, Praha 2000; Zbyněk VYDRA, *Život za cara. Krajní pravice v předrevolučním Rusku*. Praha 2010; TÝŽ, *Židovská otázka v carském Rusku 1881-1906: vláda, Židé a antisemitismus*. Pardubice 2006.

¹⁴⁶ Srov. Jaroslav VACULÍK, *Dějiny volyňských Čechů I. Léta 1868-1914*, Praha 1997, II. 1914-1945, Praha 1998; TÝŽ, *České menšiny v Evropě a ve světě*. Praha 2009; TÝŽ, *Češi v cizině 1850-1938*. Brno 2007¹, Brno 2009².

¹⁴⁷ Srov. František KUTNAR, *Počátky hromadného vystěhovalectví z Čech v období Bachova absolutismu*. Praha 1964.

¹⁴⁸ Srov. Bedřich ŠINDELÁŘ, *Vestfálský mír a česká otázka*. Praha 1968; TÝŽ, *Vilém Oranžský*. Praha 1968.

¹⁴⁹ Josef POLIŠENSKÝ, *Úvod do studia dějin vystěhovalectví do Ameriky I. Obecné problémy dějin českého vystěhovalectví do Ameriky 1848-1914*. Praha 1992.

¹⁵⁰ Srov. Bedřich LOEWENSTEIN, *O nacionalismu a revolucích*. Praha 1991; TÝŽ, *Projekt moderny: o duchu občanské společnosti a civilizace*. Praha 1995.

¹⁵¹ Srov. Miloš ŘEZNÍK, *Formování moderního národa (Evropské „dlouhé“ 19. století)*. Praha 2003.

dlouhodobá činnost Miroslava Hrocha¹⁵². M. Řezník se rovněž věnuje polským dějinám.¹⁵³ Bez zajímavosti nejsou ani jeho přehledové práce o dějinách Běloruska a Saska.¹⁵⁴ Miroslav Hroch pokračoval v publikování přehledových příruček.¹⁵⁵

V českém studiu obecných dějin se i v posledním desetiletí 20. století prvních desetiletích 21. století uplatňuje zvýšený zájem o slovanské prostředí.¹⁵⁶ Působí přitom nezastupitelnost studia zahraniční literaturou vzhledem k historickým vazbám českého etnika a zejména determinaci jeho národního vědomí slovanskou identitou.¹⁵⁷ Z toho plyne mimořádné postavení české historické slavistiky.¹⁵⁸ Jimi se v kontextu s dříve vydanými pracemi o dějinách české meziválečné slavistiky završilo ve světě unikátní dílo, mapující národní dějiny tohoto oboru od nejstaršího období až do roku 1939.¹⁵⁹

Mnohá témata z obecných dějin tzv. dlouhého 19. století suplují v českém prostředí překlady zahraničních odborníků. Týká se to i přehledových děl pojednávajících speciálně o 19. století¹⁶⁰ nebo fenoménech prostupujícími staletími.¹⁶¹ Mimořádnou je v tomto směru publikace amerického historika polského původu Normana Daviese (* 1939), jehož některé knihy věnované polským dějinám¹⁶² a šíře evropským dějinám¹⁶³ byly přeloženy do češtiny.

---

¹⁵² Srov. Miroslav HROCH, *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha 1996¹, Praha 1999²; TÝŽ, *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha 2009.

¹⁵³ Srov. Miloš ŘEZNÍK, *Pomoří mezi Polskem a Pruskem: patriotismus a identity v Královských Prusech v době dělení Polska*. Praha 2001; TÝŽ, *Polsko*. Praha 2002; TÝŽ, *Za naši a vaši svobodu: století polských povstání 1794.1864*. Praha 2006; TÝŽ, *Dějiny Polska v datech*. Praha 2010.

¹⁵⁴ Srov. Miloš ŘEZNÍK, *Bělorusko*. Praha 2003; TÝŽ, *Sasko*. Praha 2005.

¹⁵⁵ Srov. Miroslav HROCH, *Encyklopedie dějin novověku 1492-1815*; TÝŽ, *Dějiny novověku*. Praha 1992¹, 1996², 1998³, 1999⁴.

¹⁵⁶ Bibliografii prací, které čeští autoři o slovanském prostředí, resp. o dějinách střední, východní a jihovýchodní Evropy vytvořili v devadesátých letech 20. století srov. Miroslav ŠESTÁK – Radomír VLČEK (eds.), *Východoevropská studia v České republice: Historie. I. Stav, výsledky a perspektivy východoevropských studií v České republice 1990-2000, II. Bibliografie*. In: *Slovanské historické studie* 27, Praha 2001; Miroslav ŠESTÁK – Radomír VLČEK, *East European Studies. In: Czech Historiography in the 1990s. To Profesor Jaroslav Mezník a gentleman and outstanding historian*. In: *Historica Historical Science in the Czech Republic, Series Nova 7-8 (2000-2001)*, Prague 2001, s. 181-226.

¹⁵⁷ Srov. Antonín MĚŠŤAN, *Česká literatura mezi Němci a Slovany*, Praha 2002; Ivan PFAFF, *Česká příslušnost k Západu v letech 1815-1878. K historii českého evropanství mezi vídeňským a berlínským kongresem*. Brno 1996.

¹⁵⁸ Srov. Milan KUDĚLKA – Zdeněk ŠIMEČEK – Radoslav VEČERKA, *Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století*, Praha 1995; Milan KUDĚLKA – Zdeněk ŠIMEČEK – Radoslav VEČERKA, *Česká slavistika od počátku 60. let 19. století do roku 1918*. Praha 1997.

¹⁵⁹ Srov. Milan KUDĚLKA, *O pojetí slavistiky: vývoje představ o jejím předmětu a podstatě*. Praha 1984.

¹⁶⁰ Srov. Michael RAPPORT, *Evropa devatenáctého století*. Praha 2011.

¹⁶¹ Srov. Marc FERRO, *Dějiny kolonizací. Od dobývání až po nezávislost. 13 -20. století*. Praha 2007.

¹⁶² Srov. Norman DAVIES, *Polsko. Dějiny národa ve středu Evropy*. Praha 2003.

¹⁶³ Srov. Norman DAVIES, *Evropa. Dějiny jednoho kontinentu*. Praha 2000¹, Praha 2005².

V uplynulých dvou desetiletích bylo přeloženo poměrně hodně prací týkajících se dějin Ruska.¹⁶⁴ Stranou pozornosti nestály ani dějiny Polska, jejichž moderní česká syntéza stále absentuje.¹⁶⁵ Výklad některých konkrétních dějinných problémů a osobností obecných dějin 19. století je zastoupen překlady rakouského historika Franze Herreho (* 1926).¹⁶⁶ Četné překlady se týkají francouzské revoluce¹⁶⁷ nebo populární napoleonské tematiky.¹⁶⁸ Výčet prací zahraničních autorů, které byly v posledních letech přeloženy do češtiny, by byl značný. Ponechme proto tuto rovinu specializovaným bibliografiím.

2. Západoevropské dějepisectví k dějinám 19. století

3. Východoevropské dějepisectví k dějinám 19. století

4. Mimoevropské dějepisectví k dějinám 19. století

5. Periodizace „dlouhého“ století

Periodizace je vždy snadnější v národním prostředí, než v celoevropském nebo dokonce světovém měřítku. V národním prostředí totiž můžeme poměrně snadno definovat, který jev náleží kterému období, a podle toho určit chronologickou posloupnost a její časové hranice. V obecnějším měřítku již s tímto postupem neuspějeme. Tam se žádá kategorické určení, od kdy do kdy příslušná epocha trvala. Podle toho se pak dějiny vykládají. Vzniká však problém. Např. při striktním dodržení

---

¹⁶⁴ Srov. Richard PIPES, *Rusko za starého režimu*. Praha 2004; TÝŽ, *Dějiny ruské revoluce*. Praha 1998; Orlando FIGES, *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891-1924*; TÝŽ, *Natašin tanec. Kulturní dějiny Ruska*. Praha-Plzeň 2004; Andrzej NOWAK, *Impérium a tí druzí. Rusko, Polsko a moderní dějiny východní Evropy*. Brno 2010; Wojciech ZAJĄCZKOWSKI, *Rusko a národy. Osmý kontinent. Náčrt dějin Euroasie*. Praha 2011.

¹⁶⁵ Srov. Marcell KOSMAN, *Dějiny Polska*. Praha 2011;

¹⁶⁶ Srov. Franz HERRE, *Metternich*. Praha 1996; TÝŽ, *Radecký: nejoblíbenější polní maršálek rakouské armády a jeho pohnutá doba*. Brno 1997; TÝŽ, *Císař František Josef I., - jeho život - jeho doba*. Praha 1998; TÝŽ, *Ludvík II. Bavorský: jeho život, jeho země, jeho doba*. Praha 2010; TÝŽ, *Marie Louisa: Napoleon byl její osud*. Praha 1997¹, 2011².

¹⁶⁷ Srov. Edmund BURKE, *Úvahy o revoluci ve Francii*. Brno, 1997; Francois FURET, *Francouzská revoluce 1, Od Turgota k Napoleonovi (1770-1814)*. Praha 2004; TÝŽ, *Francouzská revoluce 2, Ukončit revoluci. Od Ludvíka XVIII. po Julese Ferryho (1815-1880)*. Praha 2007; Alexis de TOCQUEVILLE, *Starý režim a revoluce*. Praha 2003; Lynn HUNTOVÁ, *Francouzská revoluce. Politika, kultura, třída*. Brno 2007.

¹⁶⁸ Srov. např. Louis CHARDIGNY, *Člověk jménem Napoleon*. Ostrava 2011; Correli BARNETT, *Bonaparte*. Brno 2005.

periodizace dějin novověku jako období 1648-1918 bychom vysvětlovali novověké dějiny Velké Británie paralelně s koncem feudalismu ve Francii a zejména s hlubokým středověkem probíhajícím ve střední a východní Evropě. Je tedy zřejmé, že každý stát a každý národ prochází historickým vývojem v jiných podmínkách, události se u něj vyvíjejí dříve nebo později.

Pokud se přece jen rozhodneme pro chronologické dělení v obecných dějinách, pak je vhodnější (a snad i přesnější) jej spojit s tematickou klasifikací. Určit si, že např. nevolnictví je znakem středověku a že tedy v jednotlivých zemích je právě jeho dominancí ohraničen přechod k novověku. K tomuto netradičnímu pojetí se však jen velmi těžko přechází. Příkladem je polské prostředí, kde jej již několik desetiletí bezúspěšně prosazuje skupina polských historiků.

Devatenácté století je nejčastěji vymezováno Velkou francouzskou revolucí a první světovou válkou. Tedy léty 1789 a 1914 (1918). Protože tím 19. století zčásti zasahuje do 18. století a zčásti do 20. století, užívá se pro 19. století termín „*Dlouhé století*“, a to v přímém kontrastu k následnému, tzv. „*Krátkému století*“, tedy 20. století, jež bývá vymezováno první světovou válkou (1914/1918) a pádem komunismu v SSSR, resp. rozpadem Svazu sovětských socialistických republik (1991).

Uvedené časové vymezení 19. století ovšem není jediné, se kterým moderní dějepisce pracuje. *Dlouhé století* lze obdobně vymezit léty 1780 a 1918, či 1771 a 1917. Je totiž vskutku správné tvrzení, že Francouzská revoluce začala až pádem Bastily v roce 1789? Není třeba k této revoluci přičíst i další události, které ji předjímalý? A není Francouzská revoluce nerozborně spjata s bojem severoamerických kolonií za nezávislost? Na opačném konci „*dlouhého století*“ leží nejen začátek světové války, ale i její konec. Vždyť až on přináší rozpad starých říší a modeluje novou mapu světa. A ruská revoluce roku 1917 ve svých obou fázích – demokratické bořící samoděržaví i socialistické ničící republikánské zásady – dává vzniknout novému společenskému experimentu, socialistickému uspořádání, které více či méně v průběhu „*krátkého století*“ ovlivňuje celý svět. Je to jen jeden z důkazů, že v dějinách neexistuje ostrá striktní univerzální hranice.

Zřejmé však je, že 19. století lze bez větších diskusí vymezit podle revolucí – americké (1775-1783), francouzské (1789-1795), ruské (1917), průmyslové - a podle velkých mezinárodních diplomatických akcí – uznání samostatnosti amerických kolonií, tedy vznik USA (1783) a první světová válka (1914-1918).

V českém prostředí založil tradici periodizace obecných dějin novověku a v jeho rámci i 19. století historik Josef Šusta (1874-1945). Jako pozitivista oproštěný od pozdějšího nadřazování významu revolucí byl přesvědčen, že 19. století je dobou, kdy byl mimořádně urychlen historický vývoj. Tvrdil, že kompaktním celkem evropských a snad i světových dějin je z tohoto pohledu období začínající až rokem 1815. Za rozhodující nepovažoval porážku Napoleona, ale Vídeňský kongres, na němž bylo kromě mírových smluv završujících rozdělení Evropy po napoleonských válkách ruským carem Alexandrem I., rakouským císařem Františkem I. a pruským králem Friedrichem Vilémem III. připraveno ustanovení Svaté aliance mající za úkol udržet stávající politické zřízení Evropy a ochraňovat moc a sílu jednotlivých legitimních panovníků. Zdůrazňoval, že obsah svatoaliančních smluv, ani podstata tohoto sdružení **nejsou** tak důležité jako fakt, že podpisem této smlouvy vstoupila evropská diplomacie a s ní i zahraniční politika evropských zemí do nové fáze – do tvorby takových koalicí, které dopředu garantovaly spojenectví. Do té doby se totiž koalice utvářely jaksí ad hoc, pro konkrétní zápas či boj. Konkrétním projevem nových dlouhodobějších, byť i stejně jako dříve účelových spojenectví byly podle Šusty bilaterální a multilaterální smlouvy, jejichž vyvrcholením se stala na konci 19. století politika velkých vojensko-ekonomických sdružení – bloků -, které se o několik let později střetly na bojištích první světové války.

Šusta si vymezil dějiny 19. století rokem 1815, tedy Vídeňským kongresem a vznikem Svaté aliance na straně jedné a první světovou válkou na straně druhé. Toto dlouhé období dále rozdělil na dvě etapy, jejichž mezník spatřoval mezi léta 1864-1871. Pro Šustu byl zvláště podstatný rok 1871, neboť v tomto roce byla podepsána smlouva o sjednocení Německa. Uznával ovšem, že v roce 1871 došlo „pouze“ k završení sjednocování, procesu, který zahrnoval celá šedesátá léta 19. století. Šusta se rozhodl definovat zlom v 19. století léty 1864-1871 proto, neboť vystihuje nejen německé sjednocování, ale i zásadní politické, hospodářské a sociální změny v Rakousku, Rusku, na Balkáně i v jiných evropských zemích.

Období ohraničené léty 1815 a 1864/1871 Šusta charakterizoval jako dobu, která přinesla Evropě nejen významné boje a ústavní a společenské změny, ale i vytvoření svérázných národních států, zejména německého, uherského, řeckého, srbského a rumunského. Evropa tedy měla na počátku sedmdesátých let 19. století zcela jinou tvář a jiné rozdělení sil, než Evropa doby metternichovské. K tomu je třeba připočíst, že Šustovi nešlo o evropocentrický pohled; připustil, že v průběhu 19. století

došlo ke změnám velkého dosahu ve všech částech světa. Navíc se evropské mocnosti stále více snažily prosadit se i mimo Evropu a získat zde ekonomický i mocenský vliv.

IV. Francouzská revoluce, Napoleon a jejich dopady

1. Francouzská revoluce jako začátek 19. století a ruská revoluce jako jeho konec

Britský filozof a politik, zakladatel konzervatismu, Edmund Burke (1729-1797), zřetelně vyjádřil ve své práci *Úvahy o revoluci ve Francii* vydané roku 1790 dobové pocity z francouzské revoluce: „*V zásadě je Francouzská revoluce tou nejneobyčejnější věcí, jaká se dosud ve světě stala*“.¹⁶⁹ Ačkoli byl ostrým kritikem revolučního dění, zřetelně tím vyjádřil, že událost, která se nám s odstupem staletí jeví jako obrovský historický přelom, byla ve své době součástí každodennosti, děním, které prožívaly a ve kterém žily tisíce a milióny současníků.

Současný americký historik Martin Malia (1924-2004) pokoušející se ve své knize *Lokomotivy dějin. Revoluce a utváření moderního světa* o typologizaci revolucí, o francouzské revoluci s odstupem dvou století konstatoval: „*Nepochybně znamenala konce tisíciletého režimu dvou mečů a tří stavů, nejen ve Francii, ale nepřímo v celé Evropě: po roce 1789 už nic nemohlo být takové jako dřív. Výzkum evropské historie je proto nevyhnutelně rozdělen předělem roku 1789, jen velmi zřídka rokem 1688, a takřka nikdy rokem 1640. Jediným srovnatelným předchozím šokem pro evropský systém byl rok 1517 a počátek reformace, ačkoli tento převrat samozřejmě není standardně označován za „revoluci“. Jediným srovnatelným následným šokem pak je Říjen 1917, avšak i tato událost definovala sama sebe jako naplnění roku 1789, a to na vyšší a konečné socialistické úrovni.*“¹⁷⁰

Je nepochybné, že na rozdíl od předchozích podobných událostí byl průběh francouzské revoluce dramatičtější a jeho důsledky byly jak pro Francii tak i ostatní Evropu výraznější. Mohli bychom dokonce říci, že byly vysloveně fatální. Na rozdíl od obdobných předchozích událostí došlo jejím přičiněním ve Francii k naprosté změně systému. Její celoevropský dopad byl přitom okamžitý. Francouzská revoluce se záhy stala univerzálním modelem a příkladem pro další hnutí. A to nejen v Evropě, ale např. i v Latinské Americe.¹⁷¹

Ruská revoluce, zejména ve své tzv. říjnové podobě, byla událostí neméně dramatickou. Její důsledky byly jak pro Rusko, tak pro celou Evropu vysloveně fatální. Jejím přičiněním vznikl nejprve v Rusku a později i v jiných evropských a

¹⁶⁹ Srov. Edmund BURKE, *Úvahy o revoluci ve Francii*. Brno 1997.

¹⁷⁰ Srov. Martin MALIA, *Lokomotivy dějin. Revoluce a utváření moderního světa*. Brno 2009, s. 234.

¹⁷¹ Srov. Daniela TINKOVÁ, *Revoluční Francie (1787-1799)*, Praha-Kroměříž 2008, s. 19.

dokonce i mimoevropských zemích nový společenský řád. Podobně jako francouzská revoluce se i ruská říjnová revoluce stala univerzálním modelem hodným následování, příkladem pro další hnutí.¹⁷²

Francie v 18. století představovala typickou vcelku úspěšně se rozvíjející monarchii typu „ancien régime“. Francouzský stát dosahoval solidního růstu zahraničního obchodu, rozvíjel se jeho koloniální systém. Francie byla v 18. století po Rusku nejlidnatější evropskou zemí, obyvatelstvo žilo na solidní dobové úrovni. Tomu odpovídala pro středověkou společnost náležitě hierarchicky uspořádaná stavovská společnost, jejímž politickým systémem i způsobem vlády byl své době odpovídající absolutismus. Osmnáctému století v ekonomickém systému plně odpovídala převaha tradičního rurálního venkovského selského hospodářství. Z tohoto pohledu tedy prakticky nic nenasvědčovalo tomu, že má na konci 18. století dojít ve Francii k převratné změně politického, ekonomického či (a) sociálního systému.

Rusko na počátku 20. století na tom bylo zcela jinak. Sice de iure představovalo konstituční monarchii, neboť v dubnu roku 1906 po vlně protestů, do nichž se zapojily téměř všechny vrstvy ruského obyvatelstva, poslední vládnoucí car-imperátor Mikulášem II. (1868-1894-1917-1918) udělil impériu ústavu, podle níž jedním z důležitých státních orgánů byla volená říšská дума, ale skutečný konstitucionalismus se v Rusku nikdy neprosadil. Car-imperátor se totiž ani přes skutečnost ústavy a současně zavedeného parlamentu nehodlal vzdát mnohých ze svých absolutistických vládních praktik. V ruském ekonomickém systému přitom stále převažovalo tradiční rurální venkovské selské hospodářství. Nejen po stránce politické a hospodářské ale i sociální se v případě Ruska počátku 20. století jednalo ve srovnání s většinou ostatních evropských zemí o po staletí politicky, ekonomicky i sociálně stagnující stát lpějící na tradičních zakonzervovaných údajně staletími prověřených hodnotách. Nezbytnost změn byla očividná. A tak vládní lpění na zastaralých praktikách zřetelně predestinovalo revoluční situaci.

Na sklonku sedmdesátých let 20. století definovala americká historička Theda Skocpolová (* 1947) revoluci jako událost, během níž došlo k rychlé a radikální transformaci nejen politických, ale také sociálních struktur. Oproti většině socialistických názorů akcentujících pro socialistickou revoluci výhradně účast

---

¹⁷² Srov. Robert SERVICE, *Soudruzi: dějiny světového komunismu*. Praha 2009.

dělníků, označila za nepominutelnou složku každé sociální revoluce přitom účast rolnictva. To byl v jejím pojetí prvek, který jednoznačně spojoval jak francouzskou, tak ruskou říjnovou revoluci.¹⁷³

K popisu ruské říjnové revoluce se ještě vrátíme, nyní se zamýšlíme pouze nad typologizací revolucí, které uvodily a zakončily epochu „dlouhého“ 19. století, nicméně již nyní je na místě konstatování, že Skocpolová měla nepochybně pravdu. Bez podílu rolníků na ruské říjnové revoluci by se nejen revoluční převrat nemohl v celostátním měřítku udát, ale, a to zejména, se udržet.

Díky ruské říjnové revoluci, které podle oficiální dikce nastolila vládu sovětů, a je proto označována jako sovětská, ztratila francouzská revoluce monopol a výsadní roli modelu sociální revoluce. Na druhé straně ovšem její dění opět nabylo na aktuálnosti. Bolševici, kteří sovětskou revoluci zrealizovali, se v mnohém u francouzské revoluce inspirovali, v lecčems se jejím konáním nechali přímo vést. Zejména to platí o teroru jako způsobu prosazení a následného udržení moci. Že se sovětské bolševici hrdě hlásili k odkazu francouzských jakobínů, mj. dokazuje, že dali jako první postavit sochu jakobínskému vůdci Maxmilianu Robespierrovi (1758-1794), a to již v roce 1918, a jeden ze svých prvních křížníků pojmenovali po dalším předním vůdci jakobínů Jeanu-Paulovi Maratovi (1743-1793).

2. Velká francouzská revoluce

a. Vymezení Veké francouzské revoluce

Období, které ve Francii vymezuje Velkou francouzskou revoluci, se nejčastěji určuje roky 1789 a 1799. Začátek Francouzské revoluce je pak obvykle stanoven na den, kdy se odehrál útok Pařížanů na pevnost Bastilu, tedy na 14. červenec roku 1789. **Toto datum jako začátek revoluce je však zpochybnitelné. Vždyť již týden před tím, 9. července 1789 padlo rozhodnutí o přeměně generálních stavů v Národní shromáždění, tedy reprezentativní společnost zastupující volený orgán. Nicméně akceptujeme, že ve výkladu dějin se značně zjednodušuje a radikální milníky jsou snáze uchopitelné než postupné reformní kroky. I přesto zdůrazněme, že dobytí Bastily, pádu této pevnosti symbolizující středověký útlak a brutalitu vrchnosti vůči poddaným, předcházelo svolání zastupitelského orgánu Generálních stavů 5. května 1789, tomu šlechtická revolta a pokusy o státní ekonomické reformy v sedmdesátých**

---

¹⁷³ Srov. Theda SKOCPOL, *States and Social Revolutins*, Cambridge 1979.

a osmdesátých letech 18. století a zejména pak válka severoamerických osad za nezávislost (1775-1783). Proč tak zdůrazňujeme válku severoamerických osad za nezávislost? Protože podobně jako Sedmiletá válka (1756-1763) byla i válka severoamerických osad za nezávislost mocenským střetnutím, ve kterém se Francie mimořádně angažovala. Záslužná akce nepochybně co do dobového posouzení mocenského vlivu. Avšak nikoli z pohledu vnitropolitického. Francouzská účast ve válce měla za následek hospodářské vyčerpání Francie na straně jedné a inspiraci pro realizaci touhy po svobodě ve veřejném mínění na straně druhé.¹⁷⁴

Podotkněme, že Francii se nedařilo v zápořských střetech s Velkou Británií anii dříve. Jak v Indii, tak na americkém kontinentě utrpěli Francouzi řadu porážek již na konci padesátých let 18. století. Roku 1759 ztratili Quebeck, roku 1760 celou Kanadu. V lednu 1761 Angličané ovládli ostrovy Martinic, Saint Ljuisu a Sankt Vincent a v srpnu 1761 byla jimi dobyta Havana. Nírovou dohodu podepsali Francouzi s Angličany v Paříži 10. Února 1763. Francie se vzdala v anglický prospěch Kanady a východní Louisiany. Západní část Louisiany obdrželo Španělsko za to, že Angličanům přepustila Floridu. Ve výchoní Indii získali Angličané od Francouzů ostrovy Dominic, Saint Vincent, Granadu a Tobago a v Africe téměř celý Senegal. Španělsko se pak vrátilo na Kubu.

Pařížský mír byl sice pro Francii porážkou, ale zprostředkoval mír. A proto byl za jeho uzavření králi Ludvíkovi XV. Odhalen velkolepý památník – jezdecká socha. Odhalení pmátníku se stalo velkolepou akcí.

Odkaz na válku severoamerických osad za nezávislost je důležitý i pro proměnu společnosti. Nejen pro Francii, ale i pro většinu moderních evropských národů byl stěžejní vliv Velké francouzské revoluce ve smyslu změněné identity (srov. níže). Již ve třetím článku *Deklarace práv člověka a občana*, která byla po týdenní diskusi Národního shromáždění přijata 26. srpna 1789 a jejímiž hlavními autory byli spisovatel a novinář Honoré Gabriele Mirabeau (1749-1791) a spisovatel Emanuel Joseph Sieyès (1748-1836), se mj. zmiňovalo: „Jediným zdrojem veškeré suverenity je Národ. Žádná instituce, žádný jednatel nemůže vykonávat pravomoc, která by od něj výslovně nepocházela.“ Bylo to v podstatě totéž, co 4. července 1776 ratifikoval severoamerický Kontinentální kongres jako americkou deklaraci nezávislosti, kterou tehdy třináct severoamerických kolonií vyjadřovalo svoji nezávislost na Velké

---

¹⁷⁴ Srov. František STELLNER, *Sedmiletá válka v Evropě*. Praha 2000.

Británii:¹⁷⁵ „Princip veškeré svrchovanosti spočívá v podstatě v národě. Žádný sbor, žádný jednotlivec nemůže vykonávat moc, která by z něj nebyla výslovně odvozena“. Rozhodující postavení pro identitu se tím připisovalo národu (srov. níže).

Stále se ovšem ještě více diskutuje o konci Velké francouzské revoluce. Někteří historici jej kladou do roku 1795, kdy bylo na základě ústavy podle revolučního kalendáře roku III ustaveno direktorium. Jiní jej spojují až se dnem, kdy se Napoleon ujal moci jako jediný konzul, tedy s tzv. Napoleonovým vojenským převratem, který se uskutečnil 18. brumairu roku VIII (9. listopadu 1799). A ještě jiní do revoluce zahrnují i celé napoleonské období.

Nejvýraznější osobnost počátku 19. století Napoleon Bonaparte (1769-1804-1814-1821) považoval za začátek francouzské revoluce pád Bastily, za její konec pak právě rok 1799. Přesněji vyjádřeno, Napoleon deset let po pádu Bastily vyhlásil konec revoluce. Učinil tak proto, že mu bylo zřejmé, že obsah francouzské revoluce se na svém počátku a konci výrazně lišil. A protože ve fázi, kdy se Napoleon skutečně ujal politické moci, již revoluci nepotřeboval, oznámil její konec.

b. Příčiny Velké francouzské revoluce

Příčiny francouzské revoluce nelze ztotožňovat s příčinami vzniku nového společenského řádu, který francouzská revoluce vytvořila. Plyne to již z toho, že příčiny francouzské revoluce se sice tradičně spojují s hospodářskou, sociální a politickou krizí, kterou prožíval francouzský stát v průběhu 18. století, ale že přitom nešlo jen o francouzský stát. Příčiny francouzské revoluce byly evropsky a s ohledem na dění v Severní Americe světově komplexní. Platilo přitom, že příčiny, které znamenaly konec absolutismu ve Francii, ještě neznamenalý natolik zásadní revoluci, jaká ve Francii nakonec proběhla. Konec starého režimu představoval pouze nezbytnou podmínku pro počátek nového.

Konec starého režimu vyvolala především krize peněžních toků. Finanční krize ovšem nebyla jen důsledkem vnitřních francouzských problémů. Byla rovněž výsledkem snahy obnovit francouzský vliv v Atlantiku, tedy francouzských koloniálních zájmů. A to i přesto, že francouzskou aktivitu v amerických záležitostech v letech 1775-1783 francouzská vláda obhajovala tvrzením, že jejím cílem nebylo získat nová koloniální území, ale zajistit volnost obchodu. Jenomže výsledek byl

---

¹⁷⁵ 4. červenec se proto v USA tradičně slaví jako den nezávislosti.

přesně opačný. Po zásahu v americké válce Francie upadla do velkých dluhů, dluhů nesrovnatelně větších než jaké Francie měla po jiných velkých válkách, do kterých se dříve zapojila.

Finanční krizi tedy citelně vyostřily výdaje na francouzský zásah do americké války o nezávislost (1775-1783). Výdaje byly tak velké, že se jimi francouzský stát ocitl na pokraji bankrotu. Pokusy o fiskální reformu, která by blížícímu se rozvratu zabránila, se nezdařily. Drtivá většina hospodářských problémů byla saturována na úkor obyvatel. A tak přirozeně rostla nespokojenost. A to nejen mas, ale prakticky všech vrstev francouzské společnosti. Nespokojenost lidu s monarchií se ještě zvýšila poté, co v srpnu 1786 odkryl vrchní finanční kontrolor krále Ludvíka XVI. (1754-1774-1792-1793) Charles Alexandre de Calonne (1734-1802) závratnou výši královského dluhu. Následující roku de Calonne upozornil na nutnost řešit problémy královského dluhu králem za tímto účelem pečlivě vybrané a jím jmenované shromáždění notáblů. Notáblové představovali ve Francii vzděláním, hodností a bohatstvím nejvýznamnější osobnosti. V době, kdy nebyly svolány Generální stavy, plnily jejich roli. Oproti Generálním stavům však byli plně pod vlivem krále.

První shromáždění notáblů se sešlo 25. května 1787. De Calonne shromáždění předložil svoji představu, jak problém řešit. Součástí jím navržené fiskální reformy bylo zdanění šlechty. Shromáždění se kvůli němu s reformami zdráhalo souhlasit. Trvalo na tom, že jedině skutečný zastupitelský orgán celého království – ve francouzské minulosti mající oporu, ale od roku 1614 nesvolávané Generální stavy – mohou dát k takovým daním a k takové peněžní reformě souhlas. Tím byla připravovaná reforma zastavena a Calonne propuštěn.

Nespokojenost francouzského lidu však neklesala. **Zvážně zřetelné byly v Bretani a Dauphiné.** Ještě více se pak znásobila poté, co král Ludvík XVI. nechal 5. a 6. května 1788 zatknout nespokojené vůdce pařížského **sněmu**, místního zastupitelského orgánu, v němž zasedali vůči králi opoziční měšťané, a co zbavil rozhodovací role nezávislé soudy. Po celé Francii se začalo protestovat. Král ustoupil a v srpnu 1788 rozhodl o svolání Generálních stavů. **Zemské sněmy byly vzorem pro generální stavy.** Sejit se měly 1. května 1789. **Nakonec se sešli s několikadenním zpožděním – 5. května 1789.** Vzápětí se však rozhořel spor o to, v jaké podobě Generální stavy zasednou. Zda v té z roku 1614, tedy ve třech rovnocenných kuriích – duchovenstvo, reprezentující ty, co se modlí, šlechtu, zastupující ty, kteří slouží státu, a třetí kurii reprezentující ty, kteří pracují, tedy široký pracující stav -, nebo, jak

navrhovala nespokojená opozice, třetí stav, který zastupuje většinu francouzského lidu, bude mít s ohledem na to, že reprezentuje drtivou většinu společnosti, dvojnásobné zastoupení. Třetí stav by tím získal možnost, aby nemohl být přehlasován.

Třetí stav představoval širokou, vlastně indiferentní masu. Od bohatých podnikatelů a obchodníků po městskou a venkovskou chudinu. Pregnantně tuto skutečnost charakterizoval francouzský teolog, od května 1789 zvolený předseda třetího stavu Generálních stavů Emmanuel Joseph Sieyès (1748-1836) v článku *Co je třetí stav?* Uveřejnil jej v únoru 1789. Pod vlivem osvícenství Jeana J. Rousseaua (1712-1778) označil za třetí stav národ, tedy společenství vzájemně si rovnocenných občanů požívající stejná práva. Šlechta a duchovenstvo by se podle Sieyése mohly také stát příslušníky tohoto národa, musely by se však vzdát svých privilegií.¹⁷⁶

Dalším ekonomickým problémem byly důsledky nepřízně počasí. Od léta 1788 velkou část Francie sužovaly velké bouře s krupobitím, které prakticky zničilo úrodu. Následovalo velké sucho vystřídané zimou, jakou údajně Francie po řadu desetiletí nezažila. Tání pak přineslo záplavy. Mezi prostými obyvateli se začal šířit hladomor. Řada francouzských šlechticů a duchovních se sice snažila o charitativní pomoc, ta ale jen pomohla posunout život na nejnižší existenční úroveň.¹⁷⁷

O řešení situace se pokusily i vládnoucí kruhy. Necker zakázal vývoz obilí a zahájil mohutný importní plán na nákup obilí a rýže. Jenomže nakoupit je nebylo snadné. Okolní země se potýkaly s obdobnými klimatickými problémy, ani v nich nebyla úroda o mnoho lepší. Očekávání širších vrstev, že nastane zlepšení, nenastalo. Od zklamání nebylo daleko k osočování jednotlivců ale i celých vrstev (šlechty), že záměrně zdržuje dodávky, aby byl lid vyhladověn a nucen plně se podrobit.

Volby do Generálních stavů proběhly od února do dubna 1789. Sieyès sepsal pro místní předvolební shromáždění příručku, která poskytovala informace o tom, proč se volby konají a jak se mají zaznamenávat názory lidí do „sešitů stížností“. Volit mohli všichni muži starší 25 let odvádějící daně. Dne 5. května 1789 se ve Versailles sešly k prvnímu zasedání. Jednání však bylo rozpačité, žádný ze stavů nebyl názorově jednotný. Zvláště to bylo patrné u prvního a druhého stavu. Duchovenstvo totiž nezastupoval jen vyšší klérus ale i místní faráři názorově blízcí rolníkům. Uvnitř

---

¹⁷⁶ Srov. Simon SCHAUMA, *Občané. Kronika Francouzské revoluce*. Praha 2004, s. 330-331.

¹⁷⁷ Srov. tamtéž, s. 332-333.

druhého stavu se zase objevili liberální pokrokaři, např. hrdina americké války Gilbert du Motier, markýz de La Fayette (1757–1834), kteří hájili více zájmy třetího stavu než toho, za nějž byli zvoleni.

Třetí stav se 17. června, poté, co jej posílili přeběhlíci z prvního a druhého stavu, prohlásil za *Národní shromáždění*. O tři dny později se Národní shromáždění usneslo na tom, že se nerozejde, dokud nevypracuje ústavu. Ministr války Ludvík Stanislav Xaver, hrabě d'Artois (1755-1824), králův mladší bratr, z obavy, že aktivita Národního shromáždění vyvolá nepokoje, začal svolávat kolem Paříže a Versailles vojenské jednotky. V reakci na to bylo 9. července 1789 změněno Národní shromáždění na Ústavodárné národní shromáždění.

Francois René Chatobriand konstatoval, že „proměna, která dozrávala dvě stě let, se chýlila ke konci. Francie přešla od feudální monarchie k monarchii generálních stavů, od monarchie generálních stavů k monarchii parlamentů, od monarchie parlamentů k monarchii absolutní a nyní směřovala přes boj magistratury proti kálovské mmoci k mobnarchii zastupitelské.¹⁷⁸

Slabá úroda několika posledních let před rokem 1789 a zejména roku 1788 způsobila nedostatek potravin. Od počátku roku 1789 propukaly potravinové bouře, které šly ruku v ruce s protesty nezaměstnaných, kterých bylo v té době jen v Paříži na osmdesát tisíc. Král 12. července 1789 odvolal z postu ministra financí oblíbeného Jacquese Neckera (1732-1804) a vydal pokyn, aby vojska shromážděná kolem Paříže zahájila pochod na město. Pařížský lid neměl žádné zbraně, a tak se je rozhodl najít. Bastila jich skrývala hodně. A tak Pařížané na tuto pevnost 14. července 1789 zaútočili.

Po pádu Bastily se absolutistická moc začala rychle hroutit. Monarchie ovšem neztroskotala pouze vlivem událostí v Paříži ani dalších městech. Selský stav se dlouhodobě nacházel v tíživé ekonomické a sociální situaci. Zřetelné byly zejména malé úrody předchozích let. A tak rolníci svoji nespokojenost dávali najevo již před červencovými událostmi v Paříži. Nicméně teprve vlivem pádu Bastily se rolníci chopili příležitosti zničit panský systém. Začali realizovat *rolnickou revoluci*.

c. Rozdělení Velké francouzské revoluce

Francouzskou revoluci lze rozdělit na tři základní období:

---

¹⁷⁸ Srv. Francois-René de Chateaubriand, Paměti ze záýhrobí. Praha 2011, s. 133.

1. Období nejprve umírněné a poté ústavní monarchie, které ztělesňovalo Ústavodárné národní shromáždění nazývané Francouzi Konstituant (1789-1791) a Zákonomodárné shromáždění, označované Francouzi Legislativa (1791-1792).
2. Období republikánského Konventu (1792-1795)
3. Období Direktorie (1795-1799).

Většina klíčových rozhodnutí Velké francouzské revoluce, která umožnila její realizaci, byla učiněna či alespoň připravena mezi květnem a prosincem roku 1789. Prvním byla již zmíněná přeměna generálních stavů do podoby Národního a poté Ústavodárného národního shromáždění s ústavodárnými funkcemi, ke které došlo 17. června 1789. Strana „*vlastenců*“ napříště v něm hovořila jménem celého „*národa*“. Druhým klíčovým rozhodnutím byla porážka monarchistické reakce dobytím Bastily 14. července 1789. Třetím byla likvidace základních institucí starého režimu: feudálních povinností, privilegií šlechtického stavu a stavovského systému jako takového. Stalo se tak zákony vyhlášenými v srpnu 1789. **Proto hovoříme o srpnových zákonech. První z nich byl vyhlášen 4. srpna 1789.**

Krátce po 4. srpnu byla učiněna **celá řada zásadních ústavních rozhodnutí. K nim patřil např. dekret o zrušení církevních desátků z 11. srpna 1789. Nejdůležitější z nich ovšem náležel až konci měsíce.** Jednalo se zejména o to, že 26. srpna 1789 byla Ústavodárným shromážděním vydána *Deklarace práv člověka a občana*. Deklarace byla do značné míry inspirována americkou deklarací nezávislosti, ale přejímala také myšlenky předrevolučních francouzských osvícenců. Představovala první krok k vytvoření francouzské ústavy. Vyhlásila rovnost všech občanů před zákonem, osvobození občanů od svévolného uvěznění, fiskální rovnost a svobodu myšlení, přesvědčení i náboženství. Královská moc jí byla nově odvozena od ústavy, nikoli z historie nebo od Boha. Prohlásila také, že národ je zdrojem veškeré suverenity státu.

Král Ludvík XVI. odmítl srpnové zákony včetně Deklarace práv člověka a občana podepsat. V reakci na to následovaly několika měsíční projevy nespokojenosti, např. pochod pařížských žen, který se uskutečnil 5. a 6. října 1789. Pochodu se zúčastnil i legendární účastník severoamerické války za samostatnost Maria Joseph Lafayette (1757-1834). Pochod přiměl krále a jeho rodinu k návratu z Versailles do paláce Tuilerie, který byl budován v Paříži nedaleko Louvru od roku 1564 významným francouzským stavitelem Philibertem Delorme (1510-1570) jako

měšťanský zámek.¹⁷⁹ Tam se ovšem Ludvík a jeho rodina stali vězni revoluce, resp. Konventu, který zde v letech 1792-1795 sídlil.

Posledním významným krokem roku 1789 bylo schválení návrhu poslance Ústavodárného shromáždění Charlese Maurice Talleyranda-Perigorda (1754-1838)¹⁸⁰, aby byl majetek církve „*dán k dispozici národu*“. Aby se za účelem splacení královského dluhu stal majetek církve „*národním majetkem*“, bylo učiněno takřka jako dodatečný nápad, jak sanovat vážné hospodářské problémy francouzského státu. Talleyrandův návrh nebyl zamýšlen jako útok na první stav a již vůbec ne na náboženství. Kládl si však za cíl podřídit to, co patřilo církvi, světské kontrole. V tomto smyslu zahrnoval zárodek občanské ústavy duchovenstva, která pak byla schválena 12. července roku 1790. Nejdůležitější v občanské ústavě duchovenstva bylo zavedení volby kněží, a to „*aktivními*“, tedy pracujícími, „*občany*“. Protože církev přišla o svoje příjmy, včetně desátků, získalo jí kněžstvo od státu stálý plat. **V případě řadového kněze to bylo 1.200 livrů ročně, což nebyla nikterak vysoká částka. Spíše na hranici chudoby.** Za to však kněží museli prokazovat loajalitu. **To se hierarchii francouzské katolické církve pochopitelně nelíbilo. Třicet biskupů, kteří zastupovali církev v Ústavodárném shromáždění podali proti takovému rozhodnutí protest a 30. Října předložili zevrubný rozbor proč je „občanská ústava duchovenstva“ chybná. Zdůraznili přitom, že je zcela v rozporu s kanonickým právem.**

Ústavodárné shromáždění většinově trvalo na svém a 27. listopadu 1790 přijalo rozhodnutí, podle něhož měli všichni kněží vyjádřit věrnost a loajalitu francouzskému státu přísahou na Občanskou ústavu. Menší polovina řadových kněží se podřídila a přísahu složila. Z biskupů a vyšších církevních hierarchů přísahala jen velmi malá část (ze 134 biskupů jen 4). Jenomže ti, kteří přísahu odmítli, byli perzekuováni. Někteří z nich byli deportováni mimo francouzské území, jiní uvězněni, někteří dokonce popraveni. Většina kněží, těch, kteří nepřisahali, proto raději uprchla za hranice. Tito „nepřísežní“ společně s osobami, které uprchly za hranice již dříve (většinou se jednalo o příslušníky vysoké francouzské šlechty) – émigrés –, pak představovali významné ohnisko odporu vůči francouzské revoluci. **Podotkněme také, že rozkol ve francouzské katolické církvi – přísežní a nepřisežní kněží – se**

---

¹⁷⁹ Palác Tuilerie byl během povstání Pařížské komuny v roce 1871 vypálen a následně stržen.

¹⁸⁰ Charles Maurice Talleyrand-Perigord, od roku 1788 biskup v Autunu a od roku 1789 člen Národního shromáždění, proslul i jinými reformními návrhy. Např. se zasadil za zavedení jednotné míry a váhy v celé Francii. Srov. Pavel B. ELLBL, *Talleyrand: muž, který podvedl i d'ábla*. Třebíč 2011.

výrazně promítl do každodenního života francouzské veřejnosti. Ostatně ne všichni Francouzi souhlasili s revolučními kroky. Monarchistické a katolické cítění stále ještě zůstávaly výraznými projevy identity francouzské veřejnosti. Za krále a Boha byla většina z ní ochotna položit život. To si velmi dobře uvědomovali představitelé revolucionářů, a proto k prosazení svého konání používal různé formy teroru. Např. zmíněný postup vůči nepřisežným kněžím, který byl exemplární hrozbou všem těm, kteří budou souhlasit s postojem nepřisežných.

Ohniska odporu proti francouzské revoluci se však utvářela i jinak. Jedno např. tvořil papež Pius VI., který se postavil za nepřisežné a s Občanskou ústavou francouzského duchovenstva vyslovil rozhodný nesouhlas. Jeho postoj

V první období revoluce, tj. mezi léty 1789 a 1791 zástupci liberální šlechty a bohatého měšťanstva prosadili vyhlášení konstituční monarchie na základě ústavy ze září roku 1791. Tím byl nahrazen královský absolutismus ústavní vládou a dosavadní dědičná privilegia šlechty a duchovních rovností všech občanů před zákonem. Současně byl přijat reformovaný trestní zákoník (1791), země byla nově rozdělena na departamenty a vznikla řada zákonů usilujících o řešení finanční krize státu. Tyto zákony směřovaly především ke znárodnění církevního majetku a k prosazení nové náboženské politiky (viz výše).

Dříve než byla přijata nová francouzská ústava, v noci z 20. na 21. června 1791 se královská rodina pokusila o útěk. Zastavili ji však nedaleko hranic, ve Varennes a dovezli zpátky do Paříže. Po tomto nezdařeném útěku Ludvíka XVI. z Francie se v důsledku přesvědčení, že monarchii nelze reformovat, revoluce zradikalizovala. Síť jakobínů, která původně čítala dvě stě spolků, se po zatčení krále rozrostla na devět set, početnější se stali i poněkud umírněnější cordeliéři.

V následujících měsících Ústavodárné shromáždění dopracovalo výše již zmíněnou ústavu z roku 1791. Stalo se tak 13. září. Následujícího dne ji přijal král. Absolutistická monarchie se změnila na konstituční. Ústavodárné shromáždění tím splnilo úkol a 30. září 1791 se oficiálně rozešlo. Někteří jeho členové nabyli přesvědčení, že celá revoluce tím splnila svůj cíl a je skončená.

To již bylo zvoleno nové Národní shromáždění mající za úkol rozpracovat podle vyhlášení ústavy nové zákony. Podle svého úkolu bylo označeno za Zákodárné. K prvnímu zasedání se sešlo hned následujícího dne po rozpuštění Ústavodárného, tedy 1. října 1791. Jeho funkční období trvalo rok, do září 1792. Protože si předchozí Ústavodárné shromáždění odhlasovalo nevolitelnost svých

členů do příštího Národního (Zákonodárného) shromáždění, došlo k zásadní proměně jeho členů. Z nich se formující nové politické elity již bezprostředně odrážely skutečnost, že do praktického politického života vstoupila nová generace francouzských revolucionářů. Jí již nešlo jen o rozbití starého politického systému, ale, a to především o vytvoření nového. Narážela však přitom na řadu problémů. Byla ovšem skálopevně přesvědčena o nutnosti, aby revoluce zvítězila, a tedy, aby ona udržela moc za každou cenu. Včetně nejrůznějších forem represí.

Radikalizace pařížské společnosti v polovině roku 1791 a personální proměna v novém Zákonodárném shromáždění se projevily jen o několik měsíců později, na podzim roku 1791 ve vydání čtyř dekretů proti emigrantům a nepřisežným kněžím. Emigrantům, pokud se jednalo o dřívější politické činitele, se přikazoval ve dvouměsíční lhůtě návrat do Francie. V opačném případě měly být důchody z jejich statků zabaveny ve prospěch národa. Odbojní, tedy nepřisežní kněží měli složit novou občanskou přísahu. Zároveň bylo ustanoveno, že zavdají-li podnět k nepokojům, může je místní správa deportovat z místa bydliště, tedy násilně vysídlit a přesídlit.

Emigranti se u vědomí těchto kroků pokusili v porýnské metropoli Koblenci za podpory trevírského kurfiřta a pod vedením příbuzného francouzského krále Louise Antoine Henry de Condé, vévody d'Enghien (1772-1804) vytvořit a soustředit protirevoluční vojsko. Hovořili o protifrancouzském vojsku, neboť revoluce se i jim stala synonymem pro Francii. Poslanec Zákonodárného shromáždění a později Národního konventu, vězeň v Bastile, kterému byly po jejím dobytí revolucionáři 14. července 1789 předány symbolické klíče od ní, novinář a propagátor revoluce Jacques Pierre Brissot (1754-1793) 20. října 1791 v parlamentním projevu o emigraci a politice velmocí hovořil o vnější hrozbě pro revoluci. Na konci roku 1791 pak prohlásil: „*Přišel okamžik nové křížové výpravy: je to křížové tažení za všeobecnou svobodu*“¹⁸¹.

Zahraniční podpora francouzských emigrantů a nerespektování ultimát, která proti podpoře emigrantům zasílali francouzští revolucionáři do zahraničí, vyvrcholily francouzským vyhlášením války Františkovi II. (1768-1792-1835) jako králi českému a uherskému. Stalo se tak v dubnu 1792. Lví podíl na tom měli opět radikálové v čele s Jacquesem Pierrem Brissotem, který stál v čele dvanáctičlenného Diplomatického

---

¹⁸¹ Cit. dle D. TINKOVÁ, *Revoluční Francie (1787-1799)*, s. 79.

výboru výrazně ovlivňujícího zahraniční politiku francouzské revoluce. Brissote prosadil přesvědčení, že pokus Ludvíka XVI. o útěk byl předehrou rakouské invaze. Vždyť 1. března 1792 zesnulý císař Leopold II. (1747-1790-1792) byl bratrem královny manželky Marie Antoinetty (1755-1793). Svoji roli sehrála rovněž deklarace, kterou podepsali v srpnu 1791 císař Leopold II. a pruský král Friedrich Vilém II. (1744-1786-1797) **na zámku Pilnitz (Pilnice) nedaleko Drážďan**. Pilnickou deklarací Leopold II. a Friedrich Vilém II. vyhlásili odhodlání k obnovení práv francouzské monarchie formou intervence. Dohodli se, že budou „*jednat okamžitě, ve vzájemné shodě a za použití nezbytných sil*“. To vše však pouze za předpokladu, že se k nim připojí další mocnáři.

Pilnická deklarace však měla opačný účinek, než francouzští emigranti vedení vévodou de Condé, na jejichž žádost deklarace vznikla, očekávali. Revoluční a vlastenecké nadšení v revoluční Francii se jí jen posílilo. Ne všichni revolucionáři či poslanci zasedající v Zákonodárném shromáždění však válku vést chtěli. Např. střed, který zastupoval klub umírněných monarchistů, feuillanti, chtěl co nejdříve a v plné míře uvést do praxe ústavu z roku 1791. A tím skončit. Proto usiloval o stabilitu státu a o mír. Cíl jeho radikálních oponentů byl opačný: vést válku. Zejména levicoví jakobíni, nazývaní podle svého vůdce, výše již zmíněného Jacquese Pierra Brissota, brissotovci věřili, že válka vedená proti německým knížatům, která poskytla útočiště monarchistickým emigrantům – émigrés -, revoluci posílí.

Ludvík XVI. v březnu 1792 podlehl nátlaku radikálů, odvolal monarchistické ministry a nahradil je právě brissotovskou vládou. Ludvík, ač monarchista se s ní shodoval v záměru vést válku. Věřil, obdobně jako i další francouzští monarchisté, že rakouské vojenské síly rozmetají chatrnou francouzskou revoluční armádu a obnoví ve Francii absolutistickou monarchii. Dne 20. dubna 1792 proto Francie vyhlásila Rakousku válku. Jen několik dní po vyhlášení války, v noci z 25. na 26. dubna 1792 se zrodil další symbol revoluce: Marseillaisa neboli Vojenský pochod Rýnské armády. Jejím autorem byl kapitán Rouge de Lisle (1760-1836). Její rozšíření bylo postupné. Národní hymnou se Marseillaisa stala až o tři roky později, ve výroční den pádu Bastily, 14. července 1795.

Válka začala pro revoluční Francii katastrofálně. Rakušané a Prusové byli úspěšní a záhy zahájili pochod přímo na její centrum, Paříž. Dne 11. července 1792 proto vydalo Zákonodárné shromáždění prohlášení *Vlast je v nebezpečí*. Všichni příslušníci národní gardy byli povoláni do zbraně. Dne 25. srpna 1792 vešel ve Francii ve známost *Manifest vévody Brunšvického* sestavený v Koblenzi velitelem

protifrancouzské koaliční armády vévodou Karlem Vilémem Ferdinandem (1735-1806) a vypracovaný francouzskou roajalistickou emigrací. Hrozil Paříži represáliemi a srovnáním se zemí, pokud by došlo k ohrožení královské rodiny. Pařížský lid na to reagoval přípravou na protikrálovské povstání, které pak 10. srpna 1792 v Paříži ustavilo *Povstaleckou komunu*. Následně došlo k otevřeným bojům, které si vyžádaly více než tisícovku obětí. Král prchl pod ochranu Zákonodárného shromáždění, které jej však prohlásilo za sesazeného a na nátlak Povstalecké komuny jej vydalo i s celou rodinou do jejich rukou. Následná internace královské rodiny v Templu poblíž pařížské čtvrti Marais byla provázena zatýkáním tisíců králových věrných, především duchovních a šlechticů. Tím nastal konec monarchie. A s ním i vítězství revoluce. Jak se shoduje většina historiků, revoluce v závěrečné fázi zvítězila bez jakýchkoli známek legitimacy, bez královny demise, za „dunění zvonů“, které byly na poplach, a na „hrotech píky“. Byly tím zmařeny naděje a snahy umírněných girondinů, kteří chtěli svrhnout monarchii a ustavit republiku. Nikoli však zbraněmi, ale legálně – *dekretem*.

Období mezi 10. srpnem a 20. zářím 1792 bylo obdobím mocenského vakuu. Vládly tři instituce, ovšem bez přesně vymezených kompetencí: Povstalecká komuna, Zákonodárné shromáždění a Výkonný výbor mající nahrazovat dosavadní výkonnou moc vlády a krále. V jeho čele stála vůdčí osobnost první fáze francouzské revoluce Georges Jacques Danton (1759-1794). Mezi Povstaleckou komunou a Zákonodárným shromážděním narůstalo napětí. Výrazně k tomu přispíval právě Danton, jehož přičiněním Komuna prosadila – přes původní odpor Zákonodárného shromáždění – zřízení mimořádného trestního soudu, který měl soudit tzv. *kontrarevoluční zločiny*. Zasadila se také o to, aby byly Zákonodárným shromážděním povoleny domovní prohlídky u „*podezřelých občanů*“. Při nich bylo zatčeno na tři tisíce lidí. Postupně došlo k nastolení výjimečného stavu. Když se rozšířily fámy o tom, že pozatýkané podezřelé osoby připravují povstání, vůdci Povstalecké komuny vyvolali akt lidové justice a umožnili lynčování a vraždění ve věznicích, tzv. zářijové masakry.

V této atmosféře proběhly na počátku září 1792 na základě všeobecného a rovného hlasování mužů, kteří nebyli ve služebném (vojenském) postavení, volby do Konventu. Ten starý se 20. září 1792 po splnění svého úkolu, vypracování nové ústavy, rozešel.

Druhé období Velké francouzské revoluce tvoří tři fáze:

- a) Fáze pokusu o ustavení umírněné republiky, tj. Konvent Girondy (září 1792 - červen 1793),
- b) Fáze jakobínské diktatury, nebo též fáze Konventu Hory (červen 1793 - červenec 1794),
- c) Fáze thermidorovského Konventu (červenec 1794 -1795).

První fáze začala úspěchem francouzských vojsk vůči invazním prusko-rakouským jednotkám: 20. září 1792 poprvé od vyhlášení války zvítězila francouzská vojska, a to u severofrancouzského městečka Valmy. Následujícího dne, 21. září vyhlásil nový konvent Francii republikou. A 22. září 1792 se podle **nového revolučního kalendáře označovaného jako „občanský“** stalo prvním dnem „roku jedna“. **Podotkněme, že zavedení občanského kalendáře bylo i jedním z kroků proti přežívajícímu kultu katolické církve a jejímu vyznání. Jedním z následujících vrcholů tohoto tažení bylo zavedení Kultu Rozumu 17. brumera roku Dva. Kult Rozumu měl stoprocentně nahradit kult Krista a zdůvodnit uzavírání kostelů a chrámů, zabavování jejich majetku ve prospěch lidu, ničení zvonů (prý se vyvyšují) atd.**

V novém konventu měli i nadále převahu umírnění republikáni. Jednalo se o girondini, jak se nyní nově nazývali někdejší brissotovci. Po vyhlášení republiky 21. září 1791 a prvním vítězství francouzských revolučních vojsk u Valmy se jejich cílem stalo oslabení moci jakobínské Paříže a její Povstalecké komuny, potrestání viníků zářijových masakrů a zmírnění rozsudku nad králem Ludvíkem XVI. odsouzeným později, v lednu 1793 Konventem k trestu smrti. Vše však marně. Po dalších vojenských neúspěších francouzských vojsk a vypuknutí povstání v západofrancouzském departamentu Vendée totiž nabývali na převaze jakobíni označovaní podle místa v konventu Hora, odhodlaní k radikálním revolučním opatřením. Přes odpor girondinů Hora prosadila vytvoření *Výboru veřejného blaha a Revolučního tribunálu* a za pomoci *Povstalecké komuny* dosáhla během červnového povstání, které se odehrálo mezi 31. květnem a 2. červnem 1793, eliminace girondinů z Konventu.

Jak již bylo výše zmíněno, zrod republiky byl ve Francii provázen vojenskými úspěchy. Dělostřelecká bitva u severofrancouzského městečka Valmy 20. září 1792 (též označovaná jako kanonáda u Valmy) sice ve skutečnosti skončila nerozhodně, byla však z morálního hlediska nesmírně důležitá pro další osud Francouzské revoluce. Ukázala, že revoluční armáda je schopná zastavit postup dobře vycvičené profesionální prusko-rakouské armády na Paříž. Ostatně Prusové a Rakušané se od

Valmy stáhli. Francouzi zahájili útok a pronikli za francouzské hranice až do německého a belgického prostoru. Tam také 6. listopadu 1792 v bitvě u Jemappes poblíž belgického města Monsu porazili rakouská vojska vedená vévodou Albertem Kazimírem Sasko-Těšínským (1738-1822).¹⁸² Bylo to první velké vítězství francouzských revolučních vojsk.

Bojem za francouzskými hranicemi si však revoluční Francie proti sobě popudila Velkou Británii a Nizozemí, které se shodně obávaly, aby se francouzské kroky za hranice nestaly základem mocenského vzestupu Francie a tím i ohrožení jejich bezpečnosti a mocenského postavení. Konflikt mezi Francií na jedné straně a Velkou Británií a nizozemskými provinciemi na druhé straně gradoval na počátku roku 1793. Francouzský Konvent dokonce vyhlásil 2. února 1793 jak Velké Británii, tak Belgii válku. Byl to začátek skutečného boje s protifrancouzskou koalicí. V létě 1793 totiž již Francie bojovala i proti Sardinskému a Neapolskému království, Španělsku a Portugalsku. Takové rozsáhlé operace nebyly myslitelné bez nových vojenských jednotek. A proto Konvent již na počátku bojů s koalicí, v únoru 1793, nařídil odvod dalších tří set tisíc mužů. To se ale nesetkalo ve Francii s pochopením. Proti odvodům propukly na francouzském venkově nepokoje, které byly podporovány místními šlechtici a kněžími. Největší revolta se opět odehrála v západofrancouzském departamentu Vendée. Byla tak intenzivní, že se ji podařilo potlačit jen za použití značných vojenských sil, a to až v prosinci 1793.

Ve druhé fázi druhého období Velké francouzské revoluce nejprve eliminace girondy umožnila Hoře prosadit jakobínskou ústavu a schválit ji lidovým referendem (nikdy ovšem nevešla v platnost) a poté nastolit jakobínskou diktaturu, tedy Velký teror. Jednalo se o *hospodářský teror* (nařízení o maximálních cenách a mzdách), *politický teror* (nastolení bez ústavního režimu revoluční vlády v říjnu 1793 v čele s Maximilianem Robespierrem [1759-1794], Georgesem Couthonem [1756-1794] a Louisem de Saint-Justem [1767-1794]), politické procesy s bývalými rojalisty (Marií Antoinettou, umírněnými monarchisty, girondiny, zběsilými a hébertisty i umírněnými – dantonisty [duben 1794]) a *ideologický teror* (kult Nejvyšší bytosti, kult Rozumu)). Velký teror vyvrcholil v červnu 1794. Ukončen byl až termidorským převratem (9. thermidoru roku II) 27. července 1794, kdy byl po dohodě členů Konventu svržen

---

¹⁸² Vévoda Albert Kazimír Sasko-Těšínský patřil k nejvýznamnějším rakouským mecenášům vědy a umění. Např. v roce 1768 založil vídeňskou galerii umění shromažďující největší sbírku grafik na světě – Albertinum.

Robespierre a následujícího dne spolu se svým bratrem Augustinem (1763-1794) na pařížském Náměstí Revoluce popraven. Součástí teroru bylo ustanovení z 10. června 1794, podle něhož nemají obžalovaní před revolučním tribunálem právo na obhájce ani vlastní obhajovací řeč a rozsudek jim musí být uložen do 24 hodin. Je iniciováno obavami z obhajovacích slov z protirevolučních činů obviněného přesvědčivého řečníka Georgese Dantona (1759-1794), vůdce Shovívavých snažících se zastavit teror. Tímto výnosem, jehož autorem byl od roku 1791 vůdce jakobínů, člen Výboru pro veřejné blaho a jeden ze členů triumvirátu řídicího jakobínskou diktaturu Georges Couthon, byl zahájen „*velký teror*“. Za pouhých šest týdnů jeho trvání bylo popraveno 1.400 osob.

Ve třetí fázi, ve které vládl tzv. termidorský Konvent, došlo k vypořádání se Konventu s levicovou opozicí tvořenou jakobíny i s konzervativními pokusy o restauraci monarchie. Jedním z nich bylo potlačení monarchistických povstání, které propuklo na jaře roku 1795.

Cílem Termidorského Konventu bylo nastoupení cesty k umírněné měšťanské tedy buržoazní republice. Tu měla garantovat ústava z roku III. revolučního kalendáře, tj. roku 1795, kdy již byl u moci Termidorský Konvent, na jejímž základě byla Konventem ustavena vláda pětičlenného direktoria. Podle ústavy z roku III se poprvé od počátku revoluce rozdělila zákonodárná moc mezi poslance dvou komor – Radu starších a Radu pěti set. Rada pěti set měla zákony navrhnout, Rada starších je schvalovat. Obě komory byly volené – v Radě pěti set mohli být poslanci, kteří dovršili alespoň třicet let, v Radě starších ti, kteří dovršili alespoň čtyřicet let. Každý rok se měla obměňovat třetina rad.

Dne 14. července 1795 se opět s velkou pompou slavilo výročí dobytí Bastily. Situace ve Francii ovšem rozhodně nebyla klidná. K drobným nepokojům zleva i zprava se v říjnu 1795 znovu rázně ozvali pařížští rojalisté. Konvent ovšem proti jejich povstání důrazně zakročil a použil k tomu značné vojenské síly. Při pacifikaci povstání se zvláště vyznamenali Napoleon Bonaparte (1769-1821) a jeho švagr Joachim-Napoleon Murat (1767-1815) pověřený Napoleonem řídit dělostřelectvo. V provinciích se pak obdobným způsobem mimořádně vyznamenal někdejší člen klubu cordelierů, Stanislas Fréron (1754-1802). Napoleon jako hlavní velitel pařížské obrany byl Konventem za úspěchy při potlačování rojalistického povstání jmenován vrchním velitelem celé francouzské tzv. vnitřní armády a celé pařížské vojenské oblasti.

Jak již bylo uvedeno, ve třetím období Velké francouzské revoluce vyplňujícím léta 1795-1799 fakticky vládlo pětičlenné direktorium. Podléhalo však kontrole a schvalování úkonů Konventem, který si na samotného počátku svého ustanovení vytyčil úkol snažit se o zachování výdobytků revoluce z prvního období, tedy let 1789-1792. Mezi tyto výdobytky můžeme zahrnout občanská práva, ochranu soukromého vlastnictví či potvrzení ekonomického postavení majetného měšťanstva zbohatlého během revoluce mj. i konfiskacemi po emigrantech.

Termidorský konvent se zevrubně zabýval otázkou církve a náboženství. V návaznosti na rozhodnutí Termidorského konventu z 18. září 1794, kterým byly kněžím pozastaveny státní příjmy, bylo tímtéž Konventem v roce 1795 stanoveno, že francouzský stát musí být zcela nezávislý na jakémkoli náboženství. Tím byla již na počátku éry direktoria proklamována odluka církve od státu. S ní pak v prosinci 1795 souvisela laicizace základního školství a nahrazení výuky náboženství studiem *Deklarace práv člověka a občana a francouzské ústavy*, tedy jakousi občanskou výchovou. Současně ovšem byla zákonem obnovena svoboda vyznání a byly anulovány dekrety odsuzující nepřisežné kněze k deportaci. Nadále byli kněží povinni skládat pouze přísahu, že se podřídí stávajícím platným zákonům francouzské republiky. Tím byla fakticky anulována občanská přísaha duchovenstva z roku 1791. Uvedený krok byl vstřícný nejen vůči nepřisežným kněžím žijícím ve Francii, ale i těm, kteří Francii před nedávnem opustili. Umožnil totiž, aby se nepřisežní kněží začali vracet z emigrace. To se již od ledna 1795 znovu otevíraly katolické kostely a římsko-katolické bohoslužby se tak mohly přesouvat ze soukromých shromáždění, kam se nakrátko uchýlily, zpět do církevních chrámů.

Konec teroru a nastolení vlády termidorského konventu a direktoria přinesly oživení pařížské (a nejen pařížské) společnosti. Společnost se znovu začala sociálně a ekonomicky diferencovat, přičemž mezi vyšší kruhy vystoupali všichni ti, kteří na revoluci nějakým způsobem zbohatli. Znovu se pro bohaté začaly konat velkolepé slavnosti, bály a koncerty. Snad nejexkluzivnější událostí se v tomto směru v roce 1795 stal „bál obětí“, kam se mohli hlásit všichni ti, kteří za hrůzovlády ztratili své příbuzné.

Vnitropolitická ani zahraničně politická situace se však vládou Termidorského konventu a direktoria nezklidnila. Nebezpečí zleva, představované především sansculotem François-Noël Babeuffem [1760-1797]), známějším pod jménem Gracchus Babeuf, i nebezpečí zprava (vendejští, rojalisté), vyvolávalo nestabilitu,

kteřá vedla posléze, 9. listopadu 1799 k převratu Napoleona Bonaparta (podle revolučního kalendáře 18. brumairu, odtud i název brumairovský převrat) a k nastolení vojenské diktatury v podobě Napoleonova konzulátu.

Konzulát, který existoval ve Francii v letech 1799-1804 byl autoritářský režim, který usiloval o zachování některých méně radikálních výdobytků revoluce. Ovšem včetně občanských práv, ochrany soukromého vlastnictví či potvrzení ekonomického postavení majetného měšťanstva.

Napoleon se od počátku obával opozice. A tak činil vše pro to, aby ji všemi silami umlčel. Ihned po brumairovském převratu jako první konzul např. poslal do vyhnanství na dvacet jakobínských zákonodárců. **Obdobně postupoval proti monarchistům, vůči kterým** dal zřetelně najevo, že obnovení monarchie nepřichází v úvahu. Politicky se Konzulát řídil ústavou z roku 1800. Fungoval jako plebiscitní diktatura, v níž měli muži všeobecné volební právo omezené systémem nepřímého až čtyřstupňového hlasování.

K upevnění Napoleonovi moci směřovala i změna místní správy. Roku 1800 byli poprvé konzulem **poprvé** jmenováni prefekti. Jednalo se o zástupce ústřední vlády v jednotlivých správních obvodech Francie – departamentech ustanovených krátce po vypuknutí revoluce v roce 1789 – se širokými správními, policejními a pověřovacími funkcemi.

Zákonodárnou moc ve Francii doby Konzulátu naplňoval Zákonodárny sbor, Senát a Tribunál. **Zákonodárny sbor měl zákony navrhnout, Senát projednat a schvalovat a Tribunál kontrolovat jejich dodržování. To všech tří rovin přitom mohl zasahovat konzul. Nejobvyklejší bylo jeho iniciování nových zákonů. V praxi se však často stávalo, že konzul nejen zákony, ale i ve formě ústavních dodatků, které terve následně poslanci v Zákonodárném sboru i senátoři automaticky schvalovali, uváděl do praxe. Důvodem takových kroků nebyla pomalost Zákonodárního sboru a senátorů v zákonodárné činnosti, ale Napoleonova snaha tímto způsobem nenechat v legislativní rovině prostor pro opozici.**

Odpověď na otázku, co způsobilo, že Napoleon ve Francii zcela převzal moc, se nejčastěji hledá v jeho vojenských úspěších. To ale na vysvětlení nestačí. Aby se mohl ujmout moci, byla především důležitá nálada, která v daném okamžiku v zemi panovala. Rozhodující přitom byla skutečnost, že nově se etablující rozhodující vrstva tehdejší společnosti - měšťanstvo / buržoazie - potřebovalo vládce, který by plně obnovil obchod, zabezpečil Francii rozvoj průmyslu a přinesl jí mír. Nejen

měšťané, ale všichni občané toužili žít v jasném a zřetelném řádu, v pořádku, při uchování nově získaných majetků. Podle francouzského historika Francois Fureta (1927-1997) byl však také důležitý symbol nového vládce, výsledku rozumu a svrchovanosti lidu. Národ toužil po vládcu, který by obnovil slávu a velikost země.

Francie za Konzulátu skutečně žila v období relativního klidu a míru. Rozhodující v tomto směru bylo Napoleonovo vítězství nad **vojsky rakouských Habsburků** v červnu 1800 u vsi Marenga nacházejícím se nedaleko města Alessandrie ležícím na severozápadě Itálie, na něž o rok později navázal Napoleonem uzavřený mír s Rakousky ve francouzském městě Lunéville. Lunévillským mírem byla definitivně od Rakouska odtržena Belgie, Francii přenecháno Lucembursko a všechny německé državy na levém břehu Rýna, byla uznána samostatná Batávská republika (Holandsko) a Helvétská republika (Švýcarsko), kdežto Cisalpinská a Ligurská republika (Janov a Lombardie) se staly francouzskými državami.

Ve stejném roce, tedy roce 1801 se Napoleonovi po odstoupení z funkce britského ministerského předsedy Williama Pitta mladšího (1759-1806) otevřela cesta i k jednání s Velkou Británií, kde tamní obchodníci podporovaní ministerským předsedou Addingtonem (1757-1844), požadovali v zájmu využití evropských trhů mír. Výsledkem se stala v březnu 1802 mezi Francií a Velkou Británií podepsaná smlouva ve francouzském Amiensu. Velká Británie jí měla vrátit Francii a jejím vazalům (Holandsku a Španělsku) všechny kolonie a Maltu maltézským rytířům. Francie se naopak zavázala vrátit Egypt Osmanské říši a odvolat vojska z Říma, jenž měl být vrácen papeži.

Také nový ruský car Alexandr I., který na samotném počátku své vlády navázal na zahraničně politický kurz svého předchůdce Pavla I., a udržoval s Napoleonem mírovou politiku. **Alexandr I. byl přesvědčen, že je schopen udržet přátelské vztahy se všemi evropskými panovníky, tedy i s Napoleonem nebo osmanským sultánem. Rusko mělo pod jeho vedením plnit misijní roli arbitra schopného a ochotného zorganizovat jednání, pokud by došlo mezi panovníky k nějakým nedorozuměním nebo dokonce nepřátelstvím.**

Co se týče samotné Francie, pak Napoleonovým cílem bylo zklidnit zrevolucionizovanou francouzskou společnost nastolením vnitropolitického míru. Jeho součástí se měla stát dohoda s římskokatolickou církví. Náboženství rozhodně nebylo pro Napoleona marginální záležitostí. Představovalo pro něj faktor

společenského pořádku. Jak správně předpokládal, dohoda s Římem připoutá k jeho režimu katolíky, kteří věrnost k rojalismu zachovávali pouze z náboženských důvodů. Dohodě s církví však doposud bránil ostře odmítavý postoj papeže Pia VI. (1717-1775-1799) ke všemu, co navozovalo byt' i jen zdání Velké francouzské revoluce. Výsledkem Napoleonových jednání s nástupcem Pia VI. Piem VII. (1742-1800-1823) se 15. července 1801 stal konkordát s církví. Papež jím uznal prodej státem zabavených církevních majetků, náboženskou svobodu, laický charakter francouzského státu a definitivní zrušení desátků výměnou za potvrzení, že katolictví ve Francii je „náboženstvím valné většiny obyvatel“ (nikoli státním náboženstvím!). Stát se zavázal k respektování svobodného šíření kultu Krista a k přímé podpoře katolické církve, zejména platit všechny vyšší duchovní včetně 3 500 farářů. Přestože nebyla zrušena náboženská přísaha, kněží už nepřísahali na žádnou ústavu, ale „pouze“ se zavazovali dodržovat zákony. Biskupové byli jmenováni prvním konzulem, papež prováděl pouze jejich kanonickou investituru. Byl však opět oficiálně uznán hlavou i francouzského katolického duchovenstva.

Konkordát ve své podstatě francouzské katolíky ochraňoval. Jenomže Napoleon jej o rok později doplnil tzv. organickými články, které církevní práva katolíků omezovaly. Naopak uznávaly kalvínský a luteránský kult. Papež organické články odmítl. Další konflikt vznikl v roce 1804, kdy Napoleon v souvislosti se svojí korunovací císařem požádal Pia VII. o pomazání a blahoslavení, tak jak to bylo učiněno v případě Karla Velikého v roce 800 a Otty I. v roce 962.

Nesoulad mezi Napoleonem a Piem VII. vyvrcholil v roce 1808: Napoleonova vojska 2. února 1808 vstoupila do Říma. Stalo se tak bez sebemenšího odporu. Papež odmítající jakékoli násilnosti dal příkaz, aby se odpor nekonal. To platilo i v následujících měsících. Nicméně obyvatelé Říma přistoupili k pasivní rezistenci vůči Francouzům a k pořádání akcí zřetelně nařízeným proti nim (např. konání velkolepých oslav výročí, kdy Pius VII. usednul na papežský stolec (21. března). Doposud se jednalo o skromná připomenutí. Naopak snahu Napoleona nahradit jakékoli oslavy spojené s papežským Římem oslavai francouzského impéria Římané bojkotovali.

Napoleon spatřoval řešení v tom, že se Pius VII. vzdá světské vlády v Římě a odejde do některé z francouzských provincií. Nabídnut mu byl tradiční Avignon a roční apanáž šest miliónů franků. Papež odmítl. A tak se Napoleon rozhodl jednat jednostranně. Dne 17. května 1809 napsal z Vídně dekret, kterým rušil papežskou

světskou vládu a Řím připojoval k francouzskému impériu. Prohlásil jej ovšem svobodným městem. Dne 10. června 1809 papež zareagoval bulou odmítající zmíněný Napoleonův postup a nechal ji vyvěsit na dveřích ústředních římských chrámů. Zasáhla francouzská vojska, ale papež ještě stačil při bohoslužbách a vyjádřeních vůči zahraničním vyslancům informovat o Napoleonově konání, které označil za typický projev Antikrista. Na základě toho vyloučil Napoleona z církve. O necelý měsíc později, v noci z 5. na 6. července byl papež na Napoleonův příkaz zatčen. Pívo věznění trvalo až do roku 1814. Nejprve, do roku 1812 byl držen v Savoně, poté ve Fontaineblau.

Na samotném počátku roku 1813, krátce po vyhnání Napoleona z Ruska, se Napoleon pokusil vztahy s papežem zlepšit. Navrhl mu jednání, jehož výsledkem by byl nový konkordát. Papež souhlasil. Jejich rozhovory byly záhy zahájeny, ale po setkání papeže s kardinály, kteří spatřovali v novém konkordátu nebezpečí úplného podřízení francouzské a italské katolické církve Napoleonovi, ze strany papeže přerušeny. Přeto Napoleon nechal koncept nového konkordátu v únoru 1813 zveřejnit. Snažil se tím vyvolat zdání, že všestranně usiluje o zlepšení vztahu ke katolické církvi. Papeže však z jeho zajetí nepustil. Papež na to reagoval novou bulou vylučující Napoleona z církve.

Jednání tak sice skončila nezdarem především kvůli neochotě vězněného papeže přistoupit na Napoleonův konkordát, ale Napoleon, stále ještě sebevědomý, že Evropa se točí kolem něj, hledal oporu, kde se jen dalo. Jeho mocenská pozice však rychle ztrácela na významu,

Pius VII. byl propuštěn ze svého vězení až 23. ledna 1814, v době, kdy se válečné dějství už odehrávalo jen na francouzském území.

S ohledem na spory, které měl jeho předchůdce s představiteli revoluční Francie a on s Napoleonem, neudiví, že Pius VII. patřil k horlivým obhájčům následné restaurace. Jeho protirevoluční smýšlení souviselo i s jeho aktivitou při obnovování řádu jezuitů: zasloužil se nejprve o obnovení Tovaryšstva Ježíšova v Rusku (v roce 1801), pak v království obojí Sicílie (1804), USA, Velké Británii a Irsku pak v roce 1813. V roce 1814 nakonec bulou *Sollicitudo omnium ecclesiarum* ze srpna 1814 jezuity opět přeměnil v řád s celosvětovou působností.

Konkordát upravující poměr mezi francouzským státem a římskokatolickou církví, na jehož základě byli duchovní placeni státem a vyšší duchovní byli vybíráni ze seznamu schváleného vládou, fungoval až do devadesátých let 19. století.

V poslední čtvrtině 19. století se ale stala problémem skutečnost, že církevní řády ovládaly značné množství škol. Francouzské vlády se snažily církevní vliv omezit redukcí počtu církevních škol. Vyvrcholením se stala zákon zakazující církevním řádům vyučovat. Schválen byl v roce 1904. Následkem této diskriminace byly přerušeny diplomatické vztahy mezi Francií a Vatikánem a konkordát ukončen. Diplomatické vztahy mezi Francií a Vatikánem byly obnoveny až po první světové válce. Výsledkem konfliktu se v roce 1906 stala odluka církve od státu. Stát garantoval svobodu svědomí, ale neplatil duchovenstvo. Dalším problémem bylo vlastnictví kostelů. Stát si je nárokoval pro sebe, ale byl ochoten je postoupit soukromým společnostem, které je mohly pronajímat církvi k praktikování obřadů. Církev však trvala na oprávněnosti svého vlastnictví kostelů. Neústupnost státu vedla k zavírání kostelů a paradoxním situacím, kdy se věřící ostentativně modlili před zavřenými dveřmi kostelů. Francouzský katolicismus však měl tradiční silné postavení, a tak se postupně, aniž by bylo přijato jednoznačné rozhodnutí, konflikt mezi církví a státem utlumoval tím, že kostely byly postupně otevírány a stát v době vrcholícího konfliktu používající dokonce policii k jejich střežení, toleroval obvyklý chod bohoslužeb.

Ke zvláštnostem Napoleonova potupu vůči církvím patří jeho poku o sblížení s ruskou pravoslavnou církví. Stalo se tak v květnu 1810, kdy se Napoleon obrátil na moskevského metropolitu Platona s návrhem na hledání možností ke sblížení západní a východní církve.

Napoleonův postup vůči katolické církvi měl velký dopad na francouzskou společnost. Stále ještě v ní přežívalo značné množství věřících, a tak Napoleonův postup v nich vyvolával odpor a nedůvěru. Jeho pozice coby vynikajícího panovníka klesala.

Napoleon se však staral o klid v zemi i jiným způsobem. Např. zákonem o vzdělávání z roku 1802 vytvořil střední školy, tzv. lycea vychovávající správce, inženýry a důstojníky. Další výraznou změnu zažil francouzský vzdělávací systém v roce 1808. Došlo k jeho sjednocení – od základních škol, do kterých chodili děti rolníků, po univerzitu v čele s velmistrem. Jednalo se o centralizovanou strukturu pod přímým dohledem Napoleonovy vlády.

Napoleon v době konzulátu kodifikoval na 15 tisíc dosavadních výnosů, které byly vydány od roku 1789, a shrnul je v občanském zákoníku – *Code civil* -, který vydal 21. března 1804. Tento zákoník, jenž byl roku 1807 přejmenován na

Napoleonův občanský zákoník, uznával především rovnost všech občanů před zákonem, zrušení stavovských privilegií, princip přístupu k zaměstnání na základě schopností a majetková práva. Nesankcionoval však všechny právní předpisy přijaté během revoluce. Dědická práva např. přisuzoval jen těm dětem, jejichž rodiče uzavřeli sňatek. Občanský zákoník zredukoval obrovskou směsici zákonů zděděných z minulosti na jasný zákoník, jehož 2.281 článků bylo obsaženo v jediném svazku.

Napoleon kladl velký důraz na politickou loajalitu. Za tu se dokázal bohatě odvděčit. V roce 1802 např. vytvořil řád Čestné legie a v roce 1808 dědičnou císařskou šlechtu: povýšení do ní se odvíjelo od státní (vojenské) služby. Výrazem vděku bylo rovněž jmenování do úřadu senátora. Přinášelo to s sebou vliv a skvělý plat, či odměňování nemovitostmi na územích, která si konzulát a později císařství podmanilo.

Již za konzulátu podléhal přísnému dohledu tisk: v lednu 1800 bylo zrušeno šedesát pařížských novin, nadále vycházet jich mohlo pouze třináct. V roce 1804 se jejich počet dokonce snížil na čtyři. Politická opozice byla bedlivě sledována pomocí propracovaného policejního systému pod vedením Josepha Fouchého (1759-1820). Policie směla pod jeho vedením zatýkat odpůrce režimu bez toho, že by byli odsouzeni: v roce 1814 jich tak uvěznila na 2.500. V roce 1803 byly zavedeny pracovní knížky. Bez ní nikdo nesměl dostat práci. V srpnu 1802 Napoleon zakázal dovoz britských novin, protože o něm „nevhodně“ psaly, v červenci 1803 zakázal knihkupectvím dávat do prodeje nová díla, dokud neuplynulo sedm dní od předložení výtisku cenzorovi.

Napoleon sestrojil novou soudní mašinérii, v níž se soudci a prezidenti soudních dvorů podřizovali prvnímu konzulovi, který rozhodoval o jejich jmenování i jejich služebním postupu.

Napoleonovo samodurství týkající se moci zašlo tak daleko, že se roku 1802 nechal prohlásit doživotním konzulem a roku krátce po popravě vévody Enghienského dne 20. března 1804 a vyhlášení Code civil 21. března 1804 císařem Francouzů. Přejal všechny formální atributy revoluce, včetně tříbarevného praporu a uniforem, na mincích nechal razit heslo „*svoboda, rovnost, bratrství*“. Roku 1812 pochodovaly jeho jednotky u Borodina za zvuků Marseilleským. Jeho státnickou pozici však nelze definovat jako liberální, nýbrž jako protifeudální diktaturu.

3. Evropa pod vlivem francouzské revoluce a Napoleona

Francouzská revoluce představovala politickou transformaci, která měla své kořeny v politické kultuře a myšlenkách 18. století. Nezničila bohatství a moc šlechticů, ale výrazně je omezila. Odstranila překážky hospodářského rozvoje – v srpnu 1789 byly zrušeny celní bariéry a v březnu 1791 zanikly cechy. V září 1791 dali revolucionáři rovná práva Židům, v únoru 1794 byli zrovnoprávněni otroci ve francouzských koloniích.

Vypuknutí Velké francouzské revoluce v roce 1789 bylo sice klíčovým mezníkem v moderních dějinách, ale vývoj v prvních letech po pádu Bastily tomu nikterak nenasvědčoval. Francouzský převrat žádný větší rozruch na evropských dvorech ne-vyvolal. Události ve Francii se mnoha současníkům nejevily významnějšími a dramatičtějšími než například situace v Polsku, rakouském Nizozemí či Uhrách. Leckde se dokonce objevily s revolucí sympatie. Např. pruská vláda hleděla na události v Paříži v červenci roku 1789 s vlídným zájmem. Pruský vyslanec v Paříži obdržel pokyn navazovat s různými revolučními frakcemi přátelské styky. Nutno ovšem podotknout, že více než kladný postoj k některým revolučním změnám zapůsobil pruský pragmatismus. Z pruského pohledu totiž představovala francouzská revoluce příležitost k oslabení moci Habsburků v německém prostoru. Mezi Pruskem a Habsburskou monarchií se totiž od slezských válek ve čtyřicátých letech 18. století neustále zvyšovalo napětí. Pruský král Friedrich II. (1712-1740-1786) se např. v roce 1785 postavil do čela koalice německých knížat, která se vzepřela anexi Bavorska císařem Josefem II. (1741-1765-1790). Ten pak v roce 1788 vyhlásil válku Osmanské říši, což vyvolalo na pruské straně obavy z rozsáhlých habsburských zisků na Balkáně. Obdobné obavy vyvolávalo francouzsko-habsburské spojení personifikované Marií Antoinettou manželkou francouzského krále Ludvíka XVI., dcerou císaře Svaté říše římské národa německého Františka I. Štěpána Lotrinského (1708-1745-1765) a české a uherské královny Marie Terezie (1717-1740-1780). Od francouzského revolučního režimu si Prusové slibovali, že s tímto spojenectvím skoncuje. Berlín si proto předcházelo různé francouzské revoluční frakce v naději, že vytvoří protihabsburskou stranu. V tomto pruském snažení ovšem nelze přehlédnout ani ideologický moment jiného rozměru. Řada vedoucích pruských představitelů v čele s ministrem zahraničí Ewaldem Friedrichem

Hertzbergem (1725-1795) se hrdě hlásila k osvícenství a dávala zřetelně najevo antipatie vůči bourbonské despocii.¹⁸³

Teprve na přelomu let 1791 a 1792 se problémy vyvolané Francouzskou revolucí staly předmětem evropského zájmu. Opět však nikoli pouze kvůli Francii jako takové. Např. Prusko podepsalo v červenci 1790 v Reichenbachu dohodu s císařem Leopoldem II. o tom, že ukončí válku s Osmanskou říší a Prusko oplátkou přestane rozdmýčávat vzpuru v rámci habsburské monarchie. Habsbursko-pruský antagonismus vinoucí se kořeny k pruskému vpádu do Slezska v roce 1740 byl ukončen. Obě německé velmoci nově sledovaly mezinárodní zájmy ve shodě. Nový pruský král Friedrich Vilém II. se v návaznosti na to rozhodl zanechat jednání s francouzskými revolučními frakcemi a naopak nastolit protifrancouzský kurz. Ministr Hertzberg byl propuštěn, stejně jako i další pro francouzsky smýšlející činitelé. Důležitá role v nové diplomacii připadla královu důvěrníku Johannu Rudolfovi von Bischoffwerderovi (1741-1803), zastánci války proti revoluci. Ten v červnu a červenci 1791 vedl ve Vídni jednání s rakouskou stranou. Výsledná vídeňská konvence z 25. července 1791 se stala základem rakousko-pruského protirevolučního spojení. Ve Francii se tehdy zformovala skupina poslanců, brissotovci, vedená Jacquese Brissothem (1754-1793), která chápala válku jako prostředek prosazení revolučních politických cílů v širším evropském měřítku (viz výše). Mohly bychom dokonce hovořit o „vývozu“ revoluce, tedy snaze rozdmýchat světovou revoluci. Vztahy mezi Francií a ostatní Evropou tím dostaly novou dimenzi.

Zdaleka ne všichni evropští panovníci ovšem byli tehdy ještě ochotni jít do společné vojenské akce. Např. ruská panovnice Kateřina II. (1729-1762-1796) se sice v této době již vyjadřovala ostře proti revoluci, její pozornost však byla upnuta k Osmanské říši a Švédsku. Podobný byl postoj Velké Británie. A tak se protifrancouzské akce omezovaly na rakouské Habsburky a na Prusko. Ve snaze podpořit francouzské emigranty – aristokraty - se jejich záminkou stalo napětí, které vzniklo ve druhé polovině roku 1791 v souvislosti s nároky německých knížat v Alsasku. Zdejší habsburská území získala Francie na základě vestfálského míru (1648). Ten však zaručoval německým knížatům některá zvláštní práva. Dekretem francouzského Ústavodárného shromáždění ze 4. srpna 1789 začaly v Alsasku platit, podobně jako v celé Francii, pouze francouzské zákony. Výsady německých knížat

---

¹⁸³ Srov. Christopher CLARK, *Prusko. Vzestup železného království*. Praha 2006, s. 249-251.

přestaly být respektovány. Poškození se odvolávali k císaři Svaté říše římské národa německého, tedy Josefovi II., a po jeho smrti v roce 1790 jeho následníkovi Leopoldovi II. Ten vybídl Francii k nápravě ve smyslu respektování tradičních německých práv.

Dne 27. srpna 1791 v návaznosti na vídeňskou konvenci z 25. července 1791 vzniklo rakousko-pruské prohlášení vyjadřující shodný zásadní odpor k francouzské revoluci. Dostalo jméno podle místa, kde bylo podepsáno - Pilnická deklarace (viz výše). Začínala výrokem, že panovníci Pruska a Rakouska pokládají osud svého „bratra“ – krále Francie – za „*předmět společného zájmu všech vládců Evropy*“ a žádala, aby bylo francouzskému králi co nejdříve umožněno „*působit v postavení, v němž v naprosté svobodě stvrdí základ monarchistické vlády*“.¹⁸⁴ Prohlášení posílilo ve francouzském Ústavodárném shromáždění postavení Brissotovy proválečné frakce. Její vliv alarmující francouzskou společnost před zahraničním nebezpečím zašel tak daleko, že na přelomu let 1791 a 1792 došlo v Paříži k zesílení požadavku na zahájení války. Na druhé straně v reakci na to aliance uzavřená mezi Pruskem a rakouskými Habsburky 7. února 1792 kategoricky vyžadovala územní převody na západním pomezí Svaté říše římské národa německého. Spojenci měli nejprve získat Alsasko, z něhož část by připadla Rakousku a část Falci.

Francouzské Ústavodárné shromáždění 20. dubna 1792 v reakci na to vyhlásilo Františkovi II. jako králi českému a uherskému válku. Velitel prusko-rakouských spojeneckých sil Karel Vilém Ferdinand vévoda Brunšvicko-Lüneburský vydal 25. července 1792 deklaraci – manifest vévody Brunšvického – která tvrdila, že spojencům nejde o výboje. Proto všichni, kteří se podrobí vládě francouzského krále, budou ochráněni. Naopak zatvrzelým revolucionářům se hrozilo drakonickými tresty.

Prusko-rakouské tažení se však proměnilo v debakl. Postup byl koordinován jen s obtížemi, a tak byl bez většího vypětí francouzským vojsk 20. září 1792 u městečka Valmy zastaven. Za zmínku jistě stojí, že bitva u Valmy byla prvním střetem, ve kterém se otevřeně postavila nepříteli jednotná francouzská revoluční armáda a že jí podařilo nepřítele zastavit.

Bitvou u Valmy začínají francouzské revoluční války, které se vymezují léty 1792 a 1802. Po nich následovalo čtrnácti měsíční mírové intermezzo, aby od roku

---

¹⁸⁴ Srov. Ch. CLARK, *Prusko*, s. 251.

1804 pokračovaly boje s protifrancouzskými koalicemi v podobě napoleonských válek.

Po smrti desetiletého syna Ludvíka XVI. Ludvíka XVII. (1785-1795) 8. června 1795 se králem Francie prohlásil bratr Ludvíka XVI., pozdější skutečný král Ludvík XVIII. (1755-1814-1824). V manifestu, který vydal 24. června 1795, vyhlašoval obnovení monarchie, stavů a starého řádu a také potrestání královrahů a jejich pomahačů. Na podporu Ludvíka XVIII. agitovali rojalisté v Horním Burgundsku, Ardèche, Lozère a Haute Loire a pokoušeli se pro své cíle získat protinapoleonsky smýšlejícího úspěšného velitele generála Jeana-Charlese Pichegrua (1761-1804). Již tradičně nacházela taková agitace podporu ve Velké Británii. Její ministerský předseda William Pitt mladší a řada dalších britských státníků [např. ministr války William Wyndham Grenville (1759-1834)] se obávala expanze francouzské revoluce, a proto ostře proti ní brojila. Minimálně od roku 1793 rovněž podporovala francouzské rojalisty, kteří po porážce jejich protirevolučních povstání ve Vendée, k nimž došlo v průběhu roku 1793, uprchli právě do Velké Británie.

Za podpory Britů se rojalisté, které zorganizoval baron Francois Charette de la Contrie (1763-1796), jenž uzavřel s Brity tajnou dohodu o podpoře emigrantských rojalistů, vylodili na poloostrově Quiberonu: dne 27. června 1795 připlula britská flotila s 3.600 emigranty (v různých pramenech založených především na vzpomínkách se ovšem uvádí až pět tisíc) rozdělenými do pěti regimentů. Britové předpokládali, že se k nim přidá až 90 tisíc místních obyvatel, které považovali od rojalistického povstání ve Vendée v březnu až říjnu 1793 za přirozenou oporu rojalistů. Francouzská republikánská armáda vedená generálem Lazarem Hochem (1768-1797) však útok odrazila, 21. července 1794 dosáhla vítězství a podle platných zákonů zajaté emigranty popravila [velitele markýze Charlese Francois de Sombreuila (1725-1794), další tři šlechtice, 11 kněží a dalších 750 osob]. Odražená invaze rojalistů oživila na poloostrově republikánské smýšlení.

Přes veškerou osvoboditelskou rétoriku se Francouzi po bitvě u Valmy rychle pustili do dobývání. Brissotovské heslo „*Mír chýším – válku palácům*“ brzy vzalo za své. Expanze se dala „*hlava ne hlava*“. Výnos o bratrství z 19. listopadu 1792 sice sliboval utlačovaným Evropanům francouzskou pomoc, ale jejich půda a majetek poskytly francouzské armádě, která právě napadla Porýní a Belgii, potřebné peníze a zásoby. Další výnos z 15. prosince 1792 již rušil na dobytých územích panské povinnosti, obsahoval však i požadavek zaplacení nákladů za francouzskou okupaci.

V reakci na francouzský postup se začala formovat první protifrancouzská koalice. Tvořily ji Prusko, Rakousko, Nizozemí a Velká Británie. Členem bylo rovněž Rusko, nikterak aktivně se však nezapojovalo. Velká Británie měla obavy z šířící se popularity revolučního výnosu z 19. listopadu 1792. V samotné Velké Británii se totiž pod jeho vlivem šířilo hnutí, které žádalo parlamentní reformu. Ale osobnost krále byla i přes parlamentní systém považována většinou britské společnosti za nedotknutelnou. Po popravě francouzského krále Ludvíka XVIII. v lednu 1793 tak přece jen převážilo protirevoluční smýšlení. Britská veřejnost začala považovat válku s Francií za boj proti národu královrahů.

Na počátku roku 1793 se projevila v boji s koalicí vojenská slabost Francie. Ta společně s jejími vnitřními potížemi umožnila na jaře roku 1793 dílčí úspěchy spojeneckých sil. O půl roku později se však začala situace měnit. Předchozí zoufalé postavení Francie si vynutilo vznik nového způsobu válčení. Jeho základem byl dekret ze srpna 1793, kterým byla zavedena všeobecná branná povinnost. V dekretu se oznamovalo, že všichni Francouzi jsou ve stálé permanenci pro službu v armádě. Do jara příštího roku tím měla Francie ve zbraní přes 750 tisíc mužů. Předrevoluční Francie přitom disponovala armádou 160 tisíc, pruská armáda za Friedricha II. (1712-1786) 200 tisíc mužů.

Tak velká armáda si však vyžadovala změny v zásobování, a to jak potravinami, tak oblečením, obuví, zbraněmi a střelivem. Jejich výrobě pro armádu mělo být nově podřízeno celé francouzské hospodářství. Přední francouzský politik Lazare Carnot (1753-1823) sestavil plán válečného hospodářství založený na strachu z gilotiny. Všechna úroda, kromě podílu, který byl označen za nezbytný pro místní spotřebu, se rekvírovala. Veškerá doprava a průmyslová výroba byly znárodněny a použity pro potřeby války. Díky tomu se dostavily úspěchy. Nepřátelé byli během dvanácti měsíců z francouzského území vytlačeni. Následně měla být francouzská armáda demobilizována. To však mohl být pouze dlouhodobý proces, jinak by to znamenalo uvést Francii do stavu chaosu. Stejně tak nebylo možné, aby armáda dlouhodobě žila na úkor Francie. Jedinou možností se tedy stala expanze a dobovačná válka. Ta byla zahájena během zimy přelomu let 1794 a 1795: Francouzi vstoupili do Nizozemí, kde přiměli k podpisu mírové smlouvy a k nastolení republikánského zřízení nakloněného Francii Holanďany. Tím dali vzniknout první z později mnoha svých „sesterských republik“. Pak v říjnu 1795 anektovali Belgii. K tomuto druhému kroku Francii napomohlo vystoupení Pruska z koalice na základě prusko-francouzské Basilejské

dohody z 5. dubna 1795. Z pruské strany šlo o velmi pragmatický krok. Prostřednictvím druhého a třetího dělení Polska rozloha Pruska vzrostla o třetinu, na 300 tisíc km² a počet obyvatel se zvýšil z 5,5 miliónu na 8,7 miliónu. Expanzivní záměry Friedricha Viléma II. tím byly zcela naplněny. Friedrich Vilém II. jako realistický politik si uvědomoval, že další rozšiřování pruského území by již bylo nad jeho možnosti.

Další výboje však byly i nad síly stávajícího francouzského velení. A tak francouzská armáda v německém prostoru „zamrzla“. Napoleon stále ještě „pouze“ v pozici velitele vnitřní armády, tehdy prohlásil: *„Vojáci! Jste špatně živeni a skoro nazí. Vláda vám hodně dluží, ale nemůže pro vás nic udělat. Vaše trpělivost a vaše odvaha vás ctí, ale nepřináší vám ani povýšení, ani slávu. Zavedu vás do nejúrodnějších krajín na světě. Najdete tam velká města, bohaté provincie... najdete tam čest, slávu a bohatství.“*¹⁸⁵ Pochopitelně nejen tento výrok přivedl Konvent k rozhodnutí jmenovat Napoleona Bonaparta vrchním velitelem nově ustavené Italské armády. Napoleon totiž před Konventem prosadil plán boje s piemontskými a rakouskými jednotkami v Itálii, následného přechodu přes Alpy a rozhodného boje s rakouskou armádou na území Habsburské říše. Tím měl být zlomen odpor císaře Svaté říše římské národa německého chápaného ve Francii jako zarputilého nepřítel všeho revolučního.

První část Napoleonova plánu se zdařila. Rakouské i Piemontské vojsko bylo záhy poraženo. Napoleon mohl nechat žít svoji armádu na úkor drancování a do Paříže oznámit, že splnil úkol, jehož prostřednictvím bude díky kontribucím italských států odvrácen francouzský státní bankrot. Mnohé z toho, čeho dosáhl, však bylo učiněno na úkor porušení obvyklých vojenských konvencí. Např. Francouzi obsadili Peschieru, která patřila neutrálním Benátkám. Naopak k dodržování válečných tradic patřilo Napoleonovo odvážení uměleckých děl a pokladů do Paříže.

Řada evropských zemí pochopila, že nejde pouze o Itálii, a Napoleonovi se proto rozhodla postavit na rakouské straně. Ta mezi červencem 1796 a lednem 1797 podnikla proti Napoleonovi tři velké ofenzívy. K Napoleonovým problémům způsobeným habsburskými útoky se přidružila v oblasti, kterou Francouzi okupovali, vzpoura. Bonaparte vydal nařízení, aby vůdci vzbouřenců byli okamžitě postříleni, vesnice, které je ukrývaly vypáleny a aby byla do francouzských pozic odváděna rukojmí. Za pomoci takových drakonických opatření vzbouření potlačil. Současně využil podpory, která se mu dostávala od části italského obyvatelstva, která jej vítala jako

---

¹⁸⁵ Srov. Corelli BARNETT, *Bonaparte*. Praha 2005, s. 41.

osvoboditele. V září 1796 na jeho pokyn vyhlásila hlavní správa Lombardie konkurs na odborné pojednání na téma: Jaký typ svobodné vlády by nejlépe prospěl Itálii. Od října 1796 do března 1797 se konalo několik kongresů zástupců měst a legací, které Napoleon vyvázal z papežské svrchovanosti. Jejich výsledkem se stalo ustavení Zápádní republiky. Ta se však o necelý měsíc později, v červenci 1797 stala součástí mnohem širší Cisalpínské republiky.¹⁸⁶ Pro obě tyto republiky Napoleon v době mezi leobenským příměřím a campoformijským mírem zkoncipoval ústavy. Vycházely ze stávající francouzské ústavy, podle níž měla být vláda svěřena lidu. V souladu s instrukcemi Direktorátu však v praxi tuto moc vykonával Napoleon – po dobu, po kterou bude nezbytná francouzská přítomnost.

S obrovským vypětím sil Napoleon rakouské ofenzívy odrazil a získal v únoru 1797 lombardskou Mantovu. Tím se mu otevřela cesta ke vpádu do Rakouska. Ještě v únoru jej tímto úkolem pověřilo Direktorium. Napoleon vstoupil přes Brixen a Brennerský průsmyk do Tyrol a směřoval přes Villach a Klagenfurt k Vídní. Dne 7. dubna požádali Rakušané o příměří a o 11 dní později podepsali ve štyrském městě Leobenu předběžnou mírovou dohodu, po níž následoval v říjnu 1797 mír v italském městě Campoformiu ležícím v provincii Udine. Vídeň jí vyměnila Rakouské Nizozemí za Benátsko a Salcbursko a uznala francouzské výboje do německého Porýní. Bylo také dohodnuto, že o důsledcích francouzských anexí pro Svatou říši římskou národa německého bude jednáno přímo mezi Paříží a zástupci jednotlivých říšských území. Tedy již nikoli s císařem jako představitelem celku. Vyjednávání pak začala v listopadu 1797 v německém Rastattu, aby skončila *Zprávou hlavního říšského výboru*, zveřejněnou v Řezně 27. dubna 1803. Nejvíce tím získalo Bádensko: ztratilo sice 440 km² ve prospěch Francie, ale bylo odškodněno více než třemi tisíci km² na úkor biskupství Špýr, Štrasburk, Kostnice a Basilej. Velké zisky obdrželo rovněž Prusko, které však naopak přišlo v Porýní přibližně o dva a půl tisíce km² se 127 tisíci obyvatel.

---

¹⁸⁶ Zápádní republika se stala součástí cisalpínské republiky 9. července 1797. K cisalpínské republice patřila Lombardie, Romagna a část švýcarského kantonu Graubünden. Dohromady se jednalo o území o celkové rozloze 42 450 km² s 3,5 miliony obyvatel. Republiku řídilo pětičlenné, Napoleonem jmenované direktorium. Jeho sídlem byl Milán. Po ústupu revolučních francouzských vojsk z Milána v roce 1799 se Zápádní republika rozpadla, ale po bitvě u Marenga ji Napoleon obnovil a mírem v Lunéville ji (1801) ji Rakousko uznalo. Roku 1802 Napoleon přeměnil cisalpínskou republiku v Italskou republiku tvořenou 13 departamenty s novou ústavou. Italská republika se stala roku 1805 královstvím zrušeným a rozděleným na vídeňském kongresu 1814-1815. Cisalpínská republika nikdy neměla skutečnou svobodu. Stejně jako ostatní „sesterské republiky“ nepřestala být vojensky okupovanou zemí povinovanou neustálými rekvizicemi, daněmi, loupením uměleckých děl.

Napoleon se vrátil do Paříže a při veřejné slavnostní ceremonii předal Direktoriu podepsanou campoformijskou smlouvu. Za zásluhy o Francii byl Napoleon štědře odměněn. Mj. členstvím v matematické sekci francouzské akademie věd.

Mír v Campoformiu a s ním spojený růst francouzské moci na Apeninském poloostrově vedl k vytvoření dalších sesterských republik: v únoru 1798 vznikla Římská republika, v březnu 1798 Helvétská (Švýcarská) a v lednu 1799 Parthenopská (Neapolská) republika. V době, kdy byly tyto sesterské republiky ustanoveny, již Napoleon směřoval do Egypta. Za svůj zrod vděčily obnovenému nepřátelství s papežem a neapolskými Bourbony.

Francouzská vítězství nebyla pouze důsledkem změn, které se odehrávaly ve Francii. Jedním z důvodů porážky koalice byla strategie uplatňovaná Velkou Británií podle vzoru předchozích konfliktů. Vycházela z předpokladu, že Francouzi budou vázáni na kontinentě, Britové je porazí na moři a v zámoří a Paříž jako izolovaná od obchodu bude nucena uzavřít mír. Jenomže Britové špatně odhadli francouzské síly. A tak museli strategii přehodnotit ve smyslu, že k porážce Francie povede pouze silná koalice. Aby se pak nemohla Francie vrátit na mocenské výslunní, Britové již v roce 1793 uvažovali o pravidelném zasedání zástupců velmocí, které by dohlížely na udržení dosaženého stavu. Britská představa o koalici a následném kontrolním zasedání vycházela z úvahy o úzké spolupráci se třemi „východními“ velmocemi – Rakouskem, Pruskem a Ruskem. Rusko přitom hrálo v britských kalkulacích zvláštní roli. Britové nechtěli připustit jeho mocenské posílení, chtěli jej však využít jako francouzskou účinnou protiváhu. Za to byli Britové ochotni tolerovat ruské výboje do Asie a severní Evropy (tzv. Severní svaz) a poskytnout Rusku finanční subsidii na vydržování velké armády.

Členy nové protifrancouzské koalice, kterou nakonec Velká Británie zformovala, se staly kromě ní a Ruska také Rakousko, Prusko, Osmanská říše, Neapolsko a Portugalsko. Členy však opět nespojovala žádná univerzální koaliční smlouva, ale jen řada separátních dohod s Velkou Británií. Dokonce neexistovala ani dohoda mezi páteří koalice, Velkou Británií a Rakouskem. Tato skutečnost předjímalá rozpory, které se v následných střetech členů koalice s Francií, projevíly.

Campoformijský mír byl ilustrací Napoleonova řešení mezinárodních sporů silou zbraní a důkazem Napoleonovy agresivní politiky vývozu revoluce cestou zakládání satelitních „sesterských“ republik, např. Mohučské republiky vyhlášené v roce 1792, Batávské republiky v Nizozemí vyhlášené roku 1794, Ligurské a

Cisalpinské republiky v Itálii vyhlášené roku 1797, Helvétské republiky ve Švýcarsku vyhlášené roku 1798, Římské republiky v papežském státě vyhlášené téhož roku a Parthenopské republiky v jižní Itálii. V roce 1804 byla většina „sesterských“ republik přeměněna v monarchie pod vládou Napoleonových příbuzných či předních vojevůdců.

Podepsáním campoformijské smlouvy uzavřela francouzská republika mír se všemi svými nepřáteli v kontinentální Evropě. Jediný stát, se kterým válka pokračovala, byla Velká Británie. Součástí dalšího střetu s Velkou Británií se stalo tažení do Egypta. Jeho ovládnutí mělo zničit základy britského blahobytu – obchod s a v Indii a Orientu. Byl to projekt, o němž se uvažovalo již za francouzského starého režimu. Direktorium o jeho naplnění rozhodlo na začátku března 1798. Napoleon byl vzápětí jmenován vrchním velitelem východní armády, která měla tento úkol splnit. A tak se opět s plnou vervou vrhl do jeho naplnění. V květnu 1798 vyplul se 300 dopravními loďmi, 14 bitevními a 13 fregatami a celkem 29 tisíci vojáky do Středozemního moře. Na počátku června přistál u ostrova Malty, který měli v držení johanité (řád Maltézských rytířů). Poté co zde zrušil všechny náboženské řády, zavedl nové administrativní, daňové a vzdělávací systémy a pokračoval k Egyptu, jehož dosáhl ke konci června 1798. Spěchal, protože měl v zádech britské loďstvo vedené admirálem Horatiem Nelsonem (1758-1805).

Záhy po přistání v Egyptě Napoleon obsadil Alexandrii a v několika bitvách porazil egyptské mamelucké jízdy, aby vzápětí vstoupil do egyptského centra Káhiry. Jedenáct dní po Napoleonově vstupu do Káhiry rozdrtil Nelson Napoleonovu flotilu kotvící v Abúkírském zálivu. Francouzi tím na dobytém egyptském území uvízli. Hladověli a žíznilí. Aby Napoleon předešel totálnímu rozkladu své armády, pověřil význačné vědce, kteří jeho výpravu v hojném počtu provázeli, průzkumem místních zdrojů s ohledem na výrobu střelného prachu, vaření piva bez chmele a vyčistění vody v Nilu. S tím souviselo také Napoleonovo založení egyptské Akademie věd jako obdoby francouzské Akademie věd. Cílem všech Napoleonových vědeckých projektů bylo učinit z armády zcela samostatnou a samozásobitelnou jednotku. Jenomže záhy začaly mezi místním obyvatelstvem propukat lokální vzpory motivované odporem k „neznabohům“, kteří přišli zničit základy islámské víry. Napoleon se opět upřel k teroru – k popravám a vypalování arabských vesnic.

V reakci na Napoleonovy dragonády vyhlásil 2. září 1798 Francii válku turecký sultán. Napoleon se s ním nechtěl utkat na egyptském území, rozhodl se jít mu naproti

přes Sinajskou poušť s cílem bojovat s ním na území Sýrie. Cestou se však jeho armáda vyčerpala a utrpěla v menších střetech neúspěchy. Zasažená morem, obtížena raněnými a vyhladovělá se vracela stejnou cestou, palestinským územím do Egypta. Nakonec však přece jen vše dopadlo pro Francouze dobře. Dne 25. července 1799 Francouzi porazili armádu Osmanské říše, kterou v Abúsíru vylodily britské a turecké lodě.

Z anglických novin, které vezly britské posádky, se Napoleon dozvěděl, že rakouská a ruská armáda ušetřily Francii na italském území zdrcující porážky a že Francie směřuje k další politické krizi vyvolané zejména rojalistickými vzbouřenci. Francie se navíc opět potácela na pokraji bankrotu. Napoleon se proto rozhodl vrátit do Francie. Ráno 22. srpna 1799 opustil východní armádu a vydal se z Egypta v doprovodu pěti vy-branných generálů do Paříže. Tam se kolem něj vytvářela aureola. Paříž k němu obdivně vzhlížela a mluvila o něm jako o muži, který by mohl zachránit republiku. To umožnilo Napoleonovi sblížení s významným politikem Emanuele Josephem Sieyèsem (1748-1836), který připravil plán státního převratu, jímž měla být omezena moc dvou zákonodárných sněmoven ve prospěch silné výkonné moci.

V noci z 18. na 19. brumairu roku VIII revolučního kalendáře (z 9. na 10. listopadu 1799) Napoleon naposledy přenocoval ve svém skromném bytě v rue de la Victorie. Následujícího dne se přestěhoval do Lucemburského paláce a v únoru 1800 pak do královského paláce v Tuileriích. Napoleonova moc se stala duchovním dědictvím Direktorია včetně představy, že je záslužné vést výbojnou válku na úkor druhých zemí. Ačkoli byl v pozici diktátora, prováděl opatrnou, ale obratnou politiku, jejímž výsledkem se sta-la podpora zleva i zprava.

Mezi první kroky Napoleona patřilo zrušení zákona o rukojmích, na jehož základě mohli být příbuzní rojalistických emigrantů drženi ve vězení, a propuštění mnoha politických vězňů. Napoleon ihned zavedl pravidelná týdenní zasedání, aby měl přehled o práci v různých departamentech. Každý ministr mu musel každou noc předkládat zprávy, jež se týkaly stavu ozbrojených sí, občanských záležitostí, zákona a pořádku, bezpečnosti, morálky a veřejného mínění.

Všemu však dominovaly otázky války a míru. Věděl, že státní pokladna je prázdná a jakákoli válka ji ještě více zadlužuje. Vskutku proto chtěl mír. Nehodlal jej však uzavřít za každou cenu. Chtěl jej získat na základě vlastních podmínek. S názorem, že mír musí posílit jeho postavení, zaslal Velké Británii a Rakousku výzvy k uzavření míru. Výzvy se nedočkaly žádné odezvy. A tak s tvrzením, že Velká Británie

usiluje o zničení francouzské prosperity, zahájil přípravy na nové tažení. Dobře si uvědomoval, že předchozí porážka Francie měla počátek ve skutečnosti, že se ruský car Pavel I. (1754-1796-1801) po krátkých jednáních přiklonil na stranu Rakouska a vyslal do Itálie početné vojenské jednotky vedené vynikajícím vojevůdcem Alexandrem V. Suvorovem-Rymninským (1729-1800). Rusko se tím stalo členem druhé protifrancouzské koalice evropských mocností bojujících v roce 1799 s francouzskými vojsky na území Itálie a Švýcarska. Suvorov v dubnu 1799 porazil Francouze v bitvě u italského města Moreaua ležícího na řece Adiži a záhy obsadil centrum Cisalpské republiky Milán. O měsíc později se dostal do Turína a vytlačil Francouze z celé severní Itálie. Suvorov pak hodlal postupovat na jih, ale to mu spojenci nedovolili. Obávali se rychlého růstu ruského vlivu v italském prostoru. A tak jej raději vyslali do švýcarských kantonů, kde se měl setkat s dalšími ruskými oddíly vedenými generálem Ivanem N. Rimským-Korsakovem (1754-1831). Suvorov kvůli tomu, aby se s nimi sešel, musel absolvovat velmi náročný přechod přes Alpy. Stál mnoho životů. Byla to jedna z kapek, která přilila olej do ohně, v němž se naplno rozhořely spory mezi Ruskem a rakouskými Habsburky. Následkem tohoto sporu Rakušané ponechali Suvorovova vojska bez pomoci. Ruský car Pavel I. v reakci na to svá vojska neprodleně z Itálie a Švýcarska odvolal zpátky do Ruska. Tím 22. října 1799 ostentativně z koalice vystoupil a tím učinil konec druhé protifrancouzské koalice. Do bojů proti Francii Pavel I. tehdy poskytl více než 40 tisíc vojáků.¹⁸⁷

Napoleon při přípravě nového tažení využil vystoupení Ruska z koalice a soustředil síly (především nově zformovanou tzv. Záložní armádu) na lombardskou pláň. Po složitých operacích a řadě menších střetů si vítězstvím u italského Marenga v červnu 1800 opět otevřel cestu k dobytí italského poloostrova. Obsadil města v severní Itálii. Válka s druhou koalicí skončila v prosinci 1800 bitvou u bavorského Hohenlindenu. Po ní následovalo v únoru 1801 uzavření francouzsko-rakouské smlouvy v Lunéville. Napoleon jí donutil rakouské Habsburky k uznání existence samostatných italských republik, francouzské Helvetské republiky a svého zisku Belgie a levého břehu Rýna.

V říjnu 1801 Napoleon uzavřel příměří s Velkou Británií. Dojednáním závěrečné mírové smlouvy byl za britskou stranu pověřen lord Charles Cornwallis (1738-1805), který měl záhy po obdržení pověření do Paříže dorazit. Cornwallis však

---

¹⁸⁷ Srov. Oleg MICHAJLOV, *Suvorov*. Praha 1986, s. 279-285.

s cestováním otálel, a tak smlouva s Velkou Británií byla nakonec podepsána až 25. března 1802, a to ve francouzském Amiensu. Napoleon si o lunévillské ani amienské smlouvě rozhodně nemyslel, že zajistily mír „na věčné časy“. Přesto tvrdil, že jimi konečně, po desetiletém válčení, Francii zajistil klid a mír. Vždyť, alespoň podle smluv, měl na své straně všechny mocnosti. I Rusko.

Otázka orientace Ruska byla pro Napoleona vždy kruciální. Dlouhodobě si uvědomoval, že je rozhodně výhodnější mít Rusko na své straně, než proti němu bojovat. V prosinci 1800 proto proběhlo jednání ruského vyslance, bývalého švédského dvořana generála Georga Sprengportena (1740-1819) s Napoleonem. Výsledkem se stal návrh smlouvy o spolupráci prvního konzula Francie Napoleona a ruského cara-imperátora Pavla I. Smlouva byla pro Francii i Rusko výhodná. Skýtala totiž možnost bilaterálního dělení světa. Smlouva sice do Pavlovy smrti v březnu 1801 podepsána nebyla, ale ani Pavlův nástupce na carském trůnu Alexandr I. (1777-1801-1825) zpočátku neuvažoval o tom, že by vstoupil s Napoleonem do konfliktu. Dokonce s ním, podobně jako Velká Británie v Amiensu, podepsal mírovou dohodu. Až mimořádná diplomatická aktivita britských diplomatů a naopak neochota k ústupkům ze strany Napoleona vůči Rusům způsobily, že Alexandr I. po roce 1803 Rusko znovu postavil na stranu protifrancouzské koalice.

Kořeny třetí protifrancouzské koalice opět tkvěly v britsko-francouzských rozporech. Ty vyvrcholily 18. května 1803 britským vyhlášením války Francii. Napoleon oplátkou za to začal připravovat invazi na ostrovy. Dříve ale než ji uskutečnil, se ve snaze stvrdit francouzskou dominanci v Evropě nechal roku 1804 korunovat a prohlásit císařem Francouzů. To předznamenalo zánik Svaté říše římské národa německé-ho v roce 1804 a roku 1806 vznik rakouského císařství.

Alexandr I. krátce po svém nástupu na trůn dospěl k názoru, že stávající mocenská konstelace gradujících sporů mezi Francií a Velkou Británií, jakkoli krátkodobě utlumená mírovými smlouvami, je vhodným prostředím pro zvýraznění mocenského postavení Ruska a jeho vlivu jak v Evropě tak mimo ni. V prvních měsících svého vládnutí na jedné straně ještě jednal s Napoleonem a na druhé straně si prostřednictvím svých diplomatů připravoval půdu k jednání s Velkou Británií. V tomto rámci dával najevo, že čelit Napoleonovi je možné jen novým velkým soustředěním sil. Od spolupráce s Velkou Británií si sliboval pozitivní výsledek ve smyslu jejího snazšího souhlasu s mocenskými aspiracemi než v případě Francie. Využil navíc momentálního oslabení Velké Británie způsobené jejími neúspěchy ve

střetech s Francií a předložil jí prostřednictvím svého zvláštního vyslance Nikolaje N. Novosilcova (1768-1838) nabídku na zcela nové uspořádání mezinárodních vztahů. Jednalo se o jakýsi plán kolektivní bezpečnosti, který vytvořil společně s okruhem svých nejvěrnějších poradců sdružených do tzv. Neveřejného výboru, jehož členy kromě zmíněného Novosilcova byl rovněž Adam J. Czartorysky (1770-1861), Pavel A. Stroganov (1772-1817) a Viktor P. Kočubej (1768-1834).

Alexandr společně s Novosilcovem uvažovali i o tom, co se bude dít po porážce Napoleona. Hledali z napoleonských válek poučení k tomu, aby našli prostředek k řešení mezinárodních konfliktů v životě evropských národů. A domnívali se, že jej našli: v podobě „kodexu mezinárodního práva“, který měl garantovat malým i velkým státům (nikoli národům) spolehlivou ochranu před jakýmkoliv agresorem. Státy, které by se k danému kodexu připojily, mohly (ale také musely) vstoupit do války až po rozhodnutí zprostředkovaném nezávislými státy. Garantem nového mezinárodního pořádku se měly stát právě Rusko a Velká Británie. Tímto způsobem Rusko chtělo v Evropě vytvořit jedinečné společenství – jakýsi „možný předobraz budoucího spravedlivého mírového uspořádání“. ¹⁸⁸

Jako oficiální důvod vzniklého návrhu byla Alexandrem a Novosilcovem uváděna snaha po dosažení trvalého míru („míru na věčné časy“) a politické jednoty evropských států. Ve skutečnosti však car a jeho nejbližší poradce a vyslanec Novosilcov usilovali o ochranu ruské hranice a současně o vyřešení vnitřních problémů impéria. Stále častěji dávali najevo, že mezinárodní a vnitřní politika jsou úzce provázány, že bez „patříčného“ mocenského významu nebude Rusko ani vnitřně jednotné. Zároveň si ovšem byli vědomi, že bez podpory nebo alespoň bez tichého souhlasu Velké Británie, bude spolek nereálný a tudíž i v něm bude nereálné předjímané mocenské postavení Ruska.

Britský ministerský předseda Wiliam Pitt mladší (1759-1806) ve snaze carovi se vlichotit s velkou chutí a zájmem naslouchal carovu návrhu, který nepočítal se statu quo v Evropě, nýbrž načrtával kontury nového mocenského systému založeného na nové, byť i zatím pouze virtuálně, vzniklé situaci 19. století. Důvodem byla skutečnost, že kdežto Rusové měli velkou pozemní armádu, Britové nikoli. Vize Alexandra a Novosilcova mu byly natolik sympatické, že se dokonce rozhodl jim

---

¹⁸⁸ Aleksandr A. ORLOV, *Sojuz Peterburga i Londona: rossijsko-britanskije otnošenija v epochu napoleonskich vojn.* Moskva 2005, s. 19.

v lecčems vyjít vstříc. Nikoli však v tom nejpodstatnějším: v nároku Ruska a dalších významných velmocí uplatňovat zasahování do vnitřní politiky jednotlivých evropských států.

Wiliam Pitt mladší ve svém návrhu nejprve požadoval porážku Napoleona, a teprve poté byl ochoten přistoupit k jednání o principech uspořádání poválečné Evropy. V otázkách jakýmkoli způsobem se dotýkajících zájmů Velké Británie premiér vytrvale odmítal všechny ruské nabídky. Nesouhlasil ani se společným vedením větších vojenských operací na kontinentě a příkaz k vylodění britských jednotek se rozhodl vydat až po ústupu francouzských sil z pobřeží. Jediný a určující zájem předseda vlády spatřoval v ochraně vlastní země před Napoleonovou agresí. Carův projekt chápal jen jako určitou možnost postavit se francouzskému tlaku. Nehodlal se vzdát politiky rovnováhy sil zakotvené ve Velké Británii již od 17. století.¹⁸⁹

V zájmu podepsání oboustranné vojenské a politické dohody byl Alexandr I. nucen slevit ze svých požadavků. Prvořadým cílem se přece pro obě země stala porážka nepřitele a původce mezinárodní nestability – Napoleona. I přesto Alexandr I. nepřestával vyžadovat vyslání britských vojsk na kontinent. Byl přesvědčen, že pouze rovnoměrný vklad všech spojenců do války bude garancí rovného poválečného spojení.

Stejně tak vytrvale jako Alexandr I. naléhal, Pitt mladší vojenskou účast své země v konfliktu odmítal. Kromě ušlechtilé snahy zmařit co nejméně lidských životů, existoval pro jeho postoj ještě jeden důvod, s oblibou zdůrazňovaný zvláště ruskými historiky. I přesto, že země měla mezi léty 1804 – 1805 početnou pozemní armádu (160 – 180 tisíc, nepočítaje v to koloniální části britského impéria) a mohla tak značně rozšířit řady spojeneckých vojsk, omezovaly ji její schopnosti. Důvody objasnil např. britský politik a historik George Macaulay Trevelyan (1876-1962): „*Anglie se domnívala, že dokud bude aktivní její námořnictvo, může bez jakékoliv*

---

¹⁸⁹ Ruský historik Alexandr A. Orlov se domnívá, že pokud by Londýn ruskému návrhu vstříc vyšel, získané příjmy mohly pozvednout domácí průmysl a realizovat produkci i na dosud málo zavedených evropských východních trzích (Kyrgyzské stepi, Střední Asii, Afghánistánu, severní a západní provincii Číny, Japonsku atd.). Srov. A. A. ORLOV, *Sojuz Peterburga i Londona*, s. 15. Dále uvádí: „Ještě s daleko menším ohlasem musel Alexandr I. počítat v habsburské monarchii a Prusku. Habsburkové vždy usilovali o zachování celistvosti mnohonárodnostní monarchie a Prusko se vydalo cestou rozšiřování svého teritoria s cílem zajistit si první místo mezi německými zeměmi. Proto i nadále veškeré pokusy o dosažení dohody v tomto směru adresoval car za průplav La Manche.“

*újmý a nebezpečí ignorovat armádu*¹⁹⁰. Panování antimilitaristické nálady ve společnosti podmiňovaly ekonomické zájmy většiny obyvatel, považující výdaje na pozemní armádu za zcela zbytečné.¹⁹¹

Napoleon roku 1804 hned dvakrát vážně popudil evropské dvory. Jednak nechal zavraždit vévodu d'Enghien, v pořadí třetího pretendenta na francouzský trůn z rodu Bourbonů, a jednak se korunoval císařem, přičemž svým jednáním během korunovace výrazně ponížil papeže. O rok později se nechal jmenovat králem italským, čímž zhatil naděje rakouského dvora na opětovné získání dominantního postavení na Apeninském poloostrově.

Pro Rusko bylo nepříjemné Napoleonovo sblížení s Osmanskou říší, zejména kvůli strategickým bodům, průlivům Bospor a Dardanely. A tak Alexandr vznesl protest vůči zavraždění vévody d'Enghien. Napoleon kontroval připomínkou Alexandrova podílu na zavraždění jeho otce Pavla I. To byla nesmírná urážka. A tak navzdory rozporům a odlišnostem názorů na danou situaci Alexandr souhlasil s tím, aby William Pitt mladší sestavil projekt rusko-britské spolupráce a v lednu 1805 jej oficiálně předal ruskému vyslanci v Londýně Semjonu R. Voroncovovi (1744-1832). Následný podpis britsko-ruské konvence v Sankt-Petěrburku 11. dubna 1805 byl výrazně podpořen Napoleonovým náhlým vpádem do severní Itálie. Přes nesrovnalosti v otázce přítomnosti britských vojsk na Maltě a množství subsidií pro habsburskou monarchii byl tento dokument jedním z nejrozsáhlejších a nejvýznamnějších sjednocujících států proti Francii. Během dvou měsíců se tak vytvořila koalice Velké Británie, Ruska a habsburské monarchie podporovaná britským subsidiem.

Napoleonova Velká armáda stánula v síle 120 tisíce mužů na pobřeží Iamanšského průlivu. Cílem byla expanze na ostrovy. Británie žádala spojení o pomoc. První zareagovala rakouská armáda vedená generálem Mackem.

Toto spojenectví vycházelo ze zkušeností předchozích koalic. Jeho vojenská síla byla značná, oslabovaly jej však vnitřní neshody. I po připojení Švédska a Osmanské říše trvaly četné komplikace. Za jednu z nejdůležitějších lze považovat neúčast Pruska, Dánska a Španělska. Vztahy hlavních aktérů – Ruska a Velké

---

¹⁹⁰ George M. TREVELYAN, *Socialnaja istorija Anglii (L'histoire sociale de l'Angleterre du Moyen Age à nos jours)*. Moskva 1959, s. 507.

¹⁹¹ Ruský historik A. A. Orlov například uvádí ironický výrok německého kancléře Otty von Bismarcka o tom, že v případě vylovení Britů v Německu, vyšle policejní sbor, aby je zajal. Srov. A. A. ORLOV, *Sojuz Peterburga i Londona*, s. 22.

Británie – také soulad a ochotu ke spolupráci postrádaly. I přesto, že jeden druhého potřebovaly, ovlivňoval jejich vztah do značné míry obraz vzájemného soutěžení a rivality, který se vytvářel a umocňoval během 18. století. Alexandr I. vytrvale žádal od Pitta mladšího plnou finanční i vojenskou podporu, ten se naopak domáhal shromáždění slibované armády. Nicméně i Britové si uvědomovali, že bez ruské pomoci je úspěch nad Napoleonem nemožný. A tak britští diplomaté opakovaně ujišťovali Alexandra I. v nenahraditelnosti Ruska při plnění misijní úlohy zachránit Evropu před dobyvatelem v podobě Napoleona. Zdánlivě marginální myšlenka natolik utkvěla v hlavě Alexandra a jeho pokračovatelů, že víra v misijní úlohu Ruska se stala součástí oficiální doktríny ruské zahraniční politiky po celé 19. i 20. století. Jen v nepatrně pozměněné podobě ji dokonce využili pro svoje mocenské aspirace bolševici (sovětští komunisté).

V této zajímavé situaci třetí protifrancouzská koalice na podzim 1805 vystoupila proti Napoleonovi, který však také nezůstal osamocen. Na jeho stranu se postavilo Španělsko, Bavorsko, Württembersko a Bádensko a tzv. sesterská království. Velkou Británii provázela i nadále strach z připravované francouzské invaze přes průliv La Manche. Země naplnila všechny své síly a veškeré naděje na obranu směřovala již tradičně k námořnictvu. To ani tentokrát nezklamalo a pod vedením viceadmirála Horatia Nelsona (1758-1805) rozdrtilo 21. října 1805 francouzsko – španělskou spojeneckou flotilu v jedné z nejznámějších námořních bitev - u mysu Trafalgar. Francie pozbyla téměř veškeré námořnictvo a Velká Británie tímto vítězstvím opět potvrdila svoji neotřesitelnou pozici námořní velmoci.¹⁹²

Zcela jiná však byla situace na pevnině. Rakouskou armádu generála Karla Macka von Leiberich (1752-1828) Napoleon ji obklíčil v jižním Německu a porazil 20. října 1805 v bitvě u Ulmu. Pro protinapoleonskou koalici to byla nepříjemná rána, Alexandr I. ani William Pitt mladší se však rozhodně vzdát nehodlali. Rusku se podařilo přivést na svou stranu Prusko a zároveň upevnit vztahy s Rakouskem. Stalo se tak ratifikací základního textu rusko – pruské konvence v Postupimi 3. listopadu 1805, k němuž se zavázala přidat i Vídeň.¹⁹³

---

¹⁹² Srov. Karel ŘEZNÍČEK, *Války na moři v letech 1792 – 1815*, in: Bulletin Československé napoleonské společnosti 14, Brno 2001, s. 13–27.

¹⁹³ Alexandr I. se ve snaze rozšířit a upevnit koalici, rozhodl akceptovat i pruský požadavek Hannoveru. Před Velkou Británií byl však ústupek zamlčen. Naopak byl zakotven jako tajný článek rusko – pruské konvence, s níž souhlasilo i Rakousko.

Vítězství v bitvě u Trafalgaru, začlenění Pruska do protifrancouzské koalice a upravení nesrovnalostí s rakouskými Habsburky, přiměly nakonec Brity vyslat své vojsko na kontinent. Z úst Williama Pitta mladšího zazněla důrazně slova o úloze cara-imperátora Alexandra I. jako spasitele Evropy, jediné osobnosti schopné zorganizovat skvělé vítězství nad uzurpátorem – Napoleonem.

Začátkem prosince 1805 se generál William lord Cathcart (1755-1843) vylodil s nepříliš velkými britskými jednotkami v severním Německu. Spojené ruské, britské a švédské síly pak sestavily armádu čítající 56 tisíc mužů očekávající posilu v podobě hanoverské legie. Díky Napoleonovým suverénním a úspěšným krokům však nebylo plánům tohoto druhu dopřáno dlouhého trvání. Pouhé dva dny po podepsání rusko-pruské postupimské konvence (3. listopadu 1805) francouzská armáda obsadila Vídeň. Napoleon před sebou tlačil rakouská vojska na severovýchod, aby jim tak zabránil spojení s dalšími rakouskými silami přibližujícími se ze severní Itálie a Tyrolska. Tím se snažil udržet si početní převahu. Disponoval stem tisíc vojáků. Ruská vojska vedená generálem Kutuzovem postupující rakouským jednotkám na pomoc musela z obav před francouzským obličím po ulmské bitvě zastavit postup a ustupovat z oblasti Braunau k Olomouci. Dříve ale než k tomu došlo, se Kutuzov střetnul s francouzským generálem Muratem v bitvě u Kremže, kde dosáhl skvělého vítězství. Následující ústup k Olomouci se proto jevil spíše jako strategický kvůli Kutuzovovu spojení s dalšími ruskými jednotkami než vynucený Napoleonovou armádou. Od Olomouce se ruské jednotky vedené samotným carem Alexandrem I. vrátily k Brnu. Tam, u Slavkova (Austärlitz) došlo 2. prosince 1805 k rozhodujícímu střetu. Rusko – rakouské jednotky v něm utrpěly naprostou porážku. Následoval rozpad třetí protifrancouzské koalice. Poslední smrtelnou ránu koalici udělilo Prusko, když mu Napoleon na samotném sklonku roku 1805 schönbrunnskou smlouvou povolil, aby anektovalo Hannoversko.¹⁹⁴ Napoleon se tím nejen zbavil jednoho z nepřátel, ale navíc se mu podařilo zaset nedůvěru mezi Berlín a Londýn.¹⁹⁵

Ani ruská účast ve třetí protifrancouzské koalici tedy nepomohla k vítězství nad Napoleonem. Rakousko, které bylo Napoleonovými porážkami nejvíce oslabeno, muselo po porážce u Ulmu a Slavkova na konci roku 1805 kapitulovat. Rusko a

---

¹⁹⁴ Helmut MÜLLER a kol., *Dějiny Německa*, Praha 1995, s. 133.

¹⁹⁵ Podstatou sporu byl možný pruský zisk Hannoverska. To byla představa pro Velkou Británii s ohledem na její vládoucí hannoverskou panovnickou dynastii naprosto nepřijatelná.

Velká Británie takto postiženy nebyly, musely však ustoupit. To jim však umožnilo, aby záhy začaly vykazovat novou válečnou aktivitu. Podařilo se jim do ní znovu vtáhnout Prusko a vytvořit tak novou, čtvrtou protinapoleonskou koalici. Napoleon se nyní obrátil především proti prusku, které v srpnu 1806 opět mobilizovalo a na základě podnětu koaličních partnerů zaslalo Napoleonovi ultimátum požadující vrácení některých území. Jednalo se o hlavní aktivitu čtvrté protinapoleonské koalice, jejímiž členy byly Rusko, Velká Británie, Prusko, Švédsko a Sasko. Napoleon požadavky Pruska odmítl, vydal se s vojskem proti němu a 14. října 1806 rozdrtil pruskou armádu v dvou bitvách v jednom dni - u Jeny a Auerstädtu. Poté postupoval do nitra Pruska, aby o necelé dva týdny později, 27. října 1806 obsadil jeho hlavní město Berlín. Dekretem, zveřejněným v Berlíně o měsíc později („Berlínským dekretem“), 21. listopadu 1806 vyhlásil tzv. kontinentální systém, jehož podstatou byla totální hospodářská blokáda Velké Británie (běžný je termín „kontinentální blokáda“). První článek dekretu zněl: „*Nad všemi britskými ostrovy se vyhlašuje stav blokády.*“ Článek druhý: „*Veškerý obchod a všechna korespondence s britskými ostrovy jsou zakázány.*“¹⁹⁶ Dále Napoleon v dekretu nařídil konfiskaci všeho zboží pocházejícího z Velké Británie nebo z jejich kolonií nacházejícího se na francouzském území a uzavřel francouzské přístavy všem britským lodím.

Kontinentální blokáda se měla týkat veškerého zboží vyváženého či dováženého z nebo do Velké Británie. Mělo jít o celoevropský bojkot zboží vyváženého z Velké Británie a jejich kolonií či do ní / z nich dováženého. Napoleonovým cílem bylo totálně vyčerpat britské hospodářství. Nebylo to poprvé, co Napoleon takový způsob devastace zásadního protivníka napadl. První dekrety, které omezovaly obchod s Británií, pocházely již z doby konzulátu, výrazně byly rozšířeny po Napoleonově porážce u Trafalgaru v říjnu 1805. Napoleona totiž po prohře u Trafalgaru napadlo, že není-li schopen zničit Velkou Británii vojensky, musí tak učinit alespoň ekonomicky. Nechápal však elementární podstatu mezinárodního obchodu a skutečnost, že centrálním řízením nikdy nebude schopen francouzským trhům zajistit trvalou prosperitu. A tak svoji snahu o hospodářskou blokádu Velké Británie ještě více zintenzívnil, a o po tylžském míru, kdy se k blokádě muselo přihlásit i Rusko. Ani v době, kdy byl Napoleon na vrcholu moci, se mu však nepodařilo vytvořit kontinentálním systémem hermeticky uzavřenou bariéru.

196

Neúspěch systému spočíval ve špatném Napoleonově odhadu vývoje, zejména pokud se týkal možností a schopností Španělska a Ruska. Španělsko ani Rusko si nemohlo dovolit zcela britský obchod bojkovat. Byla na něm závislá značná část jejich hospodářství. Šlo především o zásobování textilem a potravinami. Ostatně ani samotná Francie se zcela nemohla od britského obchodu odstříhnout. Např. francouzští obchodníci s vínem si záhy Napoleonovi stěžovali na malý odbyt kvůli jeho příkazu nevyvážet do Velké Británie ani kapku. A tak se Napoleon rozhodl pro výjimky. Francouzským obchodníkům toužícím vyvézt zboží do Velké Británie uděloval za velký poplatek zvláštní koncese a na francouzské zboží uvaloval ohromné clo. Zakazoval přitom obchod prostřednictvím britských liber. Buďto mohli francouzští obchodníci do Francie za zboží, které vyvezli, dovézt britské zboží, jeho hodnota nesměla překročit hodnotu zboží vyvezeného, nebo si museli nechat zaplatit zlatem či stříbrem. Naopak zvýhodňoval obchodníky, kteří vyváželi svoje zboží náhradou za původní britská odbytíště do spojeneckých zemí, např. obchodníky s hedvábím, jež je po dobu kontinentální blokády vyváželi do Ruska.¹⁹⁷

Vážným problémem pro Napoleonovu kontinentální blokádu bylo pašování zakázaného zboží, na němž se řada lidí, zejména francouzského císařství obohatila. Napoleon takové prohřešky sice tvrdě trestal – například svému význačnému vojevůdci maršálu André Massénovi (1756-1817) prokázal podíl na pašování britského zboží. Odsoudil jej za to k pokutě ve výši jednoho milionu franků, která byla určena na stavbu pařížské Invalidovny. Poté, co Masséna v určeném čase pokutu nezaplatil, nechal Napoleon zabavit všechno jeho peněžité majetek odhadovaný na trojnásobnou částku, než jaký byl dluh, na tři miliony franků. To vše přesto, že si Masséna velmi cenil jako vojevůdce. Za úspěchy spojené se ziskem Neapolského království jej naopak v roce 1807 jmenoval vévodou z Ryvoly a za hrdinství v bitvách u Aspernu a Wagramu (1809) titulem knížete z Esslingu. Pašování však Napoleon žádným způsobem nezabránil.

System kontinentální blokády zavedl Napoleon nejen ve Francii, ale i ve všech zemích svých spojenců. Snažil se jej pojistit smlouvami s každou spojeneckou zemí zvlášť a pak tvrdě a důrazně trval na jejich důsledném uskutečňování. Vzhledem k potřebě britských trhů pro export jejich výrobků a pro získávání některých surovin znamenalo takové opatření značné ohrožení. Velká Británie reagovala na postupné

---

¹⁹⁷ Srov. Geoffrey ELLIS, *Napoleon*, s. 99-102.

uzavírání evropských trhů britským výrobkům tím, že rozšířila svou dosavadní blokádu severofrancouzských přístavů na celé evropské pobřeží od Brestu až po ústí Labe.

Hospodářská blokáda jako prostředek boje proti nepříteli nebyla mezi evropskými zeměmi ničím novým. Velká Británie již v roce 1793, když vypukla první válka proti revoluční Francii, vyhlásila blokádu francouzského pobřeží. Francie naopak v téže době zakázala dovoz britského zboží a výnosem z roku 1796 tento zákaz jasně odůvodnila jako součást boje s Velkou Británií. Stádií hospodářské blokády byla protekcionistická politika, kterou velmi výrazně uplatňoval zejména Napoleon. Ještě nedávno před Berlínským dekretem, kterým vyhlašoval kontinentální blokádu, 22. února 1806 císař otevřeně deklaroval svoji protekcionářskou politiku, když zakázal odkudkoli z ciziny dovoz papírových hmot a příze.

Rusko bylo sice po slavkovské porážce ve vztahu k Francii v defenzívě, v červenci 1806 dokonce s ní podepsalo v Paříži mírovou smlouvu, ale učinilo tak jen proto, že nechtělo vést válku na dvou frontách. Schylovalo se totiž k jeho střetu s Osmanskou říší. Ten skutečně v listopadu 1806 vypuknul. Následnou podporou bojujícího Pruska si však Alexandr Napoleona pobouřil do té míry, že mu znovu vyhlásil válku. A tak Rusům nezbylo nic jiného, než přece jen na dvou frontách bojovat.

V této souvislosti je třeba poznamenat, že ruská armáda měla v průběhu 18. století velkou reputaci jak uvnitř Ruska, tak v zahraničí. Neprohrála totiž jedinou velkou bitvu. Až u Slavkova. Velitelé, kteří se slavkovské tragédie zúčastnili, a to na nejrůznějších stupních velení, byli šokováni do takové míry, že mnozí z nich rezignovali na svoji funkci nebo ji alespoň dali k dispozici. Nebyla to hra „na oko“. Slavkovská prohra byla šokem pro celou ruskou společnost. Mnozí obyvatelé impéria se ptali, jak je možné, že po sto letech skvělých vítězství Rusko prohrálo? Že by nakonec car – baťuška v podání Alexandra nebyl tím nejlepším a nejschopnějším, jak lidová tradice po staletí udržovala hodnocení ruských carů? Červ pochybnosti, že Alexandr není tak schopný car, jako jeho předchůdci, byl zaset. A s ní i pochybnosti do iluze, že car prostě musí tím nejlepším a nejschopnějším být. Jeden z výrazných kamínek bořící staletý mýtus cara jako nezpochybnitelného nejlepšího vůdce se tím stával zřetelnějším a větším.

Alexandr se přes všechny jeho pochybnosti pochybnosti jeho okolí a širší společnosti stále opájel iluzí o neporazitelnosti ruské armády. Jedna prohraná bitva, byť i tak významná jako slavkovská, ještě přece nečiní prohranou celou válku. Aby si napravil reputaci, začal jednat o nové protinapoleonské koalici, jak již bylo popsáno výše. Cestu revanše za slavkovskou porážku spatřoval především ve spolupráci s pruskou armádou, kterou, podobně jako jeho předchůdce Pavel I. () mimořádně obdivoval. Byla ostatně dědicem nejlépe organizované a vycvičené armády, v jejímž čele stál v 18. století pruský král Friedrich Veliký ().

Výsledkem Alexandrových jednání se na konci září 1806 stala čtvrtá protinapoleonská koalice, jejímiž členy bylo Rusko, Prusko, Velká Británie a později i Švédsko. Nejen Alexandr nyní spoléhali na Prusko. To v očekávání zásadního střetu s Napoleonem proti jeho vojskům soustředilo dvě armády v celkovém počtu 150 tisíc mužů. Do jejich čela se postavil samotný pruský panovník. Jenže pruské jednotky byly ve dvou generálních bitvách konaných v jednom dni, 14. října 1806 – u Jeny samotným Napoleonem a u Auerstädtu maršálem L. N. Davoutem – vedené Karlem Vilémem Ferdinandem vévodou Brunšvickým (1735-1806) doslova zničeny.

Během následujících čtrnácti dnů Napoleon prošel pruským územím. Obsadil nejvýznamnější města Halberstadt i Berlín, a nutil tím Prusko ke kapitulaci. Pruský král však nekapituloval. Spoléhal na spojence, především ruského cara. Ten postavil proti Napoleonovi dvě armády vedené jedním z nejpopulárnějších ruských velitelů té doby Michailem M. Kamenským (). K nim se připojily zbytky pruské armády. Bylo jich však pouhých 14 tisíc. Následovala krvavá bitva u Pruského Jílového (dnes Bagrationovsk). Nepřinesla sice jasného vítěze, obvykle se hovoří o nerozhodné bitvě, ale to ve své podstatě znamenalo Napoleonovu porážku. Po jeho neúspěchu u Trafalgaru to byl totiž další průlom do mýtu o **jeho neustálých skvělých vítězstvích**.

Následovalo další rusko-pruské sbližování, jehož výsledkem bylo spojenectví, které s Ruskem podepsal pruský vyslanec v Rusku Karl August von Hardenberg (1750-1822) v Sankt Petěrburgu 26. dubna 1807. Spojenectví však mělo jepičí život. Po výrazném francouzském vítězství nad Rusy v krvavé bitvě u východopruského Friedlandu (dnešního Pravdinsku v Kaliningradské oblasti Ruska), k němuž došlo 14. června 1807, požádal **ruský car imperátor** Alexandr I. Napoleona o příměří. V jeho rámci se zavázal nespojovat se se žádným z protivníků francouzského císaře, tedy ani s Pruskem.

Napoleon ovšem **ještě nebyl jednoznačným vítězem**. Protivník byl sice poražen v další bitvě, stále však nikoli ještě v **celé válce**. Hrozilo, že podobně jako po Slavkovu, opět zaktivuje svoje jednotky a postaví se s nimi proti Napoleonovi. To rozhodně nezapadalo do císařových plánů. A tak raději volil cestu diplomacie. Krátce po friedlandské bitvě **zorganizoval s Alexandrem jednání. Ta se uskutečnila** od 25. června 1807 ve východopruském Piktupönenu, aby záhy pokračovala v nedalekém městečku Tylži. **Část z nich se odehrála** na proslulém voru uprostřed řeky Němen (dnes Memel), **kteřá tehdy tvořila hranici mezi Pruskem (nyní obsazeném Napoleonem) a Ruskem.**¹⁹⁸

V Tylži byla 7. července 1807 (podle juliánského kalendáře, doposud užívaného zejména v Rusku, to bylo o 12 dní dříve, tedy 25. června) mezi Napoleonem a Alexandrem podepsána mírová smlouva - Tylžský mír -, která de facto rozdělil Evropu na dvě sféry vlivu – francouzskou a ruskou. **Ratifikace smlouvy se pak uskutečnila již o dva dny později, tedy 9. července. Pro ruské prostředí bylo přípané, že smlouva byla podepsána v den, kdy budoucí car Mikuláš I, tedy Nikolaj Pavlovič (1796-1825-1855) slavil jedenácté narozeniny, a ratifikace ve výroční den vítězství ruských vojsk vedených carem Petrem I. zvaným Veliký (1672-1689-1725) nad švédskými vojsky v bitvě u Poltavy (1709). Snad i to přispělo ke skutečnosti, že na počest uzavření Tylžského míru car Alexandr udělil Napoleonovi a jeho nejbližším (bratru Jeronýmovi, Muratovi, Teyllerandovi a maršálu Bertierovi jedno z nejvyšších ruských vyznamenání, řád Svatého Andreje). Alexandr spolu s Konstantinem Pavlovičem, baronem Budbergem, knížetem Kurakinem a knížetem Lobanovem Rostovskýmnaopak za to obdrželi nejvyšší vyznamenání císařské Francie, stuhu příslušníka čestné legie.**¹⁹⁹

Zajímavostí nepochybně je, že pruský král Friedrich Vilém III. se sice také zúčastnil tylžských jednání, ale k těm nejzásadnějším přizván nebyl. Nadneseně se v literatuře setkáváme s konstatováním, že musel zůstat na břehu, dokud se Napoleon s Alexandrem na voru nedomluvili. Výsledky rozhovorů mu pak prý byly pouze oznámeny.²⁰⁰

---

¹⁹⁸ Jedná se o dnešní město Sovětsk ležící v Kaliningradské oblasti Ruské federace.

¹⁹⁹ Srov. *Rossija i jeja ptošenija k Jevrope v carstvovanije imperátora Aleksandrea I-go*. Russkaja starina. Ježemsjačnoje istoričekoje izdanije 20, 1889, 1, s. 37.

²⁰⁰ Srov. Milan ŠVANKMAJER a kol., *Dějiny Ruska*, xxx

Mírová smlouva mezi Francií a Pruskem byla podepsána 9. července 1807 až po ratifikaci Tylžského míru. Francouzsko-pruská mírová smlouva byla o necelý rok později doplněna konvencí, kterou Napoleon určoval, že Prusko nesmí držet větší armádu než 42 tisíc mužů.

Diplomaté jednající v Tylži včetně císaře Napoleona a cara Alexandra se opájeli iluzí, že již dokázali stanovit podmínky pro všeobecný mír. Starý kontinent byl mocensky rozdělen, osamocená Velká Británie se přece nemohla pokoušet o separátní politiku. Vize, že se bude muset podrobit mírovým podmínkám, byla všeobecná.²⁰¹

Tylžská mírová smlouva byla tvořena třiceti články. Z toho čtyři (pátý až osmý) pojednávaly o ustavení Varšavského velkoknížectví v čele se saským králem. Varšavské knížectví se vytvářelo z podstatné části Francouzi okupovaného pruského území. Na ně navazující článek pak hovořil o tom, že Bělostocká oblast bude přičleněna k Rusku. Součástí Tylžského míru pak byl tajný dodatek zavazující ruskou a francouzskou stranu ke společnému boji na moři i na souši proti jakémukoli nepříteli. Na základě toho vytvořený počet koaličních sil měl být stanoven dohodou pro každý případ. Jakékoli mírové smlouvy následující po takových konfliktech měly být uzavírány společně a na základě vzájemné domluvy. Zmíněný dodatek pak dále explicitně konkretizoval společný postup proti Velké Británii, pokud by tato nebyla ochotna přistoupit na mírové podmínky, které jí bude po dohodě s Napoleonem určovat Rusko.

Tylžský mír rovněž obsahoval dodatky, které se týkaly konkrétní správy jednotlivých území, jako byla Republika sedmi ostrovů, a potvrzovaly skutečnost, že Napoleon zbavil papeže světské vlády nad Římem a Řím připojoval k Napoleonovu italskému království v čele s XXX.²⁰²

4. Reformy v Prusku

Napoleon se pod carovým tlakem uvolil, že Prusku dovolí dále existovat v podobě samostatného státu. Ale zbylo mu jen území někdejšího Braniborska, Pomořansko, Slezsko, Východní Prusko a pás polského území získaného při prvním

---

²⁰¹ Srov. *Rossija i jeja ptošenija k Jevrope v carstvovanije imperátora Aleksandra I-go*. Russkaja starina. Ježemsjačnoje istoričekoje izdanije 20, 1889, 1, s. 26-29.

²⁰² Srov. *Rossija i jeja ptošenija k Jevrope v carstvovanije imperátora Aleksandra I-go*. Russkaja starina. Ježemsjačnoje istoričekoje izdanije 20, 1889, 1, s. 34-36.

dělení Polska. Polské země získané při druhém a třetím dělení se staly základem Napoleonem zřízeného Varšavského velkovévodství. Prusko se tím v podstatě zredukovalo, jeho velikost se zhruba rovnala Vestfálskému království, a mělo zhruba jen polovinu svých dřívějších obyvatel. Navíc muselo zaplatit vysokou válečnou náhradu, a to ve výši 120 milionů franků tehdejší měny. Důležité pruské pevnosti dostaly kontrolu v podobě francouzské posádky, svoji armádu muselo Prusko z 200 tisíc mužů zredukovat na pouhých 42 tisíc a přistoupit ke kontinentální blokádě. Význam Pruska tím měl být marginalizován. Přitom ještě nedávno Prusko patřilo k nejmocnějším evropským zemím.

Pruský král Friedrich Vilém III. se pokusil najít z této devastace východisko. Řešení se mu jevilo v reformách. V říjnu 1807 proto jmenoval Karla von Steina (1757-1831), osobnost známou osvěcenskými myšlenkami, svým hlavním poradcem a v červenci 1810 povolal obdobně smýšlejícího Hardenberga do funkcí ministra financí a ministra vnitra. Zdá se, že mu velmi důvěřoval, když mu k tomu udělil titul státního kancléře. V podstatě tím totiž Hardenberga postavil do role předsedy vlády Pruska. K tomu podotkněme, že vládní kabinet byl v Prusku novou záležitostí. Na Steinovo naléhání totiž Friedrich Vilém III. v roce 1807 rozpustil kabinet osobních rádců a nahradil jej pěti ministry zodpovědnými za konkrétní resorty. Státního kancléře však poprvé jmenoval až roku 1810. Stal se jím, jak jsme již viděli, Hardenberg.

Stein a Hardenberg měli s reformami v Prusku již svoje zkušenosti. S jejich přičiněním byla např. v roce 1798 v Berlíně založena Královská komise pro finanční reformu, která se soustředila na změny v celních a daňových záležitostech. Následující rok se nesl díky jejich aktivitě ve znamení reformy pruského vězeňství ve smyslu odstupňovaných trestů motivujících nápravu vězňů. Další reforma se týkala pruské armády. Jejím cílem byla profesionalizace velení a vojenského plánování. Ačkoli i za ní stali Stein a Hardenberg, jejím skutečným duchovním otcem byl Christian von Massenbach (1758-1827). Armádní reforma však zahrnovala řadu závažných změn, a tak nejprve z Massenbachovy aktivity vznikla v roce 1807 Komise pro reorganizaci armády. Ta ale již nestavěla na zeleném drnu. Navazovala v lecčems na Vojenskou společnost, která byla založena roku 1802. Nutno zdůraznit, že v čele obou zmíněných vojenských komisí stál Gerhard Johann David von Scharnhorst (1755-1813), jehož podporovala čtveřice významných pruských vojenských činitelů - August Wilhelm Neidhardt von Gneisenau (1760-1831),

Hermann von Boyen (1771-1848), Karl Wilhelm Georg von Grolmann (1777-1843) a Karl von Clausewitz (1780-1831). Především pak konkrétními činy této pětice byly zavedeny do pruské armády důležité strukturální i technické novinky. Na armádní reformě se ale podílely i další osobnosti. Na Steinův návrh např. vzniklo ministerstvo války, v něm se pak budovaly základy generálního štábu. Na Steinův návrh byla také propuštěna řada starých vysoce postavených velitelů, především těch, kteří nedosáhli svých postů díky svým schopnostem, ale kvůli příležitosti k některému ze starobylých pruských rodů. Součástí této části reformy bylo ustanovení, že napříště se bude povyšovat výhradně za zásluhy. Stein se prostě rozhodl definitivně skoncovat s kastovním systémem velitelského sboru. A šel v modernizaci armády ještě dál: byly zrušeny některé drakonické tresty, např. ulička.

Součástí pruských vojenských reforem počátku 19. století bylo rovněž Clausewitzovo dílo *O válce*. Jednalo se o fundamentální práci týkající se vojenské teorie, která však ani v roce 1831, kdy autor zemřel na cholera, nebyla dopsána. Podle Clausewitze nemá být armáda pojmána jako stroj, ale jako uvědomělý organismus s vlastní vůlí a vlastním společným „duchem“. Vojenská teorie je proto, podle Clausewitze, důmyslná zčásti subjektivní věda. Rozhodující je pružnost a spoléhání se na sebe, zejména u důstojníků. S tím vším Clausewitz spojoval důraz na politiku. Podle Clausewitze se válka nesmí stát cílem, musí sloužit politice, ta je primární.²⁰³

Dva přední prušští ekonomové Theodor Heinrich von Schön (1773-1856) a Friedrich von Schrötter (1743-1815) vypracovali návrh zákona vytyčující reformy v zemědělství. Základem byl královský výnos z 9. října 1807, označovaný jako Říjnový výnos, který ohlašoval zásadní změny pruské venkovské společnosti. Šlo především o to umožnit každému jedinci dosáhnout blahobytu podle svých schopností a postavit všechny obyvatele pruského státu pod stejné zákony. Aby toho bylo dosaženo, byly postupně vydány další výnosy, jimiž byla zrušena všechna omezení nákupu šlechtické půdy, všechna povolání se stala dostupná všem bez rozdílu původu, vznikl svobodný trh práce nespoutaný cechovními stavovskými a cechovními omezeními a bylo zrušeno poddanství ve všech svých podobách. Ediktem z 11. listopadu 1810 se pateticky vyhlášovalo, že napříště budou v Prusku jen svobodní lidé.

---

²⁰³ Srov. Carl von CLAUSEWITZ, *O válce*. Praha 2008.

Co se týče zrušení poddanství, nejsložitěji byla řešena kruciólní otázka vlastnictví půdy. Tu si mohl bývalý poddaný odkoupit nebo si ji nechat rozdělit. Šlo-li o dědičnou držbu půdy, pak mohl při dělení získat až dvě třetiny, v případě nedědičné, až polovinu. Druhou třetinu / polovinu získal původní statkář. Velikost přidělů se lišila, a to jak místně, tak podle vlastnické hierarchie, do které nevolník spadal. Nejchudší rolníci měli o půdu přijít a stát se výhradně nájemnými pracovníky.

Zemědělské reformy se u části konzervativní šlechty setkaly s tvrdými odsudky. Generál Leopold von Gerlach (1790-1861) např. hovořil o nesmyslném státním administrativním despotismu ničícím vše pozitivní, čeho Prusko doposud dosáhlo. Jiný konzervativní šlechtic Friedrich August von Marwitz (1777-1837) zase tvrdil, že takový zásah do tradičních pruských patriarchálních vztahů je horší než revoluce.²⁰⁴

Říjnový diplom měnil dosavadní poddané v občany státu *de iure*. Aby se tak stalo i *de facto*, byly nutné změny ve školství, vědě a umění. Hlavní postavou této reformy byl badatel kosmopolitního ražení Wilhelm von Humboldt (1767-1835), bratr světově proslulého přírodovědce Alexandra von Humboldta (1769-1859). Kdežto Alexandr se proslavil výzkumy v oblasti fyziky, chemie, zoologie, botaniky, mineralogie, klimatologie a vulkanologie, zabýval se rovněž etnologií a demografií a založil geografii jako empirickou vědu, Wilhelm se stal především organizátorem pruského školství a vědy. Ocenění si zejména zaslouží jeho zavedení jednotné školské soustavy založené na aktivitě učitele a žáka. Rozhodující nemělo být napříště množství nabytých informací, nýbrž schopnost žáka a učitele pracovat s jejich penzem tvůrčím způsobem. Učitel neměl být mentorem, ale všestranným vychovatelem a badatelským vzorem. K posouzení úrovně vzdělání měl sloužit Humboldtem zavedený jednotný systém státních zkoušek a inspekcí, stejně jako na ministerstvu zřízené odbory dozírající na vyučovanou látku, učebnice a učební pomůcky. Hlavním pilířem vzdělání se měla stát berlínská univerzita založená roku 1810 a nesoucí od roku 1828 název Univerzita Friedricha Viléma. Byla to druhá pruská univerzita, její starší sestra vznikla v Halle již roku 1694. Berlínská však byla po Napoleonových územních změnách na pruském území univerzitou jedinou. Poté, co v roce 1806 Napoleon Halle dobyl, rozkázal univerzitu zrušit, a v rámci tylžského míru rozhodl o začlenění Halle do Vestfálského království. Rozhodnutím Vídeňského

---

²⁰⁴ Srov. Ch. CLARK, *Prusko*, s. 285-286.

kongresu se Halle vrátilo Prusku a roku 1817 v něm byla obnovena - Univerzita Martina Luthera.²⁰⁵ Wilhelm Humboldt prosazoval na univerzitě Kantovu kritiku lidského rozumu a starší inspirace pruského osvícenství. Politické vměšování do výuky zakazoval.

Ke zrovnoprávnění Prusů jako občanů přispěl rovněž edikt, který dával všem občanům vlastním dům nebo vykonávajícím „obecní životnost“ právo stát se voliči do místních zastupitelstev či být do těchto zastupitelstev voleni. Tvůrce této reformy Hardenberg se pokusil její model rozšířit i na celostátní úroveň. V souvislosti se snahou najít fiskální řešení, jak zaplatit ohromné reparace - 120 miliónů franků – které Napoleon Prusku v roce 1807 uložil, se snažil svolat celonárodní shromáždění. Mělo se jednat o shromáždění zemských deputací, na kterém se měli zástupci celého národa vyjádřit, jak by si představovali pomoc hospodářsky krachujícímu státu. Hardenbergův záměr očekávající, že se zejména elita pruského národa vážně zamyslí nad osudem pruského státu a vyjde mu vstříc, však skončila jeho velkým zklamáním. Místo očekávaných konstruktivních slov se Hardenberg za svůj návrh dočkal jen kritik a odsudků.

Oč byl projekt zemských deputací pro Hardenberga a jemu podobné reformátory větším zklamáním, o to úspěšnější byly Hardenbergovy kroky vedoucí ke zrovnoprávnění Židů. Sice jen Židů majetných a takových, kteří měli v pořádku všechna povolení týkající se pobytu a hospodaření na pruském území, ale i tak se jednalo o celoevropsky průlomový krok směřující k překonání židovské diskriminace.

Reformních kroků, které připravovali Stein, Hardenberg a Scharnhorst, bylo daleko víc. Šlo v nich především o transparentnost v komunikaci a přesně stanovená pravidla konání státu. Ne vše se však podařilo uskutečnit. Nebyl např. realizován Steinův projekt na zrušení vrchnostenského soudnictví na velkostatecích, ani jeho Výnos o četnictvu z 30. července 1812, který předpokládal vytvoření polovojenské státní policie podle francouzského vzoru ve všech venkovských oblastech Pruska, a dokonce ani jeho představa o celostátní územní reprezentaci sídlící v Berlíně. Jediné, co v tomto směru Prusko Steinovou a Hardenbergovou zásluhou od roku 1823 mělo, byly provinční sněmy.

---

²⁰⁵ V roce 1949 byla berlínská univerzita Friedricha Viléma přejmenována na Humboldtovu univerzitu. Tento název nese dodnes.

5. Tylžský mír a erfurtské setkání evropských panovníků

Napoleon vytvořil v říjnu 1806 na části německého území Rýnský spolek, v němž podstatnou úlohu hrálo Sasko, které Napoleon po jeho oficiálním vstupu do Rýnského spolku v prosinci 1806 povýšil na království. Primárním důvodem byla Napoleonova snaha zvýraznit prusko-saskou rivalitu, která měla, podle jeho mínění, bránit mocenskému vzestupu jednoho či druhého a tím silnějším rovněž mocensky konkurovat Francii. Rýnský spolek („Rheinbund“) zahrnoval kromě Saska především státy středního a severního Německa. Tvořila jej západní část bývalé Svaté říše Římské národa německého, která poté, co Napoleon přinutil jejího císaře Františka, aby se přešpurským (dle dnešní dikce bratislavským) mírem zřekl svého titulu (František si to kompenzoval ustanovením titulu císaře rakouského) **a o půl roku později, 6. srpna 1806 prohlásil Svatou říši římskou za zrušenou**. Jako král český a uherský František II. se **však nechal již krátce po Napoleonově korunovaci císařem 11. srpna 1804** prohlásit rakouským císařem – Františkem Prvním. **Císařský titul mu tedy zůstal, ačkoli** Svatá říše římská zanikla. A to po 844 letech své existence. K Rýnskému spolku vzápětí začaly přistupovat další německé státy. Do roku 1808 již bylo v Rýnském spolku dalších dvacet německých států a státeků.

Ruský car Alexandr I. musel vzít skutečnost těchto změn na vědomí, stejně jako pruskou porážku u Jeny a Auerstädtu, a to, že tato francouzská vítězství uvítala s nesmírným nadšením většina Poláků. V Napoleonovi totiž spatřovali spasitele, který jim pomůže k obnovení samostatného národního polského státu. Někteří z nich o to usilovali již v devadesátých letech 19. století, kdy mj. bojovaly v řadách Napoleonových vojáků polské legie vedené generálem Janem Henrikem Dąbrowskim (1755-1818) tvořené prvními polskými emigranty.

I jim se na počátku roku 1807 mohlo zdát, že Napoleon k obnovení polského národního státu spěje. Poté, co Napoleon po vítězství nad Prusy dorazil do Varšavy, nastolil v ní novou vládu. V jejím čele stála sedmičlenná Vládní komise, jíž podléhalo pět ministrů (direktorů). Současně Napoleon nechal zformovat třicetitisícové polské vojsko, jež se záhy podílelo na Napoleonových vítězných bojích s Pruskem ve Východním Prusku. Nová vláda však měla působnost pouze na území někdejšího pruského záboru. Naděje, že se rozšíří, zhatila rusko-francouzská mírová jednání v Tylži v červenci 1807. Napoleon se tam navíc domluvil s ruským carem Alexandrem I. na vytvoření Velkoknížectví varšavského. Jednalo se o polské území odtržené od Pruska. Na jeho trůn usedl saský král Friedrich August I. (1750-1806-1827).

Dodatečně bylo ve prospěch Ruska od Velkoknížectví varšavského odtrženo Podlesí s Białystokem a Gdaňsk získal statut svobodného města (ale s francouzskou posádkou). Naopak v roce 1809 po Napoleonově vítězné válce nad Rakouskem byla k Varšavskému velkoknížectví připojena celá tzv. Nová Halič, tedy severní Malopolsko a jižní Mazovsko.

V červenci 1807 získalo Velkoknížectví varšavské podle francouzského vzoru ústavu. Nejdůležitější v ní bylo zrušení poddanství a přiznání rolníkovi práva opustit vesnici. Výkonná moc byla vložena do rukou ministrů, které jmenoval kníže. Jednou za dva roky se scházel sněm, tvořený stem poslanců – šedesát jich bylo voleno na šlechtických sejmících a čtyřicet jich bylo jmenováno na okresních šlechtických shromážděních.

Při tylžských jednáních Rusko obdrželo od Francie volnou ruku pro svou agresivní expanzní politiku vůči Švédsku a Osmanské říši. Švédsko tím bylo donuceno postoupit Rusku Finsko a připojit se ke kontinentální blokádě. V následné válce s Osmanskou říší Rusko získalo od Osmanské říše velké části severního Kavkazu a Gruzii a opět si zabezpečilo Besarábii. Ještě v téže roce došlo k válce mezi Ruskem a Velkou Británií po útoku britské flotily na Kodaň. Roku 1807 Velká Británie reagovala blokádou evropského zboží. Nutila neutrální lodě zastavovat v britských přístavech. Propukly také další konflikty, které mj. vedly ke druhé válce za nezávislost v USA (1812).

Tylžským mírem se Rusko připojilo ke kontinentální blokádě. Rusko-britská válka, která se odehrávala v letech 1807-1812, však propukla proto, že Velká Británie v srpnu 1807 napadla Dánsko, což byl ruský spojenec. A tak Rusko po opakovaných varováních 7. listopadu (26. října) vyhlásilo Velké Británii válku. Ta se pak odehrávala především na moři. Britové blokovali cestu ruským lodím, což Rusové opláceli stejnou mincí. Takto se válka odehrávala až do jara roku 1812. Vstup Napoleona do Ruska vedl k rychlému uzavření míru, po němž následovala krátká fáze konsolidace rusko-britských vztahů vrcholící úzkou, nejprve hospodářskou a poté i vojenskou spoluprací namířenou jednoznačně proti Napoleonovi.

Alexandr I. informoval ruskou veřejnost o uzavření Tylžského míru nadšeným manifestem zvěstujícím všemu ruskému lidu skutečnost ukončení válečných operací a uzavření věčného míru. Manifest Alexandr vydal měsíc po ratifikaci míru, 9. srpna 1807.

V nejbližších letech po uzavření míru v Tylži se Napoleon dostal na vrchol moci. V předvečer tažení do Ruska v červnu 1812 se jeho impérium skládalo ze 134 departamentů a Illyrských provincií s více než 44 miliony obyvatel o rozloze území 750 tisíce km². Prostřednictvím vazalských států – Italského království, Rýnského spolku, Švýcarské konfederace, Varšavského velkovévodství, Neapolského království a Vesfálského království – ovlivňoval dalších 40 milionů obyvatel.

Pozitivním jevem v oblastech, které ovládal, bylo rušení poddanství a zavádění rovnosti všech občanů před zákonem. Jím ovládané území se od roku 1802 zdvojnásobilo, císař dosáhl postavení, které na kontinentě nemělo v novověku obdobu. Přesto i nadále pokračoval v expanzi a politice anexí. Svoji moc chtěl ilustrovat kongresem evropských panovníků, který svolal v září 1808 do dnes německého města v Durynsku Erfurtu. Pozval na něj všechny panovníky, kteří jako tzv. spojenci uznávali závislost na Francii. Zúčastnila se jej tudíž i ruská delegace. Jednala s novým francouzským ministrem zahraničí Charlesem Mauricem Talleyrandem-Perigordem (1754-1838). A byl to právě Talleyrand, s nímž 12. října 1808 ruská diplomacie podepsala francouzsko-ruskou spojeneckou smlouvu. Ve smlouvě se konstatovalo, že se panovníci Francie a Ruska zavazují ke vzájemné informovanosti ohledně návrhů jiných dvorů, že stanoví nové podmínky pro mírová jednání s Velkou Británií, že Rusko má nárok na Finsko, Moldavsko a Valašsko, kdežto Napoleonův bratr Josef Bonaparte (1768-1844) na Španělsko a Zadní Indii (poloostrov v jihovýchodní Asii mezi Bengálským zálivem a Jihočínským mořem, na němž leží území Thajska, Kambodži, Vietnamu, Laosu a zčásti Barmy). Vzájemně si uznali práva na polská území (Alexandr na svůj dřívější zábor a Napoleon na území, které prohlásil za Varšavské velkovévodství) a konstatovali, že kdyby Rakousko bránilo ruskému právu zmocnit se podunajských knížectví, napadnou jej společnými zbraněmi.

Následný ruský legitimismus ilustruje skutečnost, že Rusko nepomohlo Rakousku, **když 9. května 1809 vyhlásilo Napoleonovi válku. Tím začaly boje páté protinapoleonské koalice. Napoleon vpadl do jižního Německa, kde zvítězil v bitvách u Landshutu a Eggmühlu a následně obsadil bez boje Vídeň. Přitom apeloval na ruského cara Alexandra, aby splnil závazky z Erfurtu a poskytl mu válečnou pomoc. Alexandr sice shromáždil u rakouských hranic sedmdesát tisíc mužů, zdržoval však jejich vyslání na frontu. Rozkaz k pochodu slíbený na 27. Dubna, přišel až o tři týdny později: 18. května. Ruská vojska pak postupovala tak pomalu, že hranice překročila až 3. června. To již Napoleon utrpěl v bitvách u Aspern a Esslingu, obcích východně od Vídně (21. a**

22. května 1809) porážku. Přesto nakonec Napoleon dokázal Rakušany vedené arcivévodou Karlem ( ) porazit, a to v dvoudenní bitvě (5. a 6. července) u Wagramu, města nacházejícího se severovýchodně od Vídně. Následovaly ještě další střety, např. bitva u Znojma, které uzavřely tuto fázi napoleonských bojů. Ve Znojmě byl mezi rakouským císařem Františkem I. a Napoleonem podepsán mír. Pátá protinapoleonská koalice přestala existovat. Boje oběť stály na obou stranách život několika desítek tisíc mužů.

Následkem Napoleonova vítězství mj. vznikly Ilyrské provincie (srov. níže) demonstrující Napoleonovy další uchvatitelské ambice. K nim náležel i další Napoleonův krok, který následoval jen o několik měsíců později. Napoleon si jím na Rakousku vynutil část jeho polského záboru. Zavřen byl v říjnu 1809 Vídeňskou smlouvou, jíž Rakousko přišlo o Halič. Její podstatná část byla na základě Napoleonova rozhodnutí připojena k Varšavskému velkovévodství.

Alexandr vnímal tento krok jako postupující Napoleonovu snahu obnovit Polské království pod svým protektorátem. To si ani v nejmenším nepřál, a proto si pro změnu on vynutil dohodu, kterou podepsali 4. ledna 1810 v Sankt Petěrburgu francouzský vevyslanec Caulaincourt a ruský ministr zahraničí. Jejím obsahem byl oboustranný závazek, že nikdy nebude Polské království obnoveno. Smlouva však nebyla ratifikována. Nevstoupila v platnost i proto, že záhy po jejím podepsání začali jak Napoleon, tak Alexandr usilovat o zmírnění její formulace.

Americký politik a politolog Henry Kissinger (*1923) se domnívá, že po porážce u Wagramu byly položeny základy „Metternichova systému“ spočívajícího ve snaze, aby se na řešení evropských problémů podílel co největší počet spojenců. Ostatně právě tehdy požádal rakouský císař František I. Metternicha, aby se stal jeho ministrem zahraničí. Ten pak zmíněný úřad zastával mimořádně aktivně plných 39 let.

Od samotného počátku se ve funkci ministra zahraničí Metternich snažil o rovnováhu sil. Vždy činil vše pro to, aby se bez rakouské účasti nemohlo v Evropě nic zásadního odehrát. Proti trojici svoboda, rovnost bratrství z roku 1789, základním ideám pohybu, byly jím postavení zásady zachování, trojice z roku 1814: legitimita, monarchie, rovnováha. Rovnováhu přitom kladl Metternich na první místo. A tak lavíroval všemi směry. V konečném důsledku proto k Metternichovým cílům nepatřilo nějaké citelné oslabení Francie.

Pokud, tak jak tomu bylo po prohrané bitvě u Wagramu, nebylo Rakousko schopno konkurovat mocensky a získat spojenectví na mocenském základě, volil ve

vztahu k vítězi variantu dohod, ústupků a sňatkové politiky. Z Rakouska tím učinil francouzského spojence do té míry, že pro později připravovaný francouzsko-ruský střet připravovalo třicetitisícový expediční sbor vedený generálem Schwarzenbergem. Současně však Rakousko tajně jednalo s Velkou Británií a Ruskem. Ačkoli přistoupilo na kontinentální blokádu, nikdy s Velkou Británií nepřerušilo obchodní styky. **Rusko vyváželo do Velké Británie největší díl svých surovin. Zejména se jednalo o železo, konopí, dřevo, len, obilí a vosk. Z hlediska objemu obchodu představoval ruský obchod s Velkou Británií více než polovinu. Navíc většina dalšího ruského exportu do západní Evropy, včetně obilí se odehrávala prostřednictvím britských obchodníků na lodích plujících pod britskou vlajkou.**

Prostřednictvím hannoverského vyslance ubezpečovalo britského prince regenta, že rakousko-britské vztahy jsou a zůstanou přátelské. Obdobně ubezpečoval Rusko, že Rakousko vůči němu nemá žádné agresivní úmysly, a dokonce navrhl, aby se Rakousko s Ruskem dohodly na způsobu vedení války, což mělo zabránit, aby se rakouský expediční sbor podílel na hlavních francouzských protiruských akcích. Metternichova zahraniční politika poprvé zřetelně vyjádřená v roce 1809 tedy spočívala ve snaze, aby si Rakousko nechalo všechny možnosti otevřené a zachovalo si maximální svobodu při dalším rozhodování.²⁰⁶

Ačkoli se zdálo, že v Tylži a Erfurtu se ruská a francouzská diplomacie dohodly na dalším vzájemném postupu, nelze hovořit o tom, že by se rusko-francouzské vztahy staly idylickými. Naopak se rychle zhoršovaly. A nešlo jen o diplomatické záležitosti. Romanovci totiž podobně jako Habsburkové uvažovali o dynastickém propojení s Napoleonem. Když se však ruská strana dozvěděla, že Napoleon dává přednost rakouské arcivévodkyni, dceři rakouského císaře Františka II. (1792-1835) Marii Luise (1791-1847) pojala tuto skutečnost jako záminku k tomu, aby kategoricky odmítla dále uvažovat o provdání čtrnáctileté velkokněžny Alexandrovny sestry Anny Pavlovny (1795-1865) za Napoleona, jak jeho jménem žádal francouzský vyslanec v Petrohradě generál Armand Louis de Caulaincourt (1773-1827). Francouzský historik Louis Chardigny (1909-1990) se domnívá, že Napoleon se pro Marii Luisu rozhodl během dvaceti čtyř hodin, a to pouze na základě popisu

---

²⁰⁶ Srov. Henry KISSINGER, *Obnovení světového řádu. Metternich, Castlereagh a potíže s mírem v letech 1812-1822*. Praha 2009, s. 36-40.

francouzského vyslance v Rakousku, aniž by ji před tím kdy viděl či znal. Dokonce i svatba se uskutečnila v zastoupení, aniž by se snoubenci kdykoli před tím setkali.²⁰⁷

Rusové chápali Napoleonův sňatek jako potupu, kterou je nutné potrestat. Lze se sice ovšem oprávněně domnívat, že šlo o zástupný důvod, který využila ruská proválečná strana k uspokojení svých protifrancouzských cílů. Vždyť Rusové často porušovali kontinentální blokádu a slovně i zbraněmi podporovali španělská, německá a italská protifrancouzská povstání. Nicméně ruská válečná strana proklamovala, že Napoleonova sňatková politika je zřetelným důkazem jeho neserióznosti a je tedy nutné se připravit i na jeho další proradnosti. Skutečnost Napoleonova sňatku s Marií Louisou tak použila k přípravě akcí, jež ve svém důsledku vedly k rusko-francouzské válce 1812-1813.

Rusko v té době nebylo ve snadné situaci. Až do roku 1813 se táhla rusko-perská válka a ruské jednotky stále operovaly na kavkazské frontě tvořené především ruskými výboji na Severní Kavkaz. Museli zde rovněž čelit útoku Osmanské říše, která se snažila získat zpět především Gruzii. Rusové totiž krátce po erfurtském jednání, podpoření Napoleonovým tolerováním jejich soupeření s Osmanskou říší, v této oblasti zvýraznili nejen svoje obranné ale i útočné úsilí. V evropské části konfliktu s osmanskou říší se během roku 1809 zmocnili všech osmanských pevností na Dunaji a vydali se do Bulharska. Tam však byli Osmany poraženi. Roku 1810 maršál Nikolaj M. Kamenskij (1778-1811) sice napravil ruskou reputaci vítězstvím, ale definitivní zvrat v rusko-osmanské válce nastal až v roce 1811, kdy se vrchního velení ruské armády směřované proti Osmanům ujal maršál Michail Kutuzov. Ten v bitvě u moldavské Slobozie ležící na přechodu přes řeku Dunaj osmanské jednotky vysloveně zničil. Alexandr byl poté rozhodnut pokračovat v konfliktu s Osmanskou říší až do úplného vítězství, ale zkalení poměrů s Napoleonem jej přimělo k jednání, která byla zakončena bukurešťským mírem. Byl uzavřen 28. května 1812. Osmanská říše se jím zavázala k odstoupení Besarábie, východní části Moldavska a západní částí Gruzie. Řeka Prut a dolní tok Dunaje byly uznány jako rusko-osmanská hranice. Srbsku byla slíbena autonomie. Alexandr se naopak vzdal prosazování extravagantních panslovanských vizí, jako byl např. plán tehdejšího člena ruské státní rady Adama Jerzy Czartoryského (1770-1861) na vytvoření slovanské balkánské federace pod ruským protektorátem nebo plán admirála Pavla V. Čičagova (1767-1849) velícímu po

---

²⁰⁷ Srov. Louis CHARDIGNY, *Člověk jménem Napoleon*. Ostrava 2011, s. 331-344.

Kutuzovově převelení z osmanské fronty do centrálního Ruska ruské moldavské armádě na ruské podněcení povstání balkánských Slovanů, jehož výsledkem by bylo osvobození Slovanů od osmanské nadvlády a vytvoření Jihoslovanského impéria pod ruskou egidou. Přesto Rusové se svým panslavismem slavili úspěch: získali právo působit v roli garanta srbské autonomie. Byl to vlastně nejtypičtější projev panslavismu, neboť se jednalo nejen o spojení slovanské ale i pravoslavné vzájemnosti.²⁰⁸

Napoleon v memorandu, které v srpnu 1811 zaslal u příležitosti svých narozenin ruskému vyslanci ve Francii Alexandru B. Kurakinovi (1759-1829), varoval Alexandra, aby dodržoval zásady, na nichž se dohodli v Tylži a Erfurtu. Měl především na mysli respektování kontinentální blokády. V případě jejího dalšího porušování z ruské strany a komunikace Rusů s Velkou Británií hrozil Alexandrovi silou. Z ruské strany se nic nezměnilo. A tak obě strany zintenzívnily přípravy na velké střetnutí. Rusko soustředilo na jaře 1812 na svých západních hranicích pod velením generálů Michaila B. Barclaye de Tolly (1761-1818), Petra I. Bagrationa (1762-1812) a Alexandra P. Tormasova (1752-1819) tři armády v celkovém počtu 230 tisíc mužů. Napoleon se vzápětí rozhodl s Ruskem skoncovat. Dne 24. června 1812 překročila jeho Velká armáda mající asi 500 tisíc mužů hraniční řeku Němen. Začalo Napoleonovo ruské tažení, jehož důsledky nakonec vedly k destrukci jeho systému. Jedním z hlavních důvodů byla skutečnost, že Velká armáda byla sice obrovským vojenským seskupením, ale současně velmi nesourodým konglomerátem: jen polovinu jejího početního stavu tvořili Francouzi. Problematické bylo nejen velení takové armádě, ale i její vojenské schopnosti. Na ruské straně ovšem zpočátku nebyla o nic lepší situace. Zejména ve velení panovaly obrovské rozpory a neschopnost. Velitelé jednotlivých ruských armád se nedovedli domluvit. Jediné, co společně dokázali, byla taktika spálené země. Aby zabránili Napoleonově armádě v možnosti žít se na úkor ruské země, ničili za sebou při ústupu do vnitrozemí vše, co jen bylo možné. A co nezničili Rusové, to zničila postupující Velká armáda. Ruská země byla devastována „do morku kostí“.

Dne 28. června 1812 Napoleon obsadil Vilno, 26. července Vitebsk, v polovině srpna se přiblížil ke Smolensku. Teprve tam došlo k prvnímu většímu rusko-

---

²⁰⁸ Srov. Irina S. DOSTJAN, *Rossija i balkanskij vopros: iz istorii rusko-balkanskich političeskich svjazej v pervoj tretj XIX veka*. Moskva 1972.

francouzskému střetu. Ve dnech 14. - 19. srpna 1812 se ruská a francouzská koaliční vojska střetly v bitvách u Smolenska a u Valutiny. Proti sobě se postavilo 185 tisíc vojáků vedených Napoleonem a 116 tisíc řízených Berclayem de Tolly. Na obou stranách padlo na 35 tisíc mužů, ruská vojska byla poražena. Díky následnému ústupu však pro ně nebyla porážka zcela zdrcující. Vina za porážku byla svalována na Barclaye de Tolly, kterému bylo již delší dobu vyčítáno, že nečiní nic pro záchranu Ruska, ale jen ustupuje. Jedním z nejhrolivějších kritiků byl ministr války Alexej A. Arakčejev (1769-1834) tvrdící, že starobylý Smolensk je jedním z pilířů Svaté Rusi a že jeho opuštění vede celou zemi do záhuby. De Tolly byl na jeho popud obviněn ze zrady, na základě čehož Alexandr rozhodl o jeho odchodu z postu vrchního velitele. Nicméně zůstalo mu velení nad jednou z armád. Funkce vrchního velitele byla svěřena sedmašedesátiletému generálu Michailu I. Kutuzovovi-Goleniščevovi (1745-1813), jehož počáteční taktika se od Tollyovy nelišila. I ona spočívala ve vyčerpávání nepřítel dlouhými pochody. Teprve o další tři týdny později, osmdesát kilometrů před Moskvou, u vsi Borodino ležící nedaleko Možajska, se ruská armáda zastavila. Dne 7. září (podle ruské datace 26. srpna) se tam střetly obě armády v plné síle. Na několika kilometrech fronty zůstalo během jediného dne čtyřicet tisíc mrtvých a raněných. Bitva skončila bez rozhodnutí.

Kutuzov vydal 8. září rozkaz k dalšímu ústupu. O tři dny později ve vesnici Fili nedaleko Moskvy zasedla ruská válečná rada. Kutuzov před ní obhájil další ústup, k Rjazani a vyklizení Moskvy. Učinil tak s vědomím, že Napoleonova armáda nemůže v prázdné Moskvě přezimovat, jak by si přála. Přesto Francouzi do Moskvy vstoupili. To byl však poslední krok Napoleonovy expanze. Po ní již následovaly jen prohry. Ve dnech 26. - 28. listopadu 1812 byl Napoleon poražen Kutuzovem v bitvě na řece Berezíně. Z Napoleonovy Velké armády zbylo jen asi třicet tisíc vojáků. Začal jeho kvapný ústup. Ruské území opustily zbytky francouzské armády na konci roku 1812.

Vlastenecká válka, jak rusko-francouzský střet z ruské strany definovala oficiální ruská ideologie, skončila. Neskončila však válka s Napoleonem. Ostatně v té době se na vícero místech v Evropě proti Napoleonovi zvedalo vlastenecké hnutí. V Rusku nebylo jednotné, ale přesto sehrávalo velkou roli. Poprvé v ruských dějinách byl oficiální ideologií zviditelněn ruský lid jako podstatná síla pro obranu ruského impéria. Nebyla to však ve světě výjimka. Obdobně se zvedalo vlastenecké hnutí také ve Španělsku, Prusku, Vestfálsku i Rakousku. Největší bylo ve Španělsku, kde po šest let probíhala protifrancouzská guerilla (partyzánská válka). Napoleon se domníval, že ji udrží

v patričních mezích dvacet tisíc vojáků. Ale Španělsku pomohla Velká Británie armádou v čele s Arthurem Wellesley, vévodou Wellingtonem (1769-1852). Partyzánská proti napoleonská válka se ještě více rozhořela, překročila hranice a rozšířila se i do jižní Francie.

Kutuzov se rozhodl pronásledovat Napoleona i za hranicemi. Ovšem ruská armáda se dostala do zásobovacích problémů a problémů se stavem vojsk. Padlých bylo během ruského tažení příliš mnoho, než aby je bylo možné v krátké době doplnit. Kutuzov se proto rozhodl pro zpomalení tempa postupu a nařídil většině armády odpočinek. Pouze menší jednotky vedené generálem Petrem Ch. Wittgensteinem (1768-1843) a Pavlem V. Čičagovem (1767-1849) pokračovaly v pronásledování Napoleona. Činily tak ve třech směrech: na Královec, Plock a Varšavu. Úkolem bylo znemožnit Napoleonovi, aby využil lidského a materiálního potenciálu německého prostoru pro zformování nového vojska.

Po Kutuzovově intervenci u cara, aby armáda nepostupovala ukvapeně, spojené s upozorněním na problémy mezi ruskými vojsky, Alexandr I. sice trval na rozhodnutí pokračovat v ruském tažení směrem na západ a neponechat Napoleonovi čas na rekonvalescenci sil – na Alexandrův pokyn Kutuzov dokonce osobně vypracoval manifest, kterým se obracel na obyvatele německých zemí jako osvoboditel, jako ten, kdo jim konečně přináší úlevu od dobyvatele v podobě Napoleona -, ale současně vydal pokyn, aby ruská diplomacie zahájila rozhovory s Pruskem o novém proti napoleonském spojení. Kutuzov přitom plnil úlohu poradce. Osobně se sice těchto jednání nezúčastnil, předával však jiným svoje zkušenosti. Např. v roce 1795 totiž během dvouměsíčního pobytu v Berlíně splnil úspěšně diplomatickou misi: získal Prusko na stranu Ruska proti Francii.

Prvním krokem k vytvoření nové, v pořadí již šesté protifrancouzské koalice, bylo vyvázání pruských a rakouských jednotek z aktivních bojů proti Rusku. Prusko totiž, podobně jako Rakousko byly na jaře 1812 Napoleonem donuceny podepsat spojeneckou smlouvu, na jejímž základě každá z těchto zemí poskytla pro Napoleonovo východní tažení vojska o síle několika desítek tisíc mužů. Pruským velel generál Ludwig Wartenburg-Yorck (1759-1830), rakouským kníže Karel Filip Schwarzenberg. Kdežto Yorck uzavřel s Kutuzovem na konci roku 1812 – nutno podotknout, že v rozporu s instrukcemi pruského krále Friedricha Viléma III., který sice z duše tento krok schvaloval, ale příliš se obával Napoleonovy zloby, než aby jej schválil či dokonce k němu veřejně dal příkaz -, rakouská strana váhala. Metternich si

uvědomoval výhody – na rakouském území se nebojovalo a ani nebyly příliš reálné vyhlídky, že by se následné ruské tažení Rakouska dotklo. Mohl proto, jak ostatně bylo jeho zvykem lavírovat: na jedné straně vydal Schwarzenbergovi pokyn, aby se stáhl na rakouské území, na druhé straně jej vyslal k Napoleonovi, aby jej ujistil, že jeho tzv. Observační sbor mu bude i nadále k dispozici. Pochopitelně se tak v budoucnu nikdy nestalo. Naopak. Metternich provokoval svojí hrou Napoleona natolik, že Napoleon nakonec sám v dubnu 1812 vypověděl. V té době již téměř dva měsíce existovala rusko-pruská koalice, jejíž smlouvy byly podepsány ve dnech 27. a 28. února 1813 ve slezské Vratislavi a velkopolské Kaliszi. V rámci této konvence, kterou se Rusko zavázalo zařadit do svých válečných cílů plnou teritoriální obnovu Pruska a slíbilo podporu jeho nároků na Západní Prusko a Poznaňsko. O měsíc později Prusko oficiálně Francii vyhlásilo válku.

Kutuzov v zastoupení cara Alexandra podepsal 30. ledna, měsíc po jednání s Prusy, příměří s generálem Schwarzenbergem. Na jeho základě rakouské jednotky ustoupily do Haliče. Tím se Rusům otevřela cesta na Varšavu, kterou bez boje obsadili 8. února. Kutuzov zde nepůsobil pouze jako vrchní velitel, ale také jako správce obsazeného území. Připravil mj. statut Nejvyšší dočasné rady Polského velkovévodství, který Alexandr I. podepsal 13. března. Nejvyšší dočasná rada měla být složena ze svého prezidenta, vice prezidenta a jejich tří rádčů. Všichni měli být jmenováni ruským carem. Alexandr to učinil vzápětí. Prezidentem rady byl jmenován V. S. Lanskoj, vice prezidentem N. N. Novosilcov. Kutuzov byl pověřen zajištěním pořádku. Kutuzov ale těsně před další důležitou bitvou ruských jednotek s Napoleonem zemřel.

Dne 2. května 1813 zasáhly pruské jednotky po boku ruských do boje proti francouzskému vojsku u Lützenu a ve dnech 20. a 21. května Budyšína. V obou nebyly úspěšné, a tak se Napoleon opět mohl cítit na výsluní. Zdálo se mu, že jako spojenece nepotřebuje ani proradné Rakousko. Prusko na základě Metternichova zprostředkování 4. června uzavřelo s Francií příměří. Mělo trvat do 20. července. O deset dní později však Prusko podepsalo s Velkou Británií spojeneckou tzv. reichenbašskou smlouvu. Zavázalo se jí postavit proti Napoleonovi armádu v síle osmdesáti tisíc mužů. Za to získalo od Velké Británie rozsáhlou finanční podporu.

Metternich se domníval, že v průběhu příměří se mu podaří dojednat skutečný mír. Jednal postupně se všemi čelnými představiteli evropských států včetně saského krále, který s porušením smluvních závazků vůči Napoleonovi na rozdíl od ostatních

stále váhal. A nutno předeslat, váhal natolik dlouho, že se s ním na Vídeňském kongresu jednalo jako s poraženým. Od spojenecké smlouvy s Napoleonem neodstoupil, ani když už bylo zcela jasné, že je Napoleon poražen.

Rakousko přistoupilo k Reichenbašské smlouvě 27. června. Tím se sice stalo členem proti napoleonské koalici, s vyhlášením války Napoleonovi však Metternich váhal. Spoléhal se na velkolepou akci, kterou připravil na polovinu července do Prahy – mírový kongres. Při jednání s koaličními partnery, která se většinou konala na českém území – Opočně ..., aby se završila v již zmíněném lužickém Reichenbachu, vymezil podmínky mírových jednání. V drtivé většině se týkaly Napoleonova odstoupení z německých a polských území. Když je předložil ještě před pražským kongresem Napoleonovi, ten se mu doslova vysmál a označil ho za karetního hráče. Ani opakované Metternichovi pokusy přemluvit Napoleona alespoň k jednání nevedly k úspěchu. A tak pražský mírový kongres proběhl jako velkolepá demonstrace rostoucí diplomatické úlohy Rakouska, nikoli však jako jednání o míru. Napoleon na něj nevyslal ani zplnomocněné vyslance, pouze pozorovatele. A tak po uplynutí prodlouženého příměří, 11. srpna Rakousko vyhlásilo Napoleonovi válku.

Koaliční armáda však byla u saských Drážďan ve dnech 26. a 27. srpna poražena. Metternich začal propadat depresi. Vítězství u Drážďan však bylo posledním významným vojenským úspěchem Napoleona. Vzápětí již následovaly fatální neúspěchy: 29. a 30. srpna u severočeského Chlumce a Přestanova a záhy na to i u Teplic. Společně s dalšími drobnými bitvami, v nichž Napoleonovy jednotky tvořené koalicí Francie, Varšavského knížectví, Saska a Rýnského spolku, utrpěly porážku, to byl definitivní obrat v napoleonských válkách.²⁰⁹ O deset dní později, 9. září 1813 byla v Teplicích uzavřena Ruskem, Pruskem a Rakouskem spojenecká smlouva, která konkretizovala reichenbašskou dohodu a stanovila válečné cíle: Rakousko a Prusko měly být obnoveny v hranicích z roku 1805 a měly být zrušeny Napoleonovy vazalské státy na německém území. Bitva „národů“ u Lipska ve dnech 16. - 19. října 1813 pak definitivně rozhodla o Napoleonově porážce a otevřela protifrancouzské koalici cestu do Francie.

---

²⁰⁹ Poznámku si zasluží skutečnost, že bitva u Chlumce a Přestanova nebyla z hlediska obecných dějin nějakým zásadním zlomem. Byla však veledůležitým vítězstvím pro české území – zabránila postupu napoleonských vojsk do Čech a střední Evropy vůbec a tím osudu, který během složitých manévřů ruských, pruských, rakouských ale i francouzských jednotek v důsledku vyjezení, násilností, rekvizice majetku, dobytka a koní postihly německé země, především Sasko.

6. Francie za Napoleona a Bourbonské restaurace

Osmnáctého brumairu roku VIII, podle revolučního kalendáře, tj. 9. listopadu roku 1799 se uskutečnil ve Francii napoleonský převrat. Mezi lidem vládla únava z rozporných kroků Direktoria, a tak nebylo složité, aby se na Napoleonův návrh místo něj do čela státu prosadili tři konzulové. Direktorium bylo zlikvidováno, aniž by byl někdo zabit či zatčen. Cestu ke konzulátu otevřel zvláštní dekret, jímž byla zasedání volených orgánů Rady starších a Rady pěti set přesunuta z Paříže do nedalekého městečka Saint-Cloud. Cílem bylo minimalizovat jejich význam a přimět je k tomu, aby samy předaly moc prvnímu konzulovi, kterým se později Napoleon prohlásil. Napoleon chtěl za každou cenu zachovat zdání zákonnosti převratu. Nechtěl vyvádět lid z relativního klidu a politické apatie. Naopak! Přál si po desíti bouřlivých letech dát zemi do pořádku a navodit dojem, že on je tvůrcem onoho pokoje. Když však Rada pěti set i Rada starších vznesly vůči Napoleonovu postupu námítky, Napoleon použil vojsko a jejich zasedání rozpustil. Poslanci pak na následujícím zasedání pod tímto tlakem dekret o zřízení konzulátu odhlasovali.

Součástí dekretu bylo adresné jmenování konzulů: Napoleona Bonaparte, Josepha Emanuela Sieyése (1748-1836) a Pierra Rogera Ducose (1747-1816). Záhy však Napoleon zašel ještě dál a nechal si schválit funkci prvního (rozhodujícího) konzula. A tím se nechal provolat právě on. Stalo se tak v prosinci 1799, poté, co konzulát připravil k vydání novou ústavu. Prvním konzulem byl jmenován na deset let. V souvislosti s jeho jmenováním prvním konzulem došlo ke změnám na postech ostatních konzulů – nyní jeho pomocníků. Napoleon si za ně zvolil významného politika předrevoluční i revoluční Francie, vynikajícího právníka Jeana-Jacquese Régise de Cambacérése (1753 – 1824) a dalšího vynikajícího právníka Charlese-Francoise Lebruna (1739-1824). Obsazení postů konzulů předními právníky prokazuje, jak velkou úlohu Napoleon připisoval právu.

Sieyésovi, kterého si Napoleon vážil jako vynikajícího národohospodáře, Napoleon nabídnul post předsedy senátu. Zdánlivě formální, ve skutečnosti však nikoli marginální funkce, která mohla výrazně pomoci Napoleonovým záměrům stmelit francouzský národ pod svým, v podstatě diktátorským vedením. Novou ústavu např. nechalo schválit plebiscitem, ale jednoznačně si v ní nechal vymezit diktátorské pravomoci. Využil skutečnosti, že po desíti letech svárů a nejistot šlo francouzskému národu už jen o vnitřní mír. Napoleon to velmi dobře chápal, a proto mj. inicioval, aby

konzulové ve vzájemné jednotě ještě na sklonku roku 1799 prohlásili revoluci za ukončenou. Tím současně začala etapa, ve které se Napoleon prezentoval a nechal se, aby byl prezentován jako zosobnění Francie. Již tedy nikoli revoluce, ale Napoleon. Stal se zosobněním politického programu, vlády i legislativy.

Napoleonovy diktátorské postupy se projeví jeho snahou vše řídit, vše určovat. A současně zabránit všemu, co by jeho moci a slávě mohlo škodit. Aby podtrhl svoji gloriolu, nechal např. cenzurovat všechny noviny. V důsledku toho bylo během několika málo měsíců počátku roku 1800 zastaveno šedesát ze sedmdesáti tří pařížských periodik, zakázány všechny články, které, jak se prý sám Napoleon vyjádřil, *odporují sociální smlouvě, suverenitě lidu a slávě armády*, tedy tomu, co on sám schválil.

Nejvýraznější, co charakterizovalo Napoleonův despotismus, byl centralismus, despotický centralismus veřejné správy. Ten v mnohém doplňoval vysloveně policejní režim. Zosobněním Napoleonova despotického centralismu a policejního režimu se stal dosavadní ministr policie, nově tvůrce tajné policie Joseph Fouche (1758-1820). Bděl nad veškerým politickým konáním a myšlením, směřoval a ovlivňoval veřejné mínění. Lid však byl spokojen: obecně totiž zavládl klid a pořádek. To, že se zcela zřetelně rodila nekontrolovatelná despotická moc, pochopil, až když byl Napoleonův režim zcela ukotven a na jeho omezení již bylo pozdě.

Nesporně pozitivním krokem Napoleonovy činnosti byla jeho snaha upevnit vnitřní francouzské poměry za každou cenu. Na druhé straně však právě snaha upevnit vnitřní poměry za každou cenu byla negativní. Napoleon totiž využíval nejrůznější prostředky, včetně teroru, např. využitím pokusu o atentát na jeho osobu se snažil potlačit všechny i jen marginální zbytky opozice, levicové i pravicové. Účelovou záležitostí byl z jeho strany i konkordát s papežem, který v zájmu dalšího zklidnění společnosti podepsal Napoleon roku 1801. Konkordátem došlo k obnovení vlivu katolické církve, i když církev zůstala podřízena státu a církevní hodnostáři museli státu přísahat věrnost. Nikoli však již na ústavu, ale „jen“ na platné zákony. Církvi dříve zabavený majetek se nevracel, kněží, a to i nepřisežní, byli i nadále placeni státem.

Roku 1802 nastala ve francouzském politickém systému další podstatná změna: Napoleon si prodloužil konzulské funkční období: stal se prvním konzulem na doživotí. V souvislosti s tím byla přijata nová modifikovaná ústava. Podle ní Francie sice formálně zůstala republikou, ale moc prvního konzula byla tak výrazná, že se

stát stále více blížil k jedynovládě. Centralizace ústřední moci byla velmi výrazně posílena, naopak byla zrušena volená samospráva, do čela departamentů byli úředníci už jen jmenováni.

Dne 21. března 1804 byl schválen občanský zákoník (*Codé civil des Français* nazývaný rovněž *Napoleonův občanský zákoník*). Byl založený na principu přirozeného práva s výraznými vlivy římského práva. Nejen díky následné Napoleonově expanzi za francouzské hranice, i když především jí, se stal vzorem pro celou Evropu: potvrzoval zrušení feudálních závazků, stanovoval nedotknutelnost soukromého vlastnictví, zrušení šlechtických titulů a majetkové změny. Dále zaváděl řád čestné legie, stanovil pravidla kapitálové společnosti a posiloval autoritu otce jako hlavy rodiny.

Napoleon rovněž podporoval rozvoj hospodářství a zavedl moderní školskou soustavu vychovávající odborníky a loajální občany. Zřídil moderní daňový systém, podporoval umění a vědu. Nepostradatelnými osobnostmi se pro něj stali legendy minulého i budoucího režimu, Talleyrand a Fouche. Tím vším předurčil vznik nové formy autokratické vlády - bonapartismu.

Bonapartismus představuje ztělesnění státní moci v silné kompetentní vůdčí osobnosti, jejíž vláda je do značné míry autoritativní, ale zároveň je charakterizovaná znaky přímé demokracie (volební právo, plebiscit, referendum). Tyto prvky zaručují dialog mezi vládcem a lidem. Politické strany nerozdělují sjednocený národ do antagonistických skupin. Sociální spravedlnost, ekonomický prospěch a právní systém pramení z vládních programů určených a rozhodnutých hlavou státu. Bonapartismus byl typický pro Francii za Napoleona I. Bonaparta ale také Francii Napoleona III. (1852-1870). Bonapartismus se stal režimem osobní moci jako směs monarchické tradice a předstírání demokracie. Signifikantní je rovněž skutečnost, že se od roku 1804 Napoleon jako císař Francouzů pokládal za druhého Karla Velikého (742-800-814).

Napoleon se jako císař přestěhoval do královského paláce v Tuilleriích. Byl přesvědčen, že republika je překonaná, neboť Francouzi chtějí klid, a ten jim může zaručit jen silná, schopná a slavná osobnost umným způsobem pracující se svobodou lidu. Volební právo bylo proto postupně zbaveno svého skutečného obsahu. Fungovalo jen v několikastupňovém systému. Přesto se Napoleon stále snažil udržovat zdání respektování výsledků revoluce. Důsledně se však stavěl proti frakcionismu. Dobře věděl, že lid očekává mír. Ostatně on sám mír očekával též, a to

proto, aby mohl pacifikovat zemi. Válka ho mohla svrhnout. Mír mu však nedopřály Velká Británie s Rakouskem. Životně důležitá se proto pro Napoleona stala bitva u severoitalského města Marenga, která se odehrála v roce 1800. Po tamní porážce protifrancouzské koalice vrcholící následným mírem v Lunévillu se totiž Napoleon stal pro francouzský lid vysloveně idolem. Počátek konzulátu byl kvůli míru i hospodářskému zlepšení glorifikován, považován za jeden ze zlatých věků Francie: Napoleon navíc usmířil katolíky a revolucionáře, udržel revoluční principy a vzal na vědomí sociální změny. Zdání, že tomu tak skutečně je, se mu vcelku podařilo prosadit, stejně jako potlačovat royalisty, aby nedošlo k návratu krále (Ludvíka XVIII.) z exilu. Ale podobně jako Napoleon zasahoval proti royalistům, činil tak i proti jakobínům a republikánům. Společnost si to však málo uvědomovala. Vražda Louise Antoine de Bourbon Conde, vévody z Enghien (1772-1804), příslušníka královské bourbonské větve Conde, potenciálního monarchistického nástupce na francouzský trůn, měla být zřetelnou výstrahou jak domácím tak zahraniční opozici, že Napoleon žádný odpor nepřipustí. Při tom všem, však Napoleon ujišťoval senát, že nepřišel s kontrarevolucí.

Pro stabilizaci země Napoleon sám předsedal komisím, které vytvářely pozitivní hospodářské, právní i sociální změny. Provedl reformu Státní banky, založil obchodní komory, zorganizoval školství pro výcvik armády. Spousta novinek nesla pečeť jeho jasného geometrického ducha. Oporou jeho režimu se stalo rolnictvo, jemuž daroval a nadále garantoval půdu, kterou mohli rolníci volně skupovat. Zvýšily se platy, mohla vzrůst spotřeba masa a tím i životní úroveň. Jediné, co bylo stále nepřijemné, to byly daně: zůstávaly nadále vysoké. Ačkoli zavládl klid zbraní, Napoleon potřeboval vydržovat silnou a mocnou armádu. V návaznosti na francouzskou revoluci zavedl pravidelné povinné odvody do armády. To se bez zvýšených nároků na finance neobešlo.

Za napoleonského období byly potvrzeny některé zisky revoluce – občanská rovnost, oddělení církve od státu, laicizace školství. V této době byl postup vzhůru možný jen na základě práce, schopnosti a odvahy, nikoli původu. Chyběla však skutečná svoboda. Zpočátku si to národ neuvědomoval. Když to pochopil a začal to Napoleonovi vyčítat, bylo již pozdě. Záslouhou Napoleona byla totiž provedena důsledná centralizace státní správy: šlo především o vznik departamentů (prefekti), okresů (podprefekti) a obcí (starostové). Úředníci byli jmenováni z centra. Zreformován byl berní systém (pouze šest tisíc úředníků místo dvou set tisíc).

Napoleon zvýšil příjmy státu, zreformoval soudnictví. Naopak obsahově trpělo umění a literatura. Jako v kaž-dém despotismu se v těchto oborech prosadil formalismus.

Napoleonské období znamenalo mírný populační růst a výrazný růst sňatečnosti: kdežto v letech 1770-1784 se uskutečnilo průměrně 85 sňatků na deset tisíc obyvatel a narodilo se 390 novorozenců na deset tisíc obyvatel, pak v letech 1806-1810 to bylo 157 sňatků na deset tisíc obyvatel při natalitě 320 novorozenců na deset tisíc obyvatel. I přes faktor války však výrazně poklesla úmrtnost. K tomu jako odraz sociální, duchovní a politické situace docházelo ve všech společenských vrstvách k vyšší kontrole porodnosti. Nové právní předpisy umožňovaly rozvod, rušily adventní a postní příkázání, klesal vliv kněží na morálku. Přírůstek obyvatel činil v napoleon-ském období cca pět procent ročně. Rozhodný vliv na to mělo zlepšení lékařské péče, kvalitnější stravy a celkového zlepšení životní úrovně. V roce 1815 dosáhla Francie i přes válečné útrapy počtu přes třicet milionů obyvatel.

Státní autorita se v napoleonském období neprojevovala pouze ve sňatečnosti a kontrole porodnosti, ale také, a to zejména v rodině, v níž byl nově kladen velký důraz na otcovskou a manželskou moc. To se negativně projevilo zhoršeným postavením ženy. Tento trend se začal projevovat již v přednapoleonském období, a tak se nelze divit, že moderní feminismus vznikl již v roce 1772. Stalo se tak po vydání knihy Francouze Antoina Leopolda Thomase *Esej o povaze, mravech a duchu žen v rozličných stoletích*. Thomas v ní dokazoval, že ženy mají téměř všechny schopnosti stejné jako muži. Francie byla vůbec k ženám velkorysá – ještě před Thomasem v ní působily v 17. století preciózky, které rozhlašovaly, že manželství a plození dětí je vcelku nudná a pokořující záležitost. Francouzská revoluce s tímto pojetím rázně skoncovala. Řečeno ideologií revoluce, ženy jsou pouze stroje na plození dětí, nejsou rovny mužům a jsou chabého rozumu, mají vládnout raději jehlou než jazykem.²¹⁰

Napoleonova finanční politika spočívala v reformě daní – snížil pozemkovou daň a zavedl různé nepřímé daně, centralizoval jejich vybírání. Snažil se stabilizovat veřejné finance, přičemž vycházel z nutnosti státní intervence, nezpochybňoval však základní principy liberalismu. Zčásti také provozoval politiku státního ochránářství, dlouhodobá součást jeho konfrontace s Velkou Británií na hospodářském poli. Jistý

---

²¹⁰ Srov. Daniela TINKOVÁ, *Revoluční Francie 1787-1799*. Praha 2008, s. 349-355.

úpadek hospodářství byl zaviněn téměř zrušením námořního obchodu. Velká Británie ho znemožňovala a Napoleon mu nerozuměl.

Po Napoleonově abdikaci se sice de iure stal čelnou osobností Francie představitel Bourbonů Ludvík XVIII. (1814-1824), ale de facto vládl Francii Charles Maurice Talleyrand (1754-1838). Talleyrand uznával legitimitu, ale odmítal absolutismus a vládu z Boží milosti. Ve francouzské společnosti už byly příliš usazeny různé svobody, než aby je král mohl zrušit. Ten chtěl alespoň oktrojovat ústavu, necítil se být povolán národem, vydal pro něj alespoň chartu z roku 1814. To se však nelíbilo royalistům, důstojníkům a zejména vracejícím se emigrantům, v podstatě kontrarevolucionářům.

Když se Napoleon vracel roku 1815 z Elby, lidé se k němu postupně přidávali, do Paříže přitáhl vcelku s malou armádou, ale do června měl ve zbrani asi pět set tisíc mužů. Jistě mnoho z nich nedobrovolně a nikoli z přesvědčení. **Jakmile byl u Waterloo poražen, mnozí i jemu věrní, volali po jeho abdikaci. Císař totiž obrátil všechny hodnoty. O monarchistických režimech si jistě nelze v žádné oblasti jejich působení činit iluze. Tvořily však staletími zaběhlý politický, ekonomický, sociální i právní systém řídicí se křesťanskými hodnotami. Napoleon nejen, že mnohé z toho postavil na hlavu, ale, a to především, o všem rozhodoval výhradně o své vůli. Na panovnické trůny dosazoval bez ohledu na jakýkoli původ, zákony vyhlašoval, jak se zámulo. Co však bylo největším problémem, to byla jeho mohutná válečná tažení. Pro svoje vítězství byl schopen učinit cokoli. Ve spojení s válkami Velké francouzské revoluce lidé uvykli tisícům mrtvých. Napoleonské období znamenalo degradaci vznešených idejí svobody a rovnosti počátku francouzské revoluce.**

7. Restaurace

Restaurace monarchistických režimů, zkráceně jen „restaurace“ byla umožněna únavou z dlouhotrvajících francouzských revolučních a napoleonských válek a spojeneckou diplomacií. Císařova definitivní porážka u Waterloo ovlivnila i ve Francii smýšlení společnosti takovým způsobem, že všichni byli opět připraveni oslavovat krále. Aby bylo plnohodnotné, muselo být uznáno vydobyté postavení různých vrstev francouzské společnosti. To bylo úkolem nového krále. Vlastně symbióza podmíněná vzájemnou tolerancí a úctou.

Novou francouzskou vládu sestavil Talleyrand za podpory Rakouska a Velké Británie. Jejimi hlavními protagonisty byli Talleyrand a Fouché. Záhy však extrémní

pravice přiměla Talleyranda k odstoupení. Do čela nové francouzské vlády se 24. září 1815 postavil konzervativní royalista Armand Emmanuel de Plessis, vévoda z Richelieu (1766-1822), který byl však zanedlouho nahrazen policejním prefektem Elie Dacazessem (1780-1860), oblíbencem Ludvíka XVIII. Ludvík XVIII. celou tu dobu nehrál žádnou marginální roli. Byl sice přesvědčen o predestinaci svého postavení, ale současně chápal, že úplná konzervace předrevolučních poměrů není možná. A tak ukázal vůli nastolit liberální vládu. Součástí takového kroku bylo také např. jeho potvrzení nového revolučního rozdělení majetku či Napoleonova občanského zákoníku zaručujícího společnosti občanská práva a sekularizaci církve.

Krátce po svém faktickém příchodu na francouzský trůn Ludvík XVIII. 4. června 1814 odmítl ústavu připravenou Talleyrandem a vyhlásil konstituční monarchii podle britského vzoru. V ústavní chartě z 26. června 1814 pak zřídil dvoukomorový parlament, přičemž horní, komora pairů, byla dědičně jmenována králem, poslanci dolní komory byli voleni podle volebního censu. Zákonodárnou mocí Ludvík pověřil vládu zodpovědnou ovšem nikoli parlamentu, ale přímo sobě, tedy králi.

Pomocí systému jmenované horní komory a jmenovaných ministrů Ludvík XVIII. postavil do čela francouzského státu umírněné konzervativní představitele šlechty a vysokého kléru. I když se jednalo o liberalizující činitele, vesměs se jednalo o osoby, které byly svržené ze zásadních politických postů francouzskou revolucí. Jejich návrat vyvolal široké anti royalistické hnutí, které sílilo až do roku 1820, kdy vyvrcholilo atentátem na představitele ultrakonzervativního směru – králova synovce vévodu de Berry. To se již skutečně Francií šířila „plíživá kontrarevoluce“. Vliv konzervativců usilujících o ještě výraznější restauraci předrevolučních poměrů rostl. Kvůli údajnému podléhání liberálním názorům musel post ministerského předsedy v roce 1820 opustit Talleyrand (vykonával jej od roku 1818), aby se na něj vrátil právě ten, kterého v roce 1818 v této pozici vystřídal, konzervativec Armand Emmanuel du Plessis, vévoda z Richelieu, emigrant a obdivovatel ruského cara Alexandra Prvního. Vévodovi z Richelieu, který stál v čele francouzské vlády i několik měsíců v roce 1815 nelze upřít zásluhy o restauraci a také o některé francouzské diplomatické úspěchy. Např. své znalosti Ruska – v letech 1805-1814 působil jako generální gubernátor v Oděse – zužitkoval při diplomatických jednáních s ruskými partnery včetně cara-imperátora Alexandra I. takovým způsobem, že roku 1818 na kongresu v Cáchách dosáhl dohody o stažení ruských okupačních vojsk z Francie.

K šíření anti royalistického hnutí nemalou měrou přispěly právě takové osobnosti, jako byl Richelieu. Tedy návrat ultra royalistických emigrantů, kteří činili vše pro plnou restituci a bezvýhradný návrat starého režimu a svého postavení. Jejich cílem bylo naplnit svoje iluze o ideální společnosti ztotožněné s Francií nacházející se minimálně dvacet pět let zpátky. Chtěli mít Francii před rokem 1789, zcela oprostěnou od čehokoli revolučního. Součástí toho byla pomsta vůči všem, kteří je o moc jakýmkoli, byť i sebemenším podílem za francouzské revoluce připravili. V jejich čele stál králův bratr hrabě z Artois (pozdější král Karel X.). Nikoli jeho dílem, ale za to jeho důsledným naplňováním se stal bílý teror, jehož prostřednictvím byly nejprve v departamentech, které za stodenního Napoleonova císařství zůstaly věrné králi, ale později po celé Francii krvavými metodami důsledně obnovovány předrevoluční poměry.

Jak již bylo výše zmíněno, v neděli 13. února 1820, po návštěvě pařížské opery v Rue de Richelieu, byl ranou dýky do zad zavražděn zaměstnancem královských stájí Karel Ferdinand, vévoda z Berry (1778-1820), králův synovec a naděje ultra royalistů z hlediska nejvyššího francouzského politického postu. Vina byla zcela svržena na anti royalistické síly a králi bylo vyčítáno, že jeho restaurační režim je málo důrazný. Ludvík XVIII. se rozhodl pro jeho utvrzení. Krokem k tomu měla být další změna v čele vlády. Do jejího čela se postavil známý *ultra royalista*, monarchii koruně super věrný emigrant a poslušný katolík, hrabě Jean-Baptiste de Villelè (1773-1854), přítel otce zavražděného vévody, králova bratra hraběte d'Artois. Záslouhou de Villeho a d'Artoise se restaurační režim důsledně prohluboval. Nejprve v souladu se stanovisky krále byly omezeny doposud platné občanské svobody a začalo se s důrazným pronásledováním liberálů. Použité represe vyvolaly chaos, který umožnil, aby se de Villeho a d'Artoisovi ultra royalisté dostali plně k moci. Jako završení tohoto procesu lze chápat rok 1824, kdy se po smrti Ludvíka XVIII. 16. září 1824 se stal francouzským králem jako Karel X. právě hrabě d'Artois.

Změna hraběte Karla d'Artois (1757-1824-1830-1836) v Karla X. žádné zásadní politické změny Francii nepřinesla. „Pouze“ se prohluboval restaurační režim. A to v důsledné symbióze s utužováním katolického vyznání jako jediného pro francouzskou společnost možného. Tuto skutečnost např. prokazuje to, že v zemi od zahájení jeho panování znovu působili oficiálně však nepovolení jezuité neboli Tovaryšstvo Ježíšovo. Některými restauračními kroky dokonce Karel X. překvapil i svoje stoupence. Např. rasancí, s jakou umlčel vůči sobě opoziční tisk, či jak

obrovské renty přiznal emigrantům. Úhrnem se totiž jednalo o téměř 660 milionů franků.

V době restaurace se ve Francii vytvořily čtyři politické proudy: nejvíce vpravo stáli ultra royalisté, tzv. ultras tvoření především zástupci bohaté aristokracie. Dále to byl proud doktrinářů, ke kterému se řadil někdejší král Ludvík XVIII, a kteří byli přesvědčeni, že se z restaurace nemá stát reakce. Další skupinou byli liberálové (např. La Fayette), kteří prosazovali rozšíření občanských svobod a větší odpovědnost parlamentu. Nejvíce vlevo stáli radikálové, jejichž cílem bylo svrhnout režim a vybudovat novou republiku či císařství.

Karel X. prosazoval úplnou restauraci. Společnost se však již vyvíjela jiným směrem a rozhodně ji nechtěla připustit. Dokazuje to i rezignace kabinetu de Villeho, k níž došlo pod tlakem liberálního tisku v roce 1827 proti restauračním praktikám. Novým premiérem se stal Jean Baptiste Gay vikomt de Martignac (1778-1832), který se pokoušel udržet politiku ve středu. Kvůli tomu byl v roce 1829 nahrazen ultrareakcionářem Julesem knížetem de Polignac (1780-1847), který mj. zahájil francouzskou kolonizaci Alžírsko. Když se však de Polignac na konci dvacátých let 19. století pokusil ve prospěch úplné obnovy předrevolučního režimu zrušit ústavní chartu Ludvíka XVIII., setkal se se silným odporem. Jeho součástí byl „opovědný list“, který v březnu 1830 poslala dolní komora parlamentu králi. Vyjadřovala v něm obavy „národa“ z redukce či dokonce úplného zničení všech umírněně liberálních znaků restauračního režimu. Karel označil takové varování za příliš troufalé a v duchu absolutistických panovníků 18. století rozhodl o jejím rozpuštění. V nových volbách ovšem k jeho nesmírnému překvapení nezvítězili konzervativci, ale právě „opovědní“ liberálové. A to i přesto, že volební právo nebylo nikterak široké. Král však nehodlal ustoupit: zareagoval dekrety, tzv. Ordonancemi ze Saint-Cloud, označovanými rovněž jako Červencové ordonance. Důsledně jimi zavedl cenzuru, zrušil všechny náznaky svobody tisku a znovu rozpustil sněmovnu. Aby se vítězství liberálů nemohlo opakovat, autoritativně rozhodl o změně volebního práva do ní. Nové volby do sněmovny pak vyhlásil na září 1830. To však již byla vysloveně sebevražda Karlova systému. V Paříži se rozhořely pútky. Král rozpustil i nově utvořený kabinet ministrů a zasáhl proti revoltujícím vojenskou silou. V reakci na to na ulicích vyrostly barikády. Povstalci vzkřísili Národní gardu, v jejímž čele stanul legendární účastník americké války za nezávislost a počátku francouzské revoluce Gilbert du Motier, markýz de La Fayette (1757-1834). I když král svoje dekrety pod tímto tlakem

odvolal, vypukla ve Francii skutečná revoluce (Červencová revoluce). Byla projevem skutečnosti, že Karlův restaurační režim byl většinou národa odmítnut a on sám byl donucen k abdikaci. A to ve prospěch svého vnuka Jindřicha hraběte de Chambord (1820-1883). Ten však vládl Francii jako Jindřich IV. pouze od 2. do 9. srpna, kdy byl nucen rovněž abdikovat. Výsledkem revoluce se stala konstituční (Červencová) monarchie, v jejímž čele stanul poslední francouzský král Ludvík Filip III. Orleánský (1773-1830-1848-1850) pocházející z vedlejší bourbonské větve Bourbon-Orleans.

Oporou restauračního režimu Ludvíka XVIII. a Karla X. byla církev a pozemková aristokracie. Církev reprezentoval katolický klérus, který všemi prostředky usiloval o obnovení svého postavení před rokem 1789. Snažil se také vyvolat novou vlnu katolické zbožnosti. Její oporou se měli stát restaurovaní jezuité. Francouzská společnost však již byla revolučními událostmi a následnými napoleonskými válkami natolik sekularizovaná, že taková restaurace musela narazit na značný odpor. Kdežto se tedy katolickému kléru nepodařilo obnovit svoje postavení ani zbožnost v předrevoluční podobě, pozemková aristokracie své restaurace dosáhla. Bylo tomu proto, že si i za revoluce dokázala zejména v provinciích udržet svoje postavení a prostřednictvím emigrujících partnerů získat výraznou podporu ze zahraničí. Do restauračního modelu tedy nevstupovali nově, ale kontinuálně. Restaurace jim umožnila opět získat významné posty a prebendy ve státní službě. Nepříjemnou ránou pro její plnou realizaci však byla skutečnost, že v letech 1816-1817 Francii zasáhla hospodářská krize, v jejímž důsledku poklesly ceny potravinářských výrobků. K zisku nestačil ani obnovený celní protekcionismus.

8. Vídeňský kongres a zrod diplomacie 19. století

Dějiny 19. století uvedla Velká francouzská revoluce. Probudila národní a sociální myšlení francouzských mas a zformovala nové státní uspořádání francouzské monarchie. Revoluce přerostla francouzské hranice a zejména Napoleonovým prostřednictvím její projevy pronikly do dalších evropských zemí. Avšak monarchistické systémy se proti tomu postavily a následující mezinárodní vztahy určilo úsilí potlačit francouzský vliv za každou cenu. Z tohoto důvodu vznikaly protifrancouzské koalice, jejichž členem byla řada evropských států.

Jednou z nejaktivnějších osobností při jejich formování byl rakouský vyslanec v Paříži let 1806-1809, od roku 1809 rakouský ministr zahraničí a od roku 1810 kancléř Klemens Lothar Metternich (1773-1859). Když však Napoleon ovládl většinu Evropy,

Metternichovo lavírování spojené se sňatkovou politikou učinily z habsburské monarchie francouzského spojence. Jednotky někdejšího diplomata u carského dvora, polního maršála knížete Karla Filipa Schwarzenberga (1771-1820), pána na Orlíku, Metternichova nástupce v úřadě rakouského vyslance v Paříži, bojovaly jako rakouský pomocný sbor na Napoleonově straně v Rusku.

Když ovšem ruská armáda vyhnala Napoleona na sklonku roku 1812 ze svého území a car Alexandr I. vydal 25. prosince 1812 manifest o skvělém vítězství ruského lidu nad francouzským dobyvatelem, Metternich poslal Schwarzenbergovi instrukce, v nichž mj. uvedl, že násilný napoleonský řád musí být odstraněn a musí být znovu nastolen všeobecný „věčný“ mírový řád. Evropu nesmí ovládat jediný stát, nýbrž musí být udržována rovnováhou všech jejích států: nesmí být ani příliš silná Francie ani naopak příliš silné Rusko. V zájmu téhož musejí být plně obnoveny Rakousko a Polsko.

Z uvedeného je zřejmé, že k Metternichovým cílům nepatřilo nějaké citelné oslabení Francie. Ne že by Metternich netoužil potrestat Francii za přikopání, která mu Napoleon v předchozích letech způsobil, ale pokud by byla Francie citelně oslabena, pak by patrně jeho zamýšlený a po Wagramu již zřetelně formulovaný rovnovážný mezinárodní systém nebyl funkční. Metternich byl přesvědčen, že součástí obnoveného státního uspořádání musí být rovnováha sil. Do toho citelné oslabení Francie nezapadalo. Nezapadalo do ní ovšem ani vytvoření německé národní říše, ani italského národního státu. Přitom jak v německém tak italském prostředí byly tyto snahy velmi výrazné. Ale Metternich působil jako horlivý oponent německých i italských vlastenců.

Napoleon byl sice porážkou v Rusku oslaben, nikoli však zlomen. První polovina roku 1813 ukazovala, že rozhodně ještě nemíní mocenské ambice opustit. Dne 2. května byla Napoleonem poražena rusko-pruská spojenecká vojska u Lützena a o čtrnáct dní později, 16. května u Budyšína. Metternich nabídl zprostředkování míru. V Reichenbašské smlouvě z 27. června vyzval ruský a pruský panovnický dvůr, aby přijali jeho zprostředkování míru, ale nepřistoupí-li Napoleon do 20. července na čtyři podmínky: rozčlenění Varšavského velkovévodství, rozšíření Pruska, vrácení Ilyrských provincií Rakousku a navrácení statutu svobodného města Hamburku a Lübecku, Rakousko se přidá na stranu Ruska a Pruska a zahájí proti Napoleonovi ozbrojené akce. Napoleon byl ochoten rakouské zprostředkování přijmout, a tak se začal připravovat kongres v Praze, který za Metternichova předsednictví měl vyřešit problémy. Napoleon však váhal. Když uplynul dvakrát odložený termín, Metternich zaslal Napoleonovi 8. srpna požadavky formou ultimáta. Napoleon je odmítl splnit, a tak

Rakousko 11. srpna 1813 znovu vstoupilo do válečného stavu s Francií. Proti mocenským záměrům Napoleona se tím opět zformovala proti napoleonská koalice. Jejími členy bylo jak Rusko, tak Rakousko, Prusko a Velká Británie. Tažení však začali spojenci neúspěchem. Ve dnech 26. - 27. srpna 1813 bylo rakouské vojsko vedené maršálem Schwarzenbergem poraženo u Drážďan a muselo ustoupit do Čech. Postup napoleonské armády k Teplicím zastavil až u Chlumce ruský sbor generála Andreje I. Ostermanna-Tolstého (1772-1857). Pronikající francouzské síly byly pak 30. srpna spojeneckou přesilou obklíčeny a zničeny. Po následných úspěších spojenců ve Slezsku a u Berlína ustoupila napoleonská armáda k Lipsku, kde došlo ve dnech 16. - 18. října 1813 k bitvě, která otevřela spojencům cestu do Francie.

Lord Castlereagh se snažil přesvědčit spojence o smysluplnosti všeobecné aliance, která by stanovila podmínky evropské rovnováhy. Varoval před separátním mírem. Zejména ruský car však byl zdrženlivý. Jeho cíle získat ve vítězství nad Napoleonem maximum se s rovnováhou sil neshodovaly. Metternich britské aktivitě rovněž nakloněn nebyl. Na rozdíl od ruské strany se nevyjádřil proti, nicméně stále zdůrazňoval, že bez ruské účasti bude všeobecná aliance bez významu.

Metternichovi se zdálo, že Francie je na kolenou. V zájmu svého plánu zcela ji nezničit, považoval totiž Francii za podstatný prvek evropské rovnováhy sil, hodlal tažení ukončit. Ochotně proto reagoval na Napoleonovu nabídku na jednání, která přišla krátce po lipském vítězství. Na pokračování v bojích měla ovšem zájem ruská strana. Metternich ji za to veřejně kritizoval a hovořil o ruském záměru realizovat mocenské snahy a touhu po odvetě. Tvrdil, že car Alexandr je přesvědčen, že musí za zdevastovanou Moskvu rozmetat někdejší Napoleonovo sídlo, palác Tuilerie.²¹¹ V kontrastu k tomu jménem spojenců ovšem bez Alexandrova vědomí Metternich na začátku prosince 1813 zaslal Francouzům manifest, ve kterém zdůrazňoval, že si spojenci přejí, aby Francie zůstala velká a silná i po válce a k tomu že požadují všeobecnou mírovou existenci. Neustanou-li proto Francouzi ve svém boji, budou spojenci nuceni učinit vše pro to, aby ve vztahu k Francii dosáhli mocenské rovnováhy. V intencích toho se vzápětí spojenecká vojska začala chystat ke vpádu do Francie. K tomu došlo na přelomu roku 1813 a 1814. Ale již 16. ledna 1814 dostal generál Schwarzenberg rozkaz, aby postup spojeneckých vojsk zastavil.²¹²

---

²¹¹ Srov. Franz HERRE, *Metternich*. Praha 1996, s. 142.

²¹² Srov. H. KISSINGER, *Obnovení světového řádu*, s. 129.

Již před tím, na konci prosince 1813 Velká Británie zintenzívnila svoje návrhy na vytvoření všeobecné aliance. Castlereagh dokonce odjel na kontinent, aby o podmínkách jejího vzniku osobně jednal s koaličními partnery. Že však britská strana neměla na mysli skutečné celoevropské zájmy, svědčí, že Castlereagh ve svých návrzích vůbec nezmiňoval Polsko, o Německu a Itálii se zmiňoval jen letmo, zato věnoval mimořádnou pozornost tomu, co bylo ve středu pozornosti Velké Británie: např. záležitosti v Nizozemí.

Metternichovým lednovým rozhodnutím zastavit postup spojeneckých vojsk se koalice dostala na práh rozpadu. Alexandr trval na pokračujících bojích, kdežto Castlereagh se klonil k Metternichovi. Nebyl si však stoprocentně jistý, protože Napoleon se rozhodně nehodlal vzdát. Castlereagh proto nabízel další jednání. Řešení měl přinést kongres ve francouzském městě Châtillonu, který byl za účasti Napoleona a všech spojenců zahájen 3. února 1814. Představoval poslední pokus, aby Napoleon přijal mír na principu rovnováhy sil. Napoleon však trval na svých mocenských ziscích. Za žádnou cenu se nechtěl vzdát dobytých zemí. Spojenci s tímto Napoleonovým postojem počítali již před zahájením kongresu, a tak u vědomí, že se jedná o největší překážku míru, přesto, že mezi nimi panovaly vážné rozpory, se předem dohodli, že budou za všech okolností vystupovat vůči Napoleonovi společně. Důkazem tohoto jejich postupu mělo být i určení jejich mluvčího, zkušeného rakouského vyslance, který prošel ambasádami v Berlíně i Petrohradě Johanna Philipa Stadionu-Warthusena (1763-1824).

Johannu Philipu Stadionu-Warthusenovi ani dalším vyjednávačům se však nepodařilo přiblížit se k dohodě s Napoleonem. Názory spojenců a Napoleona se diametrálně lišily. Hlavní problém tkvěl v tom, že Napoleon prostě trval na držení dobytých území. A to i přesto, že v den, kdy byl kongres zahájen, utrpěl další porážku – v bitvě u La Rothière – a jevílo se jako reálné, že během čtrnácti dnů spojenci proniknou do Paříže.

Napoleonovi nahrávalo to, že mezi spojenci nepanovala shoda. Nedokázali se např. sjednotit na stanovení hranic, do nichž má být Francie vykázána. A tak musela následovat řada dalších jednání, na nichž si spojenci vyjasňovali svoje představy. Ruský car Alexandr I. např. nechtěl za žádnou cenu ustoupit od pokoření Paříže, ale bylo mu do značné míry lhostejné, zda bude pak jednat o míru s Napoleonem nebo s Bourbony. Pro Brity byly zase stěžejními otázky francouzského loďstva a francouzských kolonií.

Výsledkem opakovaných jednání spojenců se nakonec stala výzva, kterou po dohodě s koaličními partnery zaslal 25. února 1814 Napoleonovi Metternich. Jednalo se o ultimátum, které jej vyzývalo, aby se do čtrnácti dnů rozhodl buď pro hranice z počátku roku 1792, nebo pro válku do krajnosti. Napoleon však stále trval na svém. A tak o necelý týden později, 1. března 1814 došlo mezi mocnostmi k podpisu smlouvy o válečných cílech protifrancouzské koalice. Stalo se tak ve francouzském městečku Chaumontu. Signovali ji britský ministr zahraničí Robert Stewart Castlereagh, rakouský ministr zahraničí Metternich, ruský vyslanec a pozdější ministr zahraničí Nesselrode a pruský ministr zahraničí Hardenberg. Odmítli tím Napoleonovy požadavky na zachování územních zisků a důrazně požadovali vrácení Francie do hranic z počátku roku 1792, tedy před první expanzi francouzské revoluce. Španělsko, Švýcarsko, italské a německé státy měly obdržet nezávislost. Vědomi si Napoleonovy tvrdošijnosti v zájmu splnění těchto cílů se navíc spojenci dohodli postavit do pole po sto padesáti tisících vojáků. Britové se k tomu zavázali vyplatit kontinentálním mocnostem jako pomoc pro jejich jednotky pět miliónů liber šterlinků.

Válečné spojenectví bylo v duchu předchozích vizí Velké Británie chápáno jako společenství, které dá Napoleonovi šanci uzavřít mír s aliancí. Nikoli separátně s některým jejím členem. Takové protifrancouzské spojenectví pak, opět v duchu britské vize, mělo existovat alespoň dalších dvacet let, tedy po dobu, která byla považována za dostatečně dlouhou pro vytvoření trvalé záruky pro zachování všeobecného míru. Problémem však bylo, že se mezi spojenci znovu objevily rozpory. Pramenily především z toho, že přes Metternichovy kritické výhrady k postupu ruského vojska, car Alexandr I. dne 31. března 1814 vtáhl do Paříže. Metternich a Castlereagh se tou dobou drželi v pozadí v Dijonu. Za mohutného vítání francouzskými royalisty jako jejich osvoboditel si Alexandr vychutnával oslavy. To se nelíbilo ostatním představitelům koalice, kteří za tím spatřovali důkaz, že Alexandr chce hrát v budoucím světě vedoucí roli za každou cenu a získat tím pro Rusko rozhodující vliv v Evropě.

Napoleon vědom si své porážky 6. dubna 1814 abdikoval za sebe i své potomky. Francouzští royalisté na to reagovali promptně: ještě týž den přiměli francouzský Senát, aby vyvázal všechny francouzské vojáky z přísahy císaři a rozhodl, že Napoleon, ani jeho malý syn Napoleon František nemají žádný nárok na francouzský trůn. Třetí stěžejní záležitostí téhož dne se pak stalo schválení nové francouzské ústavy, jejíž součástí bylo povolání Senátem Bourbona Ludvíka XVIII. na trůn, z něhož byl za Francouzské revoluce svržen a pak popraven jeho bratr Ludvík

XVI. Panovník ovšem skutečně usedl na trůn až 3. května. Zatím byl ve Velké Británii, již nemohl kvůli zdravotním problémům (záchvaty dny) opustit. Rozhodující osobností Francie tak byl dočasně znovu na postu ministra zahraničí se nacházející Talleyrand.

Dne 11. dubna 1814 byla mocnostmi podepsána carem formulovaná Fontainebleauská smlouva. S Napoleonem ji dojednal ruský car Alexandr První. Byly v ní písemně stvrzeny ústupky vítězů a Napoleonova rezignace na trůn. Napoleon obdržel elbské knížectví, jehož vody hlídalo britské námořnictvo. Elbské knížectví mělo rozlohu osmi tisíc hektarů a dvanáct tisíc obyvatel. Napoleona na něj „doprovodilo“ sedm set dobrovolníků v roli jeho osobní tělesné stráže včetně eskadrony polských kyrysníků a jeho milenky, polské hraběnky Marie Walewské (1786-1817), s níž měl Napoleon nemanželského syna Alexandra Colonna-Walewského (1810-1868). Garantem Napoleonovy cesty na Elbu byl určen nový ruský vyslanec ve Francii generál Pavel A. Šuvalov (1777-1823). Napoleon si směl ponechat císařský titul a dostávat z francouzských státních prostředků ročně dva milióny franků. Napoleonovi rodinní příslušníci obdrželi doživotní rentu, jeho nejbližší s ním ovšem nesměli sdílet osud na Elbě. Císařovna získala Vévodství parmské. Syn Napoleona II. František vévoda Zákupský, zvaný v Čechách Orlík (1811-1832) proto zůstal v Rakousku pod dohledem dědečka, rakouského císaře Františka I. (1768-1804-1835).

Zdálo se, že Napoleonovým odchodem se i ve Francii vnitropolitická situace zklidní. Jenže restaurační manýry ultra royalistů záhy probudily víze o prospěšnosti Napoleonova návratu. Dráždilo zejména restaurační potlačování svobody tisku, čistky a propouštění v armádě, restituce šlechtických majetků, vyhnanství a deportace bývalých revolucionářů a republikánů. Navíc se nedařilo celému francouzskému hospodářství. Inflace a nezaměstnanost stoupaly strmě vzhůru, obchod stagnoval. Neklid zejména rostl na venkově, zpustlém rekvizicemi, vyjídáním vojsky spojenců a traumatizovaném nečekanou neúrodou.

Dne 30. května 1814, krátce poté, co přijal Senát novou Ústavní chartu připravenou Tayllerandem, ukončil pařížský mír mezi vítěznými mocnostmi a Francií období válek. Navazoval na Fontainebleauskou smlouvu a na příměří, které bylo 23. dubna uzavřeno již s bourbonským králem Francie Ludvíkem XVIII. Francie byla vrácena do hranic k 1. lednu 1792 a všechny následné mírové smlouvy, které podepisoval Napoleon a jeho zástupci, byly prohlášeny za neplatné. Vítězné mocnosti se vzdaly nároků na válečné odškodné. Velká Británie obdržela ostrovy v

Antilách a Maltu, Španělsko polovinu ostrova San Domingo (Haiti). Ostatní kolonie byly Francii vráceny.

Ve 32. článku Pařížského míru se stanovovalo, že se ve Vídni bude konat kongres, na který budou pozvány všechny mocnosti, jež se na obou stranách účastnily války, a který vyřeší problémy evropské rovnováhy. Původně se očekávalo, že kongres bude mít v duchu dřívějších podobných velkolepých akcí spíše symbolický charakter. Půjde přece o zahájení nové éry založené na vzájemné úctě mezi svrchovanými monarchiemi. Jednotlivé prvky nové rovnováhy měly být dohodnuty v Londýně, kam se ruský car, pruský král a Metternich po uzavření Pařížského míru odebrali. Jenomže jednání v Londýně přineslo Evropě zklamání. Ukázalo se, že mezi představiteli velmocí panuje tolik rozdílných názorů, že konkrétní vymezení evropské rovnováhy bude jen stěží možné.²¹³ A tak se nelze divit, že se příliš nespěchalo ani se zahájením Vídeňského kongresu. Původně měl být oficiálně zahájen 15. srpna. Nakonec se spojenci shodli na 1. říjnu, ale i tento začátek byl ještě o několik dní odložen.

Vídeňský kongres je shrnující pojem pro politická jednání, která probíhala mezi jednotlivými zástupci evropských zemí na jejich několikaměsíčním setkání v hlavním městě Rakouského císařství. Pod pojmem kongres si v tomto případě nelze představit obvyklá společná jednání účastníků. Jednání se totiž v drtivé většině odehrávala na dvoustranných uzavřených akcích. Na společných zasedáních byly pouze vyhlášovány předem dohodnuté závěry a smlouvy. Kongres probíhal od poloviny října roku 1814 do podepsání finálních akt dne 9. června 1815. Zúčastnilo se ho padesát členů panovnických rodů a na dvě stě padesát dalších diplomatů. Náklady na průběh kongresu se odhadují na dvacet milionů rakouských zlatých. Tvrdí se, že se v průběhu kongresu Vídeň rozrostla o třetinu obyvatel. Politická jednání totiž byla provázena řadou kulturních akcí. Evropa měla být fascinována oslnivou krásou „*tančícího kongresu*“, pro který Ludvík van Beethoven (1770-1827) složil šestou symfonii.

Reprezentativní špičku kongresu tvořili rakouský císař František I., ruský car-imperátor Alexandr I. a pruský král Friedrich Vilém III. Diplomatičkou špičku tvořili jejich hlavní zástupci pro mezinárodní politiku: rakouský ministr zahraničí Klement Lothar Metternich (1773-1859), ruský vyslanec, pozdější ministr zahraničí Karel Robert Nesselrode (1780-1862) v Rusku jmenovaný jako Karl Vasiljevič a pruský

---

²¹³ Srov. H. KISSINGER, *Obnovení světového řádu*, s. 179-181.

ministerský předseda a ministr zahraničí v jedné osobě Karl August von Hardenberg (1750-1822). Na stejné úrovni s nimi se nacházel ministr zahraničí Velké Británie Robert Stewart vikomt Castlereaght (1769-1822). K nim se později připojil francouzský zástupce Charles Maurice Talleyrand--Périgord (1754-1838). Názory a návrhy ostatních účastníků hrály v rozhodujících otázkách vedlejší úlohu.

Od počátku kongresu se jako stěžejní problém jevila skutečnost, že každá velmoc přišla na kongres s vlastní představou o uspořádání evropských problémů. Sledovala v první řadě své cíle. Této situace využil zástupce Francie, někdejší Napoleonův ministr zahraničí Charles Maurice Talleyrand-Périgord. Jeho hlavní zbraní byl princip legitimacy, zásady, že Evropa zastoupená na kongresových jednáních svými právoplatnými, legitimními panovníky, by se v otázce uspořádání měla vrátit ke stavu před začátkem válek s revoluční Francií v roce 1792 a ten kodifikovat, resp. nepřipustit jeho změny. V tom zcela souzněl s ústřední postavou kongresu – Metternichem.

Proklamovaným i skutečným cílem vídeňského kongresu skutečně byla úprava evropských poměrů po porážce Napoleona. Účastníci kongresu ovšem stáli před dvěma hlavními okruhy problémů. První představovaly otázky celoevropského uspořádání, druhý se týkal německých poměrů. Pro tyto dva okruhy byly ustaveny dva výbory. V evropském měly původně zasedat pouze vítězné mocnosti – Velká Británie, Rusko, Rakousko a Prusko. Talleyrand však dokázal velmoci přinutit k rozšíření výboru o zástupce Francie, Španělska, Portugalska a Švédska. Jedna z nejdůležitějších otázek, stanovení francouzských hranic, byla fakticky vyřešena prvním pařížským mírem 30. května 1814, který určil hranice Francie v podobě, kterou měly k 1. lednu 1792. To se na Vídeňském kongresu podařilo i *de iure*, a tak si Francie podržela Nizzu a část Savojska. Také jí byly ponechány umělecké památky ukořistěné Napoleonem.

Při řešení německých otázek, do kterých spadala především otázka saská a polská, došlo k velkým neshodám, které vyvrcholily 3. ledna 1815 uzavřením tajné smlouvy mezi Velkou Británií, Francií a Rakouskem. Smlouva byla namířena proti nárokům Pruska a Ruska, které by jim přinesly územní posílení a tím i zvětšení jejich vlivu v Evropě. Tyto nároky byly zejména zřejmé ve výboru pro německé otázky, skládajícího se ze zástupců Rakouska, Pruska, Bavorska, Württemberska a Hannoverska, jenž bezvýsledně jednal již od konce října 1814. Jedním ze stěžejních problémů byla otázka Saska. Saský panovník totiž zůstal věrným spojencem

Napoleona až do posledních Napoleonových chvil coby císaře. A tak se s ním také jako s poraženým na Vídeňském kongresu jednalo. Vlastně se s ním jednalo jako s jediným skutečným poraženým, protože se, na rozdíl od Napoleona, Vídeňského kongresu účastnil. Pruský král požadoval pro sebe celé Sasko. Chtěl se tak definitivně zbavit nejbližšího mocenského soupeře. Takové posílení Pruska se nelíbilo především Rakousku. Snažilo se proto získat na svoji stranu nejen Velkou Británii ale i Rusko, které bylo ochotno podpořit pruský nárok výměnou za pruskou podporu ruských nároků v Polsku. Patovou situaci se podařilo řešit teprve po útěku Napoleona z Elby, kdy se účastníci museli soustředit na přípravu boje s ním. Jednání o německé otázce byla uzavřena 8. června přijetím Německých spolkových akt, tzv. Bundesakt, ústavy Německého spolku. Následujícího dne, 9. června byla pak vtělena do Závěrečných akt Vídeňského kongresu. Tato úmluva potvrzovala rozdrobenost Německa. Vznikl ovšem Německý spolek s federativní ústavou, která zaručovala rovnoprávnost a suverenitu všem jeho členům. Ve spolku bylo spojeno třicet pět monarchií, včetně Rakouska a Pruska, a čtyři svobodná města.

Součástí německé otázky, jak již bylo výše naznačeno, byla také polská otázka, ve které byli dlouhou dobu neoblomní Rusové. Alexandr I. již v lednu 1813 napsal svému poradci a někdejšímu ministru zahraničí Polákovi Adamu J. Czartoryskému (1770-1861), že hodlá obnovit Polské království. Měl na mysli jeho před záborovou rozlohu a ruský protektorát. S tím však Rakušané ani Prusové nesouhlasili. Alexandr vydal při svém průchodu polským územím manifest, ve kterém se označoval za přítele Poláků. Na důkaz toho vydal povolení, aby se zbytky armády někdejšího Varšavského velkoknížectví vedené Józefem Antoni Poniatowským (1763-1813), která se v počtu sta tisíc mužů podílela na Napoleonově intervenci do Ruska, vrátily na polské území (polské jednotky však patřily k nejvíce zdevastovaným, uvádí se, že se jich do vlasti vrátilo jen třicet procent, a aby byli propuštěni zajatci této armády. Pozdější ruská historiografie však k nim nebyla tak blahosklonná. Dodnes jim přičítá zvěrstva, která se během války odehrávala na ruském a ukrajinském území, a dodnes jim vyčítá, že neusilovali o nic jiného, než o získání ukrajinského území, které si chtěli připojit k obnovenému tzv. velkému Polsku pod Napoleonovou egidou. Vyčítá jim i Napoleonův výrok z počátku velkého ruského tažení, že se jedná o druhou polskou válku, jejímž úkolem je více než obnovení někdejší Rzeczpospolite Polski.

Ruský car Alexandr I. chtěl vystupovat jako dobrotivý panovník, obnovitel a sjednotitel Polska. A proto diskutoval o polském státě nejen s polskou aristokracií, ale i

např. s opozičníkem Tadeuszem Kościuszkem (1746-1817). Ten však, podobně jako vůči Napoleonovi, který jej chtěl v roce 1807 využít pro svoje mocenské záměry, byl k němu značně rezervovaný. Aureola bojovníka za polskou samostatnost, které by se Alexandrovi, kdyby se mohl zaštitit podporou polského národního hrdiny Kościuszka nepochybně dostalo, tím podpořena nebyla.²¹⁴

Na vídeňských jednáních ostatní představitelé vítězné koalice rozhodně o obnově Polska pod Alexandrovým vedením nechtěli nic slyšet. Nakonec Alexandr získal původní ruský zábor rozšířený o podstatnou část (80%) někdejšího Varšavského velkoknížectví. Byl však nucen souhlasit s požadavkem, že záborové mocnosti uznají polskou identitu a svobodný obchod v rámci celé bývalé Rzeczpospolite včetně svobodného města Krakova.

Nově zformovanou část Polska, která existovala pod Alexandrovou dominancí, Alexandr přeměnil do podoby státu nesoucího název Polské království. Dne 27. listopadu 1815 mu udělil ústavu, jejíž součástí bylo zachování starobylého sejmu. Tak vznikla tzv. Kongresovka odvozující svůj název od Vídeňského kongresu, na němž byly její základní politické kontury dohodnuty. Oficiálně byl tento celek spojen s ruským impériem jen osobou panovníka, resp. jeho zmocněnci pro politické, hospodářské, sociální, školské a právní záležitosti v Polsku. Mělo jít o personální unii, ale ruský car si osoboval právo rozhodovat téměř o všech věcech politického i všedního dění. Jakýmsi odškodněním za malý zisk v polské otázce se pro Alexandra stala skutečnost, že Vídeňský kongres potvrdil ruský zisk Finska z roku 1809 a Besarábie z roku 1812.

Dne 26. února 1815 odrazil od mola elbského správního střediska, přístavu Portoferario dvojtěžník Inconstant a dalších šest lodí s 1.100 Napoleonových nejvěrnějších a s Napoleonem. Dne 1. března byl Napoleon opět ve Francii. Jediné, co mohlo účastníky Vídeňského kongresu uklidňovat, byla skutečnost, že zatím neměl dost sil, aby mohl účinně bojovat. Jeho „*armáda*“ čítala jen oněch o něco více než tisíc mužů. Napoleon ovšem tvrdil, že do bojů zatím nevstupuje, protože se chce vyhnout prolévání francouzské krve.

Do Paříže dorazila první zpráva o tom, co se děje, v poledne 5. března. Před dvěma dny ji poslal optickým telegrafem z Marseille maršál Masséna. Ludvík XVIII. se tím neznepokojoval. Vždyť jeho ministr války, bývalý bonapartista maršál Nicolas Soult (1769-1851) poslal proti Napoleonovi třicet tisíc vojáků. Stávající francouzský parlament

---

²¹⁴ Srov. Marcelli KOSMAN, *Dějiny Polska*. Praha 2011, s. 210-211.

prohlásil Bonaparta „*rebelem a zrádцем*“, nařídil se ho zmocnit, předat úřadům, a jakmile bude potvrzena jeho totožnost, okamžitě zastřelit. Pařížskou burzu však ovládl neklid. Kurzy akcií rychle klesaly.

Venkované, dělníci a řemeslníci nebyli nikterak Napoleonovým návratem a jeho mobilizací nadšeni. A to i přesto, že mnozí z nich s ním spojovali naději na změnu k lepšímu životu. Obávali se totiž dalších bojů, jimiž byli i bez toho značně vyčerpáni. A tak Napoleon ve snaze vytvořit silnou armádu a vyhnout se zatím střetnutí se Soultovými jednotkami táhl na sever, přes Alpy do Grenoblu. Cestou dobrovolnými i násilnými prostředky posiloval svoje jednotky. U Grenoblu došlo k prvním střetům, které ukázaly, že armáda se sice jako celek doposud na Napoleonovu stranu nepřidala, ale při osobním setkání nejen, že proti němu nehodlá bojovat, ale že se řada vojáků k němu i připojí.

Účastníci Vídeňského kongresu se o Napoleonově návratu do Francie dozvěděli o den později než Paříž: 6. března. Tvrdí se, že všichni přítomní okamžitě zapomněli na rozbroje a nařídili svým velitelům, aby se co nejrychleji připravili k boji. Jisté je, že se záhy spojenci dohodli na intervenční armádě, jakou do té doby Evropa nepoznala. Chtěli ji postavit z miliónu mužů. O čtyři dny později, 10. března schválili členové proti napoleonské koalici Talleyrandův návrh deklarace stavějící bývalého francouzského císaře jako nepřítele a narušitele klidu světa mimo zákon a vydávající ho veřejnému soudnímu stíhání.

Dne 13. března opustil Napoleon Lyon, kde několik dní shromažďoval vojáky a vydal se na Paříž. V této fázi se k Napoleonovi začali vracet jeho bývalí velitelé, např. Ney. Hodinu po půlnoci z 19. na 20. března byl Napoleonem sesazen Ludvík XVIII., který uprchl do belgického Gentu pod ochranu nizozemského krále Viléma I. (1772-1815-1840-1843) pocházejícího z oranžsko-nasavské dynastie, jehož nedávno potvrdil vídeňský kongres panovníkem čerstvě spojeného Nizozemí a Belgie.

Dne 20. března, tedy po dvacetidenním pochodu Francií, Napoleon oficiálně znovu usedl na francouzský trůn. Čtyřicet z celkového počtu 83 francouzských departamentů zřízených v roce 1790 zůstalo věrno Bourbonům a pokoušelo se proti Napoleonovi organizovat ozbrojený odpor. Napoleon se přitom soustředil na jednání s evropskými mocnostmi.²¹⁵ Obrátil se na představitele „velké čtyřky“ - Velké Británie, Ruska, Rakouska a Pruska s návrhem na uzavření všeobecného míru vycházejícího co

---

²¹⁵ Rozdělení na departamenty bylo provedeno s cílem posílit centrální moc.

do území ze stávajícího statutu quo. Nikdo z představitelů evropských mocností však s ním nechtěl, odvolává se na dohody počínaje chaumontskou, vyjednávat. Přesto se je Napoleon pokoušel přesvědčit o mírumilovnosti svých úmyslů. Jenomže pátý den po Napoleonově návratu do Paříže, 25. března, zástupci evropské pětky – Velké Británie, Ruska, Rakouska a Pruska, společně s Talleyrandem – potvrdili závaznost chaumontské smlouvy z jara předchozího roku. Znamenalo to, že každá ze smluvních stran po-staví proti Bonapartovi svou armádu a že s ním nikdo nebude separátně jednat. Napoleon na to reagoval příkazem na výrobu dvou set sedmdesáti tisíc pušek a pistolí, odvoláním všech vojáků z dovolené, reformou národní gardy a opravou hraničních pevností. Do konce května zmobilizoval do zbraně na půl miliónu Francouzů: tři sta tisíc vojáků a dvě stě tisíc gardistů. Kdežto armáda měla vést válku za hranicemi, garda měla hájit francouzské hranice a francouzské vnitrozemí. Plně bojeschopná měla být tato síla do konce září.

Aby spojenci neoponechali nic náhodě, 19. dubna se ve Vídni sešla pod Alexandrovým předsednictvím jejich válečná rada. Padlo na ní rozhodnutí vytvořit pět armád a dvě armády záložní, každou po sto padesáti tisících mužů. Spojenci označili za nejvíce ohrožený prostor Belgie, a proto tam rychle přesouvali nejlépe připravené oddíly pruského maršála Gebharta von Blüchera (1742-1819) a britského generála Wellingtona (1769-1852). Byli přesvědčeni, že Napoleon považuje Belgie za prestižní záležitost. Mnozí stoupenci royalismu ve Francii v čele s Talleyrandem a Fouchem však žádali přímý útok na Napoleonovu Francii. Obávali se, že nedojde-li k takovému útoku, Napoleon royalistické ambice brzy zničí.

Dne 26. května 1815 opustili ruský car Alexandr a pruský král Friedrich Vilém III. Vídeň a přidali se ke svým armádám. O den později opustil Vídeň i rakouský císař František První. Armády spojenců se začaly stahovat k francouzským hranicím. Datum jejich překročení bylo stanoveno jednotně vrchním velitelem spojeneckých armád generálem Schwarzenbergem na 1. červenec. Do té doby se Napoleonova Francie měla ocitnout v kleštích.

Napoleon urychlil organizační přípravy k válce. Nechtěl čekat, až bude v pasti. Jeho vojáci však neměli dostatek ošacení ani zbraní. Mnohé z toho muselo být pořizeno na dluh většinou garantovaný státními lesy. Napoleon počítal se svým úderem, a to úderem Severní armády, jejíž početní stav zvýšil téměř na sto dvacet čtyři tisíc mužů. Jejím prostřednictvím chtěl nejprve porazit britsko-pruské jednotky a poté postupně i další spojence. Do bitvy u Waterloo, která se odehrála za deštivé neděle 18. června

1815, se zapojila jen část spojeneckých jednotek. Nezasáhly ani ruské armády. Napoleon byl poražen dříve, než Rusové dorazili.

Dne 10. srpna 1815 poraženého Napoleona vyvezli Britové do jižního Atlantiku, na ostrov Svaté Heleny nacházejícího se přibližně dva tisíce kilometrů západně od břehů africké Angoly. Pověstných „sto dní“ Napoleonovy vlády urychlilo dohodu hlavních aktérů Vídeňského kongresu v zásadních otázkách. Pak se přistoupilo k dalším otázkám, které byly během kongresu diskutovány. Jednalo se např. o právo svobodné plavby po hraničních řekách či zrušení obchodu s otroky. Zcela stranou zájmu ovšem zůstaly otázky týkající se situace v Latinské Americe a postavení křesťanů v Osmanské říši. Jak se záhy ukázalo, zůstaly stranou pozornosti neuralgické body mezinárodní politiky celého 19. století.

Původně spojenci nepřipravovali jeden všeobecně platný dokument, ale několik dvoustranných smluv. Nakonec však byl přece jen prosazen návrh Velké Británie na jednotnou formu. Ale ta se odvolávala na řadu dvoustranných smluv. Přípravou hlavního dokumentu byl pověřen Metternichův sekretář Friedrich von Gentz (1764-1832). Ve své závěrečné podobě Finální akta obsahovala 121 článků a 17 samostatných příloh. Dne 9. června 1815, devět dní před Napoleonovým konečným pádem, je podepsalo sedm mocností najednou. Ostatní státy, kromě Osmanské říše a papeže, byly k podpisu přizvávány až následně a jednotlivě.²¹⁶

Takto vzniklá Závěrečná neboli Finální akta Vídeňského kongresu s konečnou platností rozhodla o nové podobě ponapoleonské mapy Evropy. Zmizely z ní některé státní útvary, jako např. italské městské republiky Janov, Benátky a Lucca, Republika dubrovnická, Spojené nizozemské provincie a některé malé útvary na německé půdě. Vídeňský kongres naopak potvrdil vznik Nizozemského království spojující nizozemské provincie s Belgií a sjednocené Švýcarsko tvořené řadou kantonů. Co se týče územních zisků spojenců, pak nejvíce získala Velká Británie: Maltu, Helgoland a Jónské ostrovy. Hannoversko, država rodu panujícího ve Velké Británii, bylo rozšířeno o Východní Frísko. V mimoevropských oblastech si Britové podrželi bývalé nizozemské kolonie Ceylon a Kapsko s mysem Dobré naděje, Maltu, Jónské ostrovy, Helgoland, Tobago, Svatou Lucii, Mauritius a Seychelské ostrovy. Vše jako základ britského koloniálního systému 19. století.

---

²¹⁶ Srov. Harold NICOLSON, *The Congress of Vienna. A Study in Allied Unity 1812-1822*. Glasgow 1946, s. 243.

Rakousko ztratilo sice državy na Rýně a Jižní Nizozemí, ale náhradou za ně získalo Benátsko a Milánsko (Království lombardsko-benátské), Salcbursko, Tyrolsko s Vorarlberskem, tzv. Innskou čtvrt, území někdejší Republiky dubrovnické a oblast Dalmácie (tzv. Ilyrské provincie). Kromě přímých územních zisků vzrostl rakouský vliv na Apeninském poloostrově, neboť na trůn v některých menších italských státech dosedli členové habsburského rodu. Rakousku byla rovněž vrácena část Haliče, kterou ztratilo roku 1809.

Nemalé byly zisky Pruska. Počet obyvatel pruského království vzrostl na jedenáct miliónů, jeho území se nově rozprostíralo od Němenu (Memelu) až k Rýnu. Z původních nároků na celé Sasko sešlo, Prusové dostali jen část jeho území s osmi sty padesáti tisíci obyvateli. V západních oblastech Německa však získalo území trevírského a kolínského arcibiskupství, oblast kolem Cách (dnešní Aachen) a vévodství Jülich a Berg. Na východě byla Prusku přiřčena menší část bývalého Velkovévodství varšavského, Poznaňsko, Gdaňsko a Toruň, na severu pak někdejší švédské Pomořany. Nevýhodou ovšem byla skutečnost, že území Pruska, táhnoucí se od hranic Francie až k hranicím Ruska, nebylo souvislé, neboť bylo přerušeno územím jiných států.

Místo bývalé Svaté říše římské národa německého, zničené Napoleonem a oficiálně zrušené roku 1806, byl z rozhodnutí Vídeňského kongresu ustaven Německý spolek. Skládal se z třiceti čtyř státeků a států, čtyř svobodných měst (Brémy, Frankfurt am Main, Hamburk a Lübeck) a Rakouska, jež spolku vévodilo jako jeho stálý předsedající. Spolkový sněm zasedal ve Frankfurtu nad Mohanem (Frankfurt am Main), ale neměl ani svou budovu, natož vlastní finance nebo armádu.

Pod vládou ruského cara se octla velká část někdejší Rzeczpospolite. Osmdesát procent Napoleonova Varšavského velkoknížectví s více než třemi milióny obyvatel se přeměnilo v Polské království, personální unii s Ruskem. Rusko ovšem získalo také Finsko a Besarábii. Dánsko si přisvojilo Šlésvicko a Holštýnsko, Švédsko si připojilo Norsko. Pozoruhodný státní útvar vytvářel Krakov, který byl prohlášen „*na věčné časy za svobodné, nezávislé a zcela neutrální město*“ pod ochranou Rakouska, Ruska a Pruska.

9. Rzeczpospolita a její dělení

Osud Rzeczpospolite Polski vůbec nebyl jednoduchý. V roce 1768, kdy do Petrohradu dorazily zprávy o dalších vítězstvích Ruska nad Osmanskou říší, prý řekl

bez obalu francouzský diplomat Étienne François Choiseul (1719-1785) rakouskému vyslanci v Paříži: „Bylo by užitečné k všeobecnému prospěchu, aby se jednou provždy skoncovalo s Polskem a aby se rakouský dvůr rozhodl využít kritické situace tohoto státu k obsazení jeho nejlepší části“.²¹⁷ Polsko bylo totiž, podobně jako Osmanská říše, stále považováno za nemocného muže Evropy. A obvyklá dobová cesta k řešení této „nemoci“ se spatřovala v předání části či celého území pod správu některé / některých mocností. O rozdělení Polska začali právě v roce 1769 velmi vážně jednat pruský král Friedrich II. a císař svaté říše římské Josef Druhý. Brzy se k nim přidala rovněž ruská panovnice Kateřina Druhá. Za úvahami o rozdělení Polska se bezesporu skrývaly mocenské aspirace dělitelů. Zvláště patrné to bylo u iniciátora celého dělení Polska Friedricha II., který nesmírně toužil po zisku Východních Pomořan, území, jež patřilo od 10. století Polsku. Východní Pomořany se po nadvládě řádem německých rytířů nazývaly Královské Prusy a po prvním polském dělení Západní Prusy.

Prvním konkrétním krokem k vlastním záborům bylo proniknutí pruských vojsk na polské území v oblasti Spiše a města Nowy Sącz a následné posunutí hraničních kamenů ve prospěch Pruska. To vše se odehrálo v roce 1769. Když zbytky polských konfederantů (konfederace představovaly polovojenské skupiny) i přes toto varování pokračovaly ve vzájemných sporech, došlo mezi Petrohradem a Vídní ke konečnému rozhodnutí o záboru části polského území. Závěrečné znění dohody o prvním dělení Polska bylo podepsáno představiteli tří mocností – pruským králem Fridrichem II. Velikým., ruskou carevnou Kateřinou II. a císařovnou Svaté říše římské národa německého Marií Terezií v Petrohradě 5. srpna 1772. Celkem bylo záborovými zeměmi zabráno Polsku území o rozloze dvou set jedenácti km², na němž žilo tři a půl milionu obyvatel. Rakousku připadla část Malopolska, Podolí, Volyně a Červené Rusi se Lvovem, celkem osmdesát tři tisíc km². Byly to hustě zalidněné oblasti – 2,65 milionu obyvatel. Rozlohou největší území obsadilo Rusko – devadesát dva tisíce km² a 1,3 milionu obyvatel. Zahrmovalo vojvodství Inflantské, Mstislavské, částečně Połocké a Minské. Prusku připadly Královské Prusy, Varmijsko, severní část Velkopolska a Kujavska. Jednalo se o 36 tisíc km² s 580 tisíci obyvatel.

Aby se skutečnost záborů neproměnila v pouhou okupaci, požadovaly záborové mocnosti již v roce 1769, aby se k celé zamýšlené záležitosti vyjádřil, nejlépe záborové kroky ratifikoval polský sejm. Ten zasedl k této záležitosti ve druhé polovině září 1773.

---

²¹⁷ Srov. M. KOSMAN, *Dějiny Polska*, s. 187.

Po vášnivých diskusích a za dramatických okolností při vyloučení tradičního polského sejmového práva, podle něhož mohl jediný poslanec výrokem „niepozwałam“ zablokovat celé jednání, sejm 30. září 1773 dohodu o prvním dělení Polska ratifikoval. Učinil tak ovšem pod podmínkou, že se nerozejde a že bude pokračovat v jednání s cílem připravovat nezbytné správní a administrativní změny, které by napravily stav, jenž by vedl k záborům. V roce 1775 např. sejm ustanovil Stálou radu složenou z 36 členů sněmu. Rada měla funkci vlády, skládala se z pěti oddělení – ministerstva zahraničí, vnitra, financí, spravedlnosti a vojenství. Plenárním zasedání rady předsedal král – Stanislav II. August Poniatowski (1732-1764-1795-1798). V roce 1773 sejm ustavil Komisi národního vzdělávání (Komisiju Edukacji Narodowej) rozvíjející na polském území školství a osvětu. Činnost komise byla hojně dotována – komise získala majetek zrušeného řádu jezuitů. Podstatnou část tohoto majetku však převedla na školy nebo jej využila k sepsání a vydání nových učebnic. Z významných osobností, které se prostřednictvím Komise národního vzdělávání zasloužily o rozvoj polské osvěty, jmenujme např. historika Adama Naruszewicze (1733-1796), vilenského biskupa Ignacy Massalského (1727-1794), plockého biskupa Michała Jerzy Poniatowského (1736-1794), aristokraty Andrzeje Zamojského (1716-1792) a Adama Kazimierza Czartoryského (1734-1823), básníka a spisovatele Juliana Ursyna Niemczewicze (1758-1841) či historika a filozofa, kněze Huga Kołłątaja (1750-1812).

Zřízení Stálé rady ani Komise národního vzdělávání však ničeho zásadního, co by přispělo k odstranění problémů mezi různými názorovými skupinami polské šlechty, nedosáhlo. V tomto směru lze považovat za významný až následující polský sněm, který zahájil svoje jednání 6. října 1788. S ohledem na délku trvání se označuje jako Čtyřletý. Aby dospěl ke konkrétním závěrům, opět bylo vyloučeno tradiční právo Liberum veto – niepozwałam -, a to tím, že se sněm prohlásil za konfederaci, chápanou jako volené sdružení jednajících o společných záležitostech polské obrany, politiky a diplomacie. Díky tomu se výsledkem jednání stala příprava některých významných změn. Např. byly omezeny královy výsady, včetně jeho vlivu na diplomacii a kvůli nečinnosti v lednu 1789 byla zrušena Stálá rada. Těmito kroky však konfederace ještě více otevřela dveře zahraničnímu, především ruskému a pruskému vměšování. Za konkrétními jedinci Státní rady se totiž skrývaly osobnosti záborové politiky.

Další porci oleje přilila do ohně konfederace v září 1789, kdy zvolila výbor pro vypracování nové ústavy. Ústava byla nakonec vypracována za účasti krále a vyhlášena 3. května 1791 – *Ústava 3. května*. Určovala, že po Stanislavu II. Augustovi

přejde polský trůn dědičně na saskou dynastii. Dále zřizovala nejvyšší výkonný státní orgán – *Stráž zákonů* – který za králova předsednictví tvořil polský primas, pět panovníkem jmenovaných ministrů a maršálek sněmu. Ministři stáli v čele pěti komisí – vojenské, finanční, policejní, zahraničněpolitické a vzdělávací. Liberum veto bylo zrušeno. Ne-dostatkem *Ústavy 3. května* byla skutečnost, že se týkala pouze dobové chápaného politického národa. Nikoli širokých mas. Nenaplnovala dlouhodobou touhu po zrušení roboty ani po řešení tradičního sporu mezi uniatským a pravoslavným duchovenstvem.

Na počátku roku 1792 uzavřelo Rusko mír s Osmanskou říší a přesunulo početné vojenské jednotky z černomořské oblasti k hranicím Rzeczpospolite. Záminka k ruské intervenci za ně se naskytla poté, co do Petrohradu dorazila delegace polských magnátů v čele se Sewerynem Rzewuskim (1743-1811), Stanisławem Szczęsnym Potockim (1753-1805) a Franciszkem Ksawery Branickim (1730-1819) a podepsala pod hlavičkou konfederace akt namířený proti reformám v Polsku a žádající Kateřinu II. o pomoc. Akt byl 14. května 1792, v zájmu jakési legitimity zveřejněn v polském městečku Targowici. Polské jednotky vedené Tadeuszem Kościuszkiem se sice ruské intervenci bránily, dokonce v bitvách u Zieleńců a Dubienky dosáhly vítězství, ale definitivnímu ruskému zúčtování, jehož součástí bylo 23. ledna 1793 podepsání nové smlouvy o dělení Polska mezi Ruskem a Pruskem, nezabránily.

Druhým dělením Polska se pod správu Pruska dostalo dalších 58 tisíc km² - Velkopolsko, Toruň a Gdaňsk - a pod správu Ruska rozsáhlé málo osídlené běloruské území (250 tisíc km²). Smlouva o druhém dělení s Pruskem byla ratifikována polskou konfederací 17. srpna 1793, s Ruskem 29. září 1793. Polsku zůstalo jen 212 tisíc km² s necelými čtyřmi miliony obyvatel. Podle představ Kateřiny II. mělo takové Polsko hrát roli nárazníkového státu zcela podřízeného Rusku. Ostatně ve Varšavě se stal nejdůležitější osobností generál Josif Igelström (1737-1817), Kateřinin vyslanec.

Druhé dělení Polska přineslo první vlnu polské emigrace, v níž se zrodil plán ozbrojeného povstání proti záborovým mocnostem s cílem obnovit původní Rzeczpospolitou. Významným spojencem v tomto úsilí se měla stát revoluční Francie. Do čela povstání se měl postavit Tadeusz Kościuszko, pobývajícím právě v Paříži a vyznamenaný titulem čestného občana čerstvě vyhlášené francouzské republiky. Kościuszko pochyboval o možnosti bojovat se záborovými mocnostmi,

nicméně považoval za svoji povinnost povstání vyprovokovat. Stalo se tak 24. března 1794 v Krakově. Slibem omezení roboty se Kościuszko snažil získat na svoji stranu silnou vrstvu rolníků. Jenomže tím si proti sobě popudil polskou šlechtu. A tak se povstání, v rozporu s původní představou, rozhodně nestalo celonárodní záležitostí.

Dne 4. dubna 1794 Kościuszko zvítězil nad ruskými vojsky u Raclawic a 22. dubna u Vilna. Vrcholem povstaleckého úspěchu bylo získání Varšavy 27. dubna, odkud byla vyhnána ruská posádka. Jenomže došlo na lynčování a popravy. To vyvolalo aktivitu Prusů, kteří v květnu 1794 překročili hranice a v polovině června obsadili Krakov. Kościuszko 6. června prohrál bitvu s Rusi u Szczekocin. Rusové pak společně s Prusy oblehli Varšavu. Do bojů se zapojilo i Rakousko a ruské jednotky vedené maršálem Suvorovem. Rozhodující bitva se odehrála 10. října 1794 u Maciejowic. Kościuszko v ní byl poražen. Definitivní konec povstání učinilo dobytí Varšavy Suvorovými vojsky 4. listopadu, po němž 17. listopadu následovalo dobytí Radoszyc, kam se uchýlily zbytky povstaleckých vojsk. Mnoho vůdců povstání bylo zajato a uvězněno, jiní v podobě druhé vlny emigrace opustili zemi.

Dne 24. října 1795 byla mezi Ruskem, Pruskem a Rakouskem podepsána dohoda o třetím dělení Polska. Polský král Stanislav II. August byl až do své abdikace 25. listopadu 1795 pečlivě střežen. Jeho odstoupení pak znamenalo definitivní konec polské samostatnosti. V důsledku třetího dělení se v ruském záboru ocitlo 62 procent polského území a téměř polovina obyvatel původní podoby Rzeczpospolite. Rakousko získalo osmnáct procent státu a třicet dva procent obyvatel a Prusko dvacet procent státu a dvacet tři procent obyvatel. Upřesňování hranic mezi záborovými mocnostmi však trvalo až do 2. července 1796. Formální ratifikační akt následoval ještě o rok později.

Při třetím dělení Polska habsburská monarchie získala území západní Haliče (nazývala se také nová Halič) včetně měst Krakov, Sandomierz a Lublin. Tato oblast tvořila v letech 1796-1803 novou říšskou provincii Království západní Haliče. Jejím hlavním městem byl Krakov. Její existence ale neměla dlouhé trvání. Během napoleonských válek, roku 1803 došlo ke sloučení obou částí Haliče a vznikla jednotná habsburská provincie s centrem ve Lvově. Poté, co roku 1807 vzniklo Varčavské vévodství, Rakousku připadla jen ta část Haliče, kterou získalo při první dělení. Po Vídeňském kongresu k tomu přibyl ještě Tarnopol. V téže době se z Krakova a pěti kilometrového pásu na levém břehu řeky Visly stal svobodný stát.

Už v lednu 1796 bylo v Krakově zorganizováno spiknutí, které mělo ve spolupráci s revoluční Francií iniciovat rozsáhlé proti záborové povstání. Spiknutí však bylo odhaleno dřív, než skutečně propuklo. Stovky jeho účastníků byly pozatýkány, další uprchly za hranice a rozmnožily tím počty polských emigrantů spoléhajících se především na revoluční Francii a poté Napoleona, že jim pomohou v jejich soupeření se záborovými mocnostmi.

Již v této době, ale zejména pak po potlačení protiruského povstání 1831-1832 se v zahraničí zformovaly dva tábory polské emigrace: demokratický, za jehož hlavní představitele lze považovat Józefa Pawlikowského (1767-1828) a Adama Miczkiewicze (1798-1855), a konzervativní v čele s potomkem jednoho z nejstarších litevsko-ruských magnátských rodů Adamem Jerzy Czartoryskim (1770-1861). Konzervativní křídlo se někdy, vzhledem k místu, kde v Paříži sídlil Czartoryski, označuje též jako Hotel Lambert.²¹⁸

V průběhu napoleonských válek došlo k závažným politickým změnám i dále na severu Evropy. Švédsko, které bylo v 17. století a na počátku 18. století jednou z nemocnějších evropských říší, v průběhu 18. a 19. století o většinu svých někdejších území přišlo. Platilo to i o východní části Švédska, Finsku, které bylo roku 1809 připojeno k Rusku. Švédsko se pokusilo udržet si alespoň Norsko. Ve snaze posílit svoje postavení povolalo na svůj trůn francouzského maršála Jeana-Baptistu Bernadotta, pozdějšího švédského krále Karla XIV. Jana (1763-1818-1844). Tomu se podařilo po počátečních švédsko-norských vojenských střetech smlouvou z Kielu získat Norsko alespoň pro svoji osobu a vytvořit tím švédsko-norskou personální unii. Ta pak existovala až do roku 1884, kdy vyvrcholily norské autonomistické tendence. Ačkoli hrozily válečné konflikty, podařilo se v osmdesátých letech 19. Století samostatnost Norska vyřešit mírovou cestou.

10. Svatá aliance

Podmínky Pařížského míru ani závěrů Vídeňského kongresu nebyly kupodivu pro Francii mstivé, ani příliš deptající. Nermalou zásluhu na tom měla šedá eminence francouzské i evropské politiky, několikrát již zmíněný kníže Charles Maurice Talleyrand-Perigord. Jednalo se o osobnost, která politické intriky sprádala již s direktoriem Velké francouzské revoluce. Talleyrand však rovněž pracoval pro

---

²¹⁸ Srov. M. KOSMAN, *Dějiny Polska*, s. 230-235.

Napoleona i pro krále Ludvíka XVIII. Expanzivní Napoleonova politika mu ovšem nevyhovovala. Proto se v srpnu 1807 vzdal funkce ministra zahraničí. I přesto si svůj vliv zachoval. Napoleon si byl vědom jeho nesmírných znalostí a diplomatických schopností a i nadále jej pověřoval mimořádnými úkoly. Talleyrand ale za jeho zády osnoval pikle: jednal o sblížení Francie s Velkou Británií i Rakouskem. S jeho vyslancem, kterým nebyl nikdo jiný než Metternich, ostatně dlouhodobě udržoval velmi přátelské styky. A byl to právě Metternich, kdo na Vídeňském kongresu prosazoval mínění, že příliš ukřivděný stát (kterým by se mohla potrestaná Francie stát) by se mohl pokusit rozbit celoevropský rovnovážný systém. Je proto nutné najít k vypořádání se s Francií rozumnou míru.

Finální akta vídeňského kongresu nastolila systém relativní rovnováhy sil. Na jejím vzniku měla velký podíl Velká Británie, jíž zaručoval velmocenské postavení. Ostatně v lecčems navazoval na britskou představu o rovnovážném mocenském stavu z počátku devadesátých let 18. století. Zároveň jí umožňoval ve všech sporech, na kterých byla zainteresována, stát stranou, aniž by ovšem byla vyloučena z jejich závěrečného posuzování a řešení.²¹⁹

Důsledkem Vídeňského kongresu bylo rovněž obnovení dalších předrevolučních dynastií, vlád a klerikálních pořádků. Bourboni byli znovu nastoleni nejen ve Francii ale i ve Španělsku a v Království obojí Sicílie; legitimní dynastie byly restaurovány v Sardinském království, Toskánsku a Modeně. Leckde byl obnoven i jezuitský řád zrušený v období vrcholícího osvícenství roku 1773, a vzkříšena byla opět i inkvizice.

Systém vytvořený na vídeňském kongresu měl ovšem jednu velmi vážnou vadu: byl velmi nestabilní. Cílem jednotlivých velmocí totiž nebyla jen porážka Napoleona, ale i snaha oslabit partnery z koalice. K prosazování zájmů využívaly jednotlivé mocnosti poukazů na nutnost nastolení rovnováhy sil a zachování legitimismu. Skutečným záměrem všech státníků ovšem bylo vytvořit seskupení sil, které by odpovídalo jen jejich a právě jen jejich zájmům. Řada soudobých diplomatů si toho byla nepochybně vědoma. Dokazuje to lord Castlereagh, který prý po svém návratu z kongresu do Londýna prohlásil, že bude šťasten, zachová-li se v Evropě mír alespoň na příštích sedm let.

---

²¹⁹ Srov. Jana KOLÁŘOVÁ, *Konec napoleonské epochy*. Praha 1991, s. 36.

Rozhodnutí Vídeňského kongres se řídila zásadou legitimismu a historických práv dynastií na jednotlivé země a jednotlivé trůny. Mělo jít o faktický návrat ke stavu před francouzskou revolucí, tedy před její uznání národního státu jako rozhodující hodnotové kategorie. Uznání práv svržených dynastií bylo ovšem pouze dočasným regresem. Jak se záhy ukázalo, tento stav nebyl dlouhodobě udržitelný. Stejně tak byla ovšem vratká zásada rovnováhy sil, kterou představitelé vítězných mocností považovali za rozhodující pro to, aby byl Evropě zajištěn trvalý mír. Již samotný Vídeňský kongres byl střetnutím: především střetnutím ruské a rakouské diplomacie. Hlavní spory se vedly kolem německé a v jejím rámci saské a polské otázky.²²⁰

Vídeňským kongresem začalo desetiletí, jehož politický charakter v mezinárodním ohledu výrazně ovlivňovaly kongresy čtyř a později pěti velmocí. Obecně se tato tendence označuje jako politika Svaté aliance, i když se smlouvou stejného názvu měla jen velmi málo společného. Za jejího hlavního tvůrce bývá považován rakouský kancléř Klemens Lothar Metternich. Proto se také tento systém někdy nazývá metternichovský.

Jedním z politických prostředků, jimiž velmoci hodlaly zabezpečit dodržování uzavřených smluv, bylo schéma garancí. K zaručení platnosti, dodržení i aplikaci smluv měla být použita diplomatická podpora daného stavu a pouze v krajním případě vojenská síla. Jenomže již měsíc po Napoleonově cestě na ostrov Svaté Heleny, v září roku 1815 se mezi vítěznými mocnostmi natolik prohloubily spory, že došlo ke změnám v diplomatických vztazích. Znovu se proto objevila myšlenka potřebnosti jasných všeobecných záruk. Návrh jejich konkrétní podoby předložil car Alexandr I. (1801-1825) rakouskému císaři Františku I. již koncem srpna. Podle tohoto návrhu měli být oba panovníci a král pruský, tj. Friedrich Vilém III., „*ve jménu Nejsvětější Trojice*“ navzájem „*bratry*“, pomáhat si a považovat se za vládce tří větví téže rodiny. František I. byl tímto návrhem poněkud uveden do rozpaků, ale nevznesl žádné zásadní připomínky. Alexandr proto nechal svého pobočníka a diplomata Alexandra Sturdzu (1791-1854) vypracovat statut, který se stal základem smlouvy s názvem Svatá aliance. Obsah pramenil z Alexandrových náboženských představ: smlouva vyzývala všechny křesťanské panovníky, aby odvinuli mezinárodní vztahy od svaté víry a s ní bezprostředně související spravedlnosti, humanitou a mírem. Šlo

---

²²⁰ Srov. Franz HERRE, *Metternich*. Praha 1996, s. 204.

sice o jasné a konkrétní, ale pro praktickou politiku velice abstraktní požadavky. Většina politiků se o nich nikterak pozitivně nevyjadřovala. Přesto její konečná podoba, jejímž autorem byl Klemens Lothar Metternich, který ji upravil tak, aby vyhovovala tendencím rakouské politiky i kontinentálním zájmům Velké Británie, se od té původní nikterak výrazně nelišila.

Smlouva byla podepsána v Paříži 26. září 1815 Ruskem (Alexandrem I.), Pruskem (Friedrichem Vilémem III.) a Rakouskem (Františkem I.). Postupně se připojily všechny evropské státy kromě Osmanské říše a papeže. Stranou zůstaly také skandinávské státy a většina italských států. Britský princ regent Jiří [pozdější britský král Jiří IV. (1762-1820-1830)] zaslal pouze osobní dopis, ve kterém vyjádřil této smlouvě sympatie. Londýnská vláda v čele s toryovcem (tedy podle pozdější dikce konzervativcem) Robertem Banks Jenkinsonem (1770-1828) podpis odmítla s poukazem, že s dokumentem tak mlhavého obsahu a nejasných formulací by parlament re-prezentující anglikánskou komunitu nemohl souhlasit.

Německý historik Franz Herre konstatoval, že se nejednalo ani tak o smlouvu, jako o nekonkrétní traktát, který do mezinárodních vztahů vsunoval zásadu odvolávající se na kritérium svaté a nedělitelné trojice Otce, Syna a Ducha svatého. Měla se tím kodifikovat trojjedinost restaurace, která byla míněna jako kategorický protipól revoluční triády svobody, rovnosti a bratrství.²²¹

Svato alianční charta sice vznikla až na podzim roku 1815, ale Alexandr prosazoval její vizi již od sklonku roku 1814. Již tehdy dal zřetelně najevo, že se mu nelíbí pragmatická podoba koalice Ruska, Rakouska, Pruska a Velké Británie jednající o podobě budoucího světa a že ji chce nahradit něčím, co se bude řídit morálním kritériem, resp. kritériem odvíjejícím se od nejvyšších hodnot, tedy Prozřetelnosti.

Vlastní smysl Svaté aliance, k níž byli přizváni vzápětí po jejím uzavření Ruskem, Pruskem a Rakouskem i další panovníci křesťanských zemí, nelze ze smlouvy - formulované ve stylu starých biblických textů – jednoznačně odvodit. Význam mezinárodních smluv uzavíraných v 19. století ovšem netkví v tom, co přímo a výslovně obsahuje, ale v tom, co ve skutečnosti sankcionuje: Svato alianční charta se pro celou první polovinu 19. století stala základem mocenského svazku nejkonzervativnějších sil tehdejšího světa – Ruska, Rakouska a Pruska. Jednoznačně se přitom odvíjela od

---

²²¹Srov. F. HERRE, *Metternich*, s. 214-215.

tehdejšího Evropa středního pohledu: relevantní bylo pouze to, co se odehrávalo v Evropě a co v ní určovaly územně největší a vojensky nejsilnější mocnosti.

Jenom, že ani Svato alianční charta nevytvořila z podobně smýšlejících osobností názorově zcela homogenní svazek. A tak se stalo zcela přirozeným, že nejschopnější ze zúčastněných diplomatů Klemens Metternich měl zájem na tom, aby vyhlášení monarchistické loajality dostalo výraznější politickou garanci. Chtěl, aby byl vzdušný zámek Svaté aliance byl ukotven v řádné mezinárodní smlouvě, v obnovené koalici čtyř, čtyřspolku - čtyř alianci Rakouska, Ruska, Pruska a Velké Británie. Kořeny této Metternichovy vize spočívaly v jednání zmíněných mocností 9. září roku 1813 v Teplicích, na němž byly stanoveny válečné cíle proti napoleonské koalici. Vyvrcholením na teplické jednání navazujících koaličních jednání o společném postupu se stala smlouva ve francouzském Chaumontu z 1. března 1814, kterou se uvedené čtyři mocnosti spojily ke konečnému zúčtování s Napoleonem do jednotného nedělitelného válečného proudu. Vztah mezi spojenci a poraženou napoleonskou Francií pak upravovala druhá pařížská smlouva (uváděno též jako druhý pařížský mír), která byla podepsána 20. listopadu 1815. Podle ní se hranice Francie vracely nikoli k roku 1792 jako v předchozí smlouvě (prvním pařížském míru z dubna 1814), ale až k roku 1790. To znamenalo, že Francie musela navíc postoupit Prusku Vestfálsko a Piemontu Savojsko. Kromě toho jí byla uložena kontribuce sedmi set milionů franků a povinnost vydržovat na svém území po dobu pěti let okupační vojsko (nakonec však byla tato doba zkrácena na tři roky).

Ve stejný den, 20. listopadu 1815, byla v Paříži vítěznými mocnostmi podepsána ještě jedna alianční smlouva. Položila skutečný základ ke vzniku tzv. koncertu velmocí. Jednalo se o obnovení chaumontské smlouvy z 25. března 1814, v níž se Velká Británie, Rusko, Rakousko a Prusko zavázaly k těsné spolupráci proti napoleonské Francii až do její úplné porážky, přičemž každý ze signatářů měl za tímto účelem postavit sto padesát tisíc vojáků, resp. Velká Británie náhradou za ně vydat ročně pět milionů liber na vydržování koaliční armády. Návrhy na obnovení této spolupráce se objevily již během Vídeňského kongresu. Příhodnou situaci pro jednání o této otázce vytvořil Napoleonův návrat do Francie a jeho stodenní císařství. Další podnět pak vzešel ze strany Ruska v podobě tzv. Kapodistriova memoranda z 28. července 1815 pojmenovaného podle druhého ministra zahraničí ruského

impéria.²²² To bylo následně upravené britským ministrem zahraničí Castlereagem do podoby společného britsko-ruského memoranda. Až z něj vycházela alianční smlouva 20. listopadu 1815, která se skládala z pěti identických dvoustranných smluv. Každá obsahovala sedm článků. V nich se smluvní strany zavázaly, že budou pečovat o klid a zájmy svých států, a pokud by znovu došlo k podobné „nešťastné“ události, jako bylo Napoleonovo vystoupení, dohodnou se mezi sebou na opatřeních, jež budou nezbytná pro bezpečí jejich států a obecný klid v Evropě. Vedle toho zavazovala zúčastněné strany ke vzájemným konzultacím a k určitému datu i konferencím, které měly, jak se uvádělo ve smlouvě, posloužit velkým společným zájmům a vyzkoumat, která opatření považovat za nejblahodárnější pro klid a štěstí národů a udržení evropského míru.

Ve třetím článku smlouvy z 20. listopadu 1815 se koaliční mocnosti dohodly na vojenském obsazení pevností ve Francii. Nejdůležitějším článkem byl šestý, který vyhlášoval, že se v určených časových odstupech obnoví buď za přímé účasti panovníků, nebo prostřednictvím příslušných ministrů shromáždění, která budou věnována společným zájmům a opatřením nezbytným pro klid a blahobyt států a udržení míru v Evropě.²²³ Tento článek je považován za počátek existence principu koncertu velmocí, ale lze jej chápat i za počátek moderní politické praxe mezinárodních konferencí.

Rolí, jako sehrálo Rusku v závěrečném soupeření s Napoleonem, vlivem ruské diplomacie na Vídeňském kongresu a aktivitou ve Svaté alianci, se carské Rusko jaksi neformálně postavilo do čela konzervativních sil bojujících za zachování principů monarchistické legitimacy. Volnou interpretací svato aliančních ujednání se „*Rusko stalo ochráncem práv panovníků „z milosti Boží“ před „revolučními úklady“*“. K tomu je třeba dodat, že se moderní historiografie shoduje v názoru, že na vrcholu mezinárodního vlivu se Rusko a zejména jeho představitel car-imperátor Alexandr I. ocitl v době mezi Vídeňským kongresem a prvním kongresem Čtyř aliance v Cáchách v roce 1818. Poté již jen stále více rostl vliv liberálně směřovaných zemí Velké Británie a Francie. Alexandr se sice i nadále snažil udržet svoje výjimečné

---

²²² Memorandum vypracoval řecký politik Joannis Antonios Kapodistrias (1776-1831) působící v ruských službách a v leččems zastupující na Vídeňském kongresu cara Alexandra I. V roce 1816 jej za věrné služby Alexandr I. jmenoval státním tajemníkem pro zahraniční věci. Vedle Karla Roberta (V.) Nesselrode, jmenovaného téhož roku ministrem zahraničí, plnil úlohu dalšího šéfa ruské diplomacie.

²²³ Srov. Josef POLIŠENSKÝ, *Opavský kongres 1820 a evropská politika 1812-1822*. Ostrava 1962, s. 170.

mezinárodní postavení, ale obavy celé Evropy z rostoucího ruského vlivu způsobovaly, že na rostoucí mezinárodní vliv Velké Británie a Francie již mohl jen žárlivě hledět.

V souvislosti se zdůrazňováním významu ruského cara-imperátora Alexandra I. je třeba podotknout, že Alexandr byl v ruské politice jen špičkou ledovce. Chceme-li se skutečně podívat na to, co se v Rusku dělo, musíme sledovat i další osobnosti, které na ruskou politiku měly bezprostřední vliv. Alexandr jim věřil a svěřoval značné zahraničněpolitické i vnitropolitické pravomoci. Jednalo se především o hraběte Karla Roberta (Vasiljeviče) Nesselrode (1780-1862), jenž byl v roce 1816 jmenován ruským ministrem zahraničí. V tomto úřadě, ke kterému v roce 1845 připojil funkci státního tajemníka, resp. kancléře, překlenul politiku Alexandra i jeho nástupce Mikuláše. Setrval v ní až do krymské porážky v roce 1856, kdy jej teprve Alexandr II. vystřídal liberálnější smýšlejícím Alexandrem Michajlovičem Gorčakovem (1798-1883). Druhým byl ministr války generál Alexej Andrejevič Arakčejev (1769 – 1834), který si prý oblíbil vojenské přehlídky a vůbec všechny věci, které nějak souvisely s válkou. Originální byla jeho snaha vybudovat velkou vycvičenou armádu, která by se v době míru živila sama.²²⁴ K tomuto účelu zřizoval vojenské osady, do nichž se vraceli demilitarizovaní vojáci z napoleonských válek. Do konce vlády Alexandra I. jimi prošlo odhadem 350 až 380 tisíc lidí v šesti guberniích. Žili v nich rolníci s celými svými rodinami. Na rozdíl od řadových vojáků se tedy mohli ženit a žít se svými manželkami a dětmi pohromadě. Všichni, tedy i ženy a děti však byli podřízeni vojenské správě. Každodennost se odehrávala na povel. Vstávání, zatápění v kamnech, příchod na snídani, vše se odehrávalo podle vojenského drilu, spočívajícího ve cvičení se zbraní a pořadových úkonech. Podle vojenského drilu museli dokonce tito lidé ještě zemědělsky pracovat. Na jedné straně se v osadě sami zásobili, na druhé straně podléhali přísné vojenské kázni.

11. Evropský kongresový systém

První kongres Čtyř aliance byl svolán na podzim 1818 symbolicky do Cách (dnes Aachen v Německu), města, kde se v roce 1748, tedy před sedmdesáti lety konal mírový kongres završující války o rakouské dědictví. Hlavní otázkou cášského kongresu roku 1818 bylo ukončení vojenské okupace Francie a její začlenění do

---

²²⁴ Milan ŠVANKMAJER – Václav VEBER – Zdeněk SLÁDEK – Vladislav MOULIS, *Dějiny Ruska*. Praha 1995¹, s. 235.

evropských mocenských struktur. Na kongres se ovšem snažili dostat i španělští Bourboni a jednat o otázce týkající se Latinské Ameriky. Tam totiž ve španělských koloniích sílila revolta proti kolonizačnímu Španělsku. Francie a Rusko podporovaly španělskou účast, ale Rakousko spolu s Pruskem byli proti. Latinskou Ameriku nepovažovali za součást problémů, které by měl koncert velmocí řešit. Hlavním bodem jednání tak zůstala francouzská otázka. Po všeobecném souhlasu s evakuací okupačních vojsk zůstala jediným bodem řešení peněžní platba, která byla po rozhovorech stanovena na 265 milionů franků. Dne 9. října 1818 byla pak podepsána konvence mezi Francií a čtyřmi spojenci: vyslovovala souhlas se stažením okupačních armád a akceptovala garance bankéřů k francouzským splátkám.

Čtyři alianční mocnosti sice podepsaly 12. října 1818 tajný protokol, který měl zajistit další nezměněné trvání spojenecké smlouvy z 20. listopadu 1815 a zabránit vstupu Francie do tohoto spolku, ale nakonec ji veřejně přizvaly, aby v něm zaujala své místo. Zprvu se sice jednalo jen o poradní hlas, nicméně brzy zmizely rozdíly. Aby byla tato skutečnost veřejnosti vysvětlena, bylo veřejně vyhlášeno, že ve Francii byly obnoveny *legitimismus a ústavnost*.

Z dalších otázek, které se v Cáchách diskutovaly, stála na prvním místě záležitost obchodu s otroky a pirátství. Vleklá jednání však narážela na zájmy jednotlivých států a na předsudky; konsensus se nedařil. Kongres také řešil otázku práv židovského obyvatelstva a obchodu s otroky. Z dalších otázek stojí za zmínku záležitosti týkající se střežení Napoleona na Svaté Heleně. Zejména Velká Británie se totiž obávala oživení napoleonské legendy, a tak usilovala o přísnější opatření, jež by zabránila komunikaci mezi Napoleonem a vnějším světem. Na pořad jednání přišly rovněž otázky vztahů uvnitř Německého spolku, např. konflikt mezi Bádenskem a Bavorskem.

V řadě jednání se projevil spory. Trhliny systému se ukázaly i při jednání o ruském návrhu na uzavření nové všeobecné smlouvy, kterou měly podepsat všechny evropské státy. Smlouvou si měly navzájem garantovat nejen území a majetek, ale také existující formy vlády. Smlouva měla rovněž dát právo na intervenci do vnitřních záležitostí jiné země. Velká Británie však na tento systém nepřistoupila.

Závěrečné prohlášení cášského kongresu, *komuniké*, které se od té doby stalo nedílnou součástí každé obdobné mezinárodní události, bylo přesto podepsáno všemi pěti státy. Novináři, tehdejší mluvou - dvorní zpravodajové -, se od té doby stali nepostradatelnou součástí podobných setkání; zprostředkovali svým čtenářům

myšlenky deklarace. V závěrečném prohlášení cášského kongresu se mj. proklamovalo přijetí Francie do evropského systému, jednota všech účastníků. Byla potvrzena platnost všech dříve přijatých usnesení.

Cášský kongres veřejně deklaroval záruky míru. Ten si veřejnost opravdu přála. Reflektovala to ostatně doba *biedermeieru*, životního stylu první poloviny 19. století, který si měl vychutnávat porevoluční a poválečný klid a pořádek. *Biedermeier* představoval měšťanskou obdobu tzv. císařského slohu označovaného nejčastěji termínem *empír* (odtud také někdy jeho název *měšťanský empír*), šlechtického stylu odvozeného z klasicismu. V první polovině 19. století bylo již měšťanstvo natolik majetné, že si mohlo pořizovat výrobky, které jí pro svoji náročnost byly dříve finančně nedostupné. Např. čalouněný nábytek či porcelán, náklady na jejichž pořízení se díky zavádění manufakturní výroby výrazně snížily. Protože však příjmy měšťanů nedosahovaly takových výší, aby si mohli dovolit stavět městské domy či paláce, zůstal *biedermeier* především stylem užitého umění. S tím souvisel životní styl *biedermeieru*, který se stal typickým pro měšťanskou kulturu. A to především v německy mluvících zemích (včetně českých zemí). *Biedermeier* byl chápán jako oáza spořádané společnosti. Takový dojem budila i Vídeň, zastřešující řadu národností. Formování jejich moderní identity se teprve začalo odehrávat.

Časově je *biedermeier* ohraničován Vídeňským kongresem (1815) a revolucí roku 1848. Samotné pojmenování *biedermeier* použil poprvé až v roce 1848 německý spisovatel Joseph Viktor von Scheffel (1826-1886) v mnichovském časopise *Fliegende Blätter* jako spojení názvů dvou jeho básní *Biedermanns Abendgemütlichkeit* a *Bummelmaiers Klage*, které Scheffel zveřejnil v roce 1848 ve stejném časopise.

Za oficiálním prohlášením cášského kongresu o zajištění míru se ovšem skrývala nejednota. Ostatně krátce po skončení kongresu Metternich prohlásil, že aliance má jediný význam: znemožňuje vytvořit jinou koalici, např. rusko-francouzskou nebo britsko-francouzskou. Soudil také, že aliance se musí vyvarovat všech větších akcí, protože by se při nich mohla projevit nejednota, která by vedla k rozpadu. Mezi takové velké akce bylo možné považovat problémy ve Španělsku. Na cášském kongresu se však španělská otázka ani otázka španělských kolonií neřešila. Jak se záhy ukázalo, byla to osudová chyba. Šlo o to, že ve Španělsku byly po restauraci bourbonské dynastie roku 1814 zlikvidovány všechny politické reformy z let 1804-1814. Král Ferdinand VII. (1784-1813-1833) dokonce zrušil ústavu platnou

od roku 1812, rozehnal tradiční španělská stavovská shromáždění, působící od 12. století, generální kortesy a obnovil absolutistický režim. Obnovena byla rovněž inkvizice a vliv jezuitů. Proti tomu se vzedmula vlna odporu. Hlavní silou nazrávajících výbuchů se stala armáda. Dne 1. ledna 1820 povstal v přístavním městě Cádiz ležícím na jihozápadě Španělska pluk vedený generálem Rafelem del Riegem (1784-1823). Jednalo se o jednotku, která měla být vyslána do Latinské Ameriky, aby potlačila boj za nezávislost španělských kolonií. Riego pozatýkal velitele věrné králi a na povstaleckém území obnovil platnost ústavy z roku 1812. Povstání se rychle rozšířilo po celém Španělsku. Dne 7. března 1820 byl obklíčen královský palác v Madridě. Pod tímto tlakem král 10. března 1820 souhlasil s obnovením ústavy v celém Španělsku. V červenci 1820 se v Madridě znovu sešly generální kortesy. Obnovily demokratické svobody, zrušily cechy, vnitřní cla, konfiskovaly klášterní půdu a zrušily inkvizici.

Ve stejné době vrcholil konflikt mezi ústřední španělskou vládou a španělskými koloniemi. Mezi mocnostmi se objevily různé návrhy, např. na prostředkování jednání Spojenými státy, proti čemuž se postavila Velká Británie. Obdobně tomu bylo u návrhu, aby do jednání vstoupilo Rusko či Rakousko.

Důležité události, které předcházely druhému kongresu aliance - opavskému -, se odehrály zejména v německém prostoru. Mezi cášským a opavským kongresem se totiž rychle šířilo národní a liberální hnutí. To vyvolávalo velké znepokojení zejména rakouských konzervativních politiků. Po atentátu studenta teologie Karla Sanda na dramatika a carského agenta Augusta von Kotzebua (1761- 1819) 23. března 1819 v Mannheimu a po dalším atentátu, k němuž došlo 1. července 1819 na nasavského politika Karla von Ibella začalo Rakousko hledat oporu v Prusku. Cílem Rakouska byla obnova dominantního postavení na německém území. Bez Pruska jej však již nemohlo dosáhnout. Na přelomu července a srpna 1819 proto Metternich zahájil na toto téma rozhovory s pruským králem Friedrichem Vilémem Třetím. Stalo se tak v Teplicích na severu Čech. Jednání ukázala na souznění v identifikaci problémů. A vcelku i při jejich řešení. Výsledkem se tak mohla stát dohoda o svolání konference vybraných německých států do dalšího českého města - Karlových Varů. Mělo se na ní jednat především o problémech, které jako záležitosti narušující tradiční politické a společenské uspořádání Německého spolku, vyvolávají v německém prostoru liberalismus a nacionalismus.

Metternich na karlovarské konferenci dosáhl přijetí tzv. Karlovarských dekretů, které se týkaly zrušení studentských spolků, zaváděla se cenzura a zřizoval se dohled nad univerzitami. Těmito nařízeními měla být sevřena liberální a nacionální myšlení, aby se nemohla šířit mezi širší společností.

Další události, které Metternicha děsily, se odehrávaly na Apeninském poloostrově. Ten totiž zachvátila vlna revolučního hnutí, v jejímž čele stál spolek italských karbonářů. Karbonáři tvořili tajnou přísně zakonspirovanou organizaci opírající se o síť relativně samostatných buněk. Vznik spolku italských karbonářů se v jižní Itálii vine do doby francouzské nadvlády. Karbonáři se snažili prosadit italskou suverenitu. Aktivita karbonářů narostla v době, kdy do Itálie došly zprávy o revoluci ve Španělsku. A tak Metternich mohl konstatovat, že bylo velkou chybou, že se španělské záležitosti nepodařilo prosadit a vyřešit v Cáchách. V červenci 1820 vypuklo karbonářské povstání v Neapolsku, v roce 1821 následovaly Sardinie a Piemont. Vše to byly oblasti, ve kterých se Metternich snažil uplatňovat rakouský vliv. Za jeho centrum považoval Neapolsko, a proto se zejména tam snažil udržet oblast rakouského vlivu. Vystoupení karbonářů v něm proto označil za vyslovené pošlapání autority legitimního panovníka, tedy za narušení jednoho z klíčových bodů závěrů vídeňských jednání. Aby šíření karbonářského hnutí zabránil, navrhl likvidaci všech hnutí, která podle jeho názoru v Neapolsku či v sousedních zemích narušovala tradiční pořádek. Aby skutečně dosáhl svého cíle, potřeboval ovšem oprávnění k vojenskému zásahu. Francie ani Velká Británie tomu nakloněny nebyly – uvažovaly spíše o zprostředkování jednání mezi legitimními panovníky a povstalci bez rakouské účasti. Ruský car v podstatě s rakouským zásahem souhlasil, ale kladl si podmínku, že bude na jednání pěti aliance projednán jeho návrh na obecný zákrok proti revolucím. Proto uvítal návrh Francie, aby se všechny tyto otázky řešily na novém kongresu velmocí, v Opavě.

Jak již bylo výše konstatováno, 13. února 1820 se stal v Paříži obětí atentátu vévoda z Berry. Metternich byl přesvědčen, že se jedná o čin liberálů. Tedy další důkaz, že je třeba proti liberalismu důsledně vystupovat. Obdobně Metternich hodnotil situaci ve Španělsku. Rok 1820 tam začal povstáním španělských královských oddílů v Cádizu. Dne 7. března 1820 musel španělský král Ferdinand VII. uznat ústavu. Jiskra odporu přeskočila i do Portugalska, kde rovněž vypukla revoluce. Latinská Amerika už byla v plamenech. Španělské kolonie vyhlásily po vzoru americké a francouzské revoluce nezávislost: roku 1810 Chile, roku 1811 Paraguay a Uruguay a roku 1816

Argentina. V roce 1819 se stal vojenský osvoboditel těchto území Simon Bolívar (1783-1830) prezidentem Velké Kolumbie. Další války za nezávislost následovaly v roce 1820 v Mexiku, v roce 1821 v Peru a v roce 1822 v portugalské Brazílii. Iberský liberalismus přskočil roku 1820 do Neapolska, z něj do severní Itálie, do Lombardsko-benátského království, v němž ho Rakušané načas zlikvidovali, ale záhy pak pokračoval do Království sardinsko-piemontského, kde vyvolal v roce 1822 další revoluci.

V říjnu 1820 se setkali rakouský císař František I., ruský car Alexandr I. a pruský král Friedrich Vilém III. na kongresu v Opavě v rakouském Slezsku. Francouzský a britský král se dali zastupovat diplomaty. Na základě rozhodnutí kongresu se mělo koncem roku 1820 konkrétně zasáhnout ve Španělsku, Portugalsku a Neapolsku. O podrobnostech se ale mělo jednat až na další vrcholné schůzce, která se sešla jako pokračování opavského kongresu v lednu 1821 v Lublani za účasti rovněž krále neapolského. V závěrečném prohlášení Lublaňského kongresu z 12. května 1821 stálo: *"Evropa zná důvody, které vedly spojenecké panovníky k rozhodnutí potlačit spiknutí a skoncovat s nepokoji, ohrožujícími všeobecný mír, jehož nastolení stálo tolik námahy... Panovníci jsou rozhodnuti neustoupit nikdy od těchto principů a všichni přátelé dobra budou v jejich sdružení spatřovat a nacházet bezpečnou záruku proti pokusům narušitelů míru"*.²²⁵ Avšak nespokojenců přibývalo a klesal počet těch, kdo nacházeli uspokojení v naordinovaném systému.

Opavský kongres zahájil svá jednání 20. října 1820. Nejpočetnější zastoupení na něm mělo Rakousko – sjelo se z něj 192 osob. Druhou největší delegací byla ruská – měla 110 osob. První plenární konference se konala 23. října. Účastnili se jí pouze zástupci pěti mocností. Metternich na ní prezentoval chmurný obraz Itálie a žádal o podporu při rakouské pomoci neapolskému králi. Ve druhé části svého vystoupení zdůraznil dvě obecné zásady intervence: první prohlašovala, že žádný stát nemá právo se vměšovat do vnitřních záležitostí nezávislých zemí, pokud ovšem tyto záležitosti neohrožují okolí. Podle druhé zásady měl každý stát právo uznat nebo neuznat změny, ke kterým došlo ve vládní formě jiných států, a intervenovat v případě, že by tyto změny ohrožovaly jeho zájmy či základy jeho existence.

Druhá plenární konference se konala 29. října. Zástupci čtyř velmocí na ní měly Metternichovi odpovědět. To však učinilo pouze Prusko. S rakouským návrhem

---

²²⁵ Srov. F. HERRE, *Metternich*, s. 253.

v podstatě souhlasilo. Ruská odpověď byla vyřčena 2. listopadu prostřednictvím ministra zahraničí Joannise Kapodistriase (1776-1831). Právo intervence se podle ní nezakládalo na nutnosti odstranit revoluční nebezpečí, ale na spojeneckých smlouvách. Právo intervenovat na obhajobu svých zájmů neměly mít jednotlivé státy, ale všech pět spojenců dohromady. Za to však do jakýchkoli záležitostí ostatních zemí, pokud se na tom dohodly. Proti tomu se opět postavila Velká Británie. K ní se tentokrát přidala i Francie, neboť se obávala, že by se intervence snadno mohla dotknout i jí. Metternich pochopil, že napětí mezi Ruskem na jedné straně a Velkou Británií s Francií na druhé straně povážlivě roste a snažil se na dvoustranných jednáních najít kompromis. Nikoli takový, ve kterém by ustoupily obě strany. Pro zásah do italských věcí právo intervence bytostně potřeboval, a tak se klonil na ruskou stranu. V tomto směru se mu podařilo získat pouze Prusko. A tak na základě jednání mezi Rakouskem, Ruskem a Pruskem prosadil na čtvrtou konferenci, která zasedala 19. listopadu, text předběžného protokolu, který se do značné míry blížil ruskému návrhu. Britský zástupce na protest toto jednání opustil. Rakousko, Rusko a Prusko protokol podepsaly a zavedly tím doktrínu, podle níž každý stát, který podlehne revoluci, přestává být členem evropské aliance řídicí se závěry vídeňských jednání. Zbývající členové aliance získali právo použít politický nátlak nebo vojenskou sílu intervence. Britská vláda veřejně vyslovila s protokolem nesouhlas a odmítla účast na jakékoli intervenci. Francie sice protokol rovněž nepodepsala, ale také proti němu neprotestovala. Aby kongres nescočil rozpadem, bylo na poslední plenární konferenci 20. listopadu vyhlášeno, že uvedený preliminární protokol je pouhým návrhem tří pevninských velmocí, který dostávají zbývající členové aliance ke zvážení. Nepochybovaly ovšem o tom, že právo intervence tím bylo prosazeno.

Dne 11. ledna 1821 byla oficiálně zahájena jednání Lublaňského kongresu, který byl přímým pokračováním kongresu opavského. Jeho hlavním úkolem bylo jednání s neapolským králem. Metternich emotivně hovořil o neapolské revoluci jako o nebezpečí pro celou Itálii a volal po intervenci. Francie a Velká Británie opět nesouhlasily. Ale poté, co Rusko podpořilo Metternichův návrh, souhlasily s poskytnutím úvěru neapolské vládě na udržování rakouského vojska. Jednání pokračovalo ruským požadavkem, aby byla zásahem mocností Neapolsku udělena kompromisní ústava. Italský zástupce se postavil proti, což se líbilo Metternichovi. Poté bylo dohodnuto, že o dalších italských otázkách bude, podle toho, jak se bude situace vyvíjet, jednat další kongres, který se sejde na podzim 1822 ve Florencii.

Po úspěšném zásahu Rakouska v Neapolsku a Piemontu, kde také v březnu propukla revoluce, vydaly tři kontinentální, někdy též východní velmoci (Rakousko, Rusko a Prusko) 12. května 1821 proklamaci, v níž prohlásily, že s pomocí boží zachránily Evropu před velkým spiknutím a zhoubným převratem. K tomu znovu deklarovaly princip intervence a zásadu, že ústavní změny mohou být právoplatně provedeny pouze legitimním panovníkem. Šedesátitisícová rakouská armáda ve jménu Svaté aliance vracela v Itálii vše do starých kolejí. Karbonáři byli zatýkáni a stavěni před soud, mezi nimi i italský spisovatel a dramatik Silvio Pellico (1789-1854), odsouzení k trestu smrti, který mu byl změněn za patnáctiletý žalář v pevnosti Špilberk v Brně.²²⁶

Před dalším kongresem, kterým byl veronský, se zhoršovala, a to již od kongresu v Lublani, situace ve Španělsku. V červenci 1822 se španělský král neúspěšně pokusil o vojenský převrat a v září byl sesazen. Ani situace ve španělských koloniích v Latinské Americe nebyla lepší. Car proto nepřestal naléhat na vojenský zásah a dokonce navrhl spojencům, aby byla vytvořena evropská armáda, která by mohla být použita proti centru revoluce.

Opět mělo jít o precedens použitelný i jinde. Car v té době již dobře věděl kde: koncem března 1821 začalo řecké povstání proti osmanské nadvládě panující zde od 15. století. K povstalcům se záhy přidali rolníci, kteří demolovali usedlosti osmanských statkářů a pobíjeli představitele státní moci. V lednu 1822 povstalci svolali do Epidauru národní shromáždění, které vyhlásilo nezávislost Řecka, a schválili jeho ústavu. Janičáři (vybrané pěší oddíly obvykle poturčených balkánských Slovanů), kteří tvořili jádro osmanských posádek, nebyli s to se s povstáním vypořádat. Sultánova vláda proto podnikla proti Řekům represálie. Osmanskou říší se přelila vlna pogromů proti Řekům. V Cařihradě byl např. oběšen čtyřiaosmdesátiletý řecký patriarcha Řehoř.

Kongres byl svolán na podzim 1822. Místem jeho konání se však nakonec s ohledem na revoluční události místo Florencie stala Verona. Začal 20. října 1822. Kromě hlavní španělské otázky znovu projednával situaci v Itálii, odstranění obchodu s otroky a situaci v Jižní Americe. Řeckému povstání kongres pozornost nevěnoval. Tuto kauzu považoval za vyřešenou: ještě před zahájením kongresu členové aliance neodsoudili Turky, ale řecký odpor, a to jako vzpouru proti legitimnímu panovníkovi,

---

²²⁶ Pellico byl vězněn na Špilberku „jenů v letech 1822-1830. V červenci 1830 byl omilostněn.

osmanskému sultánovi. Metternich dokonce navrhl, aby, bude-li to nutné, spojenci zasáhli, a to ve prospěch sultána Mahmuta II. Stranou pozornosti veronského kongresu zůstal i konflikt mezi Ruskem a Osmanskou říší. V italské záležitosti kongres rozhodl o stažení rakouských jednotek z Piemontu a o snížení jejich stavu v Království obojí Sicílie.

V prosinci 1822 zaslaly čtyři evropské mocnosti (mimo Velkou Británii) do Madridu požadavek na rozpuštění kortesů a obnovení královské moci. V případě neuposlechnutí hrozily revolučnímu Španělsku přerušáním diplomatických styků a ozbrojeným zásahem. Španělská povstalecká vláda odmítla požadavky splnit, a tak byla Francie pověřena vykonáním intervenčního zásahu. Car nabídl jako posilu sto padesát tisíc ruských vojáků, ale Francie tuto pomoc odmítla. Velká Británie označila výpravu za nespravedlivou, ale nepodnikla žádná protiopatření. Kongres byl ukončen 14. prosince 1822. V závěrečném prohlášení odsoudily Rusko, Rakousko a Prusko revoluční akce ve Španělsku a Řecku a znovu se postavily za zásady přijaté na předcházejících kongresech a obsažené ve smlouvě o Svaté alianci.

Po skončení kongresu byla 11. června 1823 publikována v londýnských novinách *Morning Chronicle* údajná tajná smlouva z Verony, kterou prý měly Rusko, Rakousko, Prusko a Francie podepsat 22. listopadu 1822. Zmíněné státy odmítly existenci takové smlouvy a označily ji za padělek. Mělo jít o dodatek ke smlouvě o Svaté alianci, ve kterém se v šesti článcích měly velmoci vyslovit pro zničení všech parlamentních vlád a zavedení cenzury tisku. Ve Velké Británii vyvolal tento text velkou vlnu nevole. Britové odmítli dále s ostatními mocnostmi jednat, a rozhodli pro politiku skvělé izolace – nebudou vstupovat do účelových aliancí, ale svými diplomatickými vstupy budou evropskou politiku zpovzdálí ovlivňovat.

Jednáními ve Veroně skončila éra kongresů, které bývají často označovány podle smlouvy z 26. září 1815 jako kongresy Svaté aliance. Ve skutečnosti se jednalo o kongresy vítězných mocností, tedy kongresy tzv. Čtyř-, resp. Pěti-aliance. Se Svatou aliancí toho měly pramálo společného. Ostatně Svato alianční smlouva byla značně nekonkrétním vyjádřením touhy držet evropský konzervativní systém za každou cenu. Velká Británie se krátce před polovinou třetího desetiletí 19. století úplně rozešla v názorech s ostatními evropskými mocnostmi a upevnila svůj izolacionismus. Carovy návrhy na uspořádání příštího kongresu v Petrohradě v létě 1824, kde měla proběhnout jednání o řešení východní otázky, byly zamítnuty. Velmoci se rozhodly dát přednost časově i programově pružnějším konferencím na

úrovni vyslanců. Ty mohly jednat o vymezených problémech a nebylo nutné, aby se jich vždy účastnily všechny velmoci. Co se týče výsledků éry kongresů, pak kromě nových diplomatických vztahů a zformování nového evropského systému přinesla především ten, že se Francie znovu začlenila do mezinárodního řádu. K výsledkům patřilo rovněž to, že ztroskotaly pokusy Britů, resp. Rusů získat jednoznačné vedení v mocenském systému, stejně jako ruská snaha, aby koncert fungoval bez Velké Británie.

Pro mimoevropské dějiny byla mimořádně důležitá Monroeova doktrína, která pro USA znamenala izolacionistickou politiku. Platila téměř pro celé „dlouhé“ 19. století.

12. Romantismus

Za epochu romantismu je považováno období od sklonku 18. století **do poloviny 19. století**, tj. od Velké francouzské revoluce, do revolucí let 1848/1849 s jejich vyvrcholením mezi roky 1830 a 1848. Navazuje na osvícenství, ale je do značné míry jeho negací. Kořeny a počátky romantismu sahají hlouběji do minulosti. Romantismus doznívá ve druhé polovině 19. století, aby na přelomu 19. a 20. století, přesněji mezi osmdesátými léty 19. století a dvacátými léty 20. století, souběžně s neo (novo) klasicismem ožil **v podobě** neoromantismu (novoromantismu).

Pojem romantismus má kořeny v angličtině. **Původně se jím označoval typ románu, který byl ve druhé polovině 18. století mimořádně populární**; operoval s neskutečnými až fantaskními, dobrodružnými a exotickými motivy a příběhy. Jednalo se o **zřetelnou** reakci na střízlivé a rozumové osvícenství. Romantická literární díla se vzdalovala skutečnosti, kladla zvláštní důraz na city a vášně. Proti prezentistickému osvícenství se romantismus vyznačoval historismem. Jeho autoři se však neobraceli k antice, nýbrž ke středověku a k jeho kulisám; k líče-ní skrytých magických sil. Romantismus využíval sentimentalismus, bořil vášně a re-volty vydědence. K největším literárním protagonistům romantismu patří anglický básník lord George Gordon Byron (1788-1824), Rusové Alexandr S. Puškin (1799-1837) a Michail S. Lermontov (1814-1841), polští mesianisté v čele s Adamem Mickiewiczem (1798-1855), český básník Karel H. Mácha (1810-1836) a maďarský Sándor Petöfi (1823-1849).

V malířství byla charakteristická historická témata a krajinomalba, v architektuře se romantismus inspiroval středověkem. Z toho také čerpal následný

neorománský a neogotický styl. Nejsilněji ovšem ovlivnil romantismus hudbu. Za první velké hudební romantiky jsou považováni Vídeňan Franz Schubert (1797-1828), Němci Carl M. Weber (1786-1826) a Robert Schumann (1810-1856), Francouz Hector Berlioz (1803-1869) a Ital Giuseppe Verdi (1813-1901). Vysloveně za klasika romantické hudby je označován Francouz Felix Mendelssohn-Bartholdy (1809-1847). Romantická éra se pak v hudbě dovršila německým skladatelem Richardem Wagnerem (1813-1883). K romantikům patřili rovněž Rus Michail I. Glinka (1804-1857), Polák Frederik Chopin (1810-1849) a Maďar Franz List (1811-1886).

Francouzský básník Charles Pierre Baudelaire (1821-1867) později prohlásil, že romantismus byl novým způsobem cítění, životních postojů a myšlení. Je to přesná charakteristika, neboť romantismus byl duchovním hnutím dlouhodobě působícím na veškerou evropskou kulturu, filozofii i politiku. V tomto širokém smyslu byl reakcí na zkušenost krutostí a vášní revolucí a válek konce 18. a první poloviny 19. století. Místo dosavadního osvícenského Rozumu položil důraz na Cit a Plnost života. Proti obecnosti a univerzalizmu osvícenství se romantismus soustředil na konkrétnost národních a historických tradic: jedinec byl organickými vazbami spojován s přírodou i s lidským společenstvím tvořícím často až mysticky personifikované uskupení lidu a národa. Romantismus přitom nahlížel na skutečnost jako na jednotu přírody neuchopitelnou rozumem, lidstva a života, a to jako na neustálý proces proměny všeho existujícího. Podle romantiků bylo možné porozumět životu jen vnímáním a vcítěním do jeho lidových výtvorů – jazyka, zvyků a folkloru.

Prvotní romantismus byl převážně konzervativní negací Francouzské revoluce a vyjadřoval duchovní atmosféru období restaurace [anglický politik, politolog a filozof Edmund Burke (1729-1797), francouzští spisovatelé Francois René Chateaubriand (1768-1848) a Joseph de Maistre (1753-1821) či obhájci legitimních práv monarchií a papeže v Německu a Rakousku]. Převaha citu a zahledění do minulosti vedly v politickém myšlení romantismu k návratu ke stavovským předosvícenským formám a zkušenost s počátečním drsným kapitalismem též k negaci liberálních idejí. Romantismus byl však rovněž ideologií revolty a revolucí, která silně ovlivnila revoluce 1830 a 1848 a také nacionální hnutí evropských národů, zejména těch, které neměly vlastní a jednotný národní stát. Romantickým myšlením byla silně zabarvena polská povstání 19. století i „obrozenecká“ hnutí malých národů.

13. Národy a nacionalismus

Osvícenství byl vlastní kosmopolitismus, který se však na konci 18. století vyčerpával, aby na počátku 19. století definitivně skončil. Z hlediska obecných dějin se přitom základní premisy identity novodobého národa zformovaly právě v osvícenství. Měly tedy s kosmopolitismem leccos shodného. Minimálně mezinárodní rozměr formování moderních národů a v obecné rovině jejich nacionalismu.

Pro formování moderních národů se ovšem stala rozhodující koncepce politického národa. I ta se utvářela v 18. století vlivem osvícenství. Podle ní být příslušníkem konkrétního národa představovalo být rovněž příslušníkem konkrétního státu. Koncepce politického národa tak, jak se zformovala v 18. století, však ještě nespojovala celou společnost. Vztahovala se pouze k elitě, k privilegovaným vrstvám. Teprve Francouzská revoluce konce 18. století a zejména její *Deklarace práv národů* vydaná v roce 1795 posunuly chápání národní identity jako podstaty formování moderního národa do podoby: „Každý národ je nezávislý a suverénní bez ohledu na to, jaké je množství lidí, z nichž se skládá, a jaký rozsah má území, které zaujímá. Tato suverenita je nezadatelná.“²²⁷

Pro formulování národa byla nezbytná společná identita. Ta se vyjařovala především společnými tradicemi včetně historie, společným jazykem, vírou (náboženstvím) a obývaným územím. To dohromady tvořilo hlavní identifikační znaky národa.

Členství v národě bylo považováno za přirozené, ačkoli národ „byl vymyšlen“. Nezbytný byl pro národ „národní duch“.

Uvedené vymezení bezvýtku platilo pro tzv. velké národy žijící v samostatném státě. Malé státně nesamostatné národy prožívaly jinou situaci. Např. slovanské národy habsburské monarchie hlavní komponentu výše uvedené politicky národní identity – samostatný národní stát - postrádaly. Přesněji vyjádřeno - nepostrádaly. Měly habsburskou monarchii a s ní, v duchu předosvícenských chápání, identitu vztaženou k jejímu představiteli, panovníkovi z habsburského, resp. habsbursko-lotrinského rodu. Od ní po staletí odvíjely identitu rakušanství, příslušnost k mnohonárodnímu celku, která je spojovala se všemi komunitami žijícími v habsburské monarchii. Avšak jednotlivá etnika si v 18. století začala uvědomovat svoje odlišnosti, a tudíž se také chtěla samostatně vymezit. Inspirací mu přitom byly identifikační znaky, na které upozornil v polovině 18. století německý romantismus [zejména filozof a spisovatel

---

²²⁷ Cit. dle Erik HOBBSAWM, *Národy a nacionalismus od roku 1780. Program, mýtus, realita*. Brno 2000, s. 23.

Johann Gottfried Herder (1744-1803) a historik August Ludwig Schlötzer (1735-1809)]. Jednalo se o ústní i písemný projev národního jazyka, historii, nejrůznější formy národní tradice a zvyky.²²⁸

Jak se německý romantismus dopracoval k identitě odvíjející se od jiných komponent než francouzským osvícenstvím vytyčený důraz na stát? Tím, že se v důsledku absence všeobjímajícího německého státu mocensky konkurenceschopného francouzskému snažil vyzdvihnout ty zvláštnosti, kterými německé prostředí vynikalo a které ho i spojovalo. Jazyk, historie a tradice se mezi nimi ukázaly jako nejsnáze uchopitelné. Nikoli náhodná byla v tomto případě podoba se slovanskými etniky, která ovšem neměla ani sebemenší státně politické celky, kterými, na rozdíl od nich, německé prostředí oplývalo. Drtivá většina malých slovanských národů žila v jinonárodním státě, jejich kultura a tradice upadaly, a nebyla tudíž schopna svoje zvláštnosti tak rychle a zřetelně jako německé prostředí zformulovat a prosadit. Nezbylo ji než hledat další oporu a inspirace v něčem, v čem již měly zkušenost, v širě pojaté etnické identitě.²²⁹

Rovněž v tomto směru malým slovanským národům pomohlo německé prostředí. Nově se formující identitu malých slovanských národů totiž ovlivnilo úsilí německých romantiků o odhalení nových podnětů pro světový vývoj, které se obrátilo do minulosti. Touha po dobrodružství a objevení něčeho zcela nového nasměrovala jejich zájem mezi neznámé nebo jen velmi málo známé komunity. Slované mezi nimi patřili k nejuchopitelnějším, a také z hlediska německého prostředí geograficky i mentálně nejbližším. Němečtí romantici se na ně zaměřili a jejich sledování zintenzívnili poté, co naznali, že u nich našli to, co hledali: impulsy originálního, zdánlivě nezkaženého, domněle podnětného světa pro rozvoj lidstva. V dalším je lákala slovanská tajemnost, neprobádání a do značné míry i nevyzpytatelnost. Nejen že se však o ni zajímali. Také o ni psali, a to se značnou dávkou idealizace. Proč? Protože se domnívali, že tím odhalí prostředek k perspektivě světa, budoucnosti odlišné od zkorumpovaného, byrokratizovaného a zmaterializovaného Západu.²³⁰

---

²²⁸ Srov. Jiří KOŘALKA, *Some Remarks on the Concepts of Nationalism and Internationalism*. In: *Historica* 13, Praha 1966, s. 209-216.

²²⁹ Srov. Miroslav HROCH, *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*. Praha 1996.

²³⁰ Srov. Zdeněk HRBATA, Martin PROCHÁZKA (eds.), *Český romantismus v evropském kontextu*. Pardubice 1993.

Elita slovanských národů habsburské monarchie se v jejich vyjádření chytla příležitosti: převzala z německého romantismu to, co se jí hodilo. Zamlčením kondicionálů, s nimiž němečtí romantici budoucnost slovanského světa spojovali, ještě více zidealizovala to, co již bylo značně zidealizované, a vytvořila takové vize, jako iluze o slovanské holubičí povaze a od ní se vinoucí skvělé budoucnosti. Od nich se pak vracela k původnímu záměru, zvýraznit národní identitu. Vize německého romantismu jí tak začaly primárně sloužit jako prostředek ke zviditelnění vlastní národně se etablující komunity. Svoji úlohu přitom sehrály symboly. Např. české slovanství se totiž po vzoru německého romantismu v symbolech dlouhodobě realizovalo, až dokonce utápělo. Nejznámější byl symbol o slovanské holubičí povaze stojící v příkré protiváze k německému tvrdému dubisku.²³¹

Nelze ovšem neupozornit na skutečnost, že vliv německého romantismu nebyl přímočarý. Je možné jej totiž interpretovat i tak, že Slované habsburské monarchie si ve slovech Herdera, Schlötzer a dalších německých romantiků našli argumenty pro zdůraznění odlišnosti slovanských komunit od německého či francouzského prostředí. Byla jim totiž jimi zprostředkována přirozenoprávní teorie, že každý národ má právo na svoji identitu. Nikoli identitu ve smyslu francouzského osvícenství, v níž na prvním místě stojí stát, ale identitu, která se vymezuje projevy, jež byly pro malé slovanské národy uchopitelnější, - jazykem, resp. literaturou, historií, šíře kulturními tradicemi apod.

Prosazování národní identity slovanských národů habsburské monarchie se nejprve odehrávalo v podobě snahy dokázat oprávněnost samostatného jazyka, literatury a historických tradicí. V tomto směru sehrálo významnou úlohu národní obrození, které představovalo snahu intelektuálů konkrétního národa podpořit formování jeho identity odkazy (a důkazy) na dříve existující národně identifikační znaky. Teprve následně, po jejich prokázání, se začalo uvažovat o politicky chápané identitě, identitě vztažené ke státnímu celku, zprvu s atributy autonomie, později samostatnosti, tedy jakoby převzetí národně identifikačních rysů francouzského osvícenství. To však byla záležitost až druhé poloviny 19. století, doby, kdy se i německá komunita propracovala k utvoření národního státu. V případě samostatného státního celku slovanských národů se pak jednalo až o počátek 20. století.

Za prosazováním národní identity malých slovanských národů nelze ovšem spatřovat pouze zmíněné romantické iluze. Mnozí čeští intelektuálové, hájící kulturně

---

²³¹ Srov. Robert B. PYNSENT, *Pátrání po identitě*, Praha 1996, s. 123-127.

civilizační znaky české identity, v ní nacházeli možnost, aby se snáze prosadili jako osobnosti politického, hospodářského či duchovního života. K významným politickým, hospodářským a konec konců i úřednickým postům doposud měli příslušníci vládnoucích etnik snazší cestu než Slované. Ti se jim chtěli vyrovnat. Schopnosti doplňovali loajalitou, ale ani to jim často nestačilo k překonání privilegovaného postavení německé, resp. uherské komunity. Zdůraznění vlastní identity, vyčlenění se z velkého celku, skýtalo možnost prosadit se v rámci menšího prostoru a následně, již jako jeho vymezená elita, otevíralo možnost snáze naplnit ambice při prosazení se v širším prostoru. Tato skutečnost ovšem nikterak nenarušovala politický vývoj Habsburské monarchie. Opět platilo, že o vlastní stát dosavadní elita slovanských národů v 18. a po většinu 19. století nejen, že nechtěla, ale ani nemohla usilovat. Setrvala proto u snah o intelektuální, úřednické a hospodářské posty.²³²

Na místě je otázka, proč se v této fázi česká komunita, stejně jako ostatní slovanské národy habsburské monarchie, nesoustředila na prosazení národně české identity, a proč ji rozmělněovala v ne zrovna snadno uchopitelném abstraktním slovanství? Nejsnáze lze odpovědět konstatováním, že hlavním důvodem byla absence základních stavebních kamenů identity. Česká identita neměla ještě ani na počátku 19. století prosazený nezpochybnitelný jazyk, musela usilovat o uznání svých specifických tradic. Neměla dokonce doposud ani homogenní společnost, o kterou by se mohla opřít. Mnohé bylo třeba budovat, zejména bylo nezbytné postupně dosáhnout toho, aby se k české identitě přihlásila aristokracie a nižší vrstvy. Bylo nutné překonat to, že aristokracii v přihlášení se k české identitě bránila její loajalita k habsburské monarchii, širším masám pak pomalé překonávání lokálního patriotismu. Slovanství sloužilo k urychlení tohoto procesu v obou případech, a to tím, že nabízelo širší souvislosti, že podporovalo vize o příslušnosti k většímu a tím i snad uchopitelnějšímu s většími tradicemi silnějšímu, méně zpochybnitelnému a více konkurence schopnému celku.

Z výše uvedeného plyne, že slovanství původně bylo ve fázi absence či nedostatečné pevnosti stavebních kamenů národní identity oporou, berličkou, která podepírala to, co národní identitě chybělo – nejprve jazyk - nakonec stát (což se nejvýrazněji projevilo v meziválečném Československu). Nelze ovšem nezdůraznit, že hned od počátku plnilo ještě jednu, neméně významnou roli - úlohu hrozící hole. Zejména odkazem na Rusko, existenci tohoto velkého samostatného „slovanského“

---

²³² Srov. Milan KUDĚLKA, Zdeněk ŠIMEČEK, Radoslav VEČERKA, Vladislav ŠTASTNÝ, *Česká slavistika od počátku 60. let 19. století do roku 1918*. Praha 1997, s. 9-18.

státu, domnělého „velkého slovanského bratra“, s nímž by se „malí Slované“ mohli spojit, ale i zdůrazněním vlastního mohutného slovanského (panslovanského) celku uvnitř habsburské monarchie sloužilo jako prostředek nátlaku na vládnoucí vrstvy habsburské monarchie, bránící v posazení národní identity malých slovanských národů.

Velká francouzská revoluce tedy rozpoutala vlnu nacionalismu odvíjející se od nové identity. Identity již nikoli vztažené k panovníkovi či státu, ale k národu, lidu, masám. Šíření této myšlenky napomohly revoluční a napoleonské války. Mohlo se zdát, jako by mladí radikálové v Itálii, Uhrách, Polsku i jinde chtěli soutěžit s jakobíny v revolučnosti. Bajonety francouzských vojáků exportovaly revoluci zprvu do Belgie, pak do Itálie, německých zemí a Holandska, později do Polska, Dalmácie, Istriie, Španělska a Ruska. Revoluce se šířila do těchto zemí spolu s francouzštinou, zákony platnými ve Francii, administrativními a kulturními institucemi, dokonce i s mírami a váhami. Evropské země získávaly novou zkušenost s francouzským nacionalismem, jehož aktéři byli přesvědčeni, že revoluční Francie je univerzální model, na kterém závisí osud veškerého lidstva a že každé dobyté zemi přináší volnost, rovnost a bratrství. Revoluční válka, a v tom je její skutečná revolučnost, nebyla totiž jen státní záležitostí, ale také věcí národa. Motivací války bylo na jedné straně univerzální poslání revoluce, na druhé straně aspirace být velkým národem. Touha po národní velikosti se možná stala největší hnací silou války. Válka totiž spojila národ rozštěpený revolucí, sdružila lid proti cizímu agresorovi, ospravedlnila výjimečná opatření, ztráty a strádání, dala práci v armádě, kterou zároveň modernizovala. Francii přinesla materiální zisk a prestiž.

Evropané inspirováni francouzským prohlášením práv a svobod člověka a občana, očekávali nejen národní nezávislost, ale i zavedení ústavy a voleného zastoupení, svobodu tisku a sdružování. Domnívali se, že právě to si jako lid vydobyli, když vzali do rukou zbraň na ochranu vlasti proti francouzské invazi. Hned zpočátku po porážce Napoleona však přišlo zklamání. Vítězné síly ve Španělsku, německých a italských městech i v Holandsku se vrátily ke starému režimu. Zachovány byly jen některé Napoleonovy změny týkající se státní správy.

Na Vídeňském kongresu se narýsovala nová mapa Evropy: Holandsko si připojilo Belgii k původním Spojeným provinciím nizozemským, Prusko získalo pravý břeh Rýna kromě Rýnské Falce a Mohuče a dále připojilo ke svému území švédské Pomořansko, část Saska a severozápad Polska. Sardinskému království připadly Savojsko, Nice a Janovsko, Rakousko se opět zmocnilo Haliče, ilyrských provincií a

Tyrolska, takže mělo pod kontrolou celou severní Itálii. Rusku jsou potvrzena již dobytá území - Finsko získané na úkor Švédska, Besarábie vybojovaná na Turcích a dvě třetiny Polska. Novým heslem mezinárodních vztahů se stalo udržení evropské rovnováhy. Tento systém byl zaměřen nejen proti národním, liberálním a demokratickým tendencím, ale vlastně i proti ekonomické a institucionální modernizaci, která se jevila jako nepotřebná. Konflikt konzervativního metternichovského systému s novátorskými frakcemi elit se stal nevyhnutelným. V první polovině století došlo ke studentským spiknutím v Německu, důstojnickým pokusům o svržení moci ve Španělsku, v Piemontu i Petrohradě, lidovým nepokojům v Polsku, dokonce i k revolucím ve Francii a v Belgii. Po další francouzské revoluci Evropou otřásla mocná vlna politických a sociálních nepokojů, která přinesla manifestace v Berlíně, barikády v Praze a ve Vídni, povstání v Itálii, válku za nezávislost v Uhrách a vypjatou situaci v podunajských knížectvích. Ovšem dvě situace, které nastaly během třiceti let mezi pádem Napoleona a těmito revolučními událostmi změnily postoj Evropanů k národní myšlence. Šlo o národní povstání Belgičanů proti nizozemské nadvládě a předtím o povstání Řeků proti osmanské říši. Právě povstání Řeků přitahovalo pozornost celé Evropy, zvláště po smrti britského občana lorda Byrona, který bojoval na straně povstalců. Podpora Řecka byla dávána najevo zakládáním filhelénských společností. Skutečně ovšem pomohla vojenská intervence Ruska, Velká Británie a Francie. Kultura elit už se nezaměřuje na antiku, ta je totiž společná všem Evropanům, ale na teď má hodnotu jen to co patří jednotlivým národům. Kultura elit dává přednost mluvenému slovu před psaným a vyzdvihuje Homéra, Nibelungy a hrdinské eposy. Elita začíná sbírat a vydávat lidové písně, tance, pohádky, pověsti, zvyky a tradice. Ještě více z lidové tvořivosti čerpala výše zmíněná hudba, např. Frederik Chopin (1810-1849), Bedřich Smetana (1824-1884), Modest Petrovič Musorgskij (1839-1881) a Edward Grieg (1843-1907). Opět se do módy dostalo náboženství, dařilo se v něm různým směrům a sektám. Pod vlivem romantismu se formovaly celé národní kultury. Elita se opět zabývala filologií, historií kultury, literatury, filozofie, náboženství a umění. Francie, Itálie a Španělsko byly ovlivňovány šířením romantismu a kultury ze severu Evropy, až do této doby tomu bylo naopak.

Nacionalismus je ideologie, která čerpá z patriotismu. Je založena na pojmech národ, etnikum, etnická příslušnost a národní identita. Nacionalismus vznikl jako vědomí příslušnosti ke konkrétnímu národu vymezujícím se vůči národu nebo

národům jiným. V průběhu 19. století se stal nedílnou součástí politického i společenského diskursu, politických doktrín i argumentací. Nacionalismus je kolektivní vědomí soudržnosti k jednomu národu, etniku a území, jež je motivováno snahou o dosažení samostatnosti, autonomie či úspěšnou expanzí na jiná území (viz níže). Ve svém vývoji i v současné době se vyskytoval a vyskytuje mj. v řadě umírněných i extrémních, agresivních projevů.

Nacionalismus prošel v dějinách řadou podob, a proto je velmi komplikovaný úkol jednoznačně definovat jeho podobu. Je proto vždy vhodné jej přesně označit v souvislosti s jakým regionem a jakým obdobím o něm hovoříme. Na vědecké úrovni (zejména ve společenských vědách) byla a je vedena řada diskusí o podstatě a definici nacionalismu. Nacionalismus měl výrazný vliv na evropské a světové dějiny od 19. století. Dříve je velmi obtížné o nacionalismu hovořit (řada odborníků dokonce odmítá použít tento termín pro období před francouzskou revolucí, neboť i slovo národ měl značně odlišný obsah než dnes). Kritici tohoto názoru namítají, že již nacionalismus je daleko staršího data, což například v českých podmínkách dokládá Dalimilova kronika. Nacionalismus přispěl k formování národního uvědomění a snahy o národní nezávislost u nesamostatných etnik (Češi, Poláci, Italové, Němci, Baskové a jiné evropské národy, mimo Evropu např. Indové a Brazilci). U již existujících národů, obývajících autonomní území (Francouzi, Britové, Japonci, Američané - USA) posiloval vnitřní politické a ekonomické úsilí uvnitř jednotlivých států v zájmu hospodářsky přestihnout ostatní soupeřící státy (koloniální expanze, rozvoj průmyslu, vědy a dopravy).

Specifický je židovský nacionalismus, jenž se ve své politické rovině projevuje tzv. sionismem. Jeho významná složka spočívá na židovském náboženství a představě „*vyvoleného národa*“. Některé aspekty nacionalismu byly zneužity k formování a obhajobě řady totalitních či diktátorských ideologií a doktrín (nacismus, perónismus, frankismus). Nacionalismus dal vzniknout řadě (často evidentně falešných) národních mýtů, které měly či mají podpořit národní soudržnost či národní uvědomění uvnitř skupiny.

Nacionalismus je ústředním tématem díla česko-britského antropologa Ernesta Gellnera (1925-1995). Stranou ovšem nelze ponechat ani práce britského historika Erika Hobsbawma (1917-2012)²³³ a českého historika Miroslava Hrocha (*

---

²³³ Srov. např. Erik HOBBSAWM, *Národy a nacionalismy od roku 1780: program, mýtus, realita*. Brno 2000.

1932).²³⁴ I Hobsbawm a Hroch však do značné míry z Gellnera vycházeli.

Gellner odmítal všeobecně rozšířené pojetí, že nacionalismus je projevem probouzení se spících národů. Národnost není součástí lidské přirozenosti, národnost byla zkonstruována až jako požadavek nacionalismu. Základní myšlenka Gellnerova pojetí nacionalismu bývá vyjadřována heslem: *Nacionalismus vytváří národ, a ne naopak.*

Vznik nacionalismu Gellner spojil s průmyslovou epochou – podle jeho slov: poslední ze tří etap vývoje lidstva. Podle Gellnera je moderní svět průmyslu nejen prostředím, kde se nacionalismus mohl objevit a prosadit, tedy předpokladem jeho vzniku, ale také opačně nacionalismus je nutným projevem a požadavkem moderní doby. Klíčovými rysy průmyslové éry a nacionalismu jsou podle Gellnera stejnorodost, gramotnost a anonymita. Nacionalismus je speciálním typem patriotismu uskutečňovaným v kulturně homogenních jednotkách. Tyto jednotky musí být dostatečně velké, aby mohly mít naději na udržování vzdělávací soustavy. Další podmínkou vzniku nacionalismu je totiž *vysoká vzdělaná kultura* (tj. kultura opírající se o písmo), která ke své existenci potřebuje právě vzdělávací soustavu. Třetí podmínkou nacionalismu je anonymita obyvatelstva. Pro jednotlivce není již stěžejní členství v podskupině (komunita, církev, široká rodina, obec, cech), ale je přímo jednotkou „*národa*“.

Erik Hobsbawm se hlásil k marxistické tradici. Byl přesvědčen, že moderní svět je značně účelový. Většina moderních tradic byla proto uměle zkonstruována, a to proto, aby podpořila takové vize, jako je nacionalismus. Je přitom obecně uznávanou teorií, že nacionalismus reflektoval formování moderních národů. Protože toto formování podléhalo národním specifikům, nebyl ani nacionalismus jednotný. Vždy se vlastně jednalo o národní nacionalismus.²³⁵

Velký důraz na národní podoby nacionalismu a formování moderních národů kladl český historik Miroslav Hroch. Hroch však demonstroval srovnávací pohled, ze kterého určil, že formování moderních národů se odehrávalo obdobně, ovšem s časovým posunem ovlivněným především sociálními a politickými podmínkami. Stal se autorem tří fází „národního obrození“ – fáze A, která se zrodila z romantického nadšení vzdělavců pro objevení lidu. V této době se jednalo zejména

---

²³⁴ Srov. např. Miroslav HROCH, *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření evropských národů*. Praha 2009.

²³⁵ Srov. Eric HOBBSAWM, *Europäische Revolutionen*. Zürich 1962, s. 263-287.

o obrození jazyka, literatury a kultury, politické cíle absentovaly. Ve fázi B začaly vznikat skupiny vzdělanců, které se často opíraly o starší dějiny a věnovaly se kulturní a politické agitaci ve prospěch národní ideje. Je to doba vzniku národních kulturních institucí, např. divadel a konání kulturních akcí – národních plesů, koncertů, divadelních představení. Jazyková emancipace je rozšiřování do široké podoby kulturní emancipace, ve které stále ještě absentuje politická reprezentace. Ve třetí fázi – C – získává národní hnutí masovou oporu, vznikají národní politické strany a hnutí, národní identita si klade politické cíle. Fáze C může za vhodných politických okolností vyústit ve vznik autonomních národních států.²³⁶

Ruský nacionalismus se vyznačoval, podobně jako v jiných sférách ruského života, značným státním dirigismem. Ministr osvěty hrabě Sergej S. Uvarov (1786-1855) dostal ve fázi hrozícího vzednutí národního myšlení širokých vrstev za úkol deklarovat základní myšlenky moderního ruského nacionalismu. Uvarov v roce 1833 skutečně předložil myšlenky, podle nichž se ruský nacionalismus odvíjel od nerozborné moci dobrotivého cara-imperátora konajícího vše v optimální symbióze s duchovní náplní v podobě pravoslavného vyznání. Vytvořil tím tzv. triádu, nerozborné jednoty ruského lidu, pravoslavné církve a ruského panovníka, podle níž ruský lid pokorně očekává rozhodnutí panovníka, který jako nejlepší a nejdokonalejší lidská bytost koná vše v dobré víře a ve prospěch dobra lidu, protože se ve všem řídí jediným pravdivým vyznáním – pravoslavím.

Oficiální nacionalismus ovšem nebyl v ruském prostředí jedinou formou nacionalismu. Mezi intelektuály se již krátce po Velké francouzské revoluci a zejména po ruském děkabristickém povstání projevovaly snahy reflektovat formování moderní národní ideologie západních zemí a přizpůsobit ji ruským podmínkám. Nejzřetelněji se to projevilo u tzv. slavjanofilů (tento pojem nelze zaměňovat se slovem „*slavjanofil*“! Slavjanofil je terminus technicus pro označení konkrétního proudu ruského politického myšlení.). V případě slavjanofilů se jednalo o potomky ruských šlechtických rodů, kteří byli opojeni tradičním patriarchálním stavem ruské společnosti. Specifikum ruské národnosti spatřovali ve vesnické lidovosti, pokoře, víře v optimální budoucnost a schopnosti kolektivismu (označované ruským termínem „*sobornost*“) řešit sociální problémy snáze než západoevropský individualismus. Kdežto teorie oficiální národnosti kladla na první místo carovy skutky konané v optimální pravoslavím podepřené víře,

---

²³⁶ Srov. Miroslav HROCH, *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha 2009, s. 80-109.

pro slavjanofily byl stěžejní hodnototvornou složkou ruský lid. Lidový monarchismus a lidovou na pravoslaví orientovanou zbožnost považovali za základní stavební kameny víry v harmonickou jednotu ruského národa (ruština používá i pro lid termín „narod“). A nejen víry. Ale, a to především, praktického naplnění života.

Obdobnou formu ruského nacionalismu jako slavjanofilové rozvíjeli i jejich názoroví odpůrci zapadnici. Rozdíl mezi slavjanofily a zapadníky spočíval pouze v bezprecedentním důrazu slavjanofilů na vše ruské, zejména na to, co bylo vlastní tradiční tzv. svaté Rusi, tedy Rusku před reformami cara-imperátora Petra I. (1672-1682-1725), a naopak v akcentu zapadníků napodobit západní vzory. Ovšem při zachování řady ruských specifíků, např. výše zmíněné sobornosti.

Kdežto nacionalismus slavjanofilů a zapadníků si v průběhu 19. století razil cestu mezi intelektuály, teorie oficiální národnosti se záhy stala součástí oficiální státní doktríny. V této podobě přežila celé 19. století. Opíral se o ni i jeden z nejvýznamnějších ideologů ruského státu poslední čtvrtiny 19. století Konstantin P. Pobědonoscev (1827-1907). Pobědonoscev k Uvarovově triádě ovšem připojil další velmi důležitý, pro poslední čtvrtinu 19. století nejen pro Rusko signifikantní prvek – vypjatý boj proti jinonárodním komunitám žijícím uvnitř státu. Pregnantně tuto rasovou záležitost vyjádřil slovy Rusko Rusům. Nejvýraznějším projevem toho byl vypjatý antisemitismus. Ruský antisemitismus však měl hlubší kořeny. Vinuly se ke konci 18. století, kdy byly k ruskému státu připojeny rozlehlé oblasti někdejšího Polska - Rzeczpospolite. V nich žily početné židovské komunity. Vypjatou podobu ovšem ruský antisemitismus dosáhl až ve druhé polovině 19. století. V roce 1856 byl proveden na celém ruském území soupis židovských rodin a počtu jejich dětí a to jako příprava pro v následujících letech zahájenou nucenou přesídlovací politiku, v jejímž rámci byly tisíce židovských rodin vysídleny do oblastí hraničících s Polskem a s Rumunskem. Současně byla provedena jakási kategorizace židů podle toho, které bylo nutno vysídlit a kteří byli uznáni za oprávněné v Impériu žít. V roce 1860 byla uskutečněna obdobná revize podle práva židů sloužit v ruském vojsku. V následujícím roce, 1861 byl vydán dekret omezující přístup židovských dětí do všech typů škol.

V osmdesátých letech 19. století vytvářeli židé v Rusku sociální strukturu, svým rozsahem pestřejší oproti středoevropským zemím. Pravoslavná církev podpořila nedůvěru domorodého obyvatelstva k židům a postavila se na stranu státní ideologie a oficiální politiky nekladoucí protižidovským akcím překážky. Při vhodných příležitostech podpořila představy, že židé se podílejí na tíživé ekonomické situaci, a že zejména

anarchistickými revolučními akcemi podřívají jednotu a moc říše. Nejvýrazněji se v této době projevil antisemitismus na Ukrajině, v polském záboru a v Bělorusku, kde byla koncentrace židovského obyvatelstva největší. Jmenujme velké pogromy z počátku osmdesátých let v ukrajinských městech Jelizavetgradu (dnešním Kirovohradu), Kyjevě a Oděse, které vláda vyřešila tím, že vydala „*Dočasné nařízení*“, kterým omezila počet židů sloužících v armádě či pracujících ve školství a lékařství a krátce na to i počet uchazečů židovského původu o studium na středních a vysokých školách. Vrchol protižidovských programů nastal na přelomu 19. a 20. století. V besarabském Kišiněvě byli v dubnu roku 1903 po několik dní židé týráni a vražděni, jejich majetek byl ničen a rabován. K uklidnění situace muselo být povoláno vojsko. Postavení židů se však nezměnilo ani poté, protižidovské nálady byly udržovány i nadále. Bylo proto přirozené, že o několik měsíců později došlo k obdobným akcím v Bělorusku.

Následkem represí docházelo k masovému vysídlování židů. Např. v roce 1891 se z Ruska vystěhovalo čtyřicet tisíc židů do Jižní Ameriky a několik dalších tisíc do Haliče a Severní Ameriky. Sjezd židovských emigračních kruhů, který se uskutečnil na konci listopadu 1891 v Berlíně, se zavázal každodenně zajistit přesídlení tří set ruských židovských rodin do Ameriky. Uvažovalo se o ročním odchodu až sto tisíc židů. Mělo to podle demografických statistik převyšovat roční přírůstek židovského obyvatelstva odhadovaný na osmdesát tisíc.²³⁷

Obdobně razantně vystupoval ruský nacionalismus proti německé menšině. Ta na rozdíl od židů osídlila kompaktnější území. V Království polském žilo necelého půl miliónu Němců, v pobaltských provinciích sto šedesát tisíc a v s nimi hraničících oblastech dalších dvě stě čtyřicet tisíc, zhruba čtyři sta tisíc se jich usadilo na střední Volze mezi města Samara a Saratov, tři sta čtyřicet tisíc bylo u Černého moře na Krymu a v Besarábii. Obdobně jako židé náleželi ve většině oblastí ke společenské elitě, a to ruské nacionály nejvíce znepokojovalo. Jejich větší schopnost využívat pokrokovější ekonomické formy a prezentovat vlastní kulturu byly skutečnými důvody k oficiální ideologií prezentované nenávisti. Trnem v oku byl jejich poměrně vysoký stupeň školství včetně existence vlastní univerzity v Dorpatu (dnešním estonském městě Tartu). Navíc zde sehrával velkou roli náboženský prvek – útok proti katolíkům a luteránům, kteří se kategoricky nechtěli přizpůsobit pravoslaví. To mimořádně provokovalo oficiální pravoslavnou církev plnící roli státní církve.

---

²³⁷ Srov. Zbyněk VYDRA, *Židovská otázka v carském Rusku. 1881-1906*. Pardubice 2006.

Státní ideologie akcentující ruský nacionalismus ovšem ostře vystupovala i proti dalším výrazněji národnostně smýšlejícím skupinám. Dokonce by bylo možné říci, že proti všem jinak národnostně smýšlejícím skupinám. Všemi dostupnými prostředky bránila zejména ukrajinskému nacionalismu, který zejména od šedesátých let 19. století prezentovala ukrajinská inteligence. Vedle perzekuce konkrétních osobností užívala i formu přímých zákazů. V roce 1876 např. zakázala vydávat literární díla a uvádět divadelní hry v ukrajinštině. Přitom na Ukrajině nebyla zřízena zemská samospráva, vše podléhalo rozhodnutí generálního gubernátora. Ještě v roce 1863 tehdejší ministr vnitra Petr A. Valujev (1815-1890), který byl mezi vysokými ruskými politiky výjimkou v respektování některých polských zvláštností, hovořil o tom, že maloruský jazyk neexistuje, že se jedná o ruštinu s polskými vlivy. Ruská státní ideologie ani v nejmenším nebrala zřetel na to, že Ukrajina je významným zemědělským a surovinovým zázemím říše, že doněcký bazén se svým nalezištěm uhlí a nafty je nejen základnou pro vývoz, ale i lákadlem pro Rusko tak nezbytný zahraniční kapitál.

Perzekuce se netýkala pouze Ukrajiny, ale všech neruských oblastí. Obdobný postup jako vůči Ukrajině byl např. zvolen vůči Pobaltí. Ruská vláda intenzivně potírala činnost tzv. Litevské společnosti, která vznikla v roce 1868 v Rize s cílem podporovat litevskou kulturu a její tradice. Za domnělou propagaci litevského nacionalismu vážícího se na proněmeckou osvětu a vzdělání byli její členové posíláni na Sibiř. Obdobně tomu bylo při pronásledování Estonského studentského svazu vzniklého v roce 1870 a soustřeďujícího se na estonskou kulturu a vzdělání.

Ruská státní ideologie stále výrazněji hlásala myšlenku *velkoruského národního státu*, která vycházela z představ, že ruský národ (myšleno „velkoruský“) je státním národem předurčeným k panování. Ruský národ byl přitom pojímán jako abstraktum tvořené jen určitou vrstvou, resp. elitou podporující monarchistický princip, na skutečné etnikum tvořené lidem nebyl brán zřetel. Teprve v osmdesátých letech se začalo uvažovat o aktivní roli inteligence, oficiální ideologie však i na velkoruskou inteligenci hleděla s nedůvěrou a označovala ji za semeniště liberálních, tedy samoděržaví nepřátelských názorů. Pouze výrazněji oportunní složku představovanou lidmi typu novináře Michaila N. Katkova (1818-1887), kteří v bezprostřední spolupráci s monarchistickými kruhy viděli možnost zajistit si dobré postavení, tolerovala. Jednalo se přitom o účel z hlediska postavení impéria, neboť projevy těchto osobností byly užívány jako argumenty proti kritikám liberalizujících či demokratizujících činitelů.

Rusko se v průběhu 19. století stalo s podporou státní ideologie jednou z největších světových říší. V roce 1801 byla k němu připojena Východní Gruzie, v letech 1802-1813 Západní Gruzie a Severní Ázerbájdžán, v roce 1809 Finsko, roku 1812 Besarábie, roku 1815 značná část Polska. V letech 1826-1829 bylo k Rusku připojeno černomořské pobřeží Kavkazu a Arménie a od roku 1817 Rusové intenzívně pronikali na území severokavkazských národů. Několik desetiletí s nimi vedli válku a jen díky skutečnosti, že evropské mocnosti neměly po krymské válce chuť pokračovat v bojích, bylo toto území v šedesátých letech 19. století k Rusku definitivně připojeno. [Stalo se tak prostřednictvím konečného vítězství Rusků v tzv. velké kavkazské válce s odbojnými severokavkazskými etniky vedenými ve čtyřicátých až šedesátých letech 19. století imámem Šamilem (1797-1871). Dohrou válečných útrap bylo s genocidou spojené vysídlování statisíců v islám věřících Kavkazanů do Osmanské říše].

Ve čtyřicátých letech 19. století si Rusové nemožnost výrazněji proniknout do Evropy kompenzovali výbojnými akcemi do Střední Asie. V roce 1853 pronikla jejich vojska k Syr-Darji a definitivně získala Kazachstán a amurské nížiny. Po krymské válce v dobývání Střední Asie pokračovali stejně jako v pronikání na Dálný východ, kde v roce 1861 založili město obchodně i vojensky strategické město Vladivostok. Nejvýchodnější výspou ruského vlivu, pomineme-li Kamčatku, kterou Rusové až do roku 1867 drželi, byl přístav Dalnyj založený v devadesátých letech 19. století na Kvantunském poloostrově „pronajatém“ Rusy od Číny.

Největšího územního rozmachu dosáhlo ruské impérium v osmdesátých a devadesátých letech 19. století. V sedmdesátých letech bylo sice mezinárodními akcemi donuceno prodat americké vládě Aljašku, vzápětí si však tuto ztrátu kompenzovali ziskem středo-asijských stepí. Ukončili tak několik desetiletí trvajících ruské tažení proti středoasijskému bucharskému, chivinskému a kokandskému chanátu. Obsazením Samarkandu, Chivy a Ašchabadu se přiblížili k afghánským hranicím. V dalším postupu jim zabránil konflikt s Brity.

V. Století revolucí

Revoluční hnutí třicátých let 19. století začalo ve Francii, je však třeba mít na paměti předchozí dění v Řecku, Španělsku, Itálii a Rusku.

1. Řecké povstání

Významným impulsem na cestě Řeků za svobodou se stalo na přelomu 18. a 19. století zakládání tajných spolků. Měly vzor ve Francii, zejména ve francouzském svobodném zednářství. Tyto spolky se často prezentovaly legálně jako organizace na podporu řecké kultury. Tajně však vyvíjely činnost proti Osmanům a připravovaly plány a podmínky pro svržení osmanské moci. Nejvýznamnějším se z těchto společností stalo *Přátelské sdružení (Filiki eteria)*, organizace, která vznikla v Oděse. Přátelské sdružení se snažilo o navázání kontaktů s Ruskem, v jehož podporu ve svém snažení doufalo. Kladlo si za cíl, aby se předsedou sdružení stal Ioannis Kapodistrias (1776-1831), který působil na dvoře ruského cara Alexandra I. jako ministr. Kapodistrias však o řeckou funkci nestál a odvolával se na výsledek Vídeňského kongresu a nepříznivou mezinárodní situaci. Předsedou spolku se proto stal příslušník fanariotského rodu²³⁸ Ypsilantisů Alexandros (1792-1828), syn Konstantina Ypsilantise (1760-1816), bývalého správce Moldavska.

Eteristé vkládali naděje do podpory ze strany balkánských Slovanů; nejdříve Srbska, které však záhy navázalo kladný kurz ve vztazích s osmanskou vládou a

---

²³⁸ Otec Konstantina Ypsilantiho, Alexandr Ypsilanti starší (1725-1806) žil ve čtvrti Fanar v Cařihradu, obývané převážně Řeky. Podle čtvrti se nazývali tito Řekové Fanarioti, mnohdy zastávali významné funkce u sultánova dvora, dokonce byli dosazováni za vládců tureckých provincií (pašalíků). U sultánova dvora našel zpočátku uplatnění i Ypsilanti jako tlumočnick, v roce 1774 jej sultán poslal vládnout do balkánské provincie Valašska a v roce 1787 do Moldavska. V témže roce zahájila spojená vojska ruského cara a rakouského císaře vojenské tažení s cílem co nejvíce vytlačit Turky z jihovýchodu Evropy. Při jednom z útoků v Moldavsku se dala na ústup jak turecká armáda pod vedením Ibrahima Paši, tak oddíly moldavského vládce, hospodara, Alexandra Ypsilantiho. Ten byl na útěku zajat rakouskými husary a roku 1788 byl přivezen do Brna. Zde neustále zdůrazňoval, že není Turek, ale naopak příslušník národa, který chce Balkán osvobodit. Nejdříve byl umístěn v domě na Starém Brně, později převezen krátce na Špilberk. Po provedených výsleších a konzultacích s vídeňským dvorem byla shledána jeho "nevina" a Ypsilanti směl přebývat v domě na tehdejší Velkém náměstí. Po změně politické situace byl v roce 1791 vydán Ypsilanti do Turecka. Jeho další život však provázela nedůvěra sultána.

V roce 1796 byl sice poslán jako hospodář do Valašska, ale za krátkou dobu se vrátil zpět do Cařihradu. V roce 1806 vypuklo v bělehradském pašalíku povstání Srbů, na Ypsilantiho bylo v Cařihradu pohlíženo jako na duchovního vůdce povstalců, a proto byl popraven.

nepřálo si tudíž s ní rozpoutat konflikt. Později eteristé vkládali naděje do spolupráce s Moldavskem a Valašskem, které byly relativně autonomní vůči centrální moci. Podle rusko-osmanské smlouvy Osmanská říše nesměla na územích těchto dvou provincií vojensky operovat bez předchozího souhlasu ruského cara.

Řecké povstání propuklo v březnu 1821 v Moldavsku, kde **v té době se nacházejí** Ypsilantis **adresoval** všem Řekům **výzvu** k odporu proti osmanskému utlačovateli. Výzva se však nesečkala s valným ohlasem. Navíc Rusko, v jehož podporu eteristé rovněž doufali, tuto akci odsoudilo. Vzpouza byla rychle Turky potlačena a Ypsilantis prchl do habsburské monarchie, kde však byl zatčen a až do roku 1827 vězněn.

Souběžně s moldavským vystoupením začalo v samotném Řecku povstání, které postupně nabylo na mnohem větší síle. Řekové bojovali nejen za svoje osvobození z područí Osmanské říše, ale zároveň za svoji ortodoxní víru proti islámu. Na obou stranách bylo na denním pořádku masové vyvražďování, někdy i celých vesnic. Největší a nejznámější *masakr* se odehrál v dubnu 1822 na ostrově *Chios*, kde sultánova vojska povražďila na osmdesát dva tisíc Řeků a dalších padesát tisíc jich vzala do otroctví. Jen asi dvacet tři tisíc Řeků z ostrova unikly. Pouhé necelé dva tisíce obyvatel bylo masakru ušetřeno. Díky této události se v evropských jazycích vžilo řecké označení katastrofa. Rovněž byl zavražděn konstantinopolský patriarcha Gregorios V. (1738-1822), kterého turečtí janičáři oběsili na bráně sídla patriarchátu. Tento akt byl následován podobným scénářem, podle kterého byli vražděni ortodoxní biskupové v dalších městech. Naproti tomu se i Řekové dopouštěli velkých represí na osmanském obyvatelstvu. Snad největším z nich bylo vyvražďení Turků po dobytí peloponéského správního střediska Tripolisu.

Na samotném počátku povstání byla na shromáždění v Epidauru vyhlášena řecká nezávislost a zvolena prozatímní vláda v čele s Alexandrem Mavrokordatosem (1791-1865). Proti tomu se však ostře postavil stoupenec prorusky orientovaného Ioannise Kappodistriase hrdina předchozích proti osmanských bojů generál Theodor Kolokotronis (1770-1843), který v čele svých jednotek rozpoutal občanskou válku. Ta trvala od roku 1823 do roku 1825. Pro Kolokotronise byla neúspěšná, v roce 1825 byl zajat a odsouzen k trestu smrti. Nakonec však byl omilostněn.

Řecké povstání se setkalo s velkým ohlasem prakticky po celém světě, od Spojených států amerických po Rusko. Západní Evropa sympatizovala s Řeky i díky dohasínajícím idejím klasicismu, východní Evropa i kvůli pravoslavné víře. Mimo

řecké území začaly vznikat *filhelénské spolky*, které řeckou snahu o nabytí svobody podporovaly materiálně (i zbraněmi) i finančně, a dokonce také organizováním dobrovolných bojovníků [jedním z nich byl britský básník Georg Gordon Byron, (1788-1824), který v boji v Řecku zahynul]. Filhelénové na celém světě kromě podpory řeckého povstání ve svých idejích šířili řeckou osvětu, a to pomocí letáků, novin a časopiseckých článků. Na takový ohlas museli reagovat i diplomaté. Jedním z diplomatických projevů filhelénské aktivity byla v roce 1824 uskutečněná konference vyslanců evropských zemí v Petrohradě. Jasně si vytýčila cíl - řešení řecké otázky.

Vlády evropských mocností se v odkazu na panovnický legitimismus, který byl garantovaný Vídeňským kongresem, stavěly k boji Řeků rezervovaně. První zemí, jež si uvědomila možný profit z řecké otázky, byla Velká Británie, a to na jaře 1823. Záhy začala poskytovat Řekům finanční půjčky (např. půjčka londýnské pobočky největšího amerického bankovního domu založeného v roce 1812 City Bank řecké vládě) a de facto uznala řecký národně-osvobozenecký boj jako morálně oprávněný. Velká Británie se tímto snažila prosadit svůj vliv na Balkáně na úkor Ruska.

Sultán pochopil, že vzhledem ke změněnému kurzu na poli evropské politiky sám povstání nepotlačí, i když mu jistou šanci nabízela občanská válka, která vypukla mezi dvěma tábory Řeků (peloponéská vojska v čele s Theodorosem Kolokotronisem, 1770-1843 a křídlo tzv. politiků, které tvořili hlavně fanarioté a vyšší třída). Sultán Mahmut II. (1785-1839) se proto roku 1824 obrátil s prosbou o pomoc na egyptského místodržícího Muhammada Alího Paši (1769-1808-1848). Za pomoc proti povstalcům mu slíbil Krétu. Na počátku roku 1825 spojená osmanko-egyptská vojska vedená Ibrahímem Pašou vydrancovala několik řeckých ostrovů a vylodila se na Krétě. Řečtí činitelé se rozhodli hledat pomoc v zahraničí. Předložili evropským mocnostem návrhy, které jim v případě pomoci zaručovaly jejich budoucí hegemonii nad Řeckem. Řecká politická scéna se tím rozdělila na tři zájmové frakce: ruskou, britskou a francouzskou. První dvě měly převahu a dohodly se na jmenování Ioannise Kapodistriase představitelem Řecka.

Když osmanská říše nerespektovala požadavek Velké Británie, Francie a Ruska, kterým tyto evropské velmoci vyzvaly v srpnu 1827 Osmanskou říši uznat řeckou autonomii, Velká Británie, Francie a Rusko uvalily námořní blokádu na osmanko-egyptské loďstvo. Napjatá situace vyústila 20. října 1827 v námořní bitvě

u Navarina, ve které proti sobě stály osmanko-egyptská a britsko-francouzsko-ruská koalice. Skončila naprostým zdecimováním osmanko-egyptské námořní síly.

Výsledek bitvy mezinárodní situaci ještě více zkomplikoval. Osmanská říše místo ustoupení evropským velmocím ve svých nárocích přitvrdilo: žádalo satisfakci za potopená plavidla a další nevměšování západních monarchií do řecké otázky. Navíc Osmanská říše uzavřela průchod Bosporem a Dardanelami pro západní lodě. Velká Británie spolu s Francií a Ruskem odpověděly odvoláním svých diplomatů z Istanbulu. Rusko navíc vyhlásilo Osmanské říši válku, a tak musela Vysoká porta většinu své armády přesunout na sever k hranicím s Ruskem. Velká Británie s Francií se zasadily o to, aby většina egyptské armády opustila Peloponés. Tím nastaly výhodné podmínky pro Řeky, kteří mohli obnovit vojenské akce proti osmanské nadvládě. Tyto události měly za následek další jednání mezi evropskými mocnostmi, které nakonec vyústily v podepsání *Londýnského protokolu* 22. března 1829, který stanovoval hranice mezi Řeckem a Osmanskou říší a k tomu míru řecké autonomie. Nikoli ještě samostatnosti.

Osmanská říše byla mezitím Ruskem poražena a donucena přistoupit na podmínky *Londýnského protokolu*. Další jednání stanovila, že představitel nově vznikajícího řeckého státu nebude pocházet ze zájmových skupin ani jedné z evropských mocností. Časem však byly podmínky pozměněny: území nového Řecka bylo zmenšeno a do jeho čela se měl postavit pozdější belgický král Leopold Sachsen-Koburg-Saalfeld (1790-1865). Ten měl být ochoten řeckou korunu přijmout pod podmínkou, že se Řekové vyjádří kladně pro jeho zvolení. Evropské velmoci byly ochotny mu poskytnout vojska, než by se mu podařilo sestavit armádu ryze řeckou. A dále byly ochotny se zavázat k ochraně řeckého obyvatelstva na Krétě a dalších ostrovech, které zůstaly Osmanské říši. Velká Británie, Francie a Rusko se však učinit takové kroky zdráhaly, a proto se Leopold vlády v Řecku zřekl.

Situaci v Řecku rozřešil až Ioannis Kapodistrias, který se stal na základě rozhodnutí trizinského shromáždění *kyvernetisem* (*guvernérem*). Dbal na zlepšení veřejného pořádku, zlikvidoval pirátství v Egejském moři, zakládal školy a instituce, založil první řeckou banku, snažil se o zlepšení hospodářské situace a zcela reorganizoval systém samosprávy v Řecku, kterou se snažil připodobnit západoevropským standardům.

Londýnský protokol, podepsaný v březnu 1829, psal jen o řecké autonomii, nikoli nezávislosti. Tento stav přestal platit po vítězství Ruska nad Turky v rusko-

osmanské válce (1828-1829), kdy se Petrohrad přiklonil k řeckému požadavku na úplnou nezávislost Řecka na Osmanské říši. Tato nezávislost byla uznána londýnskou konferencí velvyslanců 3. února 1830. Na podzimní schůzce této londýnskou konference roku 1830, pak byly definovány hranice nově vzniklého Řeckého království, jehož prvním králem se stal v roce 1832 Ota Bavorský (1832-1862). Nezávislost byla definitivně garantována Konstantinopolskou smlouvou z července 1832.

Díky povstání Řecko získalo na Osmanské říši samostatnost. Osmanská říše k tomu musela rovněž Srbsku, Moldavsku a Valašsku přiznat v rámci své říše autonomní postavení. Jižní rameno ústí Dunaje se stalo ruskou hranicí a ruské loďstvo mělo zaručeno volnou plavbu úžinami Bospor a Dardanely. Řekové se stali prvním národem v Osmanské říši, který získal nezávislý vlastní stát.

K revolučnímu vystoupení došlo ve dvacátých letech 19. století rovněž v konzervativním samoděržavném Rusku. Jednalo se o vyvrcholení tzv. děkabristického hnutí, k němuž došlo v prosinci roku 1825 (v ruštině se prosinec označuje termínem „děkabr“). Impulzem k povstání se stalo náhlé úmrtí cara-imperátora Alexandra I. při inspekční cestě po jižním Rusku v Taganrogu dne 1. prosince 1825. Pro opoziční intelektuály sdružené do děkabristických kroužků stejně jako pro celou ruskou společnost byl charakteristický panovnický legitimismus: přesvědčení, že panování je dáno od Boha a nikdo světský je nesmí zpochybnit. Signálem pro tajné organizace, které již několik let v Rusku připravovaly více či méně radikální změny, tedy měl být okamžik jeho smrti.

Kořen reformních / revolučních myšlenek tkvěl v době napoleonských válek a ve spolcích svobodomyšlných osob napodobujících v západoevropských zednářských lóžích se inspirující organizace. Dalším nikoli zanedbatelným kořenem byla skutečnost, že imperátor Alexandr I. vojákům odcházejícím do boje s Napoleonovými vojsky sliboval, že po vítězné válce získají značné prebendy, ruská říše nesmírně zbohatne a nebudou tudíž muset platit daně. Poválečná realita prázdné státní pokladny však přinutila Alexandra nejen slib nedodržet, ale dokonce i daně ještě zvýšit. Ve spojitosti s poznáním západoevropské reality, v níž se již zřetelně zrcadlila osvícenská hodnota lidského života, začali především ruští intelektuálové uvažovat o změnách v Rusku. Pod vlivem západoevropského zednářství vytvářeli tajné spolky, které si v zednářském duchu dávali i eufemistické názvy, jako např. *Zelená lampa*, *Spolek Archanděla Gabriela*, a scházeli se v nich na

seancích, při kterých vytvářeli vize budoucího lepšího Ruska. Někteří, zejména příslušníci *Severního a Jižního spolku* zašli tak daleko, že uvažovali o konci samoděržaví, ustavení republiky a přijetí ústavy. Mezi nejhrolivější propagátory razantních státoprávních změn patřili Pavel I. Pěstel (1793-1826) a Nikita M. Muravjov (1795-1843). Nejen tyto dva si byli vědomi, že největší překážkou jakýchkoli změn je car-imperátor. Protože však panovník byl v Rusku obecně považován za nedotknutelného, neodvažovali se na něj spáchat atentát, ale očekávali jeho přirozený skon. Ten v případě Alexandra I. nastal zcela nečekaně, při inspekční cestě po Rusku na tyfus. Revolucionáři na převzetí moci nebyli připraveni. Ukázalo se, že jejich vize jsou jen teorií, pouhými fikcemi. A proto jediné, na co se zmohli, bylo odmítnutí tradičního holdu novému caru. To ale až poté, co uznali, že novým ruským panovníkem se stane Alexandrův nejstarší bratr Konstantin (Alexandr zemřel bezdětný). Konstantin (1779-1831) ovšem v roce 1821 uzavřel s Alexandrem tajnou romanovskou dohodu reflektující Konstantinův morgantický sňatek s polskou hraběnkou Joannou Grudzińskou (1791-1831). Podle zmíněné romanovské smlouvy se měl stát nástupcem mladší ze dvou Alexandrových bratrů Mikuláš. Obecně se o smlouvě nevědělo, a tak mohli revolucionáři využít tvrzení, že proradnou klikou byl odstraněn nejen úřadující car, ale i jeho legitimní nástupce Konstantin. Když měli podle tradice skutečnému novému caru Mikulášovi přísahat vojáci v Petrohradě, někteří z nich to s odkazem na výše uvedené odmítli. Povstání však zůstalo torzem bez jednotného velení. Vojska věrná Mikulášovi nejprve obklíčila povstalce na Senátním náměstí a poté i v jiných částech Petrohradu. Když se následujícího dne pokusila lůza využít nepřehledné situace, byla k poslušnosti donucena nejen silou, ale i okamžitým zveřejněním Mikulášova nástupnického manifestu. Stalo se tak obvyklým způsobem, při ranní mši, za policejní a vojenské asistence. Na rychlém a bezproblémovém vyhlášení manifestu spojeném s represivními zásahy měl značný podíl přední ruský politik, tvůrce tzv. Třetího oddělení carské kanceláře plnicí roli skutečné tajné policie Alexandr Ch. Benkendorff (1783-1844).

Benkendorff se také výrazně podílel na potrestání účastníků povstání – byl jedním ze sedmi členů ústřední vyšetřovací komise, jejíž každý člen řídil činnost jednoho výboru. Benkendorffovými výsledky a následnými návrhy na potrestání prošli všichni čelní představitelé povstání. Pět účastníků prosincového – děkabristického - povstání bylo popraveno: Pavel I. Pěstel (1793-1826), Sergej I. Muravjov-Apostol (1796-1826), Michail P. Bestjužev-Rjumin (1801-1826), Petr G. Kachovskij (1797-

1826) a Kondratij F. Rylejev (1795-1826). Dalšíh 120 účastníků bylo posláno na nucené práce a do vyhnanství na Sibiř. A ještě další stovky byly poslány ke kavkazským vojenským jednotkám, kde ve střetech s kavkazskými horaly mohli prokazovat oddanost k ruské říši.

Ruské děkabristé povstání bylo co do počtu účastníků velmi malé. I když k němu přičteme několik dalších revolt, např. odpor Společnosti sjednocených Slovanů, která v lednu 1826 protestovala proti ruskému samoděržaví na území dnešní Ukrajiny, nepřekročí počet jeho účastníků několik tisíc. Přesto se jednalo o povstání, které tím, že ohrozilo podstatu ruského samoděržaví, vyvolalo v ruských vládnoucích kruzích velké obavy. Car Mikuláš I. (1796-1825-1855) si to velmi dobře uvědomoval, a proto vůči jeho účastníkům tak tvrdě zasáhnul a do budoucna činil vše proto, aby nemohlo dojít k nové revoltě.

Čím bylo tak malé povstání nebezpečné? Rusko přece prošlo za dobu své dosavadní existence řadou velkých rolnických vzpour a žádná z nich samotnou podstatu samoděržaví neohrozila. Děkabristické povstání se totiž od těchto selských rebelií výrazně lišilo. Nespokojenost se samoděržavím dala najevo elita ruské společnosti. Potomci šlechtických rodů, důstojníci, příslušníci inteligence. Vládní kruhy z toho byly konsternovány. Domnívaly se, že ruský stát se vyvíjí harmonicky, že státně národní idea mocensky držaná A. Ch. Benkendorffem, později teoreticky zformulovaná Sergejem S. Uvarovem do podoby jednoty ruského cara, pravoslavné církve a ruského lidu, tedy tzv. triády je nezpochybnitelná.²³⁹

2. Francouzská červencová revoluce

vypukla jako reakce na způsob vlády krále Karla X. (1824-1830) – bratra Ludvíka XVIII. (1814-1824) -, který v rozporu s ústavou rozpustil v březnu 1830 poslaneckou sněmovnu. Nelíbilo se mu, že v ní zasedají příslušníci opozice a svoje opoziční názory v ní dávají najevo. Když byli tito příslušníci opozice zvoleni do sněmovny podruhé, Karel X. vydal 26. července 1830 čtyři ordonance (královské dekrety), na základě kterých rozpustil sněmovnu, která se ještě ani nesešla, zavedl předběžnou cenzuru a nový volební řád, na základě kterého mohli volit pouze pozemkoví vlastníci. Volebního práva tím zbavil téměř tři čtvrtiny dosavadních voličů. To si opozice nenechala líbit. Jeden z redaktorů vlivných novin pařížských *Le*

---

²³⁹ Srov. Jaroslav ŠEDIVÝ, *Děkabristé: anatomie nezdařeného pokusu*. Praha 2000.

National vyjadřujících názor opozice, pozdější politik a historik Louis Adolphe Thiers (1797-1877) publikoval protest. Následujícího dne, 27. července 1830, davy studentů, gardistů a dělníků začaly v ulicích Paříže budovat barikády a útočit na vládní budovy. Byla obnovena Národní garda v čele s legendárním vůdcem z roku 1789 generálem markýzem Lafayetteem (1757-1834).

Vláda v čele s knížetem Julesem de Polignac (1780-1847) byla vývojem událostí zaskočena. Když 28. července povstalci ovládli radnici a většina vládního vojska se postavila na stranu revolucionářů, byly zbytky provládně loajálního vojska 29. července z Paříže staženy. Karel X. abdikoval 2. srpna 1830 ve prospěch svého vnuka Jindřicha a uprchl v ženském převleku do Velké Británie. Jindřich však na trůn nenastoupil. Dne 7. srpna 1830 se posledním francouzským králem, oficiálně „*králem Francouzů*“, stal vůdce liberálních monarchistů Ludvík Filip Orleánský (1773-1850) pocházející s orleánské větve Bourbonů. Na místo bílého praporu Bourbonů byla obnovena trojbarevná revoluční vlajka. Vrátila se ústavní listina z roku 1814, volební právo bylo rozšířeno na 170 tisíc lidí. Byla též garantována tisková svoboda.

Mezi vítězi však nastal rozkol. Většina, v čele se zmíněným Louisem Thiersem a dalším francouzským politikem a historikem Francoisem Guizotem (1787-1874) usilovala o zavedení konstituční monarchie. Tu měla zajistit ústava garantující odpovědnost ministrů vůči parlamentu, nižší volební census a nový monarcha. Radikálnější strana vedená markýzem Lafayetteem a Jacquem Laffitem (1767-1844) usilovala o rozšíření politických práv a o přetvoření Francie v republiku. Nový panovník zprvu mezi oběma skupinami lavíroval a současně se snažil co nejrychleji dosáhnout uznání evropskými velmocemi. To neproběhlo bez komplikací. Francouzská červencová revoluce totiž vedla k obnově soudržnosti tzv. východních velmocí. Na vývoj v Paříži východní velmoci, k nimž se tehdy počítalo Rusko, Rakousko a Prusko, reagovaly prohlášením, v němž se zavazovaly udržet systém z roku 1815, a nabádaly nový režim ve Francii k respektování dosavadního evropského řádu. V podstatě však chápaly, že proti této revoluci nemají možnost zasáhnout. Šlo jim proto pouze o to, aby se dále nešířila. Ochota Ludvíka Filipa ke kompromisům nakonec umožnila, aby nový režim nejdříve uznala Velká Británie, pak Rakousko a Prusko. Po nich následovaly téměř všechny evropské státy. Výjimkou bylo Rusko, které v srpnu 1830 s Francií přerušilo diplomatické styky. Ruský car Mikuláš I. po několik měsíců odmítal uznat „*Uzurpátora*“ v Paříži. Pokoušel se ostatní velmoci podnítit k vojenskému zásahu: Jeho diplomatické úsilí směřující k prosazení

intervence či alespoň o obnovení proti-francouzské koalice však ztroskotalo. A tak v lednu 1831, byť s velkou nechutí, Ludvíka Filipa jako krále Francouzů uznal. Francie mezi tím dostala novou ústavu, stala se konstituční monarchií (označovanou též jako Červencová monarchie), volební census se snížil ze tří set franků roční daně z majetku na dvě stě. Tím stoupl v třiceti miliónovém francouzském národě počet voličů z devadesáti čtyř tisíc na dvě stě čtyřicet jedna tisíc.

Pro další mezinárodní vývoj bylo podstatné, že červencová revoluce zvýraznila zahraniční orientaci Francie na Velkou Británii. Politikové na obou březích Lamanšského průlivu dávali otevřeněji než dříve najevo, že by jejich země mohly spolupracovat při obraně liberálních idejí a institucí. Proto historiografie hovoří o tzv. liberální alianci třicátých let 19. století. Tento stav v podstatě vyhovoval i Rakousku, neboť se od dvacátých let 19. století obávalo rusko-francouzského sblížení. Sblížení Francie s Velkou Británií, se kterou si Rusko rozhodně nekonvenovalo, dávalo dostatečnou záruku, že k tomu nedojde.

3. Belgická revoluce

Rozhodnutím vídeňského kongresu z roku 1815 vzniklo Spojené království nizozemské, do něhož, kromě Spojených nizozemských provincií bylo zahrnuto i někdejší Rakouské Nizozemí (v podstatě dnešní Belgie), Lucembursko a území Lutyšského biskupství. V novém státě se však projeví hluboké politické, hospodářské, národnostní i náboženské rozpory. Třebaže belgické obyvatelstvo tvořilo nadpoloviční většinu, jeho zastoupení ve sněmovně tomu neodpovídalo. Většina Belgičanů byla katolického vyznání, z čehož pramenil odpor vůči protestantskému severu.

Revoluce, která 25. srpna 1830 propukla v Bruselu, během několika dní ovládla téměř celé území dnešní Belgie. Dne 22. listopadu 1830 vyhlásil její Národní kongres úplnou nezávislost země. Zpočátku nešlo o odtržení, ale jen o hospodářské a správní oddělení při zachování unie. Nizozemská vláda s tím nesouhlasila a požádala o pomoc Prusko, které mělo na základě rozhodnutí z roku 1815 v pevnosti Lucemburk posádku. Berlín však odmítl jednat bez souhlasu Londýna. Britský premiér, někdejší vítěz u Waterloo Artur Wellesley vévoda z Wellingtonu (1769-1852) se obával, že pruská akce by se mohla stát záminkou k zásahu Francie. Inicioval proto svolání mezinárodní konference, jejíž jednání začalo ještě v listopadu 1830 v Londýně. Dne 20. prosince 1830 dospěli zástupci pěti velmocí k dohodě o

nezávislosti Belgie. Tím však ještě nebyly překonány všechny problémy. Jednání proto musela pokračovat. V červenci 1831 rozhodla londýnská konference o belgických hranicích. Dne 26. července 1831 byla v britské metropoli podepsána nizozemsko-belgická smlouva, jíž i Haag uznal nezávislost Belgie. Nizozemský král Vilém I. (1772-1813-1840-1843) se však nehodlal smířit se vzniklou situací. Na počátku srpna 1831 zrušil příměří a nizozemské jednotky vpadly do Belgie. Velmoci tentokrát jednaly rychle – z pověření londýnské konference Francie vojensky zasáhla ve prospěch belgické nezávislosti. Definitivní řešení belgické otázky však přinesl až londýnský protokol z 19. dubna 1839, jímž byla Belgii přičtena západní část Lucemburska s valonsky mluvícím obyvatelstvem.

Vznik nezávislé Belgie byl nesporným průlomem do systému vídeňského kongresu. Došlo k němu patrně proto, že Rusko bylo zaměstnáno polským povstáním a že mezi Francií a Rakouskem vzrůstalo napětí kvůli italským záležitostem.

4. Polská revoluce

Vypuknutí povstání v Království polském (Kongresovce) 29. listopadu 1830 bylo důsledkem dlouhodobého hnutí polské elity za obnovu polské národní samostatnosti. Jako bezprostřední impulzy zapůsobily zprávy o červencové revoluci ve Francii a o boji Belgičanů za nezávislost. Polský sejm v reakci zejména na belgické události rozhodl 25. ledna 1831 o sesazení cara Mikuláše I. z polského trůnu, tedy z pozice polského krále. V reakci na to počátkem února 1831 začalo ruské tažení proti povstalcům. Početně slabší polské síly, navíc rozptýlené ve velkém prostoru, nedokázaly odolat náporu. Rozhodnutí přinesla porážka Poláků v bitvě u městečka Ostrolęky 26. května 1831. Bojům však nebyl konec. Ruský generál Ivan F. Paskevič (1782-1856) zahájil útok na obklíčenou Varšavu až 6. září 1831. Ovšem už o dva dny později město kapitulovalo a krátce nato byl zlikvidován odpor povstalců v celé zemi. Tisíce polských důstojníků a vojáků odešly do emigrace. Organickým statutem z 26. února 1832 byla zrušena polská ústava z roku 1815, polský sejm i samostatné polské ozbrojené síly.

Pokud šlo o naději na pomoc ze zahraničí, pak Prusko a Rakousko byly zcela protirevoluční – z obavy před šířením povstání na svoje území přesunuly k hranicím svých záborů značné vojenské síly. Britské veřejné mínění sice stálo na straně Poláků a tehdejší britský ministr zahraničí, nyní stoupenec whigů Henry Palmerston

(1784-1865) přijal v Londýně polskou delegaci, aby jí vyjádřil sympatie. Současně však oficiální britské politika sdělovala, že pro Poláky nemůže nic udělat: Rusko vládne Polsku na základě uznaných smluvních práv, která není možné zpochybnit. Francouzi začali jednat, jako kdyby byla polská otázka problémem evropské diplomacie. Odsoudili ruský zásah, navrhli konferenci, která měla Rusku doporučit, jaké reformy má v Polsku provést. To však bylo vše. Polská otázka se předmětem diplomatického jednání nestala. Dosavadní stav – rozdělení Polska bylo považováno za optimální řešení, jehož součástí bylo uznání legitimismu.

Výbuch povstání v Paříži, Bruselu a Varšavě opět povzbudil italské karbonáře. V únoru 1831 vypukla jejich povstání v Modeně, Bologni a Parmě a odtud se rozšířila do Církevního státu. Metternich byl připraven na vojenskou intervenci. Oprávněně se obával rozšíření povstání na rakouské provincie v severní Itálii. Nehledě na francouzské protesty vstoupila rakouská armáda do povstaleckých zemí a porazila vzbuřenecká vojska. Moc byla vrácena do rukou papeže, vévody modenského a vévodkyně parmské. Konference představitelů šesti zemí, která se pak sešla v Římě, předala papeži v květnu 1831 memorandum doporučující reformy. K těm však nedošlo, a tak se v roce 1832 rozhořela nová povstání. Proti nim zasahovala jak rakouská tak francouzská vojska. Kromě toho se radikalizovala část italské protirakouské opozice. Od roku 1831 např. začal získávat stoupence Giuseppe Mazzini (1805-1872), původně karbonář. V Marseille založil nový spolek Mladá Itálie usilující o morální obrození italského národa a o jeho sjednocení v italské republice.

Další velký konflikt se na počátku třicátých let 19. století rozhořel mezi osmanským sultánem a jeho podřízeným, egyptským místokrálem. Funkci egyptského místokrále, který plnil roli „pouhého“ sultánova náměstka na egyptském území, vykonával v letech 1805-1848 paša Muhammed Ali (1769-1848). Muhammed Ali byl roku 1799 jmenován sultánem Mahmutem II. (1785-1839) velitelem osmanko-egyptských vojsk bojujících proti Napoleonovi. Poté, co Napoleon opustil Egypt, Muhammed Ali ovládl s pomocí armády celý Egypt. Podařilo se mu jej uhájit před nájezdy útočných beduínů a stabilizovat zemi. Sultán jej za to v roce 1805 jmenoval v Egyptě místokrálem. Muhammed Ali však nezůstal jen poslušným podřízeným: záhy zahájil vlastní zahraniční politiku, jejíž součástí byla jeho expanze na Arabský poloostrov, do Súdánu a do východního Středomoří. Vrcholem Muhammedovy expanze bylo jeho získání celé Sýrie, a to v roce 1831.

V roce 1827 Muhammed Ali poskytl sultánovi vojenskou pomoc proti evropským velmocem v řecké otázce, konkrétně v bitvě u Navarina. Bitva skončila pro osmansko-egyptské jednotky neslavně. Muhammed Ali proto požadoval po sultánovi náhradu škody. Když se mu jí nedostalo, vyhlásil v roce 1831 sultánovi válku. Eskalaci osmansko-egyptských sporů zabránily velmoci tím, že přinutili egyptského krále spokojit se se ziskem Sýrie. Jenomže skutečným cílem Muhammeda Ali bylo posílit svoje postavení vůči svému dosavadnímu „nadřízenému“. Dalším krokem, který z Muhammedovy strany následoval v roce 1832, bylo jeho nové vypovězení poslušnosti svému dosavadnímu vládci, sultánovi. Velká Británie a Francie se obávaly, že se sultán obrátí se žádostí o pomoc k carovi. Vždyť lodě ruského válečného námořnictva opustily mateřský přístav v krymském Sevastopolu a směřovaly k Bosporu. Velká Británie a Francie se rozhodly přimět egyptského místokrále k poslušnosti dříve, než do konfliktu Rusko vstoupí: jejich válečná eskadra plující k egyptským břehům měla vyvolat nátlak, aby dříve než dojde k válečným střetům, se vyjednal mezi pašou a sultánem mír.

V diplomatických jednáních ohledně egyptsko-osmanského sporu byl nakonec nejúspěšnější vyslanec ruského cara Mikuláše I. hrabě Orlov, který v tureckém Ünkar Iskelessi vyjednal s Osmanskou říší smlouvu, která kromě závazku Osmanské říše a Egypta radit se o všech záležitostech, jež by se týkaly společných záležitostí, zavazovala Osmanskou říši uzavřít cizím válečným lodím vstup do Dardanel. To bylo výhodné zejména pro Rusko, které si tím zajistilo bezpečnost na Černém moři.

Nelibost vůči takto koncipované smlouvě dal najevo britský ministr zahraničí Henry Palmerstone. Jeho zneklidnění z rostoucího ruského vlivu ještě vzrostlo, když zjistil, že souběžně dochází k rusko-rakouskému sblížení. Z rakouské strany se jednalo o snahu získat v ruském carovi oporu před revolučními otřesy ohrožujícími habsburskou monarchii. Rakouské úsilí se brzy stalo realitou: v září 1833 se v Mnichově Hradišti sešli rakouský císař František I., ruský car Mikuláš I. a pruský následník trůnu Friedrich Vilém IV. (1795-1840-1861). Rakousko a Rusko zde podepsaly smlouvu, kterou se zavázaly udržovat v Osmanské říši status quo a nejen v této oblasti si pomáhat v případě jakýchkoli revolučních pokusů. Snad tím měla znovu ožít myšlenka Svatoalianční jednoty.

Žádnou z uvedených smluv však nebyl konflikt egyptského místokrále Muhammada Ali a osmanského sultána Mahmuda II., kterého po jeho smrti 30. června 1839 nahradil jeho nejstarší syn Abdülmecit I. (1823-1839-1861), zcela urovnán. Naopak, Abdülmecit, který vstoupil do dění konfliktu, který se od jara 1839 opět

odehrával mezi egyptským místokrálem a cařihradským sultánem, se snažil ze všech sil dosáhnout konečného vítězství. Jenomže Muhammad Ali byl, snad i zásluhou střídání na osmanském trůně, úspěšnější. Opět se zdálo, že je Osmanská říše na kolenou, že bude poražena. Jenomže nebezpečí, že bude Osmanská říše oslabena, vyvolalo mezi západoevropskými velmocemi obavy z narušení rovnováhy sil tak pečlivě střežené od Vídeňského kongresu. Aby k oslabení skutečně nedošlo, Metternich se aktivoval ve vypracování plánu na zachování Osmanské říše jako legitimní monarchie v jejich původních hranicích. Obdobně učinilo Rusko, které nabylo přesvědčení, že nechce vidět v Cařihradě novou, silnější a energičtější dynastii, jakou by reprezentoval Muhammed Ali. A Velká Británie činila především vše pro to, aby se Rusové nepřiblížili k Bosporu.

Francie, jako jediná mezi evropskými zeměmi, stála na opačné straně. Dlouhodobě soupeřila s Velkou Británií. V africké oblasti a Středozemním moři se situace vyhrtila po egyptském podmanění Alžíru. Království Ludvíka Napoleona se v této oblasti přihlásilo k mocenskému odkazu Napoleona Bonaparta. S tím se nesla vzpomínka, jak vztyčit u Nilu francouzskou vlajku.

Vzpomínkami na Napoleona, které se staly zřejmé i dalším zemím, ovšem Francie vzkřísila někdejší protifrancouzskou koalici. Dne 15. července 1840 se Rakousko, Rusko, Prusko a Velká Británie v Londýně dohodly na podpoře sultána a na vyhlášení ultimáta egyptskému místokráli, chráněnci Francouzů. O rok později, po námořním vítězství v Levantě, zahájil Egypt vojenský a Francie diplomatický ústup. Dne 13. července 1841 podepsaly Rakousko, Rusko, Prusko, Velká Británie, Francie a Osmanská říše v Londýně mírovou smlouvu, kterou osmanko-egyptský spor ukončily zachováním statusu quo. Její součástí byla smlouva o úžinách: Dardanely a Bospor měly být v případě války uzavřeny pro válečná loďstva všech zemí.

5. Průmyslová revoluce

Průmyslová revoluce představuje zásadní proměnu zemědělství, výroby, těžby, dopravy i dalších hospodářských sektorů. Stěžejní se pro průmyslovou revoluci stal přechod od ruční výroby v manufakturách k tovární strojní velkovýrobě. Následkem toho docházelo k dělbě práce a k výrobní specializaci. Jako důsledek průmyslové revoluce se objevily zásadní společenské, kulturní i politické změny.

Proces průmyslové revoluce byl zahájen v 18. století ve Velké Británii. Za symbol průmyslové revoluce je považován parní stroj, i když průmyslovou revoluci

provázelo obrovské rozšíření a rozvoj strojů všeho druhu. Nové stroje se nejprve uplatňovaly v textilní výrobě. Šlo o spřádací stroje, které dokázaly už v době vynálezu parního stroje zpracovat sto cívek nití najednou; mechanický tkalcovský stav tkal několikrát rychleji než tkadlec a válcový potiskovací stroj, který na látku tiskl různobarevné vzorky, zastal tolik práce jako předtím několik desítek dělníků. První návrh šicího stroje byl patentován již roku 1790, a to ve Velké Británii, ale do praxe se šicí stroj uvedl až zásluhou rakouského vynálezce Josefa Madespergera (1868-1850), a to roku 1814. Šití vázaným stehem s dvojí nití, strojní jehlou a člunkem vynalezl roku 1833 Američan Walter Hunt (1796-1859). Na něj navázal jeho krajan Isaac Merit Singer (1811-1875): zjednodušil člunkový stroj, opatřil jej patkou, napínáním nití a pedálem. Zároveň zavedl leasingový prodej strojů. Značka Singer se pak záhy stala synonymem pro pojem šicí stroj. Šicí stroj s elektrickým pohonem uvedl na trh Isaac Singer v roce 1889.

S rostoucími požadavky na kvalitu strojů se rozvíjel do té doby prakticky neznámý obor - strojírenství. Mnohé součástky strojů byly vyrobeny z kovu, pokrok se proto projevil i v hutnictví. Vznikly vysoké pece, ve kterých byla tavba železné rudy mnohem kvalitnější, než tomu bylo doposud. K tomu však již nestačilo dřevo jako topivo. Bylo nutné připravit daleko výhřevnější. Na řadu přišlo uhlí a koks.

Narůstající poptávka po železné rudě a uhlí vedla k rozvoji těžebního průmyslu. Tyto suroviny bylo nutné do továren dopravit, a tak došlo k velkým změnám v dopravě. Tyto změny uvedl vynález parní lokomotivy, který se vztahuje k počátku 19. století. Za tvůrce lokomotivy je považován anglický inženýr George Stephenson (1781-1848). Úspěšně ji předvedl roku 1814. Na kolejích postavených do svahu utáhla osm vagonů o váze třiceti tun. V roce 1823 Stephenson vyprojektoval první veřejnou železniční trať pro dopravu osob, a to mezi britskými městy Stocton a Darlington. Do provozu ji uvedl o dva roky později, roku 1825.

První parní loď sestrojil Američan Robert Fulton (1765-1815) v roce 1803. Plula po amerických Velkých jezerech, řekách Mississippi a Missouri. V Evropě se podobné lodě záhy plavily po Rýně, Dunaji, Seině, Rhôně, po Středozemním moři, Baltském moři a po kanálu La Manche. Roku 1818 přeplul první parník (Savannah) Atlantik a roku 1838 byla zahájena regulérní doprava mezi Velkou Británií a New Yorkem. Další pohyb se uskutečnil prostřednictvím bezdrátové telegrafie: ve třicátých letech 19. století bylo možné díky telegrafu posílat zprávy na dálku.

Průmyslová revoluce se výrazně projevila i v zemědělské produkci. Do té doby převážně obilnářská produkce se rozšířila o nové plodiny – zejména brambory, cukrovku a luštěniny. Zdokonalily se technologie v produkci živočišné i rostlinné výroby. Zvyšovaly se hektarové výnosy i užitkovost hospodářských zvířat. Postupně docházelo k přechodu od trojpolního systému ke střídavému systému obdělávání půdy a k využívání zemědělských strojů.

S průmyslovou revolucí velmi úzce souvisí demografická revoluce, která přinesla nebývalé populační přírůstky. I když svoji roli jistě sehrála skutečnost méně častých válečných konfliktů, rozhodující bylo vytvoření podmínek pro nový demografický model charakteristický nižší natalitou ale delší dobou dožití. K tomu došlo vlivem zlepšení výživy, snadnější přepravy potravin, nových hygienických návyků a dokonalejší zdravotní péči. Zejména od padesátých let 19. století. Významně k nim přispívalo snížení kojenecké a dětské úmrtnosti. Tím se prodloužila střední délka života. Na počátku 19. století se tento ukazatel pohyboval mezi třiceti pěti a čtyřiceti léty (což bylo např. srovnatelné s antickým Řeckem, kde byl jen o něco málo menší), koncem 19. století ve vyspělejších částech Evropy vzrostla na padesát let. Nebyl ovšem v celé Evropě stejný. Např. v Předlitavsku se tento ukazatel pohyboval na čtyřiceti dvou letech, v Rusku na třiceti jednom roku. Naopak ve vyspělejších zemích, Velké Británii a Francii byl o něco vyšší. A tak v roce 1750 měla Evropa na sto čtyřicet milionů obyvatel, v roce 1850 již dvě stě šedesát šest milionů a v roce 1913 čtyři sta šedesát osm milionů obyvatel.

Do výrobního procesu byly v průběhu průmyslové revoluce zaváděny stále nové a nové stroje. Jejich zřetězením vznikala strojní soustava, která se nejčastěji skládala ze tří částí: hnacího stroje, převodu (transmise) a vlastního pracovního stroje (který bezprostředně vyráběl pracovní předmět). První stroje byly z velké části ze dřeva, ale postupně se stále více prosazovalo železo. Kvalita železa se přitom zvyšovala, a to především díky novému topivu – koksu, který se především užíval ve specializovaných výrobnách železa – železárnách. Jistě ale na jeho kvalitě měly vliv technologické změny, tedy změny ve výrobním procesu. Aplikací nových vynálezů (např. válcovací stolice, fréza, vrtačka kovů, zdokonalený soustruh a další) vznikly podmínky pro strojní zpracování železa i pro výrobu strojů stroji. Vznikl tak nový obor – výše již uvedené strojírenství. To výrazně urychlilo celý proces industrializace, další organické součásti průmyslové revoluce.

Z uvedeného je zřejmé, že průmyslovou revoluci tvořil dlouhý řetězec změn zasahujících prakticky do všech sfér života. Začal se odvíjet ve Velké Británii ve druhé polovině 18. století a postupně ovlivnil celou Evropu. Zásadní byla změna výroby, která byla před průmyslovou revolucí soustředěna do vesnic a odehrávala se v jejich jednotlivých chalupách. V polovině 18. století bylo ještě běžné, že si venkované nosili práci domů. To za následujícího půl století již nestačilo. Dělníci museli přicházet do továren, které s ohledem na mohutnící obchod rostly především ve městech. Intenzívně se tím ruku v ruce s průmyslovou výrobou rozvíjel proces urbanizace. Dělníci ovšem považovali stroje za zloděje své domácí práce, a proto je zprvu často ničili. První stroje charakteristické pro průmyslovou výrobu a továrny se začaly objevovat ve Velké Británii v polovině 18. století. V polovině 19. století již měla strojová výroba výraznou převahu nejen ve Velké Británii, ale prakticky v celé Evropě, a téměř zcela vytlačila ruční práci. Zatímco v roce 1820 bylo ve Francii šedesát pět parních strojů, za další čtvrtstoletí jich tam již bylo kolem pěti tisíc.

Průvodním jevem průmyslové revoluce se staly průmyslové výstavy. Vznikly jako souběžný projev doprovázející rozvoje průmyslu, který si vyžadoval prezentace. První průmyslové výstavy byly organizovány ve Velké Británii ve druhé polovině 18. století. Většinou se však jednalo jen o snahu přesvědčit okolí o mimořádném významu průmyslu. Skutečně průmyslové světové výstavy, které by ukazovaly na průmyslovou konkurenci, se konaly až ve druhé polovině 19. století. První skutečná průmyslová výstava prezentující šíři průmyslové činnosti byla zorganizována v roce 1851 v Londýně, druhá pak o čtyři roky později, v roce 1855 v Paříži. V šedesátých a sedmdesátých letech 19. století se průmyslové výstavy rozrostly do podoby umělecko-průmyslových výstav. Taková byla i vídeňská umělecko-průmyslová výstava v roce 1873. Předcházel ji však černý pátek: krach na vídeňské burze. Ten pak na několik let negativně ovlivnil ekonomiky mnohých evropských zemí. Vedl ke světové hospodářské krizi. Tato světová hospodářská krize však nebyla první. Její první příznaky lze pozorovat krátce po napoleonských válkách. Kdežto stará Evropa během nich trpěla zvyšováním vojenských výdajů. Průmyslová revoluce ve Velké Británii učinila v té době velký pokrok, jehož následkem se výrazně zvýšila produktivita a kvalita britské hromadné výroby. Na konci napoleonských válek byla Velká Británie největším průmyslovým vývozcem a nejrozvinutějším státem vůbec. Zároveň se Londýn stal hlavním centrem finančního světa a ovládal většinu koloniálního a zámořského obchodu. Po skončení napoleonských válek nedokázali

kontinentální průmyslníci držet krok s levným britským exportem. Uzavírání kontinentálních firem vedlo k masovému propouštění a nezaměstnanosti. Tím klesala kupní síla obyvatelstva, což ovlivnilo i britský export do Evropy. Rostl pouze vývoz do Spojených států. Ve spojení s dlouhodobou nepřízní počasí v letech 1816 a 1817 se i na britských ostrovech a později i v USA projevila velká hospodářská krize. Vymanění se z ní trvalo řadu let, hospodářská deprese přežívala v mnohých evropských zemích ještě ve dvacátých letech 19. století.

Další velká hospodářská krize potkala Evropu ve druhé polovině třicátých let 19. století.

Střední a východní Evropa v rozvoji průmyslu zaostávala. Přesto i tam dorazila v první polovině 19. století průmyslová revoluce, i tam se následně, ve druhé polovině 19. století pojevovala snaha představovat její výsledky prostřednictvím konání průmyslových výstav. V Praze se ovšem první průmyslová výstava uskutečnila již roku 1791, a to v Klementinu. Byla spojena s významnou politickou událostí. Konala se totiž při příležitosti korunovace císaře Leopolda II. českým králem. Na výstavě, která dokumentovala tehdejší rozvoj českých manufaktur (nikoli ještě skutečného průmyslu), byly k vidění výrobky ze čtyřiceti devíti průmyslových oblastí. Byly to vzorky textilu, turnovské šperky, broušená zrcadla, ukázky prací pražských zlatníků či proslavené nakléřovské knoflíky a krajky. Jistě stojí za zmínku, že právě úspěch klementinské výstavy přispěl k založení tradice pořádání průmyslových výstav nejen u nás, ale i v celém světě. V roce 1891 si tudíž Praha mohla připomenout skvělé, sté výročí konání takové výstavy velkolepou společenskou a kulturní akcí, Jubilejní zemskou výstavou. Pro tuto příležitost bylo ve východní části pražské královské obory Stromovka vybudováno pražské Výstaviště s dominantou Průmyslového paláce. Původně byla tato výstava k stému jubileu plánována jako celozemská, ale pro český odpor proti puntacím ji německé měšťanstvo bojkotovalo. A tak se změnila v přehlídku české podnikavosti, rozvoje a vyspělosti českého průmyslu.²⁴⁰

V roce 1895 se na stejném místě v Praze jako Jubilejní zemská výstava uskutečnila Národopisná výstava československá. Měla za cíl předvést život českého a širěji slovanského lidu. Předcházely jí tři léta přípravných prací v jednotlivých regionech, sto sedmdesát krajských výstav v tuzemsku i v zahraničí a početné

---

²⁴⁰ Srov. xxx

národopisné slavnosti. Vybrané exponáty pak byly z regionů poslány do Prahy. Pražská národopisná výstava měla **tvořit jistý pandant k průmyslovým výstavám. Šlo v nich o vyzdvížení národní zvláštnosti tam, kde průmysl a technika tak skvělé výsledky ukazovat nemohla. Pražská národopisná výstava měla** svůj předobraz ve všeslovanské národopisné výstavě, která byla uspořádána v roce 1867 v Moskvě. Oproti západoevropským umělecko-průmyslovým výstavám soustředujícím se na techniku měla moskevská národopisná výstava přesvědčit obyvatele carského impéria o jeho etnických poutech **s velkým státním celkem, ruským impériem**, o jeho přednostech a současně vyzdvihnout **etnickou** blízkost slovanských sousedů **žijících za hranicemi impéria, ale s ním bytostě soutícím a k němu lnoucím**.

Moskevskou národopisnou výstavu navštívily desítky delegací neruských slovanských národů, včetně Čechů. **Mnohé ji při tom chápaly jako účelovou politickou propagandu. Např.** pro Čechy vedené tehdejšími hlavními postavami české politické reprezentace Františkem Ladislavem Riegrem (1818-1903) a Františkem Palackým (1798-1876) se stala demonstrací mající vyjádřit nesouhlas s nedávno schváleným rakousko-uherským vyrovnáním. Češi se především pokusili postavit českou otázku na bázi hledání vhodných partnerů – na západě ve Francii u císaře Napoleona III., na východě, v Rusku u cara Alexandra II. Ožili tím české frankofilství a rusofilství mající plnit roli berličky jejich národně identifikačních snah a současně hrozící role v podobě domnělých velkých státotvorných spojenců – Francie a Ruska -, kteří pomohou, nebude-li habsburská (habsbursko-uherská) reprezentace ochotna ustoupit českým identifikačním požadavkům.

Vraťme se ale k průmyslovým výstavám konaným zejména ve druhé polovině 19. století ve vyspělé části Evropy. D o p l n i t !!! Jaké byly nejdůležitější, co bylo jejich úkolem, jaký byl jejich význam. K tomu pozn. Na literaturu.

Neodmyslitelnou součástí průmyslové revoluce se ve všech evropských zemích stal obchod. Byl nemyslitelný bez kapitálu, který ve druhé polovině 19. století začaly zprostředkovávat banky. Pionýrem mezi bankami Evropy byla francouzská Société Générale du Crédit Mobilier, která byla založena se státní podporou v roce 1852. Její kapitál se přeléval z Francie i do zahraničí. Např. v roce 1854 tato banka koupila rakouskou železnici a intenzívně do ní investovala. Díky tomu se železniční síť v Rakousku rychle rozšiřovala. Podobně tomu bylo např. i v Rusku.

Co se týče železniční dopravy: ve dvacátých letech 19. století George Stephenson zdokonalil stavbu lokomotiv, začalo se s jejich masovou výrobou a

začalo také intenzivní budování železniční sítě v Evropě (hlavně ve Francii a v Německu). Roku 1837 byla otevřena první železnice v Rakousku. Vedla z Vídně přes Moravu do Haliče s odbočkou do Brna a dále přes Olomouc do Ostravy. Roku 1845 byla dráha prodloužena z Olomouce do Prahy. Roku 1848 byla postavena železnice z Vídně do Prešpurku (Bratislavy). V sedmdesátých až devadesátých letech 19. století byla vytvořena základní síť se spádem do Vídně. V roce 1869 byla v USA dokončena stavba první transkontinentální železnice. Je tedy zřejmé, že nejrychleji, úměrně tempu a kvalitě průmyslové revoluce, se rozvíjela železniční síť ve Velké Británii. Velká Británie měla koncem roku 1860 již patnáct tisíc km železnic, německé tratě deset tisíc, avšak Rusko jen tisíc pět set km. Krymská válka ukázala, jak obrovským problémem tato absence železnic pro carské impérium je. A tak se začalo s jejím intenzivním budováním, většinou na základě zahraničního kapitálu. Díky železnici se doprava zboží nejen v Rusku zrychlila, zlevnila a zvýšil se její celkový objem a bezpečnost při přepravě. A tak se nelze divit, že se od čtyřicátých let 19. století stavby železnic staly důležitou oblastí podnikání. Daly rovněž velký podnět pro rozvoj těžkého průmyslu, znamenaly jeho postupnou převahu nad průmyslem lehkým.

Další podstatnou částí dopravy, jejíž rozvoj se úzce vázal na průmyslovou revoluci, byla lodní doprava. Nešlo přitom jen o nové typy lodí a využívání nového pohonu – parního stroje a jeho provázání s lodním šroubem, které si nechal patentovat roku 1827 český vynálezce Josef Ressel (1793-1857) - ale i o nové přístupové cesty: jak v říční tak námořní dopravě. Začalo se totiž s budováním umělých říčních koryt a jejich propojení. Jako spojnice moří se začaly budovat průplavy. O prokopání Suezského průplavu spojujícího Středozemní a Mrtvé moře se zajímal Napoleon Bonaparte při svém egyptském tažení. Nechal vypracovat studii, která však, v rozporu se skutečností, ukázala, že hladiny obou moří se liší o deset metrů. Proto byl projekt prozatím opuštěn. O projekt se začal znovu zajímat francouzský inženýr a diplomat Ferdinand Lesseps (1805-1894), když byl ve třicátých letech 19. století konzulem v Alexandrii. Nechal si vypracovat nový podrobný projekt od rakouského projektanta Aloise Negrelliho (1799-1858). V roce 1856 se Lesseps stal konzulem v Káhiře, kde téhož roku získal koncesi na stavbu průplavu od egyptského místokrále Saída Paši (1822-1841-1863), který si později zakoupil čtyřicet čtyř procentní podíl ve společnosti *Compagnie universale du canal maritime de Suez*, která kanál stavěla. Ta byla založena za účasti investorů z Francie, Itálie,

Rakouska, Egypta, Ruska i USA. Britská vláda stavbu odmítla. Stavba probíhala jedenáct let, původní rozpočet byl více než dvojnásobně překročen. Ke slavnostnímu otevření průplavu složil Giuseppe Verdi operu *Aida*. Průplav byl slavnostně otevřen 17. listopadu 1869. Měl obrovský pozitivní efekt na zámořský obchod a pronikání Evropanů do Afriky. V roce 1875 se stala největším akcionářem společnosti *Compagnie universelle du canal maritime de Suez* Velká Británie, která převzala podíl od Ismaila Paši, syna Saída Paši. V roce 1888 Konstantinopolská smlouva prohlásila Suezský kanál za neutrální území pod správou Velké Británie a zaručila volný průjezd všem zemím v době míru i války.

Rovněž stavba Panamského průplavu je spojena s projektem Ferdinanda Lessepse. Lessepse jej představil na mezinárodní konferenci Geografické společnosti v Paříži roku 1879. Projekt byl Francouzi přijat. Se stavbou se začalo roku 1880. Budování bylo však obtížnější, než se předpokládalo. Práce byly totiž znepříjemňovány nemocemi typu malárie a žlutá zimnice a v období dešťů sesuvy půdy. A tak projekt v roce 1889 zkrachoval. Do té doby stál dvacet tisíc lidských životů. Znovu byla stavba průplavu zahájena roku 1904, a to Američany. Ti poučení minulými potížemi nejprve vynaložili nemalé prostředky – devadesát tisíc dolarů - na boj s komáry přenášejícími malárii a žlutou zimnici. Ačkoli ani následné kroky nebyly snadné, byla stavba v roce 1914 dokončena. Nejednalo se ovšem o průplav na rovině moře, ale o systém jezer a zdymadel poháněných elektromotory zásobenými elektřinou z vodní elektrárny na panamské přehradě. Odhaduje se, že stavba stála na sedm miliard dnešních dolarů.

Významnou součástí průmyslové revoluce se stalo budování těžkého průmyslu. Jeho středisky se ve druhé polovině 19. století staly Porúří, Slezsko, Jižní Rusko, Ural, americký severovýchod i středozápad. Oproti tomu se ve stejné době staly centry chemického a elektrotechnického průmyslu: Velká Británie, Francie a německé prostředí. Na rozvoji organické chemie měl mimořádný podíl pozdější světoznámý koncern *Interessen-Gemeinschaft Farbenindustrie* (Zájmová skupina průmyslu barev) známý pod zkratkou *I. G. Farben*. V elektrotechnickém průmyslu vynikli již v letech 1750 - 1858 Benjamin Franklin (1706-1790), Alessandro Volta (1745-1827), Michael Faraday (1791-1867). K jejich vynálezům, které byly užity v praxi, náležel zejména elektromagnetický telegraf, telegrafní linky, železnice, parolodě.

6. Dělnické hnutí a vize socialismu

Výše bylo vysvětleno proč a jakým způsobem období 1815-1848 dominoval romantismus. Sledovali jsme jej především z hlediska formování myšlenek moderní národní identity a nacionalismu. Romantismus však ovlivnil i další myšlenkové proudy. Především se jednalo o ideje liberalismu a socialismu. Nebyl to však pouze romantismus, který formování liberálních a socialistických myšlenek ovlivnil. Jejich utváření totiž, a to na prvním místě, přímo souviselo se zvykem porevoluční a ponapoleonské doby hledat a nalézat nová sekulární náboženství. Fascinace průmyslovou revolucí přitom byla tak výrazná, že se tato nová sekulární náboženství dávala do přímé souvislosti s ní. A také se jí podmiňovala: nová sekulární náboženství se musela považovat za vědecká. Sekulární náboženství musela plnit spásnou roli pod praporem moderní vědy. Musela být současně spásná i vědecká. Mimořádnou roli přitom sehrála i jen samotná idea revoluce. Šlo přitom o široký komplex politických a s ní úzce souvisejících dalších hospodářských, sociálních i společenských změn, jejichž cílem se ve dvacátých letech 19. století stala konstituční monarchie. Od ní se pak ve třicátých letech 19. století přešlo k republice, aby se zaklínání revolucí stalo nosné i pro dění 1848-1849, přičemž ideál republiky se spojoval s dosažením demokracie a jeho konkrétního nástroje - všeobecného hlasovacího práva. K jeho plnému prosazení však musely ještě uplynout spousty vody.

Socialismus představuje pro 19. století myšlenkový směr, který se snaží nahradit soukromé vlastnictví a třídní rozdělení společnosti systémem založeným na společném vlastnictví.²⁴¹ Je to soubor idejí předpokládajících proces. Jeho stěžejním atributem je přesvědčení, že sociální spravedlnosti se dosáhne pouze rovností všech. A tu je nutné postupně budovat. Dokud bude mezi lidmi nerovnost, společnost bude nutně nespravedlivá. Protože k této nerovnosti vede soukromé vlastnictví, je nezbytné převést soukromý majetek na společnost a stát, zespolečenštit jej a zestátnit.

Za vyšší stádium socialismu lze považovat komunismus. V podobě myšlenkového směru, který buduje společnost, jež je založena na úplném konci soukromého vlastnictví a plné kolektivizaci společnosti, se začal prosazovat ve třicátých letech 19. století. Šlo o završení ideálu socialistické avantgardy. Ačkoli se

---

²⁴¹ Znakem socialismu se ve třicátých letech 19. století stal starý symbol roku 1791 – rudá vlajka.

komunismus ve své striktní formě nikdy neprosadil, v praxi komunisté jím prosazovanou absolutní rovnost, ke které měl konec soukromého vlastnictví a kolektivizace společnosti přispět, zaměřovali se socialismem a pojmy socialismus a komunismus používali jako synonyma a vzájemně je zaměřovali.

Socialismus vycházel z idejí naplněných prognózováním toho, jak nejlépe dosáhnout přechodu od stavovské a/nebo třídní společnosti ke společnosti plně rovnostářské. V tomto smyslu se socialismus chápal jako logické vyvrcholení toho, co francouzský historik a politik první poloviny 19. století Alexis de Tocqueville (1805-1859) označil za *demokracii* ve smyslu *sociální nivelizace*.²⁴²

Socialismus představoval anticipační teoretizování, které nebylo produktem dělnické třídy, i když to mnozí teoretici socialismu tvrdili. Jednalo se o vize vytvořené intelektuály. Občas se sice objevili někteří teoretici socialismu i z řad dělníků, např. Wilhelm Weitling (1808-1871), Pierre Joseph Proudhon (1809-1865) či August Bebel (1840-1913), ale dominance intelektuálů, kteří se socialistickými vizemi snažili vyniknout, byla jednoznačná.

Socialismus měl hluboké kořeny. Samotný pojem socialismus vychází z latinského výrazu socius, tedy společník, spojenec. Jedním z kořenů socialismu 19. století byla Ústava řeckého filozofa Platóna (427 př. n. l. – 347 př. n. l.), druhým Utopia Thomase Mora. Nicméně jako myšlenkový směr založený na rovnosti se socialismus zkonstituoval až jako reakce na průmyslový kapitalismus, tedy v období průmyslové revoluce v 19. století.

Cílem socialismu 19. století bylo dosažení ideálu rovnosti, spravedlnosti a mezilidské solidarity cestou sociální reformy nebo revoluce. K tomu chtěl dospět cestou zásadní změny majetkových a právních vztahů ve společnosti, změny struktury hospodářství a změny státního zřízení. Socialismus prošel v této podobě ve svém vývoji několika formami. Za stěžejní lze považovat:

- 1) utopický a družstevní socialismus,
- 2) „vědecký“ socialismus čerpající z marxismu,
- 3) reformní socialismus, z něhož vychází sociální demokracie,
- 4) nacionální socialismus
- 5) neomarxismus.

---

²⁴² Srov. Alexis de Tocqueville, *Starý režim a revoluce*. Praha 2003, s. 34.

Pro 19. století jsou stěžejní první tři formy socialismu, ačkoli jejich kořeny, jak bylo uvedeno výše, tkvějí hlouběji v minulosti a naopak rezidua myjí výrazněji novější. Nacionální socialismus a neomarxismus jsou pak charakteristické pro 20. století.

Stěžejní pro všechny formy socialismu, bez ohledu zda pro 19. či 20. století, byla skutečnost, že socialismus jako myšlenkový směr představoval kolektivistickou víru. Zasazoval se za ochranu nejen jednotlivce, jako např. liberalismus, ale i celé společnosti. Socialismus vycházel z toho, že chudým, slabým a utlačovaným nelze zaručit snesitelný život bez dělení se o zdroje, tedy rovnoměrným rozdělením (přerozdělením) bohatství, a bez podřízení individuálních práv společnému dobru. Na rozdíl od liberalismu se socialismus neobával moderního státu. Naopak k němu hleděl jako k arbitru a často jako hlavnímu činiteli podpůrných opatření ve prospěch chudých, jako k činiteli, který se musí postavit proti utlačovatelům doma i v zahraničí. Jaksi přirozeně se mělo jednat o stát nového typu, o firmu, která vzejde, jak tvrdili teoretici marxismu, z diktatury proletariátu.

Na rozdíl od liberalismu však byl socialismus naopak odpůrcem ideologie prosazující moderní národní identitu netolerantním způsobem, tedy nacionalismu. Šlo především o jím zdůrazňovaný pocit mezinárodní solidarity, který ze socialismu činil přirozeného odpůrce nacionalismu.

Socialismus 19. století, tedy utopický socialismus, vědecký socialismus a reformní socialismus, čerpal své myšlenky ze čtyř různých zdrojů:

- 1) z křesťanského socialismu,
- 2) z odborového hnutí,
- 3) družstevního hnutí,
- 4) starších podob utopického socialismu.

Historický vývoj moderního socialismu má svoje kořeny v *křesťanském socialismu*, který, aniž se tento název užíval, měl staletou tradici. Šlo především o to, že křesťanské učení vždy zdůrazňovalo službu společenství a odřeknutí se majetku. Jakákoli kázání k lidu byly zpravidla podnětem k ospravedlnění kolektivistických ekonomických schémat, od praktické činnosti klášterních řádů až k utopiím Angličanů Thomase Mora (1478-1535) či Jamese Harringtona (1611-1677) a Itala Thomase Campanelly.

Filozofické kořeny socialismu se objevují (když pomineme lidové pověsti) u starořeckého filozofa Platóna v jeho práci *Ústava*, ve které Platón zastával názor, že

ideální obec funguje na základě společného vlastnictví. Z toho čerpal *utopický socialismus*, za jehož zakladatele je považován anglický renesanční humanista Thomas More, který v roce 1516 zveřejnil práci *Utopia*. Morova Utopia vypráví o životě na fiktivním ostrově Utopia. Vypravěčem je autorovo alter ego, námořník, který na Utopii strávil mnoho času a poznal tamější geniální státní zřízení, chod země a zvyky zdejších obyvatel. Kniha se sestává ze dvou částí - *Kritika společnosti* a *O ideálním státě*. Předobrazem ideálního státu, tedy Utopie, je Anglie, do očí je bijící stejný počet měst (58) v obou zemích či stejný geografický tvar, jež More rovněž popisuje. Obyvatelé Utopie žijí v hojnosti, bez výjimky likvidují příživníky, žijí skromně a prostě - navštěvují společné jídelny, společně se věnují zemědělství, provádějí řemesla -, vše ve šťastné symbióze. More v knize předává čtenáři své názory o nutnosti naprostého odmítnutí jakýchkoli válečných konfliktů, možnosti volit náboženství i všechny své názory. Text přitom není zamýšlen jako model reálné společnosti, ale jako úvaha nad kroky, které musí reálná společnost k tomu, aby se zlepšila, učinit.

Morovými následovníky se v dalších století stali např. francouzský spisovatel a dramatik Jules Verne (1828-1905) nebo britský novinář, esejista a spisovatel George Orwell (1903-1950). Verne i Orwell pokračovali v konstruování představ o fiktivních společnostech. Ty však, na rozdíl od Mora, často nebyly autory míněny jako nejlepší možné. Zejména Orwellův román *1984* je typickým příkladem anti utopie, která líčí autorovu vizi nejhoršího možného státu. Podívejme se proto na ni podrobněji.

1984 (s podtitulem *Poslední člověk v Evropě*) byl dokončený a publikovaný v roce 1949 v Londýně nakladatelstvím *Secker and Warburg*. Tato kniha, z níž pochází známý výrok: *Velký bratr tě sleduje!*, popisuje svět, v němž vládne absolutní totalita, kterou živí permanentní, „udržovací“ válka mezi třemi kontinentálními mocnostmi. Společnosti vládne *Strana*. Cokoli se řekne proti kolektivnímu myšlení *Strany*, je krutě trestáno. Lidská individualita se stává zločinem. Kniha *1984* byla ovlivněna dobou svého vzniku; přímo reagovala na soudobé totalitní režimy, zejména na stalinismus v Sovětském svazu. Orwell se ve své práci pokusil o jeho volnou extrapolaci do budoucnosti. Hlavním hrdinou románu je úředník, soudruh Winston Smith, který žije roku 1984 v Londýně ve fiktivní zemi - Oceánii. V ní vládne velmi tvrdá diktatura v čele s Velkým bratrem. Oficiální ideologie se nazývá Angsoc (zkratka pro anglický socialismus), jejímiž ústředními hesly jsou: *Válka je mír*, *Svoboda je otroctví*, *Nevědomost je síla*. Orwell popisuje bídnou, stále se zhoršující

životní úroveň oceánské společnosti. Winston Smith pracuje na Ministerstvu pravdy, jež se zabývá manipulováním minulosti, především upravováním dokumentů tak, aby byly stále platné. Winstonovou prací je upravovat stará čísla novin. Oceánie vede střídavě válku se zeměmi Eurasie a Eastasie. Pokud se změní situace, ze spojence se stane nepřítel a z nepřitele spojenec. Winston a další úředníci přepisují články, které v minulosti vyšly, protože *Velký bratr* nikdy nemění svá rozhodnutí; má absolutní pravdu. Podobně se přepisují předpovědi průmyslové výroby, válečného vývoje apod. Ve skutečnosti se nelze spolehnout na pravdivost ani u letopočtu. Winston se ale nedokáže bránit myšlenkám na minulost. Postupně začíná pátrat, jaký byl život před nastolením diktatury Strany a dospívá k názoru, že nebyl takový, jak jej líčí oficiální propaganda. Přemýšlí o své matce a sestře, které zmizely, když byl ještě malý. Začíná si psát deník. Dobře ale ví, že jej na každém kroku, a to i v soukromí, s pomocí všudypřítomné techniky sleduje ideopolicie. Stejně jako všechny ostatní členy Strany. Myšlenky proti Straně jsou ideozločin, který se tvrdě trestá. A člověk může prozradit i pouhý výraz tváře či mluvení ze spaní. Děti jsou ve stranické organizaci vychovávány k udávání rodičů. Během děje se Winston zamiluje do Julie. Láska sama o sobě i sexuální touha je *ideozločin*, proto se oba pečlivě skrývají. S Julií o samotě, mimo dosah techniky Winston mluví svobodně. Jsou si ale od začátku vědomi, že *ideopolicie* je dříve či později odhalí a zničí.

Obyvatelstvo Oceánie se rozděluje na členy Vnitřní strany (dvě procenta obyvatel, cca šest milionů), kteří skutečně vládou, členy Vnější strany, kteří pracují pro stát a vykonávají jeho vůli (členem je i Winston), a proletariát, který tvoří 85 % společnosti. Proléti jsou považováni za méněcenné, žijí ve velmi chudých poměrech, stát se o ně nestará, ale nechává jim relativní volnost. Ovšem jen do té doby, než se mezi nimi objeví někdo, kdo by mohl být pro Stranu nebezpečný. Winstonovi a Julii se do rukou dostane kniha známého odpůrce režimu Emanuela Goldsteina *Teorie a praxe oligarchického kolektivismu*. V ní se Winston dozvídá, *jak* celý systém funguje. Ale nedozví se, *proč* svět vypadá právě tak. Otázka *proč* zůstává symbolicky nezodpovězena v celém románu. Nakonec jsou Winston i Julie zatčeni a odvedeni do cel Ministerstva lásky. Winston při těžkém mučení prozradí vše, co ví a mnohem víc. Přeje si zemřít, ale nemá možnost. Ptá se sám sebe i svých mučitelů, co po něm Strana ještě chce. Později pochopí, že cílem vůbec není dostat z vězně informace a pak jej popravít. Strana chce úplné pokoření a obrat myšlení o sto osmdesát stupňů. Chce po něm, aby upřímně miloval *Velkého bratra* a bezmezně mu věřil. To se zdá

zhola nemožné. Ale surovost promyšleně kombinovaná s vlídnými domluvami a obdobími klidu nakonec vedou k cíli. Winston v okamžicích vrcholné hrůzy přestane dokonce i milovat Julii a je zcela pokořen. Poté se vězeň překvapivě ocitá zpátky na svobodě. Ale už je jiným člověkem. Znovu je zaměstnán na Ministerstvu pravdy a dokonce lépe placen. *Ideopolicie* už se o něj nezajímá a jeho by ani nenapadlo proti něčemu protestovat, byť jen v myšlenkách. Setká se i s Julií, ale i ona ho zradila a je zcela podrobená. Winston si uvědomuje, že navzdory všemu teď *Velkého bratra* miluje a ctí. Čtenář ale vidí, že není jisté ani to, že *Velký bratr* je žijící osoba. Goldstein a jeho kniha jsou promyšleným dílem Strany. Na knize se podílelo více autorů, např. i O'Brien, který Winstonovi knihu dal a na Ministerstvu lásky ho poté vyslýchal a mučil.

Děj knihy se odehrává v jednom roce, v zemi kde neplatí žádné psané zákony a není kam utéct. Jde o vylíčení diktatury, která vládne tak efektivně, že si lidé přestávají uvědomovat jiné možnosti, přestávají myslet. Vnímají jen hesla a strojově vytvářenou zábavu (romány, poezii i hudbu). Prakticky nikdo už na způsobu života, který lze shrnout do několika hesel, nevidí nic špatného.

Hlavním tématem románu je manipulace. Totalitní systém totiž potřebuje efektivně měnit minulost, a to i přesto, že je určena hmatatelnými dokumenty a lidskými vzpomínkami. K manipulaci veškerých dokumentů však slouží ucelený státní centrálně řízený aparát Ministerstva pravdy, který umožňuje kdykoli na objednávku změnit veškeré záznamy o zvolené události či člověku. Lze dokonce nepohodlnou osobu *vaporizovat*, což znamená vymazat z existence (z latinského vapor - pára), zničit veškeré zmínky o tom, že existovala, i o samotné *vaporizaci*. Změna minulosti však musí být naprostá, takže se např. přepisují všechny články v novinách, kde byla *vaporizovaná* osoba zmíněna. Tyto noviny se pak znovu tisknou a novými výtisky se nahrazují všechny staré výtisky v knihovnách i na dalších místech. Ani to by však na úplnou změnu minulosti nestačilo, a proto je třeba vymazat i nehmotné vzpomínky: zmanipulovat myšlenky lidí. K tomu existuje kontrola kolektivního myšlení. V Oceánii ji řídí řada propracovaných technik, především *doublethink*, česky - dvojité myšlení. *Doublethink* je schopnost udržet pohromadě dvě zcela protikladné informace a zároveň oběma pevně věřit. Musí to být vědomý proces, protože vyžaduje inteligenci. Ale zároveň musí jí i o nevědomý proces, protože lež není přípustná. Strana přece nelže. Samo používání slova *doublethink* vyžaduje tuto schopnost. Jiným příkladem použití mohou být názvy ministerstev. Každý ví, že v prostorách Ministerstva lásky (v

newspeaku *Laminí*) jsou cely a mučírny pro politické vězně, Ministerstvo pravdy (*Praminí*) se programově zabývá lhaním, ekonomika Ministerstva hojnosti (*Hojminí*) vede k hladomoru, Ministerstvo míru (*Mírminí*) řídí válku. Člověk cvičený v *doublethinku* v tom ale nevidí spor. Je vnitřně přesvědčen, že *vaporizovaná* osoba nikdy neexistovala, byť by šlo o vlastní matku. A jestliže Strana říká, že Eurasie je úhlavní nepřítel Oceánie, pak byla nepřítelem odjakživa, bez ohledu na klamnou vzpomínku, že ještě před deseti minutami byla spojencem.

Od řadového obyvatelstva Oceánie se vyžaduje, aby upřímně jávalo nad prací Strany a ze srdce nenávidělo její nepřátele, ale zároveň o ničem moc nepřemýšlelo. Veškeré lidské emoce, city a potřeby jsou programově přesměrovány na jiné cíle v souladu s ideologií. Jedním z nástrojů k upevnění *pravověrného* myšlení je newspeak, jazyk uměle vytvářený speciálním oddělením Ministerstva pravdy. Do budoucna má v Oceánii zcela nahradit angličtinu, které se říká *oldspeak*. Cílem je zjednodušení jazyka natolik, aby ideologicky závadné myšlenky nebylo možné ani slovně vyjádřit, případně aby působily absurdně už na první dojem. Všechny vedlejší významy slov jsou potlačeny, slovní zásoba zredukována na nezbytné minimum, citové zabarvení mají jen výrazy podporující *Angsoc* a odsuzující jeho nepřátele.

Ideozločin (v originále *thoughtcrime*) je zločin, jenž může být spáchán nejenom slovy či skutky, ale též myšlením nebo v podobě myšlenky. Jiná definice je ta, že ideozločin je jakýkoli zločin proti Straně. Ideozločin je trestán stejně jako zločin, v některých případech i smrtí. Podobně jako opatření nových zpráv – newspeaku –, které pomalu ale jistě omezuje „manévrovací prostor“ pro vyjádření závadných myšlenek (a tedy i myšlenek na samotný zločin), v Orwellově *1984* jsou uváděny v praxi praktiky, které směřují k vymýcení ideozločinu. Jak řekla jedna z postav: brzy v Oceánii nebude možné ideozločin spáchat.

Válka mezi mocnostmi v Orwellově světě není vedena proto, aby byla vyhrána, ale aby byla *udržována*, aby obyvatelé nebohatli a neměli čas přemýšlet. Válka udržuje obyvatele ve strachu a odrazuje je od emocí, jichž by se mohli těšit v dobách míru. Válka udržuje nepřátelství mezi mocnostmi a svým způsobem je motorem nejenom ministerstva míru ale i Strany. Vlády všech mocností jsou si toho velmi dobře vědomy a záměrně udržují status quo.²⁴³

---

²⁴³ Srov. George ORWELL, 1984. Praha 2009.

Na Thomase Mora bezprostředně navázal Thomas Campanella (1568-1639), který zveřejnil ve své knize „*Sluneční stát*“ (1602) utopii o ideální společnosti, kde neexistuje soukromé vlastnictví, kde společná práce je zárukou hojnosti, kde však existuje přísná reglementace způsobu života, vláda kněží, která je v podstatě teokratická. Prvky utopického socialismu lze ovšem najít i dříve, a to u středověkých „kacířů“ jako byli bohomilové, valdenští, sestry svobodného ducha, bekyně apod., v programech některých rolnických středověkých povstání, např. v husitství (zejména šlo o tábory), u Thomase Münzera (1489-1525) a dalších.²⁴⁴

K předchůdcům socialismu se rovněž řadí francouzský filozof 18. století Jean Jacques Rousseau (1712-1778) a frakce zběsilých z Velké francouzské revoluce stojící v opozici k jakobínům. Pro frakci zběsilých reprezentovanou Jacquesem Rouxem (1752-1794), Théophilem Leclercem (1771-?) a Jeanem Varletem (1764-1837) bylo typické, že věřili, že osobní svoboda stojí vysoko nad právy zajišťovanými ústavou.

Socialistické hnutí se výrazně projevilo rovněž v dalších církevních kruzích. Nejaktivnější byli protestanti. Např. ve Velké Británii stál v čele takového hnutí J. F. D. Maurice (1805-1872), první rektor Working's Men College. Jednalo se o první skutečně jen dělnickou kolej. Založena byla v roce 1854. Podobně aktivní byl další Brit Charles Kingsley (1819-1875), Němec Adolf Wagner (1835-1917) či rakousko-uherský císařský kazatel Adolf Stoecker (1835-1899). Podobné socialistické aktivity můžeme najít ve Velké Británii u anglikánů. Nejaktivnější byl socialistický proud Oxfordského hnutí, který usiloval o obnovu ztracených křesťanských tradic víry v rovnost všech před Bohem a o jejich začlenění do anglikánské liturgie a teologie. Socialistický proud Oxfordského hnutí našel svoje praktickou realizaci, a to formou misí do městských slumů.

Aktivita katolíků byla v rovině socialistických vizí nižší. Oficiální církevní kruhy ji tlumily, a to až do vydání encykliky papeže Lva XIII. (1878-1903) *Rerum novarum*. Stalo se tak v květnu 1891. Encyklika *Rerum novarum* podpořila práva pracujících vytvářet svépomocné organizace (družstva) a odborové svazy a zakládat křesťanské politické strany. Odmítla komunismus i neomezený kapitalismus a zároveň potvrdila právo na soukromé vlastnictví. Ostře se postavila proti socialismu jako hnutí, které vede k nenávisti mezi lidmi, především vůči bohatým. Nestavěla se však k

---

²⁴⁴ Thomas Münzer byl vůdcem selské války v Německu, který vyzýval rolníky, kteří povstali k nastolení „*království božího na zemi*“. Založil mühlhausenskou komunu, která trvala dva měsíce.

socialistickým vizím rovnosti. Naopak! Odvolávala se na původní rovnost všech před Bohem.

Vcelku úrodnou půdou pro recepci socialistických myšlenek vytvářelo v 19. století učení ruské pravoslavné církve. Jednalo se zejména o její akcent na kolektivistické tradice ruských rolnických občin i samotnou existenci všemocného ruského státu (samoděržaví). Důležitým prvkem, o který se ruská pravoslavná církev opírala, byla tzv. sobornost' mající tímto jedním slovem vyjádřit tradiční ruskou jednotu ruské pravoslavné církve (víry), státní moci (cara) a ruského lidu – národa. Podle oficiálního tvrzení byla sobornost' tradičním znakem ruské každodennosti. Sociální nerovnost byla přirozená, předurčená. Nikterak však nezakládala důvod pro duchovní nerovnost. Naopak! A v tom prý tkvěla podstata svobody ruského člověka.²⁴⁵

Všechny směry křesťanského socialismu a křesťanský socialismus podporující byly směry evoluční, odmítající radikální cestu ke konečnému cíli, socialistickou revoluci. Prioritní pro ně byl akcent etické obrody jedince a kolektivu jako báze, od níž se musí odvinout proces změn vedoucích k rovnosti.

Při určité míře zjednodušení lze utopický socialismus 19. století rozdělit do tří proudů: asociacionismus, anarchismus a saint-simonismus. Základní ideou asociacionismu bylo vytvoření hospodářských komunit (asociací), v rámci kterých mělo fungovat kolektivní vlastnictví. Asociacionisté byli přesvědčeni, že není zapotřebí svrhnout kapitalismus násilnou cestou, protože asociace se v hospodářské soutěži prosadí samy. To odvozovali z toho, že pro dělníky bude přitažlivější pracovat pro určitou komunitu a že dělníci budou v rámci této komunity také více motivováni. Nejznámějšími představiteli asociacismu byli Charles Fourier (1772-1837) a Louis Blanc (1811-1882).

Anarchismus byl oproti asociacionismu radikálnější. Anarchisté na rozdíl od asociacionistů chtěli svrhnout stát a dát asociacím maximální pravomoci. Ovšem ani anarchisté nechtěli zcela zrušit soukromé vlastnictví. Významným představitelem anarchismu ve Francii byl Pierre Joseph Proudhon, jehož hlavní ideou bylo vytvoření volných úvěrů. Díky nim se měl stát každý člen společnosti soukromým vlastníkem a podílet se na společné výrobě.

---

²⁴⁵ Srov. Edward G. FARRUGIA, *Encyklopedický slovník křesťanského Východu*. Olomouc 2010, s. 833-834.

Saint-simonismus lze považovat za nejznámější a také nejvýznamnější proud utopického socialismu. Vymežit jej lze rovněž jako nejvýznamnější proud francouzského předmarxovského socialismu. Jeho zakladatelem byl Claude Henry de Rouvroy, hrabě Saint-Simon (1760-1825). Jeho představy o socialismu byly značně odlišné od předchozích dvou proudů. Saint-Simon se totiž oproti předchozím domníval, že celá společnost může být řízena inteligencí, osvícenou elitou. Věřil v rozvoj vědy a průmyslu v zájmu socialistických ideálů. Jeho stěžejním cílem bylo vytvoření nové elity vědců a inženýrů, kteří by celou hospodářskou společnost řídili jako jeden celek. Díky této organizaci měl zmizet chaos konkurence, společnost měla dostat nový přesný politický, hospodářský i sociální řád. Cílem saint-simonismu bylo přetvoření politiky ve vědu: místo stávající vlády politiků se měla dostat k moci vláda matematiků, fyziků, biologů, podnikatelů, inženýrů a umělců.

Snad kvůli akcentu na vědu dokázal Saint-Simon svou teorií nadchnout mnoho významných osobností 19. století. Například politika Napoleona III. (1848-1870), spisovatele Honore d Balzaca (1799-1850) a Viktora Huga (1802-1885), finančníky bratry Emila a Isaaca Pereirovy. A od nich také získal ekonomickou podporu. Podstatnější než tyto prostředky však byla skutečnost popularizace názorů, které se prostřednictvím uvedených osobností šířily nejen francouzskou společností.

Saint-Simon byl křesťanský socialista, blízký tvůrci filozofického směru pozitivismus Augustu Comtovi (1798-1857). Comte byl známý tím, že se podobně jako Saint-Simon snažil mobilizovat vědu a technologii v zájmu ideální společnosti řízené odborníky. Mezi Saint-Simonem a Comtem bychom našli i leckteré další a dokonce i politické shody. Ostatně Comte působil v letech 1817-1824 jako Saint-Simonův tajemník. Rozešli se však, neboť radikálnější Saint-Simon se snažil prosadit jako teoretik i praktik politických utopických socialistických vizí. Oproti tomu Comte kladl důraz na poznání skutečné podstaty sociálního procesu. Součástí Comtova učení bylo studium sociokulturní evoluce založené na třech stádiích:

1. Stadium teologické neboli fiktivní, v němž člověk hledá absolutní poznání skrze zkoumání vnitřní povahy věcí. Věřil, že za každým procesem je živá vůle. Toto stadium probíhá ve třech etapách: animismus, polyteismus a monoteismus.
2. Stadium metafyzické neboli abstraktní, ve kterém člověk hledá absolutní poznání, ale nezkoumá již nadpřirozené síly, nýbrž „jen“ abstraktní pojmy a entity. Za nejvyšší obecnou entitu uznává přírodu, v níž vidí pramen všech ostatních jevů.

3. Stadium vědecké neboli pozitivní, v němž člověk dospívá k tomu, že absolutní poznání není možné. Snaží se tedy pozorováním a rozumem poznat podobnosti a posloupnosti v daných faktech s cílem podříditi je jedinému všeobecnému faktu.

Ve stadiu pozitivního myšlení lidstva by se měla podle Comta dostavit ideální forma společenského zřízení. Jednalo by se o stát s pevně stanoveným řádem, stát řízený vědci, odborníky a specialisty, kde by u každého převažoval smysl pro jednotu, pro celek.

Comte se prosadil jako vědec – pozitivista. I on se však snažil napravit sociální neklid, který se v první polovině 19. století ve francouzské společnosti projevoval. Činil tak akcentem na sociální nauky založené na skutečné moderní vědě. Zatímco Comte se proslavil svou prací o pozitivní filozofii, Saint Simon vydal v roce 1825 spis *Nouveau Christianisme* (Nové křesťanství). Toto dílo vedlo ke zřízení sektářské církve, vzorových samosprávných městských obcí a soudů potírajících nemorální chování.

Revoluční směr utopického socialismu se zřetelně prosadil ve Francii v době Velké francouzské revoluce. Jednalo se o babeufismus pojmenovaný podle svého vůdce a stěžejního teoretika - François-Noële Babeufa (1760-1797) známého pod upraveným historizujícím jménem Gracchus Babeuf. Babeufismus bylo francouzské revoluční hnutí devadesátých let 18. století usilující o „*republiku rovných*“ - jednotnou, z jednoho centra tedy centrálně řízenou celonárodní komunu. V praxi se uplatnilo od roku 1796, kdy se v Paříži zorganizovalo „*Spiknutí rovných*“ vedené právě Babeufem. První věta plakátu distribuovaného Spiknutím rovných v dubnu 1796 v Paříži zněla: „*Příroda dala každému právo na to, aby požíval rovného podílu z veškerého bohatství.*“²⁴⁶ Cílem hnutí bylo svrhnout Direktorium a nastolit beztřídní společnost rolníků a dělníků. Konspirace však byla odhalena, spolek Napoleonem na příkaz Direktoria rozehánán a Babeuf spolu se svým spolupracovníkem Augustinem Alexandrem Darthé (1769-1797) na příkaz direktoria po krátkém procesu v květnu 1797 gilotinou popraven.

Od počátku 19. století se objevily další radikálně revoluční socialistické myšlenkové směry. Vlastní jim byl apriorní odpor ke kapitalismu a všem jeho politickým, hospodářským i sociálním projevům a přesvědčení, že jejich odstranění lze dosáhnout pouze radikální revoluční cestou. I když se představitelé radikálně

---

²⁴⁶ Srov. Max BEER, *Allgemeine Geschichte des Sozialismus und der sozialen Kämpfe*, Berlin 1932, s. 396–401.

revolučních socialistických myšlenek 19. století více či méně výrazně lišily, měly řadu společných znaků. K těm především patřil způsob změn – radikální revoluce – a to, že nový systém, který chtěly nastolit, bude založen na konkrétní formě kolektivního vlastnictví. Jaká by měla tato forma být, zda družstevní, občinová či státní, vytvářela mezi nimi rozdíly. Bídu dělníků, hospodářské krize a morální úpadek společnosti přisuzovali radikální socialisté negativním společenským jevům, jimž dominuje soukromé vlastnictví, konkurence a honba za penězi. A ty je, prý, nutné ráznými revolučními kroky odstranit.

Hnutí babeufovského typu zanechalo dalším generacím odkaz zejména v učení a hnutí Louise Augusta Blanquiho (1805-1881), známého jako „l'Enfermé“, „internovaný“. Blanqui byl třídní konspirátor babeufovského ražení, který strávil třicet tři let života ve vězení za neustálé organizování povstaleckých buněk proti francouzské monarchii či republice. Když roku 1839 na dva dny obsadil pařížskou radnici, byla to déle neudržitelná organizační katastrofa. Nicméně jeho stoupenci sehráli hlavní roli v pařížské Komuně roku 1871. Blanqui sám se do organizace Komuny nemohl zapojit, neboť byl den před vypuknutím povstání zatčen. Jeho heslem bylo „*Ni Dieu, ni maître*“ (Ani Bůh, ani pán). Stranou pozornosti nelze ponechat ani revoluční názory německého sociality Wilhelma Weitlinga (1808-1871), jednoho ze spoluzakladatelů Svazu pohrdaných (srov níže), jenž se podobně jako Babeauf a Blanqui lišil od myšlenek Fouriera a Owena tím, že za jediný možný způsob vzniku rovnostářské společnosti spatřoval v revoluci. Babeauf, Blanqui i Weitling však neměli svoji teorii teoreticky nikterak rozpracovanou. Naopak představy Charlese Fouriera (1772-1837) a Roberta Owena (1771-1858), pro něž revolučně radikální kroky nebyly nezbytně nutné, patřily k nejvíce vyprofilovaným názorům utopických socialistů.

Charles Fourier pocházel z bohaté obchodnické rodiny, otec mu však zemřel, když mu bylo devět let. V sedmnácti letech se začal věnovat profesi obchodní cestující. Cestoval nejen po Francii, ale i německém prostoru, Švýcarsku, Nizozemí, a pokud to dovolovaly dobové podmínky, i Rusku. Ve dvaceti letech získal otcův kapitál, který investoval do nákupu potravin. Bylo to však v revoluční době, která se v jeho případě na jeho zboží podepsala negativně. Fourier byl dokonce nucen bojovat na barikádách. Krátce byl i vězněn, ale podařilo se mu uprchnout. Dva roky v armádě posílily jeho pacifismus a antimilitarismus. Výsledkem francouzské revoluce jej neuspokojil, toužil po všeobecné harmonii. Další jeho působení jako obchodního

cestujícího mu ještě více pomohlo poznávat ekonomickou a sociální situaci francouzského lidu, spekulace obchodníků a hru s kapitálem. Vlivem zednářství a různých radikálních francouzských směrů odsuzujících soukromé vlastnictví se zformovala jeho vize, že sociální spravedlnosti by bylo možné dosáhnout zakládáním družstev – falang, jež by tvořily obec, v níž by se společně pracovalo a v níž by se výsledky práce dělily v kolektivu.²⁴⁷

Robert Owen byl waleský sociální reformátor, který pocházel měšťanské rodiny. Svými schopnostmi a příhodnou spoluprací se schopnými obchodníky a vynálezci se vypracoval na bohatého průmyslníka a spoluvlastníka několika velkých průmyslových komplexů. Měl však silné sociální cítění, které jej motivovalo ke snaze humanizovat ve svých podnicích pracovní podmínky dělníků. Stavěl pro ně domy, školy, knihovny, upravoval pracovní dobu, omezoval práci dětí. Ostře se však stavěl proti narušování morálky, zejména opilectví – za tři příchody do práce pod vlivem alkoholu hrozil vyhazov – a naopak kladl velký důraz na hygienu a dodržování denního režimu. Z podstaty svého myšlení – kapitál je nezbytný pro výrobu i obchod – nebyl proti soukromému vlastnictví. Přesto se ale domníval, že v budoucnu by bylo možné dosáhnout beztřídní společnosti, a to jako svobodné federaci samosprávných komun. Kdežto Fourier byl pouze teoretik, Owen se samosprávné komuny neúspěšně pokoušel zorganizovat.

K dalším zakládajícím teoretikům utopického socialismu 19. století patřili Claude Henry de Rouvroy, hrabě Henry de Saint-Simon (1760-1825), Étienne Cabet (1788-1856), zmíněný radikální socialista Louis Auguste Blanqui (1805-1881), dále Louis Blanc (1811-1882) a Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865). Saint Simon byl přesvědčen, že politika i soukromé vlastnictví musejí být zachovány i v budoucnu. Je ovšem nutné, aby všichni příslušníci státu dobře pracovali. Organizace a vláda musejí být co nejlevnější, veškeré parazitování na výsledcích práce, korupce a příživnictví musejí být vymýceny. Základem všeho musí být kolektivismus, který má být schopen překonat všechny negativní dopady dnešního pojetí soukromého vlastnictví. Saint-Simonova kritika soudobého soukromého vlastnictví byla tak důsledná, že vedla k rovnostářskému pojetí, které jeho pokračovatelé důsledně rozvíjeli. Louis Blanc tak činil např. tím, že se soustředil na dělnická družstva, jejichž přínosem mělo být zajištění práce a tudíž i přístup k jejím výsledkům všem.

---

²⁴⁷ Srov. Charles FOURIER, *Velká metamorfóza: výbor z díla*. Praha 1983.

Oproti výše uvedenému Blanquiho radikalismu se jeho socialistický kolega, umírněnější Louis Blanc (1811-1882) vyslovoval pro vytvoření rovnostářských, dělníky kontrolovaných a státem založených dílen, v nichž měli dělníci pracovat podle svých možností a být placeni podle svých potřeb. Tato představa, uvedená v Blancově díle „*L'Organisation du Travail*“ (Organizace práce), které bylo vydáno v roce 1839, byla během revoluce 1848 nakrátko realizována. Po porážce revoluce však musel Louis Blanc uprchnout do Velké Británie.

Etiene Cabet myšlenky Roberta Owena a Saint-Simona spojil. Budoucnost společnosti spatřoval v rovnostářství, jež bude garantovat a řídit ideální volená vláda, která moudrostí svých rozhodnutí bude optimálně řídit veškeré hospodářství i sociální politiku státu v zájmu všech příslušníků společnosti. Ideální stát tedy prolne ideální společnost, bude její zárukou i perspektivou, cílem rovnosti a bratrství s vyústěním v komunismus.

Blanquiho socialistická teorie byla sice ve svých cílech obdobně idealistická, nikoli však již v prostředcích jejího dosažení. V tomto směru byla naopak revolučně radikální. Byla založená na Blanquim běžně používaném termínu - diktatuře proletariátu jako přechodné revoluční formě mezi kapitalismem a komunismem. Na rozdíl od svých utopických předchůdců Blanqui nevěřil v poklidný přechod ke komunistické společnosti. Byl však idealistou v budování diktatury proletariátu jako optimální přechodné společnosti postupně nastolující a udržující rovnost všech.

Proudhon se od svých předchůdců lišil tím, že odmítal nadvládu státní moci nad společností i individuem. Byl přesvědčen, že stát se vždy buduje jako elitářský. A to se mu nelíbilo, v elitářství spatřoval kořen sociální nerovnosti, sociálního zla. Nežádal absolutní zrušení soukromého vlastnictví, ale jeho univerzalizaci. Tedy pokud soukromé vlastnictví, tak všem a stejnou měrou. Např. ve výrobních podnicích si prostě měli být všichni i co do vlastnictví rovni. Ideální formu hospodaření (vlastnictví) společnosti spatřoval ve volně provázaném sdružení samostatně hospodařících rodin. Podobně jako pro většinu ostatních socialistů pro něj byla základní stavební jednotkou společnosti rodina, její rovnostářství a její vnitřní dělba práce.

Proudhon měl z hlediska následného vývoje myšlení a hnutí socialismu směřujícího k pojetí tzv. vědeckého socialismu reprezentovaného především Karlem Marxem a Bedřichem Engelsem, byly názory Proudhona z výše uvedených osobností hájících a prosazujících utopický socialismus nejlivnější. Proudhonův útok

na (velké) soukromé vlastnictví v knize *Qu'est-ce que la propriété? (Co je to vlastnictví?)* pocházející z roku 1840, vyvolal senzaci, zvláště když jeho nejslavnější výrok „*Vlastnictví je krádež*“ byl citován vytržený z kontextu Marxem a Engelsem. Proudhonova *Ideé générale de la Révolution (Obecná představa revoluce)*, která spatřila světlo světa v roce 1851, vylíčila budoucí Evropu jako území bez hranic, ústředních vlád a zákonů. Proudhon se jí stal zakladatelem moderního anarchismu, který záhy přivedl jeho stoupence do střetu s hlavním proudem socialismu. Jeho podpora přímé akce dělníků proti státu se stala základním kamenem francouzského syndikalismu.

Francouzský syndikalismus představoval v dělnickém hnutí směr, který pokládal odborové organizace za nejvyšší formu organizace dělnické třídy. Někdy se uplatňovalo jeho spojení s anarchismem.

Přes veškerou rozmanitost a promyšlené systémy, které se v projevech utopických socialistů projevovaly, nebyl jejich efekt v socialistickém hnutí, jeho organizování ani realizování příliš velký. Bylo to způsobeno zejména tím, že se všechny proudy utopického socialismu zaměřovaly na projektování nového řádu, místo aby se zabývaly skutečnými sociálními jevy. Přesto se jejich myšlenky šířily do světa a leckde se, často jako experiment, i uváděly do praxe. Např. Fourier a Cabet založili modelová svépomocná družstva v USA. Fourierova *Théorie des Quatre Mouvements* (Teorie čtyř hnutí) vydaná již v roce 1808, předpokládala vznik vědecky řízené společnosti, nespoutané jakýmkoli vládnutím, jež se bude postupně zdokonalovat na cestě k „harmonii“. V leccems se tato myšlenka blížila Marxovu pojetí. A tak není divu, že je tato teorie často uváděna jako zdroj Marxových představ o stadiích historického vývoje a o odumírání státu.

Výše zmíněný utopický socialista Louis Blanc po své emigraci do Velké Británie v roce 1850 vyložil kapitalismus jako hlavní překážku na cestě k socialismu. Je však třeba podotknout že termín kapitalismus se začal běžně užívat až v roce 1869, a to německým ekonomem Karlem Rodbertusem (1805-1875), pro něhož byl kapitalismus hanlivým přídomek společnosti, kterou si přál zničit. Předmětem vědeckého bádání se kapitalismus stal až na počátku 20. století. Německý sociolog Werner Sombart (1863-1941) v roce 1902 vydal knihu *Der moderne Kapitalismus* (Moderní kapitalismus) a v roce 1904 německý sociolog a historik Max Weber (1864-1920) *Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (Protestantská etika a duch kapitalismu). V srpnu 1898 dopsal Vladimír Iljič Uljanov používající pseudonym

Lenin (1870-1924) práci *Vývoj kapitalismu v Rusku*. Nejednalo se o politický propagandistický pamflet, ale o fundovaně dokumentovanou ekonomickou studii, reflektující v Rusku tehdy populární ekonomismus. Ekonomismus byl nový trend dělnického hnutí usilující o zlepšení ekonomických podmínek pracujících. Nikoli tedy a priori zničit kapitalismus, ale jej „vylepšit“ novými ekonomickými podmínkami. Ekonomismus byl vlastní ruským tzv. legálním marxistům, v jejichž čele stáli Jekatěřina D. Kuskovová (1869-1958), Sergej N. Prokopovič (1871-1955) a Petr B. Struve (1870-1944). Jednalo se o osobnosti, které byly výrazně ovlivněny nejvýznamnějším představitelem evropského reformismu Eduardem Bernsteinem (1850-1932). Bernstein byl osobností, která zdůrazňovala, že radikální revoluční postup aktuální sociální otázku nevyřeší. Jedinou cestou k jejímu řešení je, podle Bernsteina, soubor reforem, který byl nastartován rozšiřujícím se volebním právem pro širší vrstvy společnosti.

Stejně významným jako reformismus a neméně zřetelným konkurentem revolučního marxismu byl syndikalismus, jehož kořeny tkvěly ve francouzském dělnickém hnutí, konkrétně v činnosti Všeobecné konfederace práce založené na troskách Národní odborové organizace roku 1894.

Stoupenci syndikalismu byli přesvědčeni, že nejlepší a nejdokonalejší organizací dělnické třídy jsou odbory. Odmítali politickou státní činnost činěnou prostřednictvím politických stran. Kapitalistickému vykořisťování a kapitalistické nespravedlnosti jako celku je podle nich třeba čelit prostřednictvím odborů a jimi organizovanými přímými akcemi jako jsou hospodářské či generální stávkové. Politická strana podle syndikalistů nemá k takovému postupu dostatek předpokladů.

Nejdokonalejším popisem teorie syndikalismu se stalo dílo francouzského filozofa Georgese Eugéna Sorela (1847-1922) *Úvahy o násilí* (1908), v němž bylo zejména vysvětleno nadřazení generální stávky nad revoluci. Ve své radikálnější anarchistické mutaci vystupovali syndikalisté jako anarchosyndikalisté zcela odmítající státní organizaci.²⁴⁸

Lenin, ačkoli s názory Kuskové a Struve v mnohém nesouhlasil, koncipoval práci *Vývoj kapitalismu v Rusku* podobně. Nikoli proto, aby obhájil reformismus, ale z toho důvodu, aby odhaloval skutečnou podstatu vládní carské ekonomiky. Lenin však nebyl původní: hojně čerpal z názorů a tvorby v té době nejvýznamnějšího teoretika

---

²⁴⁸ Srov. <http://www.afed.cz/text/5736/georges-sorel-1847-1922>. Staženo 22. 1. 2015.

ruského socialismu, Grigorije Plechanova (1857-1918). Ústředním tématem Plechanova ekonomismu bylo upozornění, jak se v Rusku díky střední třídě rozvíjí kapitalismus. A to především kapitalismus na vesnici. Lenin v jakémsi rozvinutí této Plechanovovy vize v práci *Vývoj kapitalismu v Rusku* zdůraznil, že úspěšný rozvoj vesnického kapitalismu výrazně napomůže kapitalismu v průmyslu, neboť vyžaduje spoustu strojů a zařízení. To souvisí s požadavky na dopravu a komunikaci. Byl proto přesvědčen, že základem kapitalistického hospodářství v Rusku je zemědělský sektor. Leninova práce *Vývoj kapitalismu v Rusku* nebyla a priori proti carsky štvavá. A tak mohla vyjít na rozdíl od mnoha dalších Leninových prací zcela legálně. Možná lze najít i analogii s Marxovým *Kapitálem*, který byl Marxovou první prací přeloženou do ruštiny (1869). A rovněž mohla vyjít zcela legálně.²⁴⁹

Pro většinu utopických socialistů nebyl ideálem třídní boj, ale nastolení, budování a podpora harmonie mezi společenskými vrstvami. Utopičtí socialisté navrhovali mechanismy, jež měly podporovat harmonii odvíjející se od pokroku, rovnosti, sdružování, hospodářské bezpečnosti atd., čehož prý lze dosáhnout prostřednictvím dobrovolné organizace společnosti, tedy družstev. A to jak družstev výrobců, tak družstev konzumentů. Jejich poselstvím bylo, že politická republika s všeobecným hlasovacím právem není dostatečná pro to, aby lidé byli svobodní, rovní a bratrští, že je nutná sociální republika, jež podporuje některý z žádoucích typů organizace ekonomiky.

Sdružování se do dobrovolných společností typu družstev bylo předobrazem odborového hnutí. Příčinou jeho vzniku byla zranitelnost námezdních pracovníků ve volné tržní ekonomice. Počátky odborů se datují k roku 1834 ve Velké Británii, roku 1864 ve Francii a roku 1869 v německém prostoru. Kolem roku 1900 ve většině evropských zemí již existovaly aktivní odbory. Od počátku ovšem odborové hnutí nebylo jednotné, lišilo se ve struktuře a ideologii. Podstatné je zejména to, že kromě ne-ideologických odborů britského typu existovaly „horizontální“ řemeslnické odbory, jež se vyvinuly ze starých cechů, „vertikální“ průmyslové odbory, anarchosyndikalistické odbory ve Francii a Španělsku, liberální dělnická sdružení, pacifistické tzv. „žluté“ odbory vystupující proti stávkám a válkám, a také křesťanské odbory stavěné na církevní bázi. V mnoha zemích, např. v Belgii, vedle sebe ale někdy i proti sobě pracovalo několik různých typů odborů.

---

²⁴⁹ Srov. Robert SERVICE, *Lenin. Životopis*. Praha 2002, s. 117-120.

K odborovému hnutí lze přiřadit svépomocná družstva, snažící se ochránit své členy před velkopodnikatelskými zájmy. Jejich profilace se odehrála ve třech hlavních sektorech: ve výrobě, ve spotřebě a v zemědělství. Jejich největším propagátorem byl již zmíněný britský utopický socialista Robert Owen. Owen velmi dobře znal sociální a ekonomickou situaci kapitálové společnosti. A to přímo z praxe: od dětství pracoval v obchodě jako příručí. V devatenácti letech pak začal podnikat. O dvacet let později patřil k nejbohatším továrníkům ve Velké Británii. Roku 1800 založil ve skotském městě New Lanarku prádelnu, v níž se snažil uplatnit odborově sociální přístup: pracovníkům zaručil deseti a půlhodinový pracovní den a pojištění v nemoci. I v dalších svých továrnách se pak snažil vytvořit vhodné prostředí vůči dělníkům vstřícné: např. tím, že jim stavěl školy, knihovny a domy. Pro dělníky rovněž zavedl podporu na stáří a nemocenskou podporu. Naopak zakázal práci dětem. V roce 1825 Owen odešel do USA, kde ve státě Indiana zakoupil půdu, na níž vybudoval kolonii New Harmony (Nová Harmonie). V ní se pokoušel začlenit vysněný systém svépomocných družstev, jakýchsi falang do nového způsobu bezpečnějšího hospodaření. Pokus se mu však nezdařil, falangy zkrachovaly. A tak se Owen v roce 1829 vrátil do Velké Británie, kde se ještě více přimknul k odborovému hnutí. Zejména byla významná jeho organizátorská činnost mezi odborovými dělnickými svazy.

V roce 1844 se v anglickém hrabství Lancashire objevila první spotřební družstva, tzv. „rochdalští průkopníci“. Zemědělská družstva, jež vznikla ve stejné době v německém prostředí, byla iniciována snahou Friedricha W. Raiffeisena (1818-1888) založit úvěrní společnosti, v níž by každý člen družstva ručil svým majetkem za případné dluhy ostatních.

První pokusy o vytvoření skutečně organizovaného socialistického hnutí pocházejí ze třicátých let 19. století. Většinou se však jednalo jen o ojedinělé pokusy prosadit socialistické požadavky. Hlavním motivem byla skutečnost, že část společnosti byla po roce 1830 přesvědčena, že byla oloupena o své vítězství ve francouzské červencové revoluci, a tak požadovala skutečnou republiku a všeobecné hlasovací právo. Jejich základní taktikou byla přímá demokracie pouliční akce napodobující akce Graccha Babeaufa z devadesátých let 18. století. Organizováni byli v malých tajných společnostech, opět inspirovanými konspirovanými spolky Babeufova Spiknutí rovných z roku 1796. Projevem jejich aktivit byly jednotlivé často krvavé stávkové dělníky, např. v Paříži a Lyonu v letech 1832, 1834 a 1839.

Ve třicátých letech 19. století se ve Velké Británii zformovalo první skutečné dělnické hnutí. Později přejalo název chartisté, a to podle *Charty lidu* z roku 1834 požadující všeobecné volební právo pro muže starší 21 let, zrušení zákonů o chudinství, které byly přijaty krátce před tím (1834), zvýšení platů, zkrácení pracovní doby a snížení daní. Chartismus se soustředil na agitaci formou dělnických schůzí. Jeho vyvrcholením se ovšem v červenci 1839 stalo povstání v Birminghamu, které bylo krvavě potlačeno. Tato skutečnost ovšem vyvolala masovou reakci: jako její součást v roce 1840 vzniklo na bázi dřívějšího chartismu Národní chartistické sdružení. Jeho organizátorem byl již dříve se mezi chartisty mimořádně angažující irský poslanec Fergus O'Connor (1794-1855). Národní chartistické hnutí se po zkušenosti z potlačení radikálního pokusu o prosazení požadavků většinově soustředilo na umírněné prosazování požadavků obsažených v Chartě lidu. Existovala v něm však i radikální menšinová skupinka, která se svými názory blížila později se formujícím marxismu. Neúspěch umírněné cesty a rozkol uvnitř sdružení byly hlavními příčinami, proč se toto hnutí na počátku padesátých let 19. století rozpadlo.

V roce 1834 vznikl v Paříži první dělnický třídně profilovaný spolek – tajný Svaz psanců. V roce 1836 se od něj odštěpilo radikální křídlo - Svaz spravedlivých. Sdružoval ty stoupence socialistických myšlenek, kteří hodlali uvést jejich rovnostářskou vizi do praxe revoluční cestou. Svaz spravedlivých se od počátku organizoval jako mezinárodní akce: měl v různých zemích svoje sekce. V roce 1847 byl Svaz spravedlivých přejmenován na Svaz komunistů, pro nějž Marx a Engels napsali programovou brožuru *Manifest komunistické strany*. *Manifest komunistické strany*, známější jako *Komunistický manifest*, vyšel poprvé v Londýně v únoru 1848. Završil rané stádium formování socialismu jako hnutí, které spadalo do třicátých a čtyřicátých let 19. století. Základní podmínky pro vznik skutečného socialistického hnutí tím byly položeny.

Francouzské vlivy se rychle přenášely po celé Evropě. Záhy byly silně přítomny v myšlení raných německých socialistů. V jejich čele stál Ferdinand Lassalle (Lassalle, 1825-1864), Slezan židovského původu, který zahynul v romantickém souboji poté, co v roce 1863 založil v Lipsku Všeobecný německý dělnický spolek (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein). Ve své podstatě byl Všeobecný německý dělnický spolek první dělnickou stranou na německém území. Lassalle měl s takovouto organizací již vskutku bohaté zkušenosti: byl

spolupracovníkem německé frakce Svazu komunistů, největší německé dělnické organizace v revolučních letech 1848-1849. Činnost Svazu komunistů však byla na německém území v kolínském procesu (Köln am Rhein) na počátku padesátých let 19. století zakázána. Dělnické hnutí se pak mohlo v německém prostoru rozvíjet až od počátku šedesátých let.

Téměř současně se vznikem Lassalova Všeobecného německého dělnického spolku vznikl liberálně demokratický Sněm německých dělnických spolků (Vereinstag Deutscher Arbeitervereine), z něhož roku 1869 vznikla v Eisenachu pod vedením Augusta Bebela (1840-1913) a Wilhelma Liebknechta (1871-1919) Sociálně demokratická dělnická strana (Sozialdemokratische Arbeiter Partei). Ačkoli byla pro Lassalla největším nepřítelem dělnického hnutí liberální buržoazie, odmítal násilný třídní boj. Lassalle požadoval všeobecné a rovné hlasovací právo, o kterém se domníval, že povede k odstranění třídních protikladů. Dělníkům pak měla pomáhat dělnická výrobní družstva působící s podporou státu.

Samostatnou kapitolu nemarxovského socialismu vytvořil tvůrce anarchismu Michail A. Bakunin (1814-1876). O podstatě jeho učení svědčí, že všude, kam přišel, vyvolal chaos. Michail Bakunin byl ruský revolucionář, který pocházel ze středně bohaté šlechtické rodiny. Do svých dvaceti let prošel kadetní školou a aktivní činností u armády. V roce 1835 požádal o propuštění z armády, aby mohl studovat v Moskvě filozofii. Během studií se sblížil s obdobně opozičně smýšlejícími mladými lidmi, zejména se členy ilegálního revolučního kroužku vedeného ruským filozofem Nikolajem V. Stankevičem (1813-1840), spisovatelem Alexandrem I. Gercenem (1812-1870) a publicistou Visarionem G. Bělinským (1811-1848).

Od roku 1840 Bakunin žil v emigraci, kde se mj. sblížil se socialisty Pierrem-Josephem Proudhonem a Karlem Marxem. Kromě jiných akcí se v roce 1848 zúčastnil Slovanského sjezdu v Praze, na němž sestavil *Provolání ke Slovanům*. Po rozehnutí Slovanského sjezdu působil v Sasku, kde mj. agitoval proti Rusku. Za svoji politickou aktivitu byl v roce 1850 zatčen a odsouzen k trestu smrti. Krátce poté však byl deportován do Ruska, kde byl opět uvězněn, nejprve v petrohradské Petropavlovské pevnosti. Později byl poslán na Sibiř. Ze Sibiře na počátku šedesátých let uprchl do Londýna, kde zformuloval anarchistické názory a roku 1866 založil anarchistickou Mezinárodní alianci socialistické demokracie. Její členové záhy vstoupili do I. internacionály. Bakunin od roku 1869 úzce spolupracoval s ruským anarchistou Sergejem G. Něčajevem (1847-1882) a pracoval na překladu Marxova

Kapitálu do ruštiny. Od roku 1872 na půdě I. internacionály tvrdě kritizoval marxismus. Za to byl obviněn ze snahy internacionálu rozštěpit a na sjezdu v Haagu též roku z internacionály vyloučen.²⁵⁰

Ve svých názorech Bakunin odmítal jakoukoli nadvládu člověka nad člověkem, prosazoval neomezenou svobodu jednotlivce a soužití na základě spravedlnosti, rovnosti a solidarity. Odmítal jakýkoli druh autority, zejména státu a církve, protože, podle jeho názoru, představují jen útlak. Jeho cílem byla kolektivní akce, revoluce, jejímž prostřednictvím se dosáhne anarchie - života volných skupin svobodných jedinců na bázi kolektivního vlastnictví.²⁵¹

Od třicátých let 19. století bylo zřejmé, že stěžejní sociální základnou socialismu socialistického hnutí je dělnická třída. V praxi se však mnozí dělníci aktivně v tomto hnutí neangažovali, řadu formujících se socialistických organizací ovládali středostavovští intelektuálové. To pak platilo i pro celou druhou polovinu 19. století. V ní se část středostavovských intelektuálů sblížovala s liberály a vytvářela hnutí, jehož archetypem byla anglická Fabiánská společnost založená roku 1884. Fabiánská společnost odmítala násilí, zvláště Marxovy myšlenky o nastolení socialismu revoluční cestou. Zakladateli Fabiánské společnosti, která propagovala tzv. fabiánský socialismus, byli anglický dramatik a prozaik George Bernard Shaw (1856-1950) a anglický labouristický politik a ekonom Sidney James Webb (1859-1947). Fabiánům šlo o dosažení socialistické společnosti evoluční a parlamentní cestou, tedy postupnými reformami zaváděnými politickými demokratickými prostředky. Cestu k nim spatřovali v osvětové a vzdělávací činnosti mas. Fabiánská společnost se stala roku 1900 kolektivním zakládajícím členem britské Labouristické strany (Labour Party).

Dva nerozluční němečtí exulanti, Bedřich Engels (1820-1895) a Karel Marx (1818-1883), kteří se seznámili v Paříži, založili mnoho svých argumentů na studiu Velké francouzské revoluce. Jejich Manifest Komunistické strany (1848) byl dobře načasován. „*Strašidlo obchází Evropou,*“ stálo v něm, „*strašidlo komunismu. Necht' se vládnoucí třídy třesou... Proletáři nemají co ztratit, jen své okovy... Pracující všech zemí, spojte se!*“²⁵²

---

²⁵⁰ Srov. Josef KOLEJKA, *Bakuninovo evropanství*. Brno 2004.

²⁵¹ Srov. Václav TOMEK - Ondřej SLAČÁLEK, *Anarchismus: svoboda proti moci*. Praha 2006, s. 135-167.

²⁵² Srov. Karel MARX, *Komunistický manifest*. Praha 1898, s. 3.

7. Revoluční dění 1848-1849

Nejvýraznější rys a skutečná unikátnost dění 1848/1849 spočívá v tom, že se jednalo o tři revoluce v jedné:

- 1) především šlo o liberálně demokratickou revoluci uskutečněnou ve jménu principů roku 1789, z nichž nejradikálnějším bylo vybudování republiky,
- 2) jednalo se o sérii národních revolucí takřka vždy spojených s věcí liberální republiky,
- 3) byl to první, slabý a katastrofální pokus o socialistickou revoluci (pouze v jedné zemi, ve Francii).

Specifikem revoluce 1848 byla skutečnost, že se nejednalo o revoluci proti dlouhodobě ustanovenému řádu, jako u dosavadních revolucí, ale proti poměrně krátce fungující restauraci. Tato restaurace nebyla, jak by se mohlo zdát, omezena jen na Francii. Jednalo se o mezinárodní záležitost vynucenou tzv. koncertem velmocí vzniklým v roce 1815 na Vídeňském kongresu a sankcionovaným v témže roce ustanovenou Svatou aliancí.

Restaurace byla zpochybněna již v roce 1817, a to v prostředí, které bylo do té doby pasivní: v německém prostoru, na nacionalistických slavnostech připomínajících na Wartburgu při třístém výročí začátku Lutherovi reformace čtvrté výročí bitvy u Lipska. Jejich kořenem bylo národně osvobozené hnutí mladé německé generace sdružující se v národních studentských spolcích, Burschenschaftech v napoleonském období. Kladly si za cíl iniciovat protifrancouzské povstání. Nejosobitějším výrazem povstalecké ideje bylo tzv. Turnbewegung usilující o cvičení mladíků pro válku s Francií. Spojujícím znakem byla svérázná uniforma – krátké šedé sako a kalhoty stejné barvy se širokými nohavicemi majícími umožnit dostatek pohybu. Turnbewegung posilovalo celoněmecké národní povědomí na jazykové a kulturní úrovni (Kulturnation).

Od doby boje s Napoleonem podporovaly proněmecké cítění i nejvyšší pruské kruhy. Udržovaly pevné sepětí pruského vlastenectví s německým nacionalismem. V roce 1813, v době vrcholících bojů s Napoleonem byl na tuto podporu z králova popudu zaveden Železný kříž jako první celopruské vyznamenání určené k uctění vynikající služby pro vlast všem vojákům, bez rozdílu hodností. Železný kříž se mimořádně lišil od všech dosavadních a vlastně i budoucích vyznamenání: byl prostý – jednalo se o jednoduchou slitinu ozdobenou dubovou ratolestí, královými iniciálami,

korunku a rokem tažení. Podobné vyznamenání bylo o rok později, v srpnu 1814, zavedeno i pro ženy – Luisin řád pojmenovaný po již nežijící manželce krále Friedrich Viléma III. (1770-1797-1840). Ale i nevyznamenání účastníci bojů s Napoleonem byli v Prusku mimořádně váženi. Zvláštnímu postavení se po několik následujících desetiletí těšili zejména dobrovolníci sloužící jak v domobraně (Landwehru) tak pravidelné armádě.

Pruské vládní aspirace i aspirace širších kruhů Pruska o zvýraznění německého vlastenectví nevyhovovaly Metternichovu pojetí rovnováhy evropských sil. Uvědomoval si, že hrozba spočívá v tom, že by se nacionalistické hnutí mohlo stát silou schopnou vzepřít se dynastickému principu. A proto se proti nim důrazně postavil. Záhy pak byly reformační pokusy Metternichovou zásluhou potlačeny. Symbolickým vyjádřením se stala v Mannheimu v březnu 1819 vražda spisovatele Augusta von Kotzebua (1761-1819) známého kritikami pruského nacionalismu a šovinismu.

Signálem, který ve druhé polovině čtyřicátých let 19. století ohlašoval začátek nové revoluční vlny v Evropě, bylo povstání Poláků v Krakovské republice v únoru 1846. Jako důsledek jeho porážky ukončila v listopadu 1846 rakouská okupace nezávislost této republiky zřízené rozhodnutím vídeňského kongresu. Poslední bašta polské nezávislosti tím byla připojena k habsburské monarchii.

Roku 1847 se hlavními krizovými oblastmi v Evropě staly švýcarská a italská území. Příčinou krize ve Švýcarsku byl vyostřený konflikt mezi liberálními zastánci revize ústavy ve smyslu posílení moci ústřední vlády a konzervativními obhájci někdejších svobod kantonů. Politické snažení se do značné míry ztotožnilo s náboženskou orientací. Kdežto protestantské kantony byly liberální, katolické byly konzervativní. Napětí v kantonech vládlo již delší dobu. V prosinci 1845 se sedm katolických konzervativních kantonů ve snaze zabránit modernizačním krokům ústřední vlády sdružilo do tzv. Sonderbundu. Šlo mu o to zamezit rušení klášterů a vyhánění jezuitského řádu. Jak bylo v té době obvyklé, záhy celá věc přerostla národní (švýcarské) hranice a stala se evropskou záležitostí. Na stranu Sonderbundu se postavily některé „východní“ velmoci, zejména Prusko a Rakousko. Roku 1847 získali ve švýcarském parlamentu - Spolkové radě - liberálové většinu. Konzervativní kroky Sonderbundu byly v rozporu s jejich programem, a proto požadovali rozpuštění Sonderbundu. Evropským velmocem bylo zřejmé, že se věc neurovná smírem. Nicméně Velká Británie odmítla možnost intervence, o níž uvažovaly konzervativní

velmoci. Francouzský ministr zahraničí Guizot navrhl svolání mezinárodní konference. Když však rychlé tažení švýcarského spolkového vojska v listopadu 1847 Sonderbund zlikvidovalo, východní velmoci se omezily na společnou notu požadující zachování práv kantonů.

Další zemí, kde došlo ve druhé polovině čtyřicátých let 19. století ke vzrůstu neklidu, se stala Itálie. K eskalaci došlo v roce 1847 kvůli rakouskému zásahu ve Ferraře v létě 1847. Tehdejší britský ministr zahraničí Henry Palmerston (1784-1865) se obával růstu aktivity Francie, která měla v Itálii rovněž mocenské zájmy. Zejména měl strach z toho, aby následný protirakouský krok nevyprovokoval francouzskou protiakci, a tím nevyvolal vojenské střetnutí Rakouska s Francií. Na podzim 1847 proto do Itálie vyslal zprostředkovatele, který měl nabádat především Ferraru, ale i další italské státy k reformám a varovat je, aby lpěním na svých požadavcích samostatnosti neprokovaly Rakousko k ozbrojenému zásahu. Když však 12. ledna 1848 vypuklo v Miláně proti rakouským Habsburkům a téměř současně v Palermu proti francouzským Bourbonům povstání, vyhlásili Rakušané v celém Lombardsku a Benátsku stav obležení. K nepokojům totiž došlo v Livornu, Padově a Pavii. Nejrychleji se dály věci v Palermu, jehož povstalci zakrátko ovládli celou Sicílii. Panovník Království obojí Sicílie Ferdinand II. (1810-1830-1859) musel 10. února 1848 vyhlásit ústavu, stejně jako, toskánský vévoda Leopold II. (1797-1824-1859-1870) a sardinský král Karel Albert (1798-1831-1849). Sardinská ústava, která byla vyhlášena jako poslední z těchto tří, 4. března, byla nejlépe propracována, a proto se stala vzorovou ústavou i pro další italské konstituce. Bylo tomu tak i proto, že sardinský král Karel Albert podpořil všechny revolucionáře a neformálně se postavil do čela boje za italské sjednocení. Jeho vyhlášení války Rakousku, k němuž došlo 26. března 1848, bylo jen vnějším odrazem tohoto faktu.

Revoluce se však v té době proháněla i jinými italskými státy. Čtyři dny před tím, než Karel Albert vyhlásil Rakousku válku, 22. března donutili italští vzbouřenci rakouského polního maršála Václava Radeckého z Radče (1766-1858) vyklidit Milán. Revoluce zde vypukla 18. března, aby se záhy přeměnila ve všeobecné povstání, které mělo koordinační orgán ve válečné radě v čele s Carlem Cattaneem (1801-1869). Den poté, co milánští povstalci přiměli Radeckého k ústupu, byla vyhlášena samostatná republika v Benátkách. I tam kapitulovala rakouská posádka a prozatímní vláda v čele s Danielem Maninem obnovila republiku. Týž den překročily

piemontské jednotky pod vedením Karla Alberta hranice, aby se k nim mohli připojit toskánské a neapolské oddíly. Začala první italská válka za nezávislost (srov. níže).

Metternich se pokusil v této fázi získat Paříž pro společný zásah. Jenomže v Paříži již od února 1848 probíhala sociální revoluce. Rakušané si museli vystačit s vlastními silami. A byli docela úspěšní: v červenci 1848 se Rakušanům podařil obrat: dosáhli důležitého vítězství v bitvě u italské Custozy. Sardinské síly tím byly Radeckým poraženy. Pouze nátlak Velké Británie a Francie způsobily, že nebyla realizována Metternichem následně zamýšlení rakouská okupace Sardinie a že se Rakousko spokojilo jen s malou válečnou náhradou. K podobnému vývoji událostí došlo rovněž v Lombardii, Benátsku i Římě. Ačkoli ani tyto revoluce nebyly z hlediska italské samostatnosti úspěšné. Nicméně v jejich důsledku nastal pokles vlivu Rakouska na Apeninském poloostrově.

V únoru 1848 svrhla revoluce ve Francii červencovou monarchii Ludvíka Filipa. Dne 25. února 1848 byla ve Francii nastolena tzv. druhá republika se zcela jinými starostmi a zájmy. O těch mj. svědčí snaha nové francouzské vlády prodat Rusku prostřednictvím Rothschildů korunní brilianty za osmdesát miliónů franků.

Vznik nového režimu, Druhé francouzské republiky, zneklidnil velmoci, které se obávaly reprízy vývoje po roce 1789. Nebylo divu. Vždyť k prvním prohlášením nové francouzské vlády patřily liberální proklamace o svobodě tisku, shromažďování a spolčování, zrušení šlechtických titulů a vyhlášení všeobecného volebního práva. Nová francouzská ústava, jež byla vyhlášena 4. listopadu 1848 pak oddělila zákonodárnou moc od výkonné. V odkazu na ústavu byl 10. prosince 1848 zvolen jako hlava Francie prezident. Stal se jím synovec Napoleona Bonaparta, Ludvík Napoleon (1808-1873). Nebyl to však skutečný republikán: v průběhu dalších let činnost republikánského hnutí naopak omezil, zrušil všeobecné volební právo a další demokratické výsady a v roce 1852 se prohlásil císařem Napoleonem Třetím.

Ruský car Mikuláš I. byl oproti své předchůdkyni Kateřině II. v reakcích na francouzské události mimořádně aktivní. Již v únoru 1848 varoval francouzskou vládu před dalším růstem revolučnosti a nabídl vojenskou pomoc Prusku ke společnému proti-francouzskému zásahu. Prusko vskutku uvedlo do pohotovosti svoje vojenské jednotky na Rýně. K dalším jednáním s Ruskem o společné intervenci však nedošlo. V březnu 1848 totiž zasáhla revoluční vlna také německé státy a Prusko se muselo soustředit na vlastní problémy.

V Německém spolku došlo k prvním revolučním projevům na konci února 1848, a to v Bádensku. Podstatné však bylo to, co se odehrávalo v Prusku, a to nedalo na sebe dlouho čekat: v pruském hlavním městě Berlíně vypukla revoluce 18. března. Pod tlakem revolučních akcí pruský král Friedrich Vilém IV. souhlasil s vytvořením Národní gardy, vyhlásil všeobecnou amnestii, slíbil vypsat volby do ústavodárného shromáždění a jmenoval vládu z umírněných liberálů. Vlivem pruských událostí propukla ve druhé polovině března revoluce také v Poznaňsku.

Revoluce ve Vídni a pád Metternicha 13. března 1848 symbolizovaly konec politického systému snažícího se o nadstátní a nadnárodní represivní dozor ve prospěch absolutistických protiliberálních a protidemokratických idejí. O dva dny později, 15. března slíbil rakouský císař svolání sněmu a vypracování ústavy. To však nestačilo, neboť začátkem března vypukla revoluce také v Uhrách. Dne 17. března proto rakouský císař povolil ustavení na Vídni nezávislé uherské vlády. Koncem dubna 1848 byla ve Vídni zveřejněna ústava. Dostala přívlastek oktrojované (vnucená). Jenomže značnou část společnosti neuspokojila. Studenty zradikalizovala natolik, že 15. května předali vládě další požadavky na demokratizaci veřejného života. Vláda odpověděla 17. května uzavřením univerzit. Od 18. května rostly ve Vídni opět barikády. Oktrojovaná ústava byla pod tímto tlakem odvolána a vypracování nové bylo vyhrazeno budoucímu říšskému ústavodárnému sněmu. Volby jeho zástupců proběhly v létě.

Druhého června 1848 se v Praze sešel dlouho připravovaný Slovanský sjezd mající za úkol prezentovat požadavky slovanských národů habsburské monarchie. Sjezd byl předčasně ukončen revolucí, která v Praze vypukla 12. června. Dne 18. června byl nad Prahou vyhlášen vrchním velitelem rakouských vojsk generálem Windischgrätzem výjimečný stav. Trval do 20. července.

V souvislosti s revolučním vývojem došlo k ozbrojenému konfliktu také na jihu Evropy. Začátkem dubna např. zasáhla revoluce moldavské Jassy. Podobně tomu bylo i na severu Evropy. Vídeňský kongres v roce 1815 potvrdil dánskou držbu Šlesvicka a Holštýnska. Většinu obyvatel obou vévodství však tvořili Němci, Holštýnsko bylo navíc členem Německého spolku. V lednu 1848 nastoupil na dánský trůn Frederik VII. (1808-1848-1863), který se rozhodl zcela spojit Šlesvicko s Dánskem. Reakcí na tento krok se stal požadavek vstupu Šlesvicka do Německého spolku. Dne 24. března 1848 byla ve šlesvické metropoli Kielu ustavena prozatímní vláda, která deklarovala odtržení vévodství od Dánska. Prusko bylo frankfurtským

parlamentem pověřeno spolkovou exekucí mající zajistit Šlésvicku nezávislost na Dánsku. Pruské jednotky proto vstoupily do šlesvického vévodství. V této situaci požádalo Dánsko o pomoc Londýn a Petrohrad. Rusko, navzdory carově příbuzenské vazbě k dánskému královskému rodu, však zaujalo vlažné stanovisko: Šlesvicko ani Holštýnsko nebyly zemí, pro kterou by měl ruský car Mikuláš I. vstoupit do válečného konfliktu. Nadějí Dánů zůstal Palmerston, který trval na tom, že Prusové musejí stáhnout své jednotky z vévodství a musejí respektovat teritoriální integritu Dánského království. Tedy včetně Šlésvicka. Pruský král po tomto nátlaku skutečně stáhl svoje jednotky ze šlesvického vévodství a uzavřel s Dány příměří. V létě 1849 došlo nakrátko k obnovení šlesvicko-dánské integrity, ale nakonec působením britské diplomacie zůstaly Šlesvicko a Holštýnsko spojeny s Dánskem jen osobou panovníka. Šlo však o provizorní řešení, které nedokázalo zabránit problémům o něco později: prusko-dánský konflikt o Šlesvicko a Holštýnsko se znovu naplno rozhořel v roce 1864.

Jestliže doba mezi únorem a dubnem 1848 představovala vzestup revoluční vlny, pak koncem léta 1848 nastal její odliv. Staré vládnoucí elity začaly postupně obnovovat své někdejší pozice. Zahájilo je potlačení revoluce ve Francii v červnu 1848 a vojenská vystoupení Rakušanů proti povstáním v Polsku, Čechách a Itálii.

Po porážce říjnového povstání v Rakousku došlo ve Vídni ve vládních postech k významným personálním změnám. Rakouským ministerským předsedou se 21. listopadu stal kníže Felix Schwarzenberg (1800-1852), stoupenec důsledné centralizace habsburské monarchie. Dne 2. prosince nahradil na trůně nemocného císaře Ferdinanda I. Dobrotivého (1793-1835-1848-1875) osmnáctiletý František Josef I. (1830-1848-1916).

Uherská revoluce eskalovala na počátku roku 1849, kdy rakouské vojenské jednotky polního maršála Alfreda Windischgrätze (1787-1862) obsadily Pešť. Uherská vláda se stáhla, přesídlila do Debrecenu. Následné vyhlášení nové oktrojované ústavy ve Vídni 4. března 1849 znamenalo pro dění v Uhrách jen přilítí oleje do ohně. Dne 14. dubna 1849 sesadil uherský sněm zasedající stejně jako uherská vláda v Debrecíně habsburskou dynastii a vyhlásil nezávislost Uher. Dne 21. května dobyly uherské jednotky zpět Pešť. Pro konečné řešení uherské otázky bylo podstatné, že si Velká Británie ani Francie nepřály, aby Rakousko ztratilo Uhry. Jejich nezávislost by totiž vedla k narušení rakouského postavení jako velmoci a habsburská monarchie by v důsledku toho pak pravděpodobně přestala fungovat

jako hráz pronikání ruského vlivu do střední Evropy. Podobné stanovisko zaujímal i Prusko. V Berlíně se totiž obávali, že by ztráta Uher přiměla Vídeň kompenzovat ztrátu soustředěním sil na německé území. Car chápal případný uherský úspěch jako neblahý příklad pro polské poddané. A tak se vlastně nabídnutá a záhy i realizovaná ruská pomoc proti uherské revoluci stala zásahem širšího zájmu.

Kořeny rusko-rakouských jednání o ruské pomoci proti revoltujícím Uhrám tkvěly v polovině roku 1848, v době krátce po nástupu Františka Josefa I. na rakouský císařský trůn. Mikuláš I. ubezpečoval Františka Josefa o hlubokosti svého přátelství a naopak František Josef nešetřil slovy chvály a obdivu vůči nejsvětějšímu představiteli mocného ruského impéria. Konkrétní jednání o ruské pomoci však začala až o rok později: koncem května 1849 se uskutečnila ve Varšavě schůzka ruského cara Mikuláše I. a rakousko-uherského císaře Františka Josefa I. Na ní také padlo definitivní rozhodnutí o ruské ozbrojené intervenci. V červnu 1849 zahájilo sto čtyřicet tisíc ruských vojáků vedených tehdy nejlepším ruským velitelem Ivanem F. Paskevičem (1782-1856) postup do Uher. Počátkem léta přišly rozhodující neúspěchy povstalců. Dne 11. července byly jejich síly poraženy u Komárna, 8. srpna u Temešváru. Dne 13. srpna 1849 kapitulovala uherská armáda u Világose. Ruské jednotky se však nikterak výrazně do bojů nezapojily. Ukázaly se totiž všechny negativní stránky ruské armády. Její jednotky postupovaly pomalu, měly velké nedostatky ve velení. Většina vojáků, kteří byli vedeni jako padlí, zahynula na choroby, které se v ruském vojsku šířily.

Po potlačení revoluce v Uhrách Vídeň získala prostor, aby obrátila pozornost k německé otázce. Hodlala, rovněž s ruskou pomocí, obnovit svoji někdejší mocenskou pozici v rámci tzv. velkoněmeckého sjednocení Německa. Maloněmecké řešení, které habsburskou monarchii do sjednocení nezahrnovalo, bylo Vídni z pochopitelných důvodů nesympatické. Do sporu Rakouska a Pruska, který bezprostředně souvisel s osudem velkoněmecké a maloněmecké varianty řešení německé otázky, se nakonec znovu vložil ruský car Mikuláš První. Tentokrát však pouze v roli arbitra. Mikulášovým přičiněním byla 29. listopadu 1849 uzavřena v Olomouci dohoda, na jejímž základě se Berlín vzdal (alespoň dočasně) maloněmeckého řešení německé otázky a rozpustil Erfurtskou unii. Erfurtská unie představovala spolkový stát založený v květnu 1849 Spolkem tří králů: pruského, saského a hannoverského. K tomuto spolku se v létě 1849 připojilo 28 středních a malých německých států reflektujících maloněmecké řešení německé otázky, tj.

sjednocení německých států pod pruským vedením bez Rakouska a všech jeho zemí. Jednání zástupců německých států v březnu 1850 v Erfurtu, květnu 1850 ve Frankfurtu nad Mohanem a na konci roku 1850 v Drážďanech pak rozhodla o obnově Německého spolku v jeho původní podobě. Tedy včetně Rakouska, dokonce i s rakouským předsednictvím. Je třeba ovšem podotknout, že zejména v Bavorsku se v polovině 19. století rozšířila myšlenka o tzv. Triádě. Jejím cílem bylo spojit tři největší německé státy – Bavorsko, Prusko a Rakousko do jednoho soustátí a zabránit tím svévolné agresi kteréhokoli z partnerů.

Poslední závažnou událostí režimů, které měly zahájit druhou polovinu 19. století, byl již zmíněný státní převrat Ludvíka Napoleona ve Francii. Udál se 2. prosince roku 1851. Ludvík si jím vymohl revizi ústavy, která mu zaručila na deset let prezidentský úřad. O rok později se však prohlásil jako Napoleon III. císařem Francie. Přejal tedy analogický titul jako Napoleon I., jen s jedním podstatným rozdílem: on byl „císařem Francie“, kdežto Napoleon I. „císařem Francouzů“.

Revoluce 1848-1849 se dotkla všech evropských zemí s výjimkou Velké Británie, Belgie, Nizozemí, Ruska, Španělska a Skandinávie. Šlo o řetězovou reakci, která začala událostmi v Paříži v únoru 1848, ale měla kořeny v krakovském a švýcarském povstání. Měla mnoho společných, ale rovněž odlišných znaků. K odlišným patřily především národnostní konotace, které zasáhly všechny země kromě Francie. V německých státech bylo ústřední otázkou vytvoření jednotného německého národního státu na ústavním základě. Totéž platilo pro Itálii, v níž však silně působila snaha svrhnout vnější utlačovatele – habsburskou a bourbonskou nadvládu. Zcela ve znamení odstranění národnostního útlaku se odehrávala revoluční dění v Polsku, Uhrách, Čechách, na Slovensku i u jihoslovanských národů.

Katalyzátorem výbuchu revolučních událostí v západní Evropě se stal francouzský myšlenkový svět, zejména jeho liberalismus, především myšlenky o rovnosti v hospodářském smyslu a ve smyslu občanských práv, a jeho demokratismus tkvící v myšlence, že každý občan bez rozdílu majetku má právo podílet se na politickém rozhodování. Stejně tak působilo jako katalyzátor revoluce francouzské pojetí národa. Národ byl definován jako pospolitost občanů, kteří si jsou rovni před zákonem a tvoří velkou jednotnou komunitu se společnou minulostí a společnými zájmy. Revolučním událostem ve střední a jihovýchodní Evropě sice chyběl liberální element, ale o to byly aktuálnější agrární a nacionální otázky.

Rok 1848 by neměl být připomínán pouze pro svoji revoluci, ale i proto, že se tehdy v USA sešlo poprvé shromáždění jednající o ženských právech. Je považováno za ustavující akt světového hnutí za volební právo žen. Do roku 1914 měly ženy volební právo již ve dvou evropských zemích – ve Finsku a v Norsku - a dále na Novém Zélandě a v australském Commonwealthu a v jedenácti z osmačtyřiceti států USA. V roce 1899 se v Londýně konal kongres, který se zabýval problémem obchodu s bílým masem, tedy obchodováním se ženami za účelem prostituce. V roce 1912 byla založena německá Liga pro boj proti ženské emancipaci.

8. Realismus

Velká Francouzská revoluce let 1789-1799 přinesla řadu velmi výrazných změn, neodstranila však společenskou nerovnost. A tak se její heslo svoboda, rovnost, bratrství stalo nosným pro následná sociální hnutí, zejména ta, která se odehrávala ve třicátých a čtyřicátých letech 19. století. Výsledkem francouzské revoluce 1848 se stal „morální pořádek“ či „pořádek morálky“. Ten vedl k režimu Ludvíka Napoleona. Tomu v duchovní rovině odpovídal v celoevropské dimenzi odklon od metafyziky k exaktním vědám, které stále více vyvolávaly pozornost měšťanské společnosti. Dílo Charlese Darwina (1809-1882) z roku 1859 „*O vzniku druhů přirozeným výběrem*“ se stalo ústředním jak pro poznání přírody, tak pro studium člověka a společnosti. Jeden z nejvýznamnějších francouzských vědců 19. století, průkopník experimentální medicíny a fyziologie Claude Bernard (1813-1878) zamítl učení o metafyzické životní síle a nahradil je hledáním materiálních příčin všech projevů života. Základem jeho zkoumání se stal experiment. Ve společenských vědách se hlasatelem analogických myšlenek stal francouzský historik, filozof a literární vědec, představitel pozitivismu Hippolyte Adolphe Taine (1828-1893). Snažil se vysvětlit vývoj umění vlivem celé společnosti. Nositelem myšlenek vyjádřených Bernardem a Tainem se stal filozoficko-umělecký směr – realismus.

Pojem realismus však měl bohatou tradici vinoucí se až k antice, i když jasný rozměr získal až ve středověku. V něm se za realisty označovali filozofové, kteří považovali za skutečnost pouze to, co bylo vytvořeno rozumem. V novověku se za realisty označovali ti, kteří se snažili napodobovat skutečnost. V moderním smyslu slova je pod pojmem realismus chápán filozoficko-umělecký směr, který hodlal zahrnout do filozofie a umění všední život v jeho celku. Všední život se sice objevoval již ve filozofii a umění 17. a 18. století, ale býval chápán jako něco nižšího,

nikoli plnohodnotného. V polovině 19. století byl již všední život chápán jako plnohodnotný, rozklíčovací jednostrannost někdejšího romantického náhledu. Nechuť k romantickému zkrášlování přitom vedl u některých realistů do extrému: dávali přednost všemu nevzhlednému až odpudivému. Jako příklad může sloužit malíř Gustave Courbet (1819-1877) mající zálibu v nepůvabných a nemotorných postavách. Obdobně je tento extrém patrný v literatuře u Charlese Baudelaira (1821-1867), např. v jeho *Hymnu na krásu*. Realismus žádal komplexní, pravdivé a věrné zachycení skutečnosti. Ve středu jeho pozornosti stál průměrný člověk a jeho každodenní život.

Předstupněm realismu byla renesance. Realismus v návaznosti na ní žádal především objektivitu. Pod jejím praporem vystupoval velmi ostře proti svému předchůdci, romantismu. Tam, kde romantici hledali vznešený pocit a ohnivou vášeň, realisti nacházeli sentimentalistu, vypočítavost a nízké pudy, kterými z duše opovrhovali. Ve snaze dehonestovat romantismus hledal realismus oporu v exaktních vědách. To však četným realistům nebránilo využít fantazii a ideály. Zejména Rusové Ivan A. Gončarov (1812-1891) a Fjodor M. Dostojevský (1821-1881) se zastávali umělcova práva plně je využít. Stejně jako západoevropští realisté však požadovali jasné a zřetelné, exaktní vyjádření.

V literární dimenzi byl romantismus zvláště zřetelný u Britů Charlese Dickense (1812-1870) a Thomase Hardyho (1840-1928), Francouzů Stendhala (1783-1842), Honoré de Balzaca (1799-1850), Gustava Flauberta (1821-1880), Guy de Maupassanta (1850-1893) a Emile Zoly (1840-1902), Nora Henryka Ibsena (1828-1906), Švéda Augusta Strinberga (1849-1912), Dána Hanse Christiana Andersena (1805-1875), Němce Bernarda Hauptmanna (1862-1946), Američany Marka Twaina (1835-1910) a Jacka Londona (1876-1916), Poláky Henrika Sienkiewicze (1846-1916) a Bolesława Pruse (1847-1912), Rusy Nikolaje V. Gogola (1809-1852), Fjodora M. Dostojevského (1821-1881), Lva N. Tolstého (1828-1910), Antona P. Čechova (1860-1904) či Ivana S. Turgeněva (1818-1883).

Realismus byl značně pestrý, projevovala se v něm řada směrů a proudů. Např. Stendhal do dosavadního romantismu podléhajícího románu zavedl psychologickou analýzu, Balzac zase usiloval o maximální pravdivost zobrazení francouzské společnosti města i venkova. Obdobně pracovali v Rusku Alexandr S. Puškin (1799-1837), Nikolaj V. Gogol (1809-1852) a Ivan S. Turgeněv (1818-1883). Ruští realisté jsou zde uváděni zejména proto, že ještě více než západoevropští tím

naplňovali realismu vlastní identifikaci celospolečenského dopadu: hledali a zobrazovali ruskou realitu bez příkras. Tím odhalovali rozpornost, zkostnatělost a zaostalost ruské předrevoluční společnosti a přispívali k hledání cest z ruských problémů.

V osmdesátých letech 19. století v západoevropském i východoevropském prostředí rozvinul realismu vlastní kritické pohledy na společnost kritický realismus, pro který byly zejména typické reflexe vzrůstajícího sociálního napětí ve společnosti. Mnozí představitelé kritického realismu se snažili svou tvorbou přispět k realizaci sociálních konfliktů. Kritický realismus ještě více než předchozí realismus stavěl do popředí člověka jako člena společnosti v jeho konkrétní podobě a společenských souvislostech. K nejvýraznějším představitelům kritického realismu náleželi realismus rozvíjející Honoré de Balzac, Stendhal, Romain Rolland (1866-1944), Fjodor M. Dostojevský a Lev N. Tolstoj (1828-1910). Kladli důraz na analýzu společenských poměrů ve formě románu.

Ve výtvarném umění se na místo kritického realismu v literatuře v průběhu druhé poloviny 19. století prosadil historismus, směr hlásající návrat k minulým vzorům. Historismus je však nepřejímal, pouze se jimi inspiroval a využíval k novým technologiím. Časté bylo rovněž míchání různých historizujících směrů (sloh novorománský, novogotický, novorenesanční apod.).

Koncem 19. století byl v umění historismus vystřídán impresionismem, který reflektoval více literární realismus i jeho kriticko-realistickou podobu než předchozí uměno-vědný historismus. Oproti pulzujícímu historismu usilujícímu o zobrazení děje ve vývoji se impresionismus stal dílem okamžiku: zobrazoval neopakovatelnost jedinečné chvíle. Pojem impresionismus byl odvozen od obrazu francouzského malíře Clauda Oscara Moneta (1840-1926) *Impression, soleil levant* (Imprese, východ slunce), který byl roku 1874 vystaven na výstavě nezávislých malířů v Paříži. Z impresionistických malířů lze dále jmenovat především Francouze Jean-Baptista Camille Corota (1796-1875), Edgarda Degase (1834-1917), Henryho de Toulouse-Lautreca (1864-1901) a Eduarda Maneta (1832-1883).

Impresionismus měl svoji reflexi i v literatuře a dalších sférách umění. Šlo především o francouzského spisovatele Paula Varlaina (1844-1896), Poláka Marcela Prousta (1871-1922) a ruského spisovatele Antona P. Čechova (1860-1904). Z hudebníků sehráli pro impresionismus významnou roli Francouzi Claud Debussy (1862-1918) a Joseph-Maurice Ravel (1875-1937) a Rus Alexandr N. Skrjabin (1871-

1915). Na přelomu 19. a 20. století počet uměleckých a literárních směrů narůstal: typické se staly směry jako naturalismus, symbolismus a secese.

Pro filozofii druhé poloviny 19. století bylo zejména důležité novokantovství, které se vracelo k filozofickému odkazu německého filozofa Immanuela Kanta (1724-1804). „Objevování“ Kanta ve druhé polovině 19. století se odehrávalo především v marburské škole [Herman Cohen (1842-1918), Paul Natorp (1854-1924) a Edmund Husserl (1859-1938)] a v bádenské škole [Wilhelm Windelband (1848-1915), Heinrich Rickert (1863-1936) a Ernest Troeltsch (1865-1923)]. Z novokantovství vyšla značná část moderní evropské filozofie, především v její německé podobě. Příkladem významné osobnosti, kterou novokantovství zřetelně ovlivnilo, byl sociolog a historik Max Weber (1864-1920).

VI. Východní otázka a Balkán

1. Východní otázka

Termínem „*východní otázka*“ se v moderních dějinách označuje komplex sporů souvisejících s krizí osmanské říše, s rozvojem národně osvobozovacího hnutí balkánských národů a se vzájemně rozporným úsilím evropských mocností získat v prostoru Balkánu a osmanské říše vliv. Východní otázka není pouze záležitostí 19. století, i když především v 19. století hrála mimořádnou roli: po řadu desetiletí totiž ovlivňovala vztahy mezi nejvýznamnějšími evropskými zeměmi. Východní otázka měla v evropské politice hluboké kořeny. Souvisely s dávnou migrací mezi východem a západem, migrací spojenou s politickými i hospodářskými zájmy, s pádem Konstantinopole do osmanských rukou a s osmanským ovládnutím Balkánského poloostrova, Malé Asie, Egypta, Tuniska, Alžíru i dalších oblastí. Nejpozději v 15. století se nerozbornou součástí východní otázky stala slovanská otázka: milióny obyvatel slovanského původu se dostaly do osmanského područí, pod nadvládu jiné kulturně civilizační orientace. S tím se nikdy nesmířil moskevský stát, který po staletí se slovanským obyvatelstvem Balkánského poloostrova a Černomoří obchodoval. A nejen obchodoval: činil si ambice na politický a duchovní vliv. Za katalyzátor vzniku východní otázky se proto považuje expanzivní politika ruského carismu. Jeho kořeny jsou sice hluboké, ale jednoznačně a zřetelně sahají do přelomu 17. a 18. století. Tehdy se ruský car Petr I. rozhodl získat na úkor Švédska rozhodující vliv v Polsku a Pobaltí (Severní válka let 1700-1721) a na druhé straně přístup k nezamrzajícímu Černému moři (boje u Azova). To vše za každou cenu. (Ve vztahu k Polsku – přesněji Rzeczpospolite - a Pobaltí – přesněji Livonsku - velkou roli sehrávalo trauma z polského ovládnutí Moskvy na počátku 17. století, v období tzv. smuty – smutných časů - a neschopnosti Moskvy čelit švédskému pronikání do Polska (Rzeczpospolite) v polovině 17. století (v době tzv. Potopy). Ve vztahu k Černému moři sehrálo mimořádnou úlohu trauma osmanských nájezdů ohrožujících po několik staletí nestálou rusko-osmanskou hranici.

Vrcholů dosáhla tato expanze v 18. století za vlády carevny Kateřiny II. (1762-1796): v letech 1768-1774 se odehrála pro Rusy úspěšná velká rusko-osmanská válka. Ukončil ji roku 1774 mír v Küçük-Käynardži, dnes Kajnardži v bulharském kraji Silistra, stvrzený v roce 1791 mírovou smlouvou v moldavských Jassech. Jejich texty však znamenaly pouze dočasné zklidnění. V historické literatuře najdeme naopak jejich označení za počátek závažných politických sporů ve východní otázce. Proč?

Originály obou smluv byly sepsány v italštině, tehdy v diplomacii jedním z nejužívanějších jazyků. Překlady do národních jazyků neprocházely autorizací stran, a tak se rodily rozpory. Nejvážnější plynul z mlhavě formulovaného sedmého a čtrnáctého článku údajně poskytujícího ruské carevně právo vybudovat a ochraňovat v Cařihradu pravoslavný chrám. V manifestu Kateřiny II. oznamujícím ruskému lidu podepsání mírových smluv s Osmanskou říší byl mylně považován za právo Ruska vystupovat jako ochránce pravoslavné církve ve svatých místech Osmanské říše. V Rusku tím dal vzniknout kolektivní paměti, kterou ruská politika ve spojení s vizí o panslovanské náboženské a kulturně civilizační a od ní se domněle odvíjející panslovanské politické jednotě, po celé následující století interpretovala jako povolání Rusů chránit pravoslavné obyvatele osmanské říše. Že ji využívala k naplnění svých velmocenských ambicí, je zcela zřejmé.

Východní otázka ovšem nepředstavovala pouze rusko-osmanský spor. Šlo o složitý komplex sporů, do něhož zasahovaly, někdy jen diplomaticky, jindy i vojensky, s menší či větší intenzitou všechny přední evropské mocnosti. Ve své podstatě se ale vždy v souvislosti s Ruskem jednalo o prosazení mocenských ambicí vyvolaných obavami, aby se Rusko v prostoru Balkánu a osmanské říše příliš neetablovalo a tím mocensky neposílilo. K tomu je nutno dodat, že vlivem vizí o pravoslavné jednotě a ruské pomoci sílilo na Balkáně proti osmanské národně osvobozené hnutí. I do něj evropské mocnosti s větší či menší intenzitou zasahovaly. Postupně se tím vyvinula jako zásadní otázka, nakolik má být Osmanská říše jako mocnost ovládající mnohé nemuslimské národy zachována. Vztaženo k závěrům Vídeňského kongresu – má-li, či nemá-li dojít ke změně systému, který mocnosti v roce 1815 sankcionovaly.

Východní otázka má v moderních dějinách dvě hlavní etapy:

- 1) od roku 1774 do rusko-osmanské války 1877-1878,
- 2) od Berlínského kongresu 1878 do první světové války.

V první etapě, jak bylo výše zmíněno, projevoval největší aktivitu ruský carismus. Ve druhé etapě jej nahradilo Německo. Rusko usilovalo o to, aby získalo pod svoji kontrolu Černomoří a vybuodovalo si silné pozice na Balkáně. Konečným cílem mělo být ovládnutí úžin Bosporu a Dardanel a osmansko-pravoslavného centra Cařihradu - Konstantinopolu. Rusko přitom prosazovalo zásadu rozdělování dědictví nemocného muže (tj. sultána). Proti této zásadě se ve dvacátých letech 19. století postavila Velká Británie. Oprávněně spatřovala v ruském pronikání narušení rovnováhy mocenských

sil a tudíž i nebezpečí válečného konfliktu mezi velmocemi. Společně s Francií proto prosazovala zásadu zachování územní celistvosti Osmanské říše. Akcentovala ovšem nezbytnost reforem Osmanské říše, které by zmírnily nejpalčivější problémy ve vztahu k netureckému obyvatelstvu. Sultán Mahmut II. (1785-1808-1839), sice zavedl zákony, tzv. hatišerif, kterými bylo v Osmanské říši zrušeno lenní zřízení, zavedeny reformy státní správy a soudnictví a poddaní Porty byli prohlášeni za rovnoprávné, zachována však zůstala osmanská a islámská hegemonie. Zachována byla rovněž nerovnoprávnost slovanských národů.

Ve druhé polovině dvacátých let 19. století, kdy se Velká Británie postavila na stranu Ruska při jeho boji proti Osmanské říši v řecké záležitosti, se mohlo zdát, že se Velká Británie s Ruskem ve věci rozdělení Osmanské říše shodne. Jenomže Velká Británie se postavila na stranu Ruska proti Osmanské říši jen proto, že se obávala síly Ruska znásobené jeho vítězstvím nad Napoleonem a že se stejně tak obávala britského veřejného mínění, které se důrazně stavělo proti genocidám, jímž bylo ne osmanské obyvatelstvu v té době ze strany Porty vystaveno. Že záhy nastal v domnělé proti osmanské jednotě rozkol, dosvědčuje mj. skutečnost osmansko-egyptského sporu z počátku třicátých let 19. století (srov. výše). Velká Británie ani Francie tento konflikt nikterak nepodceňovali. A to především proto, že se obávali, aby se osmanský sultán neobrátil s žádostí o pomoc k ruskému carovi, a ten toho zneužil, aby se mohl v osmanském prostoru mocensky ještě více etablovat. Velká Británie se proto mimořádně angažovala ve zklidnění osmansko-egyptského sporu a dojednání míru. Rusko spor neeskalovalo, hledalo však další cesty, jak svůj vliv v této oblasti posílit. V roce 1833 se mu podařilo dojednat s Osmanskou říší dohodu o závazku radit se o všech záležitostech týkajících se společného zájmu, především dosažení klidu a bezpečí. V návaznosti na to Rakousko, hledající v Rusku oporu proti revolučním otřesům, podepsalo s Ruskem dohodu o udržení statutu quo v Osmanské říši. Společně s Pruskem Rakousko a Rusko v tomto směru opět proklamovaly ideu o jednotě a odhodlanosti hlavních mocností Svaté aliance udržet v Evropě rovnovážný mocenský stav.

Velká Británie a Francie se s vlivem Ruska v osmanském prostoru nikdy nesmířily a byly odhodlány čelit jeho posilování. I přes opakovaně proklamovanou jednotu Ruska, Pruska a Rakouska se Velká Británie a Francie se proto v polovině 19. století postavily na osmanskou stranu rovněž vojensky. Stalo se tak poté, co se ruský car Mikuláš I. rozhodl řešit východní otázku ozbrojeným střetem s Osmanskou

říší. V následné Krymské válce bylo Rusko spojeneckou koalici tvořenou Velkou Británií, Francií a Sardinii poraženo. Tím ztratilo možnost východní otázku výrazněji ovlivňovat. Osmanská říše si tak i v padesátých letech 19. století zachovala nadvládu nad slovanskými národy a dokonce vydala zákon, který jejich životní podmínky zpříšňoval.

Východní otázka znovu výrazně ožila v sedmdesátých letech 19. století, kdy se Rusko znovu pokusilo v ní aktivovat, a to zejména cestou podpory proti osmanských národnostních hnutí slovanských národů. Výsledkem se však stalo další oslabení jeho vlivu. Po berlínském kongresu konaném roku 1878, který ukončoval vojenské střety poloviny sedmdesátých let 19. století, na jeho úkor v balkánském prostoru posílilo Německo. Německo, které se od svého sjednocení v roce 1871 snažilo maximálně mocensky upevnit, spatřovalo ve východní otázce prostředek ke zpevnění svého hospodářského postavení a současně mocenský nástroj oslabující pozice jednoho z jeho největších konkurentů, Velké Británie. Poté, co role Ruska ve východní otázce ještě více poklesla, se stal dominantním rysem východní otázky britsko-německý antagonismus. Symbolem a výrazem německých snah se stala Bagdádská dráha.

S východní otázkou pak v dalším období rovněž souvisela mladoturecká revoluce v roce 1908, bosenská krize 1908-1909, italsko-osmanská válka 1911-1912, bal-kánské války 1912-1913 a osmanský vstup do první světové války na straně Německa. Po skončení první světové války byla východní otázka řešena v roce 1920 sèvreskou mírovou smlouvou a posléze lausanskou mezinárodní konferencí, která se konala v letech 1922-1923.

Mladoturecká revoluce, která vyvrcholila roku 1908, tkvěla svými kořeny v 19. století. Šlo zejména o to, že v roce 1889 založila skupina osmanských studentů vojenského a námořního učiliště v Cařihradě tajnou organizaci - Výbor Jednota a pokrok. Hlásila se k odkazu Mladých Osmanů formujících se podobně jako jiná hnutí „mladých“ v Evropě téměř po celé 19. století. Jejím cílem bylo svržení osmanského absolutismu, obnovení ústavy z roku 1876 a nastolení liberálně konstitučního režimu. Osmanská správa proti ní tvrdě zasáhla. Řada jejich členů byla zatčena, jiní se zachránili úprkem za hranice. Ale ani poté se hnutí mladých Turků neutlumilo. Naopak, na počátku druhé poloviny prvního desetiletí 20. století mladoturecké hnutí ještě více ožilo. K eskalaci došlo poté, co na jaře roku 1908 propukly nepokoje v osmanské armádě dislokované v Makedonii. Pokus sultána o potlačení povstání se

nezdařil. Naopak, mladoturecké povstání se rozšířilo i mezi makedonskou albánskou komunitu. Sultán proto raději ustoupil a v duchu mladotureckých požadavků obnovil ústavu z roku 1876 a vypsal volby do parlamentu. Jenomže povstání se i přes tyto sultánovy ústupky rozšířilo z Makedonie do dalších částí Osmanské říše. Sultán musel ve svých ústupcích pokračovat. Výsledkem se stalo jmenování první moderní vlády osmanské říše. Do jejího čela se postavil v pozici velkovezíra, tedy prvního ministra Kiamil Paša (1833-1913). Jeho vláda byla složena z odborníků a příslušníků Výboru Jednota a pokrok. Parlament byl nově ustaven jako dvoukomorový, volební právo do něj získali všichni muži starší dvacet let. Volby však byly dvoustupňové. Proti liberalizujícím ústupkům se postavili osmanští konzervativci. Zašli ve svém odporu k reformním krokům tak daleko, že v dubnu 1909 zorganizovali v Cařihradě pro sultánovský vojenský převrat. Představitelé mladotureckého hnutí zahájili protiakci. V čele mladoturecké armády stál Mustafa Kemal (1881-1938), známý později jako Atatürk, otec Turků, tvůrce moderního tureckého státu. Mladoturci se s účastníky konzervativního vojenského převratu vypořádali velmi krutě. Stovky jeho jich byly odsouzeny k trestu smrti a exemplárně pověšeny na cařihradských pouličních lampách. Jednou z vůdčích osobností mladotureckého hnutí byl ministr války Enver Paša (1881-1922). Za jeho podpory se mladoturecká vláda proměnila v diktátorskou. Po četných peripetiích např. na konci roku 1913 rozpustila všechny politické strany.

Oslabení osmanské moci v důsledku mladotureckých akcí využilo rovněž Bulharsko. Zpřetrhalo dosavadní vazalské vztahy s Osmanskou říší a za rakousko-uherské podpory 5. října 1908 v bulharském Tarnovu slavnostně vyhlásilo svoji úplnou nezávislost. Dosavadní bulharský kníže Ferdinand I. přijal titul cara (1861-1908-1918-1948). Následujícího dne, 6. října 1908 vyhlásilo Rakousko-Uhersko anexi Bosny a Hercegoviny, kterou před tím na základě mezinárodního mandátu třicet let okupovalo. Anexe Bosny a Hercegoviny byla zejména pro Rusy překvapením. Rakousko-Uhersko totiž s ním již delší dobu o jejím připojení jednalo. Rusko bylo ochotno k tomuto kroku svolit, ale jen výměnou za rakouskou podporu ruské snahy otevřít mu úžiny Bospor a Dardanely. Než se však Rusové rozhodli a zjistili názor svých spojenců Francie a Velké Británie na tuto otázku, rakousko-uherská anexe Bosny a Hercegoviny proběhla. Rakousko-Uhersko se totiž cítilo posílené návštěvou britského krále u rakouského císaře Františka Josefa (1908). Oficiálně ji obě strany deklarovaly jako pokus zlepšit vzájemné vztahy na evropském

kontinentě. Bosenská anexe vyvolala nespokojenost i jinde. Zejména v Itálii a Srbsku. Především Srbsko ji vnímalo jako hrozbu své nezávislosti. Bylo ochotno zasáhnout i vojensky, zejména pokud by jej podpořilo Rusko. To mělo na Balkáně přece jen ještě dosti velký vliv. A najednou si Rakousko-Uhersko dovolilo zasáhnout do balkánských záležitostí bez dohody s ním. To byla pro Rusko minimálně urážka. Jenomže do celého sporu se vložilo Německo a to jako rakousko-uherský ochránce. Podpořilo jej plnou vahou své moci. Před jeho kategorickým požadavkem, aby byla anexe uznána, podpořeným hrozbou společného německo-rakousko-uherského útoku muselo Rusko ustoupit. Znamenalo to pro něj ovšem další nepříjemnou ztrátu vlivu na Balkáně. S tím se, pochopitelně, nemohlo smířit. Vztahy mezi velmocemi se tím natolik vyhroutil, že se soudobým pozorovatelům zdálo, že už neexistuje síla, která by mohla hrozící celoevropskou konfrontaci odvrátit.

Nově připojené země, Bosna a Hercegovina tvořily z pohledu Rakouska-Uherska samostatný díl. Nepatřily ani k Rakousku ani k Uhrám. Bosna a Hercegovina měla vlastní ústavu, zemskou vládu a od roku 1910 také vlastní sněm; nevysílala však žádné vyslance do rakousko-uherských delegací. Neměla tedy žádný podíl na ústřední správě Rakouska-Uherska. Předností však pro ni byla garance jejich národnostních a náboženských práv.

Ani v dalších letech nebyl na Balkáně klid. Např. v období 1909-1912 propukla na severu albánského území řada povstání motivovaná národnostními požadavky. Některá z těchto povstání dokonce nabyla mezinárodní rozměr. V jejich důsledku se zhoršovaly vztahy mezi Osmanskou říší, Rakouskem-Uherskem, Černou Horou a Itálií. Vyústěním se např. stala krátká osmansko-italská válka o oblast Tripolisu. Epizodní záležitost této války měla dalekosáhlé mezinárodní důsledky. Bulharsko totiž využilo dalšího oslabení Osmanské říše k vojenskému zásahu. Jeho předpokladem bylo bulharsko-srbské sblížení, o nějž Bulharsko usilovalo několik desetiletí. Dne 13. března 1912 byla konečně mezi Srbskem a Bulharskem podepsána dohoda o přátelství a spolupráci předpokládající vzájemnou pomoc i v případě válečného konfliktu. Součástí smlouvy byla tajná klauzule o rozdělení osmanských držav v Evropě. Paralelně probíhala jednání mezi Bulharskem a Řeckem. K dohodám Bulharska, Srbska a Řecka přistoupila ještě Černá Hora, a tak vznikl vojensko-politický blok, Balkánský svaz. Jeho zástupci předali 30. září 1912 osmanské vládě ultimátum požadující v odkazu na berlínské smlouvy okamžitou autonomii pro křesťanské oblasti Balkánu. Osmanská říše to odmítla, načež spojenci

mobilizovali a 8. října 1912 vyhlásila Černá Hora jako první balkánská země Osmanské říši válku. Evropské velmoci sice zareagovaly prohlášením, že nepřipustí změnu státu quo v Osmanské říši, ale válečnému konfliktu, který oficiálně mezi Balkánským svazem a Osmanskou říší začal 18. října, tím nezabránily. Mírová smlouva byla podepsána o půl roku později, 30. května 1913. V bojích neúspěšná Osmanská říše se jí zřekla ve prospěch Balkánského svazu značné části evropské části své říše (všech území na západ od linie mezi městy Midie – Enos a ostrovů v Egejském moři).

Oslabení Osmanské říše v první balkánské válce využila Albánie k vyhlášení úplné nezávislosti. Předcházela jí mobilizace a intenzivní diplomatická jednání na mezinárodní scéně. Nezávislost Albánie byla oficiálně vyhlášena 28. listopadu 1912, ale většina albánského území byla v důsledku první balkánské války obsazena cizími vojsky. Jen důrazný zásah Rakouska-Uherska vedl ke stažení srbských a černohorských vojsk. Následně se otázka nezávislé Albánie stala předmětem jednání na londýnské mírové konferenci řešící ukončení balkánské války. Pro Albánii byla jednání příznivá, mezinárodní Londýnská dohoda z 30. května 1913 uznala její nezávislost a její garanci evropskými velmocemi.

Komplikované řešení první balkánské války se stalo roznětkou pro druhou balkánskou válku, v níž Srbsko a Řecko odmítly bulharské požadavky týkající se rozdělení Makedonie. Válka propukla na konci června 1913 bulharským útokem na srbské a řecké jednotky v Makedonii. Proti Bulharsku se rovněž postavilo Rumunsko, které v první balkánské válce zůstalo v podstatě neutrální, a Osmanská říše. Koncem července 1913 bylo Bulharsko nuceno uzнат porážku a požádat o příměří. To bylo podepsáno 31. července. Mírová jednání pak skončila 10. srpna podepsáním smlouvy, kterou Bulharsko ztratilo ve prospěch Rumunska jižní Dobrudžu a Makedonie byla rozdělena mezi Řecko, Srbsko, Bulharsko a Albánii.

Balkánskými válkami se Osmanská říše fakticky stáhla z evropského kontinentu. Další vývoj na Balkáně pak probíhal bez osmanské mocenské přítomnosti, boji mezi nově vzniklými národními státy.

2. Balkán

Osmanská říše ovládala kolem roku 1800 kromě maloasijského území celou dunajskou hranici až k Bělehradu. Po roce 1800 se však v balkánské části osmanské říše výrazně rozšířil regionalismus. Někteří správci osmanských provincií se

pokoušeli o vymanění ze závislosti na sultánovi. Mnohým se to dařilo a jejich podřízenost Vysoké Portě se tím stávala více či méně formální. Následoval úpadek státní správy, který byl provázen rozkladem ústřední armády. Mnoho osmanských vojenských jednotek se změnilo v loupeživé tlupy terorizující civilní obyvatele.

Výše uvedený ruský a britský příklad řešení osmanských problémů demonstroval skutečnost, že evropské mocnosti u vědomí rostoucích sporů na Balkáně, obav, aby zde jejich soupeř nezískal vliv, a v důsledku vlastních ambicí, zasahovaly do jeho vnitřních záležitostí. Šlo jim především o prosazení vlastního vlivu. Na rozpadající se osmanské říši si vynucovaly „poručnictví“ pro „porobené křesťanské bratry“ či jiné obyvatele a předstíraly osvobozovací plány, při nichž si kupovaly domácí vůdce, do země posílali emisary a podněcovaly zemi k povstání.

Vnitřní i vnější zásahy prohlubovaly destabilizaci osmanské říše, a tak se osmanští panovníci pokoušeli o reformy. Např. sultán Selím III. (vládl 1789-1807) se na přelomu 18. a 19. století snažil čelit vnitřní destabilizaci a vnějším zásahům posílením ústřední státní moci a vojenskými reformami. Jeho nástupce Mahmut II. (vládl 1808-1839) pokračoval v likvidaci separatistů, zejména balkánských notáblů a janičářů. Jeho centralizační reformy probíhaly souběžně s brutálním postupem proti nacionálně motivovaným revoltám slovanských obyvatel Balkánu. Obě skutečnosti však vyvolávaly novou záminku, aby se evropské mocnosti vměšovaly do osmanských záležitostí.

3. Srbsko

Jednou z hospodářsky a strategicky nejdůležitějších částí osmanské říše byl bělehradský pašalík. Také zde janičářské tlupy osmanského vojska v 18. století loupily a drancovaly. V roce 1791 nařídil sultán Selim III. jejich vypovězení. Protože se však janičáři nebyli ochotni podřídit rozkazu, vyzval místní paša podmaněné křesťanské obyvatele, aby vytvořili ozbrojené oddíly a pomohli osmanským jednotkám zlomit odpor janičářů. Za tuto pomoc poskytla osmanská moc v následujících letech pravoslavným Srbům v bělehradském pašalíku omezenou samosprávu.

Na přelomu 18. a 19. století přiměly vnější okolnosti Portu souhlasit s návratem janičářů do bělehradského pašalíku. Ti ho okamžitě opanovali, zrušili srbskou samosprávu a začali terorizovat pravoslavné obyvatelstvo a muslimy, kteří zůstali věrni sultánovi. V přípravě povstání proti tomuto teroru sehráli významnou

úlohu krajané Srbů, uherští Srbové ve Vojvodině a v Banátu, tedy v té části Balkánu, která se nacházela pod rakouským vlivem. Ti si během 18. století v tvrdém zápasu s rakouskými úřady a v ustavičném boji s uherskými stavy vymohli vlastní právní postavení. To jim umožňovalo nejen náboženskou autonomii, ale i vlastní hospodářské a kulturní aktivity.

Příklad, ale i pomoc, povzbudily povstání, které v osmanské části Srbska, bělehradském pašalíku, propuklo roku 1804. Podstatné je, že nejprve nebylo namířeno proti sultánovi, ale proti janičářům, kteří nechali počátkem roku 1804 povraždit více než sto nejvýznamnějších Srbů. Za vůdce povstání byl zvolen charismatický Jiří Petrovič zvaný Karadjordje (Černý Jiří), (1762-1817). Karadjordjemu se podařilo po dvou letech janičáře vyhnat. Bylo to v době, kdy proti Osmanské říši zahájilo válku Rusko. Karadjordje povzbuzený ruskou pomocí a vlastními úspěchy znásobil požadavky: žádal na sultánovi autonomii a posléze dokonce oddělení od Osmanské říše. Když nebyl uspokojen, přeměnil povstání ve válku za nezávislost (první srbské povstání), při níž byly vyhnány i tisíce srbsky mluvících muslimů. Rusko vehementně srbské snahy podporovalo.

V říjnu 1806 byl dojednán mezi Srby a Turky první mír garantující Srbům autonomii. Velitel ruské armády generál Ivan I. Michelson (1740-1807), proslavený vítězstvím nad povstalými kozáky a ruskými rolníky vedenými v letech 1772-1775 Jemeljanem I. Pugačovem (1742-1775) sliboval carovým jménem Srbům plnou nezávislost, pokud podpoří ruskou armádu. Srbové tomu uvěřili a zintenzívnili bojové akce. V té době již byly mezi nimi časté vize ruského panslavismu – politické jednoty s ruským impériem budované na základě kulturně civilizační slovanské, tedy v podstatě pravoslavné jednoty.

Roku 1808 Jiří Petrovič vyhlásil dynastii Karadjordjevičů za dědičnou. Od následujícího roku však Srbové utrpěli sérii porážek, které vyvrcholily po ukončení rusko-osmanské války let 1806-1812 obsazením Bělehradu. Karadjorde uprchl na území habsburské říše. O několik měsíců později, roku 1813, po vlně teroru ze strany Osmanů, vyhlásila osmanská vláda pro Srby generální pardon. Nemalou měrou se o to zasloužil další představitel srbské komunity, někdejší spolupracovník Karadjordje, umírněnější Miloš Obrenović (1780-1860). Nebyl však natolik umírněný, aby vůči Osmanům vykazoval jen samou loajalitu. A tak pod jeho vedením vypuklo roku 1815 druhé srbské povstání. Oproti Jiřímu Petroviči se však nespolehal pouze na vlastní síly. Obratnou diplomacií získal pro srbskou otázku náklonnost předních evropských

zemí. Ty se pak zasadily o to, aby Srbsko roku 1817 získalo autonomii v rámci osmanské říše.

Srbsko však zůstalo i nadále ve vazalském vztahu k sultánovi. To se nelíbilo militantnímu Jiřímu Petroviči, který zosnoval nové radikální proti osmanské akce. Obrenovič se obával ze strany Karadjodje osobního útoku, a proto nechal Jiřího Petroviče zavraždit. Svoji pozici si sice upevnil, ale vyprovokoval tím nejen krevní mstu mezi dynastií Karadjordjevičů a Obrenovičů, ale i rozkol v srbském národě.

Sultán Mahmut II. známý reformami, které měly osmanský zastaralý vojensko-feudální systém zmodernizovat, např. zrušením janičářských jednotek roku 1826, si byl vědom, že intenzitě, s jakou se srbské národní hnutí rozvíjelo, bude schopen jen stěží čelit. A tak se rozhodl pro kompromis: podpořil umírněnějšího Obrenoviče tím, že ocenil jeho umírněnou vůči Osmanské říši do jisté míry loajální politiku. Vrcholem se mělo v roce 1830 stát sultánovo nařízení, tzv. hatišerif, kterým jím bylo potvrzeno specifické politické a správní postavení autonomního Srbského knížectví. Obrenovičům byl přiznán titul dědičného srbského knížete.

Miloš Obrenovič zahájil svoji vládu likvidací někdejší muslimské samosprávy. Úměrně tomu přikročil k homogenizaci srbské komunity. Začal srbským venkovem, ze kterého vystěhoval muslimské obyvatelstvo. V té době žilo v knížectví asi půl milionu obyvatel. S cílem zrealizovat další správní reformy se snažil prosadit absolutismus. Obával se totiž moci nové nobility. Proti ní podpořil rolníky, kteří obsadili někdejší muslimskou půdu. Kroky to byly úspěšné, Obrenovičova pozice se upevnila. Jenomže záhy se projeví sociální problémy. Roku 1835 propuklo velké rolnické povstání, k jehož potlačení musel využít opoziční nobilitu. Aby ji získal, musel souhlasit se svoláním skupštiny, poradního srbského národního shromáždění. Skupština pak sestavila vcelku demokratickou ústavu, která snižovala Obrenovičovo postavení. Rusko i Osmani ji odmítli. V Srbsku se však vytvořila skupina tzv. ustavobranitelů v čele s Avramem Petronijevićem (1791-1852) a Tomem Vučić-Perišićem (1787-1859). Kompromisem se pak stala nová ústava, kterou roku 1838 vyhlásil sultán se souhlasem Ruska. Tato ústava ustanovila na knížeti nezávislou sedmnáctičlennou státní radu s četnými zákonodárnými i výkonnými pravomocemi. Byla složena především z Milošových odpůrců. Byl to důkaz, že se Obrenovič již delší dobu potýkal s početnou opozicí vedenou Karadjordjeviči. Obrenovič proti nim neváhal použít i nejtvrďší metody, což vyvolávalo další nespokojenost. Sultán proto

novým hatišerifem znovu omezil Obrenovičovo postavení. Obrenovič pak na nátlak roku 1839 abdikoval.

Novým srbským knížetem se na základě volby skupštinou stal Alexandr Karadjordje (1806-1842-1858-1885). Alexandr zastával prorakouskou politiku. Pokračoval však rovněž v reformní politice, např. v reformách právního systému či budování pošt a komunikací včetně telegrafu. Ačkoli se v pozici Alexandra Karadjordje ujal moci umírněný panovník, ve vnějších vztazích se k moci dostaly „jestřábi“ - síly, které snily o územním rozšíření Srbska, o Velkém Srbsku. Jedním ze srbských politiků, kteří tuto politiku mohutně podporovali, byl ministr vnitra Ilja Garašanin (1812-1874). Garašanin roku 1844 zformuloval proklamaci, tzv. *Načertanije*, ve které požadoval, aby Srbsko vytvořením Jihoslovanské říše předešlo rozdělení Osmanské říše mezi Rakousko a Rusko. *Načertanije* prosazovalo velkosrbskou státně politickou ideu, ve které se opíralo o tradici a rozlohu středověkého srbského království a později carství Štěpána Dušana (1308-1331-1355).

Během Krymské války Srbsko sice sympatizovalo s Rusy, ale s ohledem na Rakousko a další evropské mocnosti zachovávalo neutralitu. Pařížským mírem získaly nad Balkánem patronát namísto Ruska vítězné mocnosti.

Pro další vývoj Srbska byla podstatná další dynastická změna, k níž došlo po skupštinou vynucené demisi Alexandra Karadjordje roku 1858. K moci se opět dostali Obrenovičové, a to nejprve v pozici stárnoucího, v letech 1815-1839 již jednou v čele srbského knížectví stojícího Miloše Obrenoviče. Toho po jeho smrti roku 1860 vystřídal Mihajlo (Michal) Obrenovič III., který už také jednou v čele Srbského knížectví, a to v letech 1839-1842 stál. Druhá Mihajlova vláda skončila v roce 1868, kdy jej vystřídal Milan Obrenovič IV. (1854-1868-1889-1901). Za jeho vlády se Srbsko stalo v roce 1882 královstvím.

Milan Obrenovič vybudoval v Srbsku absolutistickou monarchii, úměrně čemuž zredukoval pravomoci skupštiny a státní rady na minimum. Vláda, v jejímž čele stanul Ilja Garašanin, se stala vykonavatelem panovníkovy vůle. Milanovou prioritou, kterou zřetelně navazoval na své předchůdce, bylo vyřešení problému osmanských vojsk dislokovaných v posádkách a zbývajících muslimů na území Srbska. K radikálnímu zásahu využil Mihajlo tvrdé potlačení povstání křesťanských obyvatel Kréty osmanskou armádou. Tato akce totiž vyvolala razantní odpor velmocí. Mihajlo se zdůvodněním, že se jen brání analogii řešení z osmanské strany, získal ve snaze

vypudit os-manské vojáky ze Srbska velmoci na svoji stranu a přiměl sultána, aby roku 1867 souhlasil s odsunem osmanských posádek ze Srbska. Osmanská svrchovanost nad Srbskem se tím stala už jen zcela formální. Ostatně v Srbsku byla zavedena vše-obecná branná povinnost pro muže ve věku od dvaceti do padesáti let, která umožnila vznik stálé srbské armády.

Roku 1862 vzniknul v Bělehradě Srbský výbor, jehož úkolem bylo vypracovat varianty boje s Osmany na celém Balkáně. O čtyři roky později a pak v dalších dvou letech neméně intenzívně se Mihajlo pokoušel vytvořit Balkánský svaz. Mělo se jednat o vojenský spolek balkánských národů a států, který by se postavily Osmanské říši. Velmoci však takové akci rozhodně nepřály. Bez jejich výraznější podpory neměl svaz šanci na úspěch. Mihajlo se proto alespoň pokusil navázat kontakty s chorvatským politikem, průkopníkem jihoslovanské myšlenky Josipem Jurákem Strossmayerem (1815-1905). Cílem bylo zjistit, zda by byl možný společný srbsko-chorvatský postup.

Mihajlo se opíral o úředníky a vojáky, přičemž tvrdě pronásledoval představitele liberální měšťanské opozice a také stoupence radikální organizace Sjednocená omladina srbská, která usilovala o demokratizaci společnosti. Není proto divu, že na něj byl roku 1868 spáchán atentát. Jeho nástupce Milan Obrenovič byl vnukem Milošova bratra Jevrema (1790-1856). Zpočátku za Milana Obrenoviče panovala regentská vláda. Na její návrh byla roku 1869 přijata nová ústava, která posílila vliv skupštiny.

Na rozdíl od Mihajlova opatrně připravovaného Balkánského svazu přivedli jeho nástupci svými zahraničními dobrodružstvími Srbské knížectví na pokraj záhuby. Stalo se tak v letech 1876 a 1885. Když roku 1875 vypuklo v Bosně protiturecké povstání bosenských Srbů, neznalo válečné nadšení v Bělehradě mezi: cílem se stalo připojení Bosny a Hercegoviny k Srbsku. Spolu s knížectvím Černá Hora proto Srbové vyrazili roku 1876 bez přípravy proti Osmanům. Jen ruské ultimátum Vysoké Portě a posléze vojenský zásah carské armády roku 1877 zachránily Bělehrad před návratem Srbska pod osmanskou nadvládu.

Přes tuto porážku udělily velmoci na Berlínském kongresu konaném roku 1878 Srbům plnou mezinárodně právní suverenitu. Srbsko se tím konečně stalo zcela nezávislým státem. Když daly roku 1882 mocnosti souhlas s povýšením suverénního knížectví na království, zdálo se, že již nic nemůže zbrzdit jeho zdárný vývoj. Jenomže král Milan se roku 1885 vrhl do válečného dobrodružství. Bylo namířeno proti nově

vzniklému Bulharsku. Srbsko jej chtělo vyřadit z role soupeře. Neuvědomilo si však, že jeho vznik stvrdily právě mocnosti. Opět tedy muselo následovat fiasko.

4. Černá Hora

Černá Hora se již v 18. století orientovala na Rusko. To umožnilo, aby se nejen v 18., ale i v 19. století stala střediskem ruské subverze a proruské pravoslavné agitace na Balkáně. Carská říše dokonce financovala i černoohorské státní hospodářství.

Černá Hora dlouhodobě usilovala o rozšíření svého území o tolik potřebné úrodné oblasti a také o přístup k moři. Když roku 1797 zanikla Benátská republika, pokusil se černoohorský vladyka Petar I. Petrovič Njegoš (1747-1782-1830) využít této příležitosti k tomu, aby připojil přímořskou oblast kolem Boky Kotorské ke svému území. (Petar usiloval o spojení Srbska, Bosny, Hercegoviny a Černé Hory do jednoho celku – Velkého Srbska s hlavním městem v Dubrovniku.) Toto území, spolu s většinou někdejších benátských držav v Itálii a také Istrii a Dalmácii ovšem získala campo formijskými dohodami habsburská monarchie. Po slavkovské porážce však musela habsburská monarchie předat balkánskou oblast Francouzům. Ti z ní učinili součást nově vzniklých Ilyrských provincií. Roku 1813 museli Francouzi Ilyrské provincie vyklidit a výše uvedené balkánské území se opět dostalo do rukou Habsburků.

Po smrti vladyky Petra I. roku 1830 zvolil černoohorský sněm vládcem Černé Hory Rade Tomova pocházejícího ze stejného rodu jako jeho předchůdce, tedy rodu Petrovičů Njegošů. (Petar I. byl rovněž významným duchovním vůdcem. To byl hlavní důvod, proč byl Srbskou pravoslavnou církví prohlášen za svatého – získal jméno Svatý Petar Cetinjský.) Jako mnich pravoslavného kláštera přijal Rade Tomov jméno Petar a vládl jako Petar II. Petrovič Njegoš (1813-1830-1851). Výkonným orgánem k prosazování jeho vůle byl šestnáctičlenný senát, složený z předních zástupců místní kmenové aristokracie. V té době žilo v Černé Hoře asi sto dvacet tisíc obyvatel. Kvůli nedostatku úrodné půdy v zemi často propukal hlad. Řešením bylo rozšíření území. Aby toho dosáhla, pokusila se Černá Hora v tomto směru na svoji stranu získat ruského cara. Ten sice poskytl Černé Hoře velkou finanční podporu, ale kvůli Černé Hoře do konfliktu s Osmany jít nechtěl.

Petar II. zavedl pravidelné vybírání daní a usiloval o povznesení vzdělanosti. Gramotnost totiž byla do té doby téměř nulová. Až roku 1834 byla v Cetyni otevřena

první základní škola. Petr II. byl horlivým propagátorem srbské národní myšlenky. Černou Horu a Srbsko pokládal za dvě srbské země. Prosazoval osvobození a sjednocení srbského pravoslavného národa. Zároveň byl vyznavačem širší jihoslovanské ideje a aktivní protiturecké politiky.

Roku 1836 utrpěla Černá Hora těžkou porážku od tureckého vojska v bitvě u Grahova. V zemi vypuknul hlad. Ruský car slíbil zvýšit subvence, ale do konfliktu s Osmanskou říší kvůli Černé Hoře vstoupit nechtěl. A tak mohl Petar II. za úspěch považovat alespoň to, že po několikaletých jednáních (1837-1841) sjednal se sousedními Habsburky pevné rozhraničení mezi oběma zeměmi. Černá Hora tím získala zřetelné mezinárodní vymezení a de facto stala samostatným státem.

Za vlády Petrova nástupce Danilo I. Petroviče (1826-1851-1852-1860) došlo k podstatné státopravní změně. Po diplomatických jednáních Danila ve Vídni a Rusku proměnil Černou Horu v knížectví (mimořádně silnou oporu v tomto kroku získal u ruského cara imperátora Mikuláše I.). Na druhé straně však černohorské postavení nebylo bezproblémové. Došlo zejména k mohutné výpravě Osmanů proti Černé Hoře. Osmani totiž chtěli zlikvidovat nezávislé postavení Černé Hory. Země byla však politickou intervencí mocností, zejména Rakouska, zachráněna. Na základě této zkušenosti provedl Danilo zásadní vojenskou reformu. Byla zavedena všeobecná branná povinnost pro muže ve věku šestnácti až šedesáti let. Kromě toho Danilo přebudoval zaostalou státní správu a vydal roku 1855 občanský zákoník. V rámci upevnění moci a reforem se mu podařilo roku 1858 zvítězit nad Osmany u Vranovce. Následně došlo k novému vytýčení černohorských hranic, čímž se Černá Hora stala zcela nezávislou. Jenomže v téže době vyvrcholila aktivita opozice konzervativní šlechty proti takřka absolutní moci knížete. Následovalo jeho zavraždění roku 1860.

Danilovým nástupcem se stal Nikola I. Petrovič (1841-1860-1918-1921). Na počátku jeho vlády se Černá Hora zapojila do formování Balkánského svazu a roku 1866 uzavřela se Srbskem spojeneckou smlouvu. Na jejím základě se Srbsko v následujících letech podílelo na vyzbrojení černohorské armády. Stálá černohorská armáda však vznikla až roku 1871. Ekonomika země zůstávala slabá. Základem hospodářství bylo pastevectví a obchod s dobyt看kem. Neexistoval rozvinutý vnitřní trh ani pokročilejší formy řemeslné výroby.

Až do Berlínského kongresu v roce 1878 platila Černá Hora formálně za součást sultánovy říše, ale Turci v ní už dávno o ničem nerozhodovali. Skutečně

nezávislou se Černá Hora nestala ani Berlínským kongresem v roce 1878, tentokrát ale přešla pod ruský vliv, který i nadále rozhodoval o její zahraniční politice. Berlínským kongresem byly ovšem jasně stanoveny černohorské hranice. Nový „suverénní“ černohorský stát měl od roku 1848 Kotorem a Ulčinjí přístup k Jaderskému moři. Hranice k Albánii, která zůstala osmanskou až do roku 1912, zůstala sporná, protože jak černohorské, tak albánské kmeny si činily nárok na tamější pastviny.

5. Ilyrské provincie

Napoleonská éra nezapůsobila na jihovýchodní Evropu nikterak výrazně. Nicméně porážky Rakouska ve válkách s Napoleonem umožnily francouzskou okupaci Dalmácie a posléze i Dubrovníku. Po schönbrunnském míru roku 1809 byla tato území včleněna do tzv. Ilyrských provincií, které představovaly administrativní spojení značné části Chorvatska, Kraňska a Korutan, Dubrovníku a Kotoru. Ilyrské provincie nebyly z ústavního hlediska součástí francouzského císařství, spravoval je ovšem Napoleonem jmenovaný generální guvernér a generální intendant.

Rozhodnutím Vídeňského kongresu byly Ilyrské provincie zrušeny a jejich podstatná část - Dalmácie se Spletem, Zadarem, Dubrovníkem a Kotorem přičleněna k Rakousku. Habsburkové tak ovládli celé východní jadranské pobřeží vinoucí se od Istrie k Černé Hoře. Jinak se zdálo, že hranice v jihovýchodní Evropě nejsou ohroženy. A tak nebylo do závěrečných aktů Vídeňského kongresu přijato žádné prohlášení o jejich záruce. Po roce 1815 však došlo k významné změně v zahraničně politické orientaci habsburské monarchie. Kdysi habsburské državy na západě Rakousku vráceny nebyly. Roli strážce na Rýnu totiž přešlo Prusko.

Habsburská monarchie se v rostoucím soustředění na jihovýchod, resp. na dunajský prostor odvolávala na princip monarchie „z Boží milosti“, domněle legálně vzniklého souboru států podléhajících nadregionální dynastii. Jenomže v roce 1848 vypukla revoluce a po ní dávali stále zřetelněji najevo především Uhři, že se nehodlají smířit s podřadným postavením. Roku 1867 bylo vyhlášeno rakousko-uherské vyrovnání – Rakousko se změnilo v duální stát. Vyrovnání obnovilo vnitřní suverenitu uherské svatoštěpánské říše, přineslo však nepříjemné překvapení pro národnostní menšiny. Národnostní zákon z roku 1868 hovořil o všech občanech Uher jako o jednotném nedělitelném politickém národu. Samozřejmě jako o maďarském národu. Chorvaté, věrní roku 1848 Rakousku, uherští Srbové, Sasové a Rumuni se

oprávněně pociťovali opomenuti a ponechání na holičkách. Doufali totiž, že by mohli, podobně jako Maďaři, získat nezávislost v rámci celé monarchie. Nicméně pokračovali v národně osvobozeneckém hnutí.

6. Řecko

Řecká válka za nezávislost 1821-1830 vzbudila mnohem větší pozornost a probíhala za mnohem většího zájmu než srbské povstání. Svým způsobem to bylo paradoxní, protože mnozí Řekové zastávali v Osmanské říši významné posty, a Řekové jako komunita nebyli nikterak zřetelně decimováni. Nicméně následné pogromy-my hluboce vztahy mezi Řeky a Osmany narušily. Proti řecké pogromy se pak opakovaly až do padesátých let 20. století. Roku 1828 se Řecko prakticky stalo svobodným. Jen francouzské intervenční oddíly však zabránily tomu, aby se země nepotopila do úplného chaosu. Hned první hlava státu Ioannis Kapodistrias padl roku 1831 za oběť atentátu. Aby velmoci, které garantovaly řeckou samostatnost, nemohly popřít národně revoluční ráz řeckého povstání, a trvaly na dynastickém zapojení Řecka do systému evropských monarchií. Roku 1832 se dohodly na Ottovi z Wittelsbachu (1815-1833-1862-1867), synovi Ludvíka I., bavorského krále (1786-1825-1848-1868), jako na novém řeckém králi Ottovi Prvnímu (1815-1833-1862-1867). V roce 1843 byla v Řecku za britské pomoci zřízena parlamentní monarchie, ale bavorská dynastie zde vládla až do roku 1862. Roku 1862 nastoupila dynastie Holstein-Gottorpů, za níž byla k Řecku připojena, jako výsledek rusko-osmanské války 1877-1878 a Berlínského kongresu 1878, Thesálie.

Podunajská knížectví **Valašsko a Moldavsko** plnila ještě v první polovině 19. století roli nárazníku mezi třemi velmocemi – Rakouskem, Ruskem a Osmanskou říší. Roku 1812 byla Besarábie vtělena do lůna ruského impéria. Valašsko a Moldavsko zůstaly součástí Osmanské říše, a to jako jeho důležité obilnice. V rusko-osmanské válce 1828-1829 bylo Valašsko ruskou armádou obsazeno a v drinopolském míru roku 1829 bylo potvrzeno ruské privilegium nejen na Moldavsko ale i Valašsko. Současně bylo rozhodnuto, že odpadá povinnost odvodů sultánovi. Tím byl fakticky ukončen čtyřsetletý vazalský vztah dunajských knížectví, v Petrohradě se osnovaly plány na okupační správu. Jenomže roku 1834 se museli Rusové následkem mezinárodního, především rakouského tlaku stáhnout. Jejich

organický statut však zůstal základní právní úpravou budoucího jednotného rumunského státu.

Dalším úderem proti ruské expanzi se stala krymská válka. Jako její výsledek vznikl roku 1859 pod vedením Alexandra Ioana Cuzy (1820-1873) jednotný rumunský stát formálně ještě závislý na osmanské říši. Alexandr Cuza ovšem od počátku vlády narážel na odpor části domácí aristokracie. Jako Moldavan vzbuzoval nedůvěru mezi bukurešťskými politiky. Bez garance velmocí by bylo jeho postavení velmi vágní. Té se mu dostalo na konci roku 1861, resp. z ruské strany roku 1862. Na základě toho začala od 23. prosince 1861 oficiálně existovat Spojená rumunská knížectví. V lednu 1862 bylo zvoleno jednokomorové národní shromáždění a od 3. února téhož roku začala pracovat vláda v čele s Barbu Catargiu (1807-1862). Nový režim umožnil Rumunům sjednotit legislativu, správu i justici. Hlavním městem se stala Bukurešť, Cuza jako rumunský kníže si v ní zřídil oficiální rezidenci.

Sjednocení Moldavska a Valašska ponechalo pod habsburskou či ruskou kontrolou Sedmihradsko, Bukovinu a Besarábii.

V říjnu 1863 vytvořil Cuza novou vládu a začal s reformami. V prosinci byl zestátněn majetek bohatých dědičných klášterů, vlastnících více jak čtvrtinu veškeré půdy v zemi. O rok později, v roce 1864, následoval návrh pozemkové reformy, který však národní shromáždění odmítlo. To bylo pro Cuza záminkou, aby parlament rozpustil a vytvořil autokratický systém. Změnil i ústavu, a to tzv. *Rozšířeným statutem pařížské smlouvy* zvyšujícím panovníkovy pravomoci. Velmoci vzaly tyto změny *Cařihradským protokolem* na vědomí. Když však v roce 1865 vypukly v Bukurešti nepokoje a v Moldavsku se rozšířilo separatistické hnutí, neučinily nic proti tomu, aby byl Cuza opozičními rumunskými politiky donucen v roce 1866 k abdikaci.

Téhož dne, kdy Cuza abdikoval, schválili poslanci parlamentu jednomyslně volbu syna belgického krále Leopolda I. Filipa Flanderského (1837-?). Ten však odmítl, a tak se Rumuni obrátili k sigmaringentské větvi Hohenzollernů: roku 1866 se stal rumunským knížetem a roku 1881 rumunským králem jako Carol I. Karel Hohenzollern (1839-1881-1914).

V období mezi léty 1866-1914 hospodářský růst zaostával, tržní liberalismus prakticky neexistoval, role státu byla přehnaná, rostla byrokratizace. Kolem roku 1900 pracovala jen dvě procenta obyvatel ve státních službách, jen tři procenta v průmyslu a jen čtvrtina z těchto tři procent v podnicích s více než dvaceti pěti

zaměstnanci. Hospodářská zaostalost vedla v roce 1907 k nejkrvavějšímu rolnickému povstání v jižní a východní Evropě. Vládu Carola zle rozdělil do dvou částí. První zahrnovala léta 1866 až 1878 a začala experimentováním, které Carola v roce 1871 téměř přivedlo k abdikaci. Následovalo srůstání politického systému v letech 1871 až 1877, které vyústilo v získání nezávislosti v kontextu rusko-osmanské války 1877-1878. Mezinárodní suverenitu přiznal Rumunsku Berlínský kongres, ale Rumunsko muselo Rusku vrátit strategicky významné území jihovýchodní Moldávie, nazývané Budžak. To vyvolalo protiruské nálady a Rumunsko se začalo sblížovat s německo-rakouským spojeneckým svazkem. Druhé období Carolovy vlády bylo érou konsolidace a vnitřního rozvoje. S blížícím se koncem této éry bylo Rumunsko ovšem vtaženo do první balkánské války a následně i do první světové války.

7. Bulharsko

Nejkomplikovaněji se osvobozovací proces odehrával v Bulharsku. Bulharsko bylo od středověku obsazeno a kontrolováno Osmanskou říší, jediný bulharský život existoval v kláštrech. Z klášterů bylo ovšem iniciováno a vedeno osvobozené hnutí. Jeho hlavním představitelem byl pravoslavný kněz Otec Paisij (1722-1773), autor prvních dějin Bulharů – *Istorija slavjanobolgarskaja* (1762). Stěžejním aspektem bulharského národního obrození byla vzpomínka na středověký bulharský stát. Představy o jeho obnovení se staly součástí řady vizí, např. memoranda bulharského buditele, pravoslavného kněze a učitele Sofronije Vračanského (1739-1813) nuceného odejít do Bukurešti, kde pak organizoval v době rusko-turecké války 1806-1812 sbory proti osmanským bulharským dobrovolníkům bojujícím ve Valašsku a Moldavsku po boku ruských vojsk, které bylo zpracováno pro generála Kutuzova. Předpokládalo, že po ruské porážce Osmanské říše bude obnoven autonomní bulharský stát spojený s Ruskem. Na straně ruských vojsk v rusko-turecké válce let 1806-1812 ukončené 28. května 1812 bukurešťským mírem dokonce bojovaly bulharské dobrovolnické jednotky. Bulharská snaha však nebyla úspěšná. Totéž se opakovalo ve dvacátých a třicátých letech 19. století, kdy vznikla další podobná memoranda adresovaná ruskému vrchnímu velení a ruskému carovi Mikuláši I. Obracela se na ně se žádostí o podporu bulharské autonomie podle vzoru Valaška. Rusko se však bulharskou otázkou nechtělo zabývat. Šlo o příliš malé kontroverzní

území, než aby kvůli němu riskovalo konflikt s některou z velmocí. Přesto Bulhaři znovu, zejména za Krymské války, vkládali do Ruska svoje naděje.

Z ruské strany se během Krymské války situace změnila. Mikuláš I., hledající v této době jakoukoli oporu pro boj s Osmanskou říší a jejími spojenci, ponoukal Bulhary k proti osmanskému povstání. Toho se chopila bulharská skupina vedená spisovatelem Georgi Stojkovem Rakovskim (1821-1867) známým mj. agitací pro bulharské záležitosti v zahraniční a propagací všeslovanského balkánského spojení namířeného proti Osmanské říši. K žádnému většímu pro bulharskému povstání však ani přes maximální úsilí nedošlo. Nejvýznamnější událostí bulharského národního hnutí třetí čtvrtiny 19. století se tak stal vznik samostatné bulharské pravoslavné církve. Došlo k němu po dlouholetých jednáních v březnu 1870 sultánovým výnosem, na jehož základě byla tato církev oddělena od cařihradského patriarchátu.

Státní autonomii získalo Bulharsko až na základě san-stefanského preliminárního míru ukončujícího v roce 1878 válečný stav mezi Ruskem a Osmanskou říší. Berlínský kongres ale provedl korekci: rozdělil bulharské území na tři části. První část bulharskému území tvořilo bulharské knížectví, jež ještě zůstalo formálně závislé na Osmanské říši. Ve skutečnosti však již provádělo zcela nezávislou politiku. Druhou část představovalo bulharské území ležící jižně od bulharského pohoří Stará planina. Vznikl na něm státní útvar Východní Rumelie s centrem v Plovdivu. Jednalo se o autonomní území pod přímou státní správou Osmanské říše. Třetí část tvořil zbytek san-stefanského bulharského území – Makedonie a Thrákie. Ten byl vrácen Osmanské říši jako její organická součást.

Územní rozdělení stanovené Berlínským kongresem nemělo dlouhé trvání. V noci ze 17. na 18. září 1885 došlo ve Východní Rumelii ke státnímu převratu, který znamenal sjednocení tohoto území s bulharským knížectvím. Vznik zcela nezávislého Bulharského státu byl završen 22. září 1908, kdy bulharský kníže Ferdinand (1861-1887-1908-1918-1948) vyhlásil nezávislost Bulharska na Osmanské říši a přijal titul bulharského cara.

8. Krymská válka a pařížský mír

Dne 10. ledna 1856 přijal ruský car Alexandr II. (1818-1855-1881) ultimátum západních mocností, v němž byly určeny podmínky, za nichž by byly Velká Británie, Francie, Sardinie a jejich další spojenci ochotni ukončit vojenské operace proti Rusku.

Jejich počátek se vinul k roku 1853, ve kterém car Mikuláš I. využil boje Černohorců s Turky k tomu, aby adresoval osmanské Portě požadavek, aby přirozený a v dřívějších smlouvách uznávaný ruský protektorát nad pravoslavnými křesťany formálně uznala. V únoru 1853 vyslal s tímto požadavkem do Cařihradu předního ruského generála, zasloužilého bojovníka z dob Vlastenecké války, knížete Alexandra S. Menšikova (1787-1869). Ten se 22. května se vrátil s nepořízenou. Že Menšikovovo vyslanectví bylo jen záminkou, dosvědčuje skutečnost, v jak bojové pohotovosti již byla ruská vojska. Po Menšikovově návratu stačilo, aby car vydal vojsku, v jehož čele stál kníže Gorčakov, pokyn, a již se tisíce ruských vojáků hrnuly, aby obsadily Moldavsko a Valašsko, které do té doby náležely Osmanské říši. Avšak proti tomuto kroku se vzápětí důrazně ohradily západní mocnosti. Podobně jako v první polovině 19. století, nyní navíc unavené revolučními událostmi let 1848-1849, považovaly zachování stávajícího stavu Osmanské říše za základ budoucího klidu a míru. Carovi původně záleželo na mínění Velké Británie, kterou považoval za jedinou silnou mocnost, která by byla schopna ruské ambice zhatit. Proto hned v lednu 1853 vyslal do Londýna zvláštního vyslance knížete Petra G. Šuvalova (1827-1882) s návrhem na rozdělení Osmanské říše: Moldavsko, Valašsko a Bulharsko by tvořily zvláštní státní celky pod ruskou ochranou, Velké Británii by připadly Kréta a Egypt. S tímtéž návrhem se v lednu a únoru 1853 Mikuláš I. osobně obrátil pětkrát na britského vyslance v Petrohradě Georga Hamiltona Seymoura (1797-1880). Velká Británie však prohlédla ruský záměr pevněji proniknout na Balkánský poloostrov a postavila se na stranu Osmanské říše. To ji sblížilo s Francií, která hned od počátku zaujala v celé záležitosti rozhodné protiruské stanovisko.

Když ruská vojska překročila na konci května 1853 směrem do Valašska a Moldavska hraniční řeku Prut, Velká Británie a Francie shodně protestovaly. Jejich loďstva se vydala k Dardanelám a zakotvila poblíž řeckého Chalkidského poloostrova, v tzv. Bešické zátocy. Nic dalšího zatím neučinila. Ruská armáda využila jejich nečinnosti k tomu, aby v červenci 1853 podunajská knížectví Moldavsko a Valašsko, patřící tehdy k osmanské říši obsadila. Napjatou situaci se pokusila řešit konference, která se sešla z rakouského podnětu v témže měsíci, v červenci 1853 ve Vídni. Evropské mocnosti, především Velká Británie a Francie se na ní dohodly na bezpodmínečném zastavení ruských vojenských operací za předpokladu, že se sultán zaváže k podstatným správním reformám na balkánském území. Tak, aby se dále nemohla projevovat genocida nemuslimského obyvatelstva. Pro Rusy byly tyto podmínky vcelku přijatelné a

byli ochotni o nich jednat. Turecko však takový postup rozhodně odmítlo. Rusko se proto z Moldavska a Valašska nestáhlo a naopak provokovalo střety s osmanským loďstvem v Černém moři. Následkem toho osmanský sultán 4. října 1853 vyhlásil Rusku válku.

Pozemní boje se odehrávaly na dvou frontách: v Podunají a v Zakavkazsku. Na obou byla ruská vojska úspěšná. Dne 30. listopadu 1853 admirál Pavel S. Nachimov (1802-1855) zničil v námořní bitvě u Sinope osmanské loďstvo. Západní mocnosti obávající se ruského vítězství, jež by mohlo být počátkem růstu ruského mocenského vlivu nejen na Balkáně ale v Evropě vůbec, vystoupily s požadavkem, aby Rusko zastavilo vojenské operace i přesto, že se Osmanská říše nezavázala k reformám. Když toto car Mikuláš v únoru 1854 odmítl, uzavřely s Osmanskou říší 12. března 1854 spolek. Dne 17. dubna 1854 vyhlásil tento spolek Rusku válku. Mikuláš sice zapochyboval o možnosti bojovat současně proti Osmanské říši, Velké Británii i Francii, nicméně spoléhal se na Prusko a Rakousko. Ty však hned 20. dubna uzavřely na dobu tří let obrannou v podstatě neutrální alianci. Nehodlaly se vměšovat do sporu Ruska s britsko-francouzsko-osmanskou koalicí. Pokud by však Rusové překročili hranice Moldavska a Valaška, případně i jen vkročili na Balkán, jejich kroky se tím staly pro Rakousko nebo Prusko nebezpečné, byly připraveny proti ruským vojskům zasáhnout se zbraní v ruce.

Záhy však nastalo názorové protirusky motivované rychlé sblížení britsko-francouzsko-osmanské aliance s prusko-rakouskou. Vyvrcholením toho se stala dohoda o podmínkách, za nichž lze s Ruskem uzavřít mír, a doporučení, aby i Rakušané vystoupili proti ruskému postupu. Zatím pouze diplomaticky.

Ruskému vojsku se podařilo 20. března 1854 překročit Dunaj a obsadit Dobrudžu. V dalších týdnech se pak intenzívně připravovalo na boje o Silistriu, jíž považovali za prestižní záležitost. Její dobytí bylo svěřeno generálu Ivanu F. Paskevičovi (1782-1856). Ačkoli se jednalo o jednoho z nejúspěšnějších ruských velitelů, o dobytí Silistrie Rusko usilovalo marně. Mezitím se evropské mocnosti v červnu 1854 znovu sešly ve Vídni, potvrdily předchozí ujednání a dohodly se na základních podmínkách pro případ, že by se jednalo s Ruskem o mír. Hned potom Rakousko naléhalo na Rusko, aby vyklidilo podunajská knížectví a 14. června se dohodlo s Osmanskou říší na jejich obsazení vlastním vojskem. Rakousko se tím poprvé otevřeně a jednoznačně postavilo proti ruské expanzi, zejména proti ruskému pronikání na Balkán. Rusům se přitom na Balkáně dařilo stále méně a museli přejít do

defenzívy. Když pak v srpnu 1854 Rusové v reakci na ultimátum spojeneckých mocností podunajská knížectví vyklidili, Rakousko po dohodě s nimi knížectví obsadila.

Spojenecké mocnosti tvořené Velkou Británií, Francií a Sardinským královstvím nebyly s to uspořádat jednotnou námořní ani pozemní ofenzívu, která by boje rozhodla. Dohodly se pouze na společném útoku v Černomoří s cílem dosáhnout a obsadit ruskou námořní pevnost na Krymu Sevastopol. Sevastopol byl považovaný za hlavní základnu ruského panství na Černém moři.

Válečné operace spojenců byly na Krymu zahájeny v září 1854. Spojenci po několika úspěšných operacích dospěli ještě před koncem téhož měsíce k Sevastopolu. Vrchní velitel na Krymu bojujících ruských vojsk generál Alexandr S. Menšikov nebyl nakloněn tomu, aby se u Sevastopolu, či dokonce o něj svedla rozhodná bitva. Byl si vědom všech negativních dopadů skutečnosti, že Krym byl pro ruská vojska, pro jeho zásobování a přísun nových sil položen z hlediska ruské říše příliš excentricky. Nicméně musel se na carův rozkaz na sevastopolskou obranu připravit. Pro cara se totiž staly boje o Sevastopol prestižní záležitostí. Menšikovovy námitky, že spojenci mají značnou materiální převahu a že ruská armáda není ani lidským potenciálem ani vybaveností na okraji říše schopna jim konkurovat, nebyly vzaty v potaz. Tisíce ruských vojáků tak byly vlastně poslány na jistou smrt.

Během prosince 1854 a ledna 1855 se situace pro Rusy ještě více zhoršila. Spojenci totiž dopravili na Krym devadesát tisíc nových vojáků (třicet tisíc Francouzů, patnáct tisíc Italů, deset tisíc Britů a třicet pět tisíc Turků). Ti pak u Jevpatorie odřízli poslední spojení ruské armády se zázemím. Vina za toto obklíčení byla kladena Menšikovi a ten byl také následkem toho v únoru 1855 odvolán z funkce vrchního velitele. Odvolání a jmenování nového velitele knížete Michaila Dmitrijeviče Gorčakova (1793-1861) již nepodepsal car Mikuláš I., ale carevič Alexandr Nikolajevič, budoucí car Alexandr Druhý. Mikuláš I. byl nemocen a dva dny nato, 18. února 1855 skonal. Carského úřadu se následujícího dne, 19. února 1855²⁵³ ujal Alexandr v pořadí ruských carů romanovské dynastie Druhý. Na rozdíl od svého otce si uvědomoval problémy, kterými Rusko strádá, a v zájmu jejich překonání byl nakloněn mírovému řešení východní neboli krymské války. V bojích sice pokračoval, mnohých z nich se dokonce osobně účastnil, nicméně souhlasil s mírovými jednáními. Přistupoval k nim

---

²⁵³ Všimněme si data Alexandrova nástupu na trůn – 19. únor. O šest let později, 19. února 1861 využije Alexandr II. výročí svého nástupu na trůn (datum nástupu panovníka na trůn se automaticky stávalo státním svátkem) ke zveřejnění zásadního dokumentu – manifestu o osvobození nevolníků.

však s iluzemi, že uzavření míru nebude Rusko nic stát. Spoléhal se zejména na Rakousko, které však v prosinci 1854 uzavřelo se spojeneckými mocnostmi smlouvu, v níž se zavázalo zasadit se o mír a vynutit na Rusku souhlas s mírovými podmínkami. A tak, když se např. v létě roku 1855 sešli ve Vídni opět zástupci válčících mocností, Alexandr požadoval, aby si Rusko smělo podržet protektorát nad pravoslavným obyvatelstvem osmanské říše. Mocnosti, které naopak požadovaly, aby Rusko Balkán zcela vyklidilo, na takový návrh nepřistoupily. Válka tedy pokračovala a stále více se vyvíjela pro Rusko neúspěšně. Odhaduje se, že denně stála život dva až tři tisíce Rusů. Lepší byla situace pro Rusy jen na kavkazské frontě, kde generál Nikolaj N. Muravjov-Karskij, pozdější správce celé kavkazské oblasti v úloze carova náměstka („namestnik“), (1794-1866) získal město Kars. To však nemohlo vyvážit těžkosti na Krymu. Tam byl Alexandr na konci srpna nucen souhlasit s evakuací zbytku obránců Sevastopolu. Dne 28. srpna (9. září) byl Sevastopol spojenci dobyt. Skončila tím jeho 349 dní trvající obrana stojící život 340 tisíc ruských vojáků.

Pádem Sevastopolu sice ještě nebyla ruská moc definitivně zlomena, ale ztráty, které Rusové na lidech a majetku utrpěli, byly takové, že se mohlo jen stěží doufat ve změnu válečných neúspěchů. Také Evropa však byla válkou unavena. Proto se začalo, nejprve tajně a jen mezi některými státy jednat o míru. Aby nedošlo k separátnímu míru, dohodly se nakonec mocnosti na ultimátu, které formulovaly 28. prosince (podle ruského juliánského kalendáře 16. prosince) 1855 jako pohružku, že pod vedením Velké Británie a Francie a tentokrát již i za účasti Rakouska povedou další válečné akce, jestliže Rusko nepřijme jejich minimální požadavky. Bylo to ruské vyklizení podunajských knížectví, odstoupení Besarábie Ruskem a umožnění svobodné plavby po Černém moři pro všechny státy. Po ruském souhlasu se prostřednictvím Rakouska sešel 25. února 1856 v Paříži kongres, na němž byl o měsíc později, 30. března, podepsán pařížský mír. Rusko jím ztratilo panství nad Černým mořem a právo chránit pravoslavné osmanské poddané. Navíc mělo zrušit pevnosti Sevastopol, Kinbura a Jenikale. Žádné další územní požadavky ani reparace požadovány nebyly. Podmínky tedy pro poražené Rusko vcelku přijatelné. V Rusku však byly chápány jinak. Nikoli pro jejich obsah, ale pro skutečnost ruské porážky a následného ponížení Ruska ve smyslu vynucení přijmout mocenský diktát.

Mnohým se v ruské společnosti zdálo, že dvousetleté úsilí ruských panovníků proniknout na Černé moře a získat na něm a na jeho pobřeží dominantní postavení přišlo vniveč. V Rusku se ponechávalo stranou, že evropské mocnosti pařížským

mírem nechtěly Rusko, stejně jako před dvěma lety svým vstupem do rusko-tureckého konfliktu Osmanskou říši zničit, ale jej jen vrátit do jeho pradávných mocenských dimenzí, tedy mimo Evropu. Naopak v Rusku bylo akcentováno, že porážka byla nečekaná nikoli pro ruskou neschopnost, ale pro proradnost západních mocností. Do omrzení ruská oficiální propaganda vyzdvihovala zvláštnosti a údajné přednosti ruského vývoje a tvrdila, že opravňují i nadále smýšlet o ruském morálním vítězství.

O to více tedy byla porážka na Krymu pro ruskou společnost šokem, ze kterého se léčila několik desetiletí. Přední ruští činitelé se snažili najít způsob, jak ztrátu mocenských pozic nahradit. Od samotného počátku se přitom zformovaly dvě skupiny: jedna, v jejímž čele stál ministr zahraničí Alexandr M. Gorčakov (1798-1856-1882-1883) a carův bratr Konstantin Nikolajevič (1827-1892), která se snažila Rusko vtáhnout do evropské diplomacie a zajistit mu v ní stálý vliv. Druhá, jejímž členem byl např. generál Paskevič, navrhovala uklidnění ruské společnosti vojenskou silou, expanzí, tentokrát směřovanou do Asie. Ve zdůvodnění mj. tvrdila, že tam nehrozí bezprostřední konflikt s evropskými mocnostmi. Skutečnost, že v Asii měla svoje zájmy Velká Británie, byla přitom podceňována. Alexandr II. mezi oběma skupinami lavíroval. Byl si vědom, že nemůže evropským mocnostem konkurovat silou, a proto chtěl zvolit diplomatickou cestu. Na druhé straně mu však nebyl nesympatický ani Paskevičův návrh, aby vydal pokyn k definitivnímu obsazení Střední Asie a Dálného Východu. Nakonec obě alternativy spojil. Alexandra Gorčakova, kterého jmenoval ministrem zahraničních věcí, a velkoknížete Konstantina Nikolajeviče, jenž se stal jeho zvláštním vyslancem, pověřil jednáním se zástupci evropských zemí s cílem vrátit Rusku diplomatické renomé. Gorčakov pak musel zahraniční diplomaty přesvědčovat o tom, že Rusko nemá panslavistické ani jiné pro evropské mocnosti nepřívznivé mocenské ambice, že Rusové s nimi chtějí jednat na bázi rovnosti atd. Po pravdě řečeno nečinili nic jiného, než jejich protivníci. Navíc využívali skutečnosti, že ani vítězné mocnosti neusilovaly o to, aby Rusko po krymské válce exkomunikovaly z politiky. Měly mezi sebou spoustu sporných záležitostí, o nichž věděly, že Rusko může přispět k jejich řešení.

Spojenci směřovali útok na Krym, protože tam byla domovská základna ruského válečného loďstva. Tedy tradiční britská snaha zabránit evropské mocnosti etablovat se na moři. Co se týče vlastních střetů, pak spíše než v boji padlo více vojáků na tyfus, přestože se Florence Nightingalová (1820-1910) a jí podobné osobnosti na všech stranách velmi snažily chorobám zabránit. Krymská válka se

stala labutí písní koncertu velmocí. Systému Vídeňského kongresu bylo definitivně odzvoněno.

9. Rusko po krymské válce

Prohra Ruska v krymské válce, která se udála v letech 1854-1856, zřetelně ukázala, že Rusko nemůže jít jinou cestou, než modernizačních reforem. Jeho hospodářství potřebovalo rozhodný impulz v podobě kapitálových investic. A ty bylo možné získat nejen uvnitř Ruska – dojde-li k vytvoření kapitálového nájemního systému, ale i v zahraničí. Když však v roce 1856 car Alexandr II. podepisoval v Paříži mírové smlouvy, Rusko se ocitlo v mezinárodně politické izolaci. Představitelé tradiční a konzervativní ruské politiky se sice konejšili, že ruská říše je dostatečně velká a silná, aby si vystačila sama se sebou, ale velmi brzy i oni pochopili, že Evropa druhé poloviny 19. století se vyvíjí kolektivistickým způsobem, že izolované státy nemohou vyspělejších vzájemně provázaným ekonomikám hospodářsky ani mocensky konkurovat, a že proto ruský politický i hospodářský systém stagnuje a Rusko jako celek se propadá mezi málo významné státy. Přesto ruští tradicionalisté a konzervativci žili ještě několik let v naději, že ruský specifický domácí vývoj je harmonický a že absence výraznějších opozičních akcí uvnitř Ruska dokazuje, že Rusko jde správnou cestou. Jenomže ihned po krymské válce se ukázalo, že již jedna ze samotných podstat ruské říše - odvěká snaha překonat bariéru vlastního území a realizovat se mocenskými výpady - v podmínkách Evropy navazující na kolektivistický svato alianční systém nemá možnost být uspokojena. I oni proto nakonec souhlasili, že Rusko potřebuje změny. Ve formě jejich provedení se od liberálů a radikálů zásadně lišili, nicméně v podstatě s nimi zůstávali zajedno: Rusko reformy potřebuje.

Jedním z prvních kroků, kterým se snažil car Alexandr II. zabránit prohlubující se ruské izolace, bylo v roce 1857 zrušení tři roky starého zákazu Alexandrova předchůdce Mikuláše I. zamezujícího příjezdu zahraničních odborníků do Ruska. Současně dal zelenou projektům na osídlení doposud málo obydlých území zahraničními kolonisty. Např. osídlenci území podél řeky Amuru, která se stala na základě jednání generálního gubernátora Sibiře Nikolaje N. Muravjova-Amurského (1809-1881) s čínskou diplomacií v padesátých letech 19. století novou rusko-čínskou hranicí, se měli rekrutovat z amerických Čechů. A to i přesto, že to bylo proti představám Muravjova-Amurského, jenž byl přesvědčen, že Sibiř byla, je a má zůstat ruská, a má být proto osídlována výhradně ruským obyvatelstvem.

S nástupem nového cara ruská společnost tradičně spojovala víru ve zlepšení životních podmínek. Ne jinak tomu bylo poté, co 19. února 1855 nastoupil na carský trůn Alexandr Druhý. Např. známý ruský disident, radikální demokrat Alexandr I. Gercen, žijící tehdy v emigraci v Londýně, napsal novému carovi dopis, ve kterém jej vyzýval k reformám, které by napravily dávnou křivdu na rolnících, daly jim půdu.²⁵⁴

Alexandr II. ovšem povahou žádný reformátor nebyl. Hlásil se k odkazu svého otce, respektujícího tradiční Rusko. V roce 1848 např. při jednání v Senátu obhajoval utužení cenzury. Na rozdíl od Mikuláše I. však byl v praktické politice pragmatik. A tak po nástupu na trůn přiznal neúspěch konzervativní politiky svého otce. Nikdy se neupnul k liberálním myšlenkám jako jeho bratr velkokníže Konstantin Nikolajevič, ale pochopil, že bez modernizace, hodlá-li si udržet status mocnosti a konkurovat mocnostem ostatním, se již jeho Rusko neobejde. A stejně tak pochopil, že to, co Rusko nejvíce potřebovalo zmodernizovat, bylo hospodářství. Mnohým jeho poradcům se přitom zdálo, že v případě modernizace hospodářství půjde o nejméně bolestivý proces, že je přece snadné zavést takové metody, aby se Rusko hospodářsky vyrovnalo vyspělejšími zemím. Jenomže to, co se vydávalo jako tradiční přednost – centralismus, v němž „věrchuška“ určovala, rozhodovala, kdežto masy jen a pouze poslouchaly a naplňovaly vůli, se ukázal jako zásadní nedostatek. Byla to právě praxe, která prokázala, že centralisticky řízený systém vyvolává nejvíce problémů, neboť přesně vymezené cíle bez aktivity nejširších vrstev je nesmírně složité ne-li zcela nemožné. V ruských podmínkách to bylo velmi dobře patrné již na diskusích o existenci, resp. zrušení nevolnictví jako podstatě rolnické otázky, které se vedly v uzavřených, státem pečlivě perlustrovaných kruzích již od konce 18. století. Kdežto proces znevolňování vyvrcholil v Rusku za vlády carevny Kateřiny II., první krok k opačnému kroku, tedy rušení nevolnictví byl učiněn jen o necelé půl století později: v roce 1803 car Alexandr I. vyhlásil manifest *O svobodných pěstitelích půdy* („*O svobodných chlebopaščach*“), kterým dával šlechticům právo propustit své nevolníky na svobodu, pokud jim zajistí obživu.

Proces rušení nevolnictví v ruské říši pak pokračoval v letech 1816 – 1819, kdy bylo postupně zrušeno nevolnictví v Pobaltí (v Kuronské, Livonské a Estlandské gubernii). Dalšímu průběhu uvolňování nevolnictví však tyto kroky spíše uškodily a staly se argumentem konzervativních sil proti zrušení nevolnictví. Rolníci byli totiž

---

²⁵⁴ Srov. Vladimír A. FEDOTOV, *Istorija Rossii. 1861-1917. Učebnik dlja vuzov*. Moskva 1998, s. 13.

osvobození bez půdy, proměnilo je v pouhou námezdní sílu, a to vedlo k výraznému zhoršení jejich majetkové situace. Na konci vlády cara Alexandra I. a zejména za vlády Mikuláše I. byly opakovaně ustanovovány a k poradám se často scházely zvláštní komise a výbory. Jen „tajných“ výborů, tajných proto, že jejich jednání nebyla určena veřejnosti, bylo za vlády Mikuláše I. ustanoveno devět. Na základě jejich závěrů připravované kroky k postupnému rušení nevolnictví však byly velmi pomalé a nedůsledné. A tak teprve intenzivní práce zvláštních carem Alexandrem II. ustavených komisí na přelomu padesátých a šedesátých let 19. století umožnila učinit rozhodné kroky k jeho úplnému zrušení. Jednalo se přitom do značné míry o důsledek porážky Ruska v krymské válce. Alexandr II. se ostatně na pařížské mírové konferenci zavázal, že Rusko zmodernizuje. A tak také po návratu z pařížských jednání v projevu před moskevskou šlechtou zmínil cíl – osvobození rolníků. Záhy se pak na jeho podnět začalo s intenzivní přípravou reformy. Stranou ovšem nelze ponechat fakt, že i během Krymské války vzrůstala na vesnici nespokojenost a že ruští nevolníci využívali všech legálních i nelegálních prostředků, jak se nevolnictví zbavit. K legálním patřilo např. masové uposlechnutí výzev vstoupit do rezervní námořní flotily (výzvou byl carský manifest z 2. dubna 1854, jehož cílem bylo získat velkou záložní námořní armádu do boje s Osmany) či do pěších jednotek majících v případě napadení Ruska ze západu a jihozápadu bránit tamní oblasti (výzvou byl carský manifest z 29. ledna 1855). Mezi nelegální patřily nejrůznější projevy odporu včetně nekvalitního robotování, neodvádění daní a záškodnických akcí vůči poměščíkům. Mezi takové akce lze řadit i to, pro co se ujal termín nová pugačevština. Šlo o to, že mezi dubnem a červencem 1856 se vydaly tisíce nevolníků z různých koutů Ruska na Krym v domnění, že se usadí na válkou zpustošené zemi a budou za to osvobozeni od nevolnictví. Jednalo se o takové množství poutníků, že dobové prameny hovoří o ucpaných cestách. Ruské vládní kruhy se polekaly soustředění nevolníků a rozhodly o jejich rozehánění za použití vojska. Hovořilo se nebezpečí revoluce ohrožující samotnou podstatu ruské říše.

Rolnické revoluce se v té době nebály jen nejvyšší ruské vládnoucí kruhy, ale i mnozí z vyšších a dokonce i středních kruhů. Oficiální i neoficiální cestou zasílali čelným činitelům ruského státu varování a výzvy, aby konečně přistoupily k odstranění rolnického problému, jinak dojde k jeho řešení zdola. Rusko se pak ocitne ve stavu revolučního chaosu, vše, co doposud bylo v něm vybudováno, bude obráceno vniveč. V dobových pracích četných ruských intelektuálů lze sledovat i varování před použitím síly, což může vést k neúměrné reakci nespokojených rolníků a opět k revoluci, a

návrhy, včetně historicky zdůvodněných, jak nebezpečí revolty čelit postupnými ruské historické tradice respektujícími reformami organizovanými shora.²⁵⁵

Na prvním místě v Alexandrových představách o nezbytnosti změn ovšem nestála rolnická otázka, ale postavení armády. Stejně jako jeho předchůdci byl bytostně přesvědčen, že stěžejním úkolem ruského samoděržavného panovníka je udržet velikost a slávu ruského impéria, či je dokonce ještě zvětšovat a rozvíjet. K tomu nutně potřeboval konkurenci schopnou a akceschopnou, tedy moderní armádu. Taková armáda byla nemyslitelná bez dobře vycvičeného, vyzbrojeného a vystrojeného vojáka schopného v celku dosáhnout vítězství. Jedním ze stěžejních problémů ruské armády byla chybná dislokace jejich mírových sil a neschopnost rychlé mobilizace. Absence dobrých komunikací bránila včasnému přesunu jednotek do míst ohrožení. Navíc ruská armáda byla doposud organizována podle situace, kdy největším nepřítelem bylo Švédsko, Rzeczpospolita a Osmanská říše. Alexandr II. se proto rozhodl urychleně provést redislokaci kasáren, přimět jednotky k mobilitě a modernizovat její technického vybavení včetně jednoduššího a lehčího vystrojení. K prvním dvěma krokům potřeboval především dobré silnice a železnici. Ke třetímu pak těžký i lehký průmysl. Ke všemu mělo Rusku z první poloviny 19. století předpoklady. Ve třicátých a čtyřicátých letech 19. století i Rusko dostihly první stopy průmyslové revoluce: v Petrohradě, Moskvě a na Urale byly založeny a záhy se úspěšně rozvíjely strojírný, ve kterých se výroba soustředila na parní stroje včetně a lokomotiv. Zpoždění za západní Evropou to sice bylo značné, ale i tak se mohli ruští průmyslníci hrdlit solidními výsledky. Ostatně mohli navazovat na tradici. První skutečné továrny zakládal na Urale již první ruský car-imperátor Petr I. Veliký (1672-1689-1725). A tak se roku 1829 uskutečnila v Petrohradě první všeruská průmyslová výstava. I když zde předváděné výrobky nedosahovaly úrovně západní Evropy, zřetelně ukazovaly, že průmyslová revoluce našlapuje i do východní Evropy. Ostatně do roku 1896, kdy se v Nižním Novgorodu uskutečnila poslední ruská průmyslová výstava 19. století, jich bylo v Rusku zorganizováno šestnáct.

Obdobné pozitivní kroky jako těžký průmysl učinil průmysl lehký, zejména jeho textilní odvětví. První akciová společnost v Rusku, která vznikla roku 1835, se sice zabývala výrobou papíru, ale záhy se po celém Rusku podle jejího vzoru (byť i ne s tak velkým základním jměním – papírenská akciová společnost byla založena s obvyklou

---

²⁵⁵ Velké popularitě se v tomto směru mezi veřejností těšily práce Petra A. Valujeva *Duma ruského* (1855) či série *Politických dopisů* historika Nikolaje P. Pogodina.

ruskou grandiózností, se základním kapitálem jednoho miliónu rublů, který byl do roku navýšen na základní jmění čtyř miliónů rublů) vznikaly akciové společnosti zabývající se výrobou textilu. Oproti obvyklému klišé o uzavření se Ruska do sebe za vlády ruského cara Mikuláše I. je třeba podotknout, že základní kapitál byl často dodán ze zahraničí, z německého či britského prostředí. O provázanosti Alexandrovy reformy armády a textilního průmyslu pak svědčí, že roku 1857 vznikla v Petrohradě díky německému kapitálu vysloveně mamutí textilka. Již v prvním roce se v ní pracovalo na osmi stech mechanických stavech.

To vše by však nebylo z hlediska modernizace armády náležitě účinné, kdyby vojsko nemělo dostatek schopných a dobře vycvičených příslušníků. Počet obyvatel sice v ruských městech mezi léty 1811 a 1856 vzrostl z 2,8 miliónů na 5,7 miliónů, Petrohrad dosáhl téměř půl milionu obyvatel, Moskva 350 tisíc a počet obyvatel celé říše se posunul ze 41 miliónů na 72 miliónů, ale stále ještě fungující (nebo spíše nefungují) rekrutský systém nedodával dostatek nových sil. Alexandr II. věděl, že jsou nutné pravidelné odvody formou povinné vojenské služby. K tomuto systému již přistoupila většina evropských zemí. Ale aby tak mohl učinit, potřeboval společnost, v níž by se svou silou volně osobnosti nakládaly. Nevolnictví toho bylo zásadní brzdou. A tak se, v návaznosti na mnohé předchozí změny v rolnické otázce, přistoupilo k přípravě úplného zrušení nevolnictví. Mohutně se o něm znovu diskutovalo, nově v sociálně různorodých ale carem velmi pečlivě perlustrovaných vládních výborech a speciálních i na regionální úrovni působících komisích. Obdobně jako ve výborech, které svolával Alexandrův předchůdce, Mikuláš I., v jejich závěrech ovšem převažovalo tvrzení, že šlechta („dvorjanstvo“) je stěžejním a v ruských podmínkách vlastně jediným hodnototvorným a práci organizovat schopným stavem, a tudíž ji nelze zbavit základního pracovního prostředku – nevolníků. Alespoň ne při stávající úrovni výchovy a vzdělání společnosti. Prakticky všichni mluvili hlasem požadujícím zrušení nevolnictví. Stejně jako za Mikuláše se však konečný termín odsouval do vzdálené budoucnosti, na „lepší a příhodnější časy“. Výrazně byl zejména slyšet hlas o škodách, které by se způsobily šlechtě, kdyby se jí vzal nástroj obživy. Spojovalo se to s nedozírnými škodami způsobeným neuváženým krokem celému ruskému národnímu hospodářství. Jak z dilematu, kterému stejně tak vévodí tvrzení, že nevolnictví je brzdou modernizace ruského hospodářství, ven? Že by si nikdo v Rusku takový stěžejní rozpor neuvědomoval? Nikoli! Již jsme si ukázali, že i nejvyšší kruhy, a to jak za Alexandra I., tak Mikuláše I. dobře věděli, že nevolnictví nemá perspektivu. Ale jeho rušení

považovali za vskutku dlouhodobý proces. Jako jakousi přestavbu, při níž nesmí být sebedméně dotknuta politická podstata, tedy samoděržaví. Na carův manifest *O svobodných pěstitelích obilí* z roku 1803 navázala v následujících desetiletích řada dalších carových výnosů („ukaz“), např. ta, která provázela reformu ministra Kiseleva. Pavel D. Kiselev (1788-1872) byl ruský generál, jenž se v první čtvrtině 19. století vyznamenal ve střetech Ruska s Turky. Za to byl poté, co přešel do civilní služby, odměněn lukrativními místy: působil ve vysokých státních a diplomatických úřadech. Nejvýznamnějšího diplomatického postu dosáhl v letech 1856-1861, kdy byl ruským vyslancem v Paříži. Kiselev ovšem patřil ve své době k mimořádně vzdělaným úředníkům. Čestné členství Petrohradské akademie věd se rozhodně nerozdávalo na setkání. Kiselev na něj dosáhl.

O Kiselevovi bylo dlouhodobě známo, že patří mezi stoupence zrušení nevolnictví. Náležel však k těm, kteří zdůrazňovali, že neuvážená změna podryje ekonomický potenciál šlechty a tím i celého ruského státu. Jako národohospodářský expert byl zván k jednání všech státních výborů, které k otázce nevolnictví svolal ruský car Mikuláš První. (Výbory se scházely v letech 1828, 1830, 1835, 1839, 1840, 1844, 1846 a 1848). Kiselev v nich shodně hájil názor, že nevolnictví je třeba zrušit tak, aby se bývalí nevolníci museli vykoupit. Jednak si budou nabyté svobody více vážit a jednak šlechta zbavená svých výrobních nástrojů bude odškodněna kapitálem, který jí umožní se přeškolit na investory a rentiéry. Car s jeho představami vcelku souhlasil a Kiselev našel pro svá stanoviska i mezi dalšími čelnými představiteli ruského státu. Přesto k naplnění jeho plánu nedošlo. Přesněji vyjádřeno, došlo k jeho naplnění jen zčásti. Mikuláš se totiž obával plošného zrušení nevolnictví. Chtěl napřed vyzkoušet, zda bude navržený postup dostatečně efektivní a bezkonfliktní. V roce 1837 proto Kiseleva pověřil řízením nově vytvořeného ministerstva státních majetků, v jehož rámci pak Kiselev připravil několik carských výnosů, jež v průběhu let 1837-1841 přinesly nevolníkům, kteří patřili státu, resp. carskému dvoru, vyvázání z nevolnictví. Jednalo se přibližně o osm miliónů mužů, což představovalo asi třicet dva procent všech stávajících ruských nevolníků.²⁵⁶

Část z této reformy – právo šlechtice a nevolníka dohodnout se na propuštění – platilo rovněž pro nevolníky církevní. Další krok k plošnému zrušení nevolnictví opět připravil Kiselev. Na základě carského výnosu z roku 1842 o „vázaných rolnících“

---

²⁵⁶ Srov. *Istorija Rossii XVIII – XIX vekov*. Moskva 2010, s. 522-524.

(„objazannyje krest'janě“) mohli získat osobní svobodu a půdu do dědičného užívání po dohodě se statkářem i nevolníci šlechticů. Museli se ovšem se statkářem domluvit. V dohodě muselo být jasně stanoveno, co za propuštění na svobodu nevolník zaplatí. Tedy jaká bude náhrada šlechticů za ztracený „obrok“ a „barščinu“.

Rušení nevolnictví na základě dohody statkáře a rolníka však bylo slepou uličkou. Do začátku Krymské války bylo takto osvobozeno pouze 25 tisíc mužů-nevolníků patřících šlechtě. Drtivá většina šlechtických nevolníků zůstala ve striktně nevolním vztahu. Před Krymskou válkou to představovalo „pouhých“ 22 miliónů duší mužského pohlaví.²⁵⁷ Z hlediska produkce ruského zemědělství ovšem šlo o rozhodnou většinu. A tak carský výnos *O nejmilostivějším darování nevolníkům práv svobodného rolnického stavu a o tom, jak budou zaopatřeni*, který byl carem podepsán 19. února 1861, představoval zásadní změnu v dosavadním striktně patriarchálním chodu hospodářství ruského impéria.²⁵⁸

Uvedený carský výnos byl pouze jedním z řady, která v roce 1861 vymezovala rolnickou reformu. Tvořilo ji celkem dvacet dva zákonů dělících se do tří oddílů – obecných, místních a dodatečných ustanovení. Legislativní ustanovení nabývala plné právní moci až po dvou letech, do té doby museli nevolníci plnit téměř stejné povinnosti jako před rokem 1861. Na základě ustanovení se rolníci stávali osobně svobodnými a povinně se jim přidělovala půda. Přídělu se směli zřící, ale až po devíti letech, což mělo zabránit přílišnému odlivu pracovních sil z vesnice do města. Avšak i po uplynutí této lhůty museli splnit takové podmínky, že jen málokterý z nich byl ochoten dané právo využít. Velikost přídělu půdy se určovala dohodou mezi statkářem a rolníky, byly stanoveny jen minimální a maximální příděly. Ty se místně lišily. Příděly byly z právního hlediska statkářským vlastnictvím. Rolníkům se sice dávaly do stálého užívání, ale do té doby, než uzavřeli se statkářem smlouvu o výkupu přídělu půdy, museli buď platit daně („obrok“), nebo robotovat („barščina“). Po tuto dobu zůstávaly v „dočasně vázaném“ postavení“ („vremennoobjazannyje krest'janě“). V momentu uzavření smlouvy o výkupu přídělu se stávali právními vlastníky svých pozemků a začínali splácet výkupní poplatky státu. Statkáři nad nimi ztráceli své pravomoci. Proces výkupu mohl započít již v roce 1861, avšak datum do

---

²⁵⁷ V Rusku se v době nevolnictví určoval počet obyvatel podle tzv. mužských, případně i ženských duší. Jednalo se o práce schopné obyvatelstvo určené k robotním povinnostem.

²⁵⁸ 19. únor se pak až do říjnové revoluce slavil jako jeden z nejvýznamnějších státních svátků. Kromě dne volna byly v tento den vyhlašovány významné výnosy, podepisovány mezinárodní konvence, pořádány slavnostní akce.

kdy mají být smlouvy uzavřeny, nebyl stanoven. „Dočasně vázaný“ stav tudíž mohl trvat neomezeně dlouho. Povinnosti rolníků vůči vrchnosti během „dočasné vázanosti“ se stanovovaly dohodou nebo dle ustanovení, která byla součástí reformy, na základě předchozí „feudální“ renty. Neměly tedy souvislost s výnosností poreformního přídělů. Výkup přídělů se prováděl za státní podpory. Rolník zaplatil po uzavření smlouvy o výkupu statkáři dvacet procent celkové částky a zbytek uhradil stát prostřednictvím dluhopisů. Suma zaplacená státem se stávala výkupní půjčkou, kterou měl rolník i s úroky splácet. Nejdéle bylo možné splátku rozložit na 49 a půl roku. Doba téměř půl století zřetelně ukazuje, že ceny výkupů nebyla žádná láce a že pro mnohé bývalé nevolníky se jednalo o stěžejní splnitelný závazek. Nadto výše státní půjčky převyšovala reálnou tržní cenu pozemků, takže rolníci získanou půdu přepláceli. Tíživé podmínky výkupu pozemků přinutili řadu rolníků k přijetí jen části z toho, na co měli nárok, tzv. „žebráckého přídělů“. Ten tvořil jednu čtvrtinu maximálního přídělů stanoveného pro daný region. Rolník jej získával zdarma, ale musel se za to zříci nároku na další pozemky.

Reforma to byla dlouhodobá, často neefektivní. A tak roku 1881 Alexandr II. rozhodl (s platností od roku 1883) o povinném uzavření výkupu pozemků rolníky, kteří ještě zůstávali ve stavu „dočasné vázanosti“. Jednalo se tehdy o patnáct procent statkářských rolníků. Současně rozhodl o snížení výkupních poplatků o dvacet procent. V souvislosti s revolučními událostmi roku 1905 bylo rozhodnuto o úplném zrušení výkupních poplatků. To však ještě neznamenovalo zrušení již existujících dluhů. Jejich vymáhání zastavila až únorová revoluce v roce 1917.²⁵⁹

Důležitou součástí rolnické reformy z roku 1861 bylo administrativní uspořádání osvobozených rolníků. Nejnižší správní jednotkou se stala obecina s oficiálním názvem selská obec („selskoje občestvo“) neboli mir. Skládala se z rolníků nacházejících se na území jednoho panství. V čele obcí stál volený starosta (staršina). Každá obec vážala své členy kolektivním ručením („krugovaja podat“) za správné plnění státních, zemských a obecních povinností, bez ohledu na to, zda v obci existovalo občinové nebo individuální užívání půdy. Pokud povinnosti nebyly plněny, byly vymáhány od obce jako celku. Stejně tak kolektivně byly udělovány tresty. Protože však řada trestů nemohla dopadnout na celek, byl jimi trestán starosta. Být starostou tedy byla životu nebezpečná řehole.

---

²⁵⁹ Srov. *Istorija Rossii s drevnějšich vremen do našich dnej. Učebnik. 2*, Moskva 2010, s. 381-385.

Několik obcí (občin) tvořilo okres („volost“). Volost byla správní nikoli však samosprávní orgán. Plnila pouze úlohu instituce, jejímž prostřednictvím gubernie (stát) obce řídily. Mimo to byly ovšem po roce 1861 zřízeny zvláštní dozorčí orgány dohlížející nad rolnickou samosprávou. Jednalo se o smírčí soudce („mirovyje posredniki“), které gubernátoři jmenovali z příslušníků místní šlechty. Jejich úkolem bylo napomáhat uzavírání smluv o výkupu, především těch rámcových („ustavnyje gramoty“), které byly jakýmsi málo konkrétními smlouvami o smlouvách budoucích, tedy předcházely vlastní konkrétní dohody o výkupu mezi statkářem a nevolníkem. Rámcové smlouvy se podepisovaly i na úrovni obcí. Ty měly být podepsány do dvou let od zveřejnění reformy a obsahovat konkrétní podmínky, za nichž budou rolníci vyvázáni z nevolnictví včetně ceny, za niž budou přiděly v jednotlivých obcích vykupovány.

Ačkoli se zrušení nevolnictví šlechtických rolníků připravovalo v Rusku několik desítek let, šlechtičtí rolníci v mnoha případech nevěděli, jak se získanou svobodou nakládat. Dosavadní „příprava“ totiž spočívala v nekonečných diskusích „odborníků“, jaké problémy, zejména šlechtě, tato změna přinese. O nevolníky se téměř nikdo nestaral. Jen zřídka se upozorňovalo na jejich nízkou vzdělanostní úroveň. Jaksi automaticky se předpokládalo, že jako svobodné osobnosti se dokáží samostatně rozhodovat. Že je k tomu nikdo nepřipravoval, se zapomínalo. Přitom ruská společnost jako celek a na úrovni rolníků dvojnásob, byla tradičně pasivní. Očekávala nařízení a směrnice, které ji určovaly další cestu. Příkladem této mentality mohou být reformy ruského cara imperátora Petra I., v nichž jejich autor do detailu rozpracovával kroky všech svých modernizačních nařízeních. Protože mnohokrát zjistil, že jsou nedostatečná, či poněkud chybná, měnil je a přidával k nim další. Prostě tak, aby měla ruská společnost (Petr na rozdíl od Alexandra pracoval s ekonomicky i sociálně různorodou, tedy vskutku celou ruskou společností), přesně reglementováno, co má či co může dělat. Za jedno a půl století, které uplynulo od vlády Petra Velikého, se v myšlení ruského člověka nic zásadního nezměnilo.

Jak se záhy ukázalo, hlavním problémem rolnické reformy roku 1861, se kterým se Rusko nedokázalo až do konce své carské existence vyrovnat, byla nepřipravenost rolníků na svobodnou práci. V podmínkách ruského státu, v němž byla drtivá většina obyvatelstva, především toho, se kterým se při reformě zaváděné do praxe roku 1861 pracovalo, negramotná, se „věrchuška“ spoléhala na mravní uvědomění mas a na jejich jakýsi přirozený ekonomický cit. Jenomže nově osvobození rolníci nevěděli, co si mají se zavedeným kapitálovým systémem počít. Nad to očekávali půdu a místo ní dostali

jen právo na výkup. V průběhu následujících necelých padesáti let museli nelehký závazek plynoucí z tohoto práva zaplatit státu. Navíc většina ruských rolníků zůstala začleněná do občin, v nichž i nadále platilo pravidlo kolektivní odpovědnosti za povinnosti vůči státu (odvádění daní, rekrutů, zachování klidu). Většina nyní osvobozených rolníků byla zvyklá pracovat jen tak, aby se užívala. Dosavadní roboty je nikde a nikdy nestimulovala k výrazným výkonům. A přitom si nyní tito ruští rolníci měli najednou uvědomit, jak si mají práci organizovat, že potřebují akumulovat kapitál, najímat si další pracovní síly. Bývalí vlastníci půdy, kteří jim mohli pomoci, se zrušením nevolnictví cítili ukřivděni a ani vůči státu, ani vůči rolníkům žádnou aktivitu nevykazovali.

Vše zřetelně ukazuje, že rolnická reforma vyhlášená v únoru 1861 nemohla přispět k rozvoji ruského zemědělství. Mohla však pomoci k rozvoji ruského průmyslu, kde zavedení skutečně nájemního systému bylo díky ze zemědělství migrujícím volným silám snazší. Předpoklady pro rozvoj ruského průmyslu byly vytvořeny již v první polovině 19. století. Intenzivní stavba železnic je však v Rusku spojena až se šedesátými léty 19. století. Druhá polovina šedesátých let 19. století je v Rusku dokonce považována za boom železnic – z tří a půl tisíc verst vzrostl jejich počet na devatenáct tisíc. Výrazně k ní přispěl německý kapitál, marginální ovšem nebyly ani investice ruských podnikatelů. Lví podíl na tom měl ministr financí Michail Ch. Rejtern (1820-1890), zakladatel komerčních bank a tvůrce pravidel pro investování tuzemského i zahraničních kapitálů. Díky těmto a mnoha dalším krokům se Rejternovi podařilo stabilizovat státní rozpočet a připravit jeho vývoj tak, aby na konci vlády Alexandra III. se mohl vykázat jako vyrovnaný. Za dobu Rejternova ministrování (1862-1878) vzniklo v Rusku na tři sta nových průmyslových akciových společností.²⁶⁰

Nebylo by proto vhodné zrušení nevolnictví bagatelizovat či dokonce odmítat. Jistě mělo velký význam pro osvobození rolníků z osobní závislosti a nepochybně přispělo (či alespoň mohlo přispět), podobně jako v jiných evropských zemích, v nichž bylo nevolnictví zrušeno mnohem dříve, k rozvoji státního kapitálového systému, tedy ekonomického a sociálního základu kapitalistické společnosti. Polovičatost, pomalost a nedůslednost ruské rolnické reformy ovšem způsobily, že se znaky kapitálového systému a kapitalistické společnosti jako celku rozvíjely mnohem pomaleji než jinde ve světě. Díky tomu se Rusko záhy dostalo do velkých hospodářských problémů, způsobených zejména nerovnoměrným vývojem mezi průmyslem a zemědělstvím. Místo, aby se ruská ekonomika modernizovala a tím vyrovnávala ostatní hospodářsky

---

²⁶⁰ Srov. *Istorija Rossii s drevnějšich vremen*, s. 149-150.

pokročilejší Evropě, zvětšovaly se rozpory uvnitř ní i ruského hospodářství ve vztahu k ostatním ekonomikám evropských států. V absolutních číslech sice došlo ke grandióznímu nárůstu objemu výroby v ruském průmyslu, ale zemědělství nebylo s to uživit milióny obyvatel ruské říše. Hladomory, které zvláště intenzívně vypukly na počátku devadesátých let 19. století, v době, kdy se ruský těžký průmysl a ruský obchod s jeho produkty úspěšně rozvíjel, byly nejvýraznějším důkazem rozpornosti hospodářského systému ruského impéria.

Stejně jako byly nedůsledné a špatně připravené reformy týkající se hospodářství, byly chybně nastaveny i další reformy, které car Alexandr II. zaváděl v průběhu šedesátých a sedmdesátých let 19. století. Prvními z nich byly reformy správního systému. Zásadní chybou bylo, že ani v tomto případě nikdo neuvažoval o tom, změnit ruskou podstatu - samoděržaví. Pokrok měl být dosažen mírnými změnami, jen takovými, které by nikterak nezasahovaly do ruského politického systému. Patrně se tvůrci této reformy spoléhali na jakýsi politický zázrak, na jehož základě by se ruské obyvatelstvo najednou přerodilo v moderně smýšlející a vedle pasivního přihlížení v politických záležitostech začalo být ekonomicky rasantní a aktivní.

Podstatou správní reformy bylo rozhodnutí cara Alexandra II. zřídit v roce 1864 samosprávné zastupitelské instituce tzv. zemstva, a po nich, do značné míry podle jejich vzoru, ve městech v roce 1870 městské dумы. Původním úkolem zemstev a městských dům měla být pomoc na venkově hospodařícím rolníkům (zemstva) a ve městech se etablojících řemeslníkům (městské dумы) v jejich přechodu na kapitálový nájemní systém. Tuto vizi se však nepodařilo naplnit. Zemstva i městské dумы, kterým bylo přísně zakázáno se zabývat politickými otázkami, ale ve kterých se i přesto zformovala liberálně orientovaná opozice, se věnovala zcela jiným problémům, než byla ekonomika práce. Ostatně skutečných národohospodářů v nich byl krajní nedostatek. Navíc trpěly absencí kontaktů s masami, skládaly se jen ze středních a vyšších vrstev a ty byly v podmínkách ruského kastovního systému masám značně vzdálené. Aby pochopily problémy mas, bylo prakticky nemožné.

Zemstva, stejně jako městské dумы byly zaváděny postupně. První zemstvo bylo zřízeno na počátku roku 1865 v samarské gubernii. Dosavadní soudy byly neveřejné, obviněný neměl právo na obhajobu. To se reformou z 20. listopadu 1864 mělo změnit. Dne 1. ledna 1874 car Alexandr II. podepsal nařízení o všeobecné branné povinnosti. Týkalo se všech mužů po dovršení dvacátého prvního roku života. Délka vojenské služby se z původních dvaceti pěti let zkracovala v pozemním vojsku na šest let, v námořnictvu na sedm let. Pro ty, kteří dosáhli vzdělání, se tato délka ještě více zkracovala, některé profese, např. učitelé, byly od služby v armádě osvobozeny. Roku

1863 byl zaveden nový univerzitní zákon, kterým se vysokým školám udělovala široká autonomie. Všechny záležitosti týkající se vnitřního chodu univerzity přešly do kompetence univerzitního senátu, jehož členové byli vybíráni z učitelského sboru. Senátem byla také volena hlava vysoké školy – rektor. Zaváděly se akademické svobody, např. přestupky studentů se měly řešit výhradně na akademické půdě. O rok později byla provedena reforma ve středním školství: byly zavedeny dva typy středních škol – klasické a reálné. První se soustředily na humanitní vzdělání včetně jazyků a připravovaly studenty na vysokou školu. Druhé byly zaměřeny na přírodní a technické vědy a vytvářely základ pro další technické vzdělávání. Za Alexandra II. byla zřízena řada nových základních škol, gymnázií i odborných učilišť. Jejich počet se z pěti tisíc v roce 1861 zvýšil na dvacet tři tisíc v roce 1880. Reforma se dotkla také církevních škol. Nařízením z roku 1867 bylo církvi přikázáno přijímat do církevních škol příslušníky všech vrstev ruského obyvatelstva. Do jejich osnov pro církevní školy bylo zařazeno více všeobecné výuky. V Duchovní akademii, v níž bylo možné získat nejvyšší církevní vzdělání, se pak kromě bohoslovectví kladl důraz na humanitní disciplíny typu filozofie, logiky, dějin, psychologie a cizích jazyků.²⁶¹

Reformy byly v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století provedeny i v ruském soudnictví a znovu ve vojenství. Ani tyto reformy nepřinesly principiální změnu. Politická podstata samoděržaví nebyla dotčena, jednalo se o v nich pouze o náznak kosmetických úprav jednotlivých resortů. To ke zlepšení životních podmínek či chodu impéria nestačilo. Nebylo proto divu, že porovnání stagnace ruského politického systému s rychlým západoevropským vývojem přinášelo kritiku nejen reforem, ale i carského systému jako celku.

Nejcennějším výsledkem reforem byl rozvoj kapitálových vztahů. Byla to především záležitost města, na venkově i po zrušení nevolnictví přežíval systém miru a v něm tradiční patriarchální vztahy. Příkladem nových kapitálových vztahů v městech byl pronájem pozemků, které město ve svém okolí tradičně spravovalo (podobně jako na vesnici občině půda nebyla ani darována ani prodána, ale pouze propůjčena). Tyto „záhumenky“ byly tradičním zdrojem obživy i příjmů leckterých měšťanů. Kdežto před městskou reformou roku 1870 získávali tuto půdu měšťané za odměnu, nyní si ji mohly pronajmout.

---

²⁶¹ Srov. *Istorija Rossii s drevnějšich vremen*, s. 133-134.

Dalším velmi cenným výsledkem reformy byl růst gramotnosti ruského obyvatelstva. Kdežto ve městech byla v předreformní době gramotná 2 až 4 procenta měšťanů, v osmdesátých letech 19. století to již bylo téměř 50 procent obyvatel. Že byl růst gramotnosti především zásluhou reformy dovědčuje, že gramotnost byla především věcí mladé generace.²⁶²

Velkou brzdou dalšího hospodářského a politického vývoje ruského impéria byl přežívající tradiční ruský stavovský značně kastovní systém. O jeho změnu se pokusil až na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století hrabě Michail T. Loris-Melikov (1825-1888). Jednalo se původně o saratovského gubernátora, který poté, co se v této gubernii vyznamenal rasantním zúčtováním s anarchistickými akrozcmi, byl panovníkem povolán do Petrohradu, aby řešil narůstající anarchismus v celostátním měřítku. V ruských podmínkách nebyl prvním, kdo byl takovým úkolem pověřen. Na rozdíl od svých předchůdců však přistoupil k řešení poněkud nezvykle: na jedné straně tvrdě zasahoval vůči všem radikálním revolucionářům, na druhé straně se snažil najít ústupky cestu k umírněné opozici. Jeho prvořadým cílem se proto stalo přesné vymezení povinností a pravomocí místních samosprávných orgánů, tedy zemstev a městských dum a jejich činovníků. Sekundárním cílem pak bylo exaktní vymezení práv a povinností všech obyvatel ruského impéria. Jednalo se vlastně o zformulování jakési ústavy, z níž mělo být zřetelné, jaká stěžejní práva a hlavní povinnosti v Rusku platí.

Loris-Melikov však přistoupil k realizaci tohoto cíle v příliš zjitřené době. Společnost byla konsternována útoky anarchistů na samotného cara, kterým nakonec v roce 1881 car Alexandr II. skutečně podlehl. Po Loris-Melikovi byla při této eskalaci požadována bezpečnost. Té nedosáhl, a proto bylo jeho vyjednávání se zemstvy a dumami chápáno jako pro ruský stát nevhodné liberálníčení. Se svým projektem ústavy, podle kterého měla být vymezena správní, politická a ekonomická pravomoc zemstev ve struktuře všech politických institucí Ruska, byl doslova vyhnán. Sice se zdálo, že car-imperátor Alexandr II. je jim nakloněn, dokonce 1. března 1881 se podepsal pod tento projekt, ale jeho smrt následkem atentátu, který na něj byl spáchán jen několik hodin poté, zastavila veškeré koketování s takovými státoprávními reformami v Rusku.

Nástup Alexandrova syna Alexandra III. (1845-1881-1894) k moci znamenal nejen konec reformy, ale také důsledný příklon k tradicím ruského konzervatismu. Části historiografie je označováno za období kontra-reformy. Důvodem důsledného příklonu ke konzervatismu bylo přesvědčení vládních kruhů, že ruská společnost nebyla na

---

²⁶² Srov. Lidija V. KOŠMAN, *Gorod i gorodskaja žizn v Rossii XIX stoletija*. Moskva 2008, s. 246-248.

liberální a demokratický kurz, který navozovala politika Alexandra II., připravena a že jeho reformy proto nevedly společnost ke zvelebení ale naopak k anarchii. Vůdčími osobnostmi ruského impéria doby vlády cara Alexandra III. se stal horlivý stoupenec velkoruského nacionalismu Konstantin P. Pobědonoscev (1827-1907) a jeho novinářští nohsledi Konstantin N. Leontjev (1861-1891) a Michail N. Katkov (1818-1887). Jejich cílem bylo modernizovat ruskou společnost cestou konzervatismu a obnovení tradic. Byli přesvědčeni, že ruská společnost musí projít složitým intenzívním vývojem, aby mohla absorbovat takové změny, o jaké se pokusil Alexandr Druhý. Je proto aktuálně nutné se vrátit zpět, např. obnovit cenzuru v plném rozsahu. Dále byl v roce 1884 zveřejněn nový univerzitní řád omezující akademické svobody a vyšší vzdělání žen. O tři roky později jeho doplněk zrušil výsady pro sociálně slabší žáky. Postupně byly všechny knihovny a čítárny včetně vysokoškolských postaveny pod cenzurní dohled. Dalším nepopulárním aktem bylo zřízení Výboru pro katalog povolených knih. Tedy již nikoli jen zakázaných. A pro dohled nad veškerým veřejným konáním byl roku 1889 zřízen úřad zemských náčelníků, který fungoval až do roku 1917. Zemské náčelníky jmenoval gubernátor z příslušníků nižší šlechty. Měly rozsáhlé pravomoci v oblasti výkonné i soudní. Například mohli měnit rozhodnutí vesnických shromáždění či zbavovat volené členy zemstev a městských dům jejich funkcí. Dokonce až do roku 1904 mohli nařídít bičování hříšníků za drobné prohřešky. V roce 1892 nejnižší vrstva měšťanů ztratila volební práva. Soudní kontra-reformou byla v osmdesátých letech 19. století zrušena nezávislost soudů. Jejich poroty se nově skládaly pouze z příslušníků šlechty. Od roku 1887 byl také omezen přístup veřejnosti k soudnímu řízení.

Car ve svém politickém myšlení i konání kladl mimořádný důraz na historickou tradici. Ještě jako carevič v roce 1866 podpořil založení Historické společnosti, v sedmdesátých letech stavbu Historického muzea, které se budovalo na Rudém náměstí v Moskvě, kde bylo veřejnosti otevřeno v květnu roku 1883, vydávání pramenů ke starším, novějším i nejnovějším ruským dějinám, např. Vzpomínek obránců Sevastopolu. S historizujícím pohledem jednoznačně konvenovala jeho snaha (chápaná jím jako nezpochybnitelná povinnost) o absolutní kontrolu všeho, co se v Rusku odehrává: na vesnicích i ve městech.

Nelze přehlédnout pozitivní kroky Alexandra III. ve smyslu shromažďování děl výtvarného umění. Např. za dva miliony rublů koupil pro petrohradskou Ermitáž, která byla založena roku 1764 carevnou Kateřinou II. cennou sbírku historických zbraní a

předmětů ze zlata a stříbra, jež byla v držení ruského diplomata a sběratele uměleckých předmětů působícího především ve Francii Alexandra S. Bazilevského (1829-1899). Rovněž se výrazným způsobem podílel na vzniku nejstarší galerie ruského výtvarného umění v ruském impériu – petrohradského Muzea Jeho veličenstva cara-imperátora Alexandra III., dnes nesoucího název Ruské státní muzeum. Diskuse o vzniku galerie, která by veřejnosti ukázala díla ruských umělců a posílila tím vědomí ruské výjimečnosti, se mezi ruskou intelektuální i vládní elitou vedly od konce krymské války. Galerie výtvarného umění v Petrohradě sice vznikla až po smrti Alexandra III., o jejím zřízení pod výše uvedeným názvem odkazujícím k zásluhám Alexandra III. na jejím vzniku rozhodl až car Mikuláš II. ukazem z dubna 1895 a veřejnosti se ve svých tehdejších 37 sálech otevřelo ještě o tři roky později, v březnu 1898, ale stále platí, že Alexandr III. mu věnoval díla ruských umělců nacházející se v soukromých sbírkách romanovského rodu. Alexandr III. byl k tomuto kroku motivován návštěvou Tretjakovské galerie výtvarného umění a moskevskou výstavou tzv. peredvižníků roku 1889.²⁶³ Bohatý kupec a podnikatel Pavel M. Tretjakov (1832-1898) se svým bratrem Sergejem (1834-1892) několik desítek let věnovali prostředky, které získali ze svého podnikání na nákup obrazů. Nejprve bez zřetelného výběru, později s motivem ruské společnosti. Soustředili se především na díla ruských mistrů zobrazujících proměny ruské společnosti. Včetně portrétů významných ruských osobností. Za několik desítek let jich shromáždili obdivuhodné množství. Sestavili z nich sbírku, kterou umístili do soukromé galerie, již však zpřístupnili veřejnosti. A když po smrti Sergeje Michail již neměl dostatek sil, věnoval galerii městu Moskvě. Stalo se tak v roce 1892 pod podmínkou, že bude přístupná skutečně široké veřejnosti.²⁶⁴

Podpora ruských malířů a sochařů a kupování jejich obrazů a soch nebyla bohatými jednotlivci činěna pouze na efekt, i když jistě nelze zpochybnit touhu prezentací umění ukázat mimořádnost individuality sběratele. Šlo často o to podpořit prostřednictvím výtvarného umění ruské národní myšleni či to, co bychom mohli označit jako ruského národního ducha. Alexandr šel vlastně příkladem již několik desítek let se úspěšně rozvíjejícího ruského uměleckého mecenátu. Bohatí lidé rádi

---

²⁶³ Peredvižniky tvoří ruští realističtí malíři druhé poloviny 19. století, kteří se v roce 1870 s cílem popularizovat realismus a bojovat proti klasicismu ve výtvarném umění formou putovních výstav sdružili do Sdružení putovních výstav („Tovariščestvo neredvižnych chudožestvennyh vystavok“).

²⁶⁴ Srov. Radomír Vlček, *Pavel Tretjakov a vznik jeho galerie výtvarného umění. Ke genezi ruského uměnovědného mecenátu*. Kulturné dějiny 4, 2013, s. 35-51.

napodobovali cara. Pro mnohé se stalo prestižní záležitostí podpořit „své“ nebo i další umělce.²⁶⁵

Upevňování ruského konzervatismu, čili proces kontra-reforem, byl podpořen silícím velkoruským nacionalismem a s ním nerozborně spjatým tradicionalismem. Věda, která byla rovněž chápána jako prestižní nacionální záležitost, a umění v tom sehrávaly mimořádnou úlohu. Pozitivní jistě bylo, že se jejich výsledky stále více prezentovaly širší společnosti: např. vznikem muzeí a galerií. Obecně však proti konzervatismu a zapšklému tradicionalismu vzrůstal v podstatné části ruské společnosti odpor. A nejen mezi nejširšími kruhy. Dokonce i četné vrstvy šlechticů směřovaly k opozičnímu radikalismu. Nebo alespoň k jeho podpoře. Anarchistické akce, jejichž kořeny ovšem tkvěly v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století, se staly organickou součástí ruského každodenního života. Proti nim zase na oplátku vystoupil tvrdý policejní kurz, který se prosadil i v devadesátých letech 19. století, kdy se Rusko v důsledku světové hospodářské krize a značné neúrody propadlo do permanentních hladomorů.

V rozporu s tvrzením ruské historiografie doba vlády Alexandra III. nebyla mimořádně krutá. V jejím průběhu bylo popraveno pouhých sedmnáct osob, všechny vesměs za prokázané trestné činy hrdelní povahy, tedy atentáty na čelné představitele ruského státu. A nelze ponechat stranou, že za vlády Alexandra III. byla provedena řada pozitivních kroků. Zejména v národohospodářské oblasti. Roku 1882 byl modernizován daňový systém tím, že byla zavedena daň z převodu nemovitostí, aby následujícího roku mohla být zrušena daň z hlavy zavedená Petrem I. („podušnaja podat“). Krátce před zrušením se daň z hlavy pohybovala ve výši jednoho až dvou a půl rublů, celkem se jednalo přibližně o sedmdesát miliónů rublů příjmu státního důchodu ročně. Bylo to zhruba deset procent částky vybrané státem na přímých daních. Přesto se rozpočet nerozpadl, naopak, jeho bilance se stále zlepšovala. Jistě k tomu přispěly i další modernizace v daňovém systému, zejména roku 1885 zavedená zemědělská daň o rok později domovní daň.

Rozvoji ruského hospodářství nepochybně pomáhala roku 1882 zřízená Rolnická banka. Jejím hlavním úkolem bylo urychlit výkup šlechtických nevolníků. V roce 1881 pracovalo v ruských továrnách tři čtvrtě miliónu pracujících, na konci vlády v roce 1893 jednou tolik, milion 417 tisíc. Takový nárůst dělníků si vyžadoval speciální dělnické zákonodárství. V roce 1882 vznikl zákon zakazující práci dětí mladších

---

²⁶⁵ Srov. Ilja Jefimovič Repin, Viktor Ivanovič Bazilevskij: *Perepiska 1918-1929 gody*. Moskva 2012; Zoja S. Nenaševa (ed.), *Dary i dariteli*. Moskva 2007.

dvanácti let, mládež do patnácti let nesměla mít delší než osmihodinovou pracovní dobu, mládež do šestnácti let nesměla pracovat na nočních směnách. Zákonem z 3. června 1885 se zakazovala noční práce ženám a mládeži do sedmnácti let. O rok později, 3. června 1886 byla stanovena pravidla o nájmu pracujících a o vztazích mezi továrníky a pracujícími. Základem se stala pracovní smlouva, ve které byla stanovena výše platu a další požitky (např. ubytování). Zákon zakazoval vyplácet odměnu v naturáliích. Již roku 1882 vznikly při ministerstvu financí tovární inspekce, jejichž úkolem dohlížet na dodržování zákonů bylo předcházet a případně řešit konflikty mezi dělníky a majiteli továren.

Na konci padesátých let 19. století ruský car Alexandr II. zmírnil některá perzekuční opatření v někdejší Polské království, tedy Kongresovce. Bylo např. odvoláno stanné právo, zmírněna cenzura, vyhlášena amnestie pro odsouzené emigranty, povoleno založit Rolnickou společnost („*Towarzystwo Rolniczne*“), polština jako vzdělávací jazyk byla povolena i v litevských guberniích. Vzápětí se však začaly rodit polské ilegální kroužky, které navázaly spojení s polskou emigrací. Nadto došlo v roce 1861 k sociálním a národnostním nepokojům, které zemská vláda potlačila jen za použití vojska a kozáků. Následkem střetů byli mrtví a ranění. Car Alexandr II. vyhlásil manifestem z 14. března 1861 pro Polské království širokou autonomii: byla ustanovena státní rada, zřízena Ústřední vládní komise duchovní záležitostí v čele s Polákem katolického vyznání, vznikly místní a městské rady pro řešení hospodářských záležitostí. O rok později, v květnu 1862 jmenoval svým náměstkem v Polsku svého bratra známého liberálními sklony velkoknížete Konstantina Nikolajeviče. Hnutí znovu nabylo na síle v roce 1862 a v lednu roku 1863 (22. ledna) přerostlo v otevřené povstání ustavující prozatímní národní vládu. Rychle se rozšířilo po celé někdejší Kongresovce, později pak i na Litvu a do Podlesí, v polovině roku 1863 dokonce i do Běloruska a na pravobřežní Ukrajinu. Ruská vláda postavila proti povstalcům pravidelnou armádu.

Velká Británie, Francie a Rakousko opakovaně ruské vládě navrhly mezinárodní konferenci, na níž by se řešila polská otázka. Když Petrohrad všechny tyto návrhy odmítl, přišel Napoleon III. s iniciativou celoevropského kongresu usilujícím v návaznosti na Vídeňský kongres konaný v letech 1814 a 1815 o všeobecný mír. Alexandr II. na tuto iniciativu přistoupil, ovšem většina evropských zemí včetně Pruska a Rakouska k ní zůstala zcela pasivní. A tak zůstalo polské povstání zcela v kompetenci Petrohradu.

Síla ruské armády, kterou Alexandr proti povstalcům poslal, byla tak veliká, že jí povstalci nebyli schopni dlouhodobě čelit. Na podzim 1863 proto přešlo povstání k

partyzánskému boji, proti němuž carské úřady provedly řadu dalších perzekučních zásahů. K definitivní porážce povstání došlo na počátku roku 1864. Několik stovek aktivních účastníků polského Lednového povstání bylo popraveno, tisíce dalších bylo posláno na nucené práce či vysídleno na Sibiř. Na tuto perzekuci pak navazovala další rusifikační a proti polsky diskriminační opatření. V roce 1864 byl např. vydán zákaz stavby či opravy katolických kostelů bez svolení carských úředníků, církevní majetek byl vzat pod kontrolu ruského státu, většina polských katolických klášterů byla zrušena. Roku 1866 byla přijata rusifikační opatření ve školství, byla zrušena administrativní autonomie polského území. Roku 1867 byly katolické církvi zakázány styky s Římem (papež v roce 1863 apeloval na Alexandra II., aby vyšel polským povstalcům vstříc) a byla přímo podřízena petrohradskému Ministerstvu vnitra.²⁶⁶ Následujícího roku byla dokončena likvidace polských samosprávních orgánů a byla zavedena na celém polském území patřícím k ruské říši ruština jako administrativní jazyk. Roku 1869 pak byla po předchozím zrušení polské vysoké školy („Szkoly Glównie”) ve Varšavě otevřena ruská univerzita. Polští vyučující v ní byli nahrazeni ruskými profesory. Rusifikace Polska pak byla dokončena v první polovině sedmdesátých let 19. století. V roce 1874 byla zrušena funkce místodržícího v Polském království a jeho činnost byla převedena na varšavského generálního gubernátora.

Přímí účastníci polského protiruského povstání, kteří byli po odsouzení posláni na nucené práce na Sibiř, se čas od času pokoušeli o odboj. Např. v Zabajkálí, kam jich bylo soustředěno několik tisíc, došlo v roce 1866 k jejich povstání, při němž se tito odsouzenci pokusili probít do Číny. Ač nezdařily, byl to zajímavý a co do velikosti největší pokus o vzpouru sibiřských katoržníků.²⁶⁷

Velkoruský nacionalismus se neprojevoval jen proti Polákům. Jeho stěžejním rysem byl výrazný antisemitismus, z čehož plyne, že cílem jeho provokací byli v Rusku usazení židé. V rámci antisemitismu byl např. v roce 1856 proveden soupis židovských rodin a počtu jejich dětí, a to jako příprava pro nucenou přesídlovací politiku, která byla

---

²⁶⁶ Ruská pravoslavná církev byla spravována Svatým synodem, institucí suplující úlohu ministerstva pro církevní záležitosti pravoslavné církve. Svatý synod byl založen v roce 1721 carem Petrem I., který svoje mocenské spory s pravoslavnou církevní hierarchií vyřešil tím, že po smrti patriarchy Jova (1700) v roce 1700 neobsadil moskevský patriarší stolec. Církevní bezvládní pak vyřešil právě roku 1721, kdy ustanovil Svatý synod v čele se sedmi činovníky, z nichž představitelé kléru byli pouze tři. Předseda Svatého synodu, pyšníci se titulem „oberprokuror“, patřil většinou k elitní třídě důstojníků za zásluhy povyšovaných do významných vojenských či civilních funkcí. Svatý synod existoval do roku 1917. Srov. Robert K. MASSIE, *Petr Veiký. Život a svět*. Praha 2006, s. 720-730.

²⁶⁷ Termín katoržník je odvozen od slova katorga, což v ruském prostředí znamenalo vyhnání, většinou na Sibiř, na nucené práce. Ač se tak většinou dělo v klimaticky nelidských podmínkách, nejednalo se o fyzicky likvidační ale pracovně nápravný trest. Řada katoržníků na Sibiři zůstala, asimilovala se s domorodým obyvatelstvem, jejich způsob života doplnila o evropský styl práce a tím přispěla k vybudování kolonií, které se staly základem pozdějších významných sibiřských sídel.

zahájena v následujících letech. V rámci této politiky byly tisíce židovských rodin vysídleny do oblastí hraničících na jedné straně s Polskem a na druhé s Valašskem a Moldavskem. Současně byla provedena kategorizace židů podle toho, které bylo nutno vysídlit a kteří byli uznáni za oprávněné v impériu žít. V jakých podmínkách, to byla záležitost dalších kroků. V roce 1860 byla uskutečněna obdobná revize podle práva židů sloužit v ruském vojsku. A v roce 1861 byl vydán dekret omezující přístup židovských dětí do všech typů škol.

Oficiální ruská ideologie při vhodných příležitostech podporovala představy, že židé se podílejí na tíživé ekonomické situaci ruského impéria, a že zejména anarchistickými revolučními akcemi podryvají jednotu a moc říše. Nejvýrazněji se v této době projevil antisemitismus na Ukrajině, v Polsku a Bělorusku, kde byla koncentrace židovského obyvatelstva největší. Jmenujme velké pogromy z počátku osmdesátých let 19. století v Jelizavetgradu, Kyjevě a Oděse, které vláda vyřešila tím, že vydala „*Dočasná nařízení*“, kterým omezila počet židů sloužících v armádě či pracujících ve školství a v lékařství. Krátce na to pak citelně zredukovala i počet uchazečů židovského původu o studium na středních a vysokých školách. Vrchol protižidovských programů nastal na přelomu století. V moldavském Kišiněvě byli v dubnu roku 1903 po několik dní židé týráni a vražděni, jejich majetek byl ničen a rabován a k uklidnění situace muselo být povoláno vojsko. Postavení židů se však nezměnilo ani pak. Protižidovské nálady byly udržovány stále, a proto bylo přirozené, že o několik měsíců později došlo k obdobným akcím v Bělorusku.²⁶⁸

Obdobně jako proti židům zasáhl velkoruský nacionalismus také proti německé menšině žijící na území ruského impéria. Ta na rozdíl od židů osídlila kompaktnější území. V Království polském žilo necelého půl miliónu Němců, v pobaltských provinciích 160 tisíc a v s nimi hraničících oblastech dalších 240 tisíc. Zhruba 400 tisíc Němců se usadilo na střední Volze mezi města Samara a Saratov, 340 tisíc jich bylo u Černého moře na Krymu a v kolonizované Besarábii. Obdobně jako židé náleželi ve většině oblastí ke společenské elitě, což ruské nacionály silně iritovalo. Mimořádně je znepokojovala jejich větší schopnost využívat pokrokovější ekonomické formy a prezentovat vlastní kulturu. Trnem v oku byl rovněž jejich poměrně vysoký stupeň školství včetně existence vlastní univerzity v estonském Dorpatu. To vše a ještě mnoho dalšího bylo skutečným důvodem k tomu, aby ruská oficiální ideologie vůči nim mohutně a intenzívně šířila nenávisti. K ideologii se připojovala aktivita oficiální

---

²⁶⁸ Srov. Z. VYDRA, *Židovská otázka v carském Rusku*, s. 158-178.

pravoslavné církve plnící roli státní církve ruského impéria. Katolíkům ani luteránům, kteří mezi Němci tvořili většinu, nechtěli povolit sebemenší specifika.

Růst rusifikace sice vedl estonské a lotyšské obyvatelstvo ke snaze spojit se s proněmeckou šlechtou, ta se však nehodlala vzdát svých výsad a volila kompromis s ruskou vládou. Ta měla zcela v pravomoci školství a vzdělání, šlechta získala výjimečné postavení pouze v místní samosprávě. Ruská vláda se však obávala, aby uvnitř ruského impéria vlivem těchto tendencí nedošlo k růstu německého nacionalismu. Ten nesporně po německém sjednocení v roce 1871 zesílil. Proto všechna omezení týkající se činnosti zemstevních orgánů zaznamenaly i samosprávné instituce v baltských provinciích. Analogické řešení bylo zvoleno i vůči povolžským Němcům a německým komunitám soustředěným v jiných oblastech Ruska.

Přes tento dvojitý tlak lotyšský a estonský nacionalismus sílil. Ruská vláda proto potírala lotyšské a estonské kulturní organizace a preferovala zakládání takových ruských institucí, které akcentovaly velkoruský pro imperiálně loajální nacionalismus. A to i přesto, že počet ruského obyvatelstva nepřesáhl v této oblasti deset procent. Násilná rusifikace postihla v Pobaltí velkou měrou školství. Jeho reformování v roce 1886 zavádělo ruštinu jako povinný jazyk do všech typů škol, neboť krátce před tím byla označena za úřední jazyk. V roce 1893 byla zrušena německá vysoká škola v Dorpatu a místo ní byla zřízena ruská univerzita. Město bylo současně přejmenováno podle ruského jména na Jurjev. Stále více byla preferována pravoslavná církev. Již od roku 1885 výrazně narůstala diskriminace pobaltských luteránů.

V Litvě byla oproti Estonsku odlišná situace jen do té míry, nakolik se ruská vláda snažila již v předchozích desetiletích zbavit polskou šlechtu výsadního postavení. Proti národnostní útlak domácího obyvatelstva zde byl neméně intenzivní. Ruská vláda zejména výrazně potírala činnost Litevské společnosti, která vznikla v roce 1868 v Rize s cílem podporovat litevskou kulturu a její tradice. Za domnělou propagaci litevského nacionalismu vážícího se na proněmeckou osvětu a vzdělání byli její členové posíláni na Sibiř. Obdobně tomu bylo při pronásledování Estonského studentského svazu vzniklého v roce 1870 a soustřeďujícího se na estonskou kulturu a vzdělání. To vše způsobilo, že např. na Litvě až do roku 1905 neexistovaly litevské národní školy, vzdělání muselo probíhat na školách ruských nebo polských. Litevské katolické náboženství bylo stejně diskriminováno jako luteránství v Lotyšsku a Estonsku. Stále byla ortodoxní pravoslavná církev nadřazena nad převažující katolickou.

Obecně lze konstatovat, že ruská oficiální ideologie akcentující velkoruský nacionalismus a ruské pravoslaví ostře vystupovala proti všem výrazněji národnostně smýšlejícím skupinám žijícím v ruském impériu. Všemi dostupnými prostředky bránila

ukrajinskému nacionalismu, který zejména od šedesátých let 19. století prezentovala ukrajinská inteligence. Vedle perzekuce konkrétních osobností užívala i formu přímých zákazů. V roce 1876 např. zakázala vydávat literární díla a uvádět divadelní hry v ukrajinštině. Přitom na Ukrajině nebyla zřízena zemská samospráva, vše podléhalo rozhodnutí generálního gubernátora. Ještě v červenci 1863 ruský ministr vnitra Petr A. Valujev (1815-1890) v tzv. Valujevském cirkuláři, kterým omezoval vydávání knih a periodik v ukrajinštině, tvrdil, že maloruský jazyk vlastně neexistuje. To, co se za něj vydává, je prý jen ruština s polskými vlivy. Tudíž není třeba v tomto jazyce knihy ani časopisy vydávat. Valujev a podle jeho vzoru celá ruská vládnoucí garnitura ani v nejmenším nebrala zřetel na to, že Ukrajina je významným zemědělským a surovinovým zázemím, že doněcký bazén se svými nalezišti uhlí a nafty nejen základnou pro vývoz, ale i lákadlem pro Rusko tak nezbytného zahraničního kapitálu. Tedy významnou ale současně svébytnou součástí ruského impéria.²⁶⁹

Osmdesátá a devadesátá léta 19. století přinesla růst národního uvědomění prakticky ve všech částech ruského impéria. Nejen na Ukrajině, v Bělorusku a ve Finsku ho prosazovaly zejména k místní nacionální komunitě se hlásící inteligence a měšťanstvo, které s nimi spojovalo i možnost vlastního národního ekonomického rozvoje a tím dosažení konkurenceschopnosti vůči doposud preferovanému velkoruskému faktoru. S tím souviselo nastalé hospodářské a politické soupeření s velkoruskými smýšlejícími kolonisty, které se oproti dřívějšímu období již proto nevedlo pouze na duchovní bázi. I když např. zdůvodnění historické opodstatněnosti místních nacionalismů a v jejich duchu vedená osvěta stále ještě náležely k prioritám postupující národní identity. Např. bez historiografické a vzdělávací práce osobností typu Ukrajinců Mychailo P. Dragomanova (1841-1895), Mykoly I. Kostomarova (1817-1885), Volodymyra B. Antonovyče (1834-1908) či Pantelejmona A. Kuliše (1819-1897) by nebylo ukrajinské národní obrození vůbec myslitelné. A to mj. zejména i proto, že rusifikace tamního školství (identická s rusifikací v jiných částech ruského impéria) byla stále nesmírně intenzivní.²⁷⁰

Na Ukrajině existovalo na konci 19. století 17 tisíc základních škol, výuka však probíhala výhradně v ruštině a podle sčítání obyvatelstva v roce 1897 byly více než tři čtvrtiny obyvatelstva Ukrajiny negramotné. Existovaly zde sice tři univerzity – charkovská, oděská a kyjevská, ale omezení pro studující z neruských národností vydaná v osmdesátých letech 19. století pro celé impérium se jich dotkla takovou

---

²⁶⁹ Srov. Andreas KAPPELER, *Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*. München 1992, s. 207-215.

²⁷⁰ Srov. V. M. LITVIN, V. M. MORDVINCEV, A. G. SLJUSARENKO, *Istorija Ukrajiny. Navčalnij posobnik*. Kyjiv, 2008, s. 559-564.

měrou, že počet studujících několikanásobně poklesl. Diskriminace byla patrná i ve státní správě. Nejen, že úřední řečí byla ruština, ale na rozdíl od Pobaltí neměly Ukrajina ani Bílá Rus zemstevní samosprávu. Zdejší polský ani formující se maloruský národní element petrohradská vláda nechtěla ani v nejmenším připustit k sebemenší realizaci. Podle vyjádření místních proruských oficiálních kruhů totiž ani v nejmenším neskýtal záruky, že by zklidňoval místní lokální tedy vůči ruskému impériu odstředivé ambice. A tak bylo třeba jej utlumit již v samotném prvopočátku.

Finsko, tvořící sice od roku 1809 jistou autonomní, ale přece jen nerozbornou součást ruského impéria, si sice podrželo správní autonomii (mělo např. vlastní ústavu a senát), v rámci potlačování národnostních ambicí neruských částí se však na přelomu 19. a 20. století dočkalo její redukce. V roce 1899 byla omezena finská politická a hospodářská samospráva a na její úkor byla rozvířena pravomoc Petrohradem jmenovaného generálního gubernátora. Při petrohradské centrální vládě byla vytvořena funkce státního sekretáře pro finské záležitosti. V roce 1899 se jím stal pozdější ne-chvalně proslulý ministr vnitra zavražděný příslušníkem anarchistické strany socialistů – revolucionářů, tzv. eserů Jegorem S. Sazonovem (1879-1910) odsouzeným za tento čin k doživotnímu vyhnanství na Sibiři, Vjačeslav K. Pleve (1846-1904). Za jeho přispění byla v roce 1903 zrušena finská ústava, rozhodnutí finského senátu napříště podléhalo ruské státní kontrole a generální gubernátor Finska Nikolaj I. Bobrikov (1839-1904) obdržel diktátorské pravomoci. Obdobně jako v ostatních provinciích, i zde se stala na konci devadesátých let 19. století ruština úřední řečí, které se povinně učilo ve všech školách.

Oficiální ideologie ruského impéria stále výrazněji hlásala myšlenku „*velkoruského národního státu*“, která vycházela z představ, že jen velkoruský národ je státotvorným etnikem, či spíše souborem vzájemně provázaných, loajálních a bytostně státní ideologii jednoty impériu oddaných etnik, předurčeným ke státnímu vládnutí, tedy panování. Velkoruský národ byl přitom pojímán jako cosi abstraktního tvořeného jen určitou – elitní - vrstvou, skupinou vůči impériu maximálně oddanou a loajální, odvíjející veškeré svoje myšlení od fiktivní ruské společnosti maximálně podporující monarchistický procarský, tedy proimperiální princip. Na skutečné etnikum tvořené jazykem, kulturou, dějinami, místem svého působení a dalšími znaky nebyl ani v nejmenším brán zřetel. Stále se prosazovala vize určení národa shora, tedy Uvarovovy triády, definující panruský (imperiální) národ jako „sounárodí“ vyznačující se dobrovolným společným nažíváním národů v duchu optimálního vládnutí cara a pravoslavné víry.

Teprve v osmdesátých letech 19. století dospěla ruská oficiální ideologie k poznání, že nelze zcela ponechat stranou aktivní roli inteligence. I nadále však na její podíl při formování moderní identity hleděla s nedůvěrou, a to i na velkoruskou. Celá inteligence se jí jevila jako semeniště liberálních, tedy samoděržaví nepřátelských názorů. Pouze výrazněji oportunní složku představovanou lidmi typu výše už zmíněného literáta a novináře Michaila N. Katkova, kteří v bezprostřední spolupráci s pro monarchistickými kruhy viděli možnost zajistit si dobré postavení, tolerovala. Jednalo se při-tom o účel z hlediska postavení impéria, neboť projevy těchto osobností byly užívány jako argumenty proti kritikám liberalizujících či demokratizujících činitelů.

Porážka Ruska v Krymské válce byla pro ruskou společnost šokem, ze kterého se léčila několik desetiletí. Ani přesto však nepoklesla snaha zapojit jej do evropského dění, resp. si na něj zajistit stálý vliv. K tomu ovšem vrcholná ruská politika považovala za nezbytné si potvrdit schopnost konat jako velmoc. Jak jinak, než územní expanzí, tedy zabíráním nových území. Evropský prostor jí byl uzavřen. I když, jak uvidíme později, se znovu pokoušela etablovat zejména na Balkáně, a to i přes razantní vystoupení Velké Británie, Francie a Piemontu a této koalici mohutně přizvukující Rakousko dala v době Krymské války zřetelně najevo, že učiní vše proto, aby Rusko na Balkáně nezískalo rozhodující vliv, její soustředění se nyní projevilo v prostoru středoasijském a severokavkazském. Přes četné obavy z konfliktů s Velkou Británií, která i v tomto prostoru uplatňoval svůj vliv, dostali velitelé ruských pohraničních vojsk za úkol napravit reputaci ruské armády tím, že zpracují projekty na získání nových oblastí. A tak např. generální gubernátor východní Sibiře Nikolaj N. Muravjov-Amurskij v roce 1858 navrhl, aby bylo k Rusku připojeno nejen území na levém břehu Amuru, ale i celý Ussurijský kraj tvořený územím od řeky Amur dále na východ, až k pobřeží Tichého oceánu. Poté, co dostal od cara souhlas, rozpracoval detailně plán a záhy jej začal realizovat: hned v následujícím roce využil slabosti čínské armády a toto území jednoduše obsadil s odůvodněním, že se jedná o oblast získanou pro Rusko kozáky v 17. století. V roce 1860 si pak na čínské vládě vynutil podepsání smlouvy, jíž bylo připojení tohoto území k Rusku stvrzeno, a opravňovalo jej mj. vybudovat na něm dálnévýchodní přístav Vladivostok. Ten byl také hned následujícího roku, 1861, založen. V roce 1867 sice ruská vláda prodala americké za sedm milionů dvě stě tisíc dolarů Aljašku, brzy poté však tuto územní ztrátu kompenzovala ziskem Kuril a Sachalinu.

Od roku 1858 zvýraznila ruská vojska aktivitu na Severním Kavkazu. V roce 1859 byly jimi poraženy doposud svobodné čečenské národy, samostatnost si už

udržely jen některé horské kmeny žijící v severních oblastech. Proti těm byla v roce 1861 podniknuta nová rozsáhlá, tentokrát již úspěšná výprava. Porážkou byly i tyto kmeny donuceny k podpisu smlouvy, podle které se zavázaly, že do 1. února 1864 se buď vystěhují na osmanské území, nebo se přestěhují do vykázaných míst v Rusku. Týkalo se to i Čečenců, kteří se sice proti tomuto rozhodnutí vzbouřili, jejich revolta však byla potlačena a značná část jich byla za trest vysídlena na Sibiř. Uvedenými kroky bylo zakončeno staleté na ruské expanzi založené připojování Kavkazu k Ruské říši, již doprovázela jeho kolonizace ruským obyvatelstvem. Nezbytnou součástí byla rusifikace a pravoslavizace, ačkoli Rusové, vědomí si, že plně jich dosáhnout nemohou, tolerovaly některá místní specifika. K těm také patřilo hojné využívání místní šlechty ke kolaboraci s Rusy jako Petrohradem dosazeného řídicího (nikoli vládnoucího) elementu majícího za politické, ekonomické i sociální prebendy pacifikovat protiruský odpor.²⁷¹

Ve třicátých letech 19. století končila ruské říše ve vztahu ke Střední Asii na ose mezi městy Orenburg, Petropavlovsk, Omsk a Semipalatinsk. V roce 1839 zahájil orenburský gubernátor Vasilij A. Perovskij (1794-1857) nové výboje, a to tím, že se 4.400 muži pronikli čtyři sta km do nitra chivinského chanátu, až k řece Emba. Mráz a sněžné bouře ho však přiměly k návratu. Až o čtrnáct let později došel tentýž gubernátor ke břehům řeky Sir-Darji a založil tam pevnost, která obdržela jméno po velkém ruském panovníkovi Petru I., který na počátku 18. století osnoval plány na středoasijské výboje se zakončením v Indii - Petrovskaja. Pro následující léta se stala základnou pro další ruské výbojné akce. V téže době Perovskij rovněž zaútočil na kirgizské území. I v tomto případě byl úspěšný, většinu kirgizského území připojil k Rusku. Zde postavené pevnosti měly jednak čelit nájezdům Buchařanů a Kokandců, a jednak působit jako základny pro další ruské výboje. V roce 1861 Perovskij pronikl do Turkestánu a následujícího roku obsadil Taškent a jeho okolí. Hranice Ruska se tím oproti roku 1839 posunuly o tisíc km jižněji. Proto se petrohradská vláda rozhodla v nově připojených místech zřídit novou vládní expozituru v podobě turkestánské generální gubernie. Stalo se tak v roce 1866.

Ruské akce proti středoasijským chanátům mohly podle představy petrohradských vojenských činitelů probíhat rychleji, pokud by jejich intenzitě nebránily ruské ohledy na mezinárodní diplomacii. Vrcholná ruská politika totiž brala ohledy na

---

²⁷¹ Tento přístup zřetelně kopíruje někdejší mongolský přístup vůči Rusům. Mongolští chánové udělovali ruským knížatům, ochotným přistoupit na jejich požadavky, tzv. jarlyky, práva a současně povinnosti vybírat v ruských zemích obsazených Mongoly pro chány daně a současně pro ně zajišťovat klid a bezpečí. Srov. Viliam V. POCHLEBKIN, *360 let otnošenij Rusi s tatarskými gosudarstvami v XIII-XVI vv. 1238-1598. (Ot bitvy na reke Siť do pokorenija Sibiri)*. Spravočnik. Moskva 2000.

Velkou Británií, která v ruské středovýchodní expanzi spatřovala obnovení tradičních ruských plánů na proniknutí do Indie.²⁷² Na přímý britský dotaz, jaké jsou v tomto smyslu ruské záměry, ruský ministr zahraničí Gorčakov odpověděl, že Rusko nemá zájem rozšiřovat svoje území, ale pouze posílit svoji vnitřní bezpečnost, která je chanáty stále narušována. Britové sice tímto vyjádřením nebyli zcela spokojeni, přistoupili však na kompromis, jehož projevem bylo britsko-ruské jednání o rozdělení vlivu v Asii. Napříště nemělo Rusko zasahovat do záležitostí Indie a Afghánistánu, Velká Británie naopak slibovala, že ponechá vliv Ruska ve středoasijských chanátech nepovšimnut.

Rusové se příležitosti, kterou jim nabídl výsledek jednání s Brity, chopili takovým způsobem, že obvinili Buchařany a Kokandce z nevráživosti vůči ruskému obyvatelstvu žijícímu v pohraničí, z loupeživých výprav na ruské území, vraždění dětí a odvlékání žen do harémů, z diskriminace ruských kupců a z nedodržování úmluv a zahájili nová vojenská tažení. Využili rozporů mezi chanáty i jejich vnitřní nestability a pod rouškou obrany té či oné strany přeměnily výboje ve skutečnou válku. Po tříletém boji, v roce 1868 dobyli Samarkand a v zájmu posílení bojové morálky vlastních sil vyzdvihli staroasijskou pranostiku, kdo vládne Samarkandu, ovládá celou Střední Asii. V roce 1869 sice museli po velkém protiútoky Buchařanů na krátký čas Samarkand opustit, avšak rázné zakročení proti odporu místního obyvatelstva na sever od Samarkandu a následná vojenská ofenzíva proti tomuto městu jim vládu nad Samarkandem vrátily. Krátce nato obsadili část kokandského chanátu ležící na východ od Samarkandu. Na počátku sedmdesátých let 19. století se vydala ruská vojska k Chivě, kterou v roce 1873 oblehla a rovněž dobyla. Chivinský chán, obdobně jako krátce předtím bucharský emír, byl nucen uznat ruské vasalství. Samostatnost si udržela už jen malá část kokandského chanátu, v níž však vypukly vnitřní spory podporované ruskými misionáři, a ty napomohly, aby Rusko roku 1876 anektovalo i toto území. Následně se z něj stala Rusy spravovaná Ferganská oblast.

Ruská expanze do Střední Asie byla završena připojením Turkménie rozkládající se na jihozápad od bucharského a chivinského chanátu, při hranicích s Persií. Na pobřeží Kaspického moře založili Rusové v roce 1869 město Krasnovodsk, odkud zahájila ruské vojska vedená generálem Michaiilem D. Skobelevem (1843-1882) v roce 1873 útok na Turkménii. Zisky však byly v tomto případě pro Rusy malé, kdežto boje velmi urputné. Teprve v roce 1881 dobyl Skobelev území sahající po Ašchabad.

---

²⁷² Představy, že by Rusko mohlo proniknout přes Kaspické moře a Střední Asii do Indie se zrodily v době panování ruského rurikovského cara Ivana IV. zvaného Hrozný (1530-1547-1584). Konkrétní plán na proniknutí do Indie zpracoval i Petr I. zvaný Veliký. Srov. R. Massie, *Petr Veliký*, 752-760.

Samotný Ašchabad padl zase až o tři roky později a teprve následujícího roku, 1884 dospěla ruská vojska k samotným hranicím Persie.

Středoasijská oblast byla co do rozlohy a počtu obyvatelstva největším územím připojeným k Rusku ve druhé polovině 19. století. Byla tvořena čtyřmi milióny km² a více než 7,5 miliony obyvatelstva. Nelze popřít některé kladné rysy tohoto připojení. Rozšířil se její obchod s centrální i sibiřskou oblastí, ruská kolonizace zaváděla nové formy hospodaření, začal se zde rozvíjet průmysl využívající bohatých surovinových zdrojů. Po zřízení turkestánské generální gubernie bylo v roce 1874 započato se stavbou železnice z Krasnovodsku do Samarkandu. První úsek dlouhý tisíc km mezi turkmenistánými městy Krasnovodsk a Merv byl dokončen v roce 1866 a následující úsek v délce sedmi set km vedoucí železnici již o dva roky později. Požadavky na další komunikační spojení vedly ke stavbě železnice do města Kuška na afghánských hranicích a k budování nové železniční linie z Orenburgu do Taškentu. Ta byla dokončena v roce 1906. Tato intenzita kontrastovala s pomalostí obdobných staveb v evropské části Ruska a s politickými, ekonomickými i sociálními problémy a často i rozpory, které ruská kolonizace Střední Asie vyvolávala.

Stálé sledování Velkou Británií, jakých kroků se Rusové ve středoasijské oblasti dopouštějí, přinutil ruskou diplomacii, aby svůj záměr bezprostředně anektovat středoasijské území pozměnila a aby nad ní vyhlásila pouze správní protektorát. Současně ruský ministr zahraničí Gučkov v Londýně slíbil, že se Rusko vzdá možnosti usadit ve Střední Asii velké vojsko, které by mohlo působit dojmem, že se odsud Rusové připravují na další expanzi směrem na jih Asie.

Rusové ve Střední Asii zachovali charakter správního protektorátu, který měl pro chanáty tu výhodu, že domácí šlechta mohla zůstat na svých místech. Byla „jen“ podřízena ruskou vládou jmenovaným gubernátorům a vojenským náčelníkům. V podstatě šlo o napodobení někdejšího mongolského správního modelu, v němž mongolští chánové udělovali ruským knížatům jarlyky, z nichž plynoucími povinnostmi byla knížata odpovědná mongolským správním úředníkům, baskakům. Při jejich nerespektování byla ruská knížata, podobně jako v 19. století ve Střední Asii středoasijská šlechta, tvrdě trestána.

Čím se však ruský správní model ve Střední Asii zásadně od mongolského lišil, to byla kolonizace, o kterou Mongolové jako nomádští pastevci nikdy neusilovali. Pro Rusy 19. století byla naopak kolonizace dominantní. Měla velké tradice z dob expanze moskevského státu za hranice „sbírání ruských zemí“, tedy od doby prvního skutečného ruského cara Ivana IV. zvaného Hrozný (1530-1547-1584). Stejně jako v dobách Ivana IV. a časech pozdějších i v 19. století šla s ruskou kolonizací Střední

Asie ruku v ruce rusifikace. Postupně byly zaváděny ruské formy správy, soudnictví i výkonné moci, byla omezována privilegia domácí šlechty, nově jmenovaní činitelé pocházející z domácího obyvatelstva byli zneužíváni pro pacifikaci sociálně, hospodářsky, právně i nábožensky nespokojeného domorodého obyvatelstva.

Obdobně jako v jiných Ruskem kolonizovaných oblastech chtěla i zde sehrát misionářskou úlohu ruská pravoslavná církev. Místního obyvatelstva konvertujícího k pravoslaví však bylo i na konci 19. století ve středoasijských oblastech jen velmi málo. Naopak islámské náboženství bylo převládající, jeho vliv byl značný. A tak se ústřední ruské státní instituce ve snaze zbytečně neprovokovat rozhodly islám respektovat. Opět tím napodobili mongolské předchůdce, kteří tak obdobně činili ve vztahu k ruskému pravoslavnému vyznání a ruské pravoslavné církvi. Jenže tím vyvolaly nespokojenost ruských kolonizátorů, kteří byli ubezpečováni, že pravoslaví je nezbytnou oporou ruské státní ideologie, a tudíž musí být nejen respektováno, ale v mnohém i zveličováno. Dokonce se začaly bouřit celé etnické skupiny, které do Střední Asie z centrálního Ruska přesídlily pod příslibem politických, ekonomických i sociálních výhod. Nejaktivnější bylo převážně přesídlení katolické obyvatelstvo, které očekávalo, že bude za svůj podíl na boji proti islámu a proti jeho ideologickému projevu panislámismu odměněno respektováním. Stejně jako např. muslimští Tataři žijící na Volze tvrdilo, že postup petrohradské vlády privileguje středoasijské národy a zvýhodňuje jejich obchodní a kulturní podmínky, což je naopak diskriminuje. A že tím byly porušeny všechny údajné státní záruky, které v počátcích kolonizace jim byly ústně dávány. Že se tento pohled stal zárodkem islámsko-katolicko-pravoslavných rozmíšek, je zcela zřejmé.

Osmdesátá léta 19. století ukázala zájem Ruska o další území, zejména severní Čínu, Koreu a Japonsko. Tento směr ruské expanze vyplynul z domněnky čelných představitelů ruského státu, že z hlediska evropských zemí se jedná o území, ve kterém se s nikým, s výjimkou přímo zainteresovaných zemí, mocensky nestřetnou. V mnohém to byla pravda, převážně vskutku o tyto oblasti mocenský zájem z Evropy ještě velký nebyl. Jenomže právě ruský postup zájem jiných zemí, zejména Velké Británie a do kolonizace vstupujícího Německa, vyvolal. Navíc ruský konflikt s asijskými zeměmi zavedl těmto evropským zemím podnět k jejich slovní ochraně, za níž se skutečný expanzivně kolonizační zájem skrýval.

Ruský konflikt s asijskými zeměmi a jejich evropskými „obhájci“ vyvrcholil v polovině devadesátých let 19. století a na počátku 20. století, kdy se Rusko rozhodlo postavit údajně pouze za účelem obchodu a civilní komunikace transsibiřskou železnici. Její trasa byla vytyčena v délce devíti tisíc kilometrů mezi uralským Čeljabinskem a

dálněvýchodní Vladivostokem. Stavba byla zahájena roku 1891. Řízena byla Výborem sibiřské železnice, v jejímž čele stál tehdejší carevič, pozdější car, Mikuláš Alexandrovič. V roce 1894 byla železnice dovedena do Omsku, v roce 1898 do Irkutsku. Řádná doprava byla na ní zahájena v roce 1903.²⁷³ Trasa byla po několika úpravách původního projektu nasměrována přes severočínské území, Mandžusko. Ve sporu mezi Ruskem a Čínou a Ruskem a Japonskem o toto území se začala angažovat Velká Británie, která roku 1902 uzavřela protiruskou vojenskou konvenci s Japonskem. Z hlediska britské politiky se jednalo o oficiální ukončení téměř osmdesát let dodržované politiky skvělé izolace. Nešlo však pouze o to. Spory dále rostly, krize vyvolaná shodnými zájmovými sférami na Dálném východě rostla, až pak v letech 1904-1905 vyvrcholila velkou pro Rusko opět neúspěšnou rusko-japonskou válkou (srov. níže).

---

²⁷³ Na celosvětové průmyslové výstavě v Paříži konané roku 1900 získala stavba Transsibiřské magistrály zlatou medailí. Francouzský tisk psal o události srovnatelné s Kolumbovým objevem Ameriky. Srov. *Istorija Rossii*, s. 206.

VII. Mezinárodní vztahy po krymské válce

1. Formování nových mocenských systémů

Jednání Ruska se zástupci evropských mocností po krymské válce nevynikala idylickou atmosférou. Vztahy s Velkou Británií byly tradičně kontroverzní, sblížení s ní navíc nyní ztěžoval ruský postup ve Střední Asii a na Dálném Východě. Rakousko, které se před Krymskou válkou jevílo jako ideální spojenec, se podle názorů ruské diplomacie zachovalo nevděčně. Kdežto Rusko mu pomohlo proti uherské revoluci roku 1849, v závěrečné fázi Krymské války se Rakousko postavilo jednoznačně na stranu spojenců. A navíc si hrálo na velkého arbitra, který umí s ruskou kartou hrát. Z potenciálních spojenců – evropských mocností - zbývaly Francie a Prusko. Sblížení s Francií však záhy zabránila uražená ruská ješitnost, odvíjející se od skutečnosti, že francouzští politikové více než srdečné přijali polské emigranty, kteří po nezdařeném protiruském povstání odehrávajícím se v letech 1863-1864 (velká část někdejší Rzeczpospolite tehdy patřila v podobě záboru a někdejšího Kongresového království k Rusku) odešli v roce 1864 do Francie do emigrace. Navíc Rusové nechtěli Francouzům zapomenout, že právě oni dali na mezinárodním poli ostentativně najevo nevoli s ruskou protipolskou politikou a že její státní představitelé věnovali okázalou pozornost polským emigrantům v době celo-světové výstavy v Paříži v roce 1867, které se osobně zúčastnil i car Alexandr Druhý. Navíc byl při této příležitosti v Paříži spáchán na Alexandra II. v pořadí druhý pokus o atentát. Atentátníkem byl představitel polského národně osvobozenického hnutí Antoni Berezowski (1847-1916) žijící v té době v Paříži. Ačkoli byl Berezowski za tento čin odsouzen k nuceným pracím na francouzských tichomořských ostrovech Nová Kaledonie, ruská diplomacie byla přesvědčena, že francouzská bezpečnost neučinila ani nezbytné minimum proto, aby atentátu předešla, a podle toho se také s atentátníkem vypořádala jen velmi mírně.²⁷⁴

A tak Rusko začalo pokukovat po úhlavním nepříteli Francie - Prusku. Byl to za dané situace jediný stát mezi evropskými mocnostmi, se kterým Rusko v této době nemělo vyhraněné spory. O vzájemné mocenské toleranci lze hovořit již za krymské války,

---

²⁷⁴ První pokus o atentát na cara – imperátora Alexandra II. spáchal v roce 1866 v Petrohradě student Dmitrij V. Karakozov (1840-1866) hlásící se k ruské teroristické organizaci („Organizaci“) svého bratrance Nikolaje A. Išutina (1840-1879). Ruská společnost tím byla značně konsternována. Ze všech stran se ozývaly hlasy požadující Karakozovovu popravu. Když se o dvanáct let později, roku 1878 pokusila o něco podobného, ale „jen“ na představitele petrohradské správy s gubernátorskými pravomocemi (gradonačalnika) Fjodora F. Trepova (1812-1889) anarchistická skupina vedená Věrou Zasuličovou (1849-1919), byly již sympatie společnosti na straně atentátníků. Kdežto Karakozov byl po krátkém soudu v roce 1866 popraven a Išutin za podíl na atentátu odsouzen ke stejnému trestu, který mu však byl na poslední chvíli, jak bývalo v Rusku zvykem, změněn, byl „jen“ poslán na samotku do petropavlovské pevnosti v Petrohradě.

kdy se Prusko, jako jeden z mála předních evropských států, otevřeně nepostavilo do protiruské koalice.

Pro rusko-pruské vztahy po krymské válce bylo podstatné, že je od šedesátých let řídil dřívější pruský vyslanec v Petrohradě Otto von Bismarck (1815-1898). Nebyl přítelem ruského expanzionismu, ale předpokládal, že nabídnout přátelskou ruku mocensky zhrzenému Rusku povede k získání jeho náklonnosti včetně podpory pruských militantních ambicí. Vždyť jsou značně podobné, a přitom se územně nekříží. Mohou si tedy dobře rozumět, dokonce se i vzájemně podporovat. Bismarck chtěl Rusko využít především proti revanšistickým snahám Francie, nezajímavé pro něho však nebyly ani rusko-britské spory.

Pro zdůvodnění svého záměru sblížit Prusko s Ruskem Bismarck využil příbuzenské vztahy ruské romanovské dynastie s pruskými a dalšími německými šlechtickými rody. S odvoláním na ně zprostředkoval Bismarck několik jednání, na jejichž konci uzavřel v roce 1868 v německém městečku Bad Gasteinu ruský car Alexandr II. s pruským králem Vilémem I. dohodu, kterou se oba státníci zavazovali, že dojde-li k válce Pruska s Francií, Rusko se postaví proti snahám jiných mocností pomoci Francií. Pro Rusko byla tato dohoda významná zejména kvůli upevnění tradiční vize, že Rusko je schopno sehrávat roli arbitra ve významných evropských záležitostech. Vize rozhodčího byla sice vzápětí zkalena diplomatickým sblížením Pruska s Rakouskem-Uherskem, Rusko však svého závazku během prusko-francouzské války 1870-1871 dostalo. Zachovalo neutralitu. Bismarck si však tím do poslední chvíle nebyl jist. A proto se opakovaně ruských diplomatů dotazoval, zda Rusko slíbený závazek neutrality vskutku naplní. Když se tak opravdu stalo, nešetřil Bismarck odměnou: za splnění ruského slibu Rusku umožnil, aby roku 1870 Rusko jednostranně vypovědělo bod pařížské mírové smlouvy o neutralitě Černého moře a aby o rok později iniciovalo přezkoumání celé pařížské mírové smlouvy z roku 1856. Na základě revize pařížského míru, kterou Bismarck rasantně prosazoval, Rusko opět mohlo umístit na Černé moře svoje válečné loďstvo.

Další pruskou odměnou Rusku za splněný závazek byla skutečnost, že Rusko smělo přistoupit k schönbrunnské konvenci, která byla prvním krokem k vytvoření Spolku tří císařů, sdružení německého a rakouského císaře a ruského cara (1873). Jednalo se o vojensko-politické uskupení konzervativních sil navazujících v mnohém na zásady Svaté aliance. Např. v proklamování vzájemných úzkých (bratrských) vazeb mezi panovníky. Podle anglického historika Alana J. P. Taylora (1906-1990) však šlo o

spolek, který byl založen pouze ze sentimentálních důvodů. Nikoli na základě skutečných společných zájmů. Proto prý také neměl žádné přesně vytčené cíle.²⁷⁵ Přitom jej ruský car Alexandr II. i jeho státní kancléř, ministr zahraničí Gorčakov považovali za velké ruské vítězství. Rusko se přece po patnácti letech vrátilo do vysoké mezinárodní politiky. Pokud však vůbec můžeme v souvislosti se Spolkem tří císařů hovořit o vítězství, pak skutečným vítězem byl jedině německý kancléř Otto von Bismarck, který jak jeho vznikem tak jeho následnou existencí dokázal ovlivňovat nejen rakousko-uherskou, ale i ruskou politiku. Taylor však o spolku tvrdil, že „ ... *byl jen do pěkného počasí a nikoliv do nepohody. Spolek tří císařů předpokládal, že zabezpečí mír v Evropě. Přežíval však jen tak dlouho, pokud byl tento mír zajištěn. Monarchistická solidarita byla luxus, který vzal za své, jakmile Rusko a Rakousko-Uhersko spatřovaly své východní zájmy v nebezpečí.*”²⁷⁶

Spolek tří císařů byl mezi Německem, Ruskem a Rakouskem-Uherskem uzavřen na dobu pěti let s možností, pokud by nebyl některou ze smluvních stran vypovězen, automatického prodloužení na dalších pět let. Ve druhé polovině této doby se již na Balkáně odehrávala nová krize. Její hlavní příčinou byla skutečnost, že Rusko nemohlo zapomenout pokoření, kterého se mu dostalo krymskou válkou. Nešlo o územní ztráty, ale o prohru vyvolávající dávné vzpomínky na traumata bytostného ohrožení ruského státu nájezdy Mongolů ve 13. století, Poláků v 16. a 17. století a Švédů v 17. století. Proto se Rusko snažilo nabýt opět mocenské postavení, o které bylo Krymskou válku připraveno a obnovit vůči předním evropským zemím mocenskou konkurenceschopnost. Dokazuje to iniciativa, kterou vykazovalo po celá šedesátá léta 19. století a kterou pak završilo za Bismarckovy pomoci roku 1871 dosažením zrušení zákazu mít na Černém moři válečné loďstvo. Ruskou účastí na Černém moři se zde však opět zostříla situace a zejména osmanko-ruské vztahy se opět staly napjatějšími.

Oč v nové východní krizi, která se odehrávala především ve druhé polovině sedmdesátých let 19. století, šlo? Roku 1875 nejprve vypuklo proti osmanské povstání křesťanských rolníků v Hercegovině. Rozšířilo se do Bosny a zjitřilo evropskou veřejnost. Vedle motivů sociálních souvisejících s osmanským způsobem vybírání daní

---

²⁷⁵ Poznámku si jistě zaslouží skutečnost, že se jedná o analogie se Stalinovým vedením obrany Sovětského svazu.

²⁷⁶ Srov. Alan J. P. TAYLOR, *Bismarck*. Praha 1998, s. 149.

záhy přerostl v náboženský a národnostní konflikt. Z Hercegoviny se povstání rozšířilo do Bulharska, ale i tam, podobně jako před tím v Bosně a Hercegovině, bylo Osmany potlačeno. Na počátku roku 1876, po změně na osmanském trůně, kde zemřelého sultána Abdülazize II. (1830-1861-1876) vystřídal Murad V. (1840-1876-1904), vystoupilo Srbsko na podporu bosenských povstalců. Dne 16. června téhož roku Srbsko uzavřelo spojeneckou smlouvu s Černou Horou, která o deset dní později vyhlásila Osmanské říši válku. Dne 30. června ji následovalo Srbsko. Cílem Srbska bylo připojení Bosny ke svému území a ovládnutí Novopazarského sandžaku oddělujícího Srbsko od Černé Hory. Tím by Srbsko získalo přímé sousedství s Černou Horou a jejím prostřednictvím přístup k moři. S tím však nesouhlasila nejen Osmanská říše, ale i Rakousko-Uhersko, kterému by tak na jihu vyrostl mocný sused. V této fázi konfliktu se Rusko opět prezentovalo jako ochránce pravoslavných i širě slovanských poddaných Osmanů a ujalo se podpory povstalců. Součástí toho bylo i jednání ruského cara Alexandra II. s rakousko-uherským císařem Františkem Josefem I. v červenci 1876 na zámku v Zákupcích u České Lípy. Setkali se zde rovněž ministři zahraničí, ruský Gorčakov s rakousko-uherským Gyulou Andrássym (1823-1890).

Osmanské dragonády vůči neislámskému obyvatelstvu říše však vyvolaly nespokojenost i jinde ve světě. Jevilo se jako reálné, že vznikne velká evropská proti osmanská koalice, tentokrát za ruské účasti.

Spolek tří císařů, který se v průběhu roku 1875 několikrát sešel, v prosinci 1875 z iniciativy rakouského ministra zahraničí Gyuly Andrassyho vydal memorandum, ve kterém jako celek vyzýval Osmanskou říši k reformám. Když tato aktivita selhala, pozval v květnu 1876 Bismarck rakousko-uherského ministra zahraničí Andrassyho a ruského ministra zahraničí Gorčakova do Berlína k dalšímu jednání o společném postupu. Jednání se uskutečnilo se zpožděním až v červenci, nicméně výsledek, že mocnosti, které tito tři vyslanci zastupují, hodlají tolerovat rozpad Osmanské říše, se jevil jako převratný. Osmanská říše se však nerozpadla. Naopak! Osmani vedení od srpna 1876 sultánem Abdulhamidem II. (1842-1876-1909-1918) povstání v Bosně a Hercegovině potlačili a úspěšně bojovali i se Srbskem. Záhy, po prohrané bitvě u Alexince ležícím na jihu Srbska, hrozila Srbsku porážka. V Rusku vyvrcholila panslovanská solidarita. Prostřednictvím jí motivované agitace odcházely tisíce ruských dobrovolníků nadšených panslovanským horováním pomoci Srbsku. Ruský car byl odhodlán vstoupit s Osmanskou říší do války. Jen výsledek Krymské války jej ještě nabádal k otálení. Dal totiž na radu Gorčakova, aby vojensky zakročil až tehdy, kdy

bude mít jisté, že se nedostane do izolace podobné krymské válce. Ta by totiž mohla vést k ruské mocenské katastrofě. Alexandr se proto rozhodl oživit někdejší přátelství mezi Ruskem a Pruskem a požádat německého císaře Viléma I., aby udržel Rakousko-Uhersko neutrální. Místo Viléma I. však odpověděl Bismarck, a to v duchu, že stávající Německo je přátelské stejně tak k Rusku jako k Rakousku-Uhersku a nemůže si dovolit žádný počin, který by narušil rovnováhu sil. Tato odpověď se v podstatě nelišila od stanoviska nevměšování se, které Prusko zaujalo během Krymské války. I přesto byla 15. ledna 1877 v Budapešti podepsána rusko-rakousko-uherská konvence, podle níž se Rakousko-Uhersko zavázalo k neutralitě. Rusko zato souhlasilo s postoupením Bosny a Hercegoviny Rakousku-Uhersku a s tím, že nebude na Balkáně zřizovat velké slovanské státy. Dne 28. února 1877 byla sice podepsána srbsko-osmanská a černo-horsko-osmanská mírová smlouva, kterou byl obnoven předválečný stav, ale Rusko pokračovalo ve válečných přípravách. Mezi tím s Osmany jednaly další mocnosti. Na podnět Velké Británie se sešla v Cařihradě konference, která obdobně jako Spolek tří císařů Osmanské říši doporučovala reformy. Když Osmanská říše její požadavky odmítla a když zamítla i nové reformní návrhy zkomponované v tzv. londýnském protokolu z 31. března 1877, Rusko pochopilo jednání jako vhodnou situaci pro závěrečnou fázi přípravy války proti Osmanské říši.

Po uzavření smlouvy o volném průchodu s Moldavskem a Valašskem Rusko vypovědělo 24. dubna 1877 Osmanské říši válku. Vrchním velitelem ruských vojenských sil operujících v evropské části Osmanské říše byl jmenován velkokníže Nikolaj Nikolajevič (1831-1891), v asijské pak generál Michail T. Loris-Melikov. Ruská evropská vojska se soustředila na Balkán, asijská na Kavkaz. Rusové dopravili na obě fronty značné množství vojáků. V Asii měli např. k dispozici více než sto padesát tisíc mužů.

V evropské části Osmanské říše se Rusové nejprve soustředili na rumunské území. Po úspěšných operacích překročila jejich vojska Dunaj. Dne 20. července vstoupilo do války na straně Ruska také Rumunsko. Rozhodující boje se pak odehrály na území Bulharska. Tam se jich účastnila rovněž bulharská domobrana.

Po několikaměsíčních urputných a nikoli jednoznačných bojích Rusové dobyli v prosinci 1877 Plevno a v Asii 18. listopadu Kars. V polovině prosince Srbsko znovu vyhlásilo Turecku válku a obnovilo válečné operace. Na počátku ledna 1878 Rusové obsadili Drinopol a postoupili až k samotnému Cařihradu. Prostřednictvím Velké Británie bylo zahájeno mírové jednání. Dne 31. ledna 1878 bylo sjednáno mezi Ruskem a Osmanskou říši příměří a 3. března 1878 v cařihradském předměstí San Stefanu

ujednán předběžný (preliminární) mír. Podle něj měla Osmanská říše odstoupit Černé Hoře pruh země na sever, východ a jih v šíři 37 km. Srbsko a Rumunsko byly prohlášeny za nezávislé státy, Srbsko zvětšeno o část tzv. Starého Srbska a Rumunsko mělo dostat od Osmanské říše válečnou náhradu. Bulharsko se mělo změnit v tzv. Velké Bulharsko, tedy Bulharsko včetně celé Rumélie, od Černého moře k Ochridskému jezeru a od Dunaje k Egejskému moři. Na Krétě, Thesálii, Epiru, Bosně a Hercegovině měly být zavedeny vnitřní reformy pod dozorem evropské komise. Z Osmanské říše měla v Evropě zůstat jen malá část Rumélie s Drinopolem a Cařihradem, Chalkidský polo-ostrov, Thesálie, Epirus a Albánie spojená úzkým pásem země s Bosnou a Hercegovinou. Bosně a Hercegovině bylo přiznáno autonomní postavení v rámci Osmanské říše pod dohledem Rakouska-Uherska a Ruska. Osmanská říše měla Rusku zaplatit miliardu čtyři sta deset milionů rublů válečných reparací a odstoupit Dobrudžu, v Asii pak Ardan, Kars, Batumi a některá další místa. Za ně bylo Rusko nakonec ochotno Osmanské říši prominout celou miliardu rublů reparací.

Ještě před ratifikací míru, která se uskutečnila 18. března 1878 v Petrohradě, se evropské velmoci dozvěděly o mírových podmínkách. Shodně s nimi nesouhlasily. Realizace dohody by totiž znamenala vytlačení Osmanů z Balkánského poloostrova a nemalý vliv Ruska. To velmoci nemohly připustit. Na základě návrhu Velké Británie se proto dohodly na uspořádání mezinárodního kongresu, kterému by Rusko předložilo výsledky sanstefanského míru ke schválení. Gorčakov takové jednání nejprve odmítl, ale poté, co britský ministr zahraničí Robert Cecil lord Salisbury (1830-1903) rozeslal velmocím oběžník, v němž dokazoval, že podmínky sanstefanského míru odporují Pařížskému míru z roku 1856 a že tudíž hrozí nebezpečí, že jimi Rusko nabude v Evropě přílišné převahy, po konzultacích s rakouskou a německou stranou nakonec s konáním kongresu souhlasil.

Organizování kongresu, který se uskutečnil v červnu a červenci 1878 v Berlíně, se ujal Bismarck. Byl zřejmě přesvědčen, že je schopen lavírovat nejen mezi dvěma státy (Rakouskem-Uherskem a Ruskem), ale i ostatními velmocemi. I když se na kongresu prosadila zejména britská strana a výsledky jednání byly pro Rusko méně příznivé, než požadoval Bismarck, nemohl být s jeho průběhem a závěry nespokojen. Důsledná revize sanstefanského míru, kterou Rusko nejen ztratilo nárok na reparace, ale i na obnovu vlivu na Balkáně, výrazně omezovala ruský vliv v Evropě a Bismarckovi umožňovala, aby ještě účinněji získával Rusy pro svoji protifrancouzskou politiku. Srbům byla přiznána plná mezinárodně právní suverenita. Srbsko se tím stalo

s konečnou platností nezávislým státem. Podobně byly Berlínským kongresem uznány jako nezávislé státy Rumunsko a Černá Hora. Rakousko-Uhersko získalo mandát k okupaci Bosny a Hercegoviny a rozmístění vojenských posádek v Novopazarském sandžaku. Rakouská vojska v Sandžaku bránila územnímu spojení Srbska s Černou Horou.

Svoji schopnost a autoritu Bismarck prokázal v tomto směru i v následujícím roce. Tehdy také začal chápat, že se mu nepodaří trvale zmírnit rozpory mezi Ruskem a Rakouskem-Uherskem na Balkáně a že se bude muset některou ze stran v balkánské, nebo jak se tehdy také říkalo „orientální“ otázce někoho preferovat. Zvolil spojení s habsburskou monarchií, protože je považoval za jistější. Neměl však jednoznačnou podporu ostatních německých politiků. A tak, kdežto možnost uzavřít protiruský spolek našla nadšenou odezvu v Rakousku-Uhersku, v Německu zavládly rozpaky. Samotný císař Vilém I. ovlivněn principy monarchistické solidarity a reminiscencemi nedávného prusko-ruského spojení se zdráhal dát souhlas k uzavření smlouvy, která by byla jednoznačně namířena proti Petrohradu. Když Bismarck projednával v Bad Gasteinu podmínky takové smlouvy s Rakouskem-Uherskem, císař se sešel v ruském Alexandrovu s carem Alexandrem II. a okázale demonstroval přátelství s Ruskem. Nakonec však kancléř přece jen dospěl k podpisu německo-rakousko-uherské smlouvy: 7. října 1879 byla ve Vídni podepsána tajná smlouva obsahující mezi Německem a Rakouskem-Uherskem vzájemné záruky pro případ války s jinou zemí, mj. i s Ruskem. Tím vznikl Dvojspolek, který byl prvním krokem na cestě k vytváření mocenských bloků, jež se po několika desetiletích střetly v první světové válce. Dvojspolek byl uzavřen na pět let a po jejich uplynutí se prodloužil o další tři roky. Nakonec Německou a Rakousku-Uhersku vydrželo spojení až do konce první světové války.

Ani v okamžiku, kdy byla podepisována mezi Německem a Rakouskem-Uherskem dohodová smlouva, německý císař Vilém I. ještě nevěřil, že vznikající Dvojspolek bude tak jednoznačně a ostře namířen proti Rusku. Jak uvádí ve své knize o Dvojspolku a Trojspolku Milan Hlavačka, necelý měsíc po podepsání smlouvy napsal Vilém první svému ruskému protějšku Alexandru II., že dohoda s Rakouskem-Uherskem je výsledkem nutnosti společného boje proti Evropou se šířícímu „nihilismu“ a „panslavismu“, a proto vybízí Alexandra II., aby se k tomuto ujednání

připojil a znovu tak upevnil Spolek tří císařů.²⁷⁹ V širších diplomatických kruzích však mezi Ruskem na jedné straně a Rakouskem-Uherskem a Německem na druhé straně panovala tak velká míra nedůvěry. Ta obnově Spolku tří císařů v jakékoli podobě bránila. Rusko se zejména Rakousku-Uhersku po východní krizi sedmdesátých let 19. století jevílo jako krájně nedůvěryhodný partner. Mezi německými diplomaty hodnocení Ruska bylo jen o to lepší, nakolik je Bismarck přesvědčoval, že ve sblížení s Ruskem spatřuje vytvoření jednotné fronty proti evropskému revolučnímu nebezpečí a současně zajištění německé dominance v evropském mocenském systému. Bismarck byl totiž přesvědčen, že stávající svět je stále ještě řízen pouze pěti velmocemi: Německem, Rakouskem-Uherskem, Ruskem, Velkou Británií a Francií. Pokud by došlo ke sblížení německo-rakousko-uherského spolku s Ruskem, mocenská rovnováha by se vychýlila ve prospěch tohoto sdružení. Navíc byl Bismarck přesvědčen, že Německo je a do budoucna by bylo ještě výraznějším jeho rozhodujícím členem. Bylo ostatně součástí jeho mocenské strategie, že Německo již krátce po svém sjednocení investovalo mimořádné prostředky do zbrojení a budování jednotné armády. I Bismarck si ovšem uvědomoval, že sblížování Dvojspolku a Ruskem bránila celá řada rozdílných názorů. Zvláště výrazné byly v otázce Balkánu a mocenských aspirací dále v Orientu, kam směřovalo jak Rusko, tak Německo.

V německo-ruském jednání sehrála významnou roli Velká Británie. Bismarck považoval totiž pro Německo za důležité dosáhnout užší spolupráce právě s Velkou Británií. Britská diplomacie však byla vůči němu nedůvěřivá a jednání zpomalovala. Bismarck, který byl stále méně nakloněn vyčkávat na vhodnou příležitost, změnil orientaci. Rozhodl se jít zcela přímo cestou ke zlepšení diplomatických a politických vztahů s Ruskem. O tom, že za nimi, jak záhy ještě uvidíme, šly i vztahy hospodářské, není třeba dlouze hovořit. Petrohrad Bismarckovy kroky uvítal, neboť se vzhledem ke sporům s Velkou Británií a Rakouskem-Uherskem ocital stále více v mezinárodní izolaci. Ruský car Alexandr II. proto také k urovnání vztahů s Německem svého vyslance v Berlíně Andreje A. Saburova (1837-1916) vysloveně úkoloval. Na základě toho Saburov nabídl Bismarckovi zajímavý obchod - Rusko přestane v mezinárodní politice hrát úlohu ochránce Francie, jestliže se Německo pro případ rusko-britského konfliktu zaváže k neutralitě.

---

²⁷⁹ Srov. Milan HLAVAČKA, *Podivná aliance*. Praha 1987, s. 52.

Ačkoli to byla pro Německo nesporně pozoruhodná nabídka, sblížení Ruska s Německem to nezrychlilo. Důvodem pomalého postupu byly patrně změny v ruské vrcholné politice, jež nastaly na počátku osmdesátých let 19. století. Dne 13. března (dle v Rusku platného juliánského kalendáře 1. března) 1881 byl totiž zavražděn car Alexandr II. a jeho nástupce, Alexandr III. (1881-1894), nebyl zprvu nakloněn spolupráci s Berlínem. Teprve nový ruský ministr zahraničí Nikolaj K. Giers (1820-1895) Alexandra III. ke zlepšení těchto vztahů po několika měsících přemluvil a Bismarck tím mohl dosáhnout svého cíle. Výsledkem složitých diplomatických jednání počátku osmdesátých let 19. století se tak stal podpis nové smlouvy o Spolku tří císařů. Stalo se tak v Berlíně 18. června 1881. Kdežto původní Spolek tří císařů nebyl ničím jiným než pouhým konzultativním sdružením, nyní se jednalo o neutralizační dohodu pro případ, že by se kterýkoli ze signatářů dostal do konfliktu s jinou mocností; především byl míněn případ německého střetu s Francií nebo ruská válka s Velkou Británií či Osmanskou říší. Zajímavé bylo, že i přesto, že ohledně Balkánu rozhodně nepanovala mezi Německem, Rakouskem-Uherskem a Ruskem jednotná, obnovený Spolek tří císařů stanovil závazek jednotného postupu na Balkáně. Spíše ale než o jednotný postup se jednalo o tolerování postupu toho druhého. Především Rakouska-Uherska. To na Balkáně dlouhodobě prosazovalo svoji politiku. Po Berlínském kongresu využila zejména srbského a černohorského zklamání z ruské politiky (někteří srbsští politici tehdy otevřeně hovořili o tom, že ruská politika je velmocenská s výhradně vlastními zájmy) a vedla intenzivní diplomatické rozhovory, jejichž výsledkem bylo podepsání srbsko-rakousko-uherské smlouvy. Její součástí byla úmluva o tom, že Srbsko nebude bez předchozích konzultací s Rakouskem-Uherskem jednat o politických smlouvách s cizími vládami. Srbsko-rakousko-uherská politická smlouva byla podepsána jen deset dní po obnovení Spolku tří císařů. Mohlo by se tedy zdát, že šlo jen o završení procesu zahájeného ještě před obnovou Spolku tří císařů a že tedy Rakousko-Uhersko další podobné akce, které navíc jsou zřetelně protiruské, přestane praktikovat. Opak byl ale pravdou. Rakousko-uherská jednání na Balkáně pokračovala. Jako jejich výsledek byla v říjnu 1883 podepsána rakousko-uherská smlouva s Rumunskem, která se zakládala na vzájemné vojenské pomoci. Bylo zcela zřejmé, že je tak činěno zejména proti nebezpečí ruské agrese.

Z ruského pohledu byla obnova Spolku tří císařů účelovou záležitostí z pohledu obav, aby se Německo nesblížilo s Velkou Británií. Totéž platilo i o ruských postojích k Rakousku-Uhersku. Car Alexandr III., který se v tomto roce ujal vlády, si byl vědom,

že stávající mezinárodní politika se řídí názory velkých uskupení (bloků) a že Rusko jako samostatné, byť i velikostně mocné impérium, není s to jim konkurovat. A tak na jedné straně prodloužil smlouvu o Spolku tří císařů, ale současně hledal alternativy k tomuto spojení. Nutno podotknout, že z hlediska dobové mocenské diplomacie nešlo u Alexandra III. o výjimku. Obdobně účelové rozporné kroky činili i jiní.

Z hlediska ruské diplomacie bychom mohli sice v období vlády Alexandra III. (1881-1894) najít řadu zajímavých jednání, smluv i potyček, nicméně pravdou zůstává, že za vlády tohoto panovníka Rusko nevedlo žádnou velkou válku. To mu umožnilo, jak již bylo výše naznačeno, alespoň dílčím způsobem po prohrané krymské válce a po mezinárodní izolaci následující po rusko-osmanské válce 1877-1878 ekonomicky postavit Rusko na vlastní nohy. Nermalou měrou k tomu přispěla hospodářská politika osobností, jejichž názory se formovaly v době liberálnějšího režimu cara Alexandra Druhého. Jednalo se o vlivné liberální národohospodáře typu Jevgenije I. Lamanského (1825-1902), Alexandra A. Abazy (1821-1895), Ivana A. Vyšněgradského (1832-1895), Nikolaje Ch. Bunge (1823-1895) a Sergeje Ju. Witte (1849-1915). Všechny tyto osobnosti se přitom podílely i na zahraniční politice. Je ovšem třeba předeslat, že jejich úsilí bylo zvráceno za cara Mikuláše II., zejména v polovině prvního desetiletí 20. století neuváženým vstupem Ruska do války s Japonskem. Nepřekvapí proto, prozradíme-li, že za Alexandra III. dosáhlo Rusko největšího územního rozvoje. Byla za něj dokončena kolonizace Sibiře, Střední Asie i Kavkazu a i přes prodej Aljašky, územní rozsah Ruska nesmírně vzrostl.

Obdobně jako ruská oficiální ideologie nadřazovala ruské historické tradice, vyzdvihovala i prioritu velkoruské národnosti v mezinárodních vztazích. Záležitosti jinonárodních etnik považovala za zcela podružné, a vůbec se tím na mezinárodním poli netajila. V souvislosti s rolnickou reformou sice vláda povolila existenci zvláštní komise pro polské otázky,²⁸⁰ její činnost však spojila s posouzením polské vzdělanosti a kulturní úrovně a tvrdila, že Poláci si musejí uvědomit, že Rusko mu prospívá a že si proto nemají nač stěžovat. To tvrdila i při jednáních, kdy se jiné mocnosti, např. Francie, snažili polskou otázku vnést jaké mezinárodní problém. Podle oficiální ruské politiky ekonomické i kulturní postavení Poláků je nepochybně lepší než Rusů v centrálních oblastech. Ruská politika k tomu využila i stanovisko ruské liberalizující inteligence, která polským nacionalistům vytýkala jejich touhu po národní samostatnosti.

---

²⁸⁰ Termínem Polsko je v tomto textu chápána ta část někdejší Rzeczpospolite polski, která byla rozhodnutím Vídeňského kongresem přičtena jako jeho součást k ruskému impériu. Jednalo se jednak o původní zábor, který Rusko získalo při trojím polském dělení, a jednak o podstatnou část někdejšího Napoleonem vytvořeného Varšavského velkovévodství, tvořícím Království polské neboli Kongresovku.

Vedle Spolku tří císařů tak nyní stál Dvojspolek, který znamenal v mezinárodních vztazích Německa a Rakouska-Uherska jistotu. Pro Německo byl výhodný obecným upevněním politického bezpečí a pro Rakousko-Uhersko obranu proti nespolehlivému a nevyzpytatelnému Rusku. Přece se ale záhy začal objevovat třetí, oproti Rusku sváženému se Spolkem tří císařů diplomaticky spolehlivější partner. Poněkud překvapivě se jím ukázala Itálie. Ona země, jejíž většina ještě před nedávnem prožívala vůči Rakousku hlubokou nenávist. Jenomže, jak se v dějinách mnohokrát prokázalo, vědomí společného nepřítele sblízuje a staré křivdy rychle nechává stranou. Italsko-německo-rakousko-uherské sblížení urychlila francouzská invaze do Tunisu. Itálie se tím cítila ohrožena a mezinárodně politicky izolována. Dosavadní italská profrancouzsky orientovaná vláda Cairoliho () padla, aby ji nahradila vláda vedená Depretisem () hledajícím oporu ve střední Evropě. Oficiální jednání o připojení italského království k Dvojspolku byla zahájena začátkem roku 1882. Dne 20. května 1882 pak byla podepsána mezi Německem, Rakouskem-Uherskem a Itálií smlouva, v níž si signatáři slíbili, že nevstoupí do jiné koalice, která by byla namířena proti některému z nich. Itálie a Německo si také vzájemně slíbili vojenskou podporu v případě vojenského střetu kterékoli strany s Francií. V květnu 1882 se tak k Dvojspolku připojila Itálie (viz níže). Dohodové smlouvy byly podepsány tak, aby se mohly pravidelně prodlužovat. Řádně byly obnoveny v letech 1887, 1891, 1902 a 1912. Vznikl Trojspolek, jehož zvláštností bylo, že obsah jeho smluv zůstal veřejnosti po několik desetiletí utajen. Jak prokazuje Milan Hlavačka ve výše již zmíněné knize, dokonce i německá říšská rada, italský parlament a rakouské delegace byly o obsahu smluv informovány jen velmi mlhavě.²⁸¹ To vše přesto, že již roku 1883 došlo k dalšímu významnému kroku z hlediska dřívějších dvojspolkových ujednání. Dne 30. října 1883 byla mezi habsburskou monarchií a rumunským královstvím podepsána tajná dohoda o vzájemné pomoci v případě ruské agrese. K této rakousko-uhersko-rumunské dohodě o necelý tři týdny později přistoupilo Německo. Kdežto trojspolková ujednání byla skutečným základem pro mocenský blok, smlouva Německa a Rakouska-Uherska s Rumunskem se týkala pouze jedné konkrétní agrese. Přesto její význam z hlediska mezinárodně politických vztahů a diplomatické „hry“ posledních desetiletí 19. století nelze podceňovat.

---

²⁸¹ Srov. Milan HLAVAČKA, *Podivná aliance*. Praha 1987, s. 83.

Po vzniku Trojspolku vedle sebe v první polovině osmdesátých let 19. století existovala dvě pozoruhodná, do značné míry rozporná uskupení - Trojspolek a Spolek tří císařů. Kdežto první se stal základem evropského mocenského systému, druhý degeneroval a dožíval jen ze sentimentality. Důvod byl prostý: kdežto byl Spolek tří císařů sdružením vycházejícím z principu monarchistické solidarity dominující evropské diplomacii v první polovině 19. století, Trojspolek byl účelovým uskupením přesně sledujícím zájmy svých signatářů. Byť i „pouze“ v tajné diplomatické strategii. A to odpovídalo potřebám účelově stavěné mezinárodní politiky druhé poloviny 19. století. Přesně toto pak poslední čtvrtina 19. století vyžadovala. Bismarck tím jako první projevil schopnost reflektovat měnící se diplomatické požadavky a v jejich rámci budovat složitý smluvní systém splňující jak tradiční monarchistický princip, tak požadavek moderního mocenského systému bloků.

Předběhněme výklad dalších událostí a dodejme, že po vypuknutí první světové války se stala Itálie neutrální, odstoupila od Trojspolku a v roce 1915 přešla na stranu Dohody. Podobně se na stranu Dohody připojilo také Rumunsko. Trojspolek se tím definitivně rozpadal, ale nadále zůstal Dvojspolek. To se mu však již říkalo Centrální mocnosti. Ani ty nezůstaly ve světové válce osamoceny. Krátce po vypuknutí války, ještě v roce 1914, vstoupila na jejich stranu Osmanská říše a o rok později Bulharsko. Vznikl tím nový blok označovaný někdy jako Čtyřspolek.

Vraťme se však do sedmdesátých a osmdesátých let 19. století a uveďme si, že to nebyla pouze doba politické diplomatické rivality. Výročí dobytí Bastily se stalo v roce 1880 francouzským státním svátkem a ve Francii se La Marseillaise stala francouzskou státní hymnou. K uctění uvedeného výročí byla uspořádána sbírka za účelem zbudování Sochy svobody v New Yorku. Ta byla postavena v roce 1889, kdy se slavilo sté výročí dobytí Bastily a současně platnosti americké ústavy. Při příležitosti stého výročí pádu Bastily se v Paříži rovněž uskutečnila velká průmyslová výstava. V souvislosti s jejím konáním byla otevřena věž vyprojektovaná francouzským inženýrem Gustavem Eiffelem (1832-1923).

Od poloviny osmdesátých let 19. století se pozornost velmocí opět výrazně obrátila k Balkánu a k Rusku. V důsledku Berlínského kongresu na konci sedmdesátých let 19. století vliv Ruska na Balkáně poklesl. Srbsko a Rumunsko byly smluvně vázány k Rakousku-Uhersku a k Německu a došlo i k oslabení ruské pozice v Bulharsku. Rusové se s tím však, stejně jako po roce 1856 s diskvalifikací způsobenou krymskou válkou, nehodlali smířit. Výsledkem jejich snahy však byla jen nová východní

krize 1885-1887, na rozdíl od dvou předchozích neeskalovala ve válku. Nicméně její vývoj znamenal definitivní rozchod pozitivních vztahů mezi Německem, Rakouskem-Uherskem a Ruskem a s ním i konec Spolku tří císařů. Pro Rusko byla tato skutečnost ne-příjemná tím, že se opět dostalo do politické izolace. Záchranou před úplnou politickou izolací mu bylo jen to, že ve druhé polovině osmdesátých let 19. století došlo k novému zvýšení napětí ve vztazích mezi Francií a Německem. Rychlým tempem pokračující modernizace francouzské armády a jmenování velitele francouzských vojsk v Tunisu George Ernesta Boulanger (1837-1891), známého revanšistickými požadavky, francouzským ministrem války bylo v roce 1886 pochopeno v Německu jako vítězství sil požadujících odvetu za rok 1870. Reakce Německa na jeho jmenování byla proto velmi ostrá. Nadto počátkem roku 1887 uvolnil německý říšský sněm značné částky na rozšíření ozbrojených sil, německá generalita začala požadovat preventivní válku proti Francii. V témže roce Bismarck dokončil vytváření systému smluv zajišťujících Německu významné mocenské postavení. Dne 20. února 1887 prodloužil dohodu o Trojspolku, v níž Německo a Rakousko-Uhersko přijaly modifikované závazky vůči Itálii.

V polovině osmdesátých let 19. století se ruskému caru-imperátorovi podařilo najít ekonomický modus vivendi s Francií. Ačkoli bylo zřejmé, že Rusko si hodlá zajistit zahraniční kapitálové i širší obchodní partnerství jinde než doposud s Německem, převážil zatím rusko-německý pragmatismus vycházející ze skutečnosti, že v období kapitálové společnosti sehrávají hospodářské vazby mimořádnou roli. A proto byla v roce 1887 podepsána nová německo-ruská hospodářská smlouva. Bismarck jejím podpisem chtěl zabránit dalšímu rusko-francouzskému sblížení. Kdežto však francouzsko-ruské hospodářské sblížení rostlo, zejména prudce rostl objem francouzského kapitálu investovaného v Rusku, německo-ruská hospodářská spolupráce klesala. Nutno zdůraznit, že lví podíl na tom měla politika německého císaře Viléma II. (1859-1888-1888-1941), která byla vůči Rusku jak po stránce hospodářské, tak politické krajně nedůvěřivá. Zásluhou prvních kroků Viléma II. nebyla s Ruskem prodloužena zajišťovací smlouva. Rusko bylo sice ochotno k ústupkům, ale německá strana trvala na vypovězení smlouvy. Naopak došlo k podpisu britsko-německé smlouvy. Týkala se sice afrických kolonií, ale v Rusku byla chápána jako jednoznačné upřednostnění britského vlivu před ruským.

Nová německá obchodní politika prosazovaná Bismarckovým nástupcem Leonem von Caprivi (1831-1899) již nebyla tak výrazně proněmecky protekcionistická jako doposud. Otevřela tím zahraniční trhy pro německý průmysl a uvolnila dosavadní

ochranné celní bariéry. Německá politika se změnila i ve vnitropolitické rovině. Platnost Bismarckových zákonů proti socialistům, které byly vyhlášeny v říjnu 1878 po atentátech na císaře Viléma I., s tím, že rozpouštějí všechny sociálně demokratické a socialistické spolky, jejich akce, průvody a schůze jsou zakázány, sociálně demokratické a socialistické noviny zastaveny, nebyla po roce 1890 prodloužena. A to i přesto, že tyto zákony byly původně vyhlášeny na dva roky, a pak, až do roku 1890 pravidelně a v podstatě automaticky prodlužovány.

Vilém II. nastoupil na německý císařský trůn v roce 1888 poté, co po 99 dnech skončila vláda jeho smrtelně nemocného otce Friedricha III. (1831-1888), který nahradil nedávno zesnulého svého otce, prvního císaře moderní německé říše Viléma Prvního. (V německých dějinách se proto někdy rok 1888 označuje jako rok tří císařů.) Vilém II. prosadil politiku označovanou jako „nový kurz“. Její podstatou byla snaha smířit německý stát s dělnictvem i s ostatními společenskými vrstvami stojícími doposud v příkré opozici k Bismarckovi. Kromě zrušení zákonů proti socialistům byla zavedena rozsáhlá ochrana dělnické práce: zakázána nedělní práce pro děti, pracovní doba pro ženy omezena na jedenáct hodin denně. Cílem ovšem nebyl skutečný sociální program, ale snaha odvést dělníky od sociální demokracie. Když se Vilémovi tento záměr nezdařil, vrátil se k Bismarckově represivní politice.

Vznik silného sjednoceného německého státu znamenal podstatnou změnu rozložení sil v Evropě. Nastalo narušení dosavadní mocenské rovnováhy, což nebylo příznivé pro tradiční zájem Velké Británie, která od Vídeňského kongresu až do podpisu spojenecké smlouvy s Japonskem 30. ledna 1902 uplatňovala politiku skvělé izolace (největší výjimkou v tomto ohledu byla účast Velké Británie v Krymské válce). Její podstata spočívala v tom, že se ostrovní říše stranila přímého zasahování do konfliktů na kontinentě a vyhýbala se podpisu spojeneckých smluv. Vznik sjednoceného Německa změnil předchozí konstelaci a rovnováhu, ale do konce 19. století Velká Británie považovala za hlavního soupeře na mezinárodní scéně Rusko. Proto, i když byly podpisy britských smluv v této době s ohledem na politiku skvělé izolace výjimkou, v roce 1887 Velká Británie uzavřela s Itálií a Rakouskem-Uherskem Středomořské dohody, které zavazovaly ke společné obraně ve Středomoří. To by pro Rusko nic podstatného neznamenal, ale v prosinci 1887 bylo středomořské ujednání doplněno závazkem společně brzdit akce Ruska na Balkáně i na Blízkém východě. Systém středomořských dohod byl totiž chápán jako nástroj, jenž měl signatářům umožnit čelit případnému tlaku Francie v západním a Ruska ve východním Středomoří.

Svým způsobem působilo paradoxně, že byla v téže době, 18. června 1887, uzavřena zajišťovací smlouva mezi Německem a Ruskem. Zavazovala obě velmoci zachovat neutralitu v případě konfliktu s jiným státem. Nic méně, ani více, a tak nebylo divu, že záhy mezi oběma zeměmi opět zavládlo napětí. Příčinou se staly hospodářské problémy. Bismarck ve snaze oslabit ekonomickou expanzi Ruska, zejména stále se zvyšující export obilí, zakázal Říšské bance přijímat úpisy ruských státních půjček. Dosáhl však opačného výsledku, než zamýšlel. Ruská vláda se obrátila se žádostí o půjčky do Paříže a učinila tím první krok k budoucímu rusko-francouzskému hospodářskému, politickému i vojenskému spojení. Bismarck se sice ještě znovu pokusil o zlepšení vztahu k Rusku s cílem vyřadit ze hry Francii, ale jeho konflikt s císařem Vilémem II., který nastoupil na místo Viléma I. v roce 1888, vyvrcholil 18. března 1890 kancléřovou demisí. Ta předcházela zásadnímu obratu v německé zahraniční politice a znamenala klíčový mezník ve vývoji mezinárodních vztahů. Po kancléřově pádu totiž skončila éra německého lavírování usilujícího sice o to, aby se Německo stalo dominantní evropskou mocností, nesnažící se však dohody dosáhnout válečnou cestou. Tehdejší britský premiér, konzervativní politik Robert Cecil lord Salisbury krátce po Bismarckově odchodu z politické scény prorocky konstatoval, že Bismarckův odchod povede k velké pohromě, jejíž účinek bude pociťován ve všech částech Evropy.

Militarizace německé politiky určující mocenskou strategii Trojspolku vedla na počátku devadesátých let 19. století k bipolarizaci mezinárodních vztahů. Zejména Francie, ale i Rusko se cítily německou politikou bezprostředně ohroženy. Byl to poslední podnět k dlouholetému francouzsko-ruskému sblížení tvořícímu základ pozdějšího mocenského bloku Francie, Ruska a Velké Británie, tedy Trojdohody, zkráceně Dohody či Ententy. Základem Dohody se stala rusko-francouzská smlouva z let 1893 až 1894. Vytvoření nové aliance na evropském kontinentě bylo jen přirozenou snahou o rovnováhu sil.

Proces rusko-francouzského sblížení nabral dynamiku poté, co v roce 1888 z německé politiky odešel Otto von Bismarck. Německo totiž vzápětí odmítlo prodloužit zajišťovací smlouvu s Ruskem. Přitom cílem zajišťovací smlouvy bylo izolování Francie. Konkrétním závazkem plynoucím ze zajišťovací smlouvy se pro obě strany stala neutralita vůči třetí straně v případě nějakého válečného konfliktu. Výjimkou ovšem byla situace, kdyby Francie napadla Německo, Rakousko-Uhersko nebo Rusko. Ve smlouvě byl i tajný dodatek, ve kterém Německo uznávalo ruské

zájmy na Balkáně. Odmítnutí prodloužení této smlouvy všechny závazky z ní plynoucí anulovalo. Tato skutečnost se bezprostředně projevila v hospodářských vztazích. Doposud zřetelná intenzita německých investičních akcí v Rusku začala klesat. Rusko muselo hledat náhradu. A nemuselo hledat dlouho ani složitě. Již delší dobu se v ruském prostředí prosazovali francouzští investoři a celkově se rusko-francouzské hospodářské vztahy rozvíjely úspěšně. Sblížení Francie a Ruska, které po třech letech jednání uzavřely smlouvu, ve které se zavázaly, že v případě napadení Francie Německem či Itálií s podporou Německa Rusko poskytne Francii pomoc, bylo v tomto smyslu jen završením dlouhodobého procesu koordinace oboustranných zájmů. Ve vojenské smlouvě se zdůrazňovalo, že pokud by Německo nebo Rakousko-Uhersko s podporou Německa napadly Rusko, k pomoci je zavázána Francie. Nikoli obráceně. Nebyl to však jednostranný závazek. Formulace plynula z konkrétní politické situace a potřeb obou zemí. Francie nezbytně potřebovala spojence proti německému revanšismu, Rusko silného kapitálového partnera. To ovšem nebránilo dalšímu stěžejnímu závazku plynoucímu ze smlouvy: pokud jeden nebo více členů Trojspolku bude mobilizovat, obě smluvní strany zrealizují podle aktuálních vzájemně zkoordinovaných plánů vlastní mobilizaci.

Roku 1904 došlo ke sblížení Francie a Velké Británie Srdečnou dohodou (Entente Cordiale). Tato dohoda byla snahou o řešení koloniálních rozporů Francie a Velké Británie v severní Africe, především Egyptě a Maroku. Koloniální rozpory mezi Francií a Velkou Británií vyvrcholily roku 1898 Fašódskou krizí, po které se francouzský ministr zahraničních věcí, Theophile Delcassé (1852-1923), rozhodl pro jednání s Velkou Británií. Srdečnou dohodou se Francie vzdala mocenských ambicí v Egyptě, a za to měla možnost nerušeného zájmu v Maroku. Tato smlouva nebyla namířena proti Německu, formální spojenecká smlouva Francie a Velké Británie namířená proti němu byla sepsána až po zahájení 1. světové války. Nicméně Velká Británie a Francie od roku 1906 vzájemně konzultovaly nejen zahraniční politiku, ale i vojenské postupy včetně válečných plánů.

Rok 1907 znamenal dohodu mezi Velkou Británií a Ruskem. I v tomto případě šlo o kolonie. Smlouva totiž řešila otázku dlouhodobých britsko-ruských konfliktů kvůli Persii a Afghánistánu. Britsko-ruská dohoda z roku 1907 řešila např. problém kolem Persie tím, že ji dělila na tři části: severní, která se dostala pod vliv Ruska, jižní pod vliv Velké Británie a střední, jež zůstala neutrální.

Dohody Francie, Ruska a Velké Británie nicméně vedly ke vzniku druhého silného mocenského bloku v Evropě. To vše přesto, že se Velká Británie snažila o dohodu s Německem. Trojdohoda byla velmi křehká a Německo si toho bylo vědomo, zvláště, co se týkalo právě Velké Británie. Ale přes všechna očekávání Trojdohoda vydržela. Krátce po vypuknutí První světové války 3. září 1914 se státy Dohody zavázaly neuzavřít separátní mír s Centrálními mocnostmi a klást mírové požadavky až po vzájemné konzultaci. Roku 1915 se na stranu Dohody přidala Itálie, která tímto opustila Trojspolek.²⁸²

2. Sjednocení Itálie

Když se pětimilionové Sardinské království přidalo v krymské válce na stranu západních velmocí, očekávalo odměnu v podobě podpory při vytváření jednotného státu na Apeninském poloostrově. To si vytýčil jako svůj stěžejní úkol politický vůdce sardinského Piemontu Camillo Cavour (1810-1861). Oporu k tomu hledal zejména u francouzského císaře Napoleona Třetího. Za to byl ochoten mu přenechat Savojsko a Nizzu. Jenomže brzdou italského sjednocování bylo Rakousko, do jehož sféry vlivu značná část Apeninského poloostrova od Vídeňského kongresu spadala. Dne 20. července 1858 se sešel v lotrinských lázních Cavour s Napoleonem III. a dohodli se, že Sardinie vyvolá s Rakouskem válku a poté Francie vojensky zasáhne. V dubnu 1859 po sardinských provokacích rakouská armáda útok zahájila, ale již 24. června dosáhly spojené armády Sardinie a Francie nad Rakouskem v bitvě u Solferina vítězství. To vyvolalo řetězovou reakcí protirakouských povstání v Parmě a Modeně, kde nově ustavené prozatímní vlády svrhly tamní Rakouskem podporované monarchie.

Počátky procesu italského sjednocování se vinou k napoleonskému období (viz výše). Rozhodnutím Vídeňského kongresu se však Itálie zhruba navrátila, alespoň co se týče zeměpisného uspořádání státních celků, ke stavu před francouzskou intervencí v devadesátých letech 18. století. Poloostrov byl rozhodnutím Vídeňského kongresu opět rozdroben na mnoho menších království a miniaturních státeků. V severní Itálii to bylo především Sardinsko-Piemontské království zahrnující Piemont, Sardinii a někdejší Janovskou republiku. Vládl v něm Savojský rod. Dále šlo o Lombardsko-benátské království, které se stalo přímou

---

²⁸² Srov. Petr PROKŠ, *Balkánská politika Ruska a vstup Itálie do „Velké války“ (červenec 1914 - květen 1915)*. Slovanský přehled 99, 2013, 5 (Slovanské historické studie), s. 417-453.

součástí habsburského státu. Císařskou moc v něm zastupoval lombardsko-benátský místokrál. Parmské vévodství a knížectví Lukka získala vdova po Napoleonovi Marie Louisa. Po její smrti v roce 1847 toto území přešlo na Bourbony. Modenské vévodství bylo navráceno rodu d'Este. Ve střední Itálii bylo patrně nejvýznamnější Toskánské velkovévodství, které připadlo habsbursko-lotrinské dynastii. Církevní stát byl obnoven pod vládou papeže. V jižní Itálii šlo zejména o Království obojí Sicílie, které získali zpět Bourboni.

V některých zemích však ani přes maximální snahu konzervativních sil nebyla důsledná politická restaurace možná. Jednalo se především o Janov, Lombardii a Piemont. To však nic nebránilo v restauraci hospodářské. A tak se spolu s původními hranicemi opět zaváděly staré celní přehrad, a to i uvnitř vlastních států. Toto uspořádání bránilo hospodářskému a obchodnímu rozvoji všech území. Zvláště těžce nesly tuto situaci rozvinutější oblasti Lombardie, Benátska a Ligurie (někdejší Janovské republiky). Začala se v nich proto šířit nespokojenost. Následovaly i vzpoury proti dosavadním vládcům. Dalším důvodem k nespokojenosti obyvatel byla i polovičatost politiky panovníků, která kolísala mezi reformním a tradicionalistickým pojetím společnosti. Vedoucí silou připravujících se povstání proti staronovým pořádkům se staly tajné spolky, především karbonářské, které působily v první polovině 19. století po celé Itálii. Jejich cílem byla nezávislost Itálie a tvorba ústavy.

První z povstání propuklo 1. července 1820 v Neapolském království tvořícím od roku 1816 společně s Královstvím sicilským Království obojí Sicílie. [Království sjednotil roku 1816 neapolský král Ferdinand IV., který pak vládl Království obojí Sicílie jako Ferdinand I. (1751-1816-1825)]. Stalo se tak poté, co se donesly zprávy o revolučním povstání ve Španělsku. Rychle se šířící revoluce brzy dospěla až do hlavního města, kde byl král obojí Sicílie Ferdinand I. donucen odstoupit a přísahat na ústavu připravenou podle španělského vzoru. Nová demokratická vláda ovšem netrvala dlouho. V roce 1821 byl vypraven z Rakouska expediční sbor, který bez větších potíží obnovil restauraci.

Podobný průběh mělo i poněkud lépe připravené povstání na severu Itálie v Piemontu. I jeho stěžejním požadavkem byla ústava připravená podle španělského vzoru a obnovení Království Horní Itálie. I v tomto případě vše nakonec vyřešil zásah rakouského vojska podepřený zásadami Svaté aliance.

Uvedené porážky národnostních povstání znamenaly dočasné vítězství restaurace, potlačení národních a revolučních snah. Vůdci povstání, mnozí z nich

karbonáři, byli uvězněni nebo emigrovali. K další vlně bouří došlo v Itálii ve třicátých letech 19. století. Podobně jako v předchozím desetiletí, i tentokrát byl zřejmý vliv zahraničních událostí. Především se jednalo o francouzskou červencovou revoluci. Nové povstání se nejprve odehrálo v Papežském státě a v okolních středo italských vévodstvích. V nich začalo 5. února 1831 v Boloni, kde obyvatelé donutili papežského legáta složit moc do rukou prozatímní komise. V Modeně byl vévoda František IV. (1779-1814-1846) pocházející z vedlejší habsbursko-lotrinské větve zbaven 9. února 1831 vlády. Na to se povstání rychle rozšířila do Parmy a Umbrie. Na povstalých územích byla utvořena vláda Spojených italských provincií. Jejím sídlem se stala Bologna. Proti vládě však, podobně jako v předchozím desetiletí, zasáhlo Rakousko, které v březnu 1831 obnovilo starý pořádek a z jeho pohledu klid. A to ve všech provinciích. Na vině porážky revoluce byla opět především vnitřní nejednota v revolučním hnutí. Zvláště výrazné byly rozpory, které nastaly mezi příznivci republiky a umírněnějšími představiteli, mezi starší generací revolucionářů a mladšími karbonáři i mezi samotnými hlavními městy provincií.

Revoluce třicátých let 19. století přece jen nezůstala ani v Itálii bez výsledků. Navíc Italové poznali určitou změnu poměrů ve velmocenském uspořádání Evropy. Po červencové francouzské revoluci se totiž rozvinuly neshody mezi liberálními velmocemi Francií a Velkou Británií na jedné straně a konzervativními mocnostmi Rakouskem, Ruskem a Pruskem na straně druhé. Toto oživení sporů představovalo na-ději pro budoucí italské sjednocení a nezávislost Itálie za podpory některé ze svářících se velmocí. Středomoří totiž představovalo oblast zájmu všech mocností a již delší dobu bylo ohniskem sporů mezi nimi. Stále více bylo zřejmé, že kdyby toho dokázala Itálie využít, nebyla by její národní jednota nereálná.

Pro další fázi italského sjednocování bylo nepochybně podstatné, že Sardinské království v čele s Piemontem, kde vládla jediná ryze italská dynastie, dokázalo provádět expanzní politiku, a tím dosáhnout růstu svého vlivu na celém Apeninském poloostrově. Na to pozitivně reagovalo risorgimento, a tak se Piemont stále zřetelněji stával centrem italského národně-osvobozenického hnutí.

Hlavním představitelem italského risorgimenta a s ním úzce souvisejícího hnutí Mladá Itálie byl tehdy janovský rodák Giuseppe Mazzini (1805 –1872). Svou působností prokázal hodnotné vlastnosti, morálku, čestnost a smysl pro spravedlnost. Pro tyto vlastnosti si brzy získal obdiv a respekt nejen u svých stoupenců, ale i u svých oponentů. Nebylo proto divu, že se ocitl v čele boje proti

nesvobodě a útlaku na Apeninském poloostrově. Velkou část života ovšem strávil Mazzini v emigraci v Londýně, či Marseille. Zde také roku 1831 založil časopis *Mladá Itálie* a stejně pojmenovanou organizaci, jež částečně navázala na tradici sektářských společností. A to jak strukturou, tak i programem. Akční program hnutí Mladá Itálie sepsal Mazzini v červnu 1831. Jeho hlavním cílem bylo vytvoření jednotné demokratické italské republiky. Jedinou možností, jak toho dosáhnout, viděl Mazzini v povstání, jemuž by předcházela osvětová a výchovná kampaň po celé Itálii. Mazzini nečinil jen teoretické, ale i praktické kroky. Pro tuto činnost získal záhy velké množství příznivců, například v Miláně měla Mladá Itálie v letech 1833-1835 na tři tisíce členů. Mazzini věděl o důvodech porážek minulých národnostně motivovaných povstání a pokoušel se jim vyvarovat. Především se snažil zajistit národnímu hnutí podporu širokých vrstev společnosti. Spojení se záměrem řešit sociální problémy společnosti ho přivedlo k podpoře chudšími obyvateli. Mazzini byl ovšem zásadním odpůrcem socialistických myšlenek a jakýchkoliv zásahů do vlastnictví. To byl také jeden z důvodů, proč se Mazzini rozešel s Garibaldim, jenž byl oproti němu výrazněji levicově založený.

Mladá Itálie měla značný ohlas nejen v Itálii, ale i v ostatních evropských zemích. V celé Evropě začaly vznikat podobné organizace. Byly to například organizace Mladé Polsko, Mladé Švýcarsko, Mladé Německo a Mladé Španělsko. Mazzini je posléze, roku 1834 sjednotil v hnutí Mladá Evropa. V historiografii se většinou tvrdí, že se tím snažil vytvořit jakousi Svatou alianci národů, která by se stala protiváhou k Svaté alianci panovníků a měla pomoci utlačovaným národům ke svobodě.

V letech 1833 a 1834 proběhla v Piemontu a Savojsku spiknutí, jichž se aktivně zúčastnili i příslušníci Mladé Itálie. Obě tato spiknutí však byla brzy odhalena a potlačena. Mladá Itálie byla rozehnána, mnozí její členové museli opustit vlast a emigrovat. Odcházeli do Velké Británie, Francie, na Maltu anebo jako Garibaldi do Jižní Ameriky. Mazzini odešel roku 1837 do Londýna, odkud se pokoušel obnovit a reorganizovat Mladou Itálii pod vlivem zkušenosti s britským chartistickým hnutím (viz výše). To ovšem k úspěchům nevedlo a Mazziniho vliv a prestiž začaly upadat.

Hlavní silou podporující italské sjednocení po rozložení Mazziniho Mladé Itálie se stalo politické hnutí umírněných. Své kořeny zapustilo ve třicátých letech 19. století ve skupině intelektuálů kolem milánského listu *Il Concialiatore* a florentské *Antologie*. Ovšem až ve čtyřicátých letech 19. století se myšlenkově vyprofilovalo do

jednotného politického proudu. Umírněně charakterizoval méně radikální přístup k budoucnosti Itálie. Spíše než revoluci upřednostňovali kompromis a smír s panovníky. Respekt k vládnoucí vrstvě je však neomezoval v jejich kritice, podpoře politiky reforem a budoucího sjednocení.

Roku 1847 vydali umírnění *Program italského národního smýšlení*. Sepsal jej markýz Massimo d'Azeglia (1798-1866), budoucí předseda vlády Sardinského království. Vybídl v něm „italské“ panovníky k společným reformám, a to zavedením společných zákonů, svobody tisku a zrušením celních přehrad. Tyto změny měly postupně umožnit sjednocení země bez násilí a revolucí. Krédem umírněných se stala trpělivost bez ukvapenosti.

Dalším významným představitelem proudu umírněných byl piemontský filozof a politik, kněz Vincenzo Gioberti (1801-1852). V díle *O mravním a civilizačním prvenství Italů* představil model obnovy Itálie, při níž by sehrála rozhodující roli církev. Vzniklý stát by byl konfederací panovníků sjednocených pod papežovou vládou. V následujícím díle *Úvod k prvenství* Gioberti doplnil svoje úvahy o předpoklad provedení reforem, kterými by jednotliví panovníci získali podporu obyvatel.

Stejně jako mnoho dalších vlastenců sídlila většina umírněných v Piemontu. Zejména již zmínění Massimo d'Azeglio (1798-1866), Vincenzo Gioberti (1801-1852), Cesare Balbo (1789-1853) a Camillo Benso Cavour (1810-1861). Ale také v ostatních státech působili představitelé umírněného proudu. Např. Marco Minghetti (1818-1886) v Římě, Gino Capponi (1792-1876) v Toskánsku a skupina vlastenců v Boloni. Tito zástupci se od piemontských částečně odlišovali svými názory. Revoluce pro ně sice nebyla řešením, ale odmítali se smířit s vládnoucí vrstvou a jejím stylem vládnutí.

Další významnou silou tažení za sjednocení Itálie prostřednictvím risorgimenta byli umělci, kteří již od dob Vídeňského kongresu vystupovali proti restauraci a podporovali národní obrodu. Obraceli se k obrovskému kulturnímu dědictví a italským dějinám, aby ukázali regulérnost italského nároku na jednotu a svobodu. Tito umělci dávali risorgimentu duši a stmelovali jeho proudy do jednoho celku. Jedním z nich byl Alessandro Manzoni (1785-1873), představitel romantismu, který se proslavil románem *Snoubenci*. Dílo je oceňované nejen pro svůj obsah, ale také po stránce jazykové. Manzoni se dokázal povznést nad provinciálnost tehdejší italštiny a vytvořit řeč srozumitelnou a zároveň pro zájem celku vlivnou pro všechny. Obdobně

významný byl pro risorgimento básník Giacomo Leopardi (1798-1837), který ve svém díle ukázal, jak dokáže být italština účinná svou libozvučností a melodičností. Leopardi navíc prokázal velké vlastenecké cítění v mnohých svých básních vyjadřujících utrpení nesvobodného a rozděleného národa. Francesco De Sanctis (1817-1883) se zařadil mezi obrozenecké autory dílem *Dějiny italské literatury*, jež přineslo do italské literatury nový analytický přístup k historii literatury. Nejznámějším světovým tvůrcem risorgimenta se ovšem stal beze sporu hudební skladatel Giuseppe Verdi. Svým původním svébytným dílem dokázal nadchnout publikum a proslavit tak novodobé italské umění i za hranicemi své vlasti.

Společenská, hospodářská a politická situace v Itálii byla před rokem 1848 velmi složitá. Počátky průmyslové revoluce již zasáhly severní Itálii a s ní spojené společenské otřesy byly velmi citelné. Tvorba dělnické vrstvy s sebou přinášela nemalé sociální problémy. I tak byl průmysl ve srovnání s vyspělejší částí Evropy velmi zaostalý. Obchod byl stále ještě svazován celními překážkami, zemědělství bylo nevykonné a příliv levnějších plodin z ciziny znamenal tvrdou konkurenci místním producentům. Za této situace nespokojenost nižších vrstev neustále rostla. Zvláště, když v roce 1847 nastala neúroda. Následovaly hladové bouře. V Římě došlo ke stávkám a k rozbíjení strojů v továrnách, radikální zemědělci vznesli požadavky na přerozdělení státní půdy. Za tohoto stavu se začali bouřit i bohatí a vzdělaní obyvatelé.

Nastalou situaci se panovníci rozhodli řešit reformami. Roku 1846 zvolilo konkláve nového papeže. Stal se jím Pius IX. (1792-1846-1878), který byl chápán jako kompromis mezi liberálním a konzervativním stylem vlády. Pius IX. vzbudil veliké naděje především mezi italskými liberály. Vždyť roku 1847 se uvedl řadou reforem: omezil cenzuru, amnestoval politické vězně, povolil státní poradní sbor složený ze světských zástupců, začal jednat s Toskánskem a se sardinským králem o zavedení celní unie. Ostatní státy mimo Království obojí Sicílie se změnám brzy přizpůsobily a zavedly podobné reformy i na svém území. Zdálo se, že se naplňuje plán církevní obnovy Itálie. Rakousko na prahu roku 1848 projevovalo nesouhlas s touto politikou, ale brzy mělo více starostí s revolucí uvnitř vlastní monarchie, než aby se soustředilo na systematický boj s italským liberalismem.

První italské liberální národně osvobozené povstání propuklo v této době 12. ledna 1848 na Sicílii, která byla již delší dobu zmítána snahami o samostatnost. Brzy se rozšířilo na celý poloostrov. Slavilo úspěchy, a tak byl král obojí Sicílie

Ferdinand II. (1810-1830-1859) 29. ledna 1848 nucen podepsat ústavu. Tato akce vyvolala v Římě, Turíně a Florencii odpověď formou zavedení ústavy podle francouzského vzoru z roku 1830. Navíc se v tomto okamžiku dostaly do Itálie zprávy o revoluci v Paříži, Vídni a Budapešti a o Metternichově demisi. Bezprostřední reakcí se staly události v Miláně, kde za podpory všech vrstev obyvatel propukla 18. března 1848 skutečná revoluce. Následný nápor Radeckého armády byl odražen a dokonce byla rakouská armáda donucena k ústupu. Dne 23. března byl Milán od Rakušanů zcela osvobozen a vlády se ujala milánská prozatímní rada.

V téže době proběhla vzpoura i v Benátkách, kde byla 22. března obnovena republika. Předposlední Sardinsko-piemontský král Karel Albert (1798-1831-1849) se poté rozhodl k novému ozbrojenému zásahu, jenž se měl stát prvním krokem k vytlačení Rakušanů z celé Itálie. Brzy se k němu připojily neapolské, římské a toskánské revoluční oddíly a tím byla zahájena událost, která se označuje jako První válka za italskou nezávislost. Spojená již skutečně italská armáda dokázala přinutit Rakušany k ústupu do oblasti mezi čtyřmi rakouskými pevnostmi v Popádí (Peschiera, Verona, Mantova a Legnano). Po dobytí Peschier a vítězství Italů v bitvě u Goita 30. května se zdálo, že Rakušané skutečně budou z Itálie vytlačeni. Už na počátku války se však projeví v italském táboře rozpory. Především šlo o ztrátu podpory Říma, neboť papež se odmítl do konfliktu i přes svoji předchozí liberální politiku zapojit. Zničil tak naději na církevní obnovu státu. Další vážnou trhlinu pro vlasteneckou válku vneslo zlomení odporu neapolských povstalců předposledním králem obojí Sicílie Ferdinandem Druhým. Karel Albert tím přišel i o neapolskou podporu. Po bitvě u Custozy 25. července 1848 se Karel Albert musel stáhnout až k Milánu, kde pak 9. srpna zvolil příměří, jež mu zaručovalo územní zisky v Lombardii. Tím se ovšem v očích většiny povstalců zcela zpronevěřil národním ideálům a ztratil v jejich očích důvěryhodnost.

Po porážce Piemontu se v celé Itálii zvedla druhá vlna snah o změnu poměrů. Po pádu představ sjednocení pod papežovou patronací se ve střední Itálii rozvinulo hnutí za ústavodárné shromáždění, inspirované Mazziniho představami. Nejprve se hnutí prosadilo v říjnu 1848 v Toskánsku, kde byla sestavena nová vláda, jež byla pro tvorbu shromáždění. Podobná situace nastala i v Římě. Po útěku papeže Pia IX. byly vypsány volby, v nichž zvítězila demokratická strana, která zahájila jednání o ústavodárném shromáždění. Podobné snahy o demokratizaci vývoje zaznamenal i Turín a na čas se k jednání připojil. Nakonec ale jednání skončila neúspěchem po

zásahu Karla Alberta. Ještě jednou se Karel Albert pokusil vytlačit Rakušany z Itálie a na jaře 1849 vypověděl nedávno podepsanou mírovou smlouvu. Karel Albert však chyboval při velení a ztratil podporu širších vrstev obyvatel. Piemontské vojsko bylo definitivně poraženo 23. března 1849 v bitvě u Novary, po níž byl podepsán mír s Rakouskem. Sardinské království ztratilo své územní zisky z předchozí etapy bojů a král Karel Albert v roce 1849, čtyři měsíce před svou smrtí uvolnil trůn synovi, Viktoru Emanuelovi II. (1820-1849-1878), který se pak v roce 1861 stal prvním králem sjednocené Itálie.

O revoluční hnutí v Itálii, která zůstala po porážce Piemontu a návratu Františka II. v Neapoli, se postaraly společnou rukou vlády Francie a Rakouska. Rakušané brzy obnovili svou moc v Lombardii, kdežto florentskou revoluční vládu zpacifikoval francouzský expediční sbor. Posledními svobodnými územími zůstaly Benátky a Řím. Napoleon III. vyslal do Říma nový expediční sbor. Republika, v jejímž čele stál i Mazzini a již bránil i Garibaldi se svým sborem, se však bránila velmi statečně. Odrazila první útok a vytrvala bez naděje na pomoc až do 3. července 1849, kdy byla podepsána čestná kapitulace Říma; obráncům byl umožněn bezpečný odchod z města. Jako poslední odolávaly Benátky, které marně čekaly na pomoc Garibaldiho oddílu. Republika padla 24. srpna 1849. I přes porážku bylo jasné, že Itálie nemůže z nastoupené cesty sjednocení ustoupit a musí hledat způsob, jak svého cíle dosáhnout.

Situace, která nastala v Itálii po roce 1849, mnoho nadějí na brzké vyřešení italské otázky neskýtala. K moci se vrátily staré panovnické rody, byly odvolány revoluční ústavy. I v Piemontu se zdálo, že proběhne návrat k absolutistickému způsobu vlády. Zejména, když Viktor Emanuel II. pohrozil zrušením ústavy v případě, že by ve volbách do národního shromáždění zvítězili radikálové. K tomu nakonec nedošlo a Sardinské království zůstalo jedinou konstituční monarchií na italském území. Stát navázal na reformy, které prováděl před rokem 1848. Velkou zásluhu na tom měl nový ministerský předseda kníže Camillo Benso di Cavour. Do křesla ministerského předsedy usedl roku 1852, a to po svém kolegovi z tábora umírněných Massimo d'Azeglio. Cavour záhy po převzetí úřadu začal zavádět liberální reformy na podporu kapitálového rozvoje svého státu, podpisy různých obchodních smluv se pokoušel začlenit Piemont mezi hospodářsky vyspělé země. Za jeho vlády se velmi zlepšila infrastruktura, vznikaly první italské banky. Cavour také dbal na dodržování občanských svobod. A tak se Piemont stal jediným italským státem, kde opravdu

platily svobody shromažďování a výuky. Svou politikou si Cavour získal podporu obrozenců, v jeho státě se shromažďovali mnozí emigranti a vlastenci z celé Itálie. Na jejich popud byla založena Societá nazionale Italiana, jež pod královskou záštitou soustředila vlastence z proudu umírněných.

Mimo to existovali i další, jež se nedokázali smířit se stavem po roce 1849 a byli ochotni rozpoutat novou revoluci. Jedna skupina, zaměřená levicově, dala svému boji přívrastek socialistický a druhá se rozhodla respektovat dosavadní kapitálový vývoj. Hlavním zástupcem této politiky se stal Mazzini, jenž svým jménem a dobrými styky dokázal vytvořit novou organizační síť, která měla svůj vliv po celé Itálii. Jeho nový pokus o vzpouru na severu Itálie skončil neúspěchem a on byl nucen se stáhnout do ilegality. Neúspěch uvrhl Mazziniho do izolace, odvrátili se od něj všichni jeho příznivci a přešli na stranu umírněných.

Zhoršení mezinárodních vztahů mezi velmocemi znamenalo nový impuls italskému osvobozeneckému hnutí. Spor o nadvládu na Balkáně, který eskaloval v době Krymské války, se rozhodl Piemont využít k posílení svého mezinárodního postavení. S tímto cílem vyslal do konfliktu vlastní expediční sbor. Záslouhou toho se dostal Cavour na poválečný kongres v Paříži, kde navázal blízké vztahy s Napoleonem Třetím. Začal ho přesvědčovat k zásahu při řešení italské otázky. Napoleon napřed tyto myšlenky odmítal, ale poté, co se na něj pokusil italský radikální karbonář Felice Orsini (1819-1858) spáchat atentát, se rozhodl jednat. Mezi Piemontem a Francií došlo k dohodě, podle níž si Sardinské království za francouzské podpory připojilo severoitalskou Lombardii. Na oplátku bylo k Francii připojeno území Nizzy a Savojska. Uvažovalo se o vzniku italské federace, kterou by tvořila Neapol, Řím a Turín a již by řídil papež. Dohoda byla stvrzena sňatkem Giustiny Percolli (1811-1903), vdovy po italském šlechtici, s nejmladším bratrem Napoleona Bonaparta Jérôme Bonapartem (1784-1860). Rakousko dohodu odhalilo a 19. dubna 1859 vyhlásilo Viktoru Emanuelovi II. a Francii ultimátum. To jen jejich válečné přípravy urychlilo. Dne 29. dubna 1859 byla zahájena Druhá válka za nezávislost Itálie. Italové a Francouzi získali nad Rakušany brzy převahu. Po bitvách u Magenty, Solferina a San Marina jim svítla naděje na rychlé vítězství a mír. Komplikace nastaly poté, co v Toskánsku, Modeně a Parmě došlo k povstání, jehož cílem bylo připojení k Piemontu. Svou roli v něm zřejmě sehrála i piemontská národní společnost. Napoleon III. se těchto povstání zalekl a rozhodl se rychle ukončit válku.

Mír byl podepsán 11. července 1859 ve Villafrance. Piemontu podle něj připadla pouze Lombardie. Cavour se po tomto neúspěchu rozhodl abdikovat.

Napoleon III. však našel jiný způsob, jak Viktora Emanuela II. odškodnit. Na územích Emilie a Toskánska byly 11. a 12. března 1860 vypsány plebiscity o připojení k Piemontu. Většinou hlasů byl tento krok schválen. Na oplátku byla k Francii rovněž plebiscity připojena dohodnutá území Nizzy a Savojska.

Giuseppe Garibaldi (1807-1882), kontroverzní hrdina italských dějin se nehodlal se situací, která vznikla po uzavření míru ve Villafrance smířit. Na Sicílii podpořil povstání separatistů proti neapolské vládě. Dostal se tím do rozporu s Cavourem i Viktorem Emanuelem Druhým. Získal však širokou podporu obyvatel, s níž po vítězství 15. května 1860 u Catafami ovládl Sicílii. Tento čin zaznamenal ohromný ohlas po celé Evropě. Garibaldiho pozice se tím upevnila, a proto se rozhodl k dalšímu odvážnému činu. Tím bylo dobytí Neapole a poté Říma. Cavour ve snaze udržet si svoje pozice tentokrát Garibaldiho podpořil: vyhlásil připojení Sicílie k Piemontu. Učinil tak ale váhavě, až poté, co Garibaldi triumfálně vstoupil do Neapole. Po dalším plebiscitu se stalo Království obojí Sicílie součástí Sardinského království. Král Viktor Emanuel II. se pak vydal sám v čele svého vojska do jižní Itálie, aby zasadil Bourbonům poslední úder a převzal kontrolu nad novým územím. Cestou piemontské vojsko se souhlasem Napoleona III. anektovalo území papežského státu Marky a Umbrii a připojilo je k územím Sardinského království.

Dne 4. března 1861 padla pevnost Gaeta, poslední bašta Bourbonů v Neapolsku a celý poloostrov, s výjimkou Benátska a papežských držav, byl sjednocen pod vládou sardinsko-piemontského krále Viktora Emanuela Druhého. Ještě týž den odsouhlasil sardinsko-piemontský parlament jednotu Itálie. Byl svolán celo italský sněm složený ze zástupců všech krajů ovládaných Piemontem, a ten 17. března 1861 oficiálně vyhlásil Italské království v čele s Viktorem Emanuelem Druhým. Hlavním městem nového státu se stal Turín, bývalé centrum sardinsko-piemontského království. Nový stát převzal piemontskou legislativu a centralistický vládní systém prosycený byrokracií.

Nadále však nebyla připojená území Benátek a Říma. Rakousko se nehodlalo vzdát svých italských držav. Francie měla velký zájem na zachování samostatného papežského státu. Jenže Garibaldi se v srpnu 1862 přesunul na Sicílii, shromáždil nový oddíl dobrovolníků a začal realizovat pochod na Řím. Italská vláda proti němu vyslala vojsko. V bitvě u Aspromonte 29. srpna 1862 byli povstalci přemoženi. Nic-

méně tento pokus přiměl italskou vládu jednat s Francií o kompromisu: jeho výsledkem se stala *Zářijová úmluva*, na jejímž základě se Francie zavázala stáhnout do dvou let z Říma své vojsko a Itálie naopak zabezpečit papežovo území před útoky zvenčí. Smlouva obsahovala i odstavec, podle kterého se hlavním městem Itálie stávala Florencie, umístěná blíže středu země.

3 . První vatikánský koncil

V celé Itálii byly uvedeny do praxe proticírkevní reformy s jasným cílem oslabit katolickou církev a její vliv v novém státě. Papež Pius IX. se proti tomuto trendu tvořenému moderními politickými a filozofickými idejemi, které ohrožovaly církev či odporovaly jejímu učení, důrazně postavil. Využil k tomu návrh italského kardinála Vincenza Gioacchino Raffaela Luigi Pecciho [svého pozdějšího nástupce, papeže Lva XIII., (1810-1878-1903)] vydat seznam dobových omylů. Po přípravách byl tento *Sylabus omylů* 8. prosince 1864 společně s encyklikou *Quanta cura* zaslán biskupům mnoha zemí. Z filozofických systémů odsuzoval panteismus, racionalismus či naturalismus. Odmítal též společenská pojetí typu socialismu, komunismu a liberalismu. Dalšími tématy Sylabu byl vztah církve a státu a názory týkající se křesťanské morálky. Vně církve byl *Sylabus omylů* chápán jako odřeknutí se moderní kultury katolickou církví, a byl proto kritizován. Ve Francii bylo jeho publikování dokonce zakázáno. Jinak tomu však bylo, pochopitelně, uvnitř církve. Přispěla k tomu i skutečnost, že dva dny před vydáním *Sylabu* papež Pius IX. v Římě důvěrně sdělil dvaceti jednomu kardinálovi svůj plán pomoci od velkých nesnází církve mimořádným způsobem, prostřednictvím koncilu, a požádal je o posouzení tohoto svého záměru. Většina z nich papežův nápad podpořila. Věřila, že nový koncil udělá to, co neudělal v minulosti koncil tridentský – výslovně zamítne bludy reformátorů, kteří popírají hierarchicky vybudovanou katolickou církev a její neomylnou učitelskou autoritu - a tím zamezí nejistotě panující uvnitř církve. Navíc ekumenický koncil se v té době nekonal již tři století, což byla nejdelší mezera v historii církve.

Další krok směrem ke koncilu podnikl papež v dubnu 1865 tím, že požádal o vyjádření biskupy z mnoha evropských států. I oni myšlenku koncilu schválili a podpořili, a to s odvoláním na stávající dobu duchovního zmatku, která podle nich potřebuje jasné potvrzení křesťanských principů a autority církve.

Svolávací bulu *Aeterni patris*, která zahájení koncilu určovala, však papež vydal teprve 29. června 1868. Koncil byl zahájen o rok a půl později, 8. prosince

1869. Místem jednání se stal chrám sv. Petra a Pavla v Římě. Podle místa konání obdržel koncil označení „vatikánský“ (později s určením *první*). Předchozí koncily probíhaly v Římě v Lateránské bazilice a připojeném paláci. Na rozdíl od tridentského koncilu nebyli pozváni světští panovníci. Ti křesťanští byli pouze vyzváni, aby pomáhali jeho zdárnému průběhu.

Aby se předešlo problémům, které nastaly na koncilu tridentském, kde se stanovení programu a propracování předmětů jednání nechávalo až na koncil samotný, což vedlo k nebezpečným průtahům, udělaly se tyto práce již před zahájením prvního vatikánského koncilu. Přípravy na koncil byly celkově velmi pečlivé. Jednací řád byl vydán krátce před jeho zahájením, 27. listopadu 1869. Právo předložit vypracovaná schémata ke koncilnímu projednávání dle něj příslušelo výhradně papeži, který byl hlavou koncilu. Pro valná shromáždění a slavnostní zasedání byl stanoven zasedací pořádek. Předem bylo též zřízeno pět komisí, které měly vypracovat dogmatické předlohy. Jednalo se o komisi víry, pro církevní disciplínu, pro řehole, komisi pro východní církve a misie a konečně církevně politickou komisi. Každá měla kolem dvaceti členů. Kromě toho byly jmenovány čtyři stále deputace, každá o dvaceti čtyřech členech, které sloužily k formulování budoucích koncilních dekretů shrnujících výsledky koncilních jednání. Koncilu se zúčastnilo 774 biskupů z celkového počtu 1.050. Jednalo se o největší počet v historii. Biskupové přišli ze všech pěti obydlých světadílů. Pouze Rusko odepřelo svým katolickým biskupům výjezd.

Od 10. prosince 1869 se začalo projednávat první schéma „*O katolické víře*“. Bezprostředně navazovalo na *Sylabus omylů*. Kterýkoli biskup se na koncilu mohl svobodně kriticky vyjádřit k jakémukoliv návrhu. Papež do jednání nezasahoval. A tak se stalo, že původní znění schématu bylo po ostré kritice [např. od kardinála Josefa Otmara Rauschera (1797-1875) z Vídně] odmítnuto a vráceno k přepracování. To se stalo během ledna a února 1870, a tak začátkem března 1870 mohlo být znovu předloženo koncilu. Ten jej pak jako první dekret o víře *Dei Filius* schválil 24. dubna 1870 velkou většinou hlasů.

Ačkoliv se začala již jednání o církevní disciplíně, která však byla díky velmi rozmanitým zkušenostem biskupů z celého světa prakticky všechna dána k novému zpracování, stále více se do popředí drala otázka papežské neomylnosti. Významnou skupinou byli v tomto směru ultramontanisté, kteří v neomylném papežství spatřovali záruku mravnosti a řádu, a proto žádali dogmatické vyhlášení koncilu k této

záležitosti. Zejména když papež mluví „ex cathedra“ o otázkách víry a mravů. Na druhé straně stáli odpůrci této myšlenky či osoby, které sice s neomylností papeže souhlasily, ovšem vzhledem k obavám z reakcí doporučovaly koncilu tuto otázku neprojednávat. Objevily se i extrémní názory stavějící jako neomylné všechny výroky, které kdy papež prohlásí nebo napíše.

Otázka neomylnosti papeže se velmi vášnivě probírala již před koncilem. V mnoha zemích se v té době proti vyhlášení neomylnosti objevil velký odpor i v nejvyšších politických kruzích. Z toho důvodu mnozí biskupové žádali papeže, aby otázku neomylnosti na koncilu projednávat nenechal a vyčkal na vhodnější dobu. Pius IX. jim vyhověl a otázku z jednání koncilu stáhl. Jenomže to se nelíbilo jiným, kteří patřili k zastáncům neomylnosti. Např. tzv. infalibilistům, v jejichž čele stál Henry Edward kardinál Manninge (1808-1892). Těm se po delším úsilí podařilo otázku neomylnosti na koncil vrátit. Otázka neomylnosti byla pak znovu projednávána v rámci schématu „*O církvi Kristově*“ v květnu a červnu 1870. V závěrečném hlasování 18. července 1870 byla výsledná konstituce *Pastor aeternus*, která nauku o primátu a neomylnosti obsahovala, schválena 533 hlasy ku dvěma. Před hlasováním odjelo z Říma s papežovým dovolením padesáti pěti biskupů, kteří se závěrem nesouhlasili, ale nechtěli překážet jednání koncilu. Na stejném zasedání se odsouhlasilo odročení koncilu, který se však již nikdy znovu nesešel. Po vypuknutí prusko-francouzské války 21. července 1870 se francouzská posádka chránící papežský stát stáhla do Francie a brzy poté byl Řím obsazen piemontsko-sardinským vojskem. To ve svém důsledku znamenalo nejen praktické ukončení koncilu (formálně byl ukončen až roku 1960), ale též zánik papežského státu.

Koncilní učení bylo vyjádřeno ve dvou dokumentech, které koncil před přerušením schválil. Prvním byla dogmatická konstituce o katolické víře *Dei Filius*, druhým dogmatická konstituce o Kristově církvi *Pastor aeternus*. *Dei Filius* se zabývá vztahem rozumu k víře a náboženství. Byl rozdělen do čtyř kapitol, které pojednávají o jsovcu a poznání osobního Boha, o nutnosti božského zjevení, o podstatě víry a o poměru víry a vědě. Koncil se v tomto případě snažil najít cestu mezi absolutizací rozumu racionalismem a absolutizací víry fideismem. Dokument na jedné straně říká, že existují pravdy rozumu dostupné (hlavně samotné poznání existence Boží), na jiné pravdy však (např. trojjedinost Boží) již samotný rozum nestačí, ale k jejich poznání je třeba i nadpřirozeného světla víry – zjevení. Toto zjevení je však rozumu potvrzeno jako pravdivé skrze zázraky. Rozumu se tak

ukládá, aby zkoumal fakt božského zjevení, ujistil se, že Bůh mluvil, a vírou přilnul k tomu, co Bůh řekl.

Poznatelnost Boha světlem přirozeného rozumu je v dokumentu definována jako dogma, čili z hlediska katolické církve nezměnitelná pravda víry. Doslova se v dokumentu píše: *Jestliže někdo říká, že jeden a pravý Bůh, náš Stvořitel a Pán, nemůže být s jistotou poznán přirozeným světlem lidského rozumu skrze to, co bylo učiněno: anathema sit.* Absolutizaci rozumu pak zavrhuje další anathema: Jestliže někdo řekne, že v božském zjevení nejsou obsažena žádná pravá tajemství ve vlastním smyslu, nýbrž že veškerá dogmata víry mohou být pochopena a dokázána z přirozených principů prostřednictvím řádně poučeného rozumu: anathema sit.

Konstituce *Pastor aeternus* se zabývá papežským primátem a též papežskou neomylností. V první kapitole pojednává konstituce o Petrově primátu v církvi. Toto prvenství se netýká jen cti, ale i jurisdikce. Ve druhé kapitole se říká, že tento primát přetrvává v papeži a jeho nástupcích. Následuje anathema nad těmi, kteří by tomu odporovali. Ve třetí kapitole je obsažen kánon nauku o podstatě primátu shrnující: jestliže tedy někdo říká, že římský velekněz má povinnost pouze dohlížet a řídit, ale nemá plnou a nejvyšší jurisdikční moc v celé církvi, nejen v záležitostech, které se týkají víry a mravů, ale i v těch, které se týkají disciplíny a správy církve rozšířené po celém světě nebo, že má pouze větší podíl, nikoli však naprostou plnost této nejvyšší moci; nebo že jeho moc není řádná a bezprostřední, ať už ve všech nebo v jednotlivých církvích nebo u všech i jednotlivých pastýřů a věřících: anathema sit.

Tato formulace odsuzuje různé nauky, které by chtěly moc papeže omezovat ve prospěch ostatních biskupů. Samotné spojení „papežská neomylnost“ či „neomylnost papeže“, jak se často o této otázce mluví, se v textech koncilu vůbec nevyskytuje. Neomylnost papeži dle učení nenáleží jako nějaká jeho vlastnost, nýbrž jedná se o neomylnost církve, která se za zvláštních podmínek uplatňuje v osobě papeže. Podmínkou je, aby papež mluvil „ex cathedra“, což znamená, že:

- musí mluvit jako pastýř a učitel všech křesťanů, nikoliv pouze jako soukromá osoba či biskup své diecéze,
- nauka se musí týkat víry a mravů,
- musí mluvit ze své nejvyšší apoštolské autority, tzn. mít úmysl s konečnou platností nauku vyhlásit,
- nauka musí být závazná pro všechny věřící. Tento úmysl musí být zřejmý z formulace či okolností.

K dogmatům primátu a neomylnosti nakonec všichni biskupové vyjádřili svůj souhlas. Proti rozhodnutí koncilu se však vzepřeli někteří němečtí teologové. Poté, co nezareagovali na výzvu biskupů, aby se podřídili dogmatu, byli exkomunikováni. Založili tedy vlastní církve – starokatolickou. Navzdory počátečním nadějím se počet stoupců starokatolické církve z původních desetitisíců, nerozrostl, naopak časem klesal. V Německu byli starokatolíci dokonce podporováni samotným ministerským předsedou Bismarckem, pro něhož představovalo starokatolictví prostředek k uskutečnění vize národní německé církve nezávislé na Římu. Z toho důvodu byly v rámci tzv. kulturního boje (Kultur Kampf) činěny kroky na německém území proti římskokatolické církvi. Byli vyhnáni jezuité a postupně zrušeny všechny kláštery a řádové instituce s výjimkou těch, co se staraly o nemocné. Katolické stavby byly dány k dispozici starokatolické církvi, římskokatolické církvi byla zrušena státní finanční podpora. Situace se vyřešila až poté, co katolická strana Centrum získala ve volbách v letech 1873–1874 velké množství hlasů. Bismarck byl postupně donucen zákony o kulturním boji odvolat. Ačkoliv byla v Německu situace nejvypjatější, podobné reakce se vyskytovaly i ve Francii, Španělsku, Portugalsku či Rakousku.

Ačkoliv církevní stát zanikl, díky Prvnímu vatikánskému koncilu prestiž papeže uvnitř církve rostla na úroveň, která neměla v historii obdoby. To se projevilo i ve vztazích s vnějším světem vzrůstajícím počtem diplomatických zastoupení různých zemí u Svatého stolce.

Předčasné ukončení koncilu zapříčinilo, že mnoho připravovaných otázek nemohlo být projednáno. Koncil se tak stal důležitým pro svá dogmatická prohlášení. Nicméně již předem vypracované materiály byly použity později např. při tvorbě nového církevního zákoníku. Rozsáhlejší změny ve struktuře církve tak přišly až s druhým vatikánským koncilem.

4. Završení italského sjednocování

Roku 1866 dosáhli Italové dalšího významného cíle ve svých sjednocovacích snahách: k Itálii bylo připojeno Benátsko. V právě probíhající prusko-rakouské válce se Itálie postavila na stranu Pruska a i přes vojenské neúspěchy - potupnou porážku od Rakušanů na souši u Custozy a na moři u Lissy - dokázala následným diplomatickým jednáním získat nové území. A to především díky tomu, že její spojenec Prusko porazilo Rakousko u Sadové.

Proticírkevní reformy měly po celé zemi velký ohlas. Zvedla se velká proticírkevní vlna, ke které svým odmítavým postojem ke vzniku Italského království přispěl i sám papež. Jejím důsledkem byl další Garibaldiho pokus o dobytí Říma. V říjnu 1867 Garibaldi shromáždil sbor dobrovolníků a s tichou podporou krále a vlády se vydal na Řím. Tentokrát od severu. Spoléhal se, že ve městě vypukne revoluce, která mu umožní snadno porazit papežovy muže. Jeho plány však narazily na odpor Paříže, která v souladu se zářijovou úmluvou vyslala své jednotky zpět do Říma. V bitvě u Montany 3. listopadu 1867 byli garibaldovci francouzským vojskem poraženi. Itálie se tím dostala do těžké situace. Na druhé straně ponoukalo proticírkevní mínění lid do dalšího konfliktu s papežem. Řešením se ukázala prusko-francouzská válka. Dne 20. září 1870 došlo k bitvě u Sedanu, při níž byla Francie poražena. Po pádu Napoleona III. Řím ztratil tuto významnou oporu a Italům se otevřela cesta do Říma. O pouhé dva týdny později vstoupily italské jednotky bez odporu Francouzů do Říma. Území papežského státu bylo začleněno do Italského království a sjednocení země tím bylo dokončeno. Papež ztratil územní suverenitu. Dlouho proto odmítal vzniklý stát uznat. Napětí mezi Svatou stolicí a Itálií bylo urovnáno až roku 1929 podpisem Lateránských dohod, jimiž byla uznána papežova vláda nad územím Vatikánu, a papež naopak označil římskou otázku za uzavřenou.

Sjednocená Itálie vděčí za svůj vznik šťastné shodě náhod, výhodné mezinárodní diplomatické situaci, obrovským schopnostem Cavoura, jenž z toho dokázal těžit, Garibaldiho šťastné povaze a hrdinství jeho spolubojovníků, dlouholetému působení Mazziniho a jemu podobných, jež lid na jednotu připravilo, a také nekonečné odvaze těch, kteří dovedli Itálii obětovat to nejcennější, svůj život. Tyto události, které byly často protichůdné a neslučitelné, nakonec našli pod Cavourovým vedením společný cíl. Jeho sjednocení „shora“ jistě zamezilo jistým sociálním otřesům, které by vyvolalo Mazziniho demokratické hnutí, pokud by dokázalo získat většinovou podporu obyvatel. A Garibaldiho příznivci byli ještě radikálnější, otevřeně se hlásili k socialismu a internacionalismu. Na jihu se navíc velmi rozšířilo anarchistické hnutí.

Nicméně se sjednocení Itálie potýkalo rovněž s četnými problémy. Ukázaly se zejména obrovské rozdíly mezi rozvinutým severem a zaostalým jihem, patrné dodnes. Jih se stal neustálým ohniskem konfliktů, objevil se problém negramotnosti, jež dosahovala až sedmdesát procent, trvalým problémem byla zaostalost průmyslu i

zemědělství. Nový stát se tím vším musel vyrovnat, aby se mohl brzy začlenit mezi významné evropské státy a vnitřně se stabilizovat.

5. Sjednocení Německa

Po válkách o rakouské dědictví ve čtyřicátých letech 18. století a po Sedmileté válce v letech 1756-1763 se Pruské království zařadilo mezi světové velmoci. Konkurovalo především Rakousku, s nímž ho pojilo spojenectví ve Svaté říši římské národa německého, sdružení vytvořeném v 10. století jako nadnárodní feudální uskupení uznávajících symbolickou svrchovanost římského císaře. Od 16. století byla Svatá říše římská národa německého anachronismem, neboť za reformace získala říšská knížata, hrabata a města faktickou a vestfálským mírem zakončujícím v roce 1648 třicetiletou válku i oficiální územní svrchovanost. Zachována byla pouze císařská hodnost, kterou od roku 1438 pravidelně (poprvé osobou Albrechta II. – 1397-1439) obsazovali Habsburkové, resp. od smrti Karla VII. v roce 1745 dynastie habsbursko-lotrinská. Císařská hodnost umožňovala společnou správu držav zahrnutých do říše a pomáhala k podpoře hegemonního postavení jak na tomto teritoriu, tak v širším měřítku.

Habsburkové se snažili udržet si císařskou korunu i v době, kdy role císařství klesala. Tím, kdo jim tuto snahu minimálně od poloviny 18. století výrazně znesnadňoval, bylo právě Prusko. Samo hledalo cesty, jak získat nejprve v německé oblasti, a poté i v širším okolí dominantní postavení. Zásah Napoleona do německých dějin a především mírové smlouvy s Francií v Basileji, Campoformiu a Lunéville zahájily v devadesátých letech 18. století proces definitivního rozpadu Říše. Přispěla k nim jednání v Rastattu (1797-1799) a Řezně (1801-1803), jejichž završením se stal v březnu 1803 říšský reces. Ten narušoval dosavadní říšskou ústavu tím, že snižoval počet církevních knížat z 81 na tři a říšských měst z 51 na šest.

Skutečnost, že Napoleon přijal v roce 1804 hodnost dědičného císaře Francouzů, posílily v Rakousku tendence vytvořit z rakouských zemí, které doposud spojovala osoba hlavy státu, představitel habsburské dynastie, státoprávní celek. Císař František II. proto přijal v srpnu 1804 kromě titulu voleného římského císaře i nový titul dědičného císaře rakouského. Porušil tím základní klauzuli dosavadní ústavy Svaté říše římské národa německého, podle které nesměli na jejím území působit dva císaři. Ústavu ovšem v té době nedodržovalo ani šestnáct jeho západoněmeckých knížat a hrabat, která 12. července 1806 rozhodla o spojení svých území do Rýnského spolku.

Tento spolek všemožně konkuroval rakouskému císaři a viditelně se snažil získat korunu svatého říše římské pro svého adepta. František II. ve snaze, aby císařskou korunu nezískal někdo jiný, prohlásil 6. srpna 1806 Svatou říši římskou národa německého za zrušenou.

Na uvedených změnách měl nemalý podíl Napoleon, který po vítězných bitvách u Ulmu a Slavkova úspěšně procházel německým územím. Prusko, které se do té doby jej snažilo nedráždit, bylo nuceno s ním vést neúspěšnou válku: u Jeny a Auerstädtu utrpělo v říjnu 1806 drtivou porážku. Napoleon poté vtáhl do Berlína a obsadil značnou část Pruska. Některé jeho části rozdělil mezi sobě věrné německé panovníky, např. saského krále.

Porážka Pruska v sobě skrývala jisté pozitivní rysy: pruský stát vlivem myšlenek probuzeného nacionalismu a francouzské revoluce začal provádět reformy. Podle jejich hlavních aktérů dostaly název Stein-Hardenbergovy (viz výše). Z hlediska politického systému bylo nejdůležitější, že byla dosavadní bez skutečné odpovědnosti existující vláda nahrazena pěti ministerstvy (vnitřní, financí, zahraničí, války a spravedlnosti) v čele se státním kancléřem. Městským zřízením byl v roce 1808 zaveden princip samosprávy na komunální úrovni. V roce 1807 bylo zahájené, ale až v roce 1850 dokončené osvobození rolníků. K hospodářskému vzestupu přispělo v letech 1810-1811 zrušení cechovních pořádků a zavedení živnostenské svobody. Roku v ruce s politickými a hospodářskými reformami šla přestavba vojenství. Provedli ji generálové Gneisenau a Scharnhorst a ministr války Boyen. Na jejím základě vznikla vedle stálého vojska rezervní armáda – domobrana - budovaná na miličním základě. V letech 1813-1814 byla zavedena všeobecná branná povinnost a pro nastoupení důstojnické dráhy byla zrušena šlechtická privilegia.

Vojenské a hospodářské reformy se nejprve pozitivně projevíly na pruské účasti v protinapoleonských akcích v letech 1813 a 1814 a poté i v dalším mezinárodním postavení Pruska. Důkazem byla rovněž pruská účast na Vídeňském kongresu, kde Prusko získalo severní část Saska, Porýní, Vestfálsko, Pomořany, Gdaňsk, Toruň a Poznaň. Pro další postavení Pruska bylo podstatné, že Vídeňský kongres zahrnul do svých Finálních akt spolková akta Německého spolku, jakési moderní náhrady Svatého říše římské národa německého. Německý spolek byl volným svazkem třiceti pěti států a čtyř svobodných měst. Předsednictví patřilo Rakousku, ale bez pruského souhlasu nebylo možné nic podstatného schválit.

Po celou první polovinu 19. století platilo, že závažné věci projednávalo Rakousko nejprve s Pruskem, a teprve po jeho souhlasu jej předkládalo ostatním zemím. Jediným spolkovým orgánem bylo Spolkové shromáždění zplnomocněných vyslanců členských zemí, jemuž se později začalo říkat Spolkový sněm. Fungovalo ve Frankfurtu nad Mohanem jako stálý sjezd delegátů.

Již několik let po vzniku Německého spolku se v něm projevil vážné rozpory. Např. od roku 1818 se v jednotlivých státech objevily snahy usnadnit obchodní výměnu zrušením vnitřních cel. Důsledkem toho Prusko vytvořilo jednotný celní prostor a v roce 1828 založilo na severoněmeckém území společně s Hesenskem-Darmstadtem celní spolek. Ve stejné době dojednaly na jihu celní dohodu i Bavorsko s Württemberskem a Hanoversko, Kurhessensko, Sasko a durynské státy vytvořily Středoněmecký obchodní spolek. K 1. lednu 1834 vznikl z pruské iniciativy Německý celní spolek, k němuž v průběhu dvaceti let přistoupily téměř všechny německé státy kromě Rakouska. Začal se tak rýsovat obraz německé říše v maloněmecké variantě, tzn. bez rakouské účasti.

K dalšímu zvýraznění maloněmeckého řešení sjednocení došlo v letech 1848-1849. Dne 18. května 1848 se sešel ve frankfurtském kostele svatého Pavla první celoněmecký parlament. Dne 28. března 1849 vydalo Národní shromáždění říšskou ústavu. Poprvé v německých dějinách v ní byla formulována práva občana tak, jak byla koncipována v americkém prohlášení nezávislosti z roku 1776 a v deklaraci lidských práv francouzské revoluce z roku 1789: osobní svoboda, svoboda myšlení, svoboda víry a svědomí, svoboda shromažďování a spolčování, rovnost všech Němců před zákonem, svoboda stěhování v rámci říšského území, svoboda vykonávat zvolené povolání, nedotknutelnost majetku. Ústava rušila trest smrti a všechna stavovská privilegia.

Zmíněná ústava se rovněž vyjadřovala ke státoprávní otázce. V rámci maloněmeckého řešení. Podle zásady o dělbě mocí měla vládní moc, tedy exekutiva, spočívat v rukou „císaře všech Němců" a v rukou ministrů, které měl císař jmenovat. O legislativě měl rozhodovat Říšský sněm, který měly tvořit dvě komory - komora lidu a komora států. Komora lidu měla být volena podle všeobecného a rovného volebního práva platného pro všechny muže. Komoru států měly z poloviny obesílat vlády a z poloviny zemské sněmy jednotlivých států. S tímto návrhem ústavy souhlasilo dvacet osm států, tedy drtivá většina z těch, které byly na sněmu zastoupeny. Souhlasily rovněž s tím, aby koruna „císaře všech Němců" byla nabídnuta pruskému králi Friedrichu Vilémovi Čtvrtému. Ten však s ohledem na rakouský nesouhlas odmítl a

přivedl tím první pokus o vybudování nového, sjednoceného Německa k nezdařenému konci. Nikdo jiný, než pruský král, totiž nemohl rakouskému císaři čelit.

Odmítnutí císařské koruny Friedrichem Vilémem IV. využil rakouský císař k pokusu oživit velkoněmecké řešení, tj. včlenit do nově budované německé říše Rakousko. Rakouský premiér a ministr zahraničí kníže Felix von Schwarzenberg (1800-1852) předložil jménem císaře v roce 1849 návrh na vytvoření velkoněmeckého Obchodního a celního spolku. Jednání o něm ale skončila neúspěchem. Diskuse o vytvoření německých hospodářských a politických sdružení však pokračovala.

V roce 1850 při jednáních v Olomouci souhlasil pruský král s obnovením Německého spolku a smířil se i s tím, že si Rakousko podrží jeho předsednictví. V Prusku ovšem byla tato úmluva považována za těžkou diplomatickou porážku. Zejména němečtí liberálové ji ostře odsuzovali. Trnem v oku jim byla zvláště snaha Rakouska prosadit projekt velké středoevropské říše pod rakouskou patronací. V lednu roku 1851 při jednání v Drážďanech dali najevo, že s velkoněmeckým (velko rakouským) řešením nesouhlasí, a odvolali se na názor ruského cara, který prostřednictvím svých diplomatů naznačil, že rakouský projekt nepodporuje. Na jaře roku 1851 se dokonce zdálo, že kvůli projektu středoevropské říše hrozí Rakousku diplomatická izolace. Z ní mu však pomohli ti, kteří byli jeho největšími soky - Prusové. Pruský ministr zahraničí Otto Theodor von Manteuffel (1805-1882) nabídl Schwarzenbergovi vojenské spojenectví s platností na tři roky. Prusko by jím garantovalo územní stav rakouské říše a z hlediska státoprávního by se v německé oblasti vrátil stav do podoby roku 1815. V květnu roku 1851 Rakousko na pruský návrh přistoupilo.

Pruská nabídka byla ovšem jen snahou o odvedení pozornosti od vlastních záměrů. Ve vhodné chvíli měl být defenzivní boj proti rakouským snahám získat faktický primát v Německém spolku přeměněn v ofenzivní. K tomu však došlo až téměř o deset let později, kdy se pro pruské cíle zlepšily vnější okolnosti. Události roku 1859 dotýkající se rakouských pozic v Itálii umožnily, aby se Prusko zaktivovalo. Ostatně rakouský ústup v italské oblasti signalizoval, že rakouský mnohonárodnostní stát brzy ztratí pozice i oporu. Prusko se rozhodlo toho využít k prosazení své varianty závěrečného řešení německé otázky.

V roce 1861 se dosavadní regent pruského trůnu Vilém z rodu Hohenzollernů nechal korunovat králem (1797-1888). Dne 23. září 1862 jmenoval kancléřem a ministrem zahraničí Otto von Bismarcka (1815-1898). Ten v letech 1851-1859

zastupoval Prusko u Spolkového sněmu ve Frankfurtu nad Mohanem a v letech 1859-1862 působil jako pruský vyslanec v Petrohradu. Jako hlavní úkol si od začátku vytyčil zrovnoprávnění Pruska. Rakousko chápal jako největšího konkurenta tohoto úsilí, a proto rozhodně odmítal nárok Rakouska na vedoucí roli ve Spolku. Rakouskému vyslanci hraběti Aloisi Károlyimu (1825-1889) dva měsíce po svém nástupu navrhl, aby se Rakousko soustředilo na vnitropolitické problémy, vyklidilo německý prostor a s pruskou podporou si upevnilo vliv jak v Itálii, tak na Balkáně. Bylo to první důrazné varování, že půjde důsledně za svým cílem vyřadit Rakousko z pozice uchazeče o vedoucí pozici v německém prostředí. To se mu podařilo již roku 1866 v krátkém vojenském tažení zakončeném bitvou u Hradce Králové. Vítězství mu umožnilo, aby se v přípravě budoucí Německé říše a její ústavy věnoval výhradně prostřednictvím Severoněmeckého spolku. Dříve však, než se mu podařilo sestavit tento celek, rozehrál v roce 1864 hru, kterou později prohlásil za svůj největší diplomatický výkon. Týkala se oblasti z hlediska zájmů německého sjednocení zdánlivě druhořadé - Dánska. Smrt dánského krále Frederika VII. (1808-1848-1863) 15. listopadu 1863, nástup nové větve oldenburského rodu (glückburské větve) a především přijetí centralistické ústavy pro celé Dánské království včetně polabských vévodství, vedlo k oživení otázky, kam mají náležet dvě největší polabská vévodství Šlesvicko a Holštýnsko. Šlesvicko-holštýnská krize se táhla již několik desetiletí a měla své kořeny v roce 1815, kdy se po Napoleonově porážce sešel Vídeňský kongres.

Prusko prostřednictvím Německého spolku trvalo na dodržování londýnského protokolu z roku 1852, podle něhož mělo být šlesvicko-holštýnského vévodství oficiálně samostatné. Ve skutečnosti si představovalo jeho patronaci Německým spolkem. Rakousko se v této fázi nepostavilo proti Prusku. Naopak, rozhodlo se podpořit pruské aspirace. Vidělo v tom prostředek, jak se opět zapojit do otázek týkajících se německého celku a jak omezit právo na absolutní rozhodování Pruska v této oblasti. Prusové ale pochopily rakouskou taktiku, a proto Bismarck při jednání s rakouským císařem Františkem Josefem I. v srpnu 1864 jménem svého krále rakouské straně nabídl vyměnit volnou ruku v polabských vévodstvích za pruskou podporu rakouské politiky v severní Itálii. Vídeň ze strachu před růstem pruské moci odmítla a pokusila se zaktivovat svoji účast ve sporu o Šlesvicko a Holštýnsko tím, že při zasedání sněmu Německého spolku iniciovala několik proti dánských rezolucí. Konečné rozhodnutí tohoto sporu ale přece jen mělo připadnout Prusku, které jménem ostatních spolkových zemí vyhlásilo spolkovou exekuci vůči Dánsku. Nutno podotknout, že ostatní německé

země dávaly Rakousku a Prusku střídavě zapravdu a jen zřídka se stavěly proti jejich návrhům. O tom, že Prusko a Rakousko jsou v Německém spolku rozhodujícími státy, nebylo pochyb.

Dánsko vědělo, že není schopno Prusku čelit. Doufalo jen, že Rakousko nepodpoří pruskou aktivitu a že se mu podaří vnést mezi tyto dva německé státy ještě větší rozkol. Vždyť ještě v srpnu 1864 na zasedání Korunní rady prohlásil Vilém I., že raději povede válku proti Rakousku, než aby mu ustoupil. Dánsko ale nepočítalo s tím, že Prusko vyčká s ozbrojeným konfliktem proti Rakousku až do doby, než se vyřeší dánský problém, neboť svoji roli v dané situaci sehrává postoj ostatních evropských velmocí, které si Bismarck musí nejprve získat. Proto Dánsko i přes hrozbu války s podstatně silnějším soupeřem odmítlo řídit se závazkem z roku 1852.

Dne 16. ledna 1864 bylo dánské vládě předáno společné rakousko-pruské ultimátum, které předpokládalo obsazení Šlesvicka do té doby, než Dánové splní své závazky. Den nato, 17. ledna byla podepsána dohoda o rakousko-pruském spojení. O několik dní později vstoupila rakouská a pruská armáda do vévodství. Spojenství Rakouska a Pruska mělo jepičí život. Bismarck i přes společný vojenský postup využíval značné hospodářské potíže Rakouska stejně jako jeho zatížení národnostními problémy.

Rakouský císař František Josef I. se znovu pokusil o kompromis. Sjednal ho v Gasteinu 14. srpna 1865. Prusko jím získalo Šlesvicko a odkoupilo do rakouského císaře práva na Lauenburg. Zato Holštýnsko připadlo Rakousku. Pruské aspirace na dominantní postavení v německé oblasti však rostly, a tak nakonec nezbylo jiné řešení než ozbrojená konfrontace. Tu si Bismarck pečlivě diplomaticky připravil. Dne 8. dubna 1866 uzavřel tajné prusko-italské spojení, které zavazovalo Itálii vstoupit do války proti Rakousku, pokud do tří měsíců vypukne rakousko-pruské nepřátelství. Jednal dokonce i s Francií, tam se ale jen ujistil, že francouzsko-rakouské spojení není aktuální. Obdobně se Bismarck přesvědčil, že Rusko a Velká Británie nebudou riskovat zásah do německých záležitostí.

Od ledna 1866 Bismarck Rakousko provokoval a využíváním nepokojů v Holštýnsku vrážel klín mezi Vídeň a středně velké německé státy. František Josef I. se v květnu 1866 pokusil na obranu svého postavení v severoněmecké oblasti svolat mezinárodní konferenci. Poté, 1. června 1866 předložil v rozporu s dohodami s Pruskem šlesvicko-holštýnskou otázku Spolkového sněmu. Prusko formálně protestovalo. Oznámilo, že se nadále necítí být smluvně spojeno s Rakouskem a

vojensky vstoupilo do Holštýnska, které jeho jednotky obsadily. Dne 10. června předložil pruský zástupce Spolkovému sněmu návrh správních změn v Německém spolku. Rakousko druhý den na to reagovalo návrhem mobilizace spolkového vojska na exekuci proti Prusku. Dne 14. června byl rakouský návrh přijat a týž den Prusko z Německého spolku vystoupilo.

Očekávaná válka proti Prusku vypukla 16. června 1866. Rakousko ale na ni nebylo vojensky připraveno. A tak již po čtrnácti dnech, 3. července 1866, utrpěli Rakušané u Hradce Králové, v nejkrvavější a největší bitvě od Waterloo, zdrcující porážku. Armády ostatních německých států pak již kladly pruské armádě zanedbatelný odpor. Přesto, nebo snad právě proto pruská generalita požadovala pokračování v tažení, a to až do okamžiku, kdy bude pruským vojskem obsazena Vídeň. Rozhodnutí mělo padnout na mikulovském zámku, kde se pruský král a Bismarck při polním tažení ubytovali. Bismarck varoval Viléma před prodlužováním války, neboť se obával francouzského zásahu. Soudil, že není vhodné pokořovat Rakousko potupným mírem, ale že stačí vytlačení Rakouska z německého prostoru. Po diskusích nakonec král i generálové s Bismarckem souhlasili. Dne 26. července byly v Mikulově dojednány předběžné mírové podmínky, které potvrdil podpis mírové smlouvy v Praze 23. srpna 1866. Na základě mírové smlouvy byl zrušen Německý spolek a rakouská mocenská role na území, které Německý spolek zahrnoval. Prusko anektovalo Šlesvik, Holštýnsko, Hannoversko, Nasavsko, Frankfurt nad Mohanem a velkou část Hessenska-Kassel. Z dvaceti dvou ještě samostatných malých a středně velkých německých států vznikl Severoněmecký spolek, jehož prezidentem se stal pruský král a kancléřem pruský kancléř Otto von Bismarck. Založením Severoněmeckého spolku dosáhl Bismarck sjednocení části Německa severně od Mohanu. Tento akt byl ale jen mezistupněm na cestě k jeho sjednocení celého Německa.

Rakousko bylo nejen vytlačeno z německého prostoru, ale i mocensky izolováno. Aby se v této vážné situaci nezhorsily podmínky vnitřními komplikacemi, rozhodl se František Josef souhlasit s požadavky Maďarů a pacifikovat tím i přání ostatních národů. Z podunajské monarchie byl v roce 1867 vytvořen dualistický stát Rakousko-Uhersko. Předseda vlády Friedrich Ferdinand Beust (1809-1886) se stal říšským kancléřem, čímž se dostal na stejnou úroveň s kancléřem Severoněmeckého spolku, tedy Bismarckem. Jeho protivníci toto povýšení ironicky klasifikovali jako jediné proti pruské opatření za dobu jeho působení v úřadě. Beust sice v zájmu posílení mezinárodního postavení Rakouska-Uherska jednal s Francií, v srpnu 1867 se

František Josef I. setkal v Salzburku s Napoleonem III., ale vnitropolitická situace neumožňovala Rakušanům vést důraznější zahraniční politiku a už vůbec ne osnovat plány, které by oslabovaly pruské postavení. Pod tímto vlivem se mohlo zdát, že se francouzsko-pruské vztahy stanou víceméně přátelskými. Ostatně ještě v roce 1867 - poprvé od roku 1815 - dokonce Vilém I. navštívil Paříž. Ve skutečnosti ale vztahy mezi Francií a Pruskem, resp. Severoněmeckým spolkem byly i nadále napjaté. Francie se pokoušela uzavřít spojení s Rakouskem-Uherskem a Itálií, a tak Prusko obklíčit a izolovat. Situace se ještě zhoršila, když v roce 1869 a opětovně roku 1870 byla katolické linii rodu Hohenzollernů nabídnuta španělská královská koruna. Dne 13. července 1870 při rozhovoru s ruským kancléřem a ministrem zahraničí Alexandrem Gorčakovem Bismarck prohlásil, že je proti jeho náboženským principům usilovat o válku. Týž den se však sešel francouzský vyslanec v Prusku Vincent Benedetti (1817-1900) s pruským králem Vilémem I. v Bad Ems a požádal ho o oficiální záruku, že žádný hohenzollernský princ ani v budoucnu nepřijme španělskou korunu. Král se dvorně, ale rozhodně odmítl vyjádřit. Benedetti dostal od Napoleona III. instrukce, podle nichž francouzská vláda trvala na garanci. Benedettiho druhý pokus jednat o věci s pruským králem přiměl Viléma I. telegraficky informovat Bismarcka o celé záležitosti. Současně s touto informací dostal Bismarck pokyn, aby, pokud to uzná za vhodné, telegram zveřejnil. Bismarck tak neprodleně učinil, ale až poté, co tuto tzv. „emžskou“ depeši redakčně zkrátil (ale nezfalšoval, jak tvrdili někteří historici). Celá záležitost vypadala v novinách dramatičtěji, než se ve skutečnosti odehrála. V Paříži z toho ztratili extrémisté hlavu a volali po rázné odpovědi. Napoleon III. rezignovaně souhlasil s vyhlášením války.

Dne 19. července roku 1870 vyhlásila Francie Prusku válku. Francouzská diplomacie mylně spoléhala na pomoc jihoněmeckých států. Zřejmě nevěděla, že jsou spojeneckými smlouvami s Pruskem z roku 1866 vázány bojovat po boku pruských jednotek posílených o kontingenty států Severoněmeckého spolku. Ve všech německých státech navíc více či méně panovala protifrancouzská nálada.

Proti Francouzům se postavilo i další zahraničí. Britská vláda vyhlásila 19. července neutralitu a ruský kancléř a ministr zahraničí Gorčakov navštívil po vyhlášení války Berlín, kde se mu dostalo ujištění, že Prusko nebude stát v cestě revizi podmínek pařížského míru z roku 1856. Ruský kancléř za to ujistil Bismarcka, že podnikne kroky, aby zabránil Vídní v případném vstupu do války. Dne 23. července Rusko oficiálně deklarovalo neutrální postoj. Stejný krok učinilo 10. září Rakousko-Uhersko. Francii

zbývala jen pomoc Itálie, ale i pokus o její získání ztroskotal. Francie zůstala v roce 1870 v izolaci.

Pruské, resp. německé armády vítězně postupovaly francouzským územím. Prvního září zvítězily v bitvě u Sedanu a 2. září se Napoleon III. s osmdesátitisícovou armádou vzdal. Telegrafoval tehdy do Paříže, že jeho armáda je poražena a zajata. Telegram vyvolal ve Francii vlnu nespokojenosti. Hovořilo se o zbabělosti a zrádčovství. Paříž 4. září povstala. Císařovna Evženie (1826-1920), která se v ní jako jediný člen francouzské císařské rodiny nacházela, prchla do Velké Británie. Poslanci francouzského konventu vyhlásili republiku a jmenovali vládu národní obrany. Byli přesvědčeni, že kolektivní obrana Francii pomůže. Bismarck ale nebyl ochoten se před něčím podobným zastavit. Usiloval o anexi Alsaska a Lotrinska, což nová francouzská vláda v září kategoricky odmítla. Věřila, že se jí podaří získat proti pruským požadavkům v zahraničí oporu. Vyslala proto svého legendárního politika, historika Adolpha Thierse na diplomatickou misi po Evropě. Opakovala se však situace z několika předchozích měsíců. Britská vláda odmítla nový francouzský režim uznat, před nadcházejícími volbami nechtěla dráždit vlastní společnost. Rusové mu pouze slíbili, že se car pokusí diplomaticky působit na Berlín, aby svoje mocenské ambice ztlumil. Ve Vídni narazil Thiers celkem podle očekávání na rezervovaný odstup, zatímco Itálie, využívající francouzského mocenského pádu, obsadila 20. září Řím. Pouze Garibaldi s několika dobrovolníky odešel do Francie, kde chtěl pomoci povstalcům a splatit tím dluh z roku 1859. Všechna jednání však probíhala příliš dlouho a Francie mezitím utrpěla další porážky. Dvacátého sedmého října se v Metách vzdala poslední bojeschopná část francouzské armády. Bismarck měl vítězství na dosah ruky. Přerušil proto všechna jednání s císařskou stranou a předložil kapitulaci podmínky. Rusko využilo situace a 29. října oznámilo, že nadále nebude plnit usnesení pařížského míru o neutralizaci Černého moře. Velká Británie i Rakousko-Uhersko apatické k pruskému útoku na Francii se tím cítily ve svých plánech ohroženy a ostře proti tomu protestovaly. Bismarck hrající roli arbitra mezinárodní situace navrhl svolat k této otázce konferenci do Londýna. Kuriózně se tam neměly projednávat francouzsko-německé vztahy, ale rusko-britské, resp. rusko-rakousko-uherské dotýkající se především sfér vlivu na balkánském poloostrově a na Černém moři.

Mezi tím, co se připravovala mezinárodní konference, Bismarck intenzívně osnoval plán na sjednocení německých států. Věděl, že Rakousko-Uhersko je nejen

oslabeno, ale hlavně zaměstnáno zmíněnými mezinárodními problémy a že tím pádem nebude schopno pruské aktivitě konkurovat.

Prvním krokem k vlastnímu sjednocení byla pro Bismarcka realizace záměru upevnit politický systém, který fungoval ve stávajícím Severoněmeckém spolku, zvýraznit v něm pruskou vedoucí úlohu a přimět jihoněmecké státy k integraci. Zahájil proto s jihoněmeckými státy jednání o vyhlášení Německého císařství. V listopadu roku 1870 je dovedl do takového konce, že 3. prosince roku 1870 mohl prostřednictvím bavorské-ho krále Ludvíka II. (1845-1864-1886) zinscenovat formální akt nabídky pruskému králi Vilému I. německého císařského titulu.

Severoněmecký říšský sněm chtěl vyhlásit císařství jménem německého národa, ale jeho zástupci byli Vilémem I. odmítnuti, neboť pruský král trval na tom, že přijme titul pouze od sdružení německých panovníků. Bismarck diplomaticky připravil i tento krok. Současně paralyzoval největšího konkurenta Rakousko-Uhersko do té míry, že i ono se stanovenými podmínkami vyjádřilo alespoň formální souhlas. Pro vznik německého císařství jako sjednoceného německého státu získal rovněž Rusko, které za to ubezpečil spojenectvím a pomocí na nadcházející londýnské konferenci. Obdobné sliby dal i Velké Británii, která jím byla ujištěna, že Prusko ji nebude v ničem omezovat, že ji bude respektovat jako velmoc; jako důkaz, že bere vážně její připomínky, umožnil francouzské delegaci zúčastnit se londýnské konference. Přesto byla v prosinci roku 1870 Paříž Pruskem vojensky zcela obklíčena a čtyři dny před koncem roku bylo zahájeno její bombardování těžkým dělostřelectvem. V lednu 1871 byly poraženy zbytky francouzské armády. Francouzská vláda národní obrany byla kvůli revoluci v Paříži nucena uzavřít 28. ledna příměří. Paříž kapitulovala a počátkem února proběhly volby, na jejichž základě mělo vzniknout národní shromáždění a legální vláda s mandátem jednat o míru. Nové národní shromáždění se sešlo v Bordeaux a jmenovalo Thierse premiérem republiky. Thiers přistoupil 22. února 1871 ve Versailles na předběžné mírové podmínky. Alsasko (bez Belfortu) a Lotrinsko s Metami byly odstoupeny Německu, které mělo dostat i pět miliard franků kontribuce (lhůta splatnosti byla tři roky). Stažení německých vojsk bylo podmíněno ratifikací smlouvy a splacením válečné náhrady. Dne 1. března vstoupily německé jednotky do Paříže a po dvou dnech po garanci německých požadavků ji zase vyklidily.

Mezi tím, uprostřed největší válečné vřavy bylo 18. ledna roku 1871 v Zrcadlové síni versailleského zámku slavnostně vyhlášeno Německé císařství. Realitou se tím stala druhá německá říše (1871-1918). Z hlediska státoprávního vznikl konstitučně

federativní spolek německých knížat a svobodných německých měst. Definitivní podobu mu dala ústava, která byla oficiálně vyhlášena 16. dubna 1871. Pouhých sedm z tří set osmdesáti dvou poslanců hlasovalo proti. Svým „ano“ však schválili značně rozporuplný dokument. Byla jím totiž oficiálně potvrzena častá disproporce mezi zákony a jejich naplňováním v říšském smyslu a mezi jejich praxí v jednotlivých státech. Stát byl sjednocen, ale mnohá rozhodnutí, ovlivňující život řadového občana, zůstávala v rukou orgánů jednotlivých zemí, jejichž pravomoc a odpovědnost byla různorodá.

Nicméně podívejme se na ústavu jako státoprávní dokument. Obdobně jako ústava Severoněmeckého spolku, která se stala jejím vzorem, v sobě spojovala monarchistický a zastupitelský princip: v čele státu byl monarcha, tedy císař, který se opíral o jmenovanou spolkovou radu a volený říšský sněm. Ostatně říšská ústava odpovídala až na malé změny, dané ohledy na jihoněmecké státy, zásadám ústavy Severoněmeckého spolku. Je proto třeba podotknout, že ústava Severoněmeckého spolku byla přijata 17. dubna roku 1867 a 1. července t. r. vstoupila v platnost. Samotný severoněmecký spolek vznikl v roce 1866 jako důsledek prusko-rakouské války, kterou bylo Rakousko definitivně zbaveno prioritního postavení mezi německými státy a již definitivně padla varianta řešit německou otázku prostřednictvím tzv. velkoněmecké varianty, tj. včetně Rakouska. Severoněmecký spolek byl tvořen německými státy nacházejícími se na sever od řeky Mohanu. Jeho území se rozkládalo na ploše čtyři sta patnáct tisíc km², žilo v něm třicet miliónů obyvatel. Ani jako formálně rovnocenní partneři do spolku nevstoupili jen ti, kteří stáli ve válce roku 1866 na straně Rakouska. Hannoversko, Kurhesensko, Nasavsko a Frankfurt nad Mohanem ztratily svoji samostatnost, byly přímo anektovány Pruskem. Prusko tím podstatně rozšířilo svoje území, poprvé dalo vzniknout souvislému pruskému pásu mezi řekami Maasou a Memelem.

Německá říše, která vznikla v lednu 1871, byla rovněž deklarována jako federativní spolek monarchií a svobodných měst. Rozkládala se na ploše 540 742 km², a v době založení v ní žilo čtyřicet jedna miliónů obyvatel. Ústavní normy se pozměnily jen nepatrně, s ohledem na některé zvláštnosti těch zemí, které ve srovnání se Severoněmeckým spolkem přibyly.

Stejně jako v Severoněmeckém spolkem si spolkové země podržely politickou svrchovanost, měly vlastní ústavy, zákony, vlády, hlavy státu, parlamenty, některé i diplomatické zastoupení v cizině (Bavorsko až do roku 1918). Společné pro celou říši

byly pouze orgány řídící zahraniční politiku, válečné námořnictvo, pošty, cla, správu Alsaska-Lotrinska a od přelomu 19. a 20. století také kolonie.

Komplikovaná však byla otázka ozbrojených sil. V německé říši vlastně neexistovala jednotná armáda ani společný generální štáb. Říšskou brannou moc tvořily kontingenty čtyř království - Pruska, Bavorska, Saska a Württemberska, velitelský sbor jmenovali příslušní monarchové, jednotky menších německých států podle uzavřených konvencí podléhaly pruskému velení. Bavorská armáda byla podřízena vrchnímu velení jen v případě války.

Ústava německé říše ponechávala značnou pravomoc jednotlivým státům. Přesto v německé říši jednoznačně panovala, stejně jako před tím v Severoněmeckém spolku, hegemonie Pruska. Byla dána již tím, že po vzniku německého císařství, ale před ním byl tento fakt ještě výraznější, žily na území Pruska, jako největšího spolkového státu tři pětiny obyvatel německé říše a že se na jeho území nacházela největší naleziště surovin i průmyslová centra. Bavorsko, druhý největší a nejlidnatější spolkový stát si sice zachovalo různé zvláštnosti. Ale už skutečnost, že bylo čtyřiapůlkrát menší a mělo pětikrát méně obyvatel než Prusko, naznačuje poměr vlivu, jaký mohl mezi ním a Pruskem být. Pruská hegemonie byla patrná již z toho, že pruský král se stal doživotním prezidentem Severoněmeckého spolku, resp. Od ledna 1871 doživotním císařem Německé říše.

V ústavě Severoněmeckého spolku se pravilo, že prezident spolku má po svém boku postavenou Spolkovou radu, která je složena ze zástupců jednotlivých spolkových států. Radě předsedá kancléř, který je jmenovaný prezidentem spolku. Spolková rada plnila úlohu vládního orgánu. Toto vymezení převzal i ústava německé říše. Stejně jako v případě Severoněmeckého spolku nebyla Spolková rada německé říše voleným orgánem, nýbrž „jen“ stálým kongresem zástupců spolkových států. Zástupce delegovaly jednotlivé spolkové vlády. V říšské spolkové radě bylo celkem padesát osm křesel, ze kterých Prusko disponovalo sedmnácti. Z dalších států mělo Bavorsko šest, Sasko a Württembersko po čtyřech, Bádensko a Hesensko po třech, Meklenbursko-Schwerinsko dvě a ostatní státy po jednom. Pruským delegátům bylo zřetelně přiznáno právo veta proti všem návrhům, týkajícím se vojenství, námořnictva, říšských cel a daní. Aby ale i přesto nedocházelo při jednání Spolkové rady k vážným rozepřím, zavedl Bismarck praxi předběžných konzultací návrhů zákonů u spolkových vlád. Tím se role Spolkové rady ještě více zmenšila.

Oč více poklesla role Spolkové rady, o to se více posílilo postavení říšského kancléře. Ten se totiž stal vedle císaře ústřední postavou výkonné moci. V ústavě se přímo hovořilo o tom, že k platnosti nařízení a opatření, která jsou vydávána ve jménu císaře, je nutný spolupodpis říšského kancléře, který tím přebírá odpovědnost. Odpovědnost v parlamentním smyslu však neexistovala, protože kancléře jmenoval i propouštěl císař, a to na základě vlastního výběru, nikoli podle výsledků voleb do říšského sněmu. Ústava pověřovala kancléře předsednictvím ve Spolkové radě. Kancléř rovněž zastupoval Spolkovou radu i jednotlivé spolkové vlády před říšským sněmem.

Říšský sněm představoval dolní komoru parlamentu. Tvořili ho poslanci volení na základě všeobecného volebního práva pro muže na dobu pěti let. Příslušela mu zákonodárná iniciativa a společně se spolkovou radou přijímal říšské zákony. Císař podle vlastního uvážení svolával, zahajoval, odročoval a ukončoval jeho zasedání. Říšský sněm však měl na celoněmeckou politiku omezený vliv. Kancléř totiž nebyl povinen odpovídat na interpelace poslanců a neschválení vládních předloh zákonů nevedlo k demisi kancléře. Prakticky jedinou významnější otázkou, kterou mohl ovlivňovat, byla záležitost rozpočtu.

Sněm pracoval vedle Spolkové rady již v Severoněmeckém spolku. Jeho existence byla zvláště důležitá pro vydávání zákonů. Liberálové, ovlivňující v šedesátých letech 19. století pruskou politiku, prosadili liberální zásady i do voleb říšského sněmu. Sněm byl volený podle všeobecného, rovného a přímého hlasovacího práva. V ústavě Severoněmeckého spolku byl tedy spojen federalistický a liberální princip s monarchistickým.

Instituce Spolkové rady a Říšského sněmu byly zakotveny i do ústavy Německé říše. V náplni jejich činnosti však byl rozdíl. Jestliže byla v Severoněmeckém spolku Spolková rada spíše vládním orgánem, pak podle ústavy Německé říše byla horní komorou parlamentu. Její jednání sice svolával a ukončoval císař (v Severoněmeckém spolku to byl prezident spolku), ale nebyla jeho poradním orgánem, či orgánem majícím naplňovat politiku, nýbrž legislativní institucí, jejíž předsednictví náleželo říšskému kancléři, který vždy pocházel z Pruska a vystupoval tedy rovněž jako zástupce pruské vlády.

Jednání Spolkové rady se tedy soustředila na legislativní otázky. Jako zákonodárný orgán byla v ústavě klasifikována i jako nositel říšské suverenity a jen

v tomto smyslu představovala to, co se v ústavě rovněž zdůrazňovalo - ztělesnění monarchistické jednoty.

V ústavě bylo zdůrazněno, že prvořadým úkolem Spolkové rady je projednávání návrhů zákonů a v konečné instanci rozhodování o tom, zda vstoupí zákon v platnost. Jejich praktické naplnění mělo být delegováno na vládní orgány nacházející se v jednotlivých státech. A tak tyto vládní orgány na svém území spravovaly školství, justici, zaváděly říšské zákony, vybíraly přímé daně. Rozsáhlá práva týkající se výkonu říšských rozhodnutí byla rovněž přiznána spolkovým panovníkům.

Krátce po založení Německé říše došlo k Bismarckovu konfliktu s katolickou církví. Bylo způsobeno Bismarckovou netolerancí vůči růstu jejího vlivu. Od roku 1848 působilo ve frankfurtském shromáždění katolické sdružení. Roku 1870 z něj vznikla v pruské poslanecké sněmovně katolická strana Centrum. Ta v roce 1871 vstoupila jako druhá nejsilnější parlamentní skupina do Říšského sněmu. Bismarck ji sledoval se značnou nedůvěrou. Domníval se, že se apriorně staví do opozice vůči novému státu. Po upevnění své pozice jako říšského kancléře proto v prosinci 1871 zavedl do praxe zákon, podle něhož hrozilo duchovním, kteří by při výkonu své funkce komentovali státní záležitosti z kazatelny, zbavení duchovního úřadu a uvěznění. Dalším zákonem z března 1872 byl odebrán církvi a svěřen státu dozor nad školami. Téhož roku byl zakázán jezuitský řád, rozšiřoval se státní dozor a naopak se omezovala církevní disciplinární moc. Stát převzal právo rozhodovat při instalacích kněží a duchovní museli před nástupem do úřadu složit zkoušku na osvědčení vzdělanosti. V roce 1875 byl zaveden jako jediný platný sňatek občanský a byly zakázány všechny duchovní řády kromě těch, které se staraly o nemocné. Tento tzv. kulturní boj („Kultur Kampf“) měl zcela rozbít vliv církevní organizace na společnost. Jeho účinek však byl přesně opačný. Počet hlasů odevzdaných pro stranu Centrum, ve volbách vzrůstal. Proto, když zemřel v roce 1878 papež Pius IX. a jeho nástupce Lev XIII. dal najevo ochotu ke kompromisu, Bismarck „Kultur Kampf“ ukončil. Zůstal jen civilní sňatek, státní dozor nad školami, zákaz jezuitského řádu a zákon o kazatelně.

6. Velká Británie

Velká Británie vznikla spojením Anglie a Skotska k 1. květnu 1707. Její součástí bylo rovněž Irsko, jemuž byla po dlouhých bojích v roce 1801 zlikvidována autonomie (např. roku 1800 donutil anglický parlament parlament dublinský, aby se rozpustil). Roku 1801 tím oficiálně vznikla konstituční monarchie Velké Británie a

Irska, která existovala až do roku 1907, kdy byl Irsku přiznán statut dominia. Při prvním oficiálním sčítání obyvatel Velké Británie, které se uskutečnilo ve stejném roce jako vznik unie, v roce 1801, se zjistilo, že v Anglii žije 8,3 milionu obyvatel, ve Skotsku 1,6 milionu, ve Walesu půl milionu a v Irsku 5,2 milionu obyvatel.²⁸³

Vypuknutí Velké francouzské revoluce bylo ve Velké Británii přijato vcelku pozitivně. Revoluce totiž mohla oslabit tradičního nepřítele a v optimálním případě vést ke vzniku dalšího konstitučního státu. Jenomže během několika let se ukázalo, že dění ve Francii může být pro Velkou Británii nebezpečné. Oficiální britské kruhy byly zneklidněny rostoucím vlivem francouzských názorů na národní sebeurčení a šířením revolučních idejí za hranice Francie. Obavy z francouzské invaze přiměly oficiální britské kruhy, aby 1. února 1793 vstoupily s Francií do války. Ta se měla podle britských představ odehrávat výhradně na evropském kontinentě. Jenomže na takovou válku nebyly britské kruhy připraveny. Neměly dostatečnou pozemní armádu a nebyly na ni připraveny ani ekonomicky. Nešlo ani tak o peníze. Těch měly vcelku dost. Ale o připravenost na válečné hospodářství. A tak se britské kruhy rozhodly subvencovat spojence tak, aby skutečnou válku za ně vedli oni. Tím vyvolaný odliv peněz z britské státní pokladny ovšem vyvolával mezi masami kritiku, které využívaly některé britské intelektuálské kruhy k formování opozice. Přesto trvala britská účast v bojích s Francií, s výjimkou krátké mezihry v letech 1801-1803, nepřetržitě až do roku 1815. Velká Británie přitom vydala na válku jednu a půl miliardy liber.

Před rokem 1789 byla Velká Británie politicky i hospodářsky spojena s kontinentálním společenstvím. Ačkoli se zdálo, že boj proti Napoleonovi ji s ním ještě více sblíží, nastal po roce 1815 opačný vývoj. Velká Británie se od dění na kontinentě politicky i hospodářsky stále více vzdalovala. Vyjádřením této skutečnosti se stala britská politika skvělé izolace zahájená v polovině dvacátých let 19. století. Jednalo se o záměr, aby byla Velká Británie schopna udržet si vlastními silami, bez cizí pomoci převahu všude tam, kde to bylo jen trochu možné, zejména na světových mořích, dále v ovládnutí zámoří a v neposlední řadě v bezpečném uhájení vzniklých zámořských držav.

Naproti tomu kontinentální politiku (tedy politiku ve vztahu k Evropě jako celku i k jejím jednotlivým státům) považovala Velká Británie v rámci politiky skvělé izolace za záležitost, do které není vhodné ani nutné, aby se vměšovala. Političtí činitelé

---

²⁸³ Srov. Keneth O. MORGAN a kol., Dějiny Británie. Praha 1999 ¹, Praha 2008 ², s. 375.

Velké Británie přistupovali v rámci politiky skvělé izolace ke kontinentu s názorem, že se nemusí vázat evropskými otázkami, resp. že se Velká Británie nemusí vyčerpávat kontinentálními spory. Domnívali se, že evropský systém, u jehož zrodu ve Vídni v letech 1814-1815 stáli, umožňuje vzájemné paralyzování ambicí kontinentálních mocností, ambicí, které by potenciálně ohrožovaly britské zájmy.

Politiku skvělé izolace Velké Británii umožnil její ekonomický potenciál, především průmyslová revoluce. Nebyla to však pouze ona. Hospodářské a sociální aspekty prolnuté s parlamentním systémem rozhodujícím o zákonech posunuly Velkou Británii do jiného myšlenkového světa, než ve kterém se nacházel starý kontinent. Umožnily jí i to, aby se Velká Británie mohla spoléhat na rovnováhu sil mezi hlavními kontinentálními mocnostmi, tedy mezi Francií, Rakouskem, Ruskem a Pruskem. Pokud Velká Británie v průběhu 19. století zásadu skvělé izolace porušila, pak v zásadě jen tehdy, když se jí jednalo o účelové spojení, jež dlouhodobě nevázalo britské politice ruce. Příkladem bylo britské spojení s Francií v roce 1854, které jí umožnilo vojenský zásah proti ruskému pronikání do Evropy, tedy Krymskou válku.

Politika skvělé izolace měla na prvním místě za úkol britskou bezpečnost. Britové měli v 19. století nepochybně absolutní převahu v námořní sféře. Jejich dřívější konkurenti – Portugalci, Španělé, Holanďané a německá hanzovní města - ztratili po-sice v průběhu 18. století a za napoleonských válek. Velká Británie přesto dbala o náležité vojenské zabezpečení. Atlantický oceán kontrolovalo její loďstvo ze základen v mateřské zemi, Kanadě, Karibské oblasti, západní Africe a Kapsku; Indický oceán ze základen v Bombaji, Cejlonu, Malajsii a Austrálii. Spojení s Dálným Východem kontrolovaly základny v Hongkongu a na čínském pobřeží. Navíc všechny tyto body byly pevným základem britského koloniálního systému.

7. Viktoriánská Anglie a britský koloniální systém

Od konce 17. století měl v Anglii skutečnou politickou moc parlament, nikoli král či královna. V 19. století přešla výkonná moc z parlamentu na vládu, která byla sestavována vítěznou stranou vzešlou z parlamentních voleb. Značný politický dosah měla parlamentní reforma v roce 1867, která snížila volební census: počet voličů tím byl zdvojnásoben. Ve vládních křeslech se pak střídali příslušníci strany konzervativních toryů se stranou liberálnějších whigů. V konzervativní straně měli

vedoucí postavení lordi podporovaní středními a drobnými statkáři, v liberální straně bohatí statkáři a vrstva vlivných finančníků a průmyslníků.

Královna Viktorie (1819-1837-1901) vládla v letech 1837-1901. Tato doba byla dlouhodobou érou britské hospodářské prosperity, hospodářských ale i politickým zlatým věkem Velké Británie. Počet jejich obyvatel vzrostl v období 1810-1850 z osmnácti milionů na dvacet osm milionů. Z toho dvě třetiny obyvatel žily ve městech. Londýn byl v polovině 19. století největším městem světa, měl 2,3 milionů obyvatel. Značné množství obyvatel se přitom stěhovalo do kolonií. V roce 1860 se britské koloniální državy rozkládaly na ploše šesti a půl milionů km² a žilo v nich sto čtyřicet pět milionů obyvatel.²⁸⁴

V letech 1868 až 1885 se střídaly u moci kabinety liberálního politika Wiliama Gladstona (1809-1898) a konzervativce Benjamina Disraeliho (1804-1881). Zejména Disraeli byl nejen schopným ale i zdatným politikem. Ve svém románu *Sibyla* použil metaforu o dvou národech, jež by se měly sjednotit, i když se sotva znají. Měl tím na mysli dvě nové společenské vrstvy – bohaté a chudé. Protiklady jejich životů dobře poznal mladý německý podnikatel, který se původně v Manchesteru seznamoval v továrně svého otce s životem a prací anglického proletariátu. V roce 1845 pak napsal dílo *Postavení dělnického třídy v Anglii*, v němž prezentoval závěry o nezbytnosti třídního boje. Kniha, jejímž autorem byl Bedřich Engels, však tehdy žádný větší ohlas ve Velké Británii nezaznamenala. Krátce na to Velká Británie vstoupila do krymského konfliktu. Ten, ve srovnání s Engelsovou prací vyvolal nesrovnatelně větší ohlas. Jenomže Británie spíše chápala tuto válku jako zajímavé dobrodružství konané na vzdáleném a romanticky neznámém místě“. Brzy ovšem tento obraz v celé britské společnosti vyprchal. Britským vojskům se nedařilo tak, jak si všichni představovali, velení nebylo optimální, přidružovaly se problémy se zásobováním. O situaci ve Velké Británii v době Krymské války svědčí i velká vlaková loupež, k níž došlo v roce 1855. Předmětem loupeže byl žold pro britské vojáky, který se odesílal z Londýna ve speciálních ocelových trezorech po železnici z Londýna do Paříže.²⁸⁵

V době, kdy se odehrála velká vlaková loupež, již působila Londýnská metropolitní policie známá jako Scotland Yard. Byla založena roku 1829 sirem Robertem Peelem (1788-1850). Název Scotland Yard získala podle svého hlavního

---

²⁸⁴ Srov. Stephen INWOOD, *Historie Londýna*. Praha 2003, s. 379-380.

²⁸⁵ Srov. Michael CRICHTON, *Čtyři klíče: velká vlaková loupež*. Praha 1992.

stanu nacházejícího se v místě známém Scotland Yard. Původně šlo o místopisný název označující oblast Whitehallu, kde stála řada vládních budov. V roce 1829 měl Scotland Yard jeden tisíc mužů, o desetiletí později tři a půl tisíce, roku 1850 více než šest tisíc, roku 1870 již deset tisíc.²⁸⁶

Pro život ve viktoriánské Velké Británii bylo typické, že ostře odlišovala muže od žen. Pánové měli vlastní kluby, ženy vlastní setkání. Byla to éra výrazného pohlavního rozlišování v odívání, způsobech, vzezření a chování. I na kusy nábytku či některé pokoje v domě se pohlíželo jako na „pánské“ a „dámské“. Jídelna byla pánská, salón dámský atp. Předpokládalo se, že to má biologické opodstatnění. Byla přitom konstatována údajná intelektuální méněcennost žen. V kontrastu k tomu se ovšem rozvíjelo hnutí za práva žen, výše již zmíněný feminismus.

Dějiny britského koloniálního systému „dlouhého“ 19. století lze rozdělit na tři zásadní etapy:

- 1) do revoluce severoamerických osad za nezávislost roku 1783,
- 2) 1783-1870,
- 3) od roku 1870 do světové války.

V první etapě spočívalo těžiště britského koloniálního a imperiálního úsilí jednak v osadách zakládaných na východním pobřeží Severní Ameriky a v Karibské oblasti a jednak v osadách vznikajících na indickém subkontinentu. Úsilí o pronikání z nich do vnitrozemí bylo natolik úspěšné, že se ve druhé polovině 18. století Velká Británie stala nejvýznamnější koloniální mocností světa. Ovládala rozsáhlá zámořská území a rovněž značnou část obchodu od Nového světa po Dálný východ.

Americká revoluce, jejíž podstatou byl boj severoamerických osad za nezávislost, toto úsilí vážně narušila. Americká revoluce byla totiž vyvolána odhodláním představitelů kolonií čelit centralizační a daňové politice britské vlády, jež byla zvláště výrazně uplatňována poté, co byl oficiálně na mezinárodním poli po vítězném ukončení sedmileté války v Americe, tedy v roce 1763, potvrzen statut Velké Británie jako největší světové imperiální mocnosti.²⁸⁷

Americká revoluce přinesla i další podstatnou změnu. Kdežto se do té doby britský koloniální a imperiální systém vyvíjel nahodile, první britské impérium nebylo vytvořeno na základě diplomatických jednání nebo politických plánů, ale

---

²⁸⁶ Srov. S. INWOOD, *Historie Londýna*, s. 539-542.

²⁸⁷ Srov. Josef OPATRŇ, *Válka mohykánů: sedmiletá válka v Americe*. Praha 2000.

individuálních ambicí, po ní se formování britského impéria stalo systémovou státní politickou záležitostí.²⁸⁸

Až do americké revoluce za nezávislost roku 1783 byly stěžejním předmětem zájmu Velké Británie osady na východním pobřeží Severní Ameriky. Poté, co byla Velká Británie nucena uznat nezávislost třinácti severoamerických osad, se její zájem přenesl na severoamerický východ. Americká revoluce britské koloniální panství ohrozila, ale nezlikvidovala, a to dokonce ani v samotné americké oblasti. Od Velké Británie sice odpadlo třináct severoamerických kolonií, ale kolonie v Kanadě a v Karibské oblasti zachovaly Velké Británii věrnost. Jedním z důvodů, proč se tak stalo, bylo, že v roce 1791 poskytl zákon o Kanadě nově vymezeným provinciím Horní a Dolní Kanady vzorovou anglickou ústavu. Obdobně, s autonomií, se rozvíjely severoamerické kolonie New Foundland, Nové Skotsko, Ostrov prince Eduarda a Nové Brunšvicko.

Skutečnost autonomního postavení způsobila, že se ještě v prvních desetiletích 19. století jevíly zmíněné britské zámořské osady britské veřejnosti jako neznámé vzdálené pustiny. Pro britské hospodářství měla v této době největší význam Kanada, kterou bílé i rudé obyvatelstvo za podpory britského loďstva ochránilo ve válce se Spojenými státy v letech 1812-1814 před připojením k mladé severoamerické republice. Tento úspěch potvrzený gentským mírem z prosince 1814 byl po delším svízelném jednání posílen přesnějším stanovením hranic obou zemí, které byly dohodnuty na 49. rovnoběžce vinoucí se od Velkých jezer ke Skalistým horám. Tím byl definitivně vymezen prostor kanadského státu, jehož základnu tvořily počátkem 19. století kromě domorodého obyvatelstva pobřežní provincie řídké osídlené obyvatelstvem anglosaského původu, asi dvě stě dvacet tisíc Francouzů v Dolní Kanadě a osmdesát tisíc tzv. skotských lojalistů na sever od Velkých jezer. Teprve po roce 1820 se počet obyvatel zvyšoval, a to díky růstu počtu přistěhovalců z Anglie a Skotska.

Ztrátu severoamerických kolonií britské impérium kompenzovalo upevněním pozice nejen v Kanadě, ale i na zcela jiné straně zeměkoule, v Indii. Umožňoval jej zákon o Indii, který byl přijat v roce 1784. Na jeho základě se v následujících desetiletích britské državy v Indii buď v důsledku vojenských výbojů, nebo na základě uzavřených smluv rychle rozšiřovaly.

---

²⁸⁸ Srov. Denis JUDD, *Impérium. Britská imperiální zkušenost od roku 1765 do současnosti*. Praha 1999.

Budoucí Kanadu tvořily na počátku 19. století hlavně pobřežní provincie a oblast kolem Velkých jezer osídlené převážně obyvatelstvem francouzského původu. Ale od dvacátých let 19. století začal růst počet anglosaských a skotských přistěhovalců. Záhy se přitom začalo jednat o autonomní postavení Kanady. Jednalo se zejména o bezprostřední reakci na kanadské povstání z roku 1837 a na obavy z případné expanze Spojených států na sever od Velkých jezer. V roce 1840 proto dostala Kanada ústavu a v téže době došlo ke státoprávnímu spojení jejich východních a západních oblastí. Celý proces vyvrcholil v období 1867-1873. Budoucí Kanadu tvořily na počátku 19. století hlavně pobřežní provincie a oblast kolem Velkých jezer osídlené převážně obyvatelstvem francouzského původu. Ale od dvacátých let 19. století začal růst počet anglosaských a skotských přistěhovalců.

Dalším významným krokem k rozšíření britského koloniálního světa byly výzkumné plavby kapitána Jamese Cooka (1728-1779) do oblasti Tichého oceánu. V roce 1788 přistálo britské loďstvo v Sydneyském zálivu u pobřeží oblasti, z níž se později stal Nový jižní Wales, resp. Austrálie. Díky rychlému rozšiřování kolonií v indické oblasti a ziskem Austrálie Velká Británie necelých deset let po skončení války s americkými koloniemi znovu potvrdila nárok na světovou obchodní, námořní a imperiální nadvládu. K tomu je třeba dodat, že toto její postavení měla ještě zvýraznit účast Velké Británie ve válkách proti Francii a jejím spojencům v letech 1792-1815. Je více než zřejmé, že války proti Francii byly údobím největší expanze britské imperiální nadvlády od založení kolonií usedlíků v Irsku a v Americe v 17. století. Kromě území, jež byla tehdy nabyta nebo dobyta, položila základy rozsáhlé teritoriální expanze ve viktoriánské éře.

Pro viktoriánskou dobu bylo charakteristické, že od třicátých let 19. století rostl význam zámořských držav osídlovaných britskými kolonisty v Kanadě, Austrálii, Novém Zélandě a jižní Africe. V roce 1837 např. vznikla New Zeland Association podporující přistěhovalce na Nový Zéland. K většímu přílivu osadníků však přesto došlo v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století. Tím se upevňovalo tzv. druhé impérium a vytvářel se předpoklad třetího britského impéria, jehož centra tvořila dominia a rozsáhlá koloniální panství v Africe.

Význam Austrálie, která sloužila doposud především jako trestanecká kolonie, vzrostl díky potřebě Velké Británie mít pevnou základnu pro obchod s Čínou. Dalším impulsem jejího politického rozvoje byla zvyšující se poptávka po vlně a zlatá horečka po roce 1851. To vše byly další velké impulzy, které výrazně ovlivnily příliv

britských přistěhovalců. V souvislosti s tím v oblasti Austrálie již v polovině padesátých let 19. století probíhal proces uvolňování samosprávy. Ve zdejších čtyřech provinciích vznikly tzv. odpovědné vlády podle kanadského vzoru s rezortními ministerstvy a parlamenty o dvou komorách.

Velká Británie od roku 1795, s krátkou přestávkou mezi léty 1803-1806, ovládala strategicky důležité jihoafrické území – Kapsko. V průběhu 19. století k němu Velká Británie připojila několik dalších provincií. Od čtyřicátých let 19. století se zde začalo s těžbou nerostů - hlavně drahých kovů a později i diamantů. To zapříčinilo rychlý příliv kolonistů. Ten probíhal již od počátku 19. století, avšak pouze živelně. Od roku 1820 se začalo vystěhovalectví státem organizovat. Hojně se přitom využíval již od 16. století existující „Poor Law Systém“, jehož úkolem bylo zbavovat Spojené království chudiny. V souvislosti s tím rychle narůstal počet přistěhovalců. A to i tím, že Velká Británie cíleně organizovala vystěhovalecké akce.

Druhá polovina 19. století zažila další britskou anexi rozsáhlých oblastí v Africe, na Dálném východě a v Pacifiku. V roce 1851 již byla Velká Británie světovým obchodníkem s přesvědčivou námořní převahou, která trvala i v době poklesu průmyslové výroby v devadesátých letech 19. století. Jedním z významných úspěchů bylo úplné ovládnutí kapské državy na nejjihnější cípu afrického kontinentu. Tato kolonie měla zpočátku pouze strategický význam, neboť sloužila jako námořní stanice a ochrana cesty do Indie. Od čtyřicátých let 19. století k tomu přibyla skutečnost, že v této kolonii začala vzrůstat těžba nerostů, stříbra, olova, mědi, zlata a diamantů. V roce 1853 získalo Kapsko ústavu, která mu zaručovala dvoukomorový parlament. Do roku 1872, kdy se stalo Kapsko samosprávnou kolonií, byla její vláda jmenována Londýnem. Roku 1910 Britové začlenili Kapsko do Jihoafrické unie jako jednu z jejích čtyř provincií.

Na druhé straně světa, v Asii, Britská Východoindická společnost, jedna z prvních akciových společností světa, která vznikla roku 1600, začala postupně prosazovat britský hospodářský a politický vliv od Bengálského zálivu po celém indickém poloostrově.²⁸⁹ Právě Indie se pak stala na mnoho let hlavní oblastí politických a hospodářských zájmů Britů. Vzrůstal ovšem rovněž význam dalších

---

²⁸⁹ Britská Východoindická společnost fungovala v letech 1600 až 1874. Sídlo měla v Londýně. Zabývala se především obchodem s bavlnou, hedvábím, barvivem, ledkem, čajem a opiem. Sloužila však i britským koloniálním zájmům, čehož projevem bylo politické pronikání.

zámořských britských držav osidlovaných bílými kolonisty - Kanady, Austrálie, Nového Zélandu a jižní Afriky.

Vzrůstu významu zámořských držav pro Velkou Británii byly zasazeny těžké rány roku 1842. Tehdy došlo v afghánské metropoli Kábulu k povstání, jež pak stálo život šestnáct a půl tisíce britských vojáků, žen a dětí. Po dalším velkém indickém povstání, k němuž došlo v letech 1857-1858, byla zrušena Východoindická společnost (oficiálně ale až roku 1870) a země, které do té doby spravovala, byly převedeny pod přímou britskou správu. V roce 1876 byl na královnino výslovné přání ve Westminsteru schválen zákon, který ji prohlásil císařovnou Indie. K zajištění Indie a trasy k tomuto subkontinentu byla v rámci této imperiální politiky anektována rozličná další území. V bezprostřední blízkosti Indie byla v té době k Velké Británii připojena Barma a Malajsie, pod britskou kontrolu a následné připojení se dostaly rovněž Egypt a Súdán. Současně Britové zahájili tažení do Afghánistánu. Kapsko jimi bylo okupováno roku 1795 kvůli zajištění námořní trasy do Indie.

V britském impériu se několik desetiletí diskutovalo o postavení kolonií. Nakonec nad všemi teoriemi zvítězilo pojetí, že vnitřní vývoj zámořských osad dosáhl vysokého stupně diferencovanosti a vynucuje si odpovídající stupeň politické samosprávy. Jednotícím tmelem měly být společné ekonomické a vojenské zájmy. Precedentem se stal postupný vznik kanadské konfederace, tj. budování velkých útvarů schopných samostatného státního a národního života, politického, kulturního a ekonomického rozvoje.

Velká Británie se i díky tomu stala ve druhé polovině 19. století opravdovou velmocí - nejbohatším a nejmocnějším státem světa. Ze svého vrcholu vládla téměř jedné čtvrtině obyvatelstva světa. Kromě již zmiňovaných oblastí získávala Velká Británie postupně i nemálo drobnějších míst po celém světě. Měla jí sloužit jako opěrné body. Patřil mezi ně např. Gibraltar, Malta, Helgoland, Cejlon, Singapur, Fidži, Falklandy nebo Hongkong.

Hospodářský význam všech britských zámořských držav v průběhu 19. století rostl, což mělo spolu s rozvojem liberalismu za následek sílící snahy o politicko-hospodářskou emancipaci kolonií. Důležitosti ovšem současně nabývala potřeba uchování jednoty impéria. S tímto požadavkem sice kolonie vesměs souhlasily, požadovaly však posílení politické pravomoci a ekonomické samostatnosti. Nakonec Velká Británie právo na politickou samosprávu postupně přiznávala. Jako první se postupně konstituovala v letech 1867-1873 kanadská konfederace. V padesátých a

šedesátých letech 19. století pak získaly i ostatní osady v Severní Americe rozsáhlou samosprávu. Impérium mělo být nadále sjednocováno pouze společnými ekonomickými a vojenskými zájmy.

V šedesátých a sedmdesátých letech 19. století se vyhranily dvě koncepce koloniální politiky - konzervativní a liberální. Obě měly výrazné představitele. Mluvčím první byl Benjamin Disraeli, který kritizoval ústupky požadavkům bílých osad, protože v nich viděl počátky desintegrace oslabující impérium. Konzervativci se tedy přikláněli k centrálně řízenému impériu. Vůdčím představitelem liberální koncepce byl William Gladstone. Ten byl zastáncem politické, hospodářské i vojenské emancipace bílých osad, především tzv. Korunním koloniím, ve kterých převažovalo obyvatelstvo neevropského původu.

Po potlačení velkého povstání v Indii v roce 1857, bylo nutné reorganizovat indickou státní správu a převést ji pod přímou podřízenost Koruně. Po tomto uklidnění poměrů bylo možné začít v šedesátých letech 19. století s finančními investicemi projevujícími se především ve výstavbě železniční sítě. Druhou neklidnou oblastí se stalo v druhé polovině 19. století Irsko. Způsoby Britů se zde příliš nelišily od těch v Africe nebo Asii. Zatímco konzervativci nesouhlasili s jakýmkoli ústupky vůči požadavkům Irů, liberálové se jim snažili alespoň částečně vyhovět. Řešení irské otázky však nebylo jednoduché, a tak zůstala problémem a zdrojem konfliktů mezi konzervativci a liberály až do konce první světové války.

Po celou druhou polovinu 19. století platilo, že Velká Británie byla hospodářsky nejsilnější zemí, pro kterou měl největší význam zahraniční obchod. Kromě vlastních kolonií udržovala obchodní styky se Spojenými státy americkými, Střední a Jižní Amerikou, Dálným východem ale i s Evropou. V námořním obchodě prakticky neměla konkurenci. Od osmdesátých let 19. století získávala také postupně rozsáhlá území v Africe - nakonec asi jednu její třetinu.

Aby se mohla plně soustředit na své kolonie a na získávání dalších, potřebovala stabilní poměry v Evropě. Usilovala proto o rovnováhu sil mezi mocnostmi. Do této koncepce však zasáhla roku 1870 prusko-francouzská válka a sílící sjednocené Německo. Vyvrcholily také spory s Ruskem o Afghánistán a Osmanskou říši, s Francií o Egypt a spory o africká území s Francií a Německem. Koncem 19. století se formovaly mocenské bloky a docházelo ke stále častějším konfliktům. Výsledkem stupňujících se mocenských sporů o kolonie a sféry vlivu mezi

mocnostmi byla nakonec první světová válka, po které nastávalo pro impérium období úpadku.

Roku 1868 byl založen Královský koloniální institut a roku 1884 Imperiální federální liga. Jejich úkolem byla propagace imperiální spolupráce. V letech 1867-1910 byly v rámci Britského impéria vytvořeny tři významné federace či unie: 1867 Kanada, v roce 1901 Australský svaz a v roce 1910 Jihoafrická unie. Tím padla myšlenka jednotné imperiální federace. Její jistou náhradou byl systém koloniálních a později imperiálních konferencí. Struktura těchto konferencí se vytvořila na základě ad hoc přístupu ke konkrétním problémům impéria. První koloniální konference byla uspořádána v roce 1887, když se v Londýně u příležitosti oslav zlatého jubilea vlády královny Viktorie shromáždili ministerští předsedové autonomních kolonií. Deset let nato se příležitostí ke svolání druhé koloniální konference stalo diamantové výročí panování téže královny. V roce 1902 se sešla místo koloniální konference – imperiální konference, která byla počátkem v řadě dalších, které se konaly v pravidelných pětiletých intervalech.

První konference neměly ani stálý sekretariát. Teprve po vytvoření Výboru imperiální obrany v roce 1904 byl jeho sekretariát dán k dispozici i následujícím imperiálním konferencím. Kromě toho neexistoval, poté, co se jednotliví delegáti rozjeli po skončení konferencí do domovů, mezi nimi žádný systém, který by mezi nimi udržoval spojení. A tak, ačkoli někteří politikové vkládali do systému konferencí značné naděje, praktický dopad konferencí byl minimální. Koloniální a imperiální konference byly do značné míry pořádány jen na odiv a kvůli veřejnému mínění. Mohla v nich být podobně jako u jubileí a korunovacích spatřována součást pompéznosti a obřadnosti imperiální velikosti.

Příkladem pompéznosti byl i Den impéria zavedený roku 1904. Stal se mimořádně dodržovaným svátkem zejména ve školách. Pravidelně na něm bylo oslavováno, že největšího imperiálního tedy dosáhlo Britské impérium za vlády královny Viktorie, že Británie postupně spravovala stále větší území a stávala se nejenom imperiální mocností, ale také světovou mocností v mnoha dalších ohledech. Za její vrchol je považován začátek 20. století, což dokazují čísla: v roce 1860 zabíralo britské impérium asi devět a půl milionu čtverečních mil; do roku 1909 se celková plocha zvýšila na 12,7 milionu, což lze odhadnout na dvacet pět procent povrchu zemské souše - bylo tedy třikrát větší než impérium francouzské, desetkrát

větší než německé - a ovládalo zhruba stejný podíl světového obyvatelstva: celkem asi čtyři sta čtyřicet čtyři milionů lidí žilo pod nějakou formou britské vlády.

Organizace Impéria byla velmi složitá a komplikovaná. Impérium se dělilo podle míry autonomie na území s několika různými statuty:

1. dominia (z angličtiny: dominion), autonomní státy Britského impéria, jež byly v poměru k Velké Británii skoro zrovnoprávněny. Za svého vládce uznávaly britského panovníka, dominia řídila svou veškerou politiku, až na obranu a zahraniční politiku, které byly i nadále v rukou Britů. Byly jimi: Kanada, Kapsko (od roku 1910 pak Jihoafrická unie), Austrálie a Nový Zéland.
2. kondominium, svrchovaná moc nad územím náležející několika státům současně nebo území přímo spravovaná několika zeměmi (britsko-egyptské kondominium v Súdánu v letech 1899 - 1955).
3. zvláště rozdělená Indie, Indie byla totiž „perlou Impéria“, a tak byla rozdělena dvě území. V jedné části vládl přímo britský panovník, ve druhé pak formálně místní vládcí.
4. korunní kolonie, které byly spravovány guvernérem jmenovaným přímo britským ministerstvem kolonií.
5. protektoráty, politicky závislá území. De facto to byly kolonie v užším smyslu slova. Spravovány většinou Ministerstvem zahraničních věcí Velké Británie. Byly jimi: Uganda a Njasko.
6. chráněné státy, domorodí panovníci si zde zachovali vládu, ale podléhali doporučením britského zmocněnce. Ve skutečnosti spadali do kompetencí ministerstva zahraničí. Například Tongo a Egypt.
7. výsadní území, zde vládly výsadní (obchodní) společnosti. Např. Severní a Jižní Rhodesie.

8. Americká občanská válka

Původní Spojené státy americké vznikly ze třinácti britských kolonií na severoamerickém kontinentu. Ačkoli se kolonie navzájem odlišovaly hospodářstvím, geograficky i osídlením, sjednocovala je nenávist k mateřské zemi, Velké Británii, která na ně zejména po Sedmileté válce uvalovala daně a sužovala je i různými jinými způsoby. Po vítězné válce za nezávislost (1775-1783) byla moc jednotlivých

států větší než pravomoc federální vlády. Ale nová ústava, schválená roku 1789, změnila tento poměr ve prospěch federace.

Problémy, které vedly k propuknutí občanské války, lze shrnout do dvou bodů:

1) Problém cel: politika federální vlády v oblasti cel byla zaměřena proti hospodářsky silné Velké Británii. Jih tuto celní politiku okamžitě napadl, a to především proto, že mu znesnadňovala nákupy na Severu. Ale také proto, že Velká Británie byla prakticky výhradním odběratelem jižanské bavlny.

2) Problém otroctví: ačkoli bylo otroctví jako instituce odsouzeno již při vzniku Unie k zániku, jižní státy, jejichž hospodářství bylo na této instituci založeno, se tvrdošjně bránily jakémukoli řešení. Zákaz otroctví proto nebyl do ústavy přímo zapracován. Autoři ústavy se obávali, že by tím mohli Unii rozštěpit. Zároveň se domnívali, že tato instituce, kromě jiného i hospodářsky nevýhodná, sama postupně odumře.

Otroctví však neodumíralo. Právě naopak. S vynálezem stroje na vyzrňování bavlny stoupla její produkce a tím i poptávka po levné pracovní síle. Spor se vyhrcoval s každým nově přijatým státem, tak jak se pohraniční čára posunovala stále více na západ. Otázka zněla, zda má federální vláda právo na nových územích otroctví zakazovat, nebo zda je právem obyvatel nového státu rozhodnout si tuto otázku samostatně. A jižní státy, samozřejmě, prosazovaly druhou variantu.

Územní expanzí Unie v první polovině 19. století se poměr mezi státy svobodnými a otrokářskými proměňoval. Původní převaha protitrokářského Severu byla vzápětí Jihem vyrovnána. Roku 1820 se otázku orientace nových států pokusil vyřešit tzv. Missourský kompromis, jímž byly do Unie přijaty státy Missouri (jako otrokářský stát) a Maine (jako stát svobodný). Zároveň byla stanovena zeměpisná hranice mezi státy otrokářského Jihu a svobodného Severu na 36°30' severní šířky. Tento krok iniciovaný senátem ovšem spor nevyřešil. Jih trval na tom, že jednotlivé státy mají právo samy si zvolit svoji orientaci.

Otázka otroctví se znovu stala předmětem ostrých politických bojů v roce 1849, kdy se jednalo o připojení Kalifornie, Utahu a Nového Mexika. Jihu hrozilo, že se křehký poměr svobodných a otrokářských států změní v jeho neprospěch. K řešení měl přispět tzv. Caltův kompromis. Senátor za stranu Whigů Henry Clay ze státu Kentucky (1777-1852) navrhl, aby Kalifornie byla připojena jako stát svobodný, Utah a Nové Mexiko si tuto otázku rozhodly samy, a aby jižní otrokářské státy získaly právo stíhat své uprchlé otroky i na půdě severních států a požadovat po svobodných státech jejich vydání. Praktické realizace se však Clayův návrh

nedočkal. Navíc to byl poslední pokus urovnat narůstající politické problémy způsobené otroctvím mezi Severem a Jihem smírnou cestou. K narůstání konfliktu přispěl zejména v roce 1854 vydaný zákon o Kansasu a Nebrasce, který stanovil „zásadu svrchovanosti lidu“, tj. stanovisko, že nikoli Kongres, nýbrž lid každého jednotlivého státu má právo rozhodnout, zda v jeho prostoru bude uznáno otroctví. Tím byl prakticky zrušen Missourský kompromis.

K eskalaci problému přispělo abolicionistické hnutí, které se šířilo po USA od třicátých let 19. století. Jeho podstatou bylo rozhodné prosazování zrušení otroctví na celém území Spojených Států, a to často velmi militantními způsoby. Důvodem byla zejména skutečnost, že ačkoli byl dovoz otroků podle ústavy z roku 1808 zakázán, nezabránilo to jejich pašování do země. Následkem toho rostl počet černochoů, kteří se pak snažili vyhnout otroctví tím, že prchali na Sever a do Kanady. Abolicionisté tyto kroky mohutně podporovali a za tím účelem organizovali řetězce úkrytů a sítě pomocníků, známé pod názvem podzemní dráha (Underground Railroad).

Spor abolicionistů s Jihem vyvrcholil v akci abolicionisty Johna Browna (1800-1859), který se svými přívrženci přepadl v říjnu 1859 federální skladiště zbraní a munice v průmyslovém západovirginském městě Harpers Ferry. Nezdařený pokus získat zbraně na vyzbrojení marylandských otroků a jejich prostřednictvím k podnícení vzpoury všech otroků na Jihu skončil Brownovým zajetím, souzením za velezradu a popravou (2. prosince 1859). A ačkoli by se dalo na věc nahlížet jako na likvidaci teroristické skupiny, poprava udělala z Browna mučedníka, modlu abolicionistického hnutí. Celá záležitost tak značně prospěla abolicionismu v celé Severní Americe.

Vůdcem republikánské strany, odštěpené od strany demokratické, byl Abraham Lincoln (1809-1861-1865), jehož protitrokářské postoje byly všeobecně známé. Ve své prezidentské volební kampani v roce 1861 je sice příliš neobhajoval, přesto bylo po jeho zvolení Jižanům jasné, že staletá instituce otroctví, na níž vždy byla postavena jejich prosperita, je odsouzena k zániku. Proto se Jižní Karolína a vzápětí, ve dnech 20. prosince 1860 - 1. února 1861 šest dalších států, Mississippi, Florida, Alabama, Georgia, Louisiana a Texas rozhodlo na protest proti Lincolnově prezidentské inauguraci odtrhnout od Unie. Tyto státy se prohlásily za Konfederované státy Americké, zkráceně Konfederaci. Jejich jediným prezidentem se stal v únoru 1861 Jefferson Davis (1808-1861-1865-1889).

Konflikt mezi státy Severu a otrokářského Jihu začal v dubnu 1861 bitvou o pevnost Fort Sumter v ústí charlesterského přístavu, na území Jižní Karolíny. V pevnosti bylo unionistické vojsko, které se odmítalo stáhnout. Jednotky Konfederace zaútočily 12. dubna 1861 a po třiceti hodinách pevnost dobyly. O tři dny později, 15. dubna Lincoln povolal do zbraně na obranu Unie sedmdesát pět tisíc dobrovolníků. Na Jihu Lincolnův krok pochopili jako skutečné vypovězení války. Následovalo odtržení dalších čtyř států od Unie - Virginie 17. dubna 1861, Arkansasu 6. května 1861, Tennessee 7. května 1861 a 20. května 1861 Severní Karolíny. Odtržení Marylandu a tím vytvoření možnosti, aby Washington, hlavní město Unie, bylo obklíčeno státy Konfederace, se podařilo zabránit ústupkem Unie - pozastavením platnosti Habeas Corpus Act, zákonného ustanovení, které v právních státech zaručuje člověku legitimní zacházení. Vlastně hájí osobní svobodu před státní svévolí. Habeas Corpus Act byl na území Unie garantován ve dvanáctém dodatku k ústavě Unie, který byl schválen na počátku roku 1861.

V této fázi konfliktu znesvářené strany prohlašovaly, že nebojují kvůli otroctví. Konfederace tvrdila, že vede válku kvůli právu svých států opustit Unii. Unie prohlašovala, že válka je vedena výhradně za účelem znovuoobnovení Unie a může tedy skončit výhradně splněním tohoto cíle.

Kdo byli ti, kteří se bojů účastnili? Po vypuknutí občanské války, na Severu i na Jihu houfně vstupovala do armády velká množství dobrovolníků, mladíků, kteří chtěli opustit běžný život a toužili po dobrodružství. Obě strany přitom počítaly s rychlým a snadným vítězstvím. Ale hned první skutečná bitva, která se odehrála u Bull Runu (asi padesát km západně od Washingtonu) je z toho vyvedla. Šlo o krvavý střet, v němž na obou stranách padlo několik tisíc vojáků. A podobně tomu bylo i v dalších střetech. Jedním z důvodů bylo jejich nedostatečné vycvičení a vyzbrojení. Zejména v prvním roce střetu měly obě armády pouze zběžný výcvik. Vojáci neuměli provádět složitější úkony, ve větších formacích se nedokázali orientovat. Často si vlastní jednotky nejen překážely, ale i vysloveně škodily. A to vskutku na obou stranách. Jedinou výhodou Jižanů bylo, že ve většině byli v obranných postaveních.

Jednou ze zvláštností americké občanské války bylo přihlížení nevojáků. Např. již následnou bitvu o Bull Runu sledovalo velké množství diváků. Přijeli především z Washingtonu, aby se podívali, jak se všeobecně domnívali, na porážku Jihu. Jenomže výsledek bitvy byl přesně opačný: armáda Severu byla poražena a dala se spolu s přihlížejícími civilisty na útěk do Washingtonu. Jižanská armáda je mohla

pronásledovat a tím obsadit Washington, Jenomže ani vítězství jí nezaručilo sílu. I ona byla značně oslabena. A tak k pronásledování unionistů nedošlo. Její veliká šance dobýt Washington tím byla zmařena.

Následná strategie Severu se soustředila na tři hlavní směry:

- 1) Potomacká (východní) armáda měla bránit Washington a vyvíjet tlak na Richmond.
- 2) Námořnictvo mělo vykonávat blokádu přístavů Jihu a neumožnit mu zásobování ze zahraničí.
- 3) Proniknutím západní armády podél tří hlavních vodních toků (Mississippi, Tennessee a Cumberlandu) se měl rozdělit Jih minimálně na dvě části - především šlo o cíl, oddělit od Jihu Texas, který byl velkou „zásobárnou“ Jihu vojáky a potravinami.

Do jara 1862 se z pohledu Severu válka soustřeďovala na námořní blokádu Jihu a na několik bitev na moři. Proběhly ale rovněž vojenské akce na souši, zejména na západě severoamerického kontinentu. Vítězství i porážky se střídaly, nic nenasvědčovalo tomu, že by válka mohla být v dohledné době ukončena.

Po několika suchozemských bitvách se velení jižanské armády vedené generálem Robertem Edwardem Lee (1807-1870) podařilo překročit strategicky důležitou řeku Potomac severně od Washingtonu a dostal se do Marylandu. Lincoln se v této fázi války začal obávat, aby to nevedlo k demoralizaci a ke snaze Seveřanů uzavřít mír za každou cenu. Doposud se stále ještě vedla válka formálně pouze za obnovení Unie a ne za zrušení otroctví. Lincoln se proto rozhodl vsadit trumf na otázku zrušení nevolnictví. Dne 22. září 1862 proto rozhodl o vyhlášení *Prohlášení o osvobození černochů*. Jím se na celém území Unie s platností od 1. ledna 1863 rušilo otroctví. Válka tím rázem změnila svůj charakter.

Záhy se tento krok projevil pro Unii pozitivně. Na západě vítězili unionisté v čele s generálem Ulysem Simpsonem Grantem (1822-1885) a generálem Williamem Tecumsehem Shermanem (1820-1891). Jižanská armáda uvažovala o nové strategii. Stála však před dilematem. Má jít na pomoc oblastem, ve kterých byl Sever úspěšný, nebo zaútočit na východě, kde byl lepší Jih a pokusit se v této oblasti svést rozhodnou bitvu, která by ukončila válku vítězstvím Jižanů? Lee jako vrchní velitel jižanské armády se rozhodl pro druhou variantu: v červnu 1863 začalo jeho tažení na sever a východ. Překročil řeku Potomac, prošel Marylandem a dostal se až do Pennsylvanie. Následovalo několik krvavých střetů, mj. také největší jezdecká bitva celé americké historie.

Jenomže záhy došlo k zastavení jižanského postupu a 4. července 1863 se vzdal Grantovi ve Vicksburgu generálporučík John Pemberton s téměř třiceti tisíci jižanskými vojáky. Grantův pobočník generál Nathaniel Prentiss Banks dobyl Port Hudson v Louisianě a následně jím byla celá Mississippi ovládnuta Seveřany. Tím byla téměř třetina Konfederace odříznuta od zbytku. Obdobně úspěšní byli Seveřané na západě a v Georgii. Stále se ale bojovalo a padali mrtví. Generál Grant ve snaze tomu zabránit a co nejdříve válku ve svůj prospěch rozhodnout zvolil novou strategii: přestal spoléhat na jednotlivé vítězné bitvy a zavedl taktiku vyčerpávající války. Nařídil svým velitelům, aby zabavovali nebo ničili vše, co by mohli Jižané použít pro vojenské účely.

Završením války se měl stát mohutný útok, který Grantova armáda zahájila v květnu 1864: 120 tisíc jeho mužů se vydalo přes řeku Rappahannock na jih do oblasti zvané Divočina. Tam se ve dnech 5. - 7. května strhla krvavá třídní bitva. Bitva v lesních porostech, křovinách a bažinách byla zmatená a nerozhodná. Přesto Grantovi umožnila, aby mohl pokračovat v tažení na jih. Obdobná nerozhodná bitva se zopakovala u Spotsylvanie ve dnech 8. - 12. května. Grant opět nebyl zastaven a táhl dál na jih. Situace se opakovala ještě jednou v nerozhodném střetnutí u Cold Harboru ve dnech 1. - 3. června 1864. Ani poté se Grant nestáhl, ale obklíčil Petersburg. Teprve tam se zastavil. Měl málo potravin i techniky. Přesto Petersburg plných devět měsíců obléhal.

Sherman zatím pronásledoval Johnstonovu armádu Georgií směrem k Atlantě. V duchu Grantových instrukcí Sherman místa, kterými prošel, vypálil, aby se pak v listopadu 1864 vydal na pochod napříč Georgií k moři. Jižanská armáda se pokusila Shermana odlákat a přimět ho k cestě opačným směrem, na severozápad, přes Alabamu. Sherman to vytušil a oddělil vojsko v počtu třiceti tisíc mužů pod vedením George Thomase proti této jižanské armádě, které velel generál Hood. Shermanova armáda Hooda dostihla a porazila v Tennessee. Sherman pak roztáhl svou armádu do širokého pásma od dvaceti do šedesáti km a začal znovu plně uplatňovat totální válku podle příkazů Granta. Zabavoval obilí a dobytek, ničil úrodu a vše, co by mohla využít konfедераční vojska. Vytvořil tím 250 km dlouhý pás spálené země. Dne 21. prosince 1864 dobyl Savannah a vydal se na další ničivou cestu po Jižní Karolíně, kde mimo jiné vypálil hlavní město Columbiu, kterou dobyl 17. února 1865.

V době bojů na západě, se Lee pokusil na východě ještě jednou zvrátit situaci ve prospěch Jihu. Vyslal k Washingtonu malou armádu. Ta se až k Washingtonu dostala, ale tam ji Grant zastavil. Ve Washingtonu mezi tím probíhala kampaň na nové prezidentské volby. Otázka války a míru se v ní stala stěžejní. Následné volby pak vypadaly jako referendum o další válce / míru.

Nakonec se však přece jen před vládními volbami podařilo Grantovi zásadně s Jižany zatočit. Bylo to v době, kdy značné části jižanské armády procházely demoralizací. Např. ty, které byly obklíčené u Petersburgu a Richmondu. K dalšímu rozkladu přispěly zprávy o porážce Jižanů u pevnosti Fort Fisher v Severní Karolíně. Fort Fisher byl vlastně poslední přístav, kterým mohla Konfederace dostávat zásoby. Jejím padnutím byla Konfederace definitivně odříznuta od okolního světa. Lee se sice ještě vymanil z Grantova obklíčení a spojil se s Johnstonovými jednotkami v Severní Karolíně, aby zaútočil na unionistickou pevnost Fort Stedman, ale útok selhal. Grant vyslal sbor na Leeovo pravé křídlo a v bitvě u Five Forks jej definitivně přinutil k ústupu. Lee opustil Petersburg a Richmond. Prezident Jefferson Davis již před tím uprchl vlakem z Richmondu do Georgie, kde byl 10. května zajat. Grant vyslal na jih jízdní oddíly, aby Leeovi znemožnily spojit se s Johnstonem a zatlačily Leea na západ. U Appomatoxu zaskočil Leea Sheridan a spolu s Grantem ho obklíčili. Lee už nechtěl dál bojovat a nechat zabít své vojáky. A proto se 9. dubna 1865 v soudní budově v Appomatoxu setkal s Grantem a podepsal kapitulaci. Johnstonova vojska se vzdala Shermanovi 18. dubna poblíž Durhamu v Severní Karolíně. Dne 26. května 1865 byla uzavřena v Trans-Mississippi dohoda s účinností od 2. června mezi Taylorem a Kirgy-Smithem (oba za Jih) s Edwardem Richardem Spriggem Canbym (za Sever) o definitivním ukončení organizovaného vojenského odporu.

Dne 8. listopadu 1865 Lincoln znovu vyhrál volby. Třináctý dodatek ústavy, jímž se rušilo otroctví, byl ratifikován třemi čtvrtinami států 18. prosince 1865. Nerovnoprávnost a rasismus však přetrvávaly i nadále. Jaké tedy byly výsledky války? Americká občanská válka kromě odstranění otroctví zajistila znovuoobnovení Unie a upevnění moci federální vlády. Unie byla sjednocená, ačkoli i nadále v ní panovaly velké politické, ekonomické, rasové a jiné rozdíly. Byla to nejkrvavější válka v dějinách USA: více než 630 tisíc mužů v ní padlo nebo zemřelo následkem nemoci (ve druhé světové válce zemřelo kolem 450 tisíc Američanů, v Koreji kolem 33 tisíc, ve Vietnamu přes padesát tisíc), padesát tisíc mužů se vrátilo domů s jednou či

oběma amputovanými končetinami. Byla to jedna z prvních moderních válek. Boj muže proti muži byl výjimkou. Hojné používání drážkových děl a ručnic s vrtanými hlavními způsobilo, že se krveprolití odbývalo většinou na dálku, nikoliv tváří v tvář protivníkovi.²⁹⁰

Během americké občanské války byl poprvé v dějinách souzen válečný zločinec. Byl jím velitel tábora Camp Sumter v Andersonvillu, Heinrich Wirz, který byl odsouzen k trestu smrti a popraven. Fotografie z toho tábora jsou podobné fotografiím z německých koncentračních táborů. Americká občanská válka byla jednou z nejvíce bratrovražedných válek v dějinách: mnoho důstojníků stojících proti sobě byli přátelé nebo ve vztahu nadřízený / podřízený z jedné a téže školy - vojenské akademie ve West Pointu (United States Military Academy). Byla jako jedna z prvních dokumentována na fotografiích. Vedla k rozmachu průmyslové výroby a nových vynálezů v oblasti zbrojní techniky (moderní dělostřelectvo, nové opakovací pušky, telegraf, zákopy). Vedla také ke zdokonalení lékařské služby.

Americká občanská válka se stala součástí amerického folklóru, jistou součástí americké kultury. Jih sice prohrál, ale prohrál se „ctí“. Válka nevedla k většímu rozšíření rozporů mezi Severem a Jihem, lidé na ni vzpomínají s jistou mírou nostalgie, pořádají uniformované srazy a předvádějí průběhy jednotlivých bojů (jako např. Francouzi bitvu u Slavkova).

---

²⁹⁰ Srov. George B. TINDALL. David E. SHI, *Dějiny Spojených států amerických*. Praha 1996, s. 322.

VIII. Dělnické hnutí ve druhé polovině 19. století

1. Marx a Engels jako zakladatelé tzv. vědeckého socialismu

Formování vědeckých myšlenek o moderním socialismu a moderním komunismu ve vyspělých státech souvisí s průmyslovou revolucí, která vytvořila průmyslovou dělnickou třídu, socialisty zvanou proletariát. Dělníci, kteří nevlastnili nic víc než svoji práci, byli v 19. století vystaveni mimořádně tvrdým pracovním podmínkám. Friedrich Engels je popsal ve své knize *Postavení dělnické třídy v Anglii* (1845), (viz výše). Nebyl však ani zdaleka jediným. Podobně ve svých četných pracích činil romanopisec Charles Dickens (1812-1870). Lze si např. připomenut Dickensonova díla *Oliver Twist* (1837-1839), *Mikuláš Nickelby* (1838-1839), *David Copperfield* (1849) a *Zlé časy* (1854).

Levicoví aktivisté hledali z ponurého postavení dělníků východisko. Nacházeli je ve starobylých vizích rovnosti. K nim připojili liberální ideu rovnosti, pocházející z Velké francouzské revoluce, a vytvořili nové vize, které vykládali ve smyslu nejen rovnosti příležitostí, ale i rovnosti majetku. Marx a Engels zahrnovali tuto ranou etapu levicových socialistických teorií 19. století pod termín utopický socialismus, kdežto svoje vlastní názory označovali za vědecký socialismus. Čím se jejich socialistické učení lišilo od utopického? Tím, že určovalo jasný cíl a postup k němu, přičemž v duchu soudobé průmyslové revoluce stále více se soustřeďující na vědu a v jejím rámci na experiment, je oba spojovali s praxí. Nejprve, což bylo po celý jejich život, pouze s teorií, kterou v praxi v rámci vědeckého experimentu zkoušeli uplatnit uvnitř dělnického hnutí. Později (a Marx s Engelsem věřili, že se tak stalo za jejich života), hodlali uplatnit svoji teorii i ve skutečné politické praxi. Tou jim byla Pařížská komuna roku 1871. Pařížská komuna však skončila neslavně. Pro Marxe s Engelsem to ovšem nebyl důkaz chybné teorie – marxismu – ale nedostatečné připravenosti cesty k cíli – malé připravenosti mezinárodního dělnického hnutí a zcela absentující přípravy na světovou revoluci. Marxovi a Engelsovi ortodoxní pokračovatelé proto položili mimořádný důraz na přípravu této cesty.

Pojem „vědecký“ socialismus souvisí rovněž s tím, že obsahem Marxovy ideologie nebylo pouze stanovení cíle - dosažení komunismu, k němuž Marx, v rámci své díkce vytvořil teorii „vědeckého komunismu“, ale i to, že Marx považoval komunismus za nutný výsledek dějinného procesu, za nezbytný důsledek pohybu ekonomických a politických sil, k němuž dějiny jednou nutně dospějí. A to proto, že

jde o posloupnost stádií definovaných výrobním způsobem, nebo, jak Marx většinou tvrdil, „ekonomickou základnou společností“. Marx byl přesvědčen, že od „prvotního komunismu“, Marxem označovaném jako prvobytně pospolná společnost, prochází lidstvo třemi etapami nerovnosti: otrokářstvím, feudalismem a kapitalismem. Protože se celý dějinný proces odehrává v kruhu, resp. Marx přejal Hegelovu teorii vývoje dějin ve spirále, po těchto stádiích musí nutně přijít opět stádium podobné prvobytně pospolné společnosti: stádium rovnosti, ovšem po stránce politické a ekonomické s ním mnohem ekonomicky i politicky vyspělejší.

Vykořisťování podle Marxe existuje počínaje otrokářstvím, v němž si vládnoucí třída přivlastňuje nadhodnotu vytvořenou ovládanými třídami. V otrokářské ani feudální společnosti neexistuje vrstva, která by byla schopna toto vykořisťování změnit, a tak rozdělení společnosti na vykořisťovatele a vykořisťované je trvalé. Teprve v kapitalismu jako vrcholném stádiu vykořisťovatelských společností vzniká třída, která je schopna situaci nerovnosti změnit. Je to dělnická třída, která je tak vykořisťovaná a vykořisťováním tak deklasovaná, že již nemůže nic ztratit. Jedinou její cestou a nadějí je zrevolucionizování a po něm následující radikální vystoupení proti vykořisťování. Tím se v dělnické třídě rodí schopnost dosáhnout poslední fáze dějin, spravedlivé komunistické společnosti. Ta bude beztřídní společností, ve které bude plně fungovat sociální rovnost. Jedinou cestou k ní je, podle Marxe, socialistická revoluce.

Podle Marxe je socialistická revoluce jediným prostředkem k prosazení cílů proletariátu ve smyslu politické, hospodářské a sociální rovnosti. Je to vzpoura dělníků (proletariátu), která nastolí beztřídní společnost po přechodném období, které je nezbytné, aby byla deklasována bývalá vykořisťující třída. Marx pro toto období použil termín diktatura proletariátu.

Diktatura proletariátu podle Marxe představuje období, které následuje po provedené socialistické revoluci. Samotná socialistická revoluce totiž ještě nenastolí rovnost. Je k ní pouze prvním krokem, tím, který ničí dosavadní vládní moc buržoazie. Ve fázi diktatury proletariátu musí proletariát nejprve převzít moc a za použití státu a jeho dosavadního aparátu postupně odstraňovat nerovnost. Diktatura proletariátu je oproti předrevoluční diktatuře buržoazie diktaturou většiny nad menšinou. Existují v ní ještě antagonistické společenské třídy, buržoazie a proletariát, ale vláda buržoazie, tedy bohaté vládnoucí vrstvy vykořisťovatelů, je již nahrazena vládou dělníků a ostatních pracujících. (Marx tak rozšiřuje původně

míněnou jedinou revoluční třídou o „spojence“ – všechny pracující, s jejichž pomocí je třeba budovat nový stát.) Marx zdůrazňuje, že čím více se vláda dělníků a ostatních pracujících prosazuje, tím více se stírá nerovnost.

Oba zakladatelé myšlenky moderního komunismu – vědeckého socialismu - byli Němci. Marx se narodil 5. května roku 1818 v Trevíru, Engels 28. listopadu 1820 v Barmenu. Marxovi byli praktikující židé, Engels pocházel z protestantské rodiny průmyslníka. Oba byli vynikajícími studenty a získali výborné vzdělání. Jako mladí muži se připojili k volnomyšlenkářským intelektuálním kruhům, pod jejichž vlivem začali obhajovat myšlenku rovnostářství. Ve volnomyšlenkářském stylu se stavěli proti omezování svobody projevu a odsuzovali nevyhovující podmínky pracujících. Vše zatím stavěli jen na podmínkách vlasti, tedy německého prostředí.

V roce 1842 začaly v Kolíně nad Rýnem vycházet liberálně zaměřené noviny *Rheinische Zeitung*. Marx, který si brzy osvojil britký styl psaní, se stal jedním z jejich hlavních spolupracovníků, tedy listu, radikálně opozičního vůči pruské politice. Posléze se dokonce stal jejich šéfredaktorem. Radikalita novin však vedla k cenzurním zásahům státní moci a po roce k jejich úplnému zákazu. Bylo to téhož roku, kdy se Marx setkal s Friedrichem Engelsem, spřátelil se s ním, vedl s ním obsáhlou korespondenci a začal s ním společně psát práce.

Ještě téhož roku, v roce 1843 Marx a Engels německé země opustili a vydali se hledat cestu k prezentování svých názorů do zahraničí. Přesouvali se mezi Brusel a Paříž a často jezdili i do Londýna. Během pařížského období jejich působení jimi byl v základech formulován historický materialismus (srov. níže). Engels přitom Marxe všemožně podporoval: posílal mu kapesné, dělal si starosti s jeho zdravotním stavem a nabádal jej k systematictější práci. Počátkem roku 1845 musel Marx přesídlit do Bruselu, kam jej záhy následoval Engels. V létě téhož roku podnikli studijní cestu do Anglie, kde navázali kontakt s tamním hnutím chartistů. Jelikož byl Marx i po návratu do Belgie pronásledován pruskými úřady, vzdal se pruského občanství. Ještě téhož roku Marx a Engels svoje teoretické názory poprvé spojili s praxí: v Bruselu v roce 1845 založili Komunistický korespondenční výbor, jehož cílem bylo zastřešit různé skupiny podílející se tehdy na mezinárodním dělnickém hnutí.

Kořeny mezinárodního dělnického hnutí sahají k roku 1834, kdy v Paříži založili němečtí socialisté Theodor Wilhelm Christoph Schuster (1808-1866) a Wilhelm Weitling (1808-1871) poté, co uprchli do Francie po neúspěšné přípravě

dělnického povstání v německém Göttingen, Svaz psanců. Svaz psanců se roku 1836 rozpadl. Jeho radikální část pak dále působila jako Svaz spravedlivých, jehož přívrženci zprvu pracovali pod vlivem myšlenek Babeufa a křesťanského komunismu. Vycházeli z vize, že si jsou všichni lidé navzájem bratry a sestrami a že cílem jejich revolučního snažení musí být ustavení království božího na zemi, založeného na ideálech lásky k bližnímu, rovnosti a spravedlnosti. Svaz psanců měl svoje buňky v různých evropských městech. V červnu 1847 se k Svazu spravedlivých připojil Marx se skupinou svých přívrženců, kteří na slučovací konferenci Svaz přesvědčili, aby vyhlásil jako svoje programové heslo „*Pracující všech zemí, spojte se*“.

Vzhledem k Marxovu vlivu se tato slučovací konference považuje za první sjezd první marxistické politické organizace v evropských dějinách. Na druhém sjezdu, který se uskutečnil v Londýně o několik měsíců později, na podzim 1847, byli Marx s Engelsem opět protagonisty. Jako takoví se nechali pověřit vypracováním Manifestu. Výsledkem se stal *Manifest komunistické strany*, jenž byl chápán jako rámcový program blížící se socialistické revoluce. Členové Svazu spravedlivých byli následujícího roku přesvědčeni, že se v socialistickou revoluci změní některá z revolucí roku 1848 a že tím bude dán impulz k Marxem vysněné světové socialistické revoluci. K žádné socialistické revoluci, a tedy ani světové socialistické revoluci však v roce 1848 nedošlo. Marx s Engelsem identifikovali příčinu: nedostatečná organizovanost dělníků. A tak začali připravovat regionální dělnické organizace. Když však v roce 1850 chtěli s Engelsem v rozporu se stanovami Svazu spravedlivých zřídit jeho pobočku v Kolíně nad Rýnem, byli z pololegálního Svazu vyloučeni.²⁹¹

Politické otřesy roku 1848 znamenaly pro Marxe další ránu: vyhoštění z Belgie. Na pozvání prozatímní francouzské vlády přesídlil proto v únoru 1848 znovu do Paříže a pak v březnu, kdy vypukla revoluce i v Německu, se vydal do Kolína nad Rýnem, doufaje, že tam zažije revoluci socialistickou; k té se snažil přispět vydáváním radikálního listu *Neue Rheinische Zeitung*. K socialistické revoluci tam však nedošlo, navíc v květnu 1849 pruská vláda redakci *Neue Rheinische Zeitung* rozpustila a Marxe vykázala ze země. Marx se pak uchýlil zpět do Paříže. Nicméně již po měsíci, kdy mu hrozila internace do odlehlé Bretaně, Francii opustil a usadil se v Londýně. Tam také brzy přesídlil Engels, díky jehož podpoře v Londýně přežívali.

---

²⁹¹ Srov. Robert SERVICE, *Soudruzi. Světové dějiny komunismu*. Praha 2009, s. 32-34.

Marx a Engels se tam společně pustili do další publikační činnosti spojené s mezinárodní agitací pro mezinárodní komunistické hnutí. Marxova hmotná situace se zlepšila v roce 1852, poté, co se Marx stal londýnským korespondentem amerických novin *New York Tribune*, kam zasílal rozsáhlé kritické politicko-ekonomické analýzy poměrů v evropských mocnostech (nikoli ve Velké Británii). Spolupráci však přerušila americká občanská válka.

V Londýně vznikala Marxova hlavní ekonomická díla: v roce 1859 vyšla *Kritika politické ekonomie*, která však nezbudila jím očekávaný ohlas. Recenzenty mu byla vyčítána povrchnost. Nespokojený Marx proto oznámil, že hodlá vydat další, podrobnější díly. Pustil se do práce, ale ta mu s dalším studiem pod rukama značně narůstala. Takto se postupně a do značné míry nesystematicky rodilo autorovo hlavní dílo, *Kapitál*. Jeho první díl Marx dokončoval sužován různými chorobami. Proto jej oproti původnímu záměru předal do tisku až roku 1867.

V roce 1864 bylo v Londýně ustaveno Mezinárodní dělnické sdružení, známější dnes pod názvem První internacionála. Původním záměrem jejich organizátorů, francouzských a britských odborářů, bylo vytvořit mezinárodní odborovou ústřednu, umožňující např. zabránit dovážení stávkokazů z jedné země do druhé. Karlu Marxovi, který byl mezi zakládajícími členy, však šlo o něco jiného. Uplatnit v ní v praxi svoji teorii třídního sociálního boje ústícího do socialistické revoluce. Brzy se mu podařilo podstatně ovlivnit agendu i názorovou orientaci organizace a stát se jejím vůdčím představitelem, který formuloval stanovy a zakládající program. Zdálo se, že Marxovu záměru nic nestojí v cestě.

První internacionála ač působící pod značným Marxovým vlivem, zahrnovala v sobě značné množství tehdejších politických filozofií. Vize o radikální změně disharmonické společnosti v rovnostářskou zformulovaná Marxem jim pouze dominovala. To se projevilo negativně v ideových sporech, které v ní byly od samotného počátku přítomny. Osudovým se nakonec stal dodnes nesmířený spor mezi marxisty a kolektivisty, jak se tehdy nazývali přívrženci ruského revolucionáře Michaila A. Bakunina (1814-1876) – pozdější anarchisté. Kolektivisté upřednostňovali přímý boj proti kapitalismu a jeho státu, marxisté chtěli pro dosažení beztřídní společnosti využít politické struktury stávajícího státu. Nicméně, roku 1872 se na kongresu v Haagu První internacionála rozštěpila a v roce 1876 kvůli názorovým rozporům zanikla.

Když roku 1863 socialista Ferdinand Lassalle (1825-1864) založil v Prusku Všeobecný německý dělnický spolek („Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein“), první skutečnou německou dělnickou stranu, odmítl se Marx připojit. Neuznával totiž její národní orientaci. Považoval ji za krok zpět. Jeho cílem byla mezinárodní organizace, internacionála, na jejímž vzniku se v této době intenzívně podílel. V této době se však také neztotožňoval s dalšími Lassallovými socialistickými postoji. Lassalle totiž na základě zkušeností z dosavadního německého dělnického hnutí odmítl radikální cestu přeměny společnosti a akcentoval postupné reformní kroky.

Roku 1869 Marx naopak spolupracoval s dalším německým socialistou Wilhelmem Liebknechtem (1871-1919), který právě zakládal Sociálně demokratickou německou dělnickou stranu. V té době mu již národní orientace německé dělnické strany nevadila. Přesvědčil se totiž, že na mezinárodní sdružení je ještě brzy. Společná názorová cesta ovšem byla možná především proto, že Liebknecht byl jiného názorového ražení než Lassalle. Akcentoval revoluční cestu, tedy myšlenku, která byla velmi podobná Marxově.

Liebknechtova Sociálně demokratická německá dělnická strana se roku 1875 spojila na sjezdu v německém městě Gothaji s Lassallovou stranou v dodnes fungující Sociálně demokratickou stranu Německa – SPD („Sozialdemokratische Partei Deutschland“). Marx se se sjednocením neztotožnil, vyčetl to Liebknechtovi a znovu proti Lassallovu postoji, ačkoli Lassalle již nežil, tvrdě vystoupil. Program SPD pak Marx kritizoval znovu ještě téhož roku ve své předposlední samostatné práci vydané pod názvem *Kritika Gothajského programu*.

Poslední léta života Marx věnoval práci na druhém a třetím dílu *Kapitálu*; když v roce 1883 coby čtyřiašedesátiletý vdovec zemřel, našel Engels v jeho pozůstalosti neuspořádané svazky poznámek a náčrtů, které mnohdy nebyl s to rozluštit. Prokazovaly však, že Marx rozpracovával *Kapitál* ještě důkladněji.

S Marxovou smrtí neodešel ani marxismus ani mezinárodní dělnické hnutí. Obojí se rozvíjelo dál. Rozvíjely se však také státy a společnosti, a tak se marxismus „po Marxovi“ ocitl v nových politických, ekonomických i sociálních podmínkách. Toho si mnozí Marxovi stoupenci byli vědomi a rozhodli se jim marxismus uzpůsobit. Jedni v ortodoxním, jiní v reformním smyslu.

Roku 1889 byla s Engelsovou podporou ustavena nová - Dělnická internacionála. Vešla do dějin jako Druhá neboli Sociálně demokratická internacionála. Reprezentovala tehdy již početnou a vlivnou základnu marxistických

stran a odborů ve všech významných industrializovaných evropských zemích. Jejich filozofický i politický vliv byl vskutku velký. Z jejich myšlenek vyšla celá řada směrů v levé části politického spektra, a to jak ideologie marxismu-leninismu, tak nejrůznější variace neortodoxního marxismu, například frankfurtská škola (srov. níže).

Marxova filozofie byla subjektivně scientistická: Marx byl totiž přesvědčen, že s konečnou platností odhalil historicko-společenské zákonitosti dějin, konfliktu vývoje. V tomto přesvědčení jej mohutně utvrzoval právě Engels, který jeho učení opakovaně označil za „vědecký socialismus“. Tuto skutečnost podtrhl v Marxově pohřební řeči, když jej přirovnal k Charlesi Darwinovi (1809-1882). Přirovnání to jistě nebylo neadekvátní či náhodné. Např. jejich shoda v přístupu k experimentu. O Marxově vztahu k experimentu jako základu vědeckého poznání jsme se zmínili již výše.

Nutno ovšem zdůraznit, že ohledně marxismu se nejvíce diskutabilní stala skutečnost, že se pro své ortodoxní příznivce stal neomylnou soustavou doktrín a politickou náhražkou náboženství. To se projevovalo ve zcela nevědeckých doktrinářských floskulích, kterým dominoval cíl – rovnostářská společnost, jejíž dosažení má být učiněno za každou cenu a jakýmkoli prostředky. Včetně těch, které popíraly hodnotu člověka a respektování jedince.

2. Historický a dialektický materialismus

Ústředním konceptem marxismu je historický materialismus, který vycházel z představy, že formulování dějin je postupně a vrstevnatě se tvořícím procesem. Druhým pilířem marxismu je dialektický materialismus. Je založen na Hegelově dialektice, tedy na nahlížení na vývoj jako na stálý konflikt tezí a antitezí, jehož výsledkem je syntéza, která posouvá vývoj o krok dál. Jde přitom o princip věčného konfliktu.

Základní principy dialektického, stejně jako historického materialismu definovali Karel Marx a Friedrich Engels v průběhu celého svého aktivního života při zkoumání společenských i přírodních jevů, tedy v letech 1844-1895. Vlastnímu rozpracování dialektiky a materialismu a jejich popularizaci se více věnoval Engels, který proto bývá považován za otce dialektického materialismu. Sám však vždy zdůrazňoval, že jeho základy položil Marx.

Dialektický materialismus lze chápat jako teoretický základ Marxova a Engelsova přístupu ke společnosti a přírodě. Jeho podstatou je objev neoddělitelnosti dvou historicky existujících proudů ve vývoji filozofie - dialektiky a

materialismu, které jen ve vzájemné vazbě umožňují pravdivý pohled na svět. Dialektický materialismus proto lze rovněž charakterizovat jako teorii zabývající se nejobecnějšími zákonitostmi vývoje přírody a myšlení. Při jisté míře zevšeobecnění jej lze chápat jako tu část marxismu, která pojednává o základních filozofických otázkách: o vztahu bytí a vědomí, otázce pohybu či problému hmoty. Vše je přitom podřízeno skutečnosti, že marxismus jako materialistická teorie chápe hmotu za prvotní: teprve na určitém vyspělém stupni organizace hmoty může dojít ke vzniku myšlenky (ideje) a vědomí vůbec – tedy lidského mozku. A tak všechno duchovno lze zredukovat nebo převést na materiální, které je primární.

Tento monismus pramení z výkladu světa o jedné substanci, tedy hmotě, modifikuje i otázku poznání. Marx odmítá agnosticismus, tvrzení, že svět je poznatelný jedině zkušeností, stejně jako gnozeologický skepticismus, a tvrdí, že svět je poznatelný proto, že bytí i vědomí jsou stejné substance: materie, tedy hmota. Problém poznatelnosti světa proto podle Marxe neexistuje. Otázkou pouze je – protože se ve všem jedná o dějinný proces (např. v této rovině se ukazuje úzké prolnutí dialektického a historického materialismu a jejich neoddělitelnost) – kolik je toho už poznaného a kolik je ještě třeba poznat. Bylo by však mylné si představovat, že před námi je hotový svět a naše vědomí jej má pouze poznat v jeho stávající podobě, v jeho neměnnosti. Svět je podle Marxe neustálá změna, neboť v něm stále a na vše působí člověk, který je činným aktivně tvořícím subjektem.

Za základní vlastnost společnosti Marx a Engels ve svém pojetí dialektického materialismu označili konflikt různých společenských tříd: třídní boj. Posledním stupněm třídního boje byl podle nich soudobý konflikt proletariátu a buržoazie. Podle nich byla jediným a nevyhnutelným rozuzlením tohoto věčného konfliktu revoluce a po ní následující beztřídní sociální spravedlnost naplněná komunistická společnost. Sociální spravedlnost mělo být podle dialektického materialismu dosaženo odstraněním příčiny třídního boje, tedy zrušením soukromého vlastnictví, v dikci Marxe a Engelse „vlastnictví výrobních prostředků“, a to i za cenu násilí. Marx a Engels však neuvažovali o apriorním násilí, ale pouze o jeho využití v případě nutnosti.

Jedním z ústředních pojmů, kolem kterých se celý dialektický materialismus a s ním i celý marxismus točí, je praxe. Ortodoxní marxisté byli přesvědčeni, že svět je sice řízen přírodními zákonitostmi, ale člověk jako společenská bytost je svobodný, tudíž v rámci oněch zákonitostí je schopen realitu měnit. Pravda se nenachází

hotová, neměnná, ale musí se vydobývat praxí, jejíž nejdůležitější částí je práce. Praxe zformulovaná do otázky „k čemu?“ je jediným kritériem pro určení pravdivosti. Pravdivé je podle Marxe a Engelse jen to, co slouží společenskému růstu a rozvoji.

Historický materialismus obsahuje učení o vývoji společnosti, v němž se člověk jako bytost produkující materiální statky aktivně podílí na objektivním dějinném pohybu. Ten v konečných důsledcích podléhá základním dialektickým zákonům. Podstatou historického materialismu je tvrzení, že bezprostředním podnětem k historickým proměnám jednotlivých typů společností (v dikci marxismu „společensko-ekonomických formací“) jsou postupné změny v oblasti materiální produkce („výrobních sil“), které se dostávají do rozporu s původně jim přiměřenými „výrobními vztahy“ a vlastnickými poměry, mocensky hájenými vládoucí třídou. Tento rozpor je řešen revolucí, v níž nová společenská třída, v jejímž zájmu je prosazení nových výrobních sil a odpovídajících vlastnických poměrů, násilím likviduje třídu vládoucí. Historický materialismus tedy zdůrazňuje nezbytnost vnímat třídní boj jako hybnou dějinnou sílu.

Historický materialismus je založený na marxistické periodizaci dějin, jejímž ústředním pojmem je „společenskoekonomická formace“, chápaná jako jednotlivé fáze vývoje společnosti. Nejstarší je prvobytně pospolná společnost (označovaná též jako „prvotní komunismus“), jež je časově vymežována od prehistorických dob do přibližně tří tisíc let před naším letopočtem. Zjednodušeně bychom jej mohli označit jako pravěk. Následující doba je tvořena asijským výrobním způsobem (od tří tisíc let před naším letopočtem do roku 753 před naším letopočtem, kdy mělo být podle legendy Romulem a Remem založeno město Řím) a antickým výrobním způsobem (od roku 753 před naším letopočtem do roku 378 našeho letopočtu, kdy Gótové rozdrtili východořímská vojska v bitvě u Adrianopole). Zjednodušeně můžeme hovořit o starověku. Následuje feudalismus (od roku 378 do roku 1648, tedy do konce Třicetileté války), který představuje středověk, a pak už jen kapitalismus (od roku 1648 do Marxovy současnosti, resp., jak soudili jeho následovníci, do roku 1917) reprezentující novověk.

Podle historického materialismu má mezi kapitalismem a komunismem, po uskutečněné socialistické revolucí nastat diktatura proletariátu. Jde o termín, který v marxistické teorii označuje přechodovou fázi mezi kapitalismem a komunistickou společností, v níž na sebe po úspěšné revoluci všechnu moc ve státě strhává dělnická třída a ostatní pracující. Komunistický manifest o tom říká: „*Viděli jsme výše,*

že prvním krokem v dělnické revoluci je pozvednutí proletariátu na panující třídu, vydobytí demokracie. Proletariát využije svého politického panství k tomu, aby postupně vyrval buržoazii všechnen kapitál, soustředil všechny výrobní nástroje v rukou státu, tj. proletariátu zorganizovaného v panující třídu, a co nejrychleji rozmnožil masu výrobních sil.“ Jako příklad diktatury proletariátu uvedl Friedrich Engels ve svém dodatku ke studii *Francouzská občanská válka* z roku 1891 Pařížskou komunu.

3. Marxistická politická ekonomie

Organickou součástí marxismu byla ekonomická teorie úzce provázaná s politickými ději označovaná jako politická ekonomie. Marxistické politické ekonomii šlo především o zdůraznění negativní stránky fungování tržního kapitalistického mechanismu, tedy o definování a zdůraznění ztrát spojených s tržní koordinací hospodářských subjektů a zejména vykořisťováním dělnické třídy vlastníky výrobních prostředků. Základem Marxovy ekonomické teorie byla pracovní teorie nadhodnoty, podle níž je dělníkům placena hodnota pracovní síly, nikoliv hodnota vykonané práce. Rozdíl mezi těmito dvěma hodnotami tvoří nadhodnotu, jejíž akumulací se vlastníkům výrobních prostředků zvětšuje kapitál, kdežto pracující jsou naopak ekonomicky zbídačováni.

Marx byl přesvědčen, že kapitalismus v sobě obsahuje ekonomické předpoklady nového socialistického (komunistického) společenského řádu. Je tomu tak proto, že kapitalismus koncentruje masy pracujících do obrovských podniků, čím vtiskuje výrobnímu procesu společenský charakter. Tím podkopává svoji vlastní individuální základnu opírající se o soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Společný charakter výrobního procesu ke svému optimálnímu rozvoji objektivně vyžaduje, tvrdí Marx, společenské vlastnictví výrobních prostředků. Tento nutný soulad mezi výrobními silami a výrobními vztahy musí být obnoven, a to zespolečenštěním výrobních prostředků, jak tvrdí Marx, „vyvlastněním vyvlastňovatelů“, kteří se kdysi neoprávněně zmocnili výrobních prostředků. Pokud budou převedeny výrobní prostředky do společného vlastnictví, zanikne důvod pro třídní boj, a tudíž nastane fáze nejen ekonomické, ale i sociální rovnosti: socialistická (komunistická) společnost se zcela osvobodí od třídního boje i od jakéhokoli vykořisťování, protože bude beztřídní společností. Nenastane to však okamžitě, jak definuje historický materialismus, půjde o proces.

Marx a Engels byli nepochybně velkými učiteli, zejména jejich ekonomické rozborů v mnohém obohatily poznání podstaty společnosti 19. století. Analýza a komparace soudobé společnosti jim umožnila vytvořit četné zajímavé a pro část společnosti i atraktivní vize o jejím budoucím uspořádání. Aby však Marxovo a Engelsovo učení bylo možné považovat za skutečně vědecké, bylo třeba ověřit tyto vize do budoucna v praxi. Ani Marx ani Engels však žádnou ucelenější koncepci sociálního, ekonomického ani politického systému, který by nastal po socialistické revoluci, ve fázi diktatury proletariátu a po ní, tedy skutečném konci kapitalismu, nevypracovali. Oba byli především teoretiky, kteří usilovali, aby se jejich učení alespoň v několika částech promítlo do praxe. Na rozdíl od Lassalla, Kautského či Bernsteina ani žádnou konkrétní politickou skupinu, která by se bezprostředně jejich vizemi řídila, nezorganizovali. Navíc ani Marx ani Engels ve svém učení nebyli původní. Dokázali však využít podstatné myšlenky dřívějších velkých filozofů a ideologů sociálních hnutí a zkombinovat je takovým způsobem, že jak v ekonomické, tak politické, sociální i ideologické rovině vytvořili zcela nové učení - marxismus.

Marxismus byl v dalších desetiletích hojně využíván, modifikován i deformován. V kontrastu k následným nuancím marxismu, např. reformismu a revizionismu se v souvislosti s Marxem a Engelsem hovoří o ortodoxním marxismu, a to ve smyslu původního marxismu vytvořeného Marxem a Engelsem.²⁹²

Podle britského historika J. M. Robertse měl marxismus kvazi náboženský obsah: judaistické pojetí vyvoleného národa. Proletariát měl pochodovat jako Izraelité pouští k apokalyptickému konci spasení (revoluci) a do zaslíbené země socialismu. Byla to víra útěchy, pomsty a příslibů.²⁹³

Marxismus považujeme za samostatnou socialistickou ideologii. Můžeme jej však rovněž definovat jako filozofický a ideologický směr, který se později uplatnil v politické praxi. Stěžejním ekonomickým dílem marxismu byl *Kapitál* (1867-1883). Stěžejním filozofickým dílem byla *Německá ideologie* (1845). A stěžejním politickým návodem byl *Manifest komunistické strany* (1848). Základem marxismu byl *historický*

---

²⁹² Je však třeba upozornit, že různí straničtí činitelé si tzv. ortodoxní marxismus upravovali podle svých představ. Vytržením některých Marxových myšlenek z kontextu je deformovali do podoby, která jim nejvíce vyhovovala. Nejvíce je tato skutečnost patrná na stalinismu. Vůdce sovětského systému Josip V. Stalin se téměř ve všech svých krocích zaštiťoval myšlenkami Marxe, mnohé jeho teoretické a praktické kroky však s Marxovým učением neměly mnoho společného.

²⁹³ Srov. J. M. ROBERTS, *Dvacáté století. Dějiny světa od roku 1901 do současnosti*, Praha-Plzeň 2004, s. 124.

a *dialektický materialismus*, v jejichž podstatě tkvělo učení o nekonečném třídním boji mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými, zakončeném přechodem k beztřídní společnosti - komunismu. Hlavním motorem dějin se měla podle marxismu stát změna výrobního způsobu následkem akumulace kapitálu.

Prvním krokem se k tomu měla stát socialistická revoluce, což podle Marxe představovalo pozvednutí proletariátu na vládnoucí třídu. Nezbytnou cestou k tomu bylo poznání proletariátu, že je vykořisťován a že se stává revoluční silou. Vrcholem tohoto poznání se stane příprava k revoluci jako spontánnímu aktu, jehož prostřednictvím bude buržoazii odebrán všechn kapitál a výrobní prostředky se soustředí v rukou státu. To se však může stát jen despotickými od revoluce se odvíjejícími zásahy do vlastnického práva a do buržoazních výrobních vztahů, tedy totální destrukcí předchozího státního zřízení a násilným svržením dosavadní vládnoucí třídy.

Marx respektoval, že k přechodu od kapitalismu ke komunismu nedojde naráz. Dokud budou trvat třídní rozdíly, dotud bude trvat přechodné stádium - revoluční diktatura proletariátu. Tato diktatura bude mít za úkol zabezpečit výdobytky revoluce, a to tím, že zabrání kontrarevoluci ze strany vyvlastněné buržoazie. Jakmile zmizí třídní rozdíly a bude odstraněn systém tříd, ztratí stát důvod své existence. Výsledná komunistická společnost bude tudíž bezstátní a beztřídní, nikoliv však anarchistická.

Toto učení bylo ještě za života Marxe podrobena dílčí zkoušce v revoluci 1848 a zejména pak v Pařížské komuně roku 1871. V obou však neúspěšně. Nicméně nabyté zkušenosti přiměly Marxe k doladění jeho učení, a to především ve dvou bodech. Revoluce 1848 odhalila, že proletariát musí být obezřetný před reformně orientovanými socialisty. Jejich cílem, jak zdůrazňoval, totiž bylo otupit třídní boj a přesvědčit dělníky, že zájmy kapitalistů a dělníků by mohly být za určitých okolností společné. Tím Marx zdůraznil, že cesta proletariátu k moci nepovede prostřednictvím parlamentní instituce. Přesto právě tehdy zvýšil důraz na zorganizování své vlastní dělnické strany (Marxovy strany), která jako svou hlavní strategii zvolí nepřetržitou revoluci. Faktem je, že ač Marx s Engelsem nepočítali ve svém pojetí revoluce s rolí dělníků, bojovali po této zkušenosti o svazek s nimi, aby se mohli lépe dostat k moci. Cesty jak získat stoupence strany, podle jejich mínění vedly jednak přes teoretické připravení dělníků, jednak přes Mezinárodní dělnické sdružení – První Internacionálu.

Z Pařížské komuny Marx s Engelsem vyvodili závěry, že revoluce dělnické třídy může být úspěšná pouze při realizaci okamžitých opatření při centralizaci úřadů,

a dokonce při užití síly (včetně teroru) bránit sama sebe. Neprosazení Komuny vedlo Marxe a Engelse později k úvaze, že příští revoluční převrat by se mohl uskutečnit v Rusku. Tím naznačili, že jejich zobrazení růstu kapitalismu v Západní Evropě není teorií všeobecné cesty vývoje předepsané osudem všem národům, a že neexistují univerzální zákony o vývoji revolučního hnutí.

Navzdory Marxově snaze zůstalo jeho učení jen politickým programem, teorií, návodem jak změnit svět. Marxismus jako takový zůstal na papíře a své aktivity projevoval skrze socialistické strany. Jeho vůle uskutečnit to, co bylo napsáno v *Manifestu komunistické strany*, byla přesto pevná, vyvíjela se, směřovala k činu – k revoluci. Díky politické a sociální situaci v Evropě na přelomu 19. století přežila a nabízela se i poté stále jako východisko dějin. Marxismus vynikl ve svém zdůvodnění dějinného zvratu, zejména v argumentu proč je socialistická revoluce nevyhnutelná. Samotnou revoluci viděl jasně i přes víru v dělnickou spontánnost. Jen ve vidění socialistické budoucnosti zůstává stručný. Jistě ani Marx nemohl i přes své přesvědčení jasnoviděcky předpovídat co nastane, ale snad trochu opomněl respektovat zákonitosti lidské společnosti, lidské civilizace a vůbec antropologii samotného člověka. Jinak nelze vysvětlit jeho víru v určený cíl – komunistickou společnost, kterou nelze na lidech uskutečnit.²⁹⁴ Je více než zřejmé, že marxismus nebyl vědou ale vírou. To potvrzuje i to, že se komunismus ve 20. století výrazně rozcházel s myšlenkami a očekáváními Marxe a Engelse. Komunistické strany se nedostaly k moci ve vyspělých kapitalistických zemích západní Evropy, ale v zaostalých převážně zemědělských zemích jako bylo Rusko a Čína. Jejich hlavním úkolem se stala spíše modernizace a industrializace nežli sociální a lidová emancipace. Chopili se ho mnozí, ale pouze Lenin se odvážil ho uskutečnit v plném rozsahu.

Podle zakladatelů marxismu se třídní rozpory neustále zvětšují, což zákonitě vede k sociální revoluci. V jejím prvním stádiu, buržoazní revoluci, nejprve buržoazie zvítězí nad aristokracií. Nastoupí kapitalismus, další společenskoekonomická formace, ve které pak proletariát po uskutečněné socialistické revoluci zvítězí nad buržoazií. Stane se tak ve fázi, kdy bude proletariát vykořisťován takovým způsobem,

---

²⁹⁴ Už Dostojevský napsal: „Zahrňte člověka vším pozemským blahem, zaplavte ho celého až po temeno štěstím, tak aby na hladině štěstí vyskakovaly bublinky jako na vodě, dejte mu takový hospodářský blahobyť, aby nemusel nic dělat než spát, chroupat cukroví a pečovat, aby lidský rod nevymřel – a i za těchto okolností vám ten člověk z pouhé nevděčnosti, pro pouhý výsměch, provede lumpárnu. Pohrdne cukrovím a schválně se bude dožadovat nějaké škodlivé hlouposti, nějakého neekonomického nesmyslu jedině proto, aby do vši té pozitivnosti a moudrosti přimísil zkázonosný živel své fantazie.“ Srov. Fjodor M. DOSTOJEVSKÝ, *Zápisky z podzemí*. Praha 1989, s. 41.

že dál již nebude moci žít. Zapůsobí železný mzdový zákon, v jehož rámci rezervní armáda nezaměstnaných nevyhnutelně stlačí mzdy pod úroveň životního minima. Revoluce pak povede ke změně výrobního způsobu ve společenské základně, zatímco společenská nadstavba (kultura, ideologie) zareaguje se zpožděním.

V ekonomii Marx vycházel z pracovní teorie hodnoty Davida Ricarda (1772 – 1823), podle níž nadhodnotu, kterou dělník vyrobí, si přisvojuje kapitalista. Přitom nedlouho poté, co vyšel první svazek Kapitálu (1867) bylo objektivní pojetí ceny vyvráceno rakouskou školou ekonomie, když v roce 1871 Carl Menger (1849-1921) vydal *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre (Principy ekonomie)*. Moderní marxisté [frankfurtská škola sociálně vědná: Max Horkheimer (1895-1973), Theodor W. Adorno (1903-1969), Herbert Marcuse (1898-1979) a Jürgen Habermas (*1929)] proto odlišují hegelíánského mladého Marxe s konceptem odcizení od komunistického Marxe a jeho Kapitálu.

Současní sociálnědemokratičtí interpreti označují za strážce pravověrného marxismu po Engelsově smrti Karla Kautského (1854–1938). Karel Kautský se narodil v Praze, z níž se rodina po dalších sedmi letech přestěhovala do Vídně. Tam Kautský v roce 1874 nastoupil na univerzitu ke studiu historie a filozofie. Roku 1875 se stal členem Sociálně demokratické strany Rakouska („Sozialdemokratische Partei Österreichs“ - SPÖ). V roce 1880 se Kautský připojil ke skupině německých socialistů v Curychu, kde se seznámil s Eduardem Bernsteinem, Marxovým spolupracovníkem a pozdějším, po Marxově a Engelsově smrti držitelem práv na vydávání jejich prací. Záhy pak Kautský rovněž navštívil ve Velké Británii Marxe a Engelse.

V roce 1883 založil Kautský ve Stuttgartu měsíčník *Die Neue Zeit (Nový čas)*, od roku 1890 týdeník, který redigoval až do září 1917 a který mu kromě propagace marxismu zajišťoval stálý finanční příjem. V letech 1885-1890 pobýval Kautský v Londýně, kde se stal blízkým přítelem Friedricha Engelse. Od roku 1890 žil Kautský v Berlíně, v roce 1891 se společně s Augustem Bebelem a Eduardem Bernsteinem podílel na vypracování Erfurtského programu Sociálně demokratické strany Německa (SPD) a později též jejího programu Heidelberského (1925). Erfurtský program silně ovlivněný Bernsteinovým revizionismem vycházel mj. ze skutečnosti, že císař Vilém II., který 15. června 1888 převzal v Německu moc, dal v březnu 1890 podnět ke svolání mezinárodní konference, jež by jednala o způsobech, jak zlepšit životní úroveň dělnictva. Konference, které se téhož měsíce v Berlíně sešla, skutečně o

sociálním zákonodárství i sociální politice vůbec jednala. Nepřinesla však konkrétní výsledky s výjimkou závěru, že je nutné, aby se ve všech zemích sociální postavení dělníků zlepšilo.

Po Engelsově smrti roku 1895 se stal Kautský jedním z největších a nejlivnějších teoretiků marxismu. Některými historiky proto bývá dokonce označován za „papeže marxismu“. Karel Kautský, který společně s Augustem Bebelem v Sociálně demokratické straně Německa reprezentoval střední proud ve straně, se zaměřoval na marxistickou teorii „nejvyššího stadia kapitalismu“ - imperialismu. A to ještě dříve, než se tomuto tématu začal intenzivně věnovat ruský teoretik marxismu - Vladimír Iljič Uljanov zvaný Lenin (1870-1924). Když Eduard Bernstein koncem devadesátých let 19. století zpochybnil marxistický výklad revolučních procesů jakožto procesů nevyhnutelných, odsoudil ho za to Kautský s tím, že Bernsteinovo lpění na morálních základech socialismu otevírá cestu ke koalici s tzv. progresivní (ale pouze s tak zvanou) buržoazií a tím i k netřídnímu přístupu. Stěžejní zásada, jíž jako jedinou lze dosáhnout skutečného úspěchu, revoluce tím mizí a skutečná podstata marxismu se vytrácí. Přesto byl Kautský v Leninově spise *Proletářská revoluce a renegát Kautský* (1918) vykreslen jako zrádce. Kautský si takové nařčení, pochopitelně, nenechal líbit a na oplátku zkritizoval Lenina za jeho dogmatický přístup ve své práci *Diktatura proletariátu* (1918) a *Marxismus a bolševismus: demokracie a diktatura* (1921). Svou kritiku Lenina dovedl až ke tvrzení, že bolševici pod Leninovým vedením uspěli v roce 1917 jen proto, že se jim podařilo získat násilím kontrolu nad armádními silami v Petrohradě a později i v Moskvě, a tak na vojenské bázi položit základ nové proletářské diktatury na místě staré diktatury carské. Nic zásadního tím však nezměnili. Jen prostě vystřídali jednu diktaturu diktaturou druhou.²⁹⁵ Lenin a jeho nejbližší spolupracovník Lev N. Trocký (1879-1940) proti tomu vystoupili s tvrzením, že bolševická revoluce byla legitimním krokem učiněným ruskými revolucionáři v zájmu proletariátu, a to dokonce nejen ruského proletariátu, ale i celosvětového, neboť šlo o světodějnou sociální revoltu podobnou Velké francouzské revoluci. Že se jednalo o světodějnou událost, lze jistě souhlasit. Vždyť minimálně na sedmdesát let ovlivnila dění ve značné části světa. Stejně tak lze souhlasit, bolševická revoluce byla podobná Velké francouzské revoluce. Minimálně v tom, jak Lenin a Trocký sebe sami i další bolševiky otevřeně obsazovali do role

---

²⁹⁵ Srov. Karl KAUTSKÝ, *Die Diktatur des Proletariats*. Wien 1919, s. 31-39

jakobínů, zatímco „oportunismus“ Kautského a dalších považovali za důsledek „sociální korupce“ pramenící v jejich neustále zesilujících vztazích s privilegovanými třídami. Nesouhlasit ale již určitě nelze s Leninovým tvrzením, že bolševická revoluce byla učiněna v zájmu proletariátu. Možná v ojedinělých případech, nikoli celku. A už určitě ne v konečném efektu, jaké společenské zřízení a politické poměry byly bolševickou revolucí nastoleny.

Kořeny revizionismu marxismu, stejně jako reformismu marxismu položil Eduard Bernstein (1850–1932), který na konci devadesátých let 19. století přišel s názorem, že Marxova teorie hodnoty a nadhodnoty, tedy vlastní podstata Marxova učení, se přežily. Na základě aktuálních statistických dat a metody komparace dospěl k závěru, že místo, aby se třídní rozpory, jak tvrdil Marx, zvětšovaly, se ve skutečnosti zmenšují. Bernstein to mohl tvrdit proto, že byl s marxismem velmi dobře obeznámen a dokonce v řadě jeho aspektů mu byl oddaným stoupencem. Měl však vlastní názor plynoucí ze sledování životních a pracovních podmínek německých pracujících. Byl přesvědčen, že se jejich sociální a hospodářská situace zlepšuje, neboť stávky nezůstávaly bez účinku. Spatřoval jej zejména v činnosti německého kancléře Otty von Bismarcka, který, podle Bernsteinova přesvědčení, v reakci na ně zavedl základní systém důchodů a sociálního zabezpečení. Bernstein hájil tezi, že taková cesta reforem je správná, a proto položil důraz na prohlubování pokojného a legálního měření sil sociálních demokratů s vládou a s velkými podniky. Hlásal, že optimální cestou pro dělnické hnutí je zůstat na ústavní platformě. Vysloveně se obával násilí.

Důležitým faktorem reformismu byl vznik masových politických stran. Jednalo se především o německou sociálnědemokratickou stranu, v jejímž čele nyní stáli Eduard Bernstein, Friedrich Ebert (1871-1925) a Philipp Scheidemann (1865-1939). Pravověrní marxisté však byli nespokojeni. Rosa Luxemburgová (1871-1919) a Karel Kautský proti reformistům tvrdě vystoupili. Reformisté byli sice ve straně poraženi, ale jejich pozice stále sílila. Německá sociálnědemokratická strana se jejich zásluhou stala členem parlamentu, v roce 1912 dokonce jeho nesilnější stranou. Nedosáhli však na žádný podíl na vládě.

K Bernsteinovým stoupencům patřil také např. německý politik, funkcionář sociálnědemokratické strany Německa Eduard David (1863-1930), který navrhoval revizi Marxových a Engelsových základních ekonomických předpokladů. Provedl analýzu soudobého německého zemědělství a zjistil, že malé firmy ani zdaleka

nemizí pod tlakem velkých vlastníků půdy, naopak i v kapitalismu vzkvétají. A to mu bylo precedentem pro úspěšný rozvoj státu při využití schopností a aktivit drobných vlastníků.

Proti reformistům a revizionistům Bernsteinova typu ortodoxnímu marxismu věrní levicoví činitelé příkladu Karla Kautského tvrdili, že Bernsteinova metoda je opuštěním či dokonce zradou marxismu. Proti Bernsteinovi prosazovali potřebu, aby se sociálnědemokratické dělnické strany pevně držely revolučních cílů. Zvláště ostře pak proti reformistům a revizionistům vystoupili na počátku první světové války. Německá sociální demokracie jako největší německá parlamentní strana podpořila válečný rozpočet. Reformisté a revizionisté, kteří získali vliv i ve Druhé internacionále, na začátku války doložili prosazování sociálního programu jako druhořadou záležitost ve srovnání s válečným konfliktem. Pravověrní marxisté typu Lenina, Luxemburgové a Liebknechta to označili za vyslovenou zradu původního internacionalistického programu marxistů. Jistý kompromis v tomto směru nabízeli centristé [zmíněný německý politik Karl Kautský nebo Rakušan Friedrich Wolfgang Adler (1879-1960)], kteří po válce, roku 1921 založili Dva a půl tou internacionálu s oficiálním názvem Mezinárodní pracovní společenství socialistických stran. Ta se však brzy, roku 1923 sloučila s původní Druhou Internacionálou. Výsledkem spojení se stala Socialistická dělnická internacionála, předchůdkyně dnešní Socialistické internacionály.

Radikálové Rosa Luxemburgová a Karl Liebknecht prosazovali revoluci, ale přáli si zachovat demokracii. Tím se lišili od Lenina. Shodně s ním ovšem byli proti jakémukoliv nacionalismu, válce a parlamentarismu – prosazovali přímou demokracii.

Sociálnědemokratičtí činitelé přelomu 19. a 20. století se zabývali širokou škálou sociálních a ekonomických problémů stávajícího světa. Luxemburgová např. sledovala, jak kapitalismus, podle jejího mínění, vyhrocuje své rozpory proto, aby mohl pokračovat v hospodářské expanzi. Byla přesvědčena, že kapitalistické státy vyvázejí svoje zboží do kolonií jen proto, aby je mohly hospodářsky vykořisťovat. Současně ovšem tvrdila, že soupeření o kolonie nevyhnutelně povede k válce, kterou mezinárodní proletariát může využít k revolučnímu převzetí moci.

I Luxemburgová byla přesvědčena, že Marxovo zásadní dílo bylo věnováno ekonomii. Zdůraznila, že Marx v něm předložil svoji teorii nadhodnoty jako fundamentální příspěvek k pochopení minulých i současných společností. Proti tomuto tvrzení se jako jeden z prvních postavil rakouský ekonom a politik, rodák

z Brna, Eugen von Böhm-Bawerk (1851-1941). Tvrdil, že z Marxovy ekonomické analýzy byly mylně vypuštěny tak důležité aspekty, jako je technická vynalézavost a podnikatelské iniciativa. Německý sociolog Max Weber (1881-1961), přestože jí byl nesmírně ovlivněn, zase Marxově ekonomii vyčítal, že vyzdvihuje ekonomické faktory jako prvotní hnací sílu velkých historických hnutí. Trval na tom, že vliv mají i faktory kulturní a náboženské. Poukazoval na roli, kterou sehrálo protestantství při vzniku evropských kapitálových ekonomik.

Luxemburgová se ve svých analýzách dotkla rovněž Marxovy teorie elit. Podle ní byla rozhodující stranickost a příslušnost ke třídě, všichni si v podstatě měli být rovni, konečným cílem bylo vybudování rovnostářské společnosti. Proti tomu německý sociolog Robert Michels (1876-1936) a italský politolog Gaetano Mosca (1858-1941) popírali, že by jakákoli společnost budoucnosti byla životaschopná bez hierarchické autority. Tvrdili, že elity jsou provozní nutností stejně jako nevyhnutelným důsledkem politických sporů. Ráj na zemi bez existence státu, předpovídaný Marxem a Engelsem, proto prohlašovali za směšný sen. Michels navíc podrobil rozboru německou sociálně demokratickou stranu a dospěl k závěru, že její předáci mají k vyhlazení autoritářství hodně daleko. Vyčlenili se totiž z kontroly řadových členů strany a rozhodovali zcela autoritářsky o chodu strany; hovořili o revoluci, ale v praxi spolupracovali s politickým režimem. Jejich marxismus byl maskou pro nastolení byrokracie sloužící jen jim samotným.

4. Mezinárodní dělnická sdružení

Prvním skutečným mezinárodním svazem socialistů byl Svaz spravedlivých („Bund der Gerechte“), který založili roku 1836 němečtí socialisté, kteří byli vypovězeni po neúspěšné přípravě povstání v Göttingen. Svaz spravedlivých vznikl v Paříži roku 1836 odštěpením od Svazu psanců. V roce 1847 jej s ohledem na vymezení se vůči „pouhým“ socialistům a s cílem zdůraznit konečný cíl – vybudování zcela rovnostářské, tedy komunistické společnosti – na návrh Marxe a Engelse jej přejmenovali na Svaz komunistů („The Communist League“). Svaz komunistů existoval do roku 1852. Jeho programem explicitně také vymezujícím konečný cíl jeho členů se stal Marxem a Engelsem v roce 1848 sepsaný *Manifest Komunistické strany*.

V padesátých letech 19. století prožívali evropští socialisté depresi z neúspěchu revolučního dění 1848-1849. Státní moc zvítězila nad jejich

socializačními ambicemi a ve svém následném upevňování dala jednoznačně najevo, že se svého, v průběhu první poloviny 19. století vydobytého postavení, nehodlá jen tak jednoduše vzdát: že učiní vše pro to, aby revolucionáře od sebe izolovala a ve společnosti diskreditovala. Příležitost k výraznějšímu mezinárodnímu spolčování se proto socialistům naskytla až v šedesátých letech 19. století, kdy se vznikly nové možnosti mezistátní komunikace. Jednou z nich byla pařížská národopisná výstava roku 1863, jejíž konání mohli legálně navštívit socialisté z německých zemí i Velké Británie. Toho okamžitě využili a začali jednat o utvoření mezinárodního spolku socialistů.

Výsledkem jedení se záhy stalo založení První internacionály nazývané původně Mezinárodní dělnické sdružení. Působila v letech 1864-1876. Představovala první pokus o vytvoření jasně strukturované mezinárodní organizace dělníků a jejich požadavky prosazující inteligence. V převažující míře se v ní prosadil Marxův program tzv. vědeckého socialismu / komunismu. S iniciativou k založení tohoto sdružení vystoupily dělnické a odborové organizace dvou tehdy nejvyspělejších zemí – Velké Británie a Francie. Základní dokument První internacionály - *Inaugurální adresa*, neboli *Ustavující manifest* -, byl dílem Karla Marxe, jenž na ustavujícím shromáždění v St. Martin 's Hall v Londýně reprezentoval německé dělnictvo. V *Inaugurální adrese* se Marx snažil přesvědčit o síle revoluční teorie. Soustředil se na nutnost mezinárodní solidarity a spolupráce dělnictva ve smyslu jednoty boje za historické poslání proletariátu, které podle něj spočívá v dobytí politické moci a osvobození sebe sama i celé společnosti od útlaku. Současně akcentoval nutnost, aby stoupenci revoluční socialistické teorie houževnatě bojovali o vítězství marxismu uvnitř samotného dělnického hnutí. Obával se totiž jeho vnitřního rozkolu a ustupování méně revolučním teoriím. Sám šel i v tomto příkladem, tvrdě kritizoval všechny socialistické vůdce, kteří se sebeméně odklonili od jeho vizí. I když se mohlo zdát, že s nimi polemizuje, ve skutečnosti striktně hájil svoje dogma, ze kterého nebyl ochoten v ničem ustoupit.²⁹⁶

Internacionála jako ústřední orgán mezinárodního dělnického hnutí se podle původního záměru měla scházet na každoročním kongresu. Tedy každý rok se v některém evropském městě měli sejít delegáti, aby diskutovali o aktuálních problémech. Mezi sjezdy řídila činnost generální rada jako výkonný orgán

---

²⁹⁶ Srov. Marcello FLORES, *Komunismus*. Praha 2008, s. 10-14.

Internacionály. Její členové byli voleni na sjezdech. Kongresy se však uskutečnily pouze v Ženevě (1866), Lausanne (1867), Bruselu (1868), Basileji (1869) a Haagu (1872). Cézura mezi basilejským a haagským kongresem zřetelně ukazuje novou depresi, do které se mezinárodní socialistické hnutí dostalo. Nemalý vliv na něj měly mezinárodní vztahy vrcholící vznikem jednotného Německa v lednu 1871 a porážkou Pařížské komuny.

V první fázi činnosti První internacionály, v letech 1864 až 1869, se v ní odehrávaly názorové střety marxistů s proudhonovci a také s představiteli tradeunionistů a lassalovců. Ve druhé fázi byl ústředním konfrontačním bodem střet marxistů s bakuninovci, tedy anarchisty. Významným mezníkem v historii První internacionály bylo vyhlášení Pařížské komuny roku 1871, jež představovala první pokus o vytvoření státu nového typu – jak uváděl Marx, státu diktatury proletariátu. Pronikavý rozbor zkušeností komuny přivedl Karel Marx v *Adrese generální rady internacionály o občanské válce ve Francii 1871*.

Porážka Pařížské komuny činnost První internacionály značně ztížila. Stále více po ní do ní pronikaly mnohé nemarxistické směry. Zásadní ideový konflikt svedl Karel Marx s ideologem anarchismu Michailem A. Bakuninem. Haagský kongres První internacionály, který se konal v roce 1872, dal zapravdu Marxovi a činnost anarchistické organizace Aliance socialistické demokracie odsoudil. Bakuninovci byli z První internacionály vyloučeni. Anarchisté však vyvolali rozkol a založili vlastní Anarchistickou internacionálu.

Přes faktické zhroucení internacionály v roce 1872 (oficiálně byla internacionála rozpuštěna o čtyři roky později, v roce 1876) se Marxův koncept proletářského internacionalismu stal hlavní oporou dělnického hnutí. Historický význam První internacionály však je třeba spatřovat v něčem jiném. V tom, že v průběhu své činnosti, a zejména po Pařížské komuně, vytvořila podmínky pro vznik samostatných dělnických stran a otevřela cestu k převaze marxismu v těchto národních složkách dělnického hnutí.

Druhá internacionála vznikla v roce 1889 a stejně jako její předchůdkyně byla i ona od samého počátku nesourodým vzájemně se svářícím uskupením reformistických a revolučních tendencí. Na rozdíl od První internacionály byla zakládána národními dělnickými stranami, resp. jejich delegáty. Nejdůležitějšími stranami jak při zakládání tak při jejím fungování byla německá sociální demokracie (SPD) a francouzská socialistická strana („Section Française de l'Internationale

Ouvrière“, SFIO). Zakladatelé Druhé internacionály se na rozdíl od První internacionály nesnažili o nějaké jednotné vedení. Přijali decentralizovanou organizační strukturu neusilující o jednoznačnou závaznou disciplínu ani jednotné předpisy. Proto se v případě Druhé internacionály jednalo o volnou federaci autonomních stran, v nichž se projevovaly levicové, pravicové i centristické frakce. To byl také největší kámen úrazu její činnosti.

Důležitým mezníkem v činnosti Druhé internacionály a také celého dělnického hnutí před První světovou válkou byl rok 1893, ve kterém byli z Druhé internacionály vyloučeni anarchisté. Tato událost se uvádí jako okamžik, od kterého marxismus (ve své ortodoxní, revoluční i reformistické podobě) ovládl evropské socialistické hnutí.

Druhá internacionála ztroskotala na počátku světové války v souvislosti s růstem nacionalismu a šovinismu, tedy národních zájmů, kterým se jednotlivé sociální demokracie pod vlivem vypuknutí válečného konfliktu podřídili. Lenin na podzim 1914 odsoudil hlasování britských, francouzských i německých dělnických stran pro válečné úvěry jako zásadní zradu internacionalismu a Druhou internacionálu prohlásil za „mrtvou“.²⁹⁷ Vyjádřil tím mínění většiny členů Druhé internacionály. I kdyby někteří pochybovali o pravdivosti Leninových slov, bylo zřejmé, že vývoj mezi dobou vzniku Druhé internacionály a vypuknutím První světové války byl tak hektický, že organizační struktura, formy a metody, jimiž tato organizace „řídila“ mezinárodní socialistické hnutí se prostě přežily a nebyly dále životaschopné.

Během První světové války se menšina radikálních revolucionářů postupně sjednocovala kolem ruských bolševiků, až vytvořila tzv. zimmerwaldskou levičnici. V ní našel uplatnění Leninův požadavek, aby se světová válka změnila v revoluční občanskou válku. Říjnová revoluce roku 1917 v Rusku představovala podle Lenina první dějství celosvětového významu. Ruská dělnická třída tím podle něj svoji historickou povinnost splnila a ukázala dělníkům všech evropských zemí, co je třeba dělat. Jistě je nyní budou záhy následovat. V této dikci byla považována nová internacionála, která by byla očištěná od reformistických „zrádců“ za absolutní nezbytnost. Proto byla v březnu roku 1919 na kongresu revolucionářů v Moskvě založena Třetí, neboli Komunistická internacionála. Jejím posláním bylo vydobýt „světovou stranu“ komunistů zasvěcenou ozbrojenému svržení kapitalistického

---

²⁹⁷ Srov. V. I. LENIN, *Sebrané spisy*, sv. 21, s. 15-19.

soukromého vlastnictví a jeho nahrazení systémem kolektivního vlastnictví a výroby.²⁹⁸

5. Pařížská komuna

Pařížská komuna byla dočasným státním zřízením ve Francii. Byla inspirována myšlenkami Karla Marxe o rovnostářské jednotě a pospolitosti. Lze ji chápat i jako první, dlouhodobě neúspěšný pokus o zavedení diktatury proletariátu. Šlo o boj mezi buržoazií, která měla potřebu upevnit si moc, a socialisty, kteří už odmítali snášet neúnosné pracovní podmínky a život na hranici bídy, někdy i za ní. Bezprostředním důvodem vypuknutí povstání byla v té době zuřící Prusko-francouzská válka (1870-1871), která Francii velmi výrazně vyčerpávala, a jež také skončila její drtivou porážkou. Povstání trvalo 72 dní. Socialisté si na svou obranu vytvořili podle vzoru Velké francouzské revoluce ozbrojenou Národní gardu. Tu chtěla vláda ve dnech 17. a 18. března zlikvidovat. Proto povolala na pomoc vojsko. Vojáci však odmítli útočit proti vlastním krajanům, a proto nezasáhli. K dovršení všeho se vojsko spojilo s Národními gardami a 18. března 1871 vyhlásilo Pařížskou komunu. Vláda uprchla z Paříže do Versailles.

Revolucionáři obnovili revoluční kalendář Velké francouzské revoluce a na 26. březen 1871 připravili volby do rady Komuny. Skrývala se za tím snaha socialistů učinit vše pro to, aby sestavili skutečně legitimní vládou. Aby ji mohli vytvořit podle svých představ, snažili se přesvědčit voliče programem, který kromě jiného obsahoval následující body: národní garda bude nahrazena policií a armádou, dojde k odstranění stávajícího státního systému, zřízení nových orgánů moci, obsazení příslušných míst volenými a sesaditelnými úředníky, zavedení sociálních opatření ve prospěch pracujících; vyučování bude nově bezplatné, bude řešena bytová politika, dělníci se budou moci podílet na vedení podniků, bude vyhlášena rovnoprávnost žen.²⁹⁹

Podle příkladu komuny města Paříže vznikaly komuny ve všech větších francouzských městech. Zvláště aktivní byly v Lyonu, Toulouse a Marseille. Venkov ve své většině zůstal pasivní, dokonce se jeho značná část spíše distancovala. To byla voda na mlýn uprchnuvší vládě, která se v dubnu 1871 připravovala na nový

---

²⁹⁸ Srov. Kevin McDERMOTT, *Kominternu: dějiny mezinárodního komunismu za Leninovy a Stalinovy éry*. Praha 2011.

²⁹⁹ Srov. Marcello FLORES, *Komunismus*. Praha 2008, s. 14-18.

útok. V té době ovšem již byla Paříž obklíčena Prusy. Když byla v květnu 1871 podepsána ve Versailles dohoda ohledně válečných reparací, které byly nejvyšší v dějinách válek, dohodla se versailleská vláda na spolupráci s Prusy a s jejich pomocí porazila Komunu 28. května 1871. Následoval teror proti komunardům, jehož výsledkem bylo třicet tisíc mrtvých. Poslední část komunardů byla popravena u zdi hřbitova Pere Lachaise. Další tisíce lidí byly odsouzeny na galeje – nucené práce v koloniích.³⁰⁰

6. Dělnické hnutí v Evropě po Pařížské komuně

Sedmdesátá a osmdesátá léta 19. století se stala další významnou etapou v rozvoji dělnického hnutí. Ačkoli aktivace organizovaného žádání o zlepšení pracovních podmínek dělníků včetně konání stávek byla v této době charakteristická pro všechny vyspělé evropské země, rozhodující pro další vývoj mezinárodního dělnického hnutí bylo to, co se odehrávalo ve sjednoceném Německu. Sjednocené Německo bylo sice z hlediska politického myšlení i víry rozdílné, nelze tedy jednoznačně hovořit o jeho konzervatismu či protestantismu, ale stát, jehož politiku řídil císař, jeho kancléř a osoby jim blízké, sehrával mimořádnou úlohu v prosazení egoistických pro postavení státu potřebných faktorů. K nim patřil zejména kapitál, který byl nezbytný pro budování průmyslu, na němž byla založena v té době konkurenční schopnost. Individuální kapitál by na úspěšné „dohnání a předechnání“ ekonomicky vyspělejších zemí nestačil, a tak se úlohy investora zhostil stát. Prostřednictvím jím garantovaných investičních bank připravoval investice do mamutích podniků. To ve spojení s bohatými surovinovými zdroji umožnilo intenzivní rozvoj především zbrojní výroby. Hlavní německý výrobce oceli a zbraní, firma Krupp patřila mezi několik málo podniků (k nim patřily i Škodovy závody v Čechách), které ovládly světový zbrojní trh. Rychle postupovala výroba elektřiny a chemický průmysl, stěžejní obory druhé etapy průmyslové revoluce. Ve vícero průmyslových odvětvích Německo produkoval více, než spotřebovávalo. Úspěšnost vývozu byla umožněna i kartelovými dohodami a dumpingovými cenami, které německý stát s cílem prosadit Německo mezi nejvyspělejší evropské země, podporoval. Pro Německo posledních desetiletí 19. století se staly charakteristické velké průmyslové ale i bankovní

---

³⁰⁰ Srov. John MILNER, *Art, war and revolution in France, 1870-1871: myth, reportage and reality*. New Haven 2000.

společnosti, výkonnější a schopnější produkovat levněji než malé podniky typické v této době i nadále zejména pro Francii.

7. Opozice v Rusku

Dějiny ruské opozice sahají hluboko do minulosti. Podstatné však pro ně bylo zejména to, co se uskutečňovalo v 19. století. Většina opozičních akcí byla totiž do té doby živelné, emotivní podoby vyvolané bezprostřední skutečností nesnesitelných životních podmínek. Takovou podobu mělo i největší ruské rolnické povstání 18. století – vzpoura (v ruštině užívaný termín „bunt“) Jemeljana Pugačova (1742-1775), k níž došlo v letech 1773-1775.³⁰¹ Ačkoli ani toto povstání nebylo zpočátku výrazně organizováno, stalo se jedním z největších nejen v Rusku, ale i na celém světě. Ač zpočátku živelné, nabylo na síle, která strašila nejen carevnu Kateřinu II. (1762-1796), ale i všechny další ruské panovníky a celou ruskou šlechtu. Hovoří se o syndromu pugačevštiny, který nutil ruské cary ke striktně restriktivním opatřením, bránil liberalizujícím reformám a dával průchod vojensko byrokratickému systému, jen aby nezavdali sebemenší volnost pro opakování takového buntu. Přesto v roce 1825 vypukla vzpoura důstojníků, tzv. děkabristické povstání. Samoděržaví jej krvavě potlačilo, záhy se však objevily kritiky ruského systému ze strany raznočinců, nešlechtických vzdělanců uvažujících o nutnosti reformovat Rusko. Jedním z nich byl bývalý důstojník Petr Ja. Čaadajev (1794-1856), který v roce 1836, navzdory přísné Mikulášově cenzuře publikoval *Filozofický dopis*, ve kterém popřel, že by se Rusko rozvíjelo pozitivním způsobem, jak tvrdila oficiální ideologie, a odsoudil i ruské historické tradice. Policie si s těmito výroky věděla rady jen takovým způsobem, že Čaadajeva izolovala od společnosti. Prohlásila jej za choromyslného a hlídala v jeho bytě. Čaadajevův dopis byl publikován v nepříliš rozšířeném odborném časopise *Telegraf* a navíc ve francouzštině. Mohl si jej tedy přečíst jen malý okruh čtenářů z řad inteligence. Jenomže se jeho parafráze mezi intelektuály rozkřikla, Čaadajevovy názory se šířily, často v ne zcela přesných opisech vedoucích ke zveličování Čaadajevových tvrzení, a Rusko o nich diskutovalo. Začaly se tvořit početně sice nevelké, názorově však zajímavé kroužky, z nichž vzešly nejen slavjanofilské a zapadnické teze, ale i radikálně demokratické. Zejména ti, kteří se scházeli kolem Michaila V. Petraševského (1821-1866), Alexandra I. Gercena (1812-1870) a Nikolaje G. Černyševského (1828-

---

³⁰¹ Srov. Milan ŠVANKMAJER, *Kateřina II. Lesk a bída impéria*. Praha 2001, s. 107-120.

1889), pozorovali nejen to, co se děje v Rusku, ale i to, co se odehrává za jeho hranicemi. A tam probíhaly revoluce a nejrůznější projevy nespokojenosti mas. Zejména revoluce 1830 a 1848 podnítily ruské radikální, nebo, s přívlastkem, který vytvořila ruská historiografie – revoluční -, demokraty k optimistickým vizím, že se jejich pozitivní výsledek, vítězství nad utlačovateli, rozšíří i do ruského prostředí. Nutno však zdůraznit, že ruští radikální demokraté nechtěli se vším všudy kopírovat západoevropskou revoluci. Ve své drtivé většině se jí dokonce báli. Měli strach, že by v Rusku převzala moc, dle jejich slov, lůza. Spoléhali se proto na to, že v Rusku je jiná situace, že masy budou respektovat doporučení intelektuálů a nechají se jimi vést. Prostě, budou akceptovat ruské zvláštnosti spočívající v organizovaném revolučním charakteru změn.

Jednou z podstatných ruských zvláštností měl být vysoce agrární charakter ruské společnosti. Z něho např. vzešla Gercenova vize o vybudování rolnického socialismu. Stavebním kamenem tohoto socialismu se měla stát rolnická komuna – občina a její kolektivistický způsob života: kolektivní odpovědnost i nezodpovědnost – všechno je vše, všichni za všechno mohou a vlastně nikdo nemůže za nic. Jediný viník, na něhož bylo možné ukázat, byl představený obce – staršina - ale to jen proto, že stál v čele obce. Provinil se tedy tím. Nikoli, že spáchal nějaký zločin.

Ruští radikálové se tradičně zajímali o revoluční dění na západě. Nečinili však nic jiného než většina ruské společnosti, která se tradičně poohlížela po tom, co se na západě děje. Mohlo jí přece ze západu hrozit nějaké nebezpečí: mocenské nebo „jen“ hospodářsko-konkurenční. Tradiční rivalita vyjádřitelná slova „dohnat a předejít“ platila v pohledu na Západ i pro ruské radikály.

Většinu informací, které radikálové ze západu získávaly, dostávali jen zprostředkovaně. Teprve v první polovině padesátých let 19. století k nim přibýly autentické zprávy ruské politické emigrace. Geneze této skupiny opozice tkvěla ve skutečnosti, že perzekuce a pronásledování oponentů carského režimu za Mikuláš I. rostly, ale že uskutečnit cestu do ciziny a získat pas nebylo nemožné. Zejména pod rouškou studijních cest se v padesátých letech rodila generace ruských politických emigrantů v čele s Alexandrem Gercenem a Michailem Bakuninem, která pak seznamovala Evropu s realitou života v Rusku a nabádala ji, aby pomohla těm snahám, které usilují o jeho zlepšení. Docházelo přitom i k absurditám. Roku 1858 např. pozdravili Alexandr Gercen a Nikolaj Černyševskij Alexandra II. jako dárce svobody a spasitele Ruska. Stejně tak uvítali zrušení nevolnictví. Byli tvůrci výzev,

aby Evropa pochopila Rusko, nečinila mu ani přes krymskou porážku příkoří a podpořila jeho další reformní kroky. Jenomže jimi následně očekávané kroky se neuskutečnily. A tak nastala, zejména po ruském potlačení polského povstání 1863/64 mezi emigrací radikalizace ústící v očekávání ruské rolnické revoluce.

Carská vláda hleděla na radikalizaci emigraci nelibě a snažila se všemožně bránit jejím stykům s domovinou. Osobnosti přispívající do emigrantských tiskovin byly pronásledovány, studenti vracející se do Ruska procházeli přísnou kontrolou, tajná policie sledovala všechny cizince pobývajících v Rusku a intenzivně pátrala po importu zakázaných zahraničních a emigrantských časopisů. Za všechny přestupky spojené s touto činností byly tvrdé tresty.

Neméně výrazně zasahovaly represivní orgány proti domácí opozici. Řada radikálnější smýšlejících osobností byla od konce padesátých let 19. století vězněna či deportována na Sibiř, liberalizující činitelé byli postupně zbavováni svých míst, např. učitelům byl udělován zákaz výuky či působení v určitých regionech, časopisy, v nichž se objevily výrazněji kritické statě či výzvy, byly zastaveny, proti sílícímu studentskému hnutí byla vytvořena nová omezující nařízení. Přesto se projevy nespokojenosti ve městě i na vesnici stávaly běžným jevem a na konci padesátých let o sobě dala v Rusku jasně vědět radikální opozice formou řady písemných proklamací. Jedním z jejich autorů byl Nikolaj Černyševskij, který byl za to odsouzen k čtrnácti letům nucených prací a doživotnímu vyhnanství na Sibiři. O Černyševském je nutno se zmínit zejména proto, že byl příkladem nesouhlasu s historismem ústícího např. v Pisarevově pojetí v historismu vyhlášený boj, především boj proti autoritám týkající se jak Puškina, tak Katkova, teokracie, státu a církve.

V lecčems podobných názorů byl Michail Bakunin (1814-1876), který vyšel z představy o nutnosti úplného zničení stávajícího státu a vytvoření zcela nové společnosti. Paradoxně ovšem Bakunin ještě v roce 1862 věřil, že Alexandr II. jako lidový car je schopen a ochoten realizovat jeho představy.

Ohromný význam měla na radikalizaci opozice proklamací *Mladé Rusko* („*Molodaja Rossija*“), napsaná v létě 1862. Jejím autorem byl student moskevské univerzity Petr G. Zaičněvskij (1842-1896) přesvědčený o nutnosti krvavé všeničící revoluce. V proklamací tvrdil, že Rusko již stojí na jejím prahu. Akcentoval nezbytnost zásadní změny všeho a všech bez výjimky. Projevy ruského liberalismu označil za liberálníčení, kterého je nutné se vyvarovat. Věci revoluce svým ustupováním dílčím reformám škodí ještě víc než konzervatismus. Vyjádřil i představu, kdo bude revoluci

řídít – ústřední revoluční výbor, o jehož členech předpokládal, že to budou ti, kteří se kolem něho soustředili a s jeho názory konvenovali. Budoucí Rusko má být federativní socialistickou republikou složenou z oblastí podobných stávajícím guberniím. Základem hospodaření na vesnici mají být občiny, průmyslového podnikání továrny ve společném vlastnictví. Metody boje Zaičněvskij převzal od francouzského revolucionáře Louise Augusta Blanquiho (1805-1881), vehementně se hlásil k jakobínům.³⁰²

Pronásledování revolucionářů vedlo opozici ke sdružování do řady zakonspirovaných kroužků. Jedním z nejvýznamnějších byl v roce 1862 vzniklý v Petrohradě tajný spolek Zemlja i volja (Půda a svoboda), který byl ve spojení s polskými revolucionáři a Bakuninovým prostřednictvím i s Gercenovou emigrací. V programu jeho Ruského ústředního lidového výboru se hovořilo o právu a povinnosti k revoluci jako k ochraně proti tlaku a ukrutnostem absolutismu a lidové zájmy byly stavěny proti zájmům carského absolutismu. Tento výbor vydával řadu provolání a agitačních spisků. V květnu 1862 např. zveřejnil prohlášení Mladé Rusko, v němž se hrozilo krvavou a nemilosrdnou revolucí, nepřemění-li se Rusko v republikánsko-federativní stát s národními a místními sněmy, spravedlivými daněmi, osvobozením žen, odstraněním klášterů apod. Car byl varován před snahou umlčet tyto hlasy - jinak "*chopte se seker*". "*Kdo není s námi, je proti nám*".

Jestliže takové proklamace byly charakteristické pro radikální opozici, umírněnější opozice, zejména liberálové se soustředili na tzv. adresy, ve kterých upozorňovali cara či jiné přední činitele ruského státu na nebezpečí, které setrvávání na vžitých patriarchálních zásadách přináší. Příkladem byla liberální organizace Velkorus a tverští měšťané, kteří např. roku 1862 sestavili adresy, které se zejména věnovaly ekonomickým problémům.

Již jsme se zmínili o řadě rolnických bouří, které následovaly po zveřejnění Alexandrova manifestu o zrušení nevolnictví. Vyvrcholením nespokojenosti se však v šedesátých letech 19. století stal pokus studenta Dmitrije V. Karakozova (1840-1866) o atentát na cara Alexandra Druhého. Stalo se tak 4. (16.) dubna 1866 na konci carovy tradiční procházky. Když car nastupoval do kočáru, ozvaly se výstřely. Karakozov však minul a ihned byl kolemdoucími zadržen. Společnost byla pokusem o atentát konsternována. Oproti tomu druhý atentát na cara, který se odehrál o rok později v Paříži a jehož autorem byl polský anarchista Brezowski, již takový rozruch uvnitř ruské

---

³⁰² Srov. *Revoljucionnyj radikalizm v Rossii*, s. 142-150.

společnosti nevyvolal. A to nejen proto, že k němu došlo v zahraničí. Jako by si ruská společnost postupně na skutečnost atentátů na nejvyšší představitele samoděržavné moci jako na formu politického boje zvykala. Nebo ji dokonce vzala za svou. Jinak přece zlepšení svého postavení nedosáhne. Přesto stále platila tradiční lidová vize, že car je posvátnou osobností. Legenda o lidovém dobrotivém carovi byla zejména na ruském venkově žijícím svérázným zkostratěným patriarchálním životem stále ještě velmi aktivní.

Této situace využívaly konzervativní kruhy k tomu, aby našly východisko z nebezpečí, kterým Rusku hrozil „vnitřní nepřítel“. Šlechta („dvorjanstvo“) již delší dobu čas od času konala Shromáždění čelných představitelů ruské země, na nichž diskutovala o situaci v zemi. Na jednom ze zasedání, které se konalo v roce 1866, přednesl úvodní referát jeden z nejvýznamnějších ruských politiků této doby, osobnost mající mimořádný vliv na cara Alexandra II., spoluautor rolnické reformy šedesátých let 19. století a v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století její aktivní obhájce Petr A. Šuvalov (1827-1889).³⁰³ Vehementně v něm hájil tradiční podobu ruského samoděržaví a vedoucí úlohu šlechty v něm. Hlavním argumentem pro něj bylo tvrzení, že v ruském státě v odkazu na minulost nelze toto tradiční politické, ekonomické a sociální postavení šlechty jako jednoznačně nadřazeného stavu nad ostatní změnit. Pokud by k tomu někdy došlo, pak by nastaly nenahraditelné škody, a to, co se týče státu, především v politickém ohledu, co se týče společnosti, zejména v morálním aspektu. Neméně významná osobnost, která se rovněž výrazně podílela na konstrukci a prosazování rolnické reformy, tajný rada, kníže Pavel P. Gagarin (1789-1872), Šuvalovova slova rozvinul do konkrétního požadavku změnit tiskový zákon v duchu obnovy zákazu svobodně psát a hovořit o veřejných (míněno především politických) věcech. To se Gagarinovi zastávajícímu tehdy spíše reprezentativní než výkonný post předsedy výboru ministrů za mohutné Šuvalovovy podpory podařilo: V květnu 1866 byl vydán reskript *O ochraně ruského lidu před škodlivými jevy*.³⁰⁴ Nutno poznamenat, že obsah dalece překračoval původní záměr. Mezi „škodlivé jevy“ byla totiž řazena i část vědy,

---

³⁰³ Mezi nejvýznamnější státní funkce Petra A. Šuvalova patřilo náčelnictví III. oddělení carské kanceláře, tedy Tajné policie (1866-1874), vyslanecký post ve Velké Británii (1874-1879) a členství ve Státní radě (1874-1889). Výrazně se také podílel na rolnické reformě roku 1861, zejména na jejím zavádění do praxe. Jeho vliv na cara Alexandra II. a na ruskou vnitřní politiku vůbec byl tak velký, že v souvislosti s jeho jménem se objevuje termín „vice-imperátor Petr IV.“. Srov. Vladimír D. NOVICKIJ, *Iz vospominanij žandarma*. Leningrad 1929, s. 36-37.

³⁰⁴ Reskript byl chápán jako písemné panovníkovo rozhodnutí lišící se od výnosu (ukazu) majícího charakter carova příkazu. Nad nimi stál carův manifest, který byl většinou určen celé společnosti.

výchovy a vzdělání. Nešlo ani tak o konkrétní vědecká témata jako o snahu zabránit svobodě bádání, výchovy a vzdělání. To vše průřezově mezi obory. Proto se také reskript dotýkal organizace školství. Na jeho základě byla např. omezena autonomie vysokých škol. Co však bylo nejdůležitější, dokumentem "*O ochraně ruského lidu před škodlivými jevy*" byl oficiálně zdůvodněn tvrdý postup oficiálních činitelů proti teroristickým a revolučně laděným akcím. Za protistátní v něm byly označeny i umírněné opoziční názory zaznívající ve školství, vědě a kultuře.

Domnívali-li se někteří činitelé, že vláda Alexandra II. ochotou k reformování některých oblastí politického a společenského života zahájí liberalizující cestu, pak rok 1866 a následující vývoj je vyvedl z omylu. Až do roku 1917 se pro ruskou vládu stala určujícím hodnotovým kritériem moc ruského panovníka a mohutnost ruského soustátí. Politické zájmy impéria byly nadřazeny nad zájmy ruské společnosti. Na prvním místě stály mocenské ambice a taková zahraniční politika, která povýšila imperiální ideu na rozhodující kritérium vývoje. Stranou nezůstala ani vnitřní politika, v níž se chápala mohutnost ruské říše jako garant optimálního vývoje. Soustředila se proto na maximální centralizaci a zárodky samosprávy podřizovala důsledné kontrole ústředních státních institucí. I když se rozšířil okruh odborníků, kteří se na jejím provádění podíleli, centrálně řízená byrokracie zůstávala vše určujícím a vše rozhodujícím činitelem.

Atentát Dmitrije Karakozova na cara Alexandra II. byl pro konzervativní kruhy zřetelným důkazem, že Rusko nelze liberalizovat, že mu nelze vládnout jinak, než tradičním byrokraticko vojenským systémem. Na jejich nátlak musel v roce 1866 odstoupit např. ministr osvěty, tvůrce školské a cenzurní reformy Alexandr V. Golovnin (1821-1886) a jeho místo zaujal konzervativní byrokrat Dmitrij A. Tolstoj (1823-1889). Odstoupit musel i liberální ministr vnitra Petr A. Valujev (1814-1890), na jeho místo a na post šéfa četnictva nastoupil konzervativní Petr A. Šuvalov atd. Nikoli tedy od nástupu Alexandra III., ale od této doby lze v ruském státě pozorovat symptomy proti-reformy a utužující se reakce. Jejimi projevy bylo i to, že roku 1867 byla zúžena nezávislost profesorského sboru ruských univerzit a nad jejich studenty byl zosťřen policejní dozor. Ani nadšení předního ruského publicisty, slavjanofila Ivana K. Aksakova (1823-1886), že 1. září 1866 vyšly časopisy bez předběžné cenzury, nemělo dlouhého trvání. Záhy bylo dokonce zavedeno pravidlo trestat časopis odnětím práva volného prodeje. Poněvadž se časopisy v Rusku málo předplácely, znamenalo to vlastně zastavení časopisu.

Ještě jedna věc stojí v souvislosti s Karakozovým atentátem za zmínku. S nejvyšším trestem, ke kterému byl Karakozov odsouzen, souhlasila celá ruská společnost. O dvanáct let později, v dubnu 1878 byla souzena Věra I. Zasuličová (1849-1919) za pokus o atentát na petrohradského „gradonačal'nika“ Fjodora F. Trepova (1809-1889).³⁰⁵ Zasuličová pokus spáchala v lednu 1878 údajně kvůli Trepově svévoli projevující se mj. tím, že v červenci 1877 nechal zmrskat známého petrohradského anarchistu Alexeje S. Bogoljubova (1854-1887) za to, že během procházky na dvoře vyšetřovací věznice („Dom predvaritel'nogo zaključenija“) před ním nesmeknul čepici.³⁰⁶ Podle Zasuličové byl Trepovův čin v rozporu s carským výnosem z dubna 1863, kterým se tento druh trestu v Rusku rušil. Zasuličová se u soudu stala téměř národní hrdinkou a slova z její obhajoby hovořící o svévoli carských úředníků byla často citována jako příklad boje s konzervativním Ruskem.

Přes značné úspěchy v potlačování opozice se opoziční hlasy utlumily jen na krátkou dobu. Již roku 1869 založil Sergej G. Nečajev (1847-1882) anarchistickou Společnost národního soudu a Krvavé zúčtování lidu („Narodnuju raspravu“), složené z přísně zakonspirovaných pětičlenných buněk. Připravil pro ně *Revoluční katechismus*, což byl program ruského anarchismu a zásady činnosti jeho stoupenců. Podle *Revolučního katechismu* bylo cílem revolučního hnutí úplné osvobození pracujícího lidu prostřednictvím terorismu. Pozoruhodná byla forma, jakou k němu mělo dojít: Nečajev a jeho stoupenci - nečajevci - tvrdili, že osvobození lze dosáhnout jen vše ničící revolucí celého národa. Aby ji bylo možné vyprovokovat, musí tajný spolek vynaložit všechny síly na to, aby existující zlo zvýšil a rozmnožil, prostě, aby zlomil trpělivost lidu a vydráždil jej k hromadnému povstání.

Revoluční katechismus hlásal naprostou negaci a vše-destrukci, včetně „vyhlazení cara a celé jeho rodiny“. Rozhodl-li se Nečajev prozatím ponechat Alexandra II. na živu, pak údajně jen proto, aby Alexandr svým jednáním vydražďoval národ k revoluci. Nečajev tvrdil, že přenechá jeho odsouzení a potrestání národnímu soudu;

---

³⁰⁵ Institut „gradonačal'niků“ vzdáleně připomínající naše starosty velkých měst (primátory) byl ustaven v souvislosti se správní reformou roku 1864. Gradonačal'niki“ spravovali strategicky či ekonomicky mimořádně významné území, např. Petrohrad, Moskvu, Oděsu, Sevastopol, Nikolajev a Taganrog, a jeho okolí. Bylo to území, které bylo vyňato z kompetence gubernátora i generálního gubernátora. „Gradonačal'niki“ byli vybaveni mimořádnými policejními pravomocemi.

³⁰⁶ V Rusku až do soudní reformy první poloviny sedmdesátých let 19. století neexistoval institut vyšetřovací vazby. Ta se po svém zřízení v souvislosti s hnutím narodníků v polovině sedmdesátých let 19. století natolik rozšířila, že v Petrohradě musela být již v roce 1875 postavena budova speciálně sloužící jen tomuto účelu. Jednalo se o monstrózní stavbu: měla 317 jednolůžkových a 68 vícelůžkových cel. Mohlo v ní být umístěno současně až 700 vyšetřovaných.

neboť jen ruský národ má právo jej potrestat smrtí; jen on je oprávněn posoudit, nakolik jej „lži reformou“ zradil. Přesto Nečajev připravoval bojovou skupinu, která měla v příhodném okamžiku vtrhnout do Zimního paláce a zavraždit všechny příslušníky carské rodiny. Tedy nejen cara. Proč nejen jeho? Protože tím měly být podlomeny stavební kameny ruského samoděržaví. Měl zahynout nejen stávající panovník, ale i všichni jeho potencionální nástupci a všichni, kteří by mohli představovat pro stoupence samoděržaví symbol vůdce. Zavražděním carské rodiny však masakry neměly skončit. Naopak, jimi měla začít ještě větší a „velkolepější“ akce. Na řadu měli přijít všichni členové III. oddělení carské kanceláře. Zničením tajné policie tak mělo dojít k destrukci stěžejní opory samoděržaví. A pak již měli přijít na řadu jednotliví ministři a další čelní představitelé samoděržavné moci tak, aby se již nic z ní nemohlo obnovit.³⁰⁷

Nečajev, na rozdíl od mnohých jiných ruských revolucionářů, nesetřval u destrukce, ale svoje vize rozvinul i do období po revoluci. Vytvořil tím ucelenou představu o budoucí rovnostářské společnosti. Ve stati *Stěžejní zásady budoucího společenského zřízení* („*Glavnyje osnovy buduščego obščestvennogo stroja*“), kterou zveřejnil v roce 1870 ve druhém čísle anarchistického časopisu *Krvavé zúčtování lidu* („*Narodnaja rasprava*“) podobně jako později Vladimír I. Lenin v knize *Stát a revoluce* (1918) předložil představu o budoucí rovnostářské společnosti, která se zformuje po vítězné revoluci. Podle Nečajeva bude tvořená spontánně, protože bude založená na morální obrodě všech jejich příslušníků a jejich spontánním řízení. Stěžejním Nečajevovým heslem pro budování také společnosti bylo „*kdo není s námi, je proti nám*“. Tedy ten, kdo by se stavěl proti její tvorbě, či ten, který by o ní jen pochyboval, měl být jako vlastizrádce zničen.³⁰⁸

Nečajevský anarchismus povýšil revoluční opoziční prvky do absurdní podoby. Jeho krédem bylo: mravní je vše, co slouží vítězství revoluce. Ani jeho největší pokračovatel Bakunin se s většinou jeho postupů neztotožnil. Přesto ho v řadě teoretických aplikací podpořil.³⁰⁹

Michail Bakunin byl pro ruské opoziční hnutí velmi cenný kontakty, které zprostředkoval ruským revolucionářům žijícím ve vlasti se zahraničím. Podobnému úkolu sloužili již dříve radikální demokraté Gercen, Pisarev i Černyševskij. Michail

---

³⁰⁷ Ruská historička Jelena L. Rudnická prokázala, že touto strategií byl vysloveně nadšen V. I. Lenin. Srov. *Revolucionnyj radikalizm v Rossii*, s. 191.

³⁰⁸ Srov. tamtéž, s. 262-267.

³⁰⁹ Srov. Tomáš G. MASARYK, *Rusko a Evropa, Studie o duchovních proudech v Rusku*. I., Praha 1921, s. 1 - 50.

Bakunin však na rozdíl od nich věřil a také se snažil k tomu aktivně přistupovat, že je možné připravovat celoevropské revoluční hnutí. V tomto směru mu byl v Rusku velmi blízký nejen Nečajev, ale i Nikolaj A. Išutin (1840-1879) a jeho stoupenci - išutinci. Išutin byl bytostně přesvědčen, že účel světí prostředky a že cíl předurčuje kroky k jeho dosažení. Věřil, že stávající ruské i evropské revoluční hnutí je již dostatečně silné, aby zrealizovalo evropskou socialistickou revoluci. A vehementně se snažil o tom přesvědčit svoje okolí. Aby dosáhl kýženého úspěchu, vymyslel si, že vše připravuje Evropský revoluční výbor, jehož je on členem. Nebyl ovšem členem Zemlji i volji. A přesto jí připisoval autorství několika svých proklamací, ve kterých bezprostředně vyzýval k boji se samoděržavím. V mnohém se ztotožňoval s Nečajevovými názory, především s *Katechismem revolucionáře*: i pro Išutina měl být skutečný revolucionář profesionálem - neměl žít rodinným životem, ženit se, mít děti (alespoň ne oficiálně); měl přerhat všechny dosavadní přátelské vztahy, žít tajně a tajemně, vystupovat pod pseudonymem a všechny svoje síly soustředit na nenávisť k sociální nespravedlnosti, tedy samoděržavnému státu, který ovládá stávající ruskou společnost. Veškerá činnost profesionálního revolucionáře se měla podřídit konečnému cíli – uskutečnění socialistické revoluce.³¹⁰

Nečajevovi a Išutinovi se na konci šedesátých let 19. století názorově přiblížil někdejší blízký spolupracovník Alexandra I. Gercena publicista a básník Nikolaj P. Ogarjov (1813-1877).³¹¹ Nebyl sice tvůrcem tak „velkolepých“ vizí jako Nečajev a Išutin, ale o to více se zasloužil o jejich popularizaci v ruské společnosti. Napsal řadu proklamací, v nichž přímo i skrytě apeloval na city ruské společnosti se záměrem aktivovat jejich touhu po svobodě konkrétními radikálními kroky.

Názory nečajevců i išutinců byly šířeny i dalšími proklamacemi a pamflety. Jedním z těch zajímavějších byla ta, jejímž autorem byl literární kritik Vladimír A. Zajcev (1842-1882). Název *Od ruské revoluční společnosti ženám* („*Ot ruskogo revoljucionnogo obščestva k ženščinam*“) zřetelně vyjadřoval její obsah. Tato proklamační z roku 1870 totiž přisuzovala vedoucí úlohu v revolučním hnutí ženám. Byla jakýmsi feministickým pendantem Nečajevových, Išutinových a Ogarjovových výzev

---

³¹⁰ Srov. *Revoljucionnyj radikalizm v Rossii: vek devjatnadcatyj*. Dokumental'naja publikacija pod redakcijej Jeleny A. RUDNICKOJ. Moskva 1997, s. 189.

³¹¹ Ogarjov vydával s Gercenem v době své první emigrace, tj. v polovině padesátých let 19. století, v Londýně noviny *Zvon* („*Kolokol*“) a řídil společně s ním takéž v Londýně působící Svobodnou ruskou tiskárnu („*Vol'nuju rusckuju tipografiju*“). Poté, co se na konci padesátých let 19. století, využívaje mimořádně široké milosti cara Alexandra II., vrátili do Ruska, založili v roce 1862 první Zemlji i volju. Od poloviny šedesátých let se však názorově vzdalovali, Ogarjov šel cestou k anarchismu.

k přípravě revoluce, jejímž výsledkem bude rovnostářská společnost. I Zajcevův spis považoval za jedinou účinnou metodu revoluce teroristické akce.³¹²

Tajná i řádná policie ruské revolucionáře pronásledovala. Jakmile se objevily náznaky prozrazení jejich tajných kroužků, většina organizátorů prchla za hranice a žila životem „druhého Ruska“, tedy emigrantů. Ne jinak tomu bylo i v případě Nečajeva. Na prozrazení jeho organizace měla nemalý vliv vražda jeho soudruha, ale v jistém okamžiku názorového oponenta studenta Ivana Ivanova. Nečajev opozici z duše nesnášel. Zcela v duchu svého revolučního hesla „*kdo nejde s námi, je proti nám*“ chápaného v nejortodoxnější formě, v okamžiku, kdy Ivanov vyjádřil nesouhlas s Nečajevovým vůdcovským terorem a rozhodl se pro vlastní anarchistickou organizaci, nechal jej zavraždit. Z obavy před zatčením pak prchnul do Ženevy a následně do Londýna, kde se vydával za jednoho z nejpronásledovanějších ruských politických uprchlíků. Podobně se ovšem chovali i další ruští revolucionáři. Mohli přitom v zahraničí, nejčastěji ve Švýcarsku a Velké Británii žít vcelku poklidně. Vždy se totiž našel dostatek mecenášů z řad západoevropských podnikatelských kruhů, kteří měli zájem na podryvání carské autority, a ochotně věnovaly nemalé prostředky na podporu ruského radikálního revolučního hnutí destabilizujícího ruskou společnost. S touto podporou byly v zahraničí rovněž zakládány ruské revoluční kroužky. Např. v roce 1872 v návaznosti na nečajevské organizace založil Petr N. Tkačov (1844-1886) v Ženevě Společnost lidového osvobození („Obščestvo narodnogo osvoboždenija“). Zajímavostí tohoto spolku bylo spojení revolučních záměrů se slovanskou jednotou. Mělo se jednat o přísně zakonspirovanou centralizovanou organizaci, která by po převratu vytvořila nový na rovnostářství založený všeslovanský politický systém.

Petr Tkačov byl sice názorově blízký ruskému anarchismu, ale v některých představách se s ním rozcházel. Čerpal totiž rovněž z revoluční filozofie francouzského revolucionáře Louise Augusta Blanquiho. Podle něj také bývá tento směr ruského anarchismu označován jako blanquismus. Sami sebe jeho přívrženci označovali za jakobíny. Podstatou Tkačovy revoluční vize bylo přesvědčení shodné s Blanquim, že revoluci může uskutečnit pouze menšina. Většina je schopná zrealizovat pouze evoluci. Revoluci nemůže provádět masa, ta je na to příliš indiferentní, ale jen „civilizovaná skupina“ složená především ze vzdělané

---

³¹² Srov. Tamtéž, s. 288-291.

inteligence. Ta jako jediná je schopná ukázat mase, jak revoluci provést a následně budovat novou společnost. Tatáž skupina musí rovněž nastolit novou morálku. Při přípravě revoluce a její realizaci je však nutné veškerou morálku opustit. Na prvním místě musí stát účel. A tedy i bez lítostnosti s nepřáteli. Oproti anarchismu Tkačov počítal po provedené socialistické revoluci s vybudováním státu, který provede řadu ekonomických, politických i právních reforem tak, aby byla budována rovnostářská spravedlivá společnost. Jejím základem se stane stávající rolnická obecina.

Aktivité opozice se ruské oficiální kruhy snažili čelit tradičním způsobem. K nim patřil i carský výnos z roku 1873, kterým se zakazovalo zmiňovat se v jakémkoli tisku o záležitostech vnitřní i vnější ruské politiky. Tento postup spojený s tradičními represemi vůči skutečným a často i jen potenciálním oponentům však vyprovokoval nové anarchistické a teroristické akce.

Ve druhé polovině sedmdesátých let 19. století se stalo nejvýznamnějším ruským opozičním hnutím narodnictví. Jeho kořeny sahají do šedesátých let 19. století. Zcela vzdáleni mu nebyli ani anarchisté Nečajevova a Išutinova typu. Je proto zřejmé, že narodnictví sedmdesátých let využilo některých předchozích zkušeností ruského revolučního hnutí, především různých letákových akcí, vydávání adres a proklamací. Narodnické hnutí, označované západní literaturou jako ruský populismus, se ovšem neztotožňovalo s názorem anarchistů, že je třeba definitivně odstranit stát. Naopak respektovalo stanovisko, že stát je řídicí a určující hodnotovou kategorií. Nechtělo se však smířit s tím, že by byl národ (ve smyslu lid, v ruštině pro oba termíny, národ i lid existuje jen jeden pojem – „narod“) druhořadým, pasivně přihlížejícím prvkem. Naopak, lid pro ně byl rozhodující, aktivní složkou. Má-li proto dojít k zásadní změně státu a společnosti, je nezbytné, aby tuto změnu uskutečnil lid. Ve stávající podobě je ruský lid nedostatečně vzdělán. Je proto nutné mu dodat tolik informací, aby pochopil svoji dějinnou úlohu, náležitě se na ni připravil a poté ji provedl. Původně tedy narodníci nechtěli revoluci za každou cenu, ale až po náležité vzdělanostní přípravě. Na základě této představy se narodníci proměnili v hnutí aktivistů hlásajících nutnost - jít mezi lid („chožděnije v narod“), vysvětlit mu smysl svých kritik a připravit ho k aktivní destrukci samoděržaví. V tomto smyslu patřil mezi ortodoxní narodníky již zmíněný Petr Tkačov. Stejně jako většina narodnických aktivistů patřil i Tkačov k opozičním intelektuálům, většinou nedostudovaným vysokoškolákům, kteří smysl své práce spatřovali v boji za „lepší vlast“. Stávali se z nich profesionální revolucionáři, kteří prostředky na obživu získávali jak nelegální

cestou, loupežemi, tak legálně, sponzorskými dary bohatých měšťanů podporujících abstraktní vizi o lepším Rusku. Nejen kvůli revoluční agitaci, ale i pro nejrůznější kriminální delikty policie narodniky pronásledovala a zatýkala. Nejčastějším druhem trestu byly nucené práce (katorga) ve vzdálených, na Urale či Sibiři se nacházejících průmyslových komplexech. Narodnici byli např. posíláni na nerčinskou katorgu, která představovala nucené práce v táborovém systému nerčinského náhorního okruhu Zabajkalského kraje. Již roku 1739 tam byly otevřeny velké doly na olovo a stříbro. Vězeňské práce, přesněji práce těch, kteří byli odsouzeni k nuceným pracím – katoržníků – se zde při dolování a zpracování rudy využívalo téměř od počátku. Carská moc tuto formu ekonomické činnosti odsouzených využívala od 17 století zejména ve špatně přístupných a k těžkým životním podmínkám určeným místům jako byly Ural a Sibiř. Roku 1826 zde byl vybudován celý komplex nerčinských lágrů, jeden z největších v předrevolučním Rusku, kterým v průběhu 19. století prošlo na milión odsouzených. Zřízení komplexu souviselo s možností, aby v něm byli pracovní využívaní odsouzení děkabristé. Carská vláda Alexandra I. a Mikuláše I. si více než jejich předchůdkyně uvědomovaly výhody potrestání, ve kterém si odsouzení výsledky své práce nejen kompenzovali náklady na pobyt ve vězení, ale nadto vytvářeli další velké hodnoty, takové, které by běžným civilním systémem byly v krutých uralských a sibiřských podmínkách jen stěží dosažitelné.

Po Alexandrově amnestii děkabristů na konci padesátých let 19. století počet pracovních sil výrazně klesl a tím i produkce dolů. Táborové vedení, které se v roce 1869 přeměnilo ve Správu Nerčinských táborů („Upravlenije Nerčinskoj katorgoj“), přímo podřízenou Ministerstvu vnitra, hledalo řešení. Našlo jej v odsouzených revolucionářích, kterých v šedesátých letech 19. století v Rusku rychle přibývalo. Lágrový systém se dokonce mohl znovu rozšířit, jeho řízení zdokonalit (viz právě zmíněná Správa Nerčinských táborů). Katoržníci byli např. nově rozdělováni podle odbornosti do několika skupin. Práce tím mohla být efektivnější.³¹³

Po únorové revoluci roku 1917 byla Správa Nerčinských táborů, podobně jako podobné instituce sloužící k organizaci věznění a práce odsouzených, zrušena a političtí vězni amnestováni. Doly však fungovaly dál. I sovětské Rusko potřebovalo stříbro a olovo. Leninova vláda dovedla, tak jak to předpokládal Tkačov, využít zkušeností svých předchůdkyň. Leninismus sice hlásal postupné odumírání státu, ale

---

³¹³ Srov. Zoja V. MOŠKINA, *Nerčinskaja političeskaja katorga: vtoraja polovina XIX ogo veka*. Čita 1998.

v konkrétní praxi tzv. diktatury proletariátu umně využil všech represivních metod předchozího režimu. Mnohé dokonce ještě zdokonalil a zefektivnil. Pro využití vězeňské práce v systému Leninových pracovních táborů a zejména později tzv. Stalinových Gulagů to platilo dvojnásob.³¹⁴

Odhaduje se, že ve druhé polovině sedmdesátých let 19. století, kdy narodnictví dosahovalo svého zenitu, policie zatkla na 1.600 narodnických agitátorů. Většinu nejprve izolovala ve vyšetřovací vazbě, pro niž byla v Petrohradě upravena speciální budova vyšetřovací věznice („Dom predvaritel'nogo zaključenija“). Z ní pak po několika dnech či týdnech putovaly k soudu, kde s nimi byly pořádány vysloveně monstrprocesy. Často se jednalo o tak masové akce, že se pro ně ujaly názvy podle počtu souzených: např. procesy padesáti narodníků, sedmnácti narodníků nebo sto devadesáti tří narodníků.³¹⁵

Narodnictví bylo zpočátku ve srovnání s anarchismem a blanquismem umírněné. Důraz na morálku a emoce, na něž první narodníci kladli důraz, ale neslavil úspěchy. A tak přišla na řadu změna v podobě radikalizace. V roce 1877 byla narodníky založena nová Zemlja i volja, která v Tkačově duchu vybízela k razantní revoluční propagandě. Agrární otázka, na níž kladli narodníci důraz, v ní byla líčena jako principiální sociální otázka, kdežto dělnická otázka byla (zatím) ponechávána, jako Rusku cizí, nevlastní, stranou. V Rusku prý vždy šlo jen o půdu a svobodu. Půda se má stát majetkem těch, kdo na ní pracují. Protože to nepůjde dobrovolně, musí se vzít statkářům a jiným pánům násilím. Je tudíž třeba uskutečnit rolnickou revoluci, která umožní socializaci vesnice.

Zemlja i volja sice pomýšlela na neozbrojenou revoluci, ale část jejich hlasatelů učinila svým prostředkem terorismus. Protože se jí dosavadní akce revoluční propagandy zemlevojců nejevily jako dostatečně úderné, v červnu 1879 odštěpením od Zemli i volji vyhraněně teroristická organizace Lidová vůle („Narodnaja volja“). Vytkla si jako aktuální cíl terorizovat vládu a veškerou, podle její dikce zpátečnickou činnost. Kořeny činnosti Narodnoj volji se vinuly k atentátu Věry Zasuličové na petrohradského gradonačalnika Fjodora Trepova, který byl spáchán v lednu 1878. Po výstřelu Zasuličové následovala řada dalších narodnicko-teroristických akcí, které ale ještě nebyly centrálně organizované. K takovým patřil atentát spisovatele a revolucionáře

---

³¹⁴ Srov. Anna APPELBAUM, *GULAG. Dějiny*. Praha-Plzeň 2004, s. 11-59.

³¹⁵ Srov. např. Věra N. FIGNER, *Proces „50-ti“ 1877 g.* Moskva 1927; Alexandr. V. PRIBYLEV, *Proces 17-ti narodovol'cev 1883 goda.* Moskva 1927.

Sergeje M. Kravčinského (1852-1895) známého pod pseudonymem S. Stepňak na šéfa petrohradských četníků Petra I. Mezenceva (1827-1878) v srpnu 1878. Tato akce a zejména po ní následující Kravčinského proklamace *Smrt za smrt* („*Smert' za smert'*“) byly velmi důležité pro vznik Narodnoj volji. Kravčinskij v ní na příkladu Mezenceva ukázal, jak samoděržavná moc není bez teroru ochotna učinit žádné ústupky. Pokud něco takového činní, pak jenom jako zdání. Realita změn je nulová. Aby něčeho bylo dosaženo, je nutno stávající vládu důsledně terorizovat. Tím se také ukáže, že lze dosáhnout pozitivních cílů takovouto formou a masy budou nakloněny jít za narodnickou ideologií.³¹⁶

Narodnaja vojla nebyla, podobně jako Zemlja i Volja a další revoluční organizace této doby příliš velkou. I když mezi těmito organizacemi patřila k největším. Počet jejich členů se odhaduje na pět set. Narodovolci ve svém programu tvrdili, že jen vůle lidu, o níž byli členové této organizace přesvědčeni, že ji naplňují, má právo potvrzovat společenské útvary; hájila tezi, že každá myšlenka, jež má být politicky a sociálně uskutečněna, musí nejdříve projít vědomím a vůlí lidu. Abychom si uvědomili širší souvislosti, připomeňme si, že na její vznik zapůsobila rovněž nespokojenost s mezinárodní situací, pokles významu ruského impéria po berlínském kongresu konaném v únoru a březnu 1878.

Po odštěpení Narodnoj volji ze Zemli i volji se umírněnější část narodnické organizace přejmenovala Nové dělení černozemě („Čornyj pereděl“). I její název měl jednoznačně vyjadřovat cíl: prvotním úkolem je získání pro myšlenku revoluce široké rolnické masy, a to agitací za přerozdělení půdy a jejím následným rozdělením tak, aby skutečně patřila těm, kdo na ní pracují. To musí být nejen základ agitace, ale také stěžejní cíl agrární socialistické revoluce.

Aktivita skupiny Čornyj pereděl byla dlouhodobou záležitostí. Policie ji sice pečlivě sledovala, aktivitu však soustředila na Narodnuju volju, protože její činností byli ohroženi čelní představitelé ruského státu. Když Narodnaja volja zorganizovala kromě jiných akcí, 2. dubna 1879 další, v pořadí již třetí atentát na cara, došla carovi trpělivost. Petrohradskou policii obvinil z neschopnosti a proti anarchistům povolal do Petrohradu generála Michaila T. Lorise-Melikova (1825-1888). Loris-Melikov byl do jisté míry charismatickou osobností: výrazně se zasloužil v rusko-turecké válce 1876-1877 o získání Karsu a poté o potlačení sociálních nepokojů v astrachaňské oblasti.

---

³¹⁶ Srov. Valerentina A. TVARDOVSKAJA, *Socialističeskaja mysl v Rossii na rubeže 1870-1880 godov*. Moskva 1969, s. 16-17.

Loris-Melikov poté, co přijel do Petrohradu, se nejprve jako předseda zvláštní komise potírající rebelie, vybavený mimořádnými pravomocemi a později jako ministr vnitra zaměřil na potlačení nejradikálnějších projevů opozice. Tímto krokem se snažil, podle vlastního vyjádření, o obnovení zákonnosti v plném rozsahu. Současně represe spojil s liberalizujícími ústupky, a k jednání s umírněnou opozicí. Tento politický kurz se často označuje jako „diktatura srdce“ nebo politika „vlčí tlamy a liščího ohonu“.³¹⁷

Na konci sedmdesátých let 19. století se objevily první větší stávky továrních dělníků. Navazovaly na v podstatě ojedinělé, byť i nikoli municionální akce sedmdesátých let. Jednou z největších tehdejších stávek byla stávka v manufakturách severoruského města Narva v roce 1872, do které se zapojilo na šest tisíc dělníků. Ve srovnání s ní byla stávka v Něvské papírně v Petrohradě, do které se zapojilo „jen“ osm set dělníků, pouhou epizodou. Ve srovnání s provinční Narvou však byl Petrohrad metropolí. Proto bylo nutné se s jejími účastníky vypořádat tvrději. Kdežto vedoucí činitelé stávky v Narvě byli posláni na Sibiř na nucené práce, petrohradští vůdci byli potrestáni vězením v Petropavlovské pevnosti.

V těchto i dalších stávkách sedmdesátých let 19. století se neobjevil politický moment. Byly motivovány pouze ekonomicky a sociálně. Odpovědí vlády na ně byly další masové procesy a kolektivní tresty. Mezi stávkujícími se objevili narodníci, kteří začali šířit svoje názory i ve městech, resp. mezi dělníky. A tak státní orgány reagovaly preventivně. Obviněné posílali většinou do sibiřského vyhnanství nebo na katorgu. Jako varování měly působit tresty, které byly udělovány za účast v revolučních teroristických akcích: jen v průběhu let 1879 a 1880 bylo pověšeno 21 teroristů a jeden zastřelen. Radikální revoluční hnutí však bylo efektivní – za stejnou dobu bylo úspěšně spácháno 27 atentátů na přední ruské činitele. Navíc v únoru 1880 došlo k novému pokusu o atentát na cara. Tentokrát šlo o velký výbuch přímo v srdci samoděržavné moci, v petrohradském Zimním paláci. Přišlo při něm o život deset vojáků finského pluku chránícího carovo sídlo. Cara zachránilo jen to, že slavnostní oběd, při kterém měla bomba vybuchnout, se opozdil. Byl to jeden z největších pokusů přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století, jak cara „Osvoboditele“ připravit o život: v letech 1879-1881 bylo jen na Alexandra II. spácháno sedm atentátů.

V době, kdy eskalovalo narodnické teroristické hnutí, byl již v Rusku známý marxismus. Zprostředkoval jej zejména Bakunin, který se také roku 1868 zasloužil

---

³¹⁷ Srov. Jurij L. KONSTANJAN, *Graf Michail Tarielovič Loris-Melikov (1824-1888)*. Sankt-Peterburg 2005.

společně s Nečajevem o první ruské vydání Marxova *Kapitálu*. O rok později Nečajev v Rusku vydal poprvé v ruštině *Manifest Komunistické strany*. V té době však byl marxismus z pohledu socialistického hnutí v Rusku pouhou extravagancí. Ačkoli zejména Nečajev z Marxe hodně čerpal, obecně se marxismus v této době v Rusku rozšiřoval jen velmi zvolna. Jistě na tom měla podíl i skutečnost, že se Marx ani Engels o Rusku nikdy příliš pozitivně nevyjadřovali, odsuzovali jeho politickou podobu a bagatelizovali život jeho společnosti. Dokonce ani neuvažovali o tom, že by se Rusko mohlo nějak změnit. Např. Karel Marx v polovině 19. století charakterizoval carismus jako byzantsko-mongolskou „*zrůdnost neschopnou jakýchkoli změn ani případného poevropštění*“.³¹⁸

Vrátíme-li se ještě k Loris-Melikovovi, pak za zmínku stojí, že krátce po nástupu do funkce vydal proklamaci k obyvatelům Petrohradu, v níž nekompromisně vyjádřil úmysl bojovat proti všem snahám oslabit Impérium. Celé říši pak adresoval doktrínu "*O neporušitelnosti občanských práv a občanských svobod obyvatelstva*", která napodobovala reskript "*O ochraně ruského lidu před škodlivými jevy*". V jeho intencích pak Loris-Melikov podal carovi návrh na zrušení zemstevního systému s odůvodněním, že se v něm rodí radikální opozice. Následně Loris-Melikov s odvoláním na svoje mimořádné pravomoci vydal soubor dekretů zaměřených na posílení centralizace politiky a řízení represivních orgánů. Třetí oddělení carské kanceláře vykonávající funkci tajné policie bylo převedeno do sestavy ministerstva vnitra zřízením ministerského Departamentu policie. Tím Loris-Melikov podřídil i tajnou policii své kontrole, neboť předseda výše jmenované zvláštní komise, resp. později ministr vnitra se stal i jeho šéfem. Svému dohledu podřídil i nejvyšší prokuraturu, do jejíhož čela postavil Vjačeslava K. Pleveho (1846-1904). Ten se později stal ředitelem Ochranky, ve které bylo Třetí oddělení carské kanceláře po úspěšném atentátu na cara Alexandra II. v roce 1881 transformováno. Kladně lze hodnotit, že Loris-Melikov zmírnil cenzuru, připustil názor umírněné opozice a povolil diskuse o aktuálním stavu rolnické otázky. Na základě toho carovi Alexandru III. doporučil vydat výnos o přechodu všech dočasně vázaných rolníků na povinný výkup, snížit výkupní sazby, zrušit daň z duše a zmírnit podmínky, za nichž se rolníci mohli vzdát své půdy.³¹⁹

---

³¹⁸ Srov. Martin MALIA, *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917-1991*. Praha 2004, s. 66.

³¹⁹ Srov. Boris S. ITENBERG, *Graf M. T. Loris-Melikov i jeho sovremenniki*. Moskva 2004.

Takto koncipovaná politika, v níž ponechával car velký prostor jednomu z oddaných generálů, měla obdobu v západní Evropě u kancléře Otty von Bismarcka, resp. se sama některým západoevropským praktikám čelícím revolucionizaci společnosti přibližovala. Pozice tradičního konzervativního myšlení však byly v Rusku více než pevné, a tak tato politika ztroskotala na první vážnější překážce. Tou byl úspěšný atentát na cara Alexandra Druhého. Po něm se opět ke slovu se dostala politika konzervatismu a tradicionalismu. S tou již neměl a ani mít nechtěl Loris-Melikov nic společného.

Obecně pro ruský radikalismus platilo, že jeho aktivních činitelů a organizátorů nebylo nikdy mnoho. Zato však byli jeho vizím zcela oddáni. Jednalo se patrně o důsledek jakési mystické víry ve spasení okolí, v mesianistickou činnost, která v určitých odlišnostech sahala hluboko do ruské minulosti. Na místě je rovněž zamyšlení nad skutečností, proč ruské radikální hnutí bylo tak kruté a všeničící. Ruský historik Alexandr N. Bochanov (* 1944) např. tuto skutečnost vysvětloval odvěkou ruskou ochotou bezmezně věřit vzdělanějším a těm, kteří slibovali lepší život. To se ve starším období projevovalo především na náboženské a imperiální bázi. Ruský člověk podle Bochanova nikdy nežil přítomností, ale výhradně minulostí a budoucností. Ruský radikalismus vyjadřoval bolest ruské duše vzdalující se vlivem dobové svěskosti náboženským vizím ale potřebující je něčím nahradit.³²⁰

Ačkoli ruská tajná policie po všech opozičních vždy intenzívně pátrala a ze svých zahraničních odboček sledovala i ty, kteří podobně jako Gercen a Ogarjov emigrovali, větší vrásky ruským vládnoucím kruhům nepřidělávali. Svědčí o tom skutečnost, že se ruští politici podstatně více než o ruské vnitřní problémy zajímali o zahraniční záležitosti. Když však Rusko v nich zažilo šok v podobě porážky v Krymské válce a úspěšné příliš nebylo ani ve východní krizi sedmdesátých let 19. století, nezbylo jim nic jiného, než zvažovat, zda na kritických slovech opozičníků není něco pravdy. Jenomže již nebyla doba na konstruktivní polemiky. Nespokojenost uvnitř ruské společnosti přerůstala mezi masy. Výrazné to bylo zejména v případě narodnického hnutí, které sice nemělo tak masový charakter, jak o tom s oblibou hovořila marxistická historiografie ruského dějepiscevtví, ale stále více ovlivňovalo myšlení ruského venkova. A to i přesto, že leckteří narodničtí agitátoři museli kvapem opouštět své cílové stanice, protože vesničané nehodlali svůj tradiční život měnit. Narodnictví přesto znamenalo

---

³²⁰ Srov. Alexandr N. BOCHANOV, *Imperator Aleksandr III.* Moskva 1998, s. 9-10.

první výraznější aktivizaci opozičních nálad do širších kruhů ruské společnosti. Závažné bylo zejména to, že převaha teroristických akcí, které se staly charakteristickým rysem ruské radikální opozice i na počátku 20. století, se stalo výsledkem mystického odhodlání, k němuž byl ruský člověk odjakživa vychováván společně s neúctou k životu jednotlivce, jehož hodnotu popřela již samotná carská ideologie zdůrazňující anonymní jednotu mas s pravoslavným a samoděržavným duchem ruského státu.³²¹

Rukou teroristy zahynul i car Alexandr II. přezdívaný Osvoboditel. Paradoxně atentát zastavil liberalizující úmysly, k nimž se hlásil Loris-Melikov. Byl to vlastně první konflikt liberalizujícího pojetí s radikálním, dvou pojetí, která pak soupeřila o moc v průběhu roku 1917. V den vraždy stačil Alexandr II. parafovat návrh jakési ruské ústavy, kterou vypracoval právě ministr vnitra Michail T. Loris-Melikov. Pojem ústava je ovšem přemrštěný. Jednalo se spíše o soubor zákonů upravujících státní a společenský život v liberalizujícím smyslu. Od soudobých ústav se lišil především tím, že za konečnou instanci považoval monarchu, resp. cara, kterému uděloval, v souladu s ruskou tradicí absolutní právo veta. Car měl mít i podle těchto zákonů právo zrušit či o své vůli vyhlásit to, co považoval za správné. Přesto, z hlediska občanských svobod se alespoň pro střední vrstvy navrhovala poměrně široká liberalizace. Nicméně teroristická akce zabránila, aby tento návrh vešel v platnost.

Ruská opozice moderní doby byla vždy spojena s fenoménem ruské inteligence. V západoevropském smyslu slova se termínem inteligence označuje vrstva vzdělaných, osvícených a pokrokových složek společnosti, duševně pracujících, v zásadě městských společenských skupin. Pro ruské prostředí lze použít podobnou klasifikaci. Ovšem nikoli shodné časové vymezení. Podle amerického znalce ruských a sovětských dějin Richarda Pipesa (* 1923) vstoupilo slovo inteligence do ruského slovníku až v šedesátých letech 19. století. K tomu je ovšem nutné zdůraznit, že již tehdy si jej uzurpovali mladí lidi zastávající radikální filozofické, politické a sociální názory. Dokonce se záhy pro zařazení mezi ruskou inteligenci stalo nezbytné patřit k zapřísáhlým odpůrcům politického a ekonomického systému starého režimu, či dokonce, a to ještě lépe, být ochoten se aktivně podílet na boji za jeho svržení.³²² V praxi to většinou znamenalo, že bylo třeba se stát revolucionářem již během studia na vysoké škole. Tam se totiž stále více a

---

³²¹ Srov. Martin MALIA, *Lokomotivy dějin: revoluce a utváření moderního světa*. Brno 2009, s. 284.

³²² „...stát se příslušníkem inteligence zavazovalo k tomu, stát se revolucionářem.“ Srov. Richard PIPES, *Rusko za starého režimu*. Praha 2004, s. 309.

v osmdesátých a devadesátých letech 19. století to bylo nejvýraznější, soustředila ruská opozice.

Za počátek velkých nepokojů na ruských vysokých školách lze označit rok 1884, kdy byl zaveden univerzitní řád bývalého vrchního prokurátora Svatého synodu (1865-1880) a ministra lidové osvěty (1866-1880), nyní ministra vnitra (1882-1889), šéfa četnictva (1882-1889) a prezidenta Imperátorské Akademie věd (1882-1889), řádného tajného rady hraběte Dmitrije A. Tolstého (1823-1889). Platil až do září 1909. Tento řád nařizoval vysokým školám studijní program, podřizoval je bez výhrady ministerstvu vyučování, uzavíral jim styk se zahraničím a obecně znamenal ztrátu svobody učení i bádání. Nad veškerým konáním na vysokých školách nově bděli zvláštní inspektoři a policisté. Zřetelně se projevující nespokojenost s takovou kuratelou ustavenou nad správou vysokých škol přerostla o tři roky později do velkých studentských bouří na moskevské univerzitě. Jejich bezprostřední příčinou bylo údajné týrání studentů inspektory. Nepokoje se přenesly ze škol na veřejnost a v moskevských ulicích došlo ke střetům studentů s jízdními hlídkami kozáků. Ti sice měli zakázáno střílet, ovšem ani použití nagajak a šavlí nekončilo beze šrámů. Ty provokovaly studenty k dalším akcím. Až do poloviny devadesátých let 19. století se obdobné bouře opakovaly v Moskvě téměř každý rok. A nejen v Moskvě.

Za důležitý pro další vývoj studentských nepokojů lze považovat vliv dvou novinek, které se v ruském studentském hnutí objevily v devadesátých letech 19. století. Šlo především o tzv. krajanská sdružení, která na příslušných vysokých školách sdružovala studenty jednotlivých gubernií. Sdružení si vytvářela studentské rady, na jejichž zasedání se velmi bouřlivě diskutovaly i otázky sociální, politické, hospodářské a kulturní překračující hranice vysoké školy. Tím se jednání měnila ve veskrze ilegální akce. Proto byli členové rad po odhalení policií zatýkáni, vylučováni ze škol a často pak po odsouzení posíláni do vyhnanství, na nucené práce či přinuceni k odchodu do ciziny.³²³

Druhou závažnou novinkou bylo studium marxismu, jež se stávalo mezi studenty i šířeji mezi intelektuály stále populárnější. Proč? Nabízelo totiž jasnější a více rozpracované vizi pro lepší budoucnost. Sliboval revoluci a po ní následující spravedlivou rovnostářskou společnost. Příznivci marxismu byli často skvělými řečníky. Dokázali indiferentní masy obloudit, že to co oni tvrdí, bude realitou. Jen

---

³²³ Václav VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět (Rusko 1894-1917)*. Praha 2000, s. 87.

málokdo v tehdejší Rusku postřehl, že se již ani samotní marxisté nedokáží shodnout. I v Rusku se totiž ti, kteří se hlásili k odkazu Karla Marxe, rozdělili na nesmiřitelné tábory: na umírněné, reformistické, v Rusku většinou označované liberální marxisty a radikální ortodoxní hájící vizi přípravy a uskutečnění socialistické revoluce za každou cenu.

Studenti svými bouřemi konanými v osmdesátých letech a v první polovině devadesátých let 19. století nedosáhli v politickém ohledu žádné výrazné změny. Car Alexandr III. i jeho nástupce Mikuláš II. stále udržovali odmítavý postoj vůči jakýmkoli politickým změnám. Studenti proto přešli v zimě 1896-1897 k otevřeným protestům na ulicích Moskvy, Petrohradu a Kyjeva. Jejich požadavky již zřetelně směřovaly i do politické roviny. Radikalizující se situaci měl uklidnit nový ministr lidové osvěty (školství), někdejší rektor moskevské univerzity a školní inspektor Nikolaj P. Bogolepov (1846-1901). Střety studentů se státní mocí však pokračovaly i poté, dokonce se stávaly stále více nelítostnými. K velkým incidentům došlo zejména v Petrohradu, kde vláda po tvrdých zásazích nechala uvěznit několik studentských vůdců. Na násilné potlačení demonstrací zareagovali studenti v roce 1899 vyhlášením všeobecné stávky. K posluchačům se dokonce přidala i většina učitelů. Na třicet fakult velkých ruských vysokých škol oficiálně vyhlásilo stávku. Místo ústupků a pokusů o smírné řešení se z oficiálních kruhů objevila mimořádná opatření, např. odvedení organizátorů demonstrací k vojsku. Studentské hnutí se během dalších nepokojů, při nichž došlo i na stavby barikád, ještě více zradikalizovalo. A navázalo úzkou spolupráci s ilegálními politickými kroužky, zejména teroristickými spolky. Jeden z bývalých studentů, Petr V. Karpovič (1874-1917) spáchal v únoru 1901 na ministra Bogolepova atentát. Bogolepov na následky zranění zemřel. Smrt ministra osvěty byla výzvou pro radikály, i ty, kteří se je snažili umlčet. Petrohradští studenti na počest Karpoviče, který byl za trestný čin vraždy odsouzen ke dvaceti letům nucených prací, uspořádali v březnu 1901 velkou demonstraci před kazaňskou katedrálou. Tři tisíce studentů při ní dávali najevo nespokojenost se státní mocí i jí dosazeným vedením univerzity. Na petrohradských náměstích vlály rudé prapory, zpívala se Marseillaisa a spisovatel a revolucionář Maxim Gorkij (1868-1936) pronášel řeč, ve které ostře odsuzoval postup vlády. Proti přítomným vyjela kozácká jízda, několik lidí bylo zabito, mnoho zraněno, na patnáct set studentů zatčeno a posláno do Petropavlovské pevnosti. Nepokoje v reakci na to pokračovaly celý duben 1901 a ke studentům se přidávaly i další sociálně různorodé

skupiny, některé z nich již prokazatelně ovlivněné marxismem. Následně se nepokoje rozšířily do všech univerzitních měst. Tisíce studentů podlelo procesu stranickosti: připojili se k teroristické straně eserů, sociálním demokratům či vstoupili do liberálního Svazu osvobození založeného roku 1903.³²⁴

Carská vláda se krátce po atentátu na ministra osvěty Bogolepova rozhodla pro vstřícnější gesto. Do funkce ministra osvěty jmenovala dřívějšího ministra vojenství (1881-1898), člena Státní rady (1898-1904) majícího v ní na starosti rozbor příčin studentského hnutí Petra S. Vannovského (1822-1904). Vannovskij byl známý ochotou prosadit politiku vstřícnější ke studentům. Jakmile se stal ministrem, byli z armády propuštěni všichni studenti do ní násilně odvedeni kvůli účasti na stávkách a demonstracích a tento druh trestu byl zrušen. V roce 1901 Vannovskij připravil pravidla, podle kterých studenti mohli zakládat profesní organizace, scházet se v literárních i jinak odborně zaměřených kroužcích, volit si vedoucí svých studijních skupin, organizovat si jídelny i svépomocné spolky. Jenomže vše bylo možné jen za předpokladu, že se vším vyjádří souhlas vedení univerzity. A to bylo stále jmenováno carskou mocí. V praxi se tedy ze skutečných změn podařilo zrealizovat jen minimum. Studenti byli i nadále nespokojeni, Vannovskij tedy svými kroky situaci nezklidnil. Proto byl také v únoru 1902 ze svého postu propuštěn a jeho místo zaujal jeho náměstek, profesor klasické filologie, dřívější vrchní školní rada kavkazské oblasti a člen-korespondent petrohradské Akademie věd Grigorij E. Zenger (1853-1919). Ten soustředil své snahy na zavedení přísné kázně do všech stupňů škol - jak u učitelů, tak i u jejich studentů. Na středních školách posílil výuku náboženství a snažil se o výraznější zavedení sportu, hudby a tzv. vlastenecké výchovy. Zasadil se o zřízení penzionů u škol, kde se přísně dohlíželo i na volný čas studentů. Pro zlepšení úrovně, především nižšího školství, pořádal celostátní konference pedagogů. Jejich protipólem, organizovaných ovšem ze studentské aktivity, se staly dva celoruské studentské kongresy konané v Oděse v březnu 1902 a v listopadu 1903. Řešily se na nich jak otázky spojené s organizací studentského hnutí, tak s různorodými politickými a sociálními záležitostmi. Výsledky Zengerových snah sice nebyly ohromující, ale došlo alespoň k nějakým pozitivním změnám. K nim patřila i příprava nového univerzitního řádu. Výsledkem práce, pro kterou si zřídil zvláštní komisi, bylo především shromáždění ohromného materiálu pojednávajícího o

---

³²⁴ Orlando FIGES, *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891-1924*. Praha 2000, s. 180.

současném i minulém ruském vysokém školství. Z něho pak Zenger vycházel při přípravě reformy. Ke konečnému cíli se však nedostal. Dříve než mohl práci dokončit, byl v únoru 1904 z postu ministra osvěty odvolán. Nahradil jej na ministerstvu neznámý generálporučík Vladimír G. Glazov (1848-1920). Jeho vojenská hodnost zřetelně ilustruje, co bylo jeho úkolem: pacifikovat dramaturgizující se situaci, která vedla celou ruskou společnost k první ruské revoluci (1905-1907). Nikoli se zamýšlet nad stavem ruského školství, či ho nějakým způsobem měnit. Glazov přistoupil k úkolu, jak od něj car očekával: jeho přičiněním byly všechny ruské vysoké školy v dramatické situaci prvního pololetí roku 1905 uzavřeny. Když se situace v říjnu 1905 díky manifestu, který vydal car Mikuláš II. (říjnový manifest – viz dále), začala uklidňovat, vystřídal Glazova numizmatik a archeolog Ivan I. Tolstoj (1858-1916). Kdežto Glazov přece jen vyvolával zdání kontinuální práce navazující na Zengera – pokračoval alespoň dílčími krůčky v jím započatém úkolu - pracoval na novém univerzitním řádu s cílem připravit jej tak, aby byly studentské aktivity minimalizovány, pro Tolstého byla aktuální reforma středního školství. Domníval se, že výchovou na středních školách zabrání, aby se mládež, která pak nastoupí na vysoké školy, neradikalizovala. Mj. k tomu chtěl využít školní rady, které měly doplňovat činnost státem ustavených školních kurátorů („popečitelé“).³²⁵

Studenti sice tvořili v osmdesátých a devadesátých letech 19. století podstatnou, zdaleka však nikoli jedinou složku ruské opozice. Nepochybně významná byla ta její část, která se klonila k liberálnímu postoji stejně jako část starší inteligence, která navazovala na tradici radikálních demokratů.

Osmdesátá léta 19. století přinesla v aktivitě ruské opozice jisté ochladnutí. Represivní systém vlády cara-imperátora Alexandra III. spojený s reformami vedoucími jak ke stabilizaci ruské vnitřní ekonomické situace, tak k mírové cestě, přinášel ovoce. Jenomže devadesátá léta situaci dramaticky změnila. Za zásadní pro nastalou radikalizaci ruské společnosti devadesátých let 19. století lze považovat hladomory, které Rusko zasáhly na počátku tohoto desetiletí. Nebyly vyvolány špatným stavem ruské ekonomiky či změnami v orientaci zahraničního obchodu, ale přírodními podmínkami. Rusko postihla sucha, krátká léta, dlouhé zimy. Ruské zemědělství tradičně maximálně závislé na přírodě si s tím nedokázalo poradit.

---

³²⁵ Školní kurátor byla nejvyšší funkce, na kterou to dotáhl např. otec Vladimíra I. Uljanova, zvaného Lenin, Ilja N. Uljanov (1831-1886), dříve učitel, ředitel a školní inspektor. Srov. Robert SERVICE, *Lenin. Životopis*. Praha 2002 s. 23-52.

Ukrajinské obilnice zasychaly, špatně se dařilo plodinám i v jiných částech impéria. Rusko sice snížilo objem vývozu obilí, jeho tradičního exportního artiklu, ale úplně jej s ohledem na ostatní sféry mezinárodního obchodu, zastavit nemohlo. Nastal hladomor. Přední britský znalec ruských dějin Orlando Figes (* 1959) doslova uvádí: „*Hladomor ruskou společnost zaktivizoval a zpolitizoval, rozbolavěl její sociální svědomí a zdiskreditoval starý byrokratický systém.*“³²⁶ Myšlení ruské společnosti totiž problém hladu neopustil ani po jeho vyřešení. V tisku, na univerzitách a v učených společnostech probíhaly po celá devadesátá léta 19. století debaty na téma hladomoru. Neustále se i jinde zdůrazňovala potřeba reform, aby se něco takového nemohlo opakovat. Lze také soudit, že právě hladomor byl prvním důležitým milníkem v dějinách socialistické revoluce, protože ukázal mladým generacím bez ohledu na sociální stratifikaci, že ruský systém je v katastrofálním stavu. Zásadní význam měl i carský výnos ze 17. listopadu 1892, který vyzýval veřejnost k zakládání dobrovolných organizací na pomoc proti hladomoru. Tím totiž byla konečně oficiálně otevřena brána veřejné činnosti a diskuzi. V dobrovolnických organizacích se setkávali lidé všech povolání a různorodých názorů. Aktivně se zapojovali do pomoci, ale také přemýšleli, kde je podstata problému. Zástupci ruské inteligence v širším slova smyslu si uvědomovali svoji specifickou a společenskou nepostradatelnost, začali vyžadovat větší profesionální samostatnost pro svá povolání a pro svůj vliv na veřejnou politiku. Ruská společnost si tak poprvé uvědomila sama sebe, svou sílu, povinnosti a svoje možnosti vládnout si sama sobě. Pro vystižení situace lze opět použít slova O. Figese: „*V jistém slova smyslu to byla chvíle, kdy se Rusko poprvé stalo „národem*“.“³²⁷ V Rusku se tak na konci 19. století vytvořila nová občanská společnost, která se vymezovala světovými názory typu služby veřejnosti a liberálních západních hodnot. Vzdělání liberálové už nehlásali službu carskému státu. Naopak si stanovili za cíl službu ve prospěch veřejnosti. Tak se vytvářela národní politická kultura založená na názorech a institucích inteligence. Pro celé toto dění mělo také zásadní význam zvyšování počtu vzdělaných lidí v Rusku, jejich veřejné mínění a činnost. Ze statistik vyplývá, že v letech 1860 až 1914 stoupl v Rusku počet univerzitních studentů z pěti tisíc na šedesát devět tisíc (45 % z nich byly ženy) a počet časopisů a novin vzrostl ze třinácti na 856. A právě časopisy, dobově nazývané „tlusté žurnály“, byly jednou z důležitých institucí ruské

---

³²⁶ Srov. O. FIGES, *Lidská tragédie*, s. 174.

³²⁷ Srov. O. FIGES, *Lidská tragédie*, s. 176.

inteligence, které dávaly dohromady podobně smýšlející, umožňovaly jim výměnu myšlenek a navazování přátelství založených na sdíleném přesvědčení. Časopisy vešly do módy po uvolnění cenzury v roce 1855. Skládaly se ze dvou částí - první se věnovala beletrii a druhá veřejným zájmům (ekonomice, sociologii, přírodním vědám, technice a pokud to cenzura dovolila, tak i politice). Zásadní význam měly polemiky mezi různými časopisy, o kterých se dá říct, že v Rusku nahradili otevřenou politickou diskuzi. Tak můžeme k hlavním ideologickým směrům přiřadit jejich „domovské“ časopisy. Pro radikály to byly Vlastenecké letopisy („*Otečestvennyje letopisy*“), později vystřídané Ruským bohatstvím („*Russkoje bogatstvo*“). Hlasatelem prozápadních liberálních názorů by Posel Evropy („*Vestnik Jevropy*“) a po roce 1907 mu v této úloze pomáhala Ruská mysl („*Russkaja mysl*“). Nositelem konzervativně-nacionalistických názorů byl Ruský posel, kde publikovali díla největší literáti své doby - např. Lev N. Tolstoj, Fjodor M. Dostojevskij či Ivan S. Turgeněv. Důležitou roli sehrály všechny tyto časopisy při šíření informací a idejí, které by jinak zůstaly jen za zdmi největších měst. Bylo tak umožněno spojení i mezi zeměpisně značně odlišnými jednotlivci. Právě na tomto podhoubí pak mohly na počátku 20. století, po vyhlášení spolčovacího práva, vzniknout tak rychle ruské politické strany.

Další důležité instituce, které stály v čele veřejnosti od počátku devadesátých let 19. století, byly již uvedené univerzity se svým studentským hnutím a také liberální zemstva, v nichž nacházeli svá zaměstnání vystudování studenti ze středních a nižších vrstev. Členové zemstev však nestáli o žádnou revoluci. Jejich politickou orientaci lze charakterizovat jako liberálně-demokratickou, protirevoluční a proti elitářskou. Jejich cílem bylo prosazení reformy ke zlepšení života rolníků a zvýšení svého významu v rámci oficiální legislativy.

Ani zemstvům, stejně jako studentstvu, nehodlala carská vláda vyjít vstříc. Místo kompromisu si vybrala cestu represí a perzekuce a vyvolala tak velmi brzy politické nepřátelství. Zemstva byla přitom mimořádně aktivní. Jako jejich soustředění byla roku 1896 založena významným zemstevním činitelem, ruským liberálem Dmitrijem N. Šipovem (1851-1920) celostátní Vše zemská organizace. Ministerstvo vnitra sice záhy našlo důvod k jejímu rozpuštění, ale cenná byla alespoň tím, že pro své členy posloužila jako impuls ke vstupování do jiných a často i radikálnějších profesních organizací. Podnětná rovněž byla pro zakládání tajných diskusních kroužků liberálních členů zemstev, k nimž docházelo od roku 1899 - tzv. Besed. Nejprve její členové, mezi něž patřili i význační členové ruské aristokracie, např.

kníže Georgij Je. Lvov (1861-1925), pozdější předseda první prozatímní vlády ustavené po únorovém převratu v roce 1917, řešili pouze otázky týkající se zemstev. Ale po dalších represích vlády jak vůči nim tak proti liberální opozici jako celku začali diskutovat i o otázkách politických. Během jednoho roku stanuli členové Besed v čele hnutí za konstituci a pozemkovou reformu. První liberální diskusní klub Beseda vznikl v Moskvě v roce 1901. Nevypracoval sice ještě žádný skutečný politický program jako pozdější ilegální politické sdružení ruských liberálů existující v letech 1904-1905, Svaz osvobození, ale i přesto stal se společně s ním zárodkem dvou velkých celoruských liberálních politických stran, oficiálně ustavených po postupné legalizaci stranictví v Rusku (ve dnech 3. března, 19. srpna a 30. října 1905) ve druhé polovině roku 1905 – radikálnější strany konstitučních demokratů, tzv. kadetů, a umírněnějšího Svazu 17. října, tzv. oktjabristů.

O sílící roli liberální opozice svědčil i Zemstevní sjezd, liberální opoziční akce, která se konala v říjnu 1904 v Moskvě. Její konání tehdejší ministr vnitra Petr D. Svjatopolk-Mirskij (1857-1914) nepovolil, ale také nezakázal. Prostě ji mlčky toleroval. To způsobilo jak problémy liberálním zemstevním činitelům, tak samotnému ministru vnitra. Svjatopolk-Mirskij byl na počátku roku 1905 ze svého postu kvůli údajně přílišnému ustupování opozici (míněno liberální opozici) ze svého postu propuštěn. Bylo to však v době, kdy v Rusku, zejména v jeho velkých městech propukala první skutečná revoluce – revoluce let 1905-1907.

Marxismus začal v Rusku zakořeňovat již v sedmdesátých letech 19. století. Bylo to v době, kdy ruské revoluční hnutí bylo bez jakékoli příležitosti účastnit se legálně veřejného života. Utíkalo se proto k teoriím, jejichž prostřednictvím se snažilo získávat širší vrstvy společnosti na svoji stranu. Současně ale podnikalo různé radikální zejména anarchistické akce, kterými usilovalo o to, donutit vládnoucí kruhy k ústupkům. Marxismus, který nabízel vcelku jednoduchý návod k zásadní změně společenských poměrů – „pouhé“ uskutečnění revoluce – se jevil alespoň některým jako lákavá teorie. Jeho příznivci se toho snažili využít, vedli mezi sebou vyčerpávající diskuse o společenském řádu země a navzájem si kázali o politice, ekonomii a filozofii. K tomu připojovali obecný trend velebit jakékoli revoluční organizace.

Až do počátku osmdesátých let 19. století zastávali ruští revolucionáři názor, že jejich socialismus musí počítat s převážně zemědělsky orientovanou zaostalou

ekonomikou. Za jádro svých idejí proto považovali rolníky. Inspirace pro budoucí socialistickou společnost byla jimi čerpána z pozemkové občiny ruské vesnice. Rolnická tradice periodického přerozdělování půdy v občině měla posloužit jako základ rovnostářské transformace. Takto na věc nahlíželi i první ruští marxisté. Rolníci však zůstávali vůči volání po revoluci (a nejen marxistickému volání) vytrvale neteční. K tomu se začal projevovat rozvoj továren, dolů a železnic. Mnozí socialisté v carském Rusku a marxisté na prvním místě začali zpochybňovat reálnost vkládání nadějí do rolnictva. Ruský filozof Georgij V. Plechanov dospěl k názoru, že Rusko již nastoupilo hospodářskou cestu vyspělých kapitalistických velmocí. Tvoří se v něm totiž proletariát. Blíží se doba, kdy namísto rolníků povedou revoluci i v Rusku dělníci.³²⁸

Podle Plechanova spočívalo pro revolucionáře řešení v přijetí marxismu, který se šířil zejména v Německu. On i jeho soudruzi ze skupiny ruských revolucionářů Osvobození práce proto uprchli z Ruska do Ženevy, aby se v ní inspirovali teorií a na dálku, bez nebezpečí, že budou carskou policií zatčeni, šířili svoji víru mezi ruskou intelektuální opozicí. Využívali přitom skutečnosti, že ruská společnost po desetiletí očekávala spásnou teorii, která ji vyvede z marasmu politické a ekonomické zaostalosti. Interpretací marxistické teorie socialistické revoluce to vlastně činili. Marxističtí vizionáři proto rychle získávali příznivce. Patřila mezi ně i Věra I. Zasuličová, které Marx v roce 1881 napsal, že nevyklučuje možnost, aby v carském Rusku uspělo revoluční hnutí orientované na rolníky.

Specifickou formou ruského marxismu se stal leninismus. Můžeme jej chápat jako doktrínu, kterou vytvořil Vladimír Iljič Uljanov zvaný Lenin (1870-1924) svými názory od devadesátých let 19. století do své smrti v roce 1924. Jednalo se však rovněž o politickou a ekonomickou praxi, která se rozvíjela jak za jeho života, tak i po jeho smrti. Od devadesátých let 19. století do tzv. únorové revoluce v roce 1917,³²⁹ pracoval Lenin na teoretickém rozpracování marxismu do ruských podmínek a pohyboval se především v mezích polemik a diskusí, hledáním jasných a zřetelných dogmat ústících v předem stanovený cíl – všeničící socialistickou revoluci, která

---

³²⁸ Srov. S. V. TJUTJUKIN, G. V. *Plechanov. Sud'ba ruskogo marxista*. Moskva 1997, s. 60-106.

³²⁹ Rusko až do roku 1918 užívalo juliánský kalendář, který neakceptoval reformu papeže Řehoře XIII. (1502-1572-1585) z roku 1582, která posunula kalendář o deset dní – po čtvrtku 4. října následoval pátek 15. října – a poslední rok století se stal přestupným jen, je-li dělitelný čtyřmi sty. Nereflektování této reformy znamenalo, že se juliánský kalendář do konce 19. století zpozdil o dvanáct dní, ve 20. století pak o dní třináct. Únorová revoluce v roce 1917 tedy nebyla únorová, ale březnová a říjnová byla ve skutečnosti listopadová.

nutně musí v Rusku proběhnout. Lenin se při tom mnohdy uchýlil k protikladným tvrzením, tak jak to vyžadovaly z jeho pohledu dané okolnosti a účelovost jeho myšlení. Věřil, že nevyhnutelná socialistická revoluce, kterou předpovídal, bude odstartována v Německu nikoli v Rusku. Rusko však do ní zakomponoval jako nezpochybnitelný prvek, většinou uvažoval o celosvětové socialistické revoluci, která se záhy, ne-li bezprostředně rozšíří z Německa až do Ruska.

Přes Leninovy vůdcovské sklony nelze říci, že by od samotného počátku vědomě plánoval stát v čele revoluce a chopit se v Rusku moci. Ostatně podle Marxe se moci měl chopit proletariát a k tomu Lenin nikdy nepatřil. Jeho působení v emigraci, v časopise Jiskra a v Sociálně demokratické dělnické straně Ruska bylo sice zaměřeno na přípravu revoluce, a to velmi aktivně a energicky, ale rozhodně ne v tom smyslu, v jakém byla nakonec uskutečněna. Tzv. Říjnová (Listopadová) revoluce v roce 1917 a Leninova účast v ní byly z velké části zapříčiněny vnějšími okolnostmi (světová válka, politická situace v Rusku, rozpolcenost ruské sociální demokracie, německá finanční podpora bolševiků apod.). Jistě však jeho ctižádost a víra ve vlastní předurčenost i misijní úlohu měla též zásadní podíl na jeho cestě k moci. Ani po roce 1917 nebyla Leninova ideologie jednotná a vnitřně konzistentní, přesto měla své charakteristické rysy. Především v tom, jak vládnout zemi, která prošla revolucí a jak ji ubránit před kontrarevolucí.

S Marxem a Engelsem, se Lenin rozešel již v samotném pojetí revoluce. Lenin se chopil možnosti, která se mu naskytla po únorové revoluci (do dubna 1917 byl v emigraci) a další revoluci účelově urychlil. Tím přeskočil Marxův požadavek, že nejdříve musí v zemi dojít k buržoazně-demokratické revoluci, která teprve následně připraví podmínky pro revoluci socialistickou. Únorovou revoluci však nelze chápat jako buržoazní. Lenin si nemyslel, že proletariát spontánně dospěje k revolučnímu třídnímu vědomí. Rozeznával tak dvě součásti marxistického hnutí – živelnou dělnickou třídu a uvědomělou inteligenci zastřešenou stranou. A právě strana, v leninském pojetí malá organizace profesionálních revolucionářů oddaných marxistické teorii, měla revoluci realizovat. Na dělníky měla strana dohlížet a centralisticky je řídit. Jeho centralismus (později formulovaný jako princip tzv. demokratického centralismu) znamenal, že menšina musí přijmout názory většiny a že nižší stranické orgány se musejí řídit rozhodnutím orgánů vyšších. Zdánlivě demokratický postup, který převzal od menševiků, se však nerealizoval, neboť si menšina s většinou prohodily své místo a postupně se onou menšinou stal jeden

člověk – Lenin. V tomto bodě se Marxova diktatura proletariátu změnila v diktaturu strany a následně v kult osobnosti.

Lenin se vždy snažil vypořádat s jakoukoli opozicí. Především se mu jednalo o „pacifikaci“ těch ruských politických stran, které s ním nebyly ve všem zajedno. Levicové nevyjímaje. Jednoduchou tautologií vytvářel iluzi, jako by strana bolševiků byla jedinou skutečnou obráncyní nového režimu. Pomáhal si k tomu různými metodami, v krajním případě terorem, včetně hrozby diskriminace a bezmezného násilí proti každému, kdo by se i jen mohl dostat do podezření, že nesouhlasí s vůlí Leninovy strany. Proletariát se tak hned v počátku Leninovy vlády stal masou, za kterou rozhodovala strana, která v jeho pojetí musela převzít dějinnou roli proletariátu zničit tříd a po té i stát.

Pro leninismus je charakteristická nauka o imperialismu. Po té co Lenin zjistil, že se dělníkům ve vyspělých státech nevede stále hůře, ale naopak stále lépe, tzv. internacionalizoval třídní boj tím, že i protiklady mezi národy pojal jako třídní boj. Lenin se nikdy neuspokojil pouze s ruskou revolucí. Po celý svůj život (o to více po roce 1917) věřil v revoluci světovou. Teprve po vyhlazení všech kapitalistů ve všech zemích prý bude možné myslet na další kroky, jak postupovat od socialismu ke komunismu. Byl skálopevně přesvědčen, že cílů socialistické revoluce nelze natrvalo dosáhnout pouze v jedné zemi. Revoluce se musí přeměnit na světovou permanentní revoluci, která skončí až vytýčeným rájem na zemi – rovnostářským komunismem.

Marx nahlížel na periodu mezi revolucí a komunismem jako na poměrně krátkou: věřil, že v okamžiku revoluce pokročil vývoj (především vývoj industrializace) tak daleko, že bude stačit odstranit jen několik málo kapitalistů. Lenin však revoluci uskutečnil a reálný stav v Rusku vypadal tak, že cesta ke komunismu bude naopak velice zdlouhavá (nakonec ani sám nevěřil, že se ráje na zemi dožije, ale byl ochoten pro něj udělat cokoliv). Oba zastávali názor, že tato perioda bude rozdělena na dvě další etapy tj. na socialismus a komunismus. Lenin s ohledem na realitu, kterou prožíval, začal uvažovat o dalších etapách, které však cestu ke komunismu prodlužovali. Bezprostředně po revoluci měla podle Lenina nastat diktatura proletariátu (strany bolševiků). Byl si vědom, že v této periodě nelze mluvit o demokracii – jde přece o válečný stav, v němž násilí a teror jsou způsobem přežití; cílem je potlačit a umlčet jak nepřátele, tak opozici. Ve druhé etapě – socialismu - již nebude do dění zasahovat třídní nepřítel, bude tedy možné zavést demokratickou ústavu s všeobecným volebním právem. Po té dojde k odstranění všech tříd, strana

bolševiků (komunistická strana) však ještě bude muset uplatňovat svoji vedoucí úlohu, ale s postupným odumíráním státu bude její role klesat, protože všichni budou myslet na cíl – komunismus - stejně. Pak už zbyde jen krůček k očekávanému komunismu, který, jak se předpokládá, bude věčný. Leninismus tedy identifikoval etapu diktatury proletariátu a socialismu v jasnějších konturách než ortodoxní marxismus, ale budoucnost v komunismu mu byla natolik vzdálená, že pouze víra, nikoli logika, mohla ospravedlnit současný stav teroru.

Podstatnou složkou leninismu byla ekonomická teorie – řešení toho, jak naložit s vyvlastněným kapitálem a jak v novém systému společnost uživit. V tomto ohledu si Lenin musel pomoci sám a najít taková opatření, která se nebudou příliš rozcházet s oficiální ideologií. Samotná situace, v níž se ocitl – končící světová válka, počátek občanské války, chaos a zmatek na venkově – mu nedávala mnoho možností. Brest-litevským mírem si sice ulehčil, ale rozsah občanské války rozhodně nekorespondoval s odporem malé skupiny kapitalistů. Navíc tu byla otázka rolnického venkova, ve které marxismus také nenabízel mnoho řešení. Marxův předpoklad vyspělého kapitalistického státu se ukázal jako zásadní. Bolševici museli tento ruský deficit něčím vyrovnat. Dekret o půdě, kterým si Lenin chtěl zajistit spolupráci s rolníky v nejisté době upevnování moci, zrušil soukromé vlastnictví půdy, ale zároveň půda prostých rolníků (kdo byl „prostý rolník“ nebylo definováno) měla být nedotknutelná. Stejně tak bylo nařízeno vyvlastňování, ale už nebylo řečeno jaká instituce má s nově nabytým majetkem disponovat. Státní ekonomika po těchto zásadách rozhodně nevzkvétala. A tak Lenin musel brzy učinit zdánlivé ústupky. Na jaře 1918 byly rozpuštěny rolnické sověty a byly znárodněny jen ty podniky, v nichž převažovaly kapitalistické poměry (malé procento bank, železnic, dolů a největších továren). Jakoby dodatečně se měl ochránit soukromý sektor v průmyslu a zemědělství, aby se mohl stát plně kapitalistický a bylo ho možné využít a následně zničit. Tyto kroky se značně odchylovaly od oficiální ideologie, ale přesto pro ně Lenin našel argumenty. Zásadní argument zněl, že vše se děje v zájmu udržení revoluce, že jde o přechodnou dobu a že je důležitý cíl a nikoli prostředky. Hodnotícím měřítkem byla prospěšnost revoluci. Aby vše udržel pohromadě, přikláněl se ke stále většímu násilí a diktatuře. Tím ovšem porušil další někdejší zásady leninismu: socialismus nevznikne na příkaz shora, že jeho duchu je cizí státně byrokratický automatismus, živý a tvůrčí socialismus je prý výtvorem lidových mas.

Období tzv. válečného komunismu mělo katastrofické následky pro celé Rusko. Zaštiťující ideologie nedokázala společnost uživit. Uspokojení základních potřeb obyvatelstva bylo na posledním místě. Hlavní podpora průmyslu a zemědělství neměla být pomalu z čeho čerpána. Obrana revoluce byla tak důsledná, že málem zničila to, co revoluce vybudovala. Diktatura strany ztrácela autoritu a začaly propukát dělnické stávký a rolnické bouře, které nebyly namířené proti vykořisťovatelům, jelikož ti měli být revolucí zbaveni moci a zničení. Tím, že Lenin ve své osobě soustředil všechny významné posty (a do jisté míry i svou vlastní osobností), si udržel skoro jako jediný autoritu a také on jediný byl schopen najít cestu ven, či spíše vrátit se na tu „správnou“ cestu. Umožnila mu to jeho sebedůvěra. V nezdarech neviděl chybu své politiky, ale chybu jedinců, jež zapříčinili danou situaci. Nemalá vina pak padala na hlavu „křečkových“ kulakům.

Po potlačení občanské války a uzavření míru s Polskem nastala změna politické linie zaměřena více na vnitřní záležitosti Ruska. Plamen světové revoluce zhasínal, ale byla tu ještě ta ruská a Lenin nemohl připustit, aby i ona pohasla. Východiskem měla být Nová ekonomická politika (dále NEP) prosazovaná Leninem od roku 1921. NEP byl minimem, co mohlo sovětský režim zachránit a nebýt urputnosti osobnosti Lenina, tak by k tomu nedošlo. Hlavní změny, které měl NEP přinést, byly naturální daň na obilí místo násilného rekvírování a možnost soukromého obchodování rolníků s obilím. V tomto ohledu se už Lenin příliš zpronevěřil základní ideologii marxismu a tím si proti sobě popudil značnou část dogmatických marxistů. To ho však nezastavilo a ty, co se odhodlali opět na oficiální ideologii a vystoupit proti němu, neváhal označit za frakcionáře (což je zjevný paradox). Přesto musel svou novou politiku obhájit před Ústředním výborem strany. Aby dosáhl vítězství, proklamoval nejdříve jednotu strany a prosadil rezoluci o zákazu činnosti jakýchkoli frakcí uvnitř strany. Kronštdatské povstání pak přesvědčilo zbytek Leninovi opozice, že vůdci se nedá odporovat.

Ve stati „*O naturální daní*“ učinil ideologickou obhajobu. Nejvyšší cíl zůstal stejný jako dřív. Kapitalistické prvky v sovětské ekonomice měly vést k vytvoření větších výrobních celků, což v blízké budoucnosti usnadní jejich začlenění do státního vlastnictví. Kapitalismus pak Rusku umožní, aby rychle dorostlo technické a kulturní úrovně, již je zapotřebí k dosažení socialismu. V Leninově pojetí NEP znamenal návrat na cestu, kterou strana nastoupila po říjnové revoluci, ale

v důsledku občanské války v ní nemohla pokračovat.³³⁰ Podstatné zůstává to, že připustil účast strany na vytváření kapitalismu, i když samozřejmě z ideologických důvodů to měl být jen prostředek posvěcený svým účelem.

Leninovo pojetí marxismu bylo poznamenáno politickou praxí. Jeho bezmezná víra v naplnění Marxova proroctví a odhodlanost dojít k cíli ať to stojí, co to stojí, vytvořila mezi marxismem a leninismem úzký vztah. Na prvním místě bylo vždy dogma, které si vzal za vlastní už na samém počátku své politické kariéry. Žil a dýchal revolucí, uskutečněním socialismu. Netrápilo ho jak daleko je vysněný cíl a nic ho nedokázalo přimět k tomu, aby sešel z cesty, ať byla jakkoli klikatá. Právě osobnost Lenina je stěžejním charakterem systému, jenž se nazývá leninismem. Bez něho není leninismus myslitelný. Vše co se událo v Rusku za jeho vlády, nepřestoupilo v ideologii stádium chopení se moci proletariátem (stranou) a obranu revoluce.

8. Liberalismus

Liberalismus je politická doktrína neboli ideologie, pro niž je charakteristické přesvědčení, že nejvyšší hodnotou je jednotlivec, jeho svoboda a práva a přesvědčení, že jednotlivec má přirozená práva. Jedná se tedy o přirozenoprávní teorii, která zdůrazňuje existenci jednotlivců žijících nezávisle na politické moci. Přitom tato moc by je měla ochraňovat. Hledisko jednotlivce - individua má v liberalismu vždy přednost před hlediskem celospolečenským. Individuální svoboda jednotlivce má meze až tam, kde se dotýká svobody někoho jiného.

Za další liberální zásady lze pokládat: toleranci v oblasti náboženské a morální, univerzalizmus, tj. zásada, že práva a svobody jsou univerzální, nezávislé na rodu, třídním nebo jiném společenském postavení, uznávání práva na soukromé vlastnictví, postulování ohraničení moci státního aparátu a omezení státního vlivu (ingerence).

Liberální politický program vypracovali filozofové, sociologové a ekonomové v průběhu 18. a 19. století. Tento program se ve větší nebo menší míře stal vodítkem pro praktickou politiku, a to nejprve ve Velké Británii a ve Spojených státech amerických, potom na celém evropském kontinentu a nakonec i v dalších částech světa. Nikde a nikdy nebyl tento program uskutečněn zcela a bezezbytku. A to

---

³³⁰ R. SERVICE, *Lenin*, s. 381.

dokonce ani ve Velké Británii označované za vlast liberalismu a vzornou liberální zemi. V ostatním světě byly převzaty vždy jen některé části liberálního programu, zatímco jiné, pro danou oblast méně důležité části, byly buďto od počátku odmítány, nebo přinejmenším aspoň nakrátko popřeny. Liberalismus proto nemohl své působení nikdy v úplnosti rozvinout.

Liberalismus se objevil mezi filozofy na konci 18. a počátkem 19. století. Za „klasické“ liberální filozofy lze považovat Davida Humea (1711-1776), Johna Stuarta Milla (1806-1873) nebo Adama Smitha (1723-1790). Mezi liberální filozofy však patřili rovněž Wilhelm von Humboldt (1769-1859), Johann Wolfgang Goethe (1749-1832) nebo Friedrich Schiller (1759-1805).

V ekonomické oblasti byl původně vlastní klasickému liberalismu Smithův princip „volného trhu“. Adam Smith byl skotský filozof a ekonom, který se stal předním ideologem liberální ekonomiky a individualismu. Odmítal teorie merkantilistů a francouzských fyziokratů odvozujících zdroje bohatství od půdy. Především se mu nelíbil protekcionismus, ochranářství a státní zásahy. Detailně rozebral pozitivní důsledky ekonomické svobody, „neviditelné ruky“, soutěže a funkce trhu, včetně jejich mezinárodních implikací.

Politický liberalismus se uplatnil především v západní Evropě a Severní Americe, a to jako systém liberální demokracie uplatňující se především prostřednictvím ústavního systému omezujícího státní moc a zabezpečujícího občanské svobody, ve kterých se politická moc získává ve volbách. Ve východní a víceméně i ve střední Evropě neměl politický liberalismus velké pochopení, zde sehrály roli spíše konzervativní myšlenky.

Z nejvýznamnějších představitelů liberálních myšlenek je třeba zmínit především ty, kteří pocházeli z Velké Británie: např. Archibald Primrose, hrabě Rosebery (1847-1929) byl skotský politik, který jako liberál od roku 1872 zasedal v britské horní sněmovně – Sněmovně lordů - a zastával různé vládní funkce ve druhé vládě Williama Gladstona. Např. v letech 1886 a 1892-1894 byl ministrem zahraničí. Po rezignaci Gladstona předsedal vládě (1894-1895) a vedl liberální stranu jako představitel tzv. liberálních imperialistů. Po přechodu liberálů do opozice se postupně se stranou názorově rozešel a již nikdy nezastával vládní funkci. Byl odpůrcem parlamentní reformy v roce 1911 prosazované jeho vlastní stranou, na jejímž základě se stala Dolní komora dominantní složkou britského parlamentu.

Další významný britský politik Joseph Chamberlain (1836-1914) se vypracoval na vlivného průmyslníka, který zpočátku zastával politické funkce na místní úrovni. Od 1876 zastupoval liberální stranu v Dolní sněmovně. V kabinetu Williama Gladstona byl v letech 1880-1885 ministrem obchodu. Byl to Chamberlain, kdo v roce 1886 způsobil rozkol liberální strany, a to jako vůdce opozice proti Gladstonovu návrhu irské samosprávy. Chamberlainovi stoupenci, unionisté, fakticky přešli na stranu konzervativců. V konzervativní vládě Roberta Salisburyho byl ministrem kolonií a stoupcem britského imperialismu a africké koloniální expanze. Po roce 1903 jako stoupenec a propagátor protekcionismu způsobil rozkol konzervativně-unionistické strany.

William Gladstone (1809-1898) vstoupil do parlamentu jako stoupenec konzervativních toryů, především jejich vůdce v první polovině 19. století Roberta Peela (1788-1850), v jehož vládě zastával různé funkce. Jako příznivec svobodného obchodu však po rozkolu konzervativní strany následující po Peelově úmrtí roku 1850 přešel postupně na pozice whigů a stal se jedním z nejvýznamnějších činitelů liberální strany. Zastával úřady ministra financí v konzervativních i liberálních vládách (1852-1855, 1858-1866), kdy zavedl řadu daňových reforem. Od roku 1866 byl vůdcem liberální strany, od roku 1868 poprvé předsedou vlády. Tato Gladstonova nejúspěšnější vláda zavedla řadu zásadních reforem (armáda, školství, státní správa) a likvidovala některá diskriminační opatření vůči Irům. Ačkoliv byl ve volbách roku 1874 poražen svým dlouholetým politicky konzervativním protivníkem Benjaminem Disraelim, vrátil se do úřadu premiéra o šest let později za proslulé Midlothianské volební kampaně považované za první moderní volební kampaň v dějinách. Druhá Gladstonova vláda zavedla roku 1884 další volební reformu, ale roku 1885 padla pod vlivem neúspěšné koloniální politiky. Třetí Gladstonovo vládní období trvalo jen pár měsíců roku 1886, neboť došlo k rozkolu v liberální straně v otázce irské samosprávy (*Home Rule*) navrhované premiérem. Poslední vládní období 1892-1894 Gladstone věnoval neúspěšné snaze prosadit přijetí *Home Rule* i přes odpor Sněmovny lordů.

William Gladstone je považován za faktického zakladatele liberální strany. Zůstal vždy věrný svému pojetí liberalismu: svobodný obchod, politické reformy a pacifistický postoj k zahraničním a imperiálním problémům.

Nejdůležitějším představitelem liberalismu v Severní Americe, respektive ve Spojených státech byl Abraham Lincoln, prezident USA v letech 1861-1865. V roce

1863 zrušil otroctví, což mu bohužel přineslo jen nepochopení (jako Gladstonovi ohledně *Home Rule*) a nakonec i smrt.

Tzv. klasický liberalismus, který se v 19. století prosazoval v západní Evropě a Spojených státech amerických, se zrodil v podmínkách mohutné industrializace. Ta provázela celý přechod společnosti ke kapitalismu. Industrializace umožnila, aby se ekonomicky a politicky emancipovali měšťané a příslušníci inteligence. Součástí jejich nového vědomí bylo odmítnutí tradičních stavovských privilegií a omezení a jejich nahrazení principem absolutní svobody jednotlivce. Podstatou byla představa, že jedinec je aktivní jen tehdy, může-li se svobodně rozhodovat, je-li mu dána taková svoboda, aby jiní nezasahovali do jeho života.³³¹

Stoupenci klasického liberalismu sice uznávali, že jedinec musí žít v komunitě, ale nesouhlasili, aby tuto komunitu řídil absolutistický stát. Tvrdili, že současný stát zneužívá svého privilegovaného postavení k nepřiměřenému zasahování do jeho života, že jedinec je státem omezován, diskriminován a utlačován. Odsuzovali zejména pravomoci státu trestat své občany, ukládat jim pokuty a brát jim tímto způsobem jejich majetek, zavírat je do vězení a zbavovat je tak svobody a používat i absolutní trest, s jehož pomocí je možné zbavit občana i života.³³² Současný stát chápali jako donucení. Cestu k občanské společnosti, kterou klasifikovali jako říši svobody, hledali v postupné minimalizaci úkolů státu. Pro současnost považovali za optimální ústavní stát, na jehož řízení by se maximálně podílel demokraticky volený sbor lidových zástupců. Konečným řešením pak měl být stav, kdy by stát plnil jen úlohu ochránce a kdy by byla co nejvíce rozšířena osobní odpovědnost jedince za sebe sama.³³³

Klasický liberalismus se od poloviny 19. století rozšiřoval z Velké Británie do okolního světa. Tam se vlivem odlišných politických, ekonomických i sociálních podmínek proměňoval. Vznikaly specifické národní podoby, které spojovalo několik znaků, především víra v nutnost absolutní svobody jednotlivce a ve schopnost dosáhnout jejím prostřednictvím optimálního společenství.³³⁴

Jednou z takových národních variant byl i liberalismus, který se vyvíjel v Rusku. Na jeho formování měly sice vliv myšlenky západoevropského osvícenství a

---

³³¹ Srov. J. S. SCHAPIRO, *Liberalism: its meaning and history*. Princeton 1958, s. 12-26; B. Sobolowska, M. Sobolewski, *Myśl polityczna XIX i XX w. Liberalism*. Warszawa 1978, s. 5-20.

³³² Srov. A. HEYWOOD, *Politické ideologie*. Praha 1994, s. 36-38.

³³³ Srov. T. M. GREENE, *Liberalism. Its theory and practice*. Austin 1957, s. 5-12.

³³⁴ Srov. V. LEONTOVISCH, *Geschichte des Liberalismus in Rußland*. Frankfurt am Main 1957, s. 21-38.

západoevropského liberalismu, ale pro jeho podobu byly rozhodující podmínky ruského státu. Ruské politické a duchovní prostředí se totiž vyznačovalo výrazným sklonem k tradicionalismu a konzervatismu. A to ovlivňovalo i liberalismus. Navíc se v Rusku rozvíjela pro liberalismus nezbytná industrializace a emancipace měšťanstva se zpožděním několika desetiletí. Ojedinelé, z osvícenství se rodící vize o potřebě liberalizovat ruskou společnost, dlouho nenacházely výraznější ohlas. V ruských podmínkách totiž absentovala touha po hospodářské a politické svobodě jednotlivce.

Ruské dějepisectví se však snaží najít oporu pro tvrzení, že liberalismus v Rusku kořenil stejně jako kdekoli jinde v Evropě. Protože si je vědoma, že to, co má na mysli, přesně neodpovídá liberalismu v obvyklém evropském pojetí, hovoří v souvislosti s ruskou podobou o byrokratickém liberalismu. Jeho specifickým rysem je zmíněné zřetelné ovlivnění ruským tradicionalismem s konzervatismem. Je mu vlastní skutečnost, že se neutváří spontánně, na bázi filozofických a politických myšlenek jako liberalismus v ostatní Evropě, ale že je pečlivě perlustrován a korigován oficiálním myšlením. Typickým představitelem tohoto byrokratického liberalismu je ruský reformátor první třetiny 19. století Michail M. Speranskij (1772-1839).

Speranskij si zřetelně uvědomoval, že Rusko potřebuje změny, a to v širokém politickém, ekonomickém, právním i sociálním smyslu. Byly mu sympatické myšlenky západoevropského osvícenství a liberalismu, které pak využil při konstruování svých vizí. Podle vzoru francouzského filozofa 18. století Charlese Louise Montesquieu (1689-1755) rozvinul teorii skutečné („istinnoj“) monarchie, jakéhosi typu absolutismu, v němž jsou práva a povinnosti panovníka a státních institucí, které naplňují rozdělenou moc zákonodárnou, výkonnou a soudní, jasně a zřetelně vymezeny zákony. Byl přesvědčen, že absence tzv. skutečné monarchie a jejich jednotlivých atributů je stěžejním důvodem, proč Rusko za ostatní Evropou zaostává. Speranskij dále uctíval a velebil Napoleonův *Code civil* stejně jako britské zákony pojednávající o nezasahování státu do života jednotlivce. I z nich si vzal inspiraci a vytýčil si cíl teoreticky definovat jasné a zřetelné rozdělení moci zákonodárné, výkonné a soudní v ruské říši a nejen jejich vymezení, ale i pravidel i běžného života, zákony. Součástí komplexu jeho reform se měla stát i reforma nevolnictví. Nešlo mu při tom o jeho zrušení, k tomu mělo, podle Speranského, dojít až ve vzdálené budoucnosti, ale o jeho striktní vymezení zákony. I v tomto případě tedy měla vítězit centralizace nad individualitou, prvek, zcela vzdálený skutečnému liberalismu.

Speranskij dále připravoval ustanovení volených volostních, okružných a guberniálních dům, jímž měla být nadřazena státní дума. Jejich volitelnost byla jedním ze stěžejních liberálních znaků Speranského tzv. byrokratického liberalismu. Dumy se měly stát základem výkonné a soudní moci na příslušné úrovni. Zákonodárná moc měla být přičena výhradně centrálnímu orgánu. Společnost se měla dělit na tři stavy – šlechtu („dvorjanstvo“), střední vrstvy a pracující lid („narod rabočij“). Pro každý stav měla platit odlišná občanská i politická práva, přičemž pracující lid měl mít pouze občanská práva, nikoli politická. Pro volby pak měl platit daňový cenzus nezávislý na tomto rozdělení společnosti.

U Speranského rozhodně nenajdeme akcent osobnosti. Teprve ve třicátých a čtyřicátých letech 19. století, a to ještě jen velmi sporadicky, se začala v Rusku svoboda jednotlivce propagovat. Nositelem této myšlenky byla ruská inteligence nešlechtického původu, tzv. raznožinci. Přivedly ji k tomu úvahy nad způsobem, jak vyřešit hospodářské a sociální zaostávání Ruska za západní Evropou. Raznožinci totiž patřili k té části ruské společnosti, která sledovala nové svobodomyšlné proudy v západní Evropě a přebírala některé jejich názory. Ty pak konfrontovala s ruskou realitou a s myšlenkovým odkazem dřívějších ruských opozičníků především děkabristů. Politizující závěry ovšem většinou ponechávala ještě stranou. Nejznámějším představitelem této podoby ruského liberalismu byl penzionovaný carský důstojník Petr Ja. Čaadajev (1794-1856).³³⁵

Krátce před polovinou 19. století v některých ruských pololegálních spolcích zintenzívnila raznožinská inteligence hledání cesty k modernizaci ruské společnosti v západoevropských vzorech. Stále však absentovala propagace liberalismu jako celku. Jejich liberalizující koncepce se sestávala jen z jednotlivých tezí o liberalizaci hospodářství, práva či sociální roviny.

Mohlo by se zdát, že samoděržaví vyšlo po Krymské válce prvním raznožinským liberálním opozičníkům vstříc. Car Alexandr II. nechal v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století zreformovat ruský ekonomický, správní, vojenský a právní systém. V reformách se objevily některé liberální představy a tím vznikla iluze, že se impérium rozhodlo jít liberální a demokratickou cestou. O Alexandru II. se hovořilo jako o caru-

---

³³⁵ Srov. Petr Ja. ČAADAJEV, *Filozofické listy; Apologie bláznova*. Praha 1989.

Osvoboditeli. Úměrně tomu zájem o liberální ideje uvnitř Ruska vzrostl. Zvláště patrný byl v zemstvech, do jejichž čela se v nejednom regionu prosadili právě raznočinci.³³⁶

Osobnosti, které v této době v Rusku inklinovaly k liberalismu, v historických a filozofických souvislostech hledali argumentaci pro svoje názory. Z nich vznikaly výzvy a apelace, které, na rozdíl od dřívějších apelací na cara a aristokracii, aby realizovaly takové změny, které by napomohly rozvoji společnosti a ulehčily životu mas, byly adresovány lidu (mládeži, studentstvu inteligenci, rolníkům). Ve srovnání s pozdějšími narodnickými apelacemi jim nešlo o získání nejširších vrstev, ale zapojení středních složek městského a vesnického obyvatelstva do přípravy (alespoň formou výzev) změn. Současně se snažili vysvětlit, že reformy připravované, organizované a řízené inteligencí, jsou nejreálnější cestou k pozitivnímu vývoji Ruska. Tím se liberálové ve svém zaměření stále více odkláněli od radikálních demokratů a jim obdobných revolucionářů, kteří naopak s přibývajícím intenzitou hovořili o masách a adresovali svoje apely především jim. Základ změn viděli liberálové nejčastěji v důsledné přeměně zákonů, především ve vyhlášení zákonných omezení politické moci a garance práva na soukromý majetek. Jejich většina prosazovala ústavu, v níž by byla kodifikována státní moc a její meze. Za jedinou uznávanou formu považovali zatím legální reformu, na jejíž přípravě by se podílel i současný panovník. Někteří ovšem připustili, že nebudou-li vláda či panovník ochotni a nakloněni jít touto cestou, bude nutné využít radikálnější formy, tedy připravit revoluční začátek a na něj navázat intenzivním evolučním přístupem. Na rozdíl od radikálů tedy nechtěli vše bořit a ničit, ale měli v úmyslu provést politickou změnu, po níž by následovaly „potřebné“ a „reálné“ reformy. Takto se např. stavěl k budoucnosti Ruska v šedesátých letech Lavrov, který byl též příkladem radikálnější smýšlejícího liberála, který přešel v průběhu první poloviny sedmdesátých let 19. století na radikálně revoluční pozice, když zvýraznil efekt revoluce a dospěl k její nezbytnosti.

Mezi liberální názory patřil také projekt předního ruského slavjanofila Ivana S. Aksakova na zřízení šlechtické samosprávy. Tvrdil, že šlechta po zrušení nevolnictví ztratila své mimořádné stavovské postavení. Bude se snažit najít ztracenou pozici v identifikaci s lidem. Ten využije její schopnosti k tomu, aby jej vedla. Aksakovská vize, jakkoli se jevila jako nesmyslná, našla praktický projev. Jako experiment se

---

³³⁶ Srov. D. OFFORG, *Portraits of early Russian liberals: A Study of the thought of T. N. Granovsky, V. P. Botkin, P. V. Annenkov, A. V. Druzhinin and K. D. Kavelin*. Cambridge 1985.

tverská šlechta skutečně zřekla svých stavovských privilegií a sestavila adresu, ve které vyzývala k dalším reformám, ovšem nikoli iniciovaným vládou, ale samotným lidem. Jako konkrétní reformní kroky žádali zřízení nezávislého soudu, glasnost, zásadní změnu ve správě státu a finančnictví.

Ačkoli podobným apelem byla adresa moskevské šlechty, která opakovaně v letech 1862-1865 vyzývala cara Alexandra II. k vyhlášení konstituce, Tverská adresa, za kterou bylo třináct osob uvězněných v Petropavlovské pevnosti, se stala vyvrcholením liberální aktivity v době reformem cara Alexandra Druhého. Po ní následovala perzekuce, které se liberální činitelé zalekli. Byl to jeden z důvodů, proč se skutečný liberalismus založený na svobodě osobnosti a hospodářské samostatnosti v předrevolučním Rusku nikdy nerozvinul. Hospodářské reformy sice odstartovaly zlepšení státní ekonomiky, ale jejich zastřešující metodou bylo sevření centralismem odvíjejícím se od povinnosti, aby všechny hospodářské úkony kontroloval stát, především jeho Ministerstvo financí. Jakékoli modernizační kroky v hospodářské rovině nebyly myslitelné bez jeho aktivity.

Čím se zmíněné adresy a výzvy lišily od adres a proklamací radikální opozice? Tím, že byly určeny výhradně carovy a vládním orgánům. Na veřejnosti se objevily jen zřídka, pokud byly publikovány, pak se zpožděným. Liberalismus si v tomto smyslu zachovával jistou míru legitimismu odvíjejícího se od názoru, že reforma je rozvinutím a opravením předchozího. Nikoli jeho negací. Ačkoli mnohé apelovali na aktivitu lidu, na rozdíl od radikální opozice o tom nejprve informovali „věrchušku“. Takový byl i postup části narodníků, tzv. liberálních narodníků, kteří se snažili prosadit reformní narodnické vize nejprve apelem na vládnoucí kruhy, aby umožnily (a také se o to zasadily) obrození mas.

9. Konzervatismus

Konzervatismus patří spolu se socialismem a liberalismem ke třem hlavním politickým ideologiím současnosti, avšak na rozdíl od svých protivníků se vzpírá snadné definici, dokonce se sám za ideologii ani nepovažuje. Vychází totiž z přesvědčení, že jsme formováni tradicí a loajalitou vůči civilizaci a národní kultuře, z níž pocházíme. Že z ní máme vybírat všechno prověřené a zásadní – nejen proto, že jsme „trpaslíci na ramenou gigantických předchůdců“ a že pravá „politika znamená dát hlas mrtvým,“ ale díky vědomí, že nepochopíme, kde jsme, natož kam jdeme, nepochopíme-li, kde jsme byli až dosud. Konzervativní instinkt (solidní předsudek) „

Ize přirovnat k chabé naději, že svět může být lepší, která skomírá po boku zdrcujícího přesvědčení, že všechno může být daleko horší. “ V tradici Edmunda Burkeho (1729-1797) lze vyložit zásady konzervatismu jako skeptické, umírněné politické zásady svobody a občanské společnosti a vysvětlit tím konzervativní odpor vůči konstruktivistickému, lidskou přirozenost popírajícímu státu i příklon k "spontánní racionalitě" svobodného trhu.

Konzervatismus je označením pro ideologii, politickou filozofii a hnutí, jejichž hlavním znakem je otevřená tendence bránit se rychlým změnám a podporovat tradiční normy. Konzervatismus preferuje hodnoty plynoucí z náboženských, kulturních a národních zkušeností a zvyků. Podstatou konzervatismu je důraz na řád a pořádek. Konzervatismus je často asociován s pravou částí politického spektra. Je ovšem mnohem starší než toto politické dělení.

Konzervativci jsou protějškem radikálů a revolucionářů. Většinou se snaží zachovat ve společnosti status quo nebo prosazovat jen pozvolné změny. Někteří konzervativci volají po návratu osvědčených dřívějších pořádků. Konzervativci věří, že nejdůležitějším rysem společnosti jsou hodnoty nedotknutelného, svobodného, důstojného a zodpovědného lidského života. V právu vidí nutný nástroj garance těchto svobod.

Konzervatismus má s liberalismem společný důraz na soukromé vlastnictví, se socialismem pak důraz na hodnotu každého člověka ve společnosti, tedy sociální zabezpečení. Za zakladatele konzervatismu je považován dlouholetý poslanec britské sněmovny za whigy Edmund Burke. Základní postuláty tohoto myšlenkového proudu položil ve svém ústředním díle *Úvahy o revoluci ve Francii*. Tato práce poprvé vyšla v listopadu roku 1790. Je koncipována jako dopis Burke "jistému mladému muži z Paříže", který jej požádal o vyslovení názoru na současné dění v jeho vlasti počínajíc Francouzskou revolucí. Burke zásadně nesouhlasí s vývojem událostí ve Francii a podrobuje důkladně kritice nejen události samotné, ale i myšlenky a představy vůdců, jimiž se revoluce zaštiťuje. Zpočátku je jeho kritika zaměřená na samou podstatu revoluce a její pojetí lidských práv, svobod a rovnosti. V dalších částech se zabývá jednotlivými oblastmi státního zřízení, které byly v revoluci významně či naprosto změněny, od ústavního práva po konkrétní prvky státní správy a moci. Ve svých skeptických úvahách velmi často předpovídá věci, které se později skutečně potvrdily.

Velmi významnou roli má pro Burke církev, jejíž privilegia jsou pro něho nedotknutelná. Burke je o církvi přesvědčen, že je ve společnosti naprosto nenahraditelná. "Přirozené" rozvrstvení společnosti na urozené, bohaté a ty ostatní je pro Burke zárukou kvalitního fungování společnosti, neboť nikdo nemá lepší předpoklady k vládnutí, než ten, kdo po svých předcích zdědí odpovědnost držet majetek. Zajímavý je ovšem také jeho přístup ke zbohatlíkům, kteří profitují ze společenských změn ve Francii. Přestože je pro něho movitost člověka nezanedbatelným faktorem k hodnocení jeho kvalit, nepřiznává toto právo těm, kteří k majetku přišli „nemorálním“ způsobem (spekulanti, noví vlastníci zkonfiskovaného majetku apod.), na rozdíl od přirozených vlastníků (církve, šlechta, pozemkoví vlastníci). Některé části této knihy mají i dnes aktuální platnost, zejména pokud se jedná o apel proti bezbřehé liberalizaci společnosti či zavádění nových řádů bez návaznosti na tradiční a skutečně osvědčené principy.³³⁷

Kořeny moderního ruského konzervatismu jsou spojeny se jménem dvorního historiografa cara Alexandra I. Nikolaje M. Karamzina (1766-1826). Karamzin, známý především dvanáctisvazkovými *Dějiny ruského státu* zachycujícími ruskou minulost od nejstarších dob do počátku 17. století,³³⁸ panovníka opakovaně varoval před unáhleností reformních kroků. Jednalo se o bezprostřední reakci na návrhy, které předkládal carovi Michail Speranskij. Jejich odpůrcem byl z principu opírajícího se o tvrzení, že ruská společnost není na takové změny připravena. V politickém spisku *Memorandum o starém a novém Rusku v jeho politickém a občanském ohledu* („*Zapiska o drevněj i novoj Rossii v jejo političeskom i graždanskom otnošeníi*“), který dokončil roku 1811, upozorňoval na problémy, jež plynou ze skutečnosti, že car Alexandr věnuje větší pozornost mezinárodně politickým otázkám než záležitostem domácím. Nelíbilo se mu přitom, že dává průchod změnám v uspořádání politických institucí a je ochoten dokonce zajít až k přípravě ústavy. Varoval ho před jakýmkoli omezením samoděržaví. Zásadně nesouhlasil s posílením postavení Senátu a nelíbilo se mu ani jakékoli rozdělení moci v ruském státě. V delimitaci moci zákonodárné, výkonné a soudní mezi různé instituce spatřoval nesmírné nebezpečí pro stabilitu ruského státu. Podle Karamzina, opírajícího se o vlastní historické argumenty, musí být v Rusku soustředěna do jedné ruky. Samoděržaví bylo pro něj jediným tradicemi potvrzeným zdrojem nejvyšší moci v

³³⁷ Srov. Edmund BURKE, *Úvahy o revoluci ve Francii*. Brno 1997.

³³⁸ Srov. Nikolaj M. KARAMZIN, *Istorija Gosudarstva Rossijskogo*. Sankt-Peterburg 1816-1829¹.

ruském impériu. Jeho hlavní oporou prý vždy byla, je a do budoucna musí zůstat šlechta („dvorjanstvo“). Ta se sice může členstvím v některých státních institucích podílet na vládě, zejména prostřednictvím Senátu a Synodu, ale může se jednat pouze o prostředek hlídající dodržování zákonů. Ani Senát ani Synod se nemohou podílet na výkonné moci či dokonce ve svých rukou soustředit moc soudní. Tam musí vždy náležet samoděržavnému panovníkovi. Karamzin popíral i Speranského snahu kodifikovat činnost státních institucí zákony, a to především proto, že takové změny by podle jeho názoru neodpovídaly dobovým možnostem ruské říše. Byl přesvědčen, že místo, aby se jednalo s a o lidi, staly se předmětem úvah o změnách instituce. Z toho, co se podle Speranského návrhů zrealizovalo, zejména ustavení ministerstev v roce 1802, je, podle Karamzina, zřejmé, že nastal pouze rozvoj byrokracie. Skutečnost, že důležití jsou lidé, že s nimi se musí pracovat, oni musejí být vzděláváni a vychováváni dříve, než se jakákoli změna uvede do praxe, byla, podle Karamzina, pomínuta. A to je zásadní chyba. Nesprávně se napřed připravily změny, aniž by se na ně lidé předem připravili a tudíž byli schopni je náležitě kriticky absorbovat.³³⁹

Zcela identické názory, jaké vyjádřil na počátku druhého desetiletí Nikolaj Karamzin, kterého lze považovat za zakladatele ruského konzervatismu jako proudu politického myšlení, lze identifikovat u mnohých představitelů ruské šlechty. V praxi se projevovaly mj. ve všech výborech a komisích, které svolávali Alexandrovi nástupci Mikuláš I. a Alexandr II. za účelem diskuse o rolnické otázce a zrušení nevolnictví. Jednotně z úst představitelů ruské šlechty znělo varování před unáhleností reformy, která by odstranila nevolnictví a tím narušila základní politické i ekonomické stavební kameny ruského státu a ruské společnosti. Shodně s Karamzinem varovali před marginalizací role šlechty tím, že bude zbavena svého základního výrobního prostředku – lidské síly. I oni ovšem ve své většině připouštěli, že rolnická reforma je nezbytná. Nikoli však v dané situaci, ve které, podle nich, ještě není „pracující lid“ na ni není dostatečně morálně ani jinak intelektuálně připraven.

Ruský konzervatismus vždy kladl velký důraz na pravoslavně duchovní a velkorusky nacionální aspekt jako státotvorný prvek. Nadřazoval tradiční vizi jednoty ruské společnosti a ruského státu (míněno velkoruského impéria) vyjadřované po staletí termínem jednota („sobornost“). Šlo v něm o totéž, co v polovině třicátých let

---

³³⁹ Srov. Nikolaj M. KARAMZIN, *Zapiska o drenej i novoj Rossii*. Sankt-Peterburg 1914.

19. století pregnančně vyjádřil ve své tzv. Triádě tehdejší ministr osvěty, prezident petrohradské Akademie věd hrabě Sergej S. Uvarov (1786-1855). Tedy o odvěkou a „na věčné časy“ existující jednotu samoděržavného cara, pravoslavné víry (nikoli duchovenstva!) a ruského lidu („narod“). Podle vize „sobornosti“ i Uvarovovy triády je tato jednotu základním stavebním kamenem života ruské společnosti. Jejím případným narušením nastane krize, která povede až k destrukci impéria. Její existence historicky prověřená a tudíž nezpochybnitelná. Ruská společnost ji přijala dobrovolně (mohli bychom říci: „na základě společenské smlouvy“), aby z ní učinila svůj typický rys odlišující ji od ostatních společností. Je to znak, který předurčuje ruskou společnost k poklidnému harmonickému evolučnímu vývoji, k vyvarování se dramatických revolučních skoků způsobujících destrukci.

Úměrně skutečnosti formujícího se moderního národního vědomí, postupující ovšem ve společnostech ruského impéria pomaleji a mnohem méně výrazně než v jiných evropských zemích, se ruské oficiální kruhy za podpory konzervativního myšlení snažily vyjádřit nezbytnost nadřazení velkoruského nacionalismu. To lze sledovat jak v Uvarově triádě, tak později v názorech předních ruských konzervativců poslední třetiny 19. století Michaila N. Katkova, Konstatina N. Leontjejeva a Konstantina P. Pobědonosceva. Stát byl v jejich pojetí stěžejní neměnnou hodnotou, kterou je nutné přesně reglementovat zákony. Společnost je nutné vzdělávat, a to tak, aby byly dodrženy a zvýrazněny hodnoty, na kterých byla budována. Tedy tradice. I Pobědonoscev se vracel k nutnosti pevného samoděržaví budovaného na pravoslavných a velkoruských hodnotách.

IX. Svět v etapě kolonialismus a imperialismu

1. Moderní kolonizace

„Kolonizace je základním faktorem našich dějin“, napsal na počátku 20. století jeden z nejznámějších ruských historiků Vasil O. Ključevskij (1841-1911). *„Její postupem lze vysvětlit rozrůstání i změny státu a společnosti od časů Kyjevské Rusi“*.³⁴⁰ Ključevskij se věnoval nejstarším ruským dějinám. Měl tedy především na mysli výpady Kyjeva do Novgorodu a pak přes Suzdal k Uralu a ještě dál, výpady, které pak byly zahájeny ve 12. století a které vyústily v ovládnutí Mordvinů a dalších národů. Uznával, že tyto ruské výboje byly během tatarského vpádu první poloviny

---

³⁴⁰ Srov. Vasilij O. KLJUČEVSKIJ, *Ruské dějiny* 1, Praha 1927, s. 27.

13. století přerušeny, ale že po ruském vítězství nad Tatary v bitvě na Kulikově poli (1380) znovu nabraly na síle. A to až do konce 19. století, kdy ruská říše co do velikosti území a počtu obyvatel, dosáhla kulminačního bodu.

V návaznosti na Ključevského můžeme říci, že kyjevské, později moskevské a nakonec petrohradské Rusko se rozšiřovalo směrem na východ územní expanzí, jejíž nedílnou součástí bylo dobývání tatarských, osmanských, středoasijských a sibiřských území, a současně formou kolonizace. Obě tyto formy šly v ruském prostředí ruku v ruce. Dokonce je lze, shodně s Ključevským chápat jako bytostně prolnuté, a to natolik, že je v historiografii můžeme do značné míry užívat jako synonyma. Nelze však zapomenout na stěžejní dělítko mezi územní expanzí a kolonizací, kterým je rozdíl mezi rozšiřováním teritoria, tedy zabíráním cizích, jinonárodních území, což tematicky spadá především především do národnostní otázky, a kolonizací, která směřuje k přesídlování vlastních obyvatel a jejím prostřednictvím šíření hospodářského, politického i kulturně civilizačního vlivu.

Západní Evropa se od východní Evropy územní expanzí ani kolonizací příliš nelišila. Protože však v západní Evropě od středověku neexistoval volný prostor, do kterého by mocné státy západní Evropy mohly snadno expandovat, soustředila se jejich expanze a následně především kolonizace na zámořské prostory. V západní Evropě se proto oním dělítkem mezi expanzí a kolonizací stalo moře, kdežto ve východní Evropě pohoří Uralu.³⁴¹

Kolonialismus v obecném smyslu procházel různými dějinnými formami, jež se vzájemně více či méně lišily, ale také se prolínaly a překrývaly. Hnací silou kolonialismu a v tom se kolonialismus shodoval s územní expanzí, byla snaha o rozšíření vlastního státního, mateřského území, získání nových ekonomických zdrojů a odbytišť zemědělských, řemeslných i průmyslových výrobků. Významnou úlohu sehrávala snaha dosáhnout politickou a hospodářskou nadvládu nad jiným územím a nad na něm žijícími etniky. Co však kolonialismus od územní expanze výrazně odlišovalo, to byla vize o kulturně civilizační misi, šíření domněle vyspělejších kulturních, hospodářských, politických i náboženských životních stereotypů, jež byly vlastní pouze kolonialismu.

Koloniální úsilí moderních Evropanů probíhalo v etapách, ve kterých se podíl a role evropských mocností proměňovaly. V 16. a 17. století měli převahu Španělé a

---

³⁴¹ Srov. Wojciech ZAJĄCZKOWSKI, *Rusko a národy: osmý kontinent: náčrt dějin Eurasie*. Praha 2011

Portugalci, ve čtyřicátých letech 17. století se na první místo prosadili Nizozemci, ve druhé polovině 17. století získali prvenství Angličané a Francouzi. Ti pak dominovali koloniálnímu úsilí Evropanů i v 18. a 19. století. S koncem Sedmileté války v roce 1763 se v koloniálním úsilí potvrdila mocenská výjimečnost a mocenská převaha Velké Británie. Francie však pokračovala ve snaze se Velké Británii alespoň vyrovnat. To jí však stálo příliš mnoho úsilí. Jeho důsledkem byly hospodářské kolepsy ústící v nejednu sociálně revoluční událost.

V 19. století, zejména v jeho druhé polovině, se do koloniálního úsilí moderních evropských států zapojily také Rusko a sjednocené Německo. Přišly ke koloniálnímu dělení pozdě, ale i přesto se tyto země snažily koloniálně nejvyspělejší Velkou Británii dohnat, a pokud by to bylo alespoň trochu možné, i předejít. Aktivitou ale i vzájemným soupeřením uvedených zemí, tedy především Velké Británie, Francie, Německa a Ruska koloniální úsilí Evropanů vyvrcholilo v posledních dvou desetiletích 19. století a na přelomu 19. a 20. století. Provázely je ostré boje o mocenskou koloniální převahu v různých částech světa. Koloniální úsilí přerostlo do koloniálního imperialismu, jehož signifikantním znakem bylo úsilí o ekonomické a politické mocenské ovládnutí již nikoli pouze jednotlivých zemí, ale celých velkých konglomerátů, tedy různých částí světa.

Imperialismus se stal dobovou globální záležitostí. Prolínal politikou, hospodářstvím, sociální i právní rovinou. Dominantním znakem imperialismu byl světový hospodářský trh. Z pohledu Evropanů představoval základ světového hospodářství imperialismu právě obchod s koloniemi. Byl pro ně ekonomicky jednostranně výhodný, což vedlo k rozporu s tradiční koloniální vizí šíření kulturně civilizačních znaků, domněle či skutečně vyspělejších znaků mateřské země. Vedlo totiž k prohlubování hospodářské zaostalosti kolonií. Totéž bychom mohli říci i o politické rovině. Evropané z kolonií dováželi především velmi levně nerostné suroviny, drahé kovy a zemědělské produkty, např. kukuřici, rýži, cukrovou třtinu, tabák, kávu, kakao, čaj, koření a bavlnu, kdežto do kolonií naopak značně výhodně vyváželi ve své vlasti vyrobené zboží, především spotřebního charakteru. Kdežto imperialisté v mateřské zemi intenzívně budovali průmysl (a to platilo i pro Rusko druhé poloviny 19. století a přelomu 19. a 20. století), v koloniích jeho rozvoji maximálně bránili. Brzdili i politickou autonomii a snahu, aby se koloniální území samo spravovalo.

Kolonialismus 16. a 17. století byl založen na individuálním obsazování nového území. V praxi se tento proces nejčastěji uskutečňoval tak, že k zámořským břehům připlula jedna či více lodí a jejich „pasažéři“ vytvořili jednu či několik kolonizačních osad. Do nich se soustředili, aby z nich časem expandovali. Zaměřovali se na vlastní styl hospodaření. Jejich kulturně civilizační vliv na domácí obyvatelstvo nebyl přitom příliš výrazný. Oproti tomu kolonialismus 19. století uplatňoval vliv na celou domorodou společnost, a to v celé široké škále působení. Od hospodářství, přes politiku, po sociální a právní rovinu. Jednalo se o masovou záležitost s cílem získat nejen nová území, ale také odbytiště zboží a surovinové základny včetně politického mocensky bezbranného satelitu.

Koloniální země již od 16. století stále zřetelněji prosazovaly mesianismus celé své společnosti. V 19. století však již nikoli jen mesianismus jedince (činěný v 16. století nejčastěji v zájmu panovníka) jako v 16. a 17. století. V 19. století se jednalo o celek mateřské země, která s cílem šířit kulturní civilizační vliv expandovala do kolonie. Nikoli tedy jako její jednotliví příslušníci, ale jako celek. Na druhé straně byl celek kolonie navíc připojován k dalšímu celku kolonie, čímž vznikaly koloniální soubory, jež pak vytvářely základ moderního koloniálního impéria. „Klasický“ kolonialismus tím ztratil svoji podstatu a přerostl do globálního imperialismu.

Základem kolonialismu bylo zabírání cizí půdy, její obdělávání a usazování se na ní přistěhovalců - kolonistů. V tomto smyslu tkvěly kořeny kolonizace již ve starověkém Řecku. Již tam kolonizace přerostla do státní podoby, do kolonialismu, a proto lze hovořit o aténském a později i o římském kolonialismu. První koloniální snahy moderního světa lze datovat až do doby velkých zámořských objevů konce 15. a především 16. století. U jejich kořenů stálo rovněž (a to především) náboženské zanícení, ale i záliba v dobrodružství, touha po bohatství a odplata domorodým obyvatelům. Vedle těchto, pro individuální chování kolonistů charakteristických rysů, sehrávalo podstatnou roli přemístění velkých obchodních cest. Šlo o následek velkých evropských konfliktů 14. a 15. století, mezi nimiž jmenujme zejména stoleté války mezi Anglií a Francií, ze souše na moře. Obchodníci tudíž museli v důsledku politických změn opustit suchozemské trasy mezi Flandry a Itálií a vydat se po moři z Janova přes Barcelonu, Lisabon, Bruggy, Antverpy do Amsterdamu. S přicházejícími obchodníky se spojovala místní šlechta spatřující v obchodu prostředek svého posílení. Tato šlechta opojena renesancí a jejími vědeckými a technickými objevy současně podporovala výpravy do málo známých či neznámých

oblastí. Svou úlohu při těchto cestách hrál rovněž demografický tlak: rychlý růst kastilské, mazurské či ruské populace, velmi zřetelný právě v 15. a 16. století. Nemenší význam pro podporu kolonizace měla funkce protiváhy a přenesení pozornosti od místních problémů či problémů sevřeně evropských mimo Evropu.

Všechny uvedené faktory včetně posledně jmenovaného lze zřetelně identifikovat i u projevů kolonizace a imperialismu 19. století: např. Francie se orientovala na dobovačnou politiku i proto, aby vymazala z paměti porážku od Prusů v bitvě u Sedanu v září 1870, krach evropské politiky Napoleona III. a ztrátu Alsaska-Lotrinska.

O zisk nového území se na konci 19. století mimořádně snažilo i Německo, které k dělení koloniální kořisti přišlo pozdě. Extrémní podobu tohoto snažení představoval Všeněmecký svaz, který byl založen 9. dubna 1891 německým podnikatelem a cestovatelem Carlem Petersem (1856-1918). Jeho úkolem bylo všemožně podporovat německou koloniální expanzi. Společně s dalšími extrémně nacionalistickými společnostmi, např. Německým spolkem pro Východní marku rozsáhlou publikační a veřejnou činností výrazně ovlivňoval veřejné mínění. Současně činil nátlak na vládu s cílem prosadit germanizační politiku formou „Drang na Osten“ a protibritsky orientované „Weltpolitik“.

Totéž lze sledovat u ruského impéria 19. století, kdy se car po dvou neúspěšných pokusech o prosazení svých zájmů ve střední a jihovýchodní Evropě v podobě porážky v Krymské válce a diplomatického neúspěchu na Berlínském kongresu 1878 pokoušel o nastolení své vlády na severním Kavkazu a Střední Asii; a když byly v roce 1897 dohodou s rakousko-uherským císařem Františkem Josefem I. ukončeny konflikty na Balkánu, chtěl si car tuto panslavismu vnucenou překážku podruhé kompenzovat přesunutím centra ruských zájmů na Dálný východ a dále na ostrovy Pacifiku. Ostatně ruská intervence v Číně v devadesátých letech 19. století a ruský válečný střet s Japonskem v letech 1904-1905 nebyly v Rusku původně interpretovány jako válečná hrozba, ale jako koloniální výpravy.

Jiným rysem, který je kolonialismu 19. století a jeho přerůstání do imperialismu přisuzován, je, jak uvádí francouzský historik Marc Ferro (*1924) „teritoriální bulimie“.³⁴² Tu lze nejsnáze identifikovat při koloniálním dělení Afriky v letech 1885-1890. Soupeřícím mocnostem (Francii, Německu, Velké Británii, Portugalsku a

---

³⁴² Srov. Marc FERRO, *Dějiny kolonizace*. Praha 2007, s. 22.

Belgii) šlo o to, aby si pro sebe na mapě zajistily co nejvíce území a zabránily tak jakémukoli pozdějšímu pokusu některého z rivalů o jejich přivlastnění. Říkalo se tomu rovněž „urputné dostihy“.

Mocenské chování odvíjející se od „teritoriální bulimie“ se mezi mocnostmi objevilo mnohem dřív. Např. francouzský diplomat a cestovatel, první guvernér tzv. Nové Francie, tj. francouzského území kolonizovaného v Severní Americe, Samuel de Champlain (1567-1635) ospravedlňoval své ambice během obsazování Kanady v jednom hlášení králi Ludvíku XIII. (1601-1610-1643) z roku 1615 slovy: „*Neusadíme-li se tam my, přijdou do Québecu buď Angličané, nebo Nizozemci (tedy protestanti)*.“³⁴³ První francouzská kolonie byla tedy preventivním výbojem, byť měla i jiné cíle: hledání cesty na západ k Pacifiku a do Japonska, osídlení a rozkvět, konverzi indiánů.

Toto zmocňování se neobsazených území dříve, než tak učiní někdo jiný, se v koloniální a následně i imperialistické éře obhajovalo i kritizovalo pomocí stejných argumentů. Fiktivní okupace byla zavrhována již v době německého politika Samuela von Pufendorfa (1632-1694) a francouzského filozofa Jeana-Jacquesa Rousseaua (1712-1778): „*Máme-li schválit právo prvního obsazení území*“ píše Rousseau ve *Společenské smlouvě*, „*musí se vlastnictví doložit nikoli planou ceremonií, nýbrž prací a kulturou*“.³⁴⁴

Ačkoli se koloniální ideál a misionářské poslání prolínaly již od 16. století, došlo postupně k určitému významovému posunu: christianizace se stále častěji identifikovala s úlohou civilizační; z evropského pohledu může být civilizací jedině křesťanská. To platilo i pro Rusko, kde civilizační roli domněle hrála křesťanská ortodoxie. Civilizovat, kolonizovat, šířit vlastní kulturu, rozrůstat se, takové byly také první pohnutky později se formujícího imperialismu, přičemž kolonizace byla jakousi reprodukční silou, díky níž národ překonával vzdálenosti k šíření misí přeurených kulturně civilizačních znaků.

Imperialismus, který byl pro jedny nejzazším zdrojem vznešené velikosti, a pro druhé zase plodivou silou, sice čerpal z ideologických pohnutek, avšak ty byly podpořeny záměry hmotnějšího rázu. Ostatně právě ony stály za nejrozsáhlejší formulací koloniální politiky jakožto nového způsobu, jak zbohatnout. S nástupem

---

³⁴³ Srov. Tamtéž

³⁴⁴ Srov. Jean-Jack ROUSSEAU, *O společenské smlouvě neboli O zásadách správního práva*. Dobrá voda 2002, s. 7.

nových průmyslových mocností (USA, Rusko, Německo) se v 19. století znovu začalo tvrdit, že expanzi diktuje nutnost. K tomu se údajně připojovaly další důvody - argument humanitární, podle něhož jsou nadřazené rasy povinny splnit svoji úlohu vůči nižším rasám, které se ještě nevydaly na cestu pokroku, a argument národností – mít vliv a nejednat, znamená vzdát se.

Výše bylo naznačeno, že prvním velkým zlomem, který změnil vztah Velké Británie ke koloniím, byly úspěchy Velké Británie v Sedmileté válce. Až do té doby bylo impérium malé, relativně homogenní, velice anglické, anglikánské a zaměřené na obchod. Po dohodách z roku 1763 získala Anglie Québec, Floridu, Tobago – vesměs se jednalo o katolické země – a postupně i další území, takže se stala vládkyní velké říše (impéria), jež byla neúměrná ekonomickým prostředkům mateřské země a především byla politicky, sociálně i nábožehnsky (kulturně civilizačně) velmi nesourodá. Zatímco doposud bylo impérium snadno ovladatelné a v podstatě nemělo vliv na způsob, jakým si Britové vládli, náhle se stalo zátěží vyžadující bytostnou změnu uvnitř politiky a hospodářství mateřské země. Aby bylo impérium udrženo bylo nutné použít sílu. Především vojenskou. Ta se stala dominantní. A hlavně, udržování impéria se přestávalo slučovat se zásadami anglických svobod, protože vládlo nad nepřátelsky naladěnými národy. Velký šok, který Anglie zažila, to byla americká nezávislost – tj. občanská válka, která postavila Angličany proti Angličanům. Na místo anglických kolonií tak nyní nastupovalo britské impérium, živené revanšistickým vlastenectvím, jež vyústilo v reakci proti přehnané tolerantnosti předchozích období. *India Act* z roku 1784, *Canada Act* z roku 1791, *Act of Union* z roku 1800 o spojení s Irskem – všechny tyto zákony se staly projevem politiky imperiálního obrození a nadvlády ranného britského imperialismu. Velká Británie jím ukazovala cestu postupně se v průběhu 19. století šířícímu imperialismu v jiných částech světa a vrcholícímu globálnímu imperialismem konce 19. století a přelomu 19. a 20. století.

Počátkem 19. století byla ve Velké Británii touha po nadvládě natolik v kurzu, že když v roce 1919 rakousko-americký ekonom a politolog Joseph Schumpeter (1883-1950) bilancoval britský imperialismus uplynulého století, usoudil, že imperialismus existuje tehdy, když má stát sklony k násilné expanzi, která nemá žádné cíle a která překračuje jakékoli definovatelné hranice. To znamená, že se válečnická a dobytelská aktivita projevuje, aniž by byla skutečně prostředkem nějakého jiného cíle než toho, který je implikován v samotném jejím provozování. Pro

dokreslení zvolil Schumpeter příklad Benjamina Disraeliho, který byl označován za hlasatele a ztělesnění modelu imperialistické expanze. A to i přesto, že Disraeli dříve hovořil o prokletých koloniích, jež jsou mlýnským kamenem uvázaným Anglii u krku. V době svého premiérování britské říši však hodlal dát říši federální uspořádání: kolonie se měly stát autonomními jednotkami, jež by byly v impériu spojeny celní unií. Neobsazená půda v koloniích měla být rezervována pro Brity (nikoli pouze Angličany), ale koordinaci těchto operací měl zajišťovat centrální anglický úřad v Londýně.

O několik let později převzal Disraeliho mechanismus řízení kolonií další britský politik, Joseph Chamberlain. Pozoruhodné je, že při této příležitosti užitý termín „zabezpečení impéria“ ve skutečnosti představoval rozšiřování území. Tento významově posunutý slogan imperialismu byl velmi účinný. A to i proto, že odváděl občany britských ostrovů od jejich každodenních sociálně ekonomických starostí, na které čelní britští politici své doby nedokázali odpovědět.

Zatímco na začátku 19. století bylo britské veřejné mínění stále nepřátelštější ke koloniální expanzi, neboť ji ztotožňovalo s obchodem s otroky a s ponižením Británie vázaným na vznik Spojených států amerických, stavělo se příznivě k imperialismu konce 19. století. Bylo tomu tak proto, že imperialismus otevřeně podporoval a bránil britské zájmy. Ať už na hranicích Indie proti „drancovníkům a raubířům“, nebo v jižní Africe, kde během búrské války „nebylo žebráka, který by nemluvil o našich vzbouřených poddaných“. Se stejným chováním se setkáváme i ve Francii, kde ve veřejném mínění začátku 20. století převažoval názor, že „ničemové“ z marockého pomezí „útočili na naše osadníky“ v Alžírsku.

Argumenty britských a francouzských imperialistů najdeme rovněž u ruského kancléře knížete Gorčakova, když např. hovořil o situaci na hranicích Kavkazu či střední Asie. *„Situace Ruska je situací všech civilizovaných států, jež se dostávají do styku s nomády, kteří nemají dobře organizovaný stát. Abychom předešli jejich nájezdům a plenění, musíme si je podrobit a přísně je kontrolovat. Tam dál jsou však další, a proto je naší povinností jít také dál... To se přihodilo Francii v Africe, Spojeným státům v Americe, Anglii v Indii. Kupředu nás popohání jak nutnost, tak i ambice.“*³⁴⁵

---

³⁴⁵ Srov. Georgij V. Vernadsky, A History of Russia, III, Yale 1946, s. 610

Masová podpora expanzi je jedním ze specifických rysů imperialistické epochy, i když silné proudy, které se stavěly proti ní, existovaly také. Tato podpora se projevovala zejména prostřednictvím velko nákladového tisku, jehož rozvoj nastal v 19. století jako výsledek vzestupu průmyslu. Jeho nejznámějšími zástupci byly *Daily Mail* ve Velké Británii, *Tägliche Rundschau* v Německu, *Novoje Vremja* v Rusku, *Le Petit Parisien* a *Le Matin* ve Francii. Díky tomu se imperialismus stal jevem veřejným.

Neméně zásadní oporou a hnacím motorem imperialismu byl ekonomický zájem, což zřetelně vystihli soudobý britský ekonom prezentující se ostrými odsudky imperialismu v dílech *Evolution of Modern Capitalism* (1894) a *Imperialismus* (1902) John A. Hobson (1858-1940) a německý Marxovým socialismem ovlivněný ekonom Rudolf Hilferding (1877-1941) v knize *Finanční kapitál* z roku 1910. Jejich myšlenky později zpopularizoval Vladimír Ilič Uljanov zvaný Lenin, který se výše uvedenými texty, zejména pak Hilferdingovým pojetím organizovaného kapitalismu inspiroval pro svoje dílo *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu* (1916).

Mezi Hobsonovými a Leninovými tezemi byl významný rozdíl. Hobson spatřoval v britském imperialismu vůli dobře organizovaných průmyslových a finančních zájmových skupin k tomu, aby si na úkor obyvatelstva a prostřednictvím veřejné moci zajistily a rozvíjely soukromé trhy, na něž umístí svoje přebytky zboží a investují svoje přebytky kapitálu. Jinými slovy, Hobson považoval imperialismus za hodnotný návrat k merkantilismu, jelikož hnací silou imperialismu byla potřeba shromažďovat národní kapitál a konkurovat tak soupeřícím mocnostem. Lenin naproti tomu zaujímal stanovisko, že imperialismus je posledním, konečným vývojovým stadiem kapitalismu, jeho monopolní fází. Polemizoval s Kautským, který soudil, že v tomto stadiu už imperialistické konflikty nebudou rentabilní. Podle Lenina měl imperialismus několik tváří a byl výsledkem různých fází historického vývoje. I on připouštěl, že imperialismus ve své podstatě mohl leckde existovat dříve než kapitalismus, ale zdůrazňoval, že stejně tak existoval i za rozvoje kapitalismu, např. během utváření říše rakousko-uherské či ruské. A proto jsou, podle Lenina, současné národnostní a sociální boje pouze zlomkem celosvětového zápasu proti imperialismu: např. nynější boj pobaltských zemí proti Rusku je ekvivalentem boje Irů či Indiánů proti Britům. Na počátku 20. století se Lenin stále zřetelněji utvrzoval, že imperialismus vyprovokuje sociální bouři, která přeroste v celosvětový konflikt,

světovou sociální revoluci, jejímž výsledkem bude celosvětové rovnostářské společenství.

Nutno ovšem zdůraznit, že se imperialismus konce 19. století a ve 20. století od koloniální expanze předchozích staletí, probíhající v duchu dobývání a nadvlády, odlišoval, a to zejména tím, že byl více vázán na finanční kapitál a že kolonizace či dobývání nebyly jediným projevem jeho existence. Příkladem bylo pronikání finančního kapitálu do Číny nebo do Osmanské říše či Ruska.

2. Búrská válka

V důsledku okupace Spojených nizozemských provincií francouzskými vojsky v roce 1795 rozhodla britská vláda po dohodě s exilovým oranžským domem o obsazení jihoafrického Kapska. Obávala se totiž, že by se toto strategicky významné území pro zámořské cesty mohlo dostat do rukou revoluční Francie. Zejména by tím byla ohrožena britská námořní cesta do Indie. V roce 1803 Britové sice jih Afriky opustili, protože mírovou smlouvou uzavřenou v Amiens vrátila Velká Británie Kapsko nově se utvářející Batávské republice, jak nyní zněl oficiální název revoluční Francií okupovaného Nizozemí, ale nová válka Velká Británie s Napoleonovou Francií v roce 1805 vedla Londýn k opětovnému návratu do Kapska. Stalo se tak v lednu 1806.

Strategický význam Kapska přiměl britského ministra zahraničí vikomta Castlereagha, aby na mírovém kongresu ve Vídni trval na potvrzení britské držby Kapska. Ta se stala skutečností nejen rozhodnutím Vídeňského kongresu ale i následnou britsko-nizozemskou smlouvou, jíž bývalé nizozemské kolonie Kapsko a Cejlon přešly do britských rukou. Nizozemí bylo za tyto své někdejší kolonie odškodněno šesti miliony liber.

Búrové byli přistěhovalci, kteří přišli na jih Afriky v průběhu 17. a 18. století. Kapské Město, původně malá námořní stanice, bylo na jihu Afriky založeno v roce 1652. Mělo být zásobovací stanicí pro lodě Nizozemské východoindické společnosti, která v 17. století podstatě monopolizovala obchod s Dálným východem. V čele města stál společností jmenovaný guvernér, jeho obyvatelé byli vesměs zaměstnanci společnosti a neměli žádné kolonizační úkoly. Avšak s tím, jak se množily zastávky lodí, bylo třeba získávat stále více zásob. Šlo především o zemědělské plodiny a dobytek, které bylo možné získat od domorodých pastevců nebo je začít pěstovat / chovat vlastními silami. Obyvatelé Kapského Města proto začali usilovat, aby se mohli usazovat i mimo stanici. Guvernér neměl námitky a začal nakládat i s okolím

jako s vlastním majetkem: zájemcům z řad bývalých obyvatel Kapského Města přiděloval, aby na nich zakládali farmy a věnovali se zemědělské činnosti. Dostatek volné půdy vedl k příjezdu několika tisíc nových evropských osadníků. Nejednalo se pouze o Nizozemce, mezi přistěhovalci byli zastoupeni rovněž Francouzi, Skandinávci nebo obyvatelé Svaté říše římské národa německého. Kromě ekonomických důvodů sehrávalo při jejich přestěhování roli i náboženství: část nových osadníků byli francouzští hugenoti.

Nově příchozí Evropané se postupně asimilovali s místními Nizozemci, a to vedlo ke vzniku specifického etnika označovaného jako Afrikánci neboli Búrové. Bylo to tedy původně farmáři, kteří následně a postupně pronikali do nitra jižní Afriky a zabírali další půdu tamních domorodců. To vyvolávalo jejich střety s místními kmeny. Kvůli migrování za půdou se pro expandující farmáře vžilo i označení trekbúrové.

Búrové žili v početných rodinách izolovaný život na farmách. Byli individualističtí a svobodomyšlní, stěží se podrobovali autoritám. Styky s jinými komunitami, a to i Búry udržovali jen příležitostně. Dorozumivacím prostředkem pro ně byla zjednodušená podoba nizozemštiny, pro niž se později ujalo označení afrikánština. Centrální úlohu mezi nimi hrálo kalvínské náboženství nizozemské reformované církve. Z něho pramenila i představa o rasové nerovnosti, tedy na jedné straně existujících Bohem vyvolených a na druhé straně těch, kteří jsou určeni k podřadnému postavení.

Od počátku dvacátých let 19. století se ve Velké Británii prosazovala myšlenka vytvořit z Kapska plnohodnotnou britskou kolonii. Začala být podporována imigrace britských osadníků, oficiálním jazykem se stala angličtina, oficiálním platidlem britská měna, byl zde zaveden britský justiční i správní systém.

Búrové se snažili dostat z dosahu britského vlivu, a to migrací do nitra jižní Afriky. První průzkumnou výpravu hlouběji do jihoafrického vnitrozemí s tímto cílem uskutečnili roku 1834. Na konci třicátých let 19. století Búrové ustavili na jihu Afriky nezávislou republiku Transvaal. V obou krocích ovšem naráželi na domorodé kmeny, zejména Zulů. Roku 1838 po krvavé porážce domorodého kmene Zulů byla Búry na jihovýchodě Afriky ustanovena provincie Natal. Spravovali ji z Kapska. Ve čtyřicátých letech 19. století do tohoto území opakovaně intervenovaly britské jednotky. Výsledkem následného kompromisu se v roce 1848 stalo vyhlášení Oranžského svrchovaného státu se sídlem v britské residenci Bloemfontein. Britové podpisem Bloemfonteinské konvence v únoru 1854 oficiálně uznali tento na sobě závislý

Oranžský svobodný stát. Oproti tomu v téže době (17. ledna 1852) Britové uznali samostatnou búrskou Jihoafrickou republiku neboli Transvaal. Jihoafrická republika však byla Brity v roce 1877 anektována. To vyvolalo mezi Búry velkou vlnu odporu, jehož výsledkem se v prosinci 1880 stalo povstání označované jako první búrská válka. Ta skončila pro Brity neúspěchem. V roce 1881 byli Britové v bitvě u Jacobů poraženi. Následnou pretorijskou konvencí se zavázali uznat nezávislost Transvaalu.

Britové se však s touto situací nespokojili, jejich kolonizátoři a osadníci i přes zmíněnou konvenci i nadále do Transvaalu pronikali. Búrové se tomu bránili, snažili se rasantně hájit hranici, a pokud britští osadníci do Transvaalu přece jen pronikli, odmítali jim udělovat občanství. Velká Británie na podporu svých osadníků přisunula k hranicím Transvaalu vojenské jednotky. Když tyto nereagovaly na búrskou výzvu ke stažení, Búrové zahájili roku 1899 vojenské akce. Tak propukla druhá búrská válka, která byla vedena nesmírně krutými prostředky. Poprvé v dějinách se např. objevily koncentrační tábory moderního typu soustřeďující rodiny bojujícího nepřítele. Odhaduje se, že v nich jen na infekční nemoci zemřelo přes třicet tisíc lidí. Zajatí Búrové byli Brity deportováni např. na Cejlon a ostrov Svaté Heleny. Nejvíce však válkou trpělo domorodé černošské obyvatelstvo. Mělo velké ztráty a také bylo násilně přesídlováno, což výrazně měnilo jejich životní styl. Na něj nebyli zvyklí a tak mnozí z nich v důsledku přesídlení umírali.

Druhá búrská válka skončila především díky technicky lépe vybavené britské armádě v roce 1902 kapitulací Búrů. To znamenalo zánik búrských republik Transvaal a Orange. Búřům však bylo Brity přislíbeno, že se jim v budoucnu dostane rozsáhlé samosprávy. Slib byl částečně naplněn v roce 1910 vytvořením Jihoafrické unie.

X. Svět na přelomu 19. a 20. století

1. Zhoršování mezinárodních vztahů

V posledních desetiletích 19. století se rozpory mezi velmocemi velmi výrazně zostřily. Přitom však byla devadesátá léta 19. století, a to i díky vrcholícímu imperialismu, ve většině evropských zemí údobím hospodářského vzestupu. To byl jeden z důvodů, proč bylo možné se alespoň dočasně vyhnout velkému válečnému konfliktu. Situace se však zásadně změnila kolem roku 1900, kdy se možnost získat nová území či novou sféru vlivu, aniž by došlo ke kolizi mezi mocnostmi, zcela vyčerpala.

Na zhoršení mezinárodně politických vztahů měl zejména podstatný vliv nový kontroverzní kurz německé politiky. Císař Vilém II., kancléř hrabě Leo von Caprivi (1831-1899) a sekretář ministerstva zahraniční Adolf Marschall von Bieberstein (1842-1912) nehodlali zlepšit vztah k Rusku, a proto již v květnu 1890 odmítli prodloužit platnost rusko-německé zajišťovací smlouvy. Následovalo zhoršení německo-ruských vztahů, které pro Rusko znamenalo novou hrozbu mezinárodní izolace. V obdobné situaci se nacházela Francie. A tak, vzhledem k tomu, že vědomí společného nepřítele spojuje, bylo přirozené, že Rusko a Francie nejen, že pokračovaly ve vzájemném sblížení, ale dokonce tento proces značně zintenzívnily. Podstatné kroky byly k tomuto sblížení učiněny nejprve v hospodářské oblasti. Rusku byly francouzskou stranou v krátké době upsány tři a půl miliardy franků. Dalším krokem ve vzájemném rusko-francouzském sblížení se stala dohoda o společných opatřeních pro případ útoku některého z členů Trojspolku. Ta byla podepsána 17. září 1892.

Od podzimu 1891 se ke stávajícímu prohlubování napětí nejen mezi Ruskem a Německem připojilo i napětí mezi Ruskem a Velkou Británií. Jeho eskalace hrozila zejména kvůli kolonizačním střetům ve Střední Asii. V červnu 1893 propukla mezi Německem a Ruskem ostrá celní válka. Nejen kvůli zhoršení vztahů s Ruskem 15. července 1893 německý říšský sněm schválil návrh nového branného zákona, kterým se zvýšil mírový stav německých ozbrojených sil i výdaje na německou armádu. Francii v téže době přivedl na pokraj války s Velkou Británií další spor o kolonie v Africe a Asii. Šlo zejména o tzv. siamskou krizi, způsobenou v létě 1893 francouzskou snahou připojit Siam (dnešní Thajsko) k Francii již patřící Indočíně.

Problémy v mezinárodních vztazích přiměly Rusko a Francii k dalšímu upevnění soudržnosti. Vyvrcholila na přelomu let 1893 a 1894 podpisem řádné spoje-necké smlouvy. Berlín byl rozčarován. Jeho zahraničně politický kurz usilující o

atomizaci protivníků byl neúspěšný. V říjnu 1894 proto skončil ve svém úřadu kancléř Leo von Caprivi. Císař Vilém II. se přece jen začal zabývat úvahami, jak zlepšit vztah k Rusku.³⁴⁶

V polovině devadesátých let 19. století se však pozornost Německa, stejně jako ostatních evropských mocností, obrátila k Osmanské říši. Sultán Abdülhamid II. (1842-1876-1909-1918) znovu vystupňoval útlak nemuslimských poddaných a nerespektoval závazky vůči nim, které byly Osmanskou říší přijaty v roce 1878. Vrcholem se staly v letech 1894-1895 a poté znovu v letech 1915 a 1918 arménské masakry, během nichž bylo Osmany povražděno na sto tisíc příslušníků arménské komunity. Evropské mocnosti konfrontovány s probíhající krvavou řeží našly společnou řeč: na jaře 1895 Velká Británie, Francie a Rusko předložily Osmanské říši požadavek, aby bylo zastaveno krveprolévání a aby sultán konečně učinil reformní opatření zabraňující genocidě nemuslimského obyvatelstva. Ten však odmítl. Dobře věděl, že evropské mocnosti mají sice shodnou dikci, ale skutečný úmysl zasáhnout proti němu vojenskou silou nikoli.

Další mocenské spory se odehrávaly i zcela mimo evropské území. Jednalo se např. o spory o vliv v Koreji, které vyvrcholily v letech 1894-1895 čínsko-japonskou válkou. Průběh střetnutí byl pro mnohé překvapením. Byl však přirozeným: moderně vyzbrojené a organizované japonské jednotky poměrně rychle porazily čínskou armádu a mírová smlouva uzavřená 17. dubna 1895 přinesla Japonsku značné výhody. Čína se musela vzdát vlivu v Koreji, postoupit Japonsku ostrov Tchaj-wan a Liao-tungský poloostrov v jižním Mandžusku. Kromě toho se musela zavázat zaplatit velkou válečnou náhradu a otevřít cizímu obchodu dalších sedm přístavů.

Postoupení Liao-tungského poloostrova Japoncům považovalo Rusko za pro sebe naprosto nepřijatelné, a to s ohledem na vlastní zájem v Mandžusku. Za podpory Francie a Německa proto požadovalo změnu podmínek mírové smlouvy. Ku podivu se mu to podařilo. Diplomatická intervence těchto tří velmocí tedy přinutila Japonsko, aby se za náhradu deseti milionů liber Liao-tungského poloostrova vzdalo.

Již z uvedeného plyne, že v devadesátých letech 19. století byla v této oblasti rozhodujícím impulzem velmocenského soupeření ruská aktivita. Důležitým nástrojem jejího pronikání se přitom měla stát Transsibiřská železnice. Rusko ji začalo budovat v roce 1891. V ruské politice týkající se Dálného východu tehdy působily dva směry.

---

³⁴⁶ Srov. František STELLNER, *Poslední německý císař: z německých dějin v epoše Viléma II.* Praha 1995.

První prosazoval mírové pronikání, doporučoval vyčkat dostavění železnice a soustředit se na dosažení hospodářských cílů. Hlavním stoupencem této orientace byl vlivný ministr financí hrabě Sergej Ju. Witte. Druhý směr prosazoval důraznější politiku včetně vojenské intervence. Měla vést k rychlému získání nezamrzajícího přístavu na Dálném východě. Zprvu se v devadesátých letech 19. století prosadil Witteho kurz. V jeho rámci s cílem získat maximum čínské náklonnosti tento ruský ministr zprostředkoval půjčku čínské vládě, aby mohla zaplatit Japonsku válečnou náhradu. V prosinci 1895 pak stál u zrodu Rusko-čínské banky, která fungovala v úzké vazbě na Transsibiřskou železnici. Byla ovšem vybavena širokými pravomocemi dalece překračujícími obvyklé bankovní meze. Kromě běžných finančních operací mohla např. v daném regionu vybírat daně, organizovat místní obchod, razit vlastní mince, jednat jako obchodní komisionář a především zajišťovat obchodní, průmyslové a železniční koncese.

S postupem stavby Transsibiřské magistrály vznikla důležitá otázka týkající se posledního úseku trati budované od Bajkalského jezera do Vladivostoku. Šlo o to, zda železnice povede po ruském území podél oblouku řeky Amur, nebo podaří-li se prosadit stavbu přímější, přes čínské střední Mandžusko. Realizace druhé varianty by podstatně zkrátila poslední úsek, stavbu výrazně zlevnila a vedla k posílení ruského vlivu v celé oblasti Mandžuska. Po vcelku krátkém politickém jednání Čína přistoupila na ruský návrh: 3. června 1896 byla v Moskvě podepsána tajná rusko-čínská smlouva, jíž si Čína zajistila obranné spojení s Ruskem výměnou za koncesi na stavbu úseku Transsibiřské magistrály (zde nazývané Východočínská dráha) přes Mandžusko.

Koncem roku 1897 se však na Dálném východě začalo výrazně prosazovat Německo. Zpočátku nevystupovalo protirusky. Sledovalo totiž dva cíle: především, aby se zvyšovala zainteresovanost Ruska v této oblasti a tím se oslabovala jeho aktivita plynoucí z rusko-francouzské smlouvy v Evropě. Za druhé Německo chtělo získat vojenskou základnu na čínském pobřeží Číny jako základnu pro své další kolonizační úsilí. Čína však vážala takový krok na dohodu Německa s Ruskem. V srpnu 1897 proto přijel německý císař Vilém II. v doprovodu kancléře Chlodwiga von Hohenlohe-Schillingsfürs (1819-1901) a zehdejšího šéfa německého zahraničního úřadu (ministra zahraničí), pozdějšího kancléře Bernharda von Bülowa (1849-1929) do Petrohradu. Výsledkem jednání bylo rusko-německé souznění týkající se Asie. Navíc Rusko získalo od Německa půjčku dvanácti milionů liber. Ruský ministr zahraničí Michail N. Muravjov (1845-1900) známý svými protiněmeckými postoji měl prý prohlásit, že vždy dával přednost spojení s Německem před svazkem s Francií.

V listopadu 1897 však došlo k zavraždění dvou německých misionářů v čínské provincii Šan-tung. Němci toho využili k ozbrojenému zásahu a k realizaci svých expanzivních záměrů i přesto, že jednání s Ruskem ještě neskončila. Čína byla v nastalém boji poražena a 6. března 1898 nucena podepsat s Německem smlouvu, ve které mu na 99 let pronajala území kolem města Ťiao-čou, včetně strategicky významného přístavu Čching-tao. Rusové neodporovali. Naopak. Doufali, že se tím německé ambice uspokojí a nebudou vůči jejich v konfliktu.

Navíc se pro Rusy stal německý zákrok signálem k podobným akcím. Následovaly další ruské požadavky vůči Číně. Jejich výsledkem se stala smlouva z 27. března 1898. Čína jí pod nátlakem Rusku pronajala jižní výběžek Liao-tungského poloostrova s pevností Port Arthur a přístavem Ta-lien. Podíváme-li se několik let zpátky, zjistíme, že Rusko nyní získalo přesně to, čeho se Japonsko muselo v roce 1895 vzdát. To vyvolalo v Tokiu silné rozhořčení. Navíc pronájem Port Arthuru a přilehlé části Liao-tungského poloostrova značně zkomplikoval vztahy mezi Petrohradem a Londýnem. I Velká Británie zde totiž měla svoje mocenské zájmy. Opíraly se právě o Japonsko. Urovnání přinesla až rusko-britská výměna nót z 28. dubna 1899, kterými se obě velmoci dohodly na vymezení sfér vlivu v Číně.

Stranou aktivity v této oblasti nezůstala ani Francie. Její zájmy se však tradičně soustředily jižněji: od října 1887 totiž spojením Annámu, Tonkinu a Kočincíny (tedy dnešního Vietnamu) s Kambodžským královstvím zde existovala francouzská kolonie – Francouzská Indočína. Ta se po francouzsko-siamské válce, jež se odehrála v roce 1893, rozšířila o Laos. Francouzi zde sice ponechali jistou moc v rukou místních vládců, tj. vietnamských císařů a laoských a kambodžských králů, ale ve skutečnosti o všem rozhodovali sami. To vyvolávalo zášť nejen ve Velké Británii, ale i v Rusku a v Německu.

Největší a nejimpozantnější ze všech evropských zámořských držav byla Indie. Projevy nespokojenosti s vládou bílých tam proto byly obzvlášť významné. Britové v některých indických provinciích vládli prostřednictvím indické civilní správy, v jiných nepřímo úmluvami s místními vládci. Od poloviny 19. století byla většina Indie sjednocena pod Britský Rádž, jak zněl v letech 1858-1947 oficiální název Indie ovládané Brity. Mezníkem na cestě modernizace Indie se stalo povstání v roce 1857, jež bylo obdobou čínského boxerského povstání. Bylo nekoordinovanou soustavou výbuchů proti autoritě Východoindické společnosti, která britské Indii tehdy vládla. Začala povstáním hinduistických vojáků Společnosti, kteří se obávali nečistoty

nových nábojů natřených živočišným tukem. To vypovídá o příčinách povstání reagujících na inovace. Nejednalo se o národněosvobozené hnutí. Nicméně způsobilo krach Východoindické společnosti a převedení Indie pod přímou správu britského ministerstva, které ji řídilo prostřednictvím místokrále. Roku 1877 prohlásil britský parlament královnu Viktorii císařovnou Indie.

Historickým centrem britské moci bylo Bengálsko, které bylo v roce 1905 rozděleno na dvě části: Západní Bengálsko s většinovou hinduistickou populací a na Východní, kde většinu tvořili muslimové. Rozdělení však způsobilo mezi místním obyvatelstvem vlnu nevole. Nastalá krize prokázala význam Indického národního kongresu, který byl ustaven z britské iniciativy v roce 1885. Tato původně probritsky loajální politická instituce se později stala místem nacionalistických myšlenek, z nichž se formovaly představy o indické nezávislosti.

Na přelomu století se Velká Británie několikrát přesvědčila, že její po desetiletí praktikovaná politika skvělé izolace se přežila a další sledování tohoto kurzu by vedlo k vážnému ohrožení britských pozicí ve světové politice. Šlo především o ruské mocenské ambice na Dálném východě, kde bylo Rusko odhodláno ještě více rozšířit svůj vliv. Jednou z možností, jak tomu zabránit, představovalo britské sblížení s Japonskem. K tomu se ve Velké Británii vytvořilo příznivé politické klima: v nové britské vládě, která vzešla z voleb roku 1900, někteří přední britští politici, např. Joseph Chamberlain, preferovali dohodu s Německem. Po jistou dobu se k této myšlence klonil i nový panovník, král Edvard VII. (1841-1901-1910). Premiér Robert Cecil vévoda ze Salisbury, přesvědčený „izolacionista“, byl však ochoten dát přednost dorozumění s Ruskem. Komplikovaná britsko-německá jednání ovšem na jaře 1901 uvázla ve slepé uličce, pozitivně se nevyvíjela ani jednání s Ruskem. A tak se nakonec východiskem stala třetí varianta - spojenecká smlouva s Japonskem. Byla podepsaná 30. ledna 1902. Pro případ konfliktu s jednou mocností si signatáři vzájemně zaručovali neutralitu, v případě války se dvěma protivníky si měli poskytnout vojenskou pomoc. V britské zahraniční politice šlo o základní mezník - éra „skvělé izolace“ podpisem uvedené smlouvy skončila.

Dalším krokem nového kurzu zahraniční politiky Velké Británie bylo zlepšení vztahu k Francii. Od přelomu století nacházely vlády v Londýně i Paříži stále více pádných důvodů pro odstranění vzájemných třecích ploch a rozporů. Tento trend se odrazil na obou stranách i v publicistice, k jeho prosazení přispěly i významné osobnosti. Velkým stoupencem sblížení byl zejména britský král Edward VII., který se

ve francouzském prostředí těšil značným sympatiím. Podobný názor zastávali i někteří vlivní členové britské vlády. Na francouzské straně se příznivé podmínky začaly vytvářet od roku 1899, kdy byl prezidentem zvolen Emile Loubet (1838-1899-1906-1929). Rozhodným zastáncem ideje urovnání sporů s ostrovní říší se především stal ministr zahraničí Théophile Delcassé (1852-1923), který byl přesvědčen, že bez dorozumění s Velkou Británií nelze realizovat důležité cíle francouzské koloniální expanze. Mimořádně aktivní roli v procesu sblížování sehrál také tehdejší francouzský velvyslanec v Londýně Paul Cambon (1843-1924), který byl koncem léta 1902 oficiálně zmocněn nabídnout Britům urovnání vzájemných sporů.

Za důležitý zlom v britsko-francouzských vztazích lze označit návštěvu krále Edvarda VII. ve Francii na jaře roku 1903. Král přijel 1. května do Paříže a jednoznačně prohlásil, že nepřátelství mezi Velkou Británií a Francií je věcí minulosti. Výměnou za tuto návštěvu byl v červenci 1903 okázale přijat francouzský prezident Loubet v Londýně. Vlastní jednání pak urychlilo vypuknutí rusko-japonské války v únoru 1904. Možnost zatažení do války na Dálném východě vyvolávala obavy jak v Paříži, tak v Londýně. Britsko-francouzská smlouva, historiografií obvykle označovaná jako „srdečná dohoda“ (entente cordiale), byla podepsána v Londýně 8. dubna 1904. Britský premiér Artur Balfour (1848-1930), ministr zahraničí Henry Charles markýz z Lansdowne (1845-1927) a francouzský velvyslanec Paul Cambon (1843-1923) připojili své podpisy k dokumentu, který fakticky znamenal klíčový mezník ve vývoji mezinárodních vztahů. Pokud šlo o vlastní obsah, smlouva pouze vedla k odstranění sporů obou velmocí v různých mimoevropských oblastech (v západní Africe, na Nových Hebridách, v Siamu, na Madagaskaru). Nejdůležitější součástí byla dohoda ohledně Egypta a Maroka. Svým způsobem šlo o koloniální „obchod“ - Francie se zavázala dále nečinit Britům potíže v Egyptě, londýnská vláda zase dala Francouzům volnou ruku v Maroku. Třebaže v roce 1904 bylo jednání o vojenské spolupráci mezi Francií a Velkou Británií věcí budoucnosti a v dokumentu nepadla jediná zmínka o Německu, stala se „srdečná dohoda“ významným milníkem na cestě k vytváření velmocenských bloků, které se posléze střetly v první světové válce.

Zatímco ve vztazích Velké Británie a Francie došlo k obratu a výraznému zlepšení, na Dálném východě, rozpory mezi zájmy Ruska a Japonska vyústily do ozbrojeného konfliktu. Zhruba od podzimu roku 1902 začal v ruské politice na Dálném východě získávat převahu směr požadující důraznou akci. Jeho hlavními stoupenci byli ministr vnitra Vjačeslav K. Pleve (1846-1904), carův místodržící na

ruském Dálném východě admirál Jevgenij I. Alexejev (1843-1917) a carův přední poradce tajný rada Alexandr M. Bezobrazov (1855-1931). Tuto skupinu nakonec po jistých váháních podpořil i ministr války Alexej N. Kuropatkin (1848-1925). Jejich hlavním odpůrcem a zastáncem mírového řešení problému byl ministr zahraničí Vladimír N. Lambsdorff (1844-1907), kterému poskytovala důležitou podporu francouzská diplomacie, obávající se ozbrojeného střetu svého spojence s britsko-japonskou aliancí.

Nakonec se v Rusku přece jen prosadil válečný směr. Rusové zvyšovali na Čínu nátlak, jehož vyvrcholením byl opětovný vstup ruských jednotek do mandžuského Mukdenu. Stalo se tak 28. října 1903. Diplomatičká jednání, která měla rusko-čínské problémy urovnat, uvízla ve slepé uličce. Za těchto okolností dospělo japonské vedení k závěru, že je třeba udeřit nečekaně a dosáhnout úspěchu dříve, než Rusko dokáže na Dálném východě nasadit jádro svých sil. Dne 7. února 1904 přerušila japonská vláda s Ruskem diplomatičké styky a o dva dny později napadlo japonské loďstvo ruské lodi kotvící v dnes čínském Port Arthuru (Lü-šun-kchou) a jihokorejském Čemulpchu (dnes Inčchon). Úder přinesl Japoncům úspěch, ruská tichomořská flotila v těchto přístavech kotvící byla ochromena. Poté japonské vrchní velení přesunulo svoje pozemní síly na kontinent. První japonská armáda okupovala Koreu, porazila ruské jednotky na řece Jalu a vstoupila dále do Mandžuska. Druhá japonská armáda se 5. května 1904 vylodila na Liao-tungském poloostrově a obsadila dnes čínský přístav Dalnyj (Da-lien). Třetí japonská armáda zahájila pod velením generála Nogi Maresuka (1849-1913) obléhání Port Arthuru. Jiné seskupení japonských armád postupovalo proti ruským pozicím u Liao-jangu, kde na konci srpna došlo ke střetnutí, jež nemělo vítěze. Třebaže měli Rusové v bitvě menší ztráty a zůstaly jim větší rezervy, dal generál Kuropatkin rozkaz k ústupu. Rozhodnutí nepřinesla ani další velká bitva na řece Ša-ho, která se odehrála ve dnech 5. - 18. října 1904. Po ní ruské jednotky ustoupily směrem na Mukden (Šen-jang).

Naděje, že zima 1904-1905 přinese pro Rusko příznivý obrát, se nenaplnily. Přesun ruské baltské flotily na Dálný východ vedl jen ke zhoršení vztahu Ruska s Velkou Británií. Příčinou se stal tzv. Hullský incident 21. října 1904, během něhož ruské válečné lodi ostřelovaly čluny britských rybářů v domnění, že jde o japonské torpédovky. Japonci mezi tím stupňovali své válečné úsilí. Od konce listopadu 1904 vedl generál Nogi své vojáky do opakovaných útoků proti Port Arthuru. Japonské ztráty byly značné: před pevností prý padlo sto tisíc mužů. Přesto japonský velitel dosáhl

svého cíle. Dne 2. ledna 1905 Port Arthur kapituloval. Jeho pád měl značný morální účinek. K tomu lze přičíst i skutečnost, že krátce poté, i když nikoli v přímé závislosti na pád Arthuru, vyvrcholila v Rusku vnitřní krize: po tzv. Krvavé neděli v něm propukla série protivládních opozičních akcí označovaných ve svém celku za proticarskou revoluci.

Kapitulace port arthurské pevnosti měla velký význam i z čistě vojenského hlediska, neboť Japoncům uvolnila síly pro další střetnutí, zejména pro rozhodující bitvu rusko-japonské války, která proběhla mezi 21. únorem a 10. březnem 1905 u mandžuského města Mukdenu. Na frontě široké dvě stě kilometrů bojovalo na každé straně více než tři sta tisíc vojáků. Jednalo se patrně o největší bitvu v dějinách, předobraz velkých střetnutí první světové války. Vrchní velitel ruských vojsk generál. Kuropatkin obávající se obklíčení, vydal rozkaz k ústupu ještě dřív, než byla bitva prohraná. Ústup byl chaotický, proměnil se v katastrofu. Zahynulo při ní přes sto tisíc ruských vojáků. Fatálně špatné Kuropatkinovo rozhodnutí vedlo k jeho okamžitému odvolání a nahrazení novým vrchním velitelem generálem Nikolajem P. Liněvičem (1838-1908). Ten však již nebyl schopen rusko-japonskou válku zvrátit. Ostatně také na moři se situace vyvinula pro Rusko nepříznivě: 27. května 1905 zničil japonský admirál Haihachiro Tógó (1848-1934) u Cušimy ruskou baltskou flotilu.

Lidské i materiální zdroje obou zemí byly boji velmi vyčerpány. Jelikož Japonsko již nebylo s to nést finanční náklady války, obrátilo se na amerického prezidenta Theodora Roosevelta (1858-1901-1909-1919) s prosbou o zprostředkování míru. Zástupci znesvářených stran zasedli k jednacímu stolu na konferenci v Portsmouthu v americkém státě New Hampshire a 5. září 1905 podepsali mírovou smlouvu. Rusko uznalo převládající japonský vliv v Koreji a jižním Mandžusku. Japonci získali někdejší ruský pronájem na Liao-tungském poloostrově včetně pevnosti Port Arthuru. Kromě toho jim připadla jižní část ostrova Sachalinu a Jihomandžuská dráha (spojnice Liao-tungského poloostrova s Východočínskou železnicí). Rusku nebyly uloženy nikterak katastrofální podmínky. Zasloužil se o to vedoucí ruské delegace, někdejší ministr financí Sergej Ju. Witte, který se krátce na to tzv. říjnovým manifestem výrazně podílel i na zklidnění revoluční situace uvnitř Ruska (srov. dále).

V Japonsku vyvolala rusko-japonská mírová smlouva rozhořčení. Došlo až do fáze demonstrací, které si v Tokiu vynutily vyhlášení stanného práva. Nicméně japonského válečného cíle bylo dosaženo. Rusko se vzdalo snahy uchvátit převahu na Dálném východě. V roce 1907 pak výslovně uznalo zvláštní japonské zájmy v Koreji.

Následovalo japonské převzetí korejské zahraniční politiky, rozpuštění korejských ozbrojených sil a již jen formální anexe Koreje Japonskem. Ačkoli šlo o výrazné mocensko-politické přeskupení sil v Asii, evropské mocnosti ani USA **v tomto směru nevykázaly řádnou aktivitu. Asi je tyto záležitosti** příliš nezaujaly. Reakcí na korejské protesty **jejich** bylo mlčení. Naopak japonské postavení zvýraznilo v roce 1911 prodloužení britsko-japonské vojenské smlouvy z roku 1902 o další rok a krok Spojených států amerických, který uznal zvláštní japonské postavení na Filipínách.

Když na počátku roku 1905 utrpělo Rusko těžké porážky na Dálném východě **a zdálo se, že jeho mezinárodně politické postavení výrazně pokleslo**, dospěli **němečtí** politici v Berlíně k názoru, že nastal příhodný okamžik k nátlaku na Francii v souvislosti s prosazením německých nároků v **doposud francouzském** Maroku. Vyvrcholením celé záležitosti byl osobní zásah **německého císaře** Viléma II., když připlul 31. března 1905 do severomarockého přístavu Tangeru, vyslovil se **tam** pro zachování nezávislosti Maroka a marockému sultánovi nabídl pomoc a ochranu. **Výsledkem Vilémovi aktivity se stla** tzv. první marocké krize. Francouzská vláda **na jejím počátku dala najevo ochodu ke kompromisu a** ústupku. Souhlasila **proto** s tím, aby se otázkou mocenských zájmů v Maroku zabývala mezinárodní konference. **Ta se také uskutečnila, a to** ve španělských lázních Algecirasu v lednu 1906. **Její jednání** však ukázalo, že Německo **nemá žádnou další podporu, snad s výjimkou** Rakouska-Uherska. **Německu se proto jeho zájmy prosadit nepodařilo:** konference uznala rozdělení Maroka na francouzskou a španělskou zájmovou sféru. **Za zmínku jistě stojí skutečnost, že za tímto francouzským diplomatickým vítězstvím stála** podpora Velké Británie, vyplývající ze „srdečné dohody“, **která byla podepsána o dva roky dříve roku 1904.**

První marocká krize ovšem ukázala, že v poslední dekádě před vypuknutím velkého světového konfliktu velmoci stupňovaly přípravy na válku. Zvláště výrazně se to **projevovalo** v oblasti námořního zbrojení. **Historiografie nejčastěji zdůrazňuje aktivitu Velké Británie a hovoří o tom, že roku 1905 zahájili Britové nové kolo zbrojení pro námoří válku.**³⁴⁷ **Důležitá ovšem byla rovněž změněná britská strategie, jejímž rozhodujícím krokem bylo** spojení **britské** flotily z Atlantiku **s flotilou v** Lamanšském průlivu a **předunutí tohoto** nového seskupení do Severního moře, **kde očekávali střetnutí s Německem.** **Britským** Jejich hlavním triumfem **přitom** byla výstavba nového

---

³⁴⁷ Srov. xxx

typu bitevní lodi, která výzbrojí, pancéřováním i rychlostí předčila všechny dosavadní bitevní lodi. První plavidlo tohoto typu bylo spuštěno na vodu v únoru roku 1906.³⁴⁸

Němci pečlivě sledující britské aktivity, nehodlali hrát „druhé housle“. A proto se stále intenzivněji zapojovali do takto vzniklých závodů v námořním zbrojení. Otcem jejich námořního zbrojního programu, sestaveného nejprve v devadesátých letech 19. století, byl admirál Alfred von Tirpitz (1849-1930), od roku 1897 státní tajemník námořního úřadu. Ten dobře věděl, že v dohledné době nebude Německo schopno vybudovat válečné loďstvo, které by se údernou silou mohlo měřit s britským. Jeho cíle proto vyplynuly z tzv. doktríny rizika, jejímž byl autorem. Admirál Tirpitz v ní prosazoval, aby Německo mělo alespoň tak silné loďstvo, aby jeho soustředění v Severním moři představovalo pro útočníka podstatné riziko. Zejména pro případ, pokud by bylo nepřítelem napadeno. Tirpitz měl především na mysli střetnutí s flotilou určenou k obraně Britských ostrovů. Tirpitz byl ve svých plánech natolik úspěšný, že finanční prostředky uvolněné německým říšským sněmem v letech 1898 a 1900 plně satureovaly výstavbu Tirpitzem navrhované nové německé flotily.

2. Mírové konference v Haagu

Velká Británie a Německo nebyly jedinými státy, které soustředily rozpočtové prostředky na zbrojení. Nejinak tomu bylo zejména ve Francii, Rakousku-Uhersku a Rusku. Tyto země si však více než Velká Británie a Německo uvědomovaly, že jejich průmysl a hospodářství jako celek nejsou tak rozvinuté, aby byly schopny ve zbrojení plně konkurovat Velké Británii a Německu. Mnohdy se v nich hovořilo o desítiletí nezbytném k tomu, aby se hospodářsky vyrovnaly nejvyspělejším zemím. Signifikanční byla tato situace zejména v Rusku, kde ministerský předseda let 1906-1911 Petr Stolypin, snažící si již na počátku svého ministerského působení o uvedení do praxe zásadních zemědělských reforem, prohlásil, že Rusko potřebuje pro hospodářský rozvoj alespoň dvacet let klidu.³⁴⁹

Z uvedeného plyne zásadní důvod, proč se od devadesátých let 19. století i v mezinárodních diplomatických kruzích hovořilo o nutnosti zastavit hektičnost zbrojení všeobecnou dohodou. Pokusem jak v praxi dosáhnout zastavení závodů ve zbrojení alespoň mezi nejvýznamnějšími mocnostmi se staly dvě mezinárodní odzbrojovací konference. Uskutečnily se v letech 1899 a 1907 ve švýcarském městě Haagu. V obou

---

³⁴⁸ Srov. xxx

³⁴⁹ Srov. xxx

případech bylo iniciátorem svolání Rusko. **To bylo poněkud nešťatné, neboť to vyvolávalo u představitelů** ostatních evropských států podezření o upřímnosti mírových cílů. Daleko od pravdy **totiž** nebyla domněnka, že hlavním záměrem carského režimu není nalezení cesty k mezinárodnímu dorozumění a k odzbrojení, ale pouze dohoda o omezení zbrojení. **Rusko přece potřebuje získat čas na shromáždění dostatečných prostředků na zbrojení a na jeho náležitě technické zajištění.** Stávající možnosti Ruska **přece limituje** jeho finanční slabost. **Navíc v** Evropě rozhodně nepanovala iluze o mírumilovnosti ruského cara Mikuláše II. Nejen diplomati **proto** zdůrazňovali, že ruský podnět ke svolání mírových konferencí vyplynul z praktických potřeb carské vlády.

Uvedeným předpokladům a stanoviskům odpovídal průběh i výsledky **obou „mírových“** konferencí. I když se konference **pod tíhou těchto tvrzení mohly** mnohým jevit jako zbytečný podnik, přece jen něco **pozitivního** přinesly: projednaly **alespoň to, co bychom mohli označit jako** pravidla vedení války. A pozitivní také bylo, že přispěly k vytvoření mezinárodního arbitrážního dvora. **Mezinárodní arbitrážní dvůr však byl** orgánem omezeného významu a kompetence. Neměl **totiž** však žádnou reálnou moc k eventuálnímu prosazování svých rozhodnutí. V Haagské konvenci z roku 1907 se ve válečných konfliktech zakazovalo úmyslné poškozování nebo ničení památníků nebo kulturních a uměleckých děl.

Důvodem ke svolání mírových konferencí v Haagu byla napjatá mezinárodní situace a jejich hlavním deklarovaným cílem bylo zastavení závodů ve zbrojení cestou mezinárodní dohody. První mírová konference v Haagu byla svolána z iniciativy ruského cara Mikuláše II., za níž stál ruský humanista Fjodor F. Martens (1845-1909). Ten připravil její program a předlohy závěrečných dohod. Jednání probíhala od 18. května do 29. července 1899 a zúčastnilo se jich 26 států. Na konferenci nedošlo ke schválení žádné dohody o omezení zbrojení, ale byly přijaty tři úmluvy o úpravě mezinárodního práva: o mírovém řešení sporů, o zákonech a obyčejích války pozemní a o rozšíření Ženevské úmluvy z roku 1864 o zdravotnické službě ve válce. Dále byly přijaty tři deklarace upravující právo válečné: o zákazu vrhání střel ze vzducholodí, o zákazu střel s jedovatými plyny a o zákazu střel dum-dum. Dále byl roku 1900 zřízen stálý arbitrážní dvůr v Haagu, jenž měl však řešit jen méně významné spory signatářů. Svou činnost zahájil roku 1902.

Druhá Haagská mírová konference se konala od 15. června do 18. října roku 1907. Svolali ji společně ruský car Mikuláš II., prezident USA Theodore Roosevelt a

nizozemská královna Vilemína (1860-1890-1948-1962). Sešlo se na ní celkem čtyřicet čtyři států. Byly na ní revidovány a rozvinuty závěry z konference z roku 1899. Celkem zde vzniklo čtrnáct mezinárodních smluv:

1. Úmluva o řešení sporů mírovou cestou a teprve v případě neúspěchu jednání se státy mohou chopit zbraní,
2. Úmluva omezující užívání síly při vymáhání smluvních dluhů,
3. Úmluva o počátku nepřátelství – vyhlášení války, ultimátum,
4. Úmluva o zákonech a zvycích pozemní války, která regulovala způsoby a prostředky vedení války,
5. Úmluva o právech a povinnostech neutrálních mocností, tedy úmluva o tom, že neutrální státy nesmějí být využívány k podpoře válečného úsilí. Využít je lze jen k přepravě či léčení raněných a nemocných při dodržení rovného přístupu k oběma stranám,
6. Úmluva o režimu nepřátelských lodí na počátku války,
7. Úmluva o přeměňování obchodních lodí ve válečné,
8. Úmluva o kladení samočinných dotekových podmorských min,
9. Úmluva o bombardování námořními silami za války,
10. Úmluva o úpravě Ženevské úmluvy pro válku námořní (Rozšiřuje na námořní konflikty zásady Ženevské úmluvy o zlepšení osudu raněných a nemocných příslušníků polních armád z roku 1906.)
11. Úmluva o některých omezeních kořistního práva ve válce námořní
12. Úmluva o vytvoření Mezinárodního kořistního soudu (Kořistní soud měl rozhodovat spory o ukořistěné loď. Tato úmluva však nebyla ratifikována.)
13. Úmluva o právech a povinnostech neutrálních mocností ve válce námořní
14. Deklarace o zákazu vrhání střel a výbušných látek z balónů.

Hlavního cíle – odzbrojení – ani jedna z haagských konferencí nedosáhla.

Naplánována byla i třetí mírová konference v Haagu, k ní už ale nedošlo. Propukla 1. světová válka, v níž byly některými státy úmluvy porušovány. Přesto však tvoří přijaté úmluvy významný příspěvek v oblasti mezinárodního humanitárního práva a oblasti regulace práva na použití síly. Některé z nich platí dodnes.

Do 20. století vstoupily jako republiky v Evropě jedině Francie, Švýcarsko a San Marino. Roku 1910 k nim po revoluci přibýlo Portugalsko. Ve většině zemí byla konstituční monarchie, formálně se k nim v roce 1906 připojilo i Rusko. V Evropě

ovšem existovala jakási mezinárodní společnost královských rodin, jejíž příslušníci se navzájem znali, navštěvovali v palácích a především mezi sebou uzavírali sňatky a tvořili jakousi separátní kastu.

Formování moderních států vedlo na konci 19. století k utužení teritoriálních hranic. Státy zaujímaly určité území, v jehož hranicích měli jejich vlastní představitelé výlučné právo uplatňovat moc silou. Hraniční hlídky, vlajky a jiné atributy symbolizovaly rozsah autority a realitu jejich vlády. Narušení takto vyjádřené suverenity bylo obvykle považováno za čin rovnající se vyhlášení války. Zformuloval se soubor mezinárodně právních ustanovení, jenž zavazoval vlády k určitým pravidlům. Byla zaznamenána i řada diplomatických úspěchů při řešení složitých mezinárodních problémů.

Vzrůstající tlak Německa na mezinárodní scéně přiměl ke sblížení dávné soupeře - Velkou Británii a Rusko. Důležitá úloha v tomto procesu připadla novému ruskému ministru zahraničí Alexandru P. Izvolskému (1856-1919), který věřil, že spolupráce s Francií a Velkou Británií pomůže Rusku obnovit jeho prestiž a pozici po prohrané rusko-japonské válce. Také nová orientace britské zahraniční politiky, již řídil od roku 1905 Edward Grey (1862-1933), znamenala obrat pozornosti od mimoevropských problémů k situaci na kontinentě, k podpoře Francie a principu rovnováhy. Na druhé straně válkou oslabené Rusko již nebylo oním soupeřem, jemuž Velká Británie musela čelit po dlouhá desetiletí. Podstatnou roli na obou stranách jistě sehrály i obavy z Německa. Přesto cesta k urovnání nebyla snadná. Teprve 31. srpna 1907 podepsali v Petrohradě ministr Izvolskij a britský velvyslanec oficiální dokument. Podobně jako v případě „srdečné dohody“ mezi Francií a Velkou Británií, ani tentokrát nešlo o spojeneckou smlouvu, ale pouze o dohody o urovnání vzájemných vztahů v mimoevropských oblastech, které se týkaly vymezení zájmů signatářských velmocí v Persii, Tibetu a Afghánistánu. Přesto byla britsko-ruská dohoda z léta roku 1907 dalším klíčovým mezníkem ve vývoji mezinárodních vztahů před první světovou válkou. Jí bylo v podstatě ukončeno vytváření mocenského bloku Dohody. Ke zlepšení mezinárodního postavení Ruska pak přispěly i podpisy smluv s Japonskem v červnu a červenci 1907.

Na přelomu století bylo mezi Ruskem a Rakouskem-Uherskem podepsáno několik dohod o zachování existujícího stavu na Balkáně (1897, 1903). Přesto opakovaně docházelo k růstu napětí, vyvolané střetáváním zájmů těchto velmocí. K velmi vážné krizi došlo v roce 1908. Rusko, posíleno spojenectvím s Francií i dohodami z roku 1907, se rozhodlo dosáhnout mezinárodního uznání práva průjezdu

Dardanelami a Bosporem pro své válečné lodi. Petrohradská vláda předpokládala, že se v této věci může spolehnout na podporu Francie a Velké Británie. Souhlas Rakouska-Uherska chtěla získat uznáním případné anexe Bosny a Hercegoviny habsburskou monarchií. Výsledkem jednání ministrů zahraničí Alexandra P. Izvolského (1856-1919) a Aloise Lexy von Aehrenthala (1854-1912) v září 1908 byla dohoda, již Rakousko-Uhersko akceptovalo ruský plán ohledně úžin a současně získalo souhlas Petrohradu s anexí. Izvolskij chápal ujednání tak, že habsburská monarchie s připojením balkánských provincií vyčká, dokud Rusko nezíská souhlas západoevropských velmocí. S cílem dosáhnout tohoto záměru podnikl ruský ministr okružní diplomatickou cestu Evropou. Ovšem Vídeň nehodlala čekat na výsledek jeho mise. Izvolskij se cítil zaskočen a podveden Aehrenthalem, když se během cesty do Paříže dozvěděl, že Rakousko-Uhersko oznámilo na 6. října 1908 anexi. Navíc po příjezdu do francouzské metropole zjistil, že snadno nezíská souhlas francouzského spojence, který vázal podporu ruského požadavku na souhlas Velké Británie. Když potom neuspěl v Londýně, pochopil, že Rakousko-Uhersko využilo situace k posílení svého postavení na Balkáně, aniž by pomohlo Rusku dosáhnout jeho cíle. Výsledkem byla mimořádně vážná mezinárodní krize, během níž Německo nakonec důrazně podpořilo Rakousko-Uhersko, zatímco petrohradská vláda podobnou podporu Francie a Velké Británie nezískala. Proto muselo nakonec Rusko ustoupit a 31. března 1909 uznalo připojení Bosny a Hercegoviny k habsburské monarchii.

Během bosenské krize se ukázalo, že západoevropské velmoci nejsou ochotny Rusko podpořit. Proto se petrohradská vláda rozhodla dalšími jednáními zlepšit své mezinárodní postavení. Za carovy návštěvy v Itálii podepsali ministři zahraničí Alexandr P. Izvolskij (1856-1919) a italský vyslanec Tommaso Tittoni (1855-1931) 24. října 1909 v Racconigi tajnou dohodu, již se oba státy zavazovaly usilovat o udržení statu quo na Balkáně. Italové přislíbili podporovat ruské nároky ohledně úžin, Rusové se podobně zavázali ve věci italských nároků v severní Africe (Tripolsko, Kyrenaika).

Ruská diplomacie také podnikla nový pokus zlepšit vztahy s Německem. Pro řešení tohoto úkolu nebyl Izvolskij vhodnou osobou, proto byl přemístěn do funkce velvyslance v Paříži a úřad ruského ministra zahraničí převzal v září 1910 Sergej D. Sazonov (1860-1927), který pak v listopadu doprovázel cara Mikuláše II. na státní návštěvu do Německa. Výsledkem jednání byly tzv. postupimské dohody z listopadu 1910, jimiž obě velmoci mj. dosáhly dohody o otázce železniční výstavby ve sféře východní otázky, zvláště ohledně Bagdádské dráhy. Krátce po skončení těchto jednání

zaslal nový německý kancléř let 1909-1917 Theobald von Bethmann-Hollweg (1856-1921) do Petrohradu návrh rusko-německé dohody. Podle něj se Rusko mělo zcela zřít spolupráce s Velkou Británií výměnou za to, že Berlín přestane podporovat balkánskou politiku Rakouska-Uherska. Rusko však nehodlalo riskovat roztržku se západními velmocemi. Proto návrh nepřijalo.

Dosáhnout urovnání mezinárodních krizí bylo stále obtížnější, což ukázala druhá marocká krize v létě 1911. Občanská válka v této severoafrické zemi poskytla Francii záminku k vojenskému zásahu. Berlínská vláda reagovala velice ostře, 1. července 1911 připlul do marockého přístavu Agadir německý dělový člun Panther. Důrazná britská podpora znovu umožnila Francii čelit německému tlaku. Svět se octl na pokraji války – Velká Británie uvedla válečné loďstvo do stavu pohotovosti, začaly přípravy vyslání expedičního sboru na pomoc Francii. I tentokrát zůstalo Německo osamoceno a muselo ustoupit. Smlouvou ze 4. listopadu 1911 se vzdalo nároků v Maroku. Určitou náhradou mu byl zisk části území Francouzského Konga.

Na počátku roku 1912 došlo k poslednímu pokusu dosáhnout urovnání v britsko-německých vztazích. Londýnská vláda vyslala do Berlína ministra války Richarda Burtona Haldanea (1856-1928), který byl znám sympatiemi k Německu. Haldane nabídl Němcům odškodnění v koloniální oblasti za to, omezí-li Němci námořní zbrojení. Císař Vilém II. však trval na uskutečnění námořního zbrojního programu admirála Tirpitz a požadoval, aby Velká Británie zachovala neutralitu v případě konfliktu na kontinentě. To bylo pro londýnskou vládu nepřijatelné: britský ministr odjel s nepořízenou.

Italský zájem v Tripolsku a Kyrenaice, severoafrických državách Osmanské říše tvořící podstatnou část dnešní Libye, byl staršího data. Italská expanze do těchto oblastí byla diplomaticky připravována od přelomu 19. a 20. století. Řím využil mezinárodního napětí vyvolaného druhou marockou krizí a předložil 28. září 1911 Osmanské říše ultimátum, v němž oznámil záměr obsadit severoafrická území. O den později Itálie vyhlásila válku. Italské jednotky poměrně rychle obsadily velká města na pobřeží. Ale jejich pokus proniknout do vnitrozemí narazil na odpor arabských kmenů. V dubnu 1912 italské válečné loďstvo ostřelovalo osmanské pevnosti v Dardanelách a v květnu Italové okupovali Dodekanéské souostroví v Egejském moři. Hrozba konfliktu s balkánskými státy nakonec v červenci 1912 přiměla Osmany k jednání. Konflikt mezi Itálií a Osmanskou říší byl nakonec uzavřen mírovou smlouvou podepsanou ve

švýcarském Lausanne 18. října 1912. Itálie jí získala Tripolsko a Kyrenaiku, z nichž vznikla italská kolonie Libye.

V této době se balkánské státy rozhodly zlikvidovat zbytky osmanského panství na poloostrově. V březnu 1912 bylo dosaženo dohody mezi Srbskem a Bulharskem a přistoupením k ní Řecka a Černé Hory vznikl Balkánský blok, který v říjnu 1912 zahájil proti Osmanům válečné operace. Koalice balkánských států rychle dosáhla cenných úspěchů. Po podpisu mírové smlouvy v Londýně 30. května 1913 prakticky přestalo osmanské panství na Balkáně existovat. V držení Osmanů zůstalo pouze malé území kolem Konstantinopole. Rozpory mezi vítězi však vedly k novému válečnému střetnutí. Tentokrát stála koalice, posílená ještě o Rumunsko a Osmanskou říši, proti osamocenému Bulharsku. Jediný měsíc dokázalo Bulharsko vzdorovat, 29. července 1913 kapitulovalo. Podpisem Bukurešťského míru 10. srpna 1913 ztratilo nejen podstatnou část zisků z první balkánské války, ale i část svého starého území.

Balkánské války posílily pozice států orientovaných na blok Dohody - Srbska, Černé Hory a Řecka. Nespokojenost s výsledky obou válek pak přivedla poražené – Osmanská říše a Bulharsko – na stranu Německa a Rakouska-Uherska.

Také poslední rok míru přinesl další diplomatická jednání, která však nedokázala zmírnit napětí a odstranit rozpory. Zavražděním rakouského následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este (1863-1914) v Sarajevu 28. června 1914 se pak stalo bezprostřední záminkou k rozpoutání obecného konfliktu. Ještě čtyři týdny po atentátu probíhala složitá diplomatická jednání, oba bloky zvažovaly mnohá pro a proti. Rakouské vyhlášení války Srbsku 28. července 1914 však uvedlo lavinu do pohybu. Začala první světová válka, která přinesla zkázu dosud nepoznaných rozměrů.

3. Rusko-japonská válka

Rusko-japonská válka představovala konflikt, ve kterém se završil vývoj mnohých událostí, jež měly své dávné kořeny v 19. století, a který ačkoli se odehrával na Dálném východě, daleko od hlavních velmocenských center, strhnul na sebe pozornost řady zemí světa. Důvodů pro tento zvýšený zájem bylo několik, k hlavním patřilo i probíhající rozdělování sfér vlivů mocností v jednotlivých částech světa spolu s koloniální expanzí.

Na počátku 19. století bylo Japonsko polo rozvinutou, diferencovanou společností s peněžní ekonomikou a velkými městy. Doposud bylo uzavřeno před

okolním světem, žilo ve svých dávných tradicích. Obrat v jeho politice, počátek otevírání se vnějším vlivům světa je spojován s expedicí velitele americké námořní flotily Matthewu C. Perryho (1794-1858) do Japonska v roce 1853.³⁵⁰ Perry se na počátku padesátých let 19. století vylodil na japonských ostrovech a donutil japonský šogunát k otevření přístavů. Uzavřením obchodní smlouvy Spojených států amerických s Japonskem byla prolomena více než dvou set letá izolace Japonska.

Následkem Perryho aktivity se v padesátých a šedesátých letech 19. století zrychlilo tempo japonských reforem. Roku 1868 reformy císaře Meidži (1852-1867-1912) zařadily Japonsko do moderního světa. Císař se přestěhoval do Eda přejmenovaného na Tokio, ustavil parlament, sněm a nejvyšší soud. Dále zavedl veřejný systém poštovních služeb, přijal jednotnou měnu a otevřel tokijskou burzu. Meidži rovněž povolal řadu západoevropských odborníků, s jejichž pomocí byla budována železnice i průmysl. Začal vznikat moderní výrobní sektor, který se na světové scéně uplatňoval zejména produkcí levného textilu. V očích zahraničních investorů získalo Japonsko velký kreditní rating. Japonská armáda byla nově cvičená v Německu a námořnictvo ve Velké Británii. Díky tomu japonská armáda dosáhla skvělých úspěchů v roce 1895 ve válce proti Číně. Touto válkou Japonsko zvěstovalo, že má zájem expandovat, zařadit se mezi koloniální země.

Rusko a Japonsko nebyly jediné země, které usilovaly o rozšíření svých zájmů na Dálném východě. O vliv na území vnitřně oslabené Číny a jejich nejbližších sousedů usilovaly i další evropské země. Některé z nich dosáhly pronájmu čínských přístavů a jejich bezprostředního zázemí na pevnině: např. Britové získali v roce 1898 Wej-chan a nová území Hongkongu, Němci přístav Čching-tao na poloostrově Šan-tung, Rusové Kuan-tung s přístavem Lü-šun (Port Arthur) a Francouzi Kuang-čou.³⁵¹

Ruská politika na Dálném východě se rozvíjela tak, jak se postupně posouvaly hranice impéria na východě. V roce 1822 se Rusové dostali až na Aljašku, kterou prodali Spojeným státům roku 1867. Důvody ruských expanzivních a kolonizačních snah na Dálném východě byly podobné kdysi v černomořské oblasti: rozhodující bylo získat nezamrzající přístav a kontrolovat námořní obchod. Rusko sice mělo na

---

³⁵⁰ Richard CONNAUGHTON, *Vycházející slunce a skolený medvěd*. Rusko-japonská válka 1904 – 1905. Praha 2004, s. 13.

³⁵¹ Srov. J. M. ROBERTS, *Dvacáté století*. Dějiny světa od roku 1901 do současnosti. Praha – Plzeň 2004, s. 90.

Dálním východě od roku 1861 přístav Vladivostok, ale ten byl tři měsíce v roce ledem odříznutý od světa.

Roku 1875 Rusko s Japonskem podepsalo hraniční dohodu, kterou se Japonsko vzdalo nároků na Sachalin výměnou za Kurilské ostrovy. Budování stále pevnějších vazeb na Dálném východě si vyžadovalo zajistit spolehlivé spojení západní a východní části ruského impéria. Proto byly v roce 1891 položeny základní kameny transsibiřské magistrály, jež byla dokončena v roce 1901. Vzhledem k pozdějším válečným operacím je potřeba podotknout, že tato železniční trať byla jednokolejná, což mělo později negativní vliv na přesuny a zásobování ruské armády.

Cílem císaře Meidžiho bylo vyjednání revize dohod, které byla bakufu (administrativa, prostřednictvím, které někdejší šógun vládnul) v uplynulých letech donucena podepsat s evropskými mocnostmi a které odsunuly Japonsko do podřízeného postavení. „*Smlouvy zabraňovaly Japoncům, aby mohli na zahraniční dovoz uvalit více než symbolické celní poplatky, a protože tyto smlouvy vyňaly cizince trvale žijící v Japonsku z místní jurisdikce, podléhali zákonům své mateřské země uplatňované zvláštními konzulárními dvory.*“³⁵² Snaha vlády odstranit toto nerovnoprávné postavení byla úspěšná. Zřeknutí se politiky izolace a nastolení otevřené diplomacie přineslo podepsání první rovnoprávné dohody v roce 1894 s Velkou Británií, kterou vzápětí následovaly další země.

Vládce Koreje přijal císařský titul teprve v roce 1897. V Koreji měla zájem řada zemí: Američané a Britové již dlouho podporovali otevření země obchodu a reformám, Rusové a Japonci tam soutěžili o politickou nadvládu a případné teritoriální rozšíření. Číňané stále prohlašovali, že Korea je državou Říše středu.

V Číně vládla v letech 1644-1911 mandžuská dynastie Čching. Podobně jako Japonsko se i Čína snažila na přelomu 19. a 20. století řešit otázku industrializace země, skloubení původních tradic s modernizací, která přicházela ze Západu. Tento proces nebyl nijak jednoduchý a narážel jak na překážky kulturní plynoucí z tradičních myšlenek konfucianismu, tak hospodářské (nedostatek podnikatelských schopností, kapitálu). Nutnost reform si uvědomoval pouze úzký okruh lidí, a i když se mnohé projekty s úřední podporou jevily zprvu nadějně, skončila čínská industrializace na konci 19. století celkovým fiaskem. Klesal i čínský mocenský vliv. V osmdesátých letech 19. století smetli Britové a Francouzi čínské nároky v Barmě a

---

³⁵² R. H. P. MASON – J. G. CAIGER, *Dějiny Japonska*. Praha 2007, s. 264.

v Indočíně. Čína se musela vzdát Formosy ve prospěch Japonců a klesal její dlouhodobý rozhodující vliv v Koreji. V roce 1904 Britové obsadili Tibet. Boxerské hnutí, využití císařovnou vdovou Cch'-si podstatě zpátečnické. Byli vražděni misionáři a konvertité, byla obléhána zahraniční zastupitelství v Peking, zvedla se veliká vlna xenofobního násilí. Boxeři rozpoutali nenávisť vůči cizincům. Čína však nemusela odstoupit žádné území. V roce 1907 naopak získala zpět Mandžusko, které před tím bylo v rukách Ruska.³⁵³

Zájmy Číny a Japonska se střetávaly v Koreji, jejíž svrchovanost byla v rukou Číny. Výsledkem vojenského zásahu Japonska v Koreji, ke kterému došlo v roce 1894, údajně pro potlačení místního povstání, byla čínsko-japonská válka (1894–1895), ve které Čína prohrála, ačkoli byla vzhledem ke své velikosti považována za favorita. To jen potvrdilo její vnitřní oslabení. Proběhlý konflikt ovšem nezůstal bez povšimnutí Ruska, které pokračovalo mimo jiné ve stavbě Transsibiřské magistrály a pro které nebylo žádoucí růst vlivu Japonska v této oblasti. Proto v roce 1895 přinutilo Rusko Japonsko, aby navrátilo Číně Liao-tungský poloostrov, a s tou uzavřelo tajnou dohodu, v níž požadovalo právo na postavení konce východní části Transsibiřské magistrály přes Mandžusko.³⁵⁴ (Při tomto upravování Šimonosecké smlouvy mezi Čínou a Japonskem asistovalo Rusku ještě Německo s Francií – jak to komentoval japonský císař: „Musel jsem ustoupit diktátu velkomyslnosti a přijal jsem radu tří mocností.“ Evropské mocnosti nechtěly připustit, aby Japonsko získávalo nové pozice na mezinárodní politické scéně.)³⁵⁵

Nestabilita Číny se naplno projevila při boxerském povstání (1898–1901), které ukázalo otevřeně odpor vůči cizincům a změnám přicházejícím ze Západu. Rusko využilo tohoto konfliktu k tomu, aby posílilo své pozice v Mandžusku, kam poslalo za vzniklé situace velké vojenské síly, které zde zůstaly i po potlačení povstání. Dalo tak jasně najevo, že si chce ponechat získaný vliv v oblasti.

Čína neměla v tomto směru výhrady. Hledala přirozeného spojence proti Japonsku na straně Ruska, které se jí zastalo po prohrané čínsko-japonské válce. Japonsko naopak zastávalo vůči Číně arogantní postoj. Panoval v něm názor, že jeho úspěšná modernizace mu ukládá povinnost pomoci zaostalé Číně v pokroku na

---

³⁵³ John F. FAIRBANK, *Dějiny Číny*. Praha 1998, s. 251–255.

³⁵⁴ Edward W. WAGNER a kol., *Dějiny Koreje*. Praha 2001, s. 172.

³⁵⁵ R. CONNAUGHTON, *Vycházející slunce a skolený medvěd*, s. 17.

stejně cestě. Jeho vliv nebyl nezanedbatelný – např. čchingský reformní program – Nová politika (1901) – vycházel z japonského vzoru.³⁵⁶

Doplňme, že na podepsání britské a japonské smlouvy z 30. ledna 1902 zareagovalo Rusko a Francie deklarací z 16. dubna a následně došlo k podpisu i Mandžuské konvence mezi Ruskem a Čínou.

Při charakteristice politických vztahů v této oblasti nesmí být opomenuty Spojené státy americké. Ty zde sice ještě nerozvíjely takové aktivity jako některé evropské mocnosti, ale vzhledem k tomu, že se podílely na uzavření míru rusko-japonské války, je vhodné nastínit, jakou měly motivaci při zasahování do výsledků války v této oblasti. Zahraniční politiku USA ovlivňovala snaha rozšířit vliv jednak do Pacifiku, a jednak do karibské oblasti. Již na konci 19. století lze sledovat snahy o připojení havajských ostrovů, stavbu vojenské základny v souostroví Samoa a střety se Španělskem v roce 1898, na Filipínách a na Kubě.³⁵⁷ Nicméně jakkoli se v této době projevovaly expanzivní touhy, existovala i početná skupina Američanů, která se odvolávala na tradiční izolacionismus. Zmíněná území nakonec nebyla v této době pevně připojena k USA, v řadě byla dosazena nová vláda nebo byla okupována. Každopádně už zde je možné vidět zárodky budoucího amerického mesianismu, i když často se skrytými zájmy ekonomickými. V případě Filipín tomu tak bylo bezpochyby. Tyto ostrovy totiž představovaly dveře na čínský trh. A zde tedy narážíme na příčiny zájmu USA o ruské i japonské ambice na Dálném východě. Na začátku války stály spíše na straně Japonska znepokojeny tím, jak Rusko zvrátilo výsledek čínsko-japonské války. Japonská demonstrace síly ale vzbudila obavy USA o bezpečnost Filipín.

Z uvedených souvislostí vyplývá, proč byla oblast Dálného východu pod pečlivým dohledem řady zemí. Ve chvíli, kdy Japonsko napadlo bez vyhlášení války Rusko v únoru 1904, nedošlo jen k vypuknutí lokálního konfliktu kdesi daleko na východě. Došlo k narušení rovnováhy sil, kterou zajišťovala řada států. Na jedné straně stálo Rusko, představitel tradiční evropské mocnosti, na druhé Japonsko, představitel nově se rodící asijské mocnosti. V tomto směru šlo o střet dvou kultur. Rusko-japonská válka také ukázala politickou provázanost jednotlivých států danou řadou laterálních smluv. Její vypuknutí rozvířilo spekulace o tom, kdo by mohl komu

---

³⁵⁶ Edward W. WAGNER a kol., *Dějiny Koreje*. Praha 2001, s. 172 - 278.

³⁵⁷ G. B. TINDALL, D. E. Shi, *Dějiny USA*, s. 453–466.

a jak pomoci a proti komu. Z tohoto pohledu se začaly řešit vztahy mezi Ruskem a Německem, jak se zachová Velká Británie, co to bude znamenat pro Francii. Vzhledem k tomu, že i Rakousko-Uhersko bylo zapojeno do řady mezinárodních smluv, i v něm se řešilo, přestože samo nemělo na Dálném východě žádné imperiální zájmy, jaký dopad by pro něj měl jaký výsledek.

4. Ruské revoluce přelomu 19. a 20. století

Ruské impérium bylo v prvních desetiletích 20. století rozporuplnou zemí. Bylo uznávanou velmocí, intenzívně budovalo železnici, rychle rozvíjelo těžbu nerostných surovin, obstojně se dařilo jeho zahraničnímu obchodu a průmyslu. Např. objem průmyslové výroby ruského impéria vzrostl od počátku 20. století do první světové války o 35 procent - z 861,7 miliónů rublů v roce 1900 na 1.165 miliónů rublů v roce 1913. Hrubý objem ruské průmyslové výroby byl pátý největší na světě. Tempo růstu výrobního sektoru dosahovalo v devadesátých letech 19. století osmi procent ročně.³⁵⁸

Tento vcelku příznivý vývoj však byl v příkrém kontrastu se stavem zemědělství. Rusko bylo stále agrárním státem, v zemědělství mělo na přelomu 19. a 20. století zaměstnáno téměř devadesát procent obyvatelstva. Přesto byla produkce ruského zemědělství nedostatečná, ruské zemědělství jen stěží uživilo více než sto padesát miliónů obyvatel ruské říše, jehož počet jen mezi léty 1885-1914 vzrostl o 13,3 procenta.³⁵⁹

Příčinou nedostatku zemědělské produkce byla především nízká efektivita zemědělských prací. Podařilo-li se v úrodné černozemní oblasti vyprodukovat dva metrické centy obilí z hektaru, považovalo se to téměř za zázrak. Další příčinou byla kompenzace dovozu spotřebního zboží vývozem zemědělských produktů. Od konce osmdesátých let 19. století takto Rusko vyváželo až čtvrtinu zemědělské produkce - mezi 225 a 400 milióny tun obilí). Další problémy prohlubovaly vážné chyby v obchodu a transportu, kterým nepřispívala tristní situace se vzděláním a výchovou ruského obyvatelstva, nemluvě o úrovni zdravotnictví a péče o pracující.³⁶⁰ A nelze ani pominout mimořádnou závislost ruského zemědělství na klimatických podmínkách.

---

³⁵⁸ Srov. K. C. THALHEIM, *Russia's economic development*. In: *Russia Enters the Twentieth Century 1894-1917*. Ed. by G. Katkov, E. Oberländer, N. Poppe and G. von Rauch. London 1971, s. 89.

³⁵⁹ Srov. Tamtéž, s. 87-89.

³⁶⁰ V roce 1901 bylo v celém ruském impériu 84.544 obecných škol. Jen asi padesát procent učitelů bylo kvalifikovaných, školy navštěvovalo méně než padesát procent dětí. Srov. *Obecné školství v Rusku*. *Slovanský přehled* 6, 1904, s. 116-119.

Pokud byly několik let po sobě nepříznivé, nastala katastrofa. Příkladem byl počátek devadesátých let 19. století, kdy následkem velkých mrazů a sucha způsobujících neúrodu vypuknul v Rusku hladomor, kterému jen v letech 1891-1892 ve spojení s nízkou úrovní zdravotnictví padlo za oběť šest miliónů lidí. V dalších i nadále klimaticky ne právě příznivých letech se situace zlepšila jen zčásti, hladomory, i když v menší míře, postihovaly Rusko i v dalších letech. Nicméně po celá devadesátá léta se rolnická problematika zásadně neřešila. Witte tvrdil, že Rusko nejprve potřebuje industrializaci. Jejím prostřednictvím vytvořený volný kapitál pak chtěl přesunout do zemědělství, a tak odstranit jeho nejpalčivější problémy. Teprve na počátku 20. století, v roce 1902 začal uvažovat o potřebě výraznějších změn ve struktuře a organizaci ruského zemědělství. V té době však Rusko prožívalo velkou hospodářskou krizi. Byla důsledkem světové hospodářské krize, která propukla na konci 19. století. Ruské hospodářství závislé na zahraničních půjčkách a investicích ji velmi rychle pocítilo. Prostředky, se kterými najisto počítalo, že budou přesunuty z průmyslu do zemědělství, chyběly. Zemědělská produkce poklesla, zhoršil se obchod se zemědělskými produkty, rozmohl se nelegální černý trh s potravinami, obyvatelstvo znovu hladovělo.

Špatná situace v zemědělství, negativně se podepisující na zásobování měst, životní podmínky ruských obyvatel zhoršovalo. Jejich životní úroveň nerostla, spíše klesala. Úměrně tomu rostla nespokojenost. Stávky, demonstrace a různé formy kritik stávajících hospodářských ale i politických poměrů se staly běžnou záležitostí. Carský režim nebyl schopen čelit vzrůstající nespokojenosti jinak, než represemi.

Stávky a demonstrace se stále více přesouvaly do měst, v nichž se od osmdesátých let 19. století překotně rozvíjel průmysl. Zahraniční investice a dostatek nerostných surovin umožnily budování mamutích podniků zaměstnávajících často stovky či dokonce tisíce zaměstnanců. K největším patřily Putilovy (dnes Kirovy) strojírenské závody v Petrohradě, které měly na přelomu 19. a 20. století více než dva tisíce zaměstnanců. Tento, po stránce ekonomické jistě pozitivní trend, s sebou přinášel nemalé sociální problémy. Pro příchozí dělníky často nebylo zajištěno ubytování nebo jen ve velmi špatných podmínkách. Např. v Petrohradě nebylo výjimkou, aby se na ubytovně střídali na jednom lůžku dva až tři nocležníci. Mnohým tedy v mimopracovní době, která však byla velmi krátká, pracovní doba se často pohybovala v rozmezí dvanácti až šestnácti hodin, nezbyvalo nic jiného než bezcílně bloumat ulicemi. A to byla úrodná půda pro agitátory vykřikující nejrůznější hesla o nutném zlepšení životních podmínek. Kdo chtěl, zastavil se, vyslechl, šel dál. Jenže se začaly formovat kroužky

profesionálních revolucionářů, ve kterých se propracovávala účinnost propagandy. Zejména marxistické kroužky dokázaly v tomto směru využít nejrůznější ochoty bloumajících posluchačů vidících realitu světa pouze prizmatem svých tíživých životních podmínek. Jejich agitátorské formy, díky nimž svými slogany o nutné revoluční změně stávajících poměrů získávaly nejen posluchače ale i příznivce, se ukázaly jako účinné.

Rozvoj ruského průmyslu však nelze sledovat pouze z negativního pohledu. Naopak! Pro ruské národní hospodářství byl nesmírně cenný. Umožňoval, aby se Rusko zapojovalo do světového trhu a v leckterém průmyslovém odvětví se vydávalo samostatnou konkurenceschopnou cestou. V tomto smyslu je třeba ocenit aktivity, které byly v posledních třech desetiletích 19. století spojené s liberálně hospodářskými myšlenkami koketujících ruských ministrů financí Nikolaje Ch. Bungeho, Ivana A. Vyšněgradského a zejména Sergeje Ju Witteho. Tito národohospodáři rozpracovali ekonomické reformy šedesátých a sedmdesátých let 19. století do podoby protekcionistického systému, jehož prostřednictvím daňově a investičně preferovali ta odvětví ruského průmyslu, která považovali za perspektivní. Na jejich zvýhodnění zahraničních půjček a kapitálu reagovali vstřícně zahraniční investoři, především z Francie a Německa. Nelze proto přehlédnout, že příčiněm těchto kroků se začalo na konci 19. století ruské hospodářství (a dokonce i část zemědělství díky volným investicím převedeným z průmyslu) vcelku úspěšně rozvíjet. Jenomže již počátek devadesátých let 19. století však naznačil, že mezinárodní kontakty nejsou schopny vyřešit všechny ruské vnitro ekonomické problémy.

Často se tvrdí, že situace, do které se Rusko na přelomu 19. a 20. století dostalo, byla neřešitelná. Pravda to je jen do té míry, když uznáme, že Rusko se nemohlo vzdát své velmocenské politiky. V době, kdy statisíce jeho obyvatel hladovělo, vydávalo třetinu svého rozpočtu na vojenské výdaje.³⁶¹ A na rozdíl od předních evropských mocností nemělo dostatečné zdroje z kolonií, protože obdobně jako Prusko, resp. Německo přišlo k dělení koloniálních kořistí až poté, co jejich první dělení skončilo. Rusko je stále chtělo dohnat, muselo však najít jiný prostor. Jako doposud málo rozdělený se jevil Dálný Východ, resp. území Koreje, Číny a Japonska. Samotné

---

³⁶¹ V roce 1900 vydalo Rusko na vojenské potřeby čtyři stav dvacet milionů rublů z celkového rozpočtu 1.555,5 miliónů, v roce 1905 494,7 miliónů z celkového 1.925, jeden milion, v roce 1910 580,7 miliónů z 2.473,1 miliónů a v roce 1914 849,4 miliónů z 3.302,7 miliónů. Srov. A. F. JAKOVLEV, *Ekonomičeskije krizisy v Rossii*. Moskva 1955, s. 236.

Japonsko však činilo vše proto, aby se vyrovnalo mocnostem, a tak Rusko muselo ve svých aspiracích hledět nejen na zájmy Evropy. Pod záminkou stavby transsibiřské magistrály a ochrany severočínského území, tzv. Mandžuska, okupovalo v roce 1896 značnou část této oblasti. Ve stejném roce vstoupila ruská vojska do Koreje a začala se připravovat na válku s Japonskem. Ta vypukla až v roce 1904, nicméně skončila pro Rusko katastrofou. Soudobí političtí činitelé sice tvrdili, že chod ruské společnosti nikterak neovlivnila, nicméně suma peněz, kterou spotřebovala, se nutně odrazila na životní úrovni obyvatel.³⁶²

Zhoršující se ekonomická a sociální situace ruských mas radikalizovala opozičního hnutí. Nepokoje, které na počátku století vypukly téměř v celém impériu, ukázaly, že nenávisť mas nebyla namířena proti carské dynastii, kterou reprezentoval syn Alexandra III., car Mikuláš II., nýbrž proti příslušníkům neruských národů. Pod vlivem emocionálně laděné agitace na ně svalovaly vinu za drahotu, špatné zásobování a nezaměstnanost. Jen v letech 1903-1905 došlo k několika desítkám antisemitských násilností, při nichž byly pleněny židovské domy, obchody a výrobní závody.³⁶³ Jestliže vůči Židům a bohatším příslušníkům neruských národností zvláště tzv. Povolžským Němcům směřovala nespokojenost i značná část měšťanů, pak vyšší vrstvy a inteligence viděli oprávněně hlavního viníka neutěšeného stavu ve vládě a v jejich konzervativně a tradicionalisticky orientovaných jednotlivcích. Čelo ruské politiky tehdy ovládli konzervativci reprezentovaní prokurátorem Nejsvětějšího synodu ruské pravoslavné církve Konstantinem P. Pobědonoscevem a ministrem vnitra Vjačeslavem K. Plevem. Oba se oprávněně stali terčem kritiky i studentů a ruzočinské inteligence, která již několik desetiletí prosazovala liberalizující a demokratizující názory ve venkovských zemstvech a v městských dumách. Vždyť právě oni odmítli jakoukoli reformu impéria (stavěli se např. i proti ekonomickým reformám Witteho) a byli to právě oni, jejichž zahraniční politika vedla k tomu, že vláda neměla prostředky, jak pomoci chudým.

Málokdo z kritiků však myslel na revoluci. V osmdesátých a devadesátých letech 19. století se sice ruské radikálně opoziční hnutí rychle rozvíjelo, konkretizovalo svoje představy o stávajícím a budoucím Rusku a o způsobu, jak svého cíle dosáhnout, nicméně přes četné snahy, aby vznikla základna pro široké spektrum radikálně

---

³⁶² Válka s Japonskem stála Rusko 2.316,8 miliónů rublů, a to se Wittemu, který vedl rozhovory s japonskou stranou, podařilo zabránit požadovaným reparacím.

³⁶³ Zvláště výrazné byly pogromy v Petrohradě, Moskvě, Kišiněvě a Baku.

opozičních názorů, se nezdařila. I na počátku 20. století byla řada stoupenců radikální opozice přesvědčena, že odstranění nenáviděného Plevého, Pobědonosceva a dalších konzervativních činitelů, otevře brány reformem. Činnost radikálního křídla opozice marxistická historiografie, jejíž příručky jsou stále nejdostupnějším studijním materiálem, generalizovala a přeceňovala. Interpretovala ho jako základ ruského dělnického proti carsky orientovaného hnutí. Méně již informovala o tom, že samotný zdroj radikální opozice, tzv. narodnici, kteří od sedmdesátých let 19. století tvrdili, že hlavním problémem Ruska je jeho intelektuální zaostalost, se neorientovali na dělníky (dělnictvo tehdy v Rusku zdaleka nebylo tak silnou a uvědomělou silou, jak se tvrdilo), ale na inteligenci a rolníky. Podstatou původního narodnického hnutí byl úkol „chodit mezi lid“ a vysvětlovat mu jeho postavení a možnosti jeho zlepšení, tedy agitace. Uvažovalo se sice o revoluci, primární však byla zmíněná etická obroda a shora udělené reformy včetně konstituce. V tomto duchu byli přesvědčeni, že Rusko spěje k revoluci, která otevře novou lepší společnost. Nicméně ve druhé polovině sedmdesátých let se narodnici rozdělili na dvě části na skupinu anarchistů (Narodnaja volja) a mírnější Čornyj pereděl. Anarchisté byli přesvědčeni, že opozičnímu hnutí nejvíce prospívají tím, že osnují atentáty na přední činitele státu. Ve skutečnosti však aktivovali pozornost těch, kteří řídili represivní instituce. Navíc jejich způsoby boje vyvolaly značný odpor společnosti. Důsledkem byla rostoucí nedůvěra ke všem často i mírnějším a tedy reálnějším formám opozice.³⁶⁴

V osmdesátých letech 19. století se radikální opozice profilovala a diferencovala. Důsledkem byl vznik řady více či méně menších skupin tvořících *široké spektrum* opozičních názorů začínajících blízko umírněné opozice hájící zásady liberalismu a končící na krajní levici reprezentované esery a Leninovými bolševiky. Vládní orgány od začátku o existenci těchto skupin věděly, nebyly však ochotny s nimi účinně bojovat. Nejen v Rusku, ale i v zahraničí je sledovala carova tajná policie. Výsledkem však byla pouze věznění, která radikály jen povzbuzovala k další aktivitě. Teprve o desetiletí později pochopily, že lze využít rozdílnosti názorů. Za nejvíce nebezpečné považovaly teroristy rekrutující se původně z narodovoleckých skupin. Stoupence marxismu označily za jednu z extravagantních skupin, která tím, že ostře kriticky vystupuje proti anarchistům (např. Leninova vystoupení v novinách Jiskra), jim

---

³⁶⁴ Srov. V. L. BURCEV, Bor'ba za svobodnuju Rossiju. Moji vospominanija. (1882-1922 gg.). I., Berlin 1923, s. 150-151.

pomáhá. Proto Leninovi, Plechanovovi i Martovovi ³⁶⁵u vědomí, že budou vystupovat proti anarchistické taktice po krátkém věznění na konci devadesátých let 19. století, umožnily odjezd za hranice. Teprve mnohem později pochopily, že jejich úvahy o úhlavním nepříteli carismu nebyly správné.

Mistrem intriky byl carský policejní důstojník a agent tajné policie (tzv. Ochranky) Sergej V. Zubatov (1864-1917), který pomáhal organizovat umírněnou opozici popa Georgije A. Gaponu (1870-1906), mezi petrohradskými dělníky známého misionáře zakládajícího roku 1904 záhy masové (mělo až osm tisíc členů) Shromáždění ruských továrních dělníků kladoucího si za úkol zklidnit napětí mezi dělníky a aktivovat je v duchu ruského imperiálního cítění. Cílem jeho tzv. zubatovštiny bylo vytvořit legální policií kontrolované dělnické hnutí, které by veřejnosti ukazovalo, jak mu vláda pomáhá.

Obě křídla opozice byla nadšena, když v srpnu 1904 vystřídal na postu ministra vnitra atentátem smrtelně zraněného konzervativního Vjačeslava Pleveho liberálnější Pjotr D. Svjatopolk-Mirskij (1857-1914). Věřili, že na tento post nastoupil představitel těch politických činitelů, kteří uvažují o změnách. Připodobňovali ho k již zmíněnému ministru financí Sergeji Juljeviči Wittemu, který byl v jejich očích prosazovatelem liberálních a demokratických reforem. Svjatopol-Mirskij se ve svém programovém projektu, který vyhlásil 16. září 1904, zaštilil heslem *důvěra ke společnosti*. Aby ji získal, omezil represe: vyhlásil amnestii pro spisovatele, kteří za svoji práci byli ve vyhnanství, omezil cenzuru a povolil vydávání nových periodik. Neřešil však sociální situaci mas, a tak se záhy vzedmula vlna dělnických stávek provázená nepokoji na vesnici, v armádě i mezi studenty. Teprve nyní opozice pochopila, že její povrchní pohled nepochopil, že reformní úvahy Svjatopolka-Mirského a Witteho se soustředily výhradně na ekonomickou strukturu, na průmysl a rolnickou prvovýrobu (nahrazení občin volnějším korporativním sdružením, zvýhodněním středně bohatých rolníků tzv. kulaků apod.), nikoli na skutečnou sociální či politickou rovinu. Pokud se u nich objevily úvahy o politických změnách, pak až pod vlivem poznání radikalizace společnosti, tedy jako stanovisko, vynucené vnějšími okolnostmi, nikoli vnitřním přesvědčením. Proto ani reformní návrhy Witteho či Svjatopolka-Mirského nikam nevedly a nebyly alternativou ruského vývoje, za jakou ji někteří pozdější emigranti vydávali. Na otázku proč, lze odpovědět stručně a jasně: Na nevýrazné zásahy, které

---

³⁶⁵ Julij O. Martov byl vůdcem menševické frakce Ruské sociálně demokratické dělnické strany.

navrhovali Witte či Svjatopolk-Mirskij již bylo pozdě. Ruský stát měl před sebou jen dvě možnosti: buď rázně změnit ruský zemědělský systém a přeměnit ho v nájemně kapitálový a jeho prostřednictvím zajistit obyvatelům impéria obživu nebo konzervovat stávající postup a počítat s tím, že v dohledné době přeroste nespokojenost v revoluci. Car, vláda a v podstatě i liberalizující činitelé zvolili druhé řešení.

Že taková je situace, upozornila jako první liberální opozice, která v zahraničí ustavila liberální skupinu Svaz osvobození. Tato organizace připravila na říjen 1904 setkání zástupců různých vrstev ruské opozice. Na konzultativní schůzce v Paříži hodlala sblížit různé opoziční představy na liberálně demokratických zásadách. Iniciovala vznik Svazu svazů, který již v květnu 1905 v čele s významným liberálním politikem a historikem Pavlem Nikolajevičem Miljukovem (1859-1943) nabízel na bázi sjednocené liberální platformy liberálně demokratizující řešení krize. V Paříži bylo v říjnu 1904 zdůrazněno, aby byly prostřednictvím zemstevních organizací vydávány rezoluce o nezbytnost ústavy, aby ústavu propagoval připravovaný zemstevní sjezd, aby se ve všech částech Ruska konaly při příležitosti čtyřicátého výročí zavedení soudní reformy politické bankety a aby se ke Svazu svazů připojily profesní organizace.

Zemstevní sjezd byl připraven na listopad 1904. Svjatopolk-Mirskij nejprve s jeho konáním souhlasil, když však proti němu zaútočili konzervativní politici za to, že zástupci zemstev chtějí diskutovat o politických otázkách a směřovat k platformě opozičních požadavků přednesených na pařížském setkání, vydané povolení ke konání sjezdu zrušil. Nicméně sjezd se i přesto v jakési tolerované ilegalitě uskutečnil, aniž by Svjatopolk-Mirskij proti němu zasáhl.

Na listopadovém zemstevním sjezdu byl zformulován program další práce zemstev. Aby byl naplněn, sjezd požadoval zavedení občanských práv a svolání celoříšského voleného zákonodárného orgánu. Představitelé zemstev si uvědomovali, že se jedná o radikální požadavek, a proto byly ochotni ustoupit k volenému poradnímu orgánu, který by byl předstupněm v budoucnu zvoleného ústavodárného shromáždění.

Jak program, tak s ním související požadavky byly vzápětí tlumočeny nejen Svjatopolku-Mirskému, ale i carovi. Car je odmítl, Svjatopolk-Mirskij váhal. A tak se na Svjatopolka-Mirského ze strany konzervativců a tradicionalistů snesla snůška kritik. Byl obviňován z přílišné tolerance vůči opozici, z politiky, která vede k narušení harmonického vývoje ruského impéria a sociálního smíru. Kritiky vyústily v obvinění Svjatopolka-Mirského ze slabošství a neschopnosti.

Svjatopolk-Mirskij rozhodně nechtěl narušit základní politický princip ruského impéria - samoděržaví. Byl sice ochoten s opozicí vyjednávat, ale o jeho skutečném postoji vůči opozici nejlépe svědčí jeho kategorické stanovisko, že konstituci, která by jasně a zřetelně vymezila práva a povinnost státních institucí, cara a občanů není pro Rusko nutná. Dokonce hájil opak, tedy názor, že ústava je pro Rusko nevhodná, protože by narušila Rusku tradicemi vžitý princip důvěry a oddanosti a tím vnesla do ruského veřejného myšlení chaos a zmatek.

Přes výše uvedené postoje Svjatopolk-Mirskij přesvědčil cara, aby 12. prosince 1904 zveřejnil výnos, který ukládal výboru ministrů zamyslet se nad ruským zákonodárstvím a nad případným rozšířením občanských svobod, přesněji zrušením některých omezení. Politická podstata, tj. samoděržavný princip tím nikterak nebyla dotčena. Svjatopolk-Mirskij tehdy vyhlásil, že samoděržaví je pravou a jedinou formou vlády v ruském impériu, a že nesmí být nikdy a nijak narušena.

Konzervativci a tradicionalisté ve snaze diskvalifikovat Svjatopolka-Mirského označovali opoziční hlasy za největší problém Ruska. Pokud se však jednalo o liberály, jichž byla v zemstvech většina, neměli v tom pravdu. Jednak podstatně nebezpečnější byli radikálové nekladoucí si ve svých populistických výkřicích hrozících destrukcí samoděržaví žádné skrupule, a jednak daleko větším nebezpečím než liberální opozice byly důsledky nesmyslného vedení války s Japonskem. V únoru 1904, kdy válka vypukla, sice značná část ruské společnosti věřila v ruský úspěch, avšak řada katastrofálních porážek ukázala neschopnost Ruska bojovat s takovým protivníkem. Armáda žádala nové finance, výzbroj, výstroj, nové bojovníky. Boj o Port-Arthur trval 157 dní. Stál tisíce životů ruských vojáků. A to ještě nebyl vrchol vojů: daleko největší bitva se odehrála v únoru 1905 u Mukdenu, kde bylo ztraceno více než devadesát tisíc mužů. Bojeschopnost ruské dálněvýchodní armády byla velmi vážně ohrožena.

Tak jako každá válečná prohra, tak i tato upozornila na problémy uvnitř impéria. Nicméně čelní představitelé tvrdili, že válka s Japonskem neměla na masy žádný vliv: vždyť se odehrávala prakticky mimo ruské území. Ekonomické, sociální a koneckonců i morální aspekty porážky byly bagatelizovány. Přesto car Mikuláš právě po ukončení neslavné rusko-japonské války souhlasil s některými reformami. Takovými, které podle jeho mínění měly vyřešit všechny problémy impéria. Ani v září roku 1905 ještě nechtěl měnit politickou podstatu. Pouze byl ochoten udělit některé občanské svobody a nabídnout opozici v duchu někdejší politiky Svjatopolka-Mirského dialog. Byl

však, na rozdíl od Svjatopolka-Mirského přesvědčen, že si v něm podrží vůdčí pozici a tím i rozhodovací pravomoci při jakémkoli řešení.

Ani tyto nevýrazné carovy ústupky nebyly výsledkem jeho poznání chodu impéria. Aby je car vyhlásil, muselo dojít k řadě sociálních nepokojů, stávek a demonstrací. Bez tlaku zdola by se Mikuláš k takovému kroku nikdy neodhodlal.

První vlna nespokojeností, která měla zajistit kontinuitu s nepokoji z podzimu roku 1904, vypukla na samotném počátku roku 1905. Do jisté míry byla náhodnou a pramenila z nedorozumění. V Putilovském závodu bylo propuštěno několik dělníků. Dílčí konflikt vyústil ve velkou stávku, která se 21. ledna (podle ruského juliánského kalendáře 8. ledna) stala všeobecnou. Dne 19. (6.) ledna 1905 se tak jako každý rok uskutečnilo v Petrohradě tradiční tříkrálové tedy v duchu převažujícího náboženského ritu vedeného procesí. Podle zvyku se ho zúčastnil i car Mikuláš. Nálada lidu nebyla sice vzhledem ke špatnému zásobování potravinami dobrá, nicméně cara nikdo během tohoto dne nekritizoval. Přesto došlo k incidentu, který již tak vypjatou atmosféru zhoršil. Z pušky jednoho z hlídkujících vojáků vyšel náhodný výstřel právě v okamžiku, kdy kolem procházel car. Nikomu se nic nestalo, nicméně car a jeho družina se domnívali, že došlo k pokusu o atentát. Ministr vnitra a náčelník petrohradské politiky dostali za úkol důkladně vyšetřit, jak k tomu došlo a který atentátník či celá nihilistická skupina za tím stojí.

Následujícího dne se sešli u popa Gapona delegáti Shromáždění ruských továrních dělníků, aby v odkazu na připravovanou všeobecnou stávku připravili pro cara prosebnou petici. Chtěli ho jejím prostřednictvím především informovat o svých tíživých životních podmínkách. Na uvedeném setkání bylo rozhodnuto, že v neděli 9. ledna se uskuteční další procesí, jehož cílem bude carský palác: v závěru carovi dělnická delegace vedená Gaponem v Zimním paláci předá petici.

Gapon, který byl jako jeden z předáků organizovaného dohledu nad dělníky ve spojení s policií, o zamýšlené akci informoval politické a policejní představitele Petrohradu. Následujícího dne se proto uskutečnila schůzka ministra vnitra Svjatopolka-Mirského, pozdějšího petrohradského generálního gubernátora a náměstka ministra vnitra Dmitrije F. Trepova (1855-1906), tajného rady, pozdějšího ministerského předsedy Vladimíra M. Kokovcova (1853-1943) a představitelů petrohradské policie a petrohradského vojenského okruhu. Dospělo se na ní k závěru, že situace v Petrohradě je nyní zjitřená a natolik nepřehledná, že se car oprávněně obává útoku na svoji osobu. A nejen car, ale i další čelní představitelé státu a města

Petrohradu. Je proto nezbytné minimalizovat masová setkání, a pokud už se uskuteční, pak nedopustit, aby se dostala ke kontaktu s osobami, kterým hrozí napadení.

Připravovaná Gaponova akce byla označena za rizikovou. Byla proto v celém městě přijata mimořádná bezpečnostní opatření, přičemž hlavní důraz byl položen na carovo sídlo v Zimním paláci. Palácové náměstí svou pěti hektarovou rozlohou vévodí celému městu. Dominuje mu čtyřicet sedm a půl metrový Alexandrovský sloup vztyčený v roce 1834 na oslavu vítězství nad Napoleonem. Palácové náměstí obklopuje palác Admirality, budova Hlavního vojenského štábu a Zimní palác. Bylo proto přirozené, že procesí směřovalo právě sem.

Na poradě u Svjatopolka-Mirského bylo dohodnuto, že v zájmu ochrany všech ohrožených osob musí být učiněno vše pro to, aby procesí za žádných okolností nepřiblížilo pod carova okna v Zimním paláci. Ke splnění tohoto úkolu byly uvedeny do stavu mimořádné pohotovosti vojenská jednotky, které plnily úlohu pozdějších vojsk ministerstva vnitra, tedy byly v Petrohradě dislokovány jako pomocné jednotky pro zajištění klidu.

Dne 9. ledna se po ranních bohoslužbách vydalo z různých petrohradských kostelů několik tisíc Petrohradčanů včetně žen a dětí s ikonami a církevními prapory k Palácovému náměstí. Postupně se slévaly v jeden proud, v jehož čele kráčel pop Gapon. Policie se jejich cestě nejprve snažila zabránit zdviženými mosty, poté již ve spojení s vojskem přehrazením přístupových cest k Palácovému náměstí. Nic však nepomohlo, dav vstoupil na Palácové náměstí a kráčel pod carova okna. Ta střežil kordon vojáků s puškami připravenými k výstřelu. V okamžiku, kdy se i přes opakovaná varování dav přiblížil, ozvala se střelba. Dav se však tlačil dál. Byl tak početný, že ti, kteří byli vzadu, nemohli vědět, co se děje vpředu. Vojáci propadli panice a učinili vše pro svoji záchranu. Další salvy si vyžádaly další mrtvé a zraněné. Dav se zastavil a začal v panice prchat. Řada lidí byla ušlapána. Další pronásledovali policisté na koních s tasenými šavlemi. Následky byly děsivé: krvavé řeži padlo za oběť na tisíc osob, dalších více než pět tisíc bylo raněných. Tak skončila událost, která se zapsala do dějin jako Krvavá neděle.

Car se o tragédii dozvěděl zanedlouho. Očití svědci tvrdili, že byl informací zděšen. Patrně ano, protože krveprolití bylo zbytečné. Dne 22. (9.) ledna 1905 v Zimním paláci nebyl. Na naléhání náčelníka petrohradské policie odjel v noci do své rezidence v Carském Selu (dnes Puškino). Tam pak po několik dní přijímal představitele vlády a další přední politické činitele, kteří mu referovali o dění v

Petrohradě. Např. o skutečnosti, že se procesí 22. (9.) ledna zúčastnilo na sto čtyřicet tisíc lidí. Mnohem později se dozvěděl, že petrohradské události se projeví stávkami a demonstracemi i v dalších částech Ruska a že vlastně Rusko v důsledku Krvavé neděle zachvátila doposud největší vlna nespokojenosti a kritiky.

V duchu ruské tradice bylo třeba najít konkrétního viníka. Na doporučení konzervativních kruhů za něj car označil Svjatopolka-Mirského. Vyčetl mu, že jeho politika byla od samotného počátku slabá a bezzásadová. Konstatoval, že Svjatopolk-Mirskij na svůj úřad nestačí, a že politika kompromisů, kterou Svjatopolk-Mirskij prosazoval, není pro Rusko vhodná. Odvolal ho z postu ministra vnitra a na jeho místo jmenoval 18. února konzervativně smýšlejícího Alexandra Grigorjeviče Bulygina (1851-1919). Jemu ku pomoci, ale v podstatě na jeho dohled, určil konzervativními názory známého Dmitrije F. Trepova. Trepov se stal nejen náměstkem ministra vnitra, ale i petrohradským generálním gubernátorem, tedy člověkem, zodpovědným v hlavním městě za administrativní, policejní i vojenský dohled.

Ke zklidnění situace měl Bulyginovi a Trepovi pomoci carský reskript, kterým Mikuláš II. oznamoval vytvoření komise, která připraví návrh na svolání státního poradního orgánu voleného zástupci lidu. Tato komise se za Bulyginova předsednictví vskutku záhy sešla a vydala pokyn, aby zemstevní, šlechtická a různá profesní sdružení podala návrhy na zřízení zastupitelského orgánu, nazvaného podle staroruské tradice Státní дума.

Souběžně s touto komisí car obdobně vytvořil komisi pro dělnickou otázku. Její zřízení bylo výsledkem carova slibu, který dal delegaci petrohradských dělníků (přesněji intelektuálů zastupující dělníky), již car po bedlivém prolustrování jednotlivých jejich členů přijal měsíc po Krvavé neděli. Na ní car emotivně vyjádřil, jak si váží práce prostých lidí, jak se snaží zmírnit jejich životní útrapy a jak bude do budoucna činit vše proto, aby jejich postavení zlepšil. Sliboval zřízení speciální komise (subkomise), která zevrubně a objektivně zmapuje postavení dělníků a jejich životní podmínky a navrhne mu řešení problémů.

Komise pro dělnickou otázku se v průběhu jara a léta 1905 vskutku několikrát sešla, k žádnému podstatnému závěru však nikdy nedošla. Dělnická otázka, tak jak byla slibována, nikdy řešena nebyla. Přitom se životní podmínky dělníků stále více zhoršovaly. Bylo proto přirozené, že se na jaře 1905 vzedmula vlna stávek a demonstrací, které zachvátily daleko větší okruh měst a vesnic, než stávky v lednu. Nespokojenost se projevila rovněž ve vojsku a námořnictvu. V červnu 1905 propuklo

povstání na křižníku Kníže Potěmkin Tauridský. Vědět o sobě dala i umírněná opozice, nespokojená s nerealizovanými sliby. Liberální zástupci v zemstvech a městských dumách vytvářeli rezoluce, v nichž již zcela jednoznačně požadovali politické změny v konstitučním smyslu. Např. v dubnu 1905 se v Moskvě uskutečnil sjezd zemstev, jehož ústředním tématem byla rolnická otázka. K ničemu podstatnému ve smyslu řešení rolnické otázky sice nedospěli, ale jednání mělo mimořádný význam pro další prezentování liberálně politických požadavků: tedy občanských svobod, celostátního zastupitelského systému a nově i ústavy.

V květnu 1905 se na bázi uvedených požadavků liberální činitelé zemstev sblížili s činiteli z městských dum natolik, že vypracovali společný projekt konstituce. Car by patrně byl ochoten o něm jednat, byl však ve dvojím ohni. Tak jak sílily hlasy radikální a umírněné opozice, dávaly o sobě vědět i hlasy konzervativních a tradicionalisticky orientovaných činitelů. Prostřednictvím shromáždění šlechticů prezentovaly požadavek upevnit tradiční politický systém. Žádali sice svolání zemského sněmu, ale ten chápali v duchu staroruské tradice jako carův poradní orgán složený převážnou měrou z privilegovaných vrstev.³⁶⁶

Vzhledem k osobnímu přesvědčení cara, že samoděržavný systém nesmí být nikterak narušen a že by bylo vhodné naopak posílit pozice tradiční opory ruského trůnu - šlechty -, s rozhodnutím váhal. Dal např. průchod zákonu o náboženské toleranci [30 (17.) dubna 1905], to, co by se mělo týkat politického systému, však odkládal. Spoléhal se na konzervativní vládu, některé záležitosti ovšem konzultoval i s činiteli nakloněnými umírněným reformám. Opět ke dvoru povolal Sergeje Ju. Witteho a vedle pověření, aby vyjednal s Japonci mír, s ním debatoval o případných ekonomických a politických změnách.

Car Mikuláš nikdy nebyl autoritativní osobností. Tím se mimořádně lišil od svého otce. V hierarchii ruských panovníků byl spíše nerozhodný, často se od okolí nechávajícím ovlivnit panovníkem. V jeho rozhodnutích hrál roli mysticismus, víra v ruskou duši a strach z toho, že by svým rozhodnutím uškodil síle a velikosti impéria. Proto se upínal k osobnostem typu Grigorije Je. Rasputina (1869-1916) zvaného Novych upevňujících v něm víru v neomylnost.

Novou revoluční vlnu zahájily masové oslavy 1. máje, konané po celé zemi. Proletariát tento den oslavil demonstracemi a politickými stávkami, kterých se

---

³⁶⁶ Srov. Alexandr A. KIZEVETTER, *Na rubeže dvou století. (Vospominanija 1881-1914)*. Praga 1929, s. 385.

zúčastnilo na 220 tisíc dělníků. O dva týdny později, 25. (12.) května 1905 následovala stávka textilních dělníků v Ivanovo-Vozněnsku. Té se zúčastnilo sedmdesát tisíc dělníků. V červnu vypukla povstání v Polsku, na Ukrajině, v Bělorusku, Povolží a Zakavkazsku. Dne 27. (14.) června vzplanulo povstání na křižníku Kníže Potěmkin Tauridský, největší lodi černomořské flotily.

V polovině roku 1905 se však Rusko zmítalo v takovém množství revolt a mírnějších i radikálnějších projevů nespokojenosti, že nemohlo být pochyb, že se odehrává revoluce. Bylo jen otázkou, zda má impérium dostatek sil, aby ji utopilo v krvi, jak žádali konzervativci. Mikuláš se domníval, že nikoli, a proto alespoň zprvu volil cestu kompromisu. Věřil, že lavírováním a ústupky dosáhne uklidnění situace a že později bude opět moci samoděržavný systém posílit.

Dne 19. (6.) srpna 1905 Mikuláš II. vydal manifest o zřízení Státní dumy a o volbách do ní. Podle zákona se ruští občané pro tyto volby dělili na tři volební kurie. Volebního práva byly zbaveny ženy, vojáci a mladší dvaceti pěti let. Dalším carovým významným ústupkem bylo jeho vyhlášení univerzitních svobod. Stalo se tak o tři týdny později – 9. září (27. srpna). Nicméně v polovině září 1905 opět vypukly stávky a demonstrace. Zahájili je moskevští pekaři a tiskaři, k nimž se na počátku října připojili dělníci v Petrohradě. Dne 20. (7.) října byla vyhlášena generální stávka na železnici. Lavinovitě se šířila z moskevského uzlu všemi směry. O pět dní později již nevyjely vlaky ani z Petrohradu či Varšavy. K tomu začali stávkovat zaměstnanci telefonu a telegrafu. Stávky se pak dotkly všech sfér činnosti: od továren po školy. Hospodářství ruského impéria začalo kolabovat. V četných městech se objevily barikády, stávkující se scházely na shromážděních a schůzích. Hlavními požadavky, které na nich zaznívaly, byly amnestie uvězněných za politické delikty, občanské svobody, osmihodinový pracovní den, ústavodárné shromáždění. Na jednom z takových shromáždění se 23. (10.) října večer zrodil návrh vytvořit radu dělnických zástupců, která by petrohradské (a později snad nejen petrohradské), doposud živelně se šířící akce, koordinovala. Dne 26. (13.) října 1905 se sešel spontánně vytvořený petrohradský sovět dělnických delegátů. Byl tvořen třiceti členy. Na jeho prvním zasedání bylo dohodnuto vyhlásit všeobecnou politickou stávku a vyzvat všechny petrohradské podniky k volbám dělnických zástupců do sovětu. Těch se pak postupně v petrohradském sovětu scházelo stále víc, až na svém vrcholu, na konci listopadu 1905 byl tvořen pěti sty šedesáti dvěma delegáty.

Ustanovení petrohradského sovětu dělnických zástupců na podzim 1905 bylo výsledkem spontánní dělnické aktivity. Nikoli výsledkem kroků nějaké politické strany, bolševiků, jak se později snažila tvrdit sovětská ideologie, již vůbec ne. A navíc je třeba aktivitu sovětu dát do souvislosti s činností liberální opozice. Protože ani ona nemlčela. Již na konci jara 1905 její představitelé konstatovali, že skončila fáze oddělených politických akcí a že je nyní nezbytné vytvořit jednotnou liberální politickou stranu. K ustavení dvou velkých liberálních politických stran - radikálnějších konstitučních demokratů (tzv. kadetů) a umírněnějších oktjabristů, pod jejichž vedením byly prosazovány politické požadavky liberální opozice, došlo ve druhé polovině října 1905.

Minimálně od srpna 1905 se v Rusku odehrávaly tak závažné věci, že značná část ruské společnosti nabyla přesvědčení, že staré Rusko umírá a že se rodí Rusko nové.³⁶⁷ Nemaleň měrou k tomu přispěl samotný car, který 21. (8.) října pod tlakem dění navázal opět rozhovor s bývalým ministrem financí a bývalým předsedou výboru ministrů S. Ju. Wittem. Označil ho za realistického politika schopného najít optimální politickou a ekonomickou alternativu. Když car slíbil, že přebuduje výbor ministrů v radu ministrů, která bude koncipována po vzoru západních zemí, Witte souhlasil s tím, že se ujme jejího řízení. Oficiálně se tak stalo 31. (18.) října. Avšak již několik dní před tím splnil Witte další významný úkol. Zkoncipovat manifest, ve kterém car sliboval darovat lidu demokratické svobody a vytvořit zákonodárnou Státní dumu. Car k tomuto svolil po dlouhých váháních. Vyjednával současně s Wittem i jeho antipody konzervativním Ivanem L. Goremykinem (1839-1917). Stál v podstatě před dvěma alternativami: buď dát Rusku svobody a konstituci nebo nastolit diktaturu.

Witte nebyl stoupencem konstituce. Nicméně v situaci, ve které se Rusko zachvácené stávkami a demonstracemi ocitlo, neviděl lepší řešení než její vytvoření. Diktátorem nechtěl být ani on, ani Goremykin. Na carovo konečné rozhodnutí však měl zřejmě ještě někdo jiný: jeho strýc velkokníže Nikolaj Nikolajevič (1856-1929), pozdější vrchní velitel ruských vojsk, který cara upozornil na problémy, které jsou po prohrané válce v armádě.

Witte prakticky přes noc zkoncipoval s carovým nejvěrnějším poradcem knížetem Vladimírem P. Meščerským (1839-1914) manifest: 30. (17.) října ráno byl uveřejněn: rušilo se samoděržaví. Rusko se stalo konstituční monarchií. Byly vyhlášeny občanské svobody. Státní дума obdržela politická práva. Následujícího dne vyšel

---

³⁶⁷ Srov. Vladimir L. BURCEV, *Bor'ba za svobodnuju Rossiju*. Sankt-Peterburg 2012, s. 159.

petrohradský lid do ulic, aby oslavil vítězství. Brzy se však ukázalo, že se vlastně nic nezměnilo. Přesto se obyvatelé Petrohradu věnovali různým diskusím a mítinkům, na nichž je představitelé různých politických uskupení přesvědčovali, že jejich názor je nejsprávnější.

Vrcholná politika šla mezi tím svým vlastním tempem. Witte zahájil rozhovory se zástupci společenských organizací a nabídl těm z nich, aby vstoupili do ministerského kabinetu. Ti však s odvoláním se na fakt, že vláda bude i nadále složena především z nekonstruktivních konzervativců, odmítli.

V posledních říjnových dnech a v listopadu vypukla řada povstání námořníků a vojáků v Kronštadu, Vladivostoku, na Černém moři. Tato a další vystoupení se carismu podařilo potlačit. Potom začal nápor na sověty. Za této situace moskevský sovět, v souladu s usnesením městské konference bolševiků, schválil rozhodnutí o generální stávce a o jejím přechodu v ozbrojené povstání. Dne 20. (7.) prosince politická generální stávka začala. Toho dne byli zatčeni vedoucí představitelé bolševiků Virgilij L. Šancer (1867-1911) a Michail I. Vasiljev-Južin (1876-1937). O dva dny později, 9. prosince podnikla vojska četné útoky na stávkující a 23. (10.) prosince byla již značná část města pokryta barikádami a vedla nerovný hrdinný boj proti trestním oddílům. Hromadným střelením povstalců bez soudu a vyšetřování oslavil carismus porážku povstání. Velkého rozsahu dosáhla v prosinci 1905 revoluční vystoupení na venkově. Rolníci zapalovali statkářské usedlosti a obsazovali statkářskou půdu. Revoluční výbuchy v různých končinách Ruska nesplynuly do jednotného celoruského povstání, akcím proletariátu se nedostalo dostatečné podpory od rolníků a vojáků.

Léta 1906-1907 se vyznačovala ústupem a slábnutím revoluční vlny. Proletariát však neustupoval bez boje. Stávky si nadále udržovaly politický charakter, měly však už spíš obranný ráz proti perzekučním akcím úřadů. Carské úřady tvrdě vystoupily proti revolučním dělníkům i rolníkům. Na sedmdesát pět tisíc aktivních revolucionářů bylo vsazeno do žalářů, na čtrnáct tisíc jich bylo zabito, zastřeleno nebo popraveno.

V létě roku 1906 znovu začaly stávky v závodech a rolnická vystoupení, vypukla námořnická povstání v Sveaborgu (dnešní Suomenlinna ve Finsku), v Kronštadu a Revelu (dnešní Tallinn). Ministerský předseda Stolypin reagoval na novou vlnu ustupující revoluce především zřízením stanných soudů, které vynášely rozsudky smrti nad účastníky osvobozeneckého hnutí, aniž seobeměně dbaly zákonů.

Potom zahájil politiku potlačování revoluce: zaváděl na vesnici nový systém sociálních vztahů, který měl podle jeho záměru podlomit základ revolučního hnutí rolnictva. Dne 22. (9.) listopadu 1906 byl vydán výnos dovolující vystupování rolníků z obcí a přidělení pozemku, který obdělávali jako členové obcí, do jejich vlastnictví. Což stanovilo pro zbohatlé rolníky různé úlevy při jejich odchodu z obcí.

Mikuláš II. v dubnu 1906 vyhlásil ústavu a po předchozích volbách v témže měsíci svolal Státní dumu jako dolní komoru parlamentu. De iure Rusko přestalo být samoděržavím a změnilo se v konstituční monarchii. Praktická politika následujících měsíců a let však jako by tuto změnu nezaznamenala. Např. kvůli údajnému překročení politických kompetencí car záhy po ustanovení do funkce první i druhou státní dumu rozpustil a následně vždy měnil volební census tak, aby liberálové a demokraté nemohli získat ve Státní dumě většinu. Podobně tomu bylo i s dalšími reformami, jako v říjnu 1905 vyhlášenou svobodu tisku, projevu a shromažďování. Projevy nespokojenosti proto nenechaly na sebe dlouho čekat.

V říjnu 1905 byla mezi jiným vyhlášena svoboda spolčování. Poprvé v historii Ruska mohly začít legálně fungovat politické strany. Mnohé z nich existovaly již několik let, ilegálně. Nevznikaly proto, ale jen vystoupily ze své ilegality. Šlo o široké politické spektrum, od konzervativních pro monarchistických stran typu strany Archanděla Michaela či Archanděla Gabriela, přes liberální typu oktjabristů a konstitučních demokratů po sociálně levicové jako byli trudovici, menševici, bolševici a eseri. Menševici a bolševici v roce 1905 sice ještě vystupovali pod hlavičkou jedné strany – ruské sociální demokracie, od svého prvního skutečného sjezdu, který se uskutečnil v Londýně v roce 1903, však již byli organizačně i programově výrazně odlišeni. K jejich definitivnímu oddělení došlo v roce 1912. Lenin totiž od roku 1903 šel důsledně za konstituováním elitářské strany plnící roli jakéhosi radikálně revolučního předvoje, strany profesionálních revolucionářů složené z intelektuálů jakýmsi nájemním (žoldněřským) způsobem připravujícím teorii revolučního převzetí moci.

Na úsvitu roku 1914 se přesto zdálo, že typ vypjatého radikalismu reprezentovaný Leninem není v Rusku jediným uchazečem o moc. Politický život v Rusku sice silně inklinoval doleva, ale levice byla velice různorodá s těžištěm zhruba mezi kadety a esery. Většina obyvatel neměla o Leninovi a jeho hnutí ani tušení. Navíc relativní porážka revoluce z roku 1905 zbavila iluzí nemalou část

inteligence, pokud jde o posvátné pojmy pokroku, materialismu a lidové revoluce; tento posun se projevil v podivuhodném, sebekritickém sborníku inteligence, jenž vyšel roku 1909 pod názvem *Vechi* (Milníky).

V celkové výrobě se Rusko stalo roku 1914 pátou největší průmyslovou velmocí světa, za Spojenými státy, Německem, Velkou Británií a Francií. Dostalo se dokonce před Rakousko-Uhersko, Itálii či Japonsko.

Dne 30. (17.) července 1914 Rusko vstoupilo do první světové války. Během ní mobilizovalo jedenáct milionů vojáků. Do počátku roku 1917 jich tři miliony ztratilo (což v absolutních číslech představovalo nejvíce ze všech válčících zemí), zhruba osm milionů jich na počátku roku 1917 ještě pobývalo na frontové linii táhnoucí se třemi tisíci dvěma sty kilometry od Pobaltí až k Černému moři. Všichni, kdo válečná jatka přežili, přivykli násilí jakožto běžnému životnímu způsobu. Přitom se zdálo, že nezměrné lidské oběti nejsou k ničemu: carská armáda kráčela od porážky k porážce a do roku 1917 ztratila podstatnou část západních gubernií říše. Je nepochybné, že morální povaha bolševické revoluce byla dědictvím války, v níž se zrodila.

Přesto oproti všeobecně rozšířenému názoru nezaujímalo obyvatelstvo ruského impéria až do počátku léta 1917 protiválečný postoj. Jeden z očitých svědků událostí února 1917, bolševik Nikolaj N. Suchanov (1882-1940) uvedl: „*Řadový voják v Petrohradě by nejen nenaslouchal řečem o míru, ale nepřipustil by ani pouhou narážku na něco podobného, byl by připraven okamžitě probodnout bajonetem zrádce, který otevírá dveře nepříteli*“.³⁶⁸ Bolševici, kteří považovali konec nepřátelství za předehru občanské války a klíč k moci, se propagandě proti válce opatrně vyhýbali.

Nicméně válka přispívala k dezorganizaci hospodářství, zejména průmyslu. Zemědělství na tom bylo jen o něco lépe. Jenomže blokáda ruských přístavů u Baltu a Černého moře zcela zabránila vývozu obilí a dovozu nezbytných průmyslových zařízení a spotřebního zboží. Co se týče potravin, nastal paradox: v Rusku bylo sice poměrně dost obilí, ale rolníci jej neprodávali. Nebylo zač toto obilí směnit. A tak města záhy pociťovala potravinovou nouzi. Situaci zhoršovala válečná výroba, která zmonopolizovala dopravu, průmysl a těžbu paliv. Nakonec propukla obrovská inflace. Vláda totiž válečné výdaje, které činily do 1. března 1917 třicet devět miliard rublů, hradila překotně tištěnými bankovkami.

---

³⁶⁸ Srov. Nikolaj N. SUCHANOV, *Zapiski o revoljucii*, Berlin 1923, s. xxx

V každé válce se výkonná moc posiluje na úkor moci zákonodárné a soudní. V Rusku byl tento proces o to výraznější, oč byl více spojen s nostalgií cara Mikuláše II. k takové formě vlády, kterou zdědil od svých předchůdců, tedy ke klasickému samoděržaví. Rád tedy využil válečné situace k obnovení absolutistického rozhodování. S ohledem na válečný konflikt by stále ještě patriarchálnímu Rusku tento krok patrně příliš nevalil. Co ale veřejnost dráždilo, to byla skutečnost, že velké politické pravomoci přenechával příslušníkům carské rodiny [v Rusku neoblíbené carově manželce Alexandře Fjodorovně přezdívané Alix (1872-1918), svým strýcům a bratrancům – tedy velkoknížatům) a politicky neschopným osobám (Rasputinovi, ministrům typu ministra vnitra Alexandra D. Protopopova (1866-1917), trefně označovaným termínem kariérní byrokrati].

Liberální opozice za této situace podnikla jakýsi protipuč vytvořením Progresivního bloku. Ten sahal od kadetů až po umírněné konzervativce. Od podzimu 1916 vedl silnou proticarskou kampaň a požadoval sestavení vlády, jež by se těšila důvěře národa – což vlastně znamenalo opravdovou ústavu.

Podobně jako na počátku 21. století jsou některé zimy mírné, byly poměrně mírné i válečné zimy let 1914-1915 a 1915-1916. Zima 1916/17 jako by pak chtěla vše vynahradit. Teplota klesla tak nízko, že i fungující zbytky zásobování ruských měst zkolabovaly. Provoz petrohradských pekáren musel být zastaven, kvůli nedostatku pohonných hmot, byly uzavřeny některé továrny a z práce tak vyřazeny desetitisíce dělníků. Car ubezpečený Protopopovem, že má situaci pevně v rukou, odjel 7. března (22. února) na frontu. V Petrohradě pobýval od prosincového pohřbu Grigorije Rasputina.

Následujícího dne se v Petrohradě v důsledku drahoty, hladu a lelkujících pracujících, jejichž továrny byly kvůli nedostatku uhlí zavřeny, vzedmula protestní vlna. Dne 23. února, podle v ostatní Evropě tehdy již několik století užívaného Gregoriánského kalendáře to bylo 8. března, tedy při příležitosti oslav Mezinárodního dne žen, vyšlo v Petrohradě do ulic více než čtyři sta tisíc dělníků. Petrohrad měl tehdy dva miliony obyvatel. Často se tvrdí, že této masové demonstraci předcházely stávky. Ve skutečnosti se sice jednalo o velká shromáždění dělníků, nikoli však kvůli stávkám. Dělníci kvůli špatnému zásobování surovinami a zimě v továrnách pracovat nemohli. A proto raději vyšli do ulic, než aby zůstali doma. Mnozí navíc domov v Petrohradě neměli. Byli to nájemní dělníci, kteří přišli z venkova s cílem snáze si ve městě vydělat peníze a poté se opět na venkov ke svým rodinám vrátit. V Petrohradě

žili v ubytovnách, ve kterých se pro jejich malý počet často na jedné posteli dva či tři střídali. Navíc kvůli nedostatku topiva v příbytcích hrozilo podchlazení. Pohyb, byť i na mrazu, přece jen zahřál. A to již nemluvě o blízkosti tělesného tepla, je-li při takové demonstraci člověk člověku blíž a vykřikují-li se nějaká hesla.

Přes toto jisté zlehčování byly únorové nepokoje dobře mířenou akcí. Nikdo je nevyprovokoval, vypuknuly spontánně a vedení, které se z nich během několika dní v podobně Prozatímní vlády ustavilo, ihned získalo celonárodní podporu. Podobně Sovět dělnických a vojenských zástupců, který původně nebyl chápán jako antipod Prozatímní vlády, ale jako její doplněk vzešlý z lidu. Tedy prezentující názory lidu a rozvíjející o ně pohled vlády. Jenomže socialističtí vůdcové z něj záhy učinili nástroj svých zájmů, prostředek prosazování socialistických vizí.

Dne 12. března (27. února), kdy se situace vyhrotila, car, který pobýval v Hlavním vojenském stanu v Mogiljově, dnes běloruském městě, na doporučení ministerského předsedy Nikolaje D. Golicyna (1850-1925) oficiálně rozpustil Státní dumu. Očekával, že liberálové se jeho rozhodnutí podřídí a tím vnese rozkol do lůna opozice. Jenomže liberálové sdružení ve Státní dumě do Progresivního bloku neuposlechli a vydali se cestou illegality. Ze svého středu okamžitě zvolili prozatímní (dočasný) výbor dumy. Svěřili mu úkol jednat s carem o dalším osudu Ruska. S oznámením, že tento výbor přebírá výkonnou moc, ovšem váhali. Existovala přece carem oficiálně jmenovaná Golicynova vláda. Staletími zakořeněný legitimismus liberálové přece jen respektovali i v takto vyhrocené situaci.

Jenomže masy očekávaly něco jiného než projevy legitimismu. To byla úrodná půda pro socialisty – bolševiky, menševiky a esery. Jednotliví bolševici se pohybovali v ulicích, řečnili a podněcovali další stávky a demonstrace. Jejich vůdce Lenin sice tehdy ještě dlel ve švýcarském Curychu a o únorové revoluci se dozvěděl až z tamních novin se zpožděním, ale přece jen o sobě i bolševici dávali vědět. Nicméně Lenin ještě tři týdny před únorovou revolucí v projevu před socialistickou mládeží konstatoval, že se jeho generace revolučního zvratu patrně nedožije.

Menševici a eseři byli akčnější. Během bolševických řečnění ustavili v Tauridském paláci, sídle Státní dumy po dohodě s Prozatímním výborem Státní dumy Sovět dělnických a vojenských delegátů. Měli pro něj vzor z roku 1905, kdy v Petrohradě za mimořádné aktivity Lva D. Trockého první takový dělnický zastupitelský orgán vzniknul. Do čela tohoto Sovětu se postavil menševik Nikolaj K. Čcheidze (1864-1926), pravá ruka předsedy menševiků Julije O. Cederbauma

známého pod pseudonymem L. Martov (1873-1923). Čcheidze okamžitě začal pod hlavičkou Sovětu organizovat komise zabývající se obnovou a udržením pořádku ve městě, zásobováním, lékařskou péčí. To se pochopitelně setkalo s pozitivními reakcemi Petrohradčanů.

Mikuláš II. na nerespektování svého pokynu o rozpuštění Státní dumy na vytvoření Sovětu zareagoval rozkazem k vyslání trestních oddílů. Prozatímní výbor Státní dumy naopak rozkázal petrohradským jednotkám, aby vrátily zbraně do zbrojnic. Petrohradští vojáci poslechli Prozatímní výbor. Věřili, že tak činí v zájmu prvního kroku k míru, o němž Prozatímní výbor ihned začne jednat. Nikoli v zájmu socialistické revoluce. Jenomže Prozatímní výbor Státní dumy jim přinesl zklamání: mluvil sice o zachování klidu, ale záhy i o pokračování ve válce. To se nejen u vojáků, ale i civilistů nesetkalo s nadšením. Vojáci stojící na straně revoluce proto vtrhli do Sovětu a žádali jej, aby rozkaz Prozatímního výboru o odevzdání zbraní zrušil. Tak 14. (1.) března 1917 vzniknul *Rozkaz č. 1, který* vedle volby vojenských zástupců do Sovětu nařizoval plnit příkazy Prozatímního výboru Státní dumy jen tehdy, nejsou-li v rozporu s příkazy Sovětu. Předpokládali, že Sovět učiní kroky k míru a Prozatímní výbor se jim podvolí. Ostatně Sovět vzápětí vyhlásil heslo demokratický mír bez anexí a kontribucí.

Dne 15. (2.) března 1917 byl na základě dohody liberálů, menševiků a eserů a se souhlasem uděleným předchozího dne dosavadním carem Mikulášem II. přeměněn dosavadní prozatímní výbor státní dumy v prozatímní vládu vedenou knížetem Georgijem Je. Lvovem (1861-1925). Menševici a eseri uznali její nadřazení Sovětu, ale nevstoupili do ní. I přesto petrohradské masy věřily, že Sovět bude natolik silný, že zabrání pokračování ve válce. Jak se totiž záhy ukázalo, otázka ruského pokračování ve válce se stala klíčovou politickou otázkou pro osud ruského impéria.

Dne 14. (1.) března 1917, tehdy ještě Prozatímní výbor Státní dumy netrpělivě očekával zprávu svého předsedy konstitučního demokrata Michaila V. Rodzjanka (1859-1924), který měl za úkol přesvědčit v Mogiljově cara k rezignaci. Následujícího dne se Mikuláš II., jehož vlak byl na cestě do Petrohradu zadržen vojáky a vrácen zpět do sídla hlavního vojenského stanu – Mogiljova -, skutečně vlády zřekl. Chtěl tak nejprve učinit zcela v duchu tradičního legitimismu ve prospěch svého syna velkoknížete Alexeje Nikolajeviče (1904-1918). Uvědomoval si sice, že jeho syn je vážně nemocný hemofilik, věřil však, že se naplní vize nedávno zahynuvšího mystika

Grigorije Rasputina, že se Alexej nejpozději v roce 1917 zázračně uzdraví. Nechal se však lékaři přece jen přesvědčit, že stávající Alexejův zdravotní stav nedovoluje, aby se ujal tak náročného úkolu. A tak Mikuláš rezignoval ve prospěch svého bratra velkoknížete Michaila Alexandroviče (1878-1918).

Rodzjanko tedy přijel do Petrohradu s touto zprávou. Stejně jako ostatní liberálové byl navýsost spokojený. Cílem liberálů přece byla skutečná konstituční monarchie, a té se nyní otevíraly dveře. Navíc měl carův příslib, že ještě dříve, než nabude carova abdikace platnosti, bude odvolána vláda ministerského předsedy Nikolaje Golicyna a nahrazena vládou složenou ze členů Prozatímního výboru Státní dumy, tedy ruských liberálů. To se také vzápětí stalo. Nová – Prozatímní – vláda začala pracovat 15. (2.) března 1917.

Jenže velkokníže Michail Alexejevič po dvaceti čtyř hodinovém zvažování o svém carování sdělil, že rovněž on na carský úřad rezignuje. Liberálové v Prozatímní vládě tím byli tak překvapeni, že se nezmohli ani na to, aby Rusko prohlásili republikou. A tak ruské impérium až do 14. (1.) září 1917 de iure fungovalo jako konstituční monarchie, v níž úkoly hlavy státu převzala vláda. Ta také převzala veškerou výkonnou moc. Její slib, že Ústavodárné shromáždění, které bude řešit zásadní politické věci a zejména splní zákonodárnou roli, bude svoláno krátce po demokratických všeobecných volbách během několika týdnů, se zrealizovala. Přesto, že pod tlakem veřejnosti v létě 1917 Prozatímní vláda stanovila, že se sejde 25. (12.) listopadu, Ústavodárné shromáždění se nakonec sešlo až 19. (6.) ledna 1918. To již o demokracii nemohla být řeč. Moc drželi bolševici, kteří měli od 20. (7.) prosince 1917 ustavenou Mimořádnou komisi pro boj s kontrarevolucí a sabotáží, onu nechvalně známou Čeku, represivní aparát proti všem, jakýmkoli způsobem ohrožujícím jejich revoluci, tedy i demokraticky zvolené a demokraticky rozhodující Ústavodárné shromáždění. A tak Lenin bez skrupulí ještě téhož dne, kdy se Ústavodárné shromáždění, v němž sice zvítězily socialistické strany jako celek osmdesát pět procent, ale bolševici získali jen dvacet čtyři procent, kdežto eserí čtyřicet procent rozpustil. Jednoduše v tom napodobil vzor cara při rozpouštění první a druhé státní dumy v letech 1906 a 1907. Vždyť přece říjnovým pučem převzal carské kompetence. Jeho slova o rovnosti slova či dokonce o rovnosti podle socialismu byla bohapustým klišé.

Únorová revoluce měla formu krátkého výbuchu. Jejím nejvýraznějším rysem byla neobyčejná rychlost, s jakou dokázala rozložit carský aparát. Starý ruský režim

se zhroutil během devíti dnů se, aniž by se zmohl na výraznější odpor. Literární kritik a publicista Vasilij V. Rozanov (1856-1919) k tomu konstatoval: „*Rusko uvadlo během dvou dnů, nanejvýš během dnů tří. Dokonce ani The New Times by nemohly ukončit činnost za tak krátkou dobu, jako ji ukončilo Rusko. Je nepředstavitelné, jak rychle se rozpadlo, naprosto celé, na malé kousky. Až na „velké stěhování národů“ dějiny doposud takový převrat nezažily.... Už neexistovala žádná říše, náboženství, armáda ani dělnická třída. A co zbylo? Těžko říci. Zůstaly jen masy.*“³⁶⁹

Třebaže rozbuškou únorového povstání byli petrohradští dělníci, rozhodujícím činitelem se stali rolníci v uniformě. Ti totiž carské vládě vypověděli poslušnost: petrohradští vojáci, a to byli právě ti zmínění „rolníci v uniformě“, odmítli střílet do stávkujících.³⁷⁰ Únorová revoluce byla relativně nekrvavou záležitostí. Počet zraněných se odhaduje na tisíc čtyři sta padesát, z toho „jen“ sto šedesát devět smrtelně. O život by ale patrně přišlo daleko víc lidí, kdyby tehdejší zástupce předsedy sovětu Alexandr F. Kerenskij (1881-1970) za cenu svého značného osobního rizika neochránil carské úředníky před lynčováním davem. Na čtyři tisíce carských úředníků se mu vzdalo a bylo jím vzato pod ochranu nové policie. Nejdůležitější z nich včetně carských ministrů byli převezeni do Petropavlovské pevnosti. Dne 7. března pak byla internována i carská rodina. Nikoli ovšem do Petropavlovské pevnosti, ale do svého někdejšího sídla v Carském sele. Tam následujícího půl roku v podstatě v poklidu přežívala. Přitom se jednalo o jejím azylu ve Velké Británii. Po několika měsících oficiálně ohlášené distancování se britské vlády od úvah o převozu carské rodiny do Británie bylo pro Mikuláše II. a jeho rodinu obrovským zklamáním. Tragický osud, stejně jako tragický osud většiny carských úředníků, byl však zpečetěn až říjnovým převratem. „Zmizeli“ v období „rudého teroru“.

Únorová revoluce se rozšířila z Petrohradu do regionů pokojnou cestou. Ve většině okresů carští úředníci prostě odstoupili a moc přešla do rukou zemstev a městských dům nebo nově ustavených místních sovětů.

V den ustanovení Prozatímní vlády, 15. (2.) března, byli amnestováni všichni političtí vězni. Mezi nimi byli propuštěni i členové petrohradského výboru bolševiků.

---

³⁶⁹ Srov. Vasilij V. ROZANOV, xxx

³⁷⁰ Ruské bezpečnostní složky byly vždy tvořeny rovněž řádnými vojenskými jednotkami. V jejich čele stál vojenský velitel příslušného města. Carská vláda totiž žila v permanentním strachu z lidového povstání. A tak i v době války byly tisíce dobře vyzbrojených vojáků vázány ve městech, kde plnili úlohu pořádkových jednotek.

Lenin pobýval v Curychu. Na všeruské konferenci bolševiků, konané od 10. dubna (28. března) do 17. (4.) dubna, se Josef V. Stalin (1878-1953), zastávající společně se Lvem Kameněvem funkci dočasného vůdce, ztotožnil s politikou menševiků. Prohlásil, že nyní je úkolem bolševiků spolupracovat s ostatními „pokrokovými stranami“ na potlačení „kontrarevoluce“.

Prozatímní vláda se v této době pokoušela stabilizovat hospodářskou situaci země. K tomu očekávala dodávky potravin ze zahraničí. Získat je Rusko mohlo jen od spojenců. Ti zato požadovali udržet ruskou frontu. Na počátku dubna 1917 proto ministr zahraničí Pavel Miljukov připravil prohlášení, že Rusko setrvává ve válce. Zveřejnění tohoto prohlášení okamžitě vyvolalo obrovské bouře nevole.

Této situace využil Lenin, který se 16. (3.) dubna krátce před půlnocí objevil v Petrohradě, aby jako „deus ex machina“ definoval v poslední den všeruské bolševické konference jedinečnou cestu. Leninův návrat byl podporován německou vládou, která se tím snažila co nejvíc oslabit bojeschopnost Ruska a přimět je k uzavření příměří. O německé podpoře bolševické rozvratné činnosti se v odborných historických kruzích stále hojně diskutuje. Sovětští historici ji důsledně popírali, ruská emigrantská historiografie a pod jejím vlivem značná část tzv. západoevropského dějepisceví ji naopak obhajovali. Naším cílem není tuto diskusi brzdit ani rozvíjet. Konstatujme jen, že německá vláda se od počátku světové války snažila organizovat uvnitř dohodových států nejrůznější destruktivní akce. Např. byla ve spojení s irským separatistickým hnutím, především jeho částí soustředěnou kolem Irského republikánského bratrstva (IRB) známého rovněž jako feniáni. IRB bylo tajnou vojenskou organizací, která vznikla v roce 1858. Hlásala vízi irské nezávislosti na Británii dosažitelné jedinečnou vojenskou cestou, kterou průběžně připravovala.³⁷¹ Po vypuknutí světové války se IRB rozhodlo, že ještě před jejím koncem rozpoutá povstání. Ke spolupráci získalo sesterskou separatistickou organizaci Občanskou armádu vedenou socialistou Jamesem Connollym (1868-1916) a ochotně přijalo nabídku německých politiků podporovat je. Spolupráce byla stvrzena memorandem, které za německou stranou podepsali přední diplomaté. Výsledkem bylo Velikonoční povstání v roce 1916. Bylo sice Brity potlačeno, ale zanechalo velmi výrazné stopy. Britská veřejnost nesla nelibě, že z devadesáti rebelů odsouzených k smrti, bylo patnáct skutečně popraveno. V Irsku muselo být

---

³⁷¹ Srov. Theodore W. MOODY, Francis X. MARTIN a kolektiv, *Dějiny Irska*. Praha 1996, s. 212-213.

vyhlášeno stanné právo a byla zatčena spousta irských intelektuálů včetně řady těch, kteří se povstání neúčastnili. Pro Němce to byl cenný skalp ohrožující vnitřní bezpečnost jednoho z jeho největších nepřátel.³⁷²

Již 6. srpna 1914 se rozhodla rakousko-uherská vláda, že poskytne finanční pomoc Svazu pro osvobození Ukrajiny, jenž měl být použit k podpoře protiruské a separatistické agitace.³⁷³

Podobně jako s irskými separatisty byla německá diplomacie od počátku války v kontaktu s ruskými revolucionáři. Šlo zejména o to, že německý vyslanec v Bernu Konrád Gisbert von Romberg (1866-1939) a vyslanec v Kodani Ulrich von Brockdorff-Rantzau (1869-1928) udržovali styky s ruskými socialistickými emigranty žijícími v zemích, které se do světové války nezapojily. Mezi ruskými revolucionáři patřil k agentům majícím píme spojení s německými politiky Izrail Lazarič Helfand známý pod krycím jménem Alaxandr Parvus (1867-1924). Parvus získával pro ruské revolucionáře včetně Lenina prostředky od německého ministerstva financí.³⁷⁴

Dne 23. března 1917 informoval z Bernu von Romberg státního sekretáře německého ministra zahraničí Arthura Zimmermanna (1864-1940), že se Vladimír I. Lenin a další ruští revolucionáři dočasně zabydlení ve Švýcarsku chtějí kvůli vypuknutí revoluce co nejrychleji vrátit domů a že by chtěli pro svoji cestu domů zvolit Německo. Ministr zahraničí informoval o těchto zprávách kancléře Theobalda von Bethmanna-Hollwega (1856-1921) a ten souhlasil, aby byl ruským revolucionářům umožněn bezpečný průjezd Německem.

Odhaduje se, že císařské Německo vyplatilo na podporu činnosti bolševiků až padesát milionů marek ve zlatě (asi devět tun zlata). A tak Lenin 16. (3.) dubna 1917 ve 23.10 dorazil do Petrohradu, aby se vzápětí zúčastnil nočního zasedání ústředního výboru bolševiků. Leninovo vystoupení na něm bylo ostře protivládní. Kritizovalo prozatímní vládu jako exponenta třídní buržoazní diktatury. Lenin na tomto zasedání poprvé vyslovil tezi, že budoucnost Ruska náleží výhradně sovětům. Měl však na mysli pouze takové sověty, které ovládají bolševici. Ti prý jako jediní chápou problémy mas a také jako jediní jsou schopni je skutečně řešit. Totéž se stalo ústřední myšlenkou jeho dokumentu *Úkoly proletariátu v současné revoluci* známém

---

³⁷² Srov. Tamtéž, s. 236-237.

³⁷³ Srov. Martin GILBERT, *První světová válka. Úplná historie*, B.m., 1995, s. 77.

³⁷⁴ Srov. Robert SERVICE, *Lenin. Životopis*. Praha 2002, s. 266-267.

jako *Dubnové teze*. V něm také proklamoval populistický program vyjádřitelný hesly: „*Pryč s válkou!*“, „*Pryč s Prozatímní vládou!*“ a „*Všechnu moc sovětům*“.

Reakcí na následné vládní prohlášení o pokračování ve válce se staly stotisícové protiválečné demonstrace využívající i (ale nejen je) bolševická hesla převzatá z Leninových *Dubnových tezí*. Vláda jimi byla značně vystrašená, stejně jako jimi byli vystrašeni i představitelé Sovětu. Poprvé liberálové a socialisté pochopili, že mají společného nepřítele – bolševiky. Do jednotné linie se sice semknout nedokázali, socialisté, tedy menševici a eseri však podpořili liberály alespoň tím, že s nimi vstoupili do společné koaliční prozatímní vlády.

Její těžké postavení znásobovali dohodoví spojenci, kteří naléhali, aby v zájmu ulehčení anglo-francouzským armádám Rusové zahájili ofenzivní operace. Za to přece dodávali do Ruska nejen potraviny, ale i zbraně. Prozatímní vláda se pokusila pro tento nepopulární krok najít masovější podporu, a to na 1. všeruskému sjezdu sovětů. Ten se sešel 16. (3.) června 1917.

Před zahájením sjezdu vládou organizovaná kampaň proti bolševikům, zejména proti jejich heslům o okamžitém ukončení války, nebyla úspěšná. Některé místní sověty neuposlechly doporučení socialistů a pokračovaly v protestech proti válce. Zorganizovaly dokonce další demonstrace, na nichž zašly tak daleko, že požadovaly, aby Petrohradský sovět dělnických a vojenských zástupců jako ostře protiválečné uskupení převzal od Prozatímní vlády politickou moc. Nejhlasitěji zaznívaly tyto hlasy z Kronštadt, pevnosti chránící Petrohrad. Lenin toho využil k dalším populistickým protivládním projevům. S těmi nepřestal ani poté, co Prozatímní vládou připravená ofenzíva ruské armády skončila ruským neúspěchem. Naopak! Ostatně ruský neúspěch na frontě připravil pro jeho hesla živnou půdu. Vyvolal totiž vládní krizi: liberální ministři nesouhlasící s lavírováním socialistů podali 15. (2.) července demisi. Menševičtí a eserští ministři odmítli nést sami odpovědnost a souhlasili s požadavkem liberálů zbavit dočasně, po dobu války, sověty moci (nikoli je rozpustit) a znemožnit tím bolševikům jejich působení v nich.

Nová koaliční prozatímní vláda se rozhodla zasáhnout proti bolševikům i ještě výrazněji. Záminkou k jejím prvním ostrým protibolševickým akcím posloužily události 17. (4.) července, kdy po opakovaných provokacích bolševiků demonstrovaly v Petrohradě statisíce dělníků s hesly „*Všechnu moc skutečným Sovětům*“. Největší dav se shromáždil před Tauridským palácem, kde zasedal Sovět. Součástí davu byly bolševické bojůvky připravené vniknout do paláce a oznámit převzetí moci.

Záchranou před rozeznáním stávajícího Sovětu davem, lynčováním jeho členů a možná i zničením Tauridského paláce bylo, že předseda Prozatímní vlády Kerenskij, plnící i úkoly ministra spravedlnosti, krátce před tím předal tisku důkazy o bolševickém spolčování s Němci. Informace o tom se rychle dostala k petrohradským vojenským jednotkám, které v pozdním odpoledni dorazily k Tauridskému paláci, aby udělaly s bolševiky krátký proces. Demonstranti se dali před vojáky na útěk.

Ještě téhož dne večer vláda a vedoucí orgány Sovětu ve vzájemné součinnosti označily akce bolševiků za protistátní a rozvracečské a rozhodly o jejich policejním a vojenském potlačení. Současně podnikly kroky k ozbrojené obraně svého režimu. Na rozkaz vlády přijely 6. července do Petrohradu ve značném počtu jednotky z fronty. Ozvaly se výstřely a padli mrtví. Vojsko záhy obsadilo sídlo bolševického ústředního výboru a vydalo zatykače na Lenina, Zinovjěva, Kameněva, Trockého a další představitele bolševiků. Lenin opět uprchl, tentokrát ale jen do finského městečka Vyborgu. Finsko bylo sice tehdy součástí ruského impéria, ale požívalo správní autonomii. Carská tajná policie byla únorovými událostmi rozvrácena, a tak zde Lenin mohl vcelku v poklidu přečkat nebezpečí.

Červencové petrohradské události lze považovat za první, ovšem nezdařený pokus bolševiků o státní převrat. Je zřejmé, že za jejich organizováním stál Lenin, ale že se do značné míry jednalo o spontánní akci. Lenin se z toho poučil. V říjnu se již nespolehal na žádný dav, na žádný stoprocentně bolševiky neobsazený Petrohradský sovět, ale jen a výhradně na sebe a sobě nejvěrnější. Dospěl k závěru, že revoluce, pokud měla být úspěšná, měla být provedena nikoli jako náhodná, ale předem přesně připravená bolševickou hierarchií řízená akce.

V nové Prozatímní vládě se ujal předsednictví Alexandr F. Kerenskij vybavený pro boj s kontrarevolucí, za níž byla označována i radikální vystoupení bolševiků, mimořádnými pravomocemi. S jejich použitím měl vymanit vládu z dosavadní závislosti na Sovětu a potlačit vliv radikální levice na masy. I ve vládních kruzích však sílil názor, že jde o natolik náročný úkol, že Kerenskij jej může zvládnout jen v podmínkách vojenské diktatury. Jen ona prý je schopna čelit jak nebezpečí kontrarevoluce zprava, tak nebezpečí kontrarevoluce zleva.

Na místo hlavy diktátorského režimu aspiroval generál Lavr G. Kornilov (1870-1918), jmenovaný Kerenským v červenci 1917 vrchním velitelem armády. Kerenskij se svého postu ministerského předsedy a vzhledem k absenci monarchie – Rusko bylo de iure stále ještě konstituční monarchií – i hlavou státu. Toho se rozhodně

nechtěl vzdát. Kornilov, mezi armádními veliteli velmi populární, nabyl přesvědčení, že Rusku hrozí nový pokus bolševiků o převrat. A proto se rozhodl jednat okamžitě a rázně. Dne 8. září (26. srpna) adresoval Kerenskému kategorické požadavky: *demisi celé stávající vlády včetně ministerského předsedy, předání veškeré moci do rukou vrchního velitele armády a zavedení stanného práva v Petrohradě*. Současně s vyhlášením těchto požadavků vydal rozkaz, aby vojenské jednotky vedené jeho pobočníkem generálem Alexandrem M. Krymovem (1871-1917) obsadily Petrohrad.

Kerenskij označil Kornilovův postup ve veřejném prohlášení za spiknutí umocněné hrozbou německé intervence a obrátil se o pomoc na sověty a levicové organizace, proti nimž doposud bojoval. Umožnil tím, aby hned následujícího dne, 9. září (27. srpna) byl ustaven Všeruský ústřední výkonný výbor sovětů, a to jako zvláštní orgán lidové obrany, a aby v několika následujících dnech vznikly ve velkých městech jeho pobočky. Do práce Všeruského ústředního výkonného výboru sovětů se na základě Kerenského souhlasu zapojili i bolševici. Ti naléhali, aby byly urychleně budovány a vyzbrojovány pomocné ozbrojené orgány - dělnické Rudé gardy. Nejen jejich přičiněním se proti Kornilovi postavila řada vojenských jednotek. Ve městech byly zastaveny Kornilovy nakloněné noviny a zatčeni jemu blízcí důstojníci. Kornilovův pokus o státní převrat skončil jeho zatčením a Krymovou sebevraždou.

Zdánlivé Kerenského vítězství se záhy obrátilo proti němu. Již nikoli jen některé sověty přestaly vládě a jejímu ministerskému předsedovi věřit. Vínou za to, že si Kornilov mohl takový pokus dovolit, spatřovali v rozporuplném Kerenského jednání. A tak tzv. kornilovština způsobila mimořádně hlubokou krizi režimu – veřejnost ztratila zbytky důvěry, kterou vkládala do Prozatímní vlády. Kornilovština navíc zdiskreditovala armádní velení i důstojnický sbor a přispěla tak k definitivnímu rozkladu ruské armády. Vojsko se po srpnu jednoduše rozpadlo – rolníci v uniformách spěchali masově domů, aby si nenechali ujít živelné dělení statkářské půdy.

Rolníci stojící mimo vojenskou službu v únorových událostech podstatě nesehráli žádnou roli. Avšak s postupným slábnutím státní moci stále více chápali, že jejich odvěký sen – vlastnit veškerou půdu – se konečně ocitá na dosah. Prozatímní vláda kdysi slíbila, že ve vhodném okamžiku svolá Ústavodárné shromáždění. Tento sbor se měl samozřejmě věnovat i zemědělské otázce a všichni očekávali, že přistoupí na tužby rolníků. Protože se ale v tomto směru nic nedělo, rolníci začali

během léta jednat na vlastní pěst – zahájili všeobecné vyvlastňování všeho, co bylo na venkově k dispozici.

V létě roku 1917 se rozhodly vzít do svých rukou řešení problémů i národnostní menšiny. Většina z nich se začala dožadovat autonomie, aby pak jejich požadavky vyvrcholily na přelomu let 1917-1918 požadavkem nezávislosti. V čele národnostního hnutí stálo finské velkoknížectví na severu a Ukrajinská Centrální rada v Kyjevě. Od počátku roku 1918 se neklid projevoval i u pobaltských a zakavkazských národů.

Dění ve městech, na venkově, v armádě i mezi národnostními skupinami bylo úrodnou půdou pro aktivizaci bolševiků a bolševizaci sovětů. Pro některé bolševiky to bylo signálem, že nastal čas přejít k revolučním činům. Ostatně Lenin 25. (12.) a 26. (14.) září poslal z Finska petrohradskému vedení bolševiků dva dopisy. První nazval: *Bolševici musejí převzít moc, druhý Marxismus a povstání*. Dne 12. října (29. září) pak poslal třetí dopis – *Krise uzrála*. Vyděsilo ho, že petrohradský výbor bolševiků chce vyčkat svolání 2. sjezdu sovětů a až jeho prostřednictvím podpořit převzetí moci bolševiky. Leninova vize byla po červencových zkušenostech přesně opačná: bolševici musejí převzít moc ještě před sjezdem!

Ačkoli při organizování puče, kterým hodlal státní moc převzít, v mnohém spoléhal na Lva D. Trockého, chtěl být u převratových událostí osobně. A tak se 26. (3.) října 1917 vrátil tajně do Petrohradu. Ačkoli bolševici jako celek již mohli opět vykonávat svoji činnost, na přední aktivisty červencového pokusu o převrat stále platil zatykač. Nicméně i přesto Lenin začal okamžitě agitovat pro okamžitou bolševickou revoluci. Nikterak to ovšem neměl lehké. Zejména mezi svými souvěrci. Musel totiž nejprve je přesvědčit o nezbytnosti nové revoluce! Začal tedy agitovat v petrohradském ústředním výboru bolševiků.

Přes svoje plamenné řeči o tom, jak je revoluce vedená bolševiky a hesly, která načrtl v Dubnových tezích, právě nyní nezbytná a jedině možná, s přílišnou podporou se nesešel. Většina byla pro vyčkání na sjezd sovětů. A tak si Lenin, jaksi náhražkou, alespoň prosadil, aby byl vytvořen bolševický vojenský revoluční výbor a v něm připraven rámcový plán povstání. Prostě, co kdyby. Příliš ale Leninovi nikdo nevěřil: většina bolševiků se i nadále stavěla proti okamžitému revolučnímu řešení. Zinověv a Kameněv až do té míry, že v novinách varovali vládu před přípravou bolševického povstání. Lenin také ihned poté, co tyto články vyšly, žádal jejich vyloučení ze strany bolševiků.

Na počátku října 1917 vyvolala paniku německá námořní operace v Rižském zálivu. Okupace tří strategických ostrovů začátkem října totiž představovala přímé ohrožení Petrohradu. Dne 22. (9.) října byl proto na návrh menševiků ustaven výbor revoluční obrany, který měl činit opatření na obranu města. Menševici a eseři se znepokojením sledovali vzrůstající aktivitu bolševiků, rezignovali však na nějaké rázné protibolševické kroky v domněnání, že nastane další bolševické „dobrodružství“ jako opakování neúspěchu z července. Přesto alespoň prosadili odložení zahájení 2. všeruského sjezdu sovětů o pět dní: z původního 2. listopadu (20. října) na 7. listopadu (25. října). Vzniklého času hodlali využít k získání většiny v místních sovětech.

Dne 4. listopadu (22. října) se konaly v několika obvodech Petrohradu mítinky, na nichž mluvili bolševičtí činitelé Felix E. Dzeržinskij (1877-1926), Michail M. Kalinin (1875-1946), Jakov M. Sverdlov (1885-1919) a Lev D. Trockij (1879-1940). Opakovaně zaznívalo, že nálada mas není příznivá pro boj o moc. Týž den se konala městská konference Rudých gard, při níž byly Rudé gardy zásluhou Leninovy revoluční frakce uvedeny do stavu bojové pohotovosti. Pouze však s úkolem bránit sídlo Petrohradského sovětu – Smolný, někdejší Palác šlechticů, od únorové revoluce sídlo všech ruských levicových stran. Na konferenci Rudých gard ovšem málokdo tušil, že Leninova frakce již přijala rezoluci o ozbrojeném povstání, a že si pro jeho řízení vytvořila organizační byro v čele s Leninem.

Závěry konference Rudých gard byly varováním pro Kerenského, že se situace v Petrohradě dramatizuje. Kerenskij se proto pokusil zaktivovat sobě věrné vojenské posádky na obranu vlády. Následujícího dne vydal zatykač na členy bolševického vojenského revolučního výboru a zakázal bolševické noviny.

Závěrečná fáze bolševického převratu začala ráno 6. listopadu (24. října), když vojenské velení Petrohradu učinilo z příkazu vlády několik vlašných preventivních opatření. Dne 6. listopadu (24. října) v časných hodinách např. převzali stráž na klíčových pozicích vojenští kadeti. Dva nebo tři záložní oddíly se odebraly do Zimního paláce, aby chránily Kerenského a jeho kabinet. Přidal se tzv. ženský prapor smrti skládající se asi ze sta dobrovolnic, několika kozáků, cyklistické jednotky a čtyřiceti válečných invalidů. Aby se vojáci, kteří byli ochotni se přidat na stranu bolševiků, bolševické Rudé gardy a dělníci vůbec nemohli dostat do středu města, měly být mosty přes Něvu zdviženy. Zároveň byly vydány rozkazy k zatčení bolševických komisařů.

Petrohradský Sovět, který nesouhlasil s akcemi bolševického vojenského revolučního výboru, současně vydal rozkaz o organizačním podřízení všech vojenských jednotek ve městě. Bolševický vojenský revoluční výbor odmítl poslušnost a na Leninův příkaz začal rozmisťovat po městě své komisaře a nevelké oddíly s cílem zajistit si strategické budovy. Jakým způsobem se to odehrávalo, lze ukázat na příkladu dvou neozbrojených komisařů, kteří se dostavili na Hlavní telegrafní úřad, kde prohlásili, že ho podřizují kontrole Vojenského revolučního výboru. Podobnou frašku sehrál oddíl Izmajlovského pluku, který se objevil na Baltském nádraží a zůstal tam, aby zajistil pořádek. Téměř nikdo z cestujících nějakou změnu však nezaregistroval. Obdobným způsobem skupinky Rudých gard „obsadily“ některé mosty, ale neobsadily jiné, protože z nich odmítly odejít vládní armádní vládní hlídky. Nikdo se nikde nepokusil o střelbu. Přesto se právě nyní odehrály rozhodující události.

Tuto „bitvu o Petrohrad“, ve které drtivá většina obyvatel netušila, že jde o střetnutí dávající v sázku osud celé země na desetiletí, svedlo šest až sedm tisíc vojáků na straně bolševiků, dva a půl tisíce vojáků Pavlovovského pluku, dva tisíce námořníků z Kronštadu a dva tisíce příslušníků Rudých gard. Prozatímní vládu bránilo jeden a půl tisíce až dva tisíce obránců. Mohutná Petrohradská posádka vyhlásila neutralitu a nezasáhla na ničí straně. Kina, divadla, koncerty hrály podle připraveného programu.

V průběhu 5. listopadu (24. října) Lenin zkoncipoval ústřednímu výboru bolševiků dopis, ve kterém se snažil dokázat, že je nutné svrhnout Prozatímní vládu hned následující noci. Konstatoval v něm: *„oddálit vzbouření znamená smrt...všechno visí jen na vlásku“*. V noci na 6. listopadu (25. října) se dostavil s oholenou bradkou a zavázaným obličejem předstíraje, že je na cestě k zubaři, do Smolného. Jen o chloupek při tom unikl zatčení vládní hlídkou, a to tím, že předstíral opilost. Nebo ji nepředstíral?

Proč do Smolného vůbec spěchal? Chtěl hned v úvodu sjezdu sovětů oznámit převzetí moci. Mj. při tom chtěl iniciovat diskusi o sestavení nové vlády – podle jeho představy se měla jmenovat Rada lidových komisařů.

O půl čtvrté ráno 6. listopadu (25. října) křižník Aurora, který byl krátce před tím na osobní příkaz Kerenského vyslán do boje na otevřeném moři, zakotvil u Nikolajevského (Mikulášova) mostu a jeho posádka z něj zahнала vojenskou hlídku.

Tím byl Zimní palác, kde v tom okamžiku zasedala Prozatímní vláda, odříznut od ostatního města.

Dne 6. listopadu (25. října) vyšly jako obvykle ranní noviny. Obyvatelé Petrohradu ani členové vlády netušili, že nad nimi právě vítězí „Velká říjnová socialistická revoluce“. V novinách se o tom rozhodně nemohli dočíst. Ústřední petrohradské noviny sovětu *Izvěstije (Zprávy)* naopak tohoto dne, tedy 7. listopadu (26. října), varovaly bolševiky před „nějakým hloupým dobrodružstvím“. *Novaja žizň (Nový život)* je zase nabádal, aby nebyli těmi, kdo vystřelí první. Menševické *Dělnické noviny* vyjadřovaly naději na kompromis.

Kolem desáté ráno 6. listopadu (25. října) však „věděl“ o svém vítězství Lenin. Sepsal, nechal vytisknout a distribuovat provolání: *Občanům Ruska!* Oznamoval v něm, že „*Prozatímní vláda byla sesazena. Záležitosti, o které lid usiloval a bojoval, jmenovitě nabídka demokratického míru, zrušení soukromého vlastnictví půdy, dělnická kontrola výroby a ustanovení moci Sovětů jsou zajištěny*“. Prohlášení ovšem vydal jaksi „na úvěr“. V těch chvílích totiž strategický bod - Zimní palác - ještě nebyl obsazen.

Lenin si přál za každou cenu oznámit sjezdu sovětu úplné vítězství, a proto nařídil Vojenskému revolučnímu výboru, aby okamžitě zahájil útok na Zimní palác. V devět hodin večer 6. listopadu (25. října) Aurora konečně vypálila jedinou střelu – více nábojů neměla. I to stačilo, aby si Aurora zajistila výsadní postavení v mytologii října. Ostatně výstřel Aurory byl jen signálem pro dělostřelce v Petropavlovské pevnosti, aby vůči Zimnímu paláci zahájili cosi jako dělostřeleckou přípravu. Petropavlovští dělostřelci splnili tento úkol tím, že vystřelili asi třicet ran. Dvěma, či třemi se jim dokonce podařilo Zimní palác zasáhnout. K mytologii Aurory ještě jednu poznámku: signál k zahájení „dělostřelecké přípravy“ měl být dán o několik hodin dříve, než zazněl výstřel z Aurory. Mělo jím být rozsvícení červených luceren přímo v Petropavlovské pevnosti. Kdosi ale zapomněl lucerny přinést. A tak muselo být nalezeno náhradní řešení. Než se zainteresovaní domluvili, uplynulo několik hodin.

Nicméně po „dělostřelecké přípravě“ vyrazilo proti Zimnímu paláci několik desítek příslušníků rudých gard shromážděných u Zimního paláce. Rozhodně se nejednalo o nějakou masovou záležitost, jak se později snažila bolševická propaganda tvrdit. Nikdo v tom okamžiku nic nefilmoval ani nefotografoval. Fotografie, která později obletěla svět, byla umnou fotomontáží prázdného palácového náměstí a snímku zachycujícího jeden z útoků ruských vojsk na frontě.

Příslušníci rudých gard „vtrhli“ do prakticky nechráněného Zimního paláce. Nebylo tedy překvapením, že se „obrání“ Zimního paláce záhy vzdali. Velitel útoku, pozdější přední sovětský státní činitel a diplomat Vladimír A. Antonov-Ovsejenko (1883-1939) zatkl přítomné členy Prozatímní vlády, načež poslal Leninovi telegram: „*Zimní palác byl dobyt ve dvě hodiny a čtyři minuty ráno.*“ [7. listopadu (26. října)]. Oběti byly minimální. Ostatně to podstatné – obsazení strategických míst se odehrálo o dva dny dříve. Dobytí Zimního paláce bylo již jen symbolem pro převzetí moci Leninem.

Tou dobou již několik hodin probíhalo zasedání 2. sjezdu sovětů. Sjezd, kterému předsedal Lev Kameněv, byl zahájen 6. listopadu (25. října) ve 22 hodin 40 minut. Záhy schválil dva dekrety navržené a osobně přečtené Leninem: *Dekret o míru* a *Dekret o půdě*.

Dekret o míru oslovoval všechen lid a všechny vlády světa, aby usilovaly o demokratický mír bez anexí a kontribucí, a jednostranně vyhlášoval s okamžitou platností tříměsíční příměří na všech frontách. Příměří mělo dovolit vyjednávání. Princip *Dekretu o půdě* byl shrnut ve větě: „*Všechna půda budiž konfiskována bez náhrady (v jakékoli formě) a stává se majetkem všeho lidu.*“

Státní aparát byl říjnovým převratem nahrazen bolševickým. Za několik dní byla nastolena bolševická moc ve všech důležitých ruských městech. Záhy se tak stalo i v Moskvě, kde byly události poněkud dramatictější než v Petrohradě, ozbrojených konfliktů bylo více, byli také padlí a ranění. Do Moskvy také byla po vyhlášení sovětské ústavy z roku 1918 přestěhována bolševická vláda.

Jako první se pokusil vystoupit proti sovětské moci předseda sesazené prozatímní vlády Kerenskij. Sehnal sedm set kavaléristů a vytáhl s nimi na Petrohrad. Obsadil však pouze Gatčinu a Carské Selo. Dne 25. (12.) listopadu byl postup jeho jezdeckta zastaven na předměstí Petrohradu oddílem Rudé gardy a námořníků. Armáda, na kterou Kerenskij spoléhal, ho nepodpořila.

Říjnová revoluce se nevyčerpávala událostmi v Petrohradě. Nejednalo se ale o žádný vítězný pochod socialismu, jak později tvrdila propaganda. V říjnu 1917 ani neexistovalo nic takového jako statisíce stávkujících, s výjimkou Moskvy téměř nedošlo k pouličním bojům. V říjnu se na ulicích dělníci téměř neobjevili, čísla o mrtvých byla výmyslem pozdější demagogie. Skutečný počet obětí v Petrohradu činil něco přes deset. Slavných „*deset dní, které otřásly světem*“ lze tedy označit za pouhý

převrat. Ostatně i sami bolševici nazývali Říjen až do poloviny dvacátých let 20. století „*perevorotom*“.

V revoluci, kterou takto bolševici uskutečnili, šlo o souběh událostí, během kterých uchopila moc v Rusku úzká skupinka bolševiků. Úkol zorganizovat vlastní říjnové povstání připadl Trockému, jenž ho ve snaze dosáhnout větší legitimacy spojil se zasedáním sjezdu sovětů, a to proti výslovným Leninovým pokynům, aby se tak stalo dřív. Jako prakticky jedinou sílu k převzetí moci zvolil Vojenský revoluční výbor.

„Říjnová revoluce“ se tak stala vojenskou akcí menšiny, rozhodně nikoli záležitostí mas. Jednalo se vlastně o samozvanou policejní akci, při níž Vojenský revoluční výbor, houf námořníků z baltské flotily a hrstka dělnických rudých gardistů obsadily v noci z 24. na 25. října strategické body v hlavním městě. Petrohradský proletariát a petrohradská vojenská posádka zůstaly v naprosté většině neutrální. Jelikož Prozatímní vládě nezbyly k odporu téměř žádné ozbrojené síly, bolševici již následující noci ani neměli co svrhnout. Ostatně Lenin to později vyjádřil slovy: strana „*našla moc pohozenou na ulici a jednoduše ji zvedla*“. Určitě tedy nešlo o revoluci Velkou.

Tuto „*Říjnovou*“ revoluci neudělali bolševici v říjnu. Již několik století v Evropě užívaný Gregoriánský kalendář ukazoval listopad. Uznáme-li za rozhodné datum 25. říjen, pak se ve skutečnosti jednalo o 7. listopad – tehdejší ruský juliánský kalendář byl na počátku 20. století o třináct dní zpožděný. Na gregoriánský kalendář Rusko přešlo o několik měsíců později – na jaře 1918.

Slovníky většinou vymezují socialismus jako myšlenku a hnutí, které se snaží nahradit liberálně kapitalistický soukromovlastnický hospodářský a společenský řád systémem založeným na společném vlastnictví. Socialismus je tedy alternativní metodou při řízení hospodářství. Cílem socialismu jsou ideály rovnosti, spravedlnosti a mezilidské solidarity cestou sociální reformy v případě reformního socialismu nebo revoluce v případě revolučního socialismu.

Pokud jde o hospodářství, snad bychom mohli říci, že bolševická revoluce roku 1917 byla alespoň co do myšlenky socialistická: vytyčila si cíl rozbít kapitalistické hospodářství. Jenomže v Rusku ještě v roce 1917 skutečné kapitalistické hospodářství neexistovalo a sovětské hospodářství, které bylo po „Říjnové“ revoluci budováno, s krátkou výjimkou tzv. Nové ekonomické politiky (NEPu) nerespektovalo ani základní pravidla výroby, zemědělské produkce a trhu. Apriorně prosazovalo kolektivizaci, údajně navazující na tradici ruského občinového

kolektivismu, která společně s diskriminací schopných a úspěšných hospodářů tzv. kulaků vedla k masovým hladomorům znamenajícím smrt desítek miliónů sovětských občanů. Nikoli k rovnosti! Rozhodně ne k socialistickému ideálu!

Další význam slova socialismus tkví v jeho apelu na kolektivismus v protikladu ke kapitalistickému individualismu, spolupráci v protikladu ke konkurenci, společenské služby v protikladu k honbě za ziskem a lásce k bližnímu v protikladu k hamižnosti. Socialismus jako teoretické floskule se tváří jako spravedlivý a hluboce lidský řád, jehož jádrem je morální představa většinou oproštěná od institucionální a ekonomické koncepce.

V rozporu s tím byl ruský socialismus založený na diktatuře menšiny nad většinou. A to nikoli pouze ve fázi převzetí moci, ale i v následujících desíletích. Stranická elita po desíletí požívala ve srovnání s masou nesmírná privilegia, vůči svým odpůrcům byla mimořádně krutá až krvelačná. Přesně v duchu ruské revoluční tradice – hodnota člověka je nulová, rozhodující je pouze vůdce, ten plní roli symbolu, jehož slova a činnost jsou nezpochybnitelné. Rozhodující je velikost a síla impéria, společnost musí jen pasivně vyčkávat, co jí elita připraví.

Termín „socialistický“ čerpá emocionální náboj z citově zbarveného a dvojznačného termínu „demokracie“. Podle obecného pojetí rozšířeného v závěru 20. století slučuje demokracie tři pojmy. Všechny mají historicky odlišný původ a nemusejí se nezbytně prolínat. Jde v první řadě o ústavní vládu a právní stát, dále o svrchovanost lidu založenou na vůli lidu a konečně o sociální spravedlnost chápanou jako sociální rovnost.

Ústava sovětského státu vešla v platnost 30. prosince 1922, ale probíhající krutá diskriminace „ne proletářských“ vrstev ani v neoptimističtější podobě nemohla zdůvodnit, že šlo o „právní stát“, „svrchovanost lidu“ či „sociální rovnost“. O skutečnosti, že bolševici ve svém „socialismu“ ani v nejmenším nenavazovali na dědictví 19. století, které v socialismu spatřovalo morální kategorii, není třeba vůbec polemizovat. Bolševici použili k převzetí moci ty nejkrutější metody. Paradoxně – jejich tzv. Velká říjnová socialistická revoluce proběhla bez velkých obětí. To, co se ale odehrálo v následujících dvou letech, občanská válka, to bylo jednou z nejkrutějších a nejkrvavějších epizod lidstva. O Stalinské kolektivizaci již ani nemluvě.

5. Balkánské války

Termínem Balkánské války označujeme na počátku druhého desetiletí 20. století dva konflikty: Bulharska, Černé Hory, Srbska a Řecka proti Osmanské říši a Srbska, Černé Hory, Řecka, Rumunska a Osmanské říše proti Bulharsku. Zdánlivě lokální konflikty měly tak dalekosáhlé mezinárodní dopady, že klidně mohly způsobit světovou válku o dva roky dříve než se tak stalo.³⁷⁵ Na Balkáně totiž měla na počátku 20. století většina evropských velmocí své zájmy.³⁷⁶ Rusko podporovalo pravoslavné obyvatelstvo na úkor muslimů,³⁷⁷ Rakousko-Uhersko střídavě podporovalo Srbsko a Černou Horu a snažilo se získávat další území, Velká Británie se snažila zamezit vzniku tzv. Velkého Bulharska a úplnému zničení Osmanské říše, Francie spolu s Německem dodávaly balkánským státům zbraně ze svých továren³⁷⁸, Německo navíc mělo dobré styky s Osmanskou říší a napříč Balkánem stavělo strategicky významnou železnici.

Důležitým bodem pro vypuknutí Balkánských válek byl vznik tzv. Balkánského bloku, vojensko-politického uskupení Bulharska, Srbska, Řecka a Černé Hory namířeného přímo proti Osmanské říši a nepřímo i proti Rakousku-Uhersku. Podnětem k jeho vzniku byla aktivita Itálie, která od konce 19. století prostřednictvím bank a obchodních firem investovala v severoafrického prostoru. Italským cílem bylo jeho hospodářské a později i politické ovládnutí, tedy získání kolonie. V roce 1911 proto Itálie předložila Osmanské říši ultimátum s cílem získat v tomto severoafrickém prostoru doposud osmanské provincie Tripolsko a Kyrenaiku, v roce 1934 sjednocené do celku označeném jako Libye. Osmané zareagovali na italské provokace vyhlášením války a přesunutím sem svých vojsk. Krátkou válku následnou ukončil mír podepsaný v Lausanne v roce 1912. Osmanská říše jím Tripolsko a Kyrenaiku ztratila. Balkánské státy pochopily tuto italskou ztrátu jako důkaz osmanské slabosti. Dne 12. března 1912 byla podepsána proti osmanská smlouva mezi Bulharskem a Srbskem. Oblast Makedonie, kvůli které v minulosti vedly rozepře, a bylo téměř nemyslitelné jejich spojení, si měly „spravedlivě“ rozdělit,

---

³⁷⁵ Na začátku války začalo mobilizovat Rusko (jako spojenec Bulharska – ovšem nehodlalo kvůli nim jít do války s Rakouskem-Uherskem) a jeho spojenec Francie. Jako odpověď mobilizovalo také Německo a Rakousko-Uhersko. Nakonec se vše „uklidnilo“ díky britskému ministru E. Greyovi.

³⁷⁶ Balkánské armády byly financovány půjčkami ze západních zemí, západní firmy je zásobovaly zbraněmi a technikou, jejich důstojníky cvičili Němci, Francouzi, Britové i Rusové.

³⁷⁷ Rusko podporovalo především vznik tzv. Velkého Bulharska, dále spojení Srbů a Bulharů, přičemž jeho dlouhodobým cílem bylo ovládnutí Bosporských úžin.

³⁷⁸ Francouzská firma Schneider-Creusot a německá firma Krupp spolu soupeřily o monopol na dovážení zbraní na Balkán. Srov. *Když Krupp ještě byl králem*. xxx

případné další sporné území měl rozhodnout v arbitráži ruský car. Na tuto smlouvu navázala 11. května vojenská konvence, která byla náčelníky obou armád podepsána ve Varně. Srbsko mělo do společné vojenské akce poskytnout 150 tisíc vojáků, Bulharsko 200 tisíc. Nedošlo však k vytvoření společného velení. Bulharsko-srbskou smlouvu podpořilo Rusko, tajně i Velká Británie a Francie.

Následně Bulharsko zahájilo jednání o spojenecké smlouvě s Řeckem. Tato smlouva byla uzavřena 29. května 1912. Bulharsko se nyní zavázalo použít ve válce 300 tisíc vojáků a Řecko 120 tisíc. Poslední smlouva mezi Srbskem a Černou Horou byla uzavřena jen dva dny před vypuknutím konfliktu. K osmanským problémům vyvolaným smlouvami tvořícím Balkánský svaz se ještě připojil problém s muslimskými Albánci. Osmané se tak připravili o jediného teoretického spojence na Balkáně.

Podle tajných dohod vyhlásila Černá Hora 8. října 1912 Turecku válku jako první a zaútočila na severní Albánii. O týden později zahájily své válečné akce i ostatní členové Balkánského svazu. Čtyři mohutné srbské armády zahájily postup na jih. První armáda pod velením tehdejšího následníka srbského trůnu, korunního prince Alexandra Karadjordjeviče (1888-1934) mířila ke Kumanovu v severní Makedonii, kde bylo soustředěno osmanské vojsko. Druhá armáda mířila do východní Makedonie, Osmanům do zad. Třetí armáda pochodovala do Kosova a čtvrtá se zmocnila Novopazarského sandžaku, čímž vlastně spojila Černou Horu se Srbskem. Bulharská armáda rozdělená na dva proudy směřovala do Thrákie k pevnostem Lozengrad a Drinopol (bráně ke Konstantinopoli). Všechny balkánské armády vedlo nefalšované vlastenecké cítění podporované i z domova. Naproti tomu různorodé osmanské vojsko bylo apatické a demoralizované.

Bojiště bylo rozdělené na dvě hlavní bojové oblasti: na Makedonii a Thrákii. Druhá byla patrně důležitější, jelikož bránila vstupu ke Konstantinopoli. Na makedonské frontě Srbové, devět dní od začátku války, porazili hlavní tureckou armádu u Kumanova a postupovali ke Skopji, kterou obsadili. Srbské vojsko nemilosrdně vraždilo místní obyvatelstvo, většinou albánské, a postupovalo v dešti a sněhu dále na jih. Zatím co se Srbům dařilo, Řeky čekalo nemilé překvapení. Ačkoliv na „svém“ úseku fronty – pochodovali severně na Epirus a východně k Soluni – stáli proti papírově nejslabší osmanské armádě, utrpěli porážku. Nepodařilo se jim obsadit město Janina a u Bitolu byli zastaveni. Nakonec jim musela na pomoc přijít srbská armáda. Po zničení turecké armády 18. listopadu 1912 se uskutečnil tzv. běh do

Soluně. Toto město mělo být největší kořistí první balkánské války a soupeřili o něj Řekové a Bulhaři. Řekové byli nakonec rychlejší a tehdejší velitel řeckých vojenských jednotek, následník řeckého trůnu, pozdější král Konstantin I. Řecký (1868-1913-1917, 1920-1922-1923) je (Bulhary) předběhl o několik hodin.

V Thrákii vedla hlavní útok bulharská vojska. Svůj první cíl, pevnost Lozengrad, dobyla po třech dnech. Turecká vojska začala poté chaoticky ustupovat. Následovaly její další porážky v bitvách u pevností Lüle Burgasu a Babaeski. Poslední pevností, která chránila přímou cestu vedoucí na hlavní centrum Osmanské říše Konstantinopol, byla Drinopol. Bulhaři ji obléhali pět měsíců, plně ji odřízli od zásobování, ale přesto se jim ji nepovedlo dobýt. Další postup bulharských vojáků byl zpomalen vyčerpáním a problémy se zásobováním. Přesto se Bulhaři dostali dále, až na Catalskou linii. Útok na osmanské jednotky zahájili 17. listopadu 1912. Turci však první velký nápor vydrželi, a tak se obě armády zakopaly v okolí Catalcy. Obě také získaly nové posily. K očekávané rozhodující bitvě nedošlo. Dne 3. prosince 1912 bylo dohodnuto příměří. Bulharsko získalo velká území, avšak vládu v Sofii znepokojovalo napětí mezi jejími srbskými a řeckými spojenci o rozdělení kořisti. Dalším bojištěm se stala Albánie, ve které se snažili Černohorci a Srbové získat si přístup k moři. To se ovšem nelíbilo Itálii ani Rakousku-Uhersku. V listopadu 1912 zaslaly Srbsku a Černé Hoře protestní nóty, aby svá vojska z Albánie stáhly, neboť obsadily oblasti osídlené neslovanským, výhradně albánským obyvatelstvem. Do tohoto sporu zasáhlo i Rusko. Svým jihoslovanským chráněncům naznačilo, že kvůli Albánii nehodlá rozpoutat konflikt s Itálií a Rakouskem-Uherskem, ale na důkaz jejich podpory začalo mobilizovat, podporováno svým spojencem Francií. Rakousko-Uhersko tedy se svými vojenskými přípravami neotálelo. Do neobyčejně napjaté mezinárodní situace zasáhl britský ministr zahraničí Edward Grey (1862-1933), který k projednání nastalých problémů a uklidnění situace svolal konferenci do Londýna. Velmoci se zde dohodly na ustavení autonomie, prakticky nezávislosti Albánie. Černohorci trvali na obléhání Skadaru a dobyli jej 23. dubna 1913. V konečné fázi jej však museli na nátlak velmocí odevzdat nově ustavenému albánskému státu. Dalším sporným bodem bylo město Drinopol. Mladoturecký režim³⁷⁹, který se k moci dostal

---

³⁷⁹ Již v roce 1908 provedlo toto revoluční hnutí (v podstatě turečtí nacionalisté) sesazení sultána Abdulhamida II. a dosazení vlastní „loutky“ Mehmeda V., za kterého byl navíc v letech 1912-1913 proveden další mladoturecký státní převrat. Mladoturci se snažili „zmírnit“ požadavky vítězných států – ovšem neúspěšně.

v lednu 1913, příměří stále nepřijímal. Další vojenské prohry³⁸⁰ jej však donutily ustoupit; 30. května 1913 byla podepsána Londýnská mírová smlouva, již Turecko ztratilo definitivně všechny své državy na evropské půdě.

Válečné běsnění na Balkáně tím ovšem nemělo skončit. Již v noci z 29. na 30. června vypukla tzv. Druhá balkánská válka. Její příčinou byly neshody pramenící z rychlého a „úplného“ vítězství nad Osmany. Vítězné státy se mezi sebou dohadovaly o území.³⁸¹ Dne 1. června 1913 uzavřelo Řecko se Srbskem dohodu namířenou proti Bulharsku a jeho územním požadavkům.³⁸² Bulharsko v opozici k tomu 29. června 1913 zahájilo válečné operace. Zpočátku Bulhaři získali nad Srbskem a Řeckem převahu díky momentu překvapení. Později ovšem Srbové a Řekové přešli do protiútoků a Bulhary porazili.³⁸³ Postupně se pak do války proti Bulharsku postavila i Černá Hora, 10. července Rumunsko a 13. července Osmanská říše. Bulharští „spojenci“ Německo a Rakousko-Uhersko nemohli nic dělat. Rumunské jednotky postupovaly bez obtíží na Sofii a Osmané získali zpět Drinopol.

Dne 30. července 1913 začala mírová jednání. Konečnou podobu bulharských hranic určila 10. srpna smlouva v Bukurešti. Bulharsko přišlo o velkou část svých územních zisků z první balkánské války. Srbsko ovládalo severní Makedonii a nově i severní polovinu Novopazarského sandžaku a území Kosova. Černá Hora získala jižní část Novopazarského sandžaku a oblast Metohije s městem Pec. Řecko pro sebe získalo tzv. Egejskou Makedonii. Malou část Makedonie dostala i Albánie. Rumunsko pro sebe vyjednalo staré území Bulharska, jižní Dobrudžu. Turecko dosáhlo dobyté Drinopole a okolního území.

Za deset týdnů, které oba válečné konflikty trvaly dohromady, padlo přibližně 200 tisíc vojáků. Boje se odehrávaly na rozloze 170 tisíc km². Kromě Černé Hory a Rumunska využily všechny válčící strany letadla, zejména na průzkum, ale podnikaly i bombardovací nálety. Poražené Bulharsko se začalo čím dál tím více orientovat na

---

³⁸⁰ Bulhaři nakonec obsadili Drinopol, Řekové Janinu a Černohorci Skadar.

³⁸¹ Spory byly o hranice mezi Řeckem a Bulharskem, Srbskem (které jako kompenzaci za to, že nedostalo přístup k moři, chtělo větší část Makedonie) a Bulharskem a taktéž se do toho vložilo do té doby neutrální Rumunsko, které chtělo za svou předcházející neutralitu po Bulharsku jižní Dobrodružku.

³⁸² Dohodli se nepřipustit obsazení území na západ od Vardaru Bulhary a společnou hranici si určili tři kilometry jižně od Gevgelije.

³⁸³ Srbové u řeky Bregalnice a Řekové u Kukuše.

spolupráci s ústředními mocnostmi, na jejichž stranu se také posléze v první světové válce postavilo.

6. Příčiny první světové války

Jednou z příčin první světové války byl zásadní rozpor mezi Německem a Velkou Británií. Přitom ovšem ještě na přelomu 19. a 20. století se tento spor nejevil ani zdaleka jako neřešitelný. Britský ministr pro kolonie Joseph Chamberlain v letech 1899 a 1900 Německu opakovaně nabízel jednání. Přední němečtí činitelé, zejména tehdejší kancléř Bernhard von Bülow a císař Vilém II. za nabídkami Velké Británie spatřovali zradu. Nicméně na pohřbu britské královny Viktorie prý německý císař tvrdil, že by se po uzavření německo-britské aliance nemohla v Evropě pohnout ani myš bez svolení těchto spojenců.

Rok 1910 vyšla kniha britského spisovatele Ralpa Normana Angella (1872-1967) *Great Illusion*, která přinášela důkazy, že válka mezi evropskými velmocemi je nyní zbytečná. Na přesvědčivých příkladech v ní zdůvodňoval, že za současné finanční a hospodářské závislosti jednoho státu na druhých by vítěz utrpěl stejné škody jako poražený a tudíž by byl pošetilý, kdo by válku inicioval. Stejně tak náčelník britského generálního štábu generál John French (1852-1925), který konstatoval, že vzhledem ke vzájemnému propojení států se válka stává každým dnem obtížnější a nepravděpodobnější. Německý generál Friedrich Adolph von Bernhardi (1849-1930) ovšem v téže době psal knihu *Německo a příští válka*. Shodně s Clausewitzem, Treitschkem a Darwinem považoval válku za biologickou nutnost. Státy, tvrdil, se musejí vyvíjet, nebo se rozpadnout. Není možné zůstat stát. Německo proto musí volit buď světovou moc, nebo zkázu.

V roce 1906 německý generál Alfred von Schlieffen (1833-1913) dokončil přípravu strategického vojenského plánu, který určoval nejprve nasazení drtivé většiny německých sil k rozdrčení Francie, při němž by útočníci obešli opevněnou francouzskou hranici a velkým obloukem se ze severu vrhli na Paříž. Ta měla být obsazena během šesti týdnů. Do úplného vítězství na západní frontě měla východní hranici, tedy bojovat proti Rusku, jen nepatrná část německých vojsk. Tedy až do okamžiku, než bude možné přesunout hlavní síly ze západní fronty právě sem. Schlieffen tedy nepředpokládal válku na dvou frontách, ale postupné poražení jednoho a druhého protivníka. Vycházel mj. z Napoleonových zkušeností z tažení do Ruska, které při současném boji na několika frontách přineslo útočícím jednotkám

zkázu. Francie měla být poražena dříve, než Rusko bude schopno zkonsolidovat svoje vojenské jednotky.

Společné vojenské plány Velké Británie a Francie byly dokončeny o rok dříve, v roce 1905, kdy porážka Ruska od Japonců odhalila jeho nemohoucnost. Britsko-francouzské plány respektovaly skutečnost, že Velká Británie jako jediná země v Evropě neměla povinnou vojenskou službu, tudíž ani všeobecnou brannou povinnost; její pravidelná armáda byla určena více pro službu v cizině, v koloniích než k obraně vlasti; ta byla svěřena domobraně, pozdější tzv. teritoriální armádě.

Marocká krize propukla 1. července 1911, kdy německý křižník Panther vplul do marockého přístavu Agadiru. Šlo o demonstrativní varování Francouzů, kteří při potlačování povstání marockých kmenů obsadili marocké hlavní město. Panterova účast v Agadiru ovšem zvýšila napětí mezi Německem a Francií. Následovala francouzsko-německá jednání, jejichž výsledkem se v listopadu 1911 stala dohoda, podle níž Němci výměnou za uznání francouzského nároku na Maroko získali část francouzského Konga. Velká Británie Německo veřejně varovala před podobným ohrožováním míru, ale v Německu britská akce vyvolala jenom další podporu námořního, tedy především protibritského zbrojení.

Jak již bylo uvedeno, spory na Balkáně se na počátku druhého desetiletí 20. století vyhroutil do podoby dvou balkánských válek, při nichž Srbové zesílili volání "*Balkán balkánským národům*". Směřovalo proti Turecku a Rakousku-Uhersku. Ruská společnost hájící pravoslavné Srby opět dávala najevo protiněmecké „praslovanské“ pro válečné nadšení. Obdobně čitelná byla i vrcholná ruská politika. V tomto kontextu Rusko po nezdařeném jednání s Německem uzavřelo v září 1912 s Velkou Británií dohodu o britské pomoci při ochraně Baltského moře. Záhy nato se Velká Británie a Francie dohodly, že ochranu Severního moře a Atlantiku převezme britská flotila, kdežto Středozemního francouzská. Návštěva tehdejšího francouzského premiéra, v letech 1913-1920 francouzského prezidenta Raymonda Poincaré (1860-1913-1920-1934) v Petrohradě v prosinci 1912 potvrdila shodu názorů Ruska a Francie o neodvratném přiblížení se jejich války s Dvojspolkem.

Hned na počátku první balkánské války, v říjnu 1912, Rusko demonstrovalo pro slovanské a pravoslavné sympatie tzv. *mobilizací na zkoušku*. Provedlo ji na severní hranici rakousko-uherské monarchie. Odezva z rakouské strany na sebe nenechala dlouho čekat. Rakouské vrchní velení provedlo na své straně hranice proti mobilizaci. Tedy, od Bismarckových časů se hovořilo o „soustředování vojsk“. Všem

však bylo jasné, oč jde, což zřetelně dokumentuje reakce dobového tisku z jedné i druhé strany.

Když v listopadu 1912 přijela do Budapešti německá politická reprezentace velkým počtem dvorních hodnostářů, s císařem a jeho následníkem v čele, zdálo se, že válka proti Srbsku je přede dveřmi. Že ji vzápětí bude následovat válka Německa proti Rusku, nikdo nepochyboval. I diplomaticky bylo vše připraveno k vypovězení války. Přesto Velká Británie předložila návrh mezinárodní konference na urovnání balkánských otázek. Ochotu k jednání projevil i rakouský následník František Ferdinand. A tak se počátkem roku 1913 rakousko-uherský diplomat a vysoký vojenský činitel, od 4. srpna 1914 do 11. listopadu 1918 rakousko-uherský velvyslanec v Berlíně Gottfried Hohenlohe (1867-1832) z rozkazu a s vlastnoručním dopisem císaře Františka Josefa I. snažil pohnout cara-imperátora Mikuláše II. k souhlasu se současnou demobilizací armád na obou stranách. Mikuláš po okázalém váhání dal najevo s touto nabídkou souhlas. Oznamil však, že každoročně bude z „*vojensko-technických důvodů*“ pořádat na ruské západní hranici „*mobilizaci na zkoušku*“. Tyto ruské vojenské manévry sice nebyly přímým důkazem aktivních válečných úmyslů Ruska, ale militantnost myšlení s nimi spojená byla zřejmá. Ostatně při těchto „mobilizacích“ došlo k přeskupení jednotek, ruská armáda se výrazněji než dříve soustředila k západní hranici. „Mobilizace“ rovněž způsobily, že se na počátku války v operující ruské armádě objevily oddíly z nejbzdálenějších částí Ruska.

Od počátku 20. století probíhaly čilé rusko-srbské rozhovory. Pokračovaly i po skončení druhé balkánské války. Rusko při nich dalo zřetelně najevo, že se považuje za srbského spojence a že v případě konfliktu mu pomůže. Prosrbské sympatie nebyly pouze na straně vládních kruhů. Zejména v roce 1913 ruské veřejné mínění ovlivňované proválečně smýšlejícími politiky vysloveně požadovalo vyhlášení války, pokud by nějak bylo ohroženo Srbsko.

Dne 28. června 1914 byl rakouský následník trůnu na návštěvě hlavního města Bosny a Hercegoviny Sarajeva na druhý pokus zavražděn srbským radikálním studentem Gavrilo Principem (1894-1918). Gavrilo Princip byl bosenský Srb patřící ke spiklencům, kteří v atentátu spatřovali krok k odstranění rakousko-uherské nadvlády nad Bosnou a v k jejímu připojení v Srbsku. V Srbsku se přirozeně soustřeďovaly protirakouské slovanské skupiny a jedna z nich, ilegální Černá ruka, jejímž členem Princip byl, pomáhala tento atentát zorganizovat. Je ironií dějin, že zavražděný následník trůnu byl muž s vizí reformy rakousko-uherské říše na

národnostním principu a byl tím mužem, který by měl největší šanci slovanským nacionalistům jejich sny splnit. Alespoň v podobě trialismu, kterým by se dosavadní dualismus Rakouska a Uherska změnil v trialismu Rakouska, Uherska a jižních Slovanů. Srbští ani bosenští radikálové však takové „detaily“ nerozlišovali, ve Františkovi Ferdinandovi viděli jen následníka trůnu nenáviděné říše. Navíc osobu, která těsně před svým zavražděním velela manévřům rakousko-uherských vojsk, která mohla být ihned použita proti Srbsku. Kdyby ale své reformy František Ferdinand uskutečnil, vzal by těmto extremistům vítr z plachet (jedním z jejich cílů bylo odtržení Bosny a Hercegoviny od říše a vytvoření velkého jihoslovanského státu). Ovšem František Ferdinand d'Este byl právě z tohoto důvodu značně neoblíben v německy mluvících a cítících částech Rakouska, především pak u jeho dvora, tedy u Františka Josefa Prvního. Pro Františka Josefa tedy bylo jistou úlevou, že se novým následníkem trůnu (za dobu jeho panování již pátým) stal jeho prasynovec arcivévoda Karel.

Atentát na rakousko-uherského následníka vyvolal zděšení po celé Evropě. Vyjma dvou zemí, kterých se týkal nejvíce: Srbska a Rakouska-Uherska. Srbská veřejnost měla z atentátu neskryvanou radost a srbská vláda nijak vehementně nenabízela prošetření celého případu, jak by se dalo čekat. Ještě nepochopitelnější lhostejnost k osudu svého korunního prince ukázalo Rakousko-Uhersko. Bezpečnostní opatření při Františkově cestě do Sarajeva byla vyložene nedostatečná, vyšetřování jeho smrti se vlekl a závěrem bylo, že srbská vláda s ní nemá nic společného (což byla pravda). Ale mezitím se už rozjel jiný, daleko výkonnější mechanismus, který směřoval Evropu do války. Hned následující den po atentátu bylo na rakouských nejvyšších místech rozhodnuto konečně vyřešit otázku Srbska. Přesto Rakousko-Uhersko žádnou viditelnější aktivitu až do 23. července nevyvíjelo. Usilovně však konzultovalo s Německem, které Rakousku-Uhersku přislíbilo svou pomoc ve válce s Ruskem, která musela nutně následovat po rakouském útoku na Srbsko. Tato zdánlivá pasivita, ještě umocněná všeobecným ujišťováním Německa i Rakouska-Uherska o mírumilovných úmyslech, do značné míry uklidnila Francii i Rusko. Německo však nezhálelo a začalo sprádat plány, jak si v přicházejícím konfliktu zaručit spojení Itálie a Rumunska a získat Bulharsko a Turecko.

Během tohoto „klidu před bouří“ Rakousko-Uhersko sestavilo ultimátum Srbsku. Rakousko-uherská ministerská rada je přijala 19. července, císař František

Josef I. je schválil 21. července. Dne 23. července ve večerních hodinách bylo předloženo Bělehradu. Téhož dne schválila ruská ministerská rada mobilizaci třinácti armádních sborů. Bylo to týž den, kdy odmítly Německo a Rakousko-Uhersko návrh britského ministra zahraničí sira Edwarda Greye na uspořádání konference pěti velmocí, která by řešila stávající problémy. Následujícího dne proplula právě dokončeným kanálem v Kielu německá válečná loď. Znamenalo to, že Německo bude moci rychle vysílat lodě z Baltského moře do Severního a tím snadno ohrožovat britskou námořní flotilu.

Koncepce ultimáta měla jedinou podmínku – aby jej nebylo možno přijmout. Rakousko se rozhodlo, že diplomatické vítězství by bylo bezcenné. Doručení ultimáta pak bylo asi týden odkládáno, aby se stihly dokončit válečné přípravy. Dne 23. července večer bylo ultimátum Srbsku předloženo. Obsahuje požadavek zastavit veškerou propagandu proti Rakousku (přijatelné, avšak těžko splnitelné) a odvolání všech srbských důstojníků, o které si Rakousko řekne, a jejich nahrazení důstojníky rakouskými (požadavek přímo ohrožující suverenitu země). Lhůta na přijetí – 48 hodin. Následujícího dne Německo rozeslalo do Paříže, Londýna a Sankt Petěrburgu svou nótu, ve které označilo rakouské požadavky (které ani nikdy nečetlo) za rozumné a oprávněné a vyhrožovalo nedozírnými následky v případě jakéhokoliv zásahu do vývoje. Rusko bylo nanejvýše rozhořčeno, Francie ho okamžitě ujistila o své podpoře, Velká Británie se pokusila zprostředkovat jednání, neuspěla však ani s žádostí o prodloužení lhůty na srbskou odpověď.

Již 24. července nařídil František Josef I. částečnou mobilizaci. Probíhala však velmi pomalu, skončena byla až za šestnáct dnů. To již byl svět ve válce. Srbsko mobilizovalo o den později, 25. července.

Těsně před vypršením ultimáta Srbsko předalo rakouskému vyslanci svou odpověď. Ten, aniž by ji četl, nasedl do vlaku a opustil zemi. Srbsko přijalo všechny rakouské požadavky kromě dvou výše zmíněných. Následujícího dne Rakousko-Uhersko oficiálně odmítlo srbskou odpověď, a ačkoli německý císař připustil, že rozptyluje všechny důvody k válce, 28. července vyhlásilo válku Srbsku. Již 29. července ostřelovalo Bělehrad.

Dne 25. července 1914 doporučila ruská státní rada poskytnout Srbsku vojenskou pomoc, bude-li napadeno Rakouskem-Uherskem. K témuž závěru dospěla i státní дума, která se současně vzdala opoziční činnosti v případě, že Rusko bude muset zasáhnout do války. Přesto v těchto dnech ruská i britská vrcholná diplomacie

navrhovaly svolání mezinárodních konferenci velmocí, jež by jednali o vzniklé krizi a řešení rakousko-uhersko-srbského vztahu. Ale když 28. července 1914 Rakousko-Uhersko vyhlásilo Srbsku válku, Rusko se cítilo rakousko-uherským vypovězením války přímo zasaženo. Domnívalo se, že musí ihned něco učinit, aby odvrátilo pohromu zdánlivě přímo visící nad Srbskem, které nebylo schopné obrany. A tak car Mikuláš II. ještě 28. července rozhodl o částečné a následujícího dne o všeobecné mobilizaci. Provedena byla nejprve proti Rakousku-Uhersku a 30. července také proti Německu. Ruské jednotky se začaly přesouvat do vojenských táborů a opevnění podél hranice s Rakouskem-Uherskem. Německý císař zareagoval tím, že vydal dvanáctihodinové ultimátum k odvolání ruské mobilizace. Když nebylo splněno, vyhlásil Rusku válečný stav. Následující vyjádření vůči Rusku a naopak Ruska byla jen diplomatickým dovršením faktu, že Rusko vstoupilo do dosud největšího vojenského střetnutí.

Německý generální štáb vycházel ve svém aktuálním válečném plánu z výše zmíněného projektu Alfreda von Schlieffena, tedy nikoli souběžného boje na dvou frontách, ale ze soustředění na západní boje, které měly být ukončeny německým vítězstvím během šesti týdnů, a pouze pozičním chráněním východní hranice.

Ruský generální štáb měl připraveny dva alternativní plány tažení s tím, že konečná volba bude záležet na tom, co skutečně udělá Německo. Pokud Německo vrhne své hlavní síly proti Francii, povede Rusko hlavní úder proti Rakousku-Uhersku. V tom případě by čtyři ruské armády vtáhly do boje proti Rakousku-Uhersku a dvě proti Německu. Plán vypracovaný pro německou frontu počítal s invazí ruské první a druhé armády do Východního Pruska ve dvou hlavních směrech: první armáda měla postupovat na sever a druhá na jih, hranici mezi armádami měla tvořit Mazurská jezera. Vzhledem k tomu, že první neboli vilenská armáda, pojmenovaná podle oblasti soustředění, tedy kolem litevského města Vilna, měla k dispozici přímou železniční trať, měla vyrazit jako první. Měla se vydat na pochod o dva dny dříve než druhá neboli varšavská armáda a postupovat proti Němcům s cílem upoutat na sebe co nejvíce nepřátelských sil. Druhá armáda měla mezitím obejít Mazurská jezera z jihu a postupem do týlu Němců jim odříznout ústup k řece Visle. Úspěch tohoto obchvatného manévru závisel na přesně načasované součinnosti, aby ani jedno ruské křídlo nemohli Němci napadnout zvlášť. Ruské jednotky měly na nepřítel zaútočit energicky a rozhodně, kdykoli a kdekoli na něj narazí. Jakmile by jednou německá armáda byla obklíčena a zničena, měl následovat pochod na Berlín.

Francie a Velká Británie s oficiálním vstupem do válečného konfliktu ještě váhaly, ale Francie již 30. července mobilizovala. Dne 1. srpna večer předal německý vyslanec v Rusku, hrabě Pourtalès ruskému ministru zahraničí Sazonovovi německé vyhlášení války. Již 2. srpna překročily německé jednotky francouzskou hranici. Současně Německo předložilo Belgii dvanáctihodinové ultimátum žádající volný průchod německých jednotek přes její území. Belgie to s odvoláním na mezinárodní dohodu z roku 1839, kterou se Británie, Rakousko, Prusko, Francie a Rusko dohodly, že Belgie bude neutrální stát, odmítla. Následujícího dne Německo vyhlásilo válku Francii a vstoupilo do Belgie. Velká Británie, která se do té doby chovala zdrženlivě, adresovala Berlínu ultimátum o zachování berlínské neutrality. Poté, co nebylo vyslyšeno, 4. srpna vyhlásila Německu válku. To již první německé oddíly překročily východní, tedy ruskou hranici.

Německá propaganda tvrdila, že válka nemůže trvat více než deset dnů, nejvýše několik týdnů. Císař sliboval odjíždějícím vojákům, že se vrátí dřív, než opadá listí ze stromů. Jakýsi německý důstojník, odjíždějící na západní frontu, prohlásil, že ve výroční den bitvy u Sedanu (2. září) bude snídat ve světoznámé pařížské Café de la Paix fungujícím od roku 1862 jako součást proslulého Grand Hôtel de la Paix. Signifikantní bylo toto prohlášení i proto, že francouzsko-pruská válka v roce 1870 byla posledním ozbrojeným konfliktem mezi evropskými mocnostmi na evropském kontinentě před světovou válkou. Jenomže v bitvě u Sedanu padly přibližně tři tisíce Francouzů a přibližně stejný počet Prusů. V občanských rozbrojích, jež následovaly po prohrané bitvě ve Francii, bylo popraveno na dvacet pět tisíc komunardů. Světová válka si vyžádala devět miliónů padlých v bojích a dalších pět miliónů civilistů, kteří zahynuli na následky dělostřeleckého ostřelování, leteckého bombardování, nemocí a hladu.³⁸⁴

Ruští důstojníci očekávali, že zhruba ve stejnou dobu budou v Berlíně. Obvykle počítali se šesti týdny. Jeden důstojník carské gardy se zeptal carova lékaře na jeho názor, zda si má rovnou zabalit parádní uniformu, v níž hodlal vstoupit do Berlína, nebo si ji nechat přivést příštím kurýrem, který pojede na frontu.³⁸⁵ V Petrohradě nezněla otázka tak, zda Rusové zvítězí, ale zda jim to potrvá dva měsíce, anebo tři; pesimisté, kteří hovořili o šesti měsících, byli považováni za defétisty.

---

³⁸⁴ Srov. M. GILBERT, *První světová válka*, s. 15 a 28.

³⁸⁵ Srov. Barbara TUCHMANOVÁ, *Srpnové výstřely*, s. 129.

Ani Německo nepočítalo ve svých plánech s nutností pokračovat v boji dlouhou dobu. Ve chvíli, kdy vstoupilo do války, mělo rezervní zásoby ledku k výrobě střelného prachu jen na šest měsíců. Teprve později objevená metoda získávání dusíku ze vzduchu mu umožnila ve válečném úsilí pokračovat.

Itálie, Portugalsko, Řecko, Bulharsko, Rumunsko a Turecko sice ještě zachovávaly neutralitu, ale bedlivě sledovaly vývoj událostí. Dne 4. září 1914 podepsaly mocnosti Dohody Londýnský pakt o tom, že za žádných okolností neuzavřou s válčící stranou separátní mír. Ruský ministr zahraničí Dmitrij S. Sazonov (1860-1927) byl v tomto okamžiku přesvědčen, že Rusko si musí ve válce kompenzovat územní ztráty, které ho postihly ve druhé polovině 19. století. Jednalo se zejména o přístup k Černému a Severnímu moři. Propagandisticky tvrdil, že Německo mu ukořistilo území, které ho vracelo k rozměrům moskevského carství 17. století. A to se musí napravit. Navíc mu šlo o porážení konkurenta při získávání nových území, tedy o imperiální rozměr spojený s kolonizací. Ruskou veřejnost zachvátila protiněmecká hysterie. Sankt-Petěrburg byl přejmenován na slovansky znějící Petrohrad.

Nelze se ovšem nezmínit, že na druhé straně se mezi ruskými vládními kruhy objevovaly vůči Německu, většinou monarchistickou solidaritou motivované hlasy o nutnosti vzájemného sblížení. Za jejich protagonistku byla označována carevna Alexandra Fjodorovna a za jejich představitele ministr Ivan G. Ščeglovitov (1861-1918) a ve Státní radě a Státní dumě diplomat baron Roman R. Rozen (1847-1921), Vladimír M. Puriškevič (1870-1920) a Nikolaj Je. Markov (1866-1945).

Ve skutečně světovou se válka proměnila na konci srpna. Dne 23. srpna Japonsko vyhlásilo válku Německu. Až do počátku listopadu si ale stále bojovalo jen v Evropě. Jenže v říjnu začal znatelně sílit vojenský vliv Německa v Istanbulu. Dne 28. října vpluly dvě německé válečné lodě za doprovodu několika tureckých torpédoborců do Černého moře a ostřelovaly Oděsu, Sevastopol a Feodosiji. Způsobily přitom značné ztráty na lidských životech a potopily ruský dělový člun. Většina členů osmanské vlády, na kterou německý admirál svalil odpovědnost, by se ráda od tohoto incidentu distancovala, ale nedokázala vypovědět německou vojenskou a námořní misi v Turecku, což spojenci požadovali jako důkaz osmanské neutrality. Rusové označili ostřelování černomořských měst za válečný akt spáchaný jménem Osmanské říše a 4. listopadu 1914 vyhlásili Osmanské říši válku. Dne 5. listopadu je následovala Velká Británie a Francie. Pak dopadlo ostří války na druhou

polovinu světa. Byli do ní zavlečeni osmanští sousedé Bulharsko, Rumunsko, Itálie a Řecko. Rusko, kterému se uzavřela cesta do Středozevního moře, pak zůstalo odkázáno na Archangelsk, který byl půl roku zamrzlý, a na Vladivostok, vzdálený od fronty téměř třináct tisíc km. Uzavřením Černého moře poklesl vývoz ruského zboží o devadesát procent a dovoz o devadesát pět procent.

Na moři se válka rozhořela od prvních dnů konfliktu. Její součástí byly námořní blokády. Dne 12 srpna vyhlásila Británie blokádu německých lodí, aby jí zabránila německým nákladním lodím v plavbě do Severního moře, a Francie blokádu rakouských nákladních lodí v rakouských přístavech v Jaderském moři. Začala rovněž válka ve vzduchu. Letadla a vzducholodě byly využívány k bombardování vojenských i civilních cílů i průzkumu.

Podél belgických a francouzských hranic se shromažďovalo sedm německých armád, jejichž celkový početní stav činil více než jeden a půl miliónu mužů. Sto deset km na východ od Bruselu překročili 4. srpna v časných hodinách vojáci von Marwitzovy (1856-1929) jízdy hranice Belgie. Britská vláda v této situaci začala diskutovat, zda má či nikoli vyslat vojenské jednotky do Evropy. Dne 9. srpna začalo nalodování prvních britských jednotek, aby se 13. srpna první Britové vylodili v Ostende, Calais, Dunkerku, Boulogne, Rouen a Le Havre. Dne 20. srpna však německé jednotky obsadily Brusel. Hlavnímu městu Belgie byly uloženy reparace ve výši padesáti miliónů franků splatných do deseti dnů. Spojenci na to reagovali ofenzívou. Od 20. do 24. srpna vzplály bitvy na celé západní frontě – souhrnně bývají označovány jako bitva o hranice.

Na srbské frontě dosáhly zpočátku Srbové úspěchu. Někdejší srbský ministr války, nyní vrchní velitel srbských vojsk generál Radomír Putnik (1847-1917) donutil Rakušany k ústupu do výchozích pozic. Bylo to ojedinělé vítězství spojenců, kteří však byli na západní frontě v defenzívě, a proto nutně potřebovali soustředění německých vojsk vůči východní frontě. V Rusku se však množily problémy. Nepochybně jim nahrávaly i kompetenční a osobní spory. Např. krátce před vypuknutím války o post vrchního velitele. Proněmecky smýšlející ministr války Vladimír A. Suchomlinov (1848-1926) chtěl tento post pro sebe, stejně jako velkokníže generál Nikolaj Nikolajevič (1856-1929). Car se nakonec rozhodl pro velkoknížete, ale tím proti sobě ministra války a velkoknížete zřetelně postavil. Vzhledem k událostem na západní frontě car přislíbil, že Rusové zahájí ofenzívu na východní frontě již 14. srpna a nebudou čekat až do plného soustředění celé armády.

Rusko však nepodniklo žádné přípravy, aby dodrželo uspíšené datum útoku. A tak improvizovalo. Nařídilo např. plán „předsunuté mobilizace“ vynechávající několik přípravných fází. A tak např. zůstaly vzadu zásobovací služby (ty měly být soustředěny teprve dvacátý den od mobilizace, tj. 19. srpna). Rychlost postupu zpomaloval pak nedostatek motorových dopravních prostředků (v roce 1914 měla ruská armáda k dispozici jen čtyři sta osmnáct motorových přepravních vozidel, dvě stě padesát devět osobních automobilů a dva sanitní motorové vozy (měla však tři sta dvacet letadel). Zejména zásoby se přepravovaly na povozech tažených koňmi. Zásobování bylo přinejmenším nejisté. Korupce a úplatkářství, které byly odhaleny v souvislosti s rusko-japonskou válkou, byly organickou součástí i nynějšího boje. Vodka, tradiční průvodce války, byla zakázána. Vzhledem k velmi špatné zkušenosti s mobilizací v souvislosti s rusko-japonskou válkou byla prohibice zakázána jako dočasné opatření v souvislosti s mobilizací. Dne 22. srpna tuto prohibici car prodloužil na celou dobu trvání války. Protože prodej vodky byl státním monopolem, znamenal nemalý pokles státních příjmů.

Dne 12. srpna zahájily vyčleněné ruské jednotky první armády generála Paula von Rennenkampfa (1854-1918) invazi do Východního Pruska. V situaci, kdy Němcům hrozilo, že se východní fronta zhroutí, zaujal místo velitele generál Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff (1865-1937). Ten si přizval generála polního maršála Paula von Hindenburga (1847-1934). Dne 27. srpna byla zahájena bitva u Mazurských jezer. Rozsah následných vítězství naplňoval Němce téměř posvátnou hrůzou. Množství padlých (cca třicet tisíc) a zajatých vojáků nepřítele i ukořistěných děl (cca čtyři sta) bylo obrovské. Do zajetí padlo devadesát dva tisíc mužů. Ruská invaze tedy byla neúspěšná. Důvodem byla především skutečnost, že se Rennenkampfovi nedařilo koordinovat akce s velitelem druhé armády Alexandrem V. Samsonovem (1859-1914). O porážce Samsonovy armády bylo rozhodnuto 30. srpna. Celé Východní Prusko se vrátilo do německých rukou.

Neúspěšná ruská ofenzíva označovaná později souhrnně jako bitva u Tannenbergu skončila pro ruské jednotky vysloveně debaklem. Samsonova armáda byla prakticky zničena. Souhrnné označení německého vítězství jako bitva u Tannenbergu ovšem nebylo zcela správné. Bylo totiž výsledkem pangermánské ideologie vrcholící v prvních týdnech světové války. Označení bitva u Tannenbergu navrhl pobočník velitele německé osmé armády Ericha von Ludendorffa plukovník Max Hoffmann (1869-1927) jako důkaz německé odplaty za drtivou porážku

německých rytířů v bitvě u Grunwaldu v roce 1410. Tannenberg je totiž německé označení pro Grunwald.

Pangermánská ideologie v této době tvrdila, že Rusko musí být pokořeno natolik, aby Evropě již nikdy nehrozilo slovanské nebezpečí. Nebyla ale namířená pouze proti slovanskému Rusku. Současně totiž tvrdila, že Velkou Británii je nutné rozdrtit a připravit o její válečné loďstvo, protože Německo potřebuje získat Indii a Egypt. Francie pak měla zaplatit za svoji následnou porážku takové reparace, z nichž se už nikdy nevzpamatuje. Belgie se bude muset vzdát svého pobřeží, protože Německo potřebuje přístavy v průlivu La Manche. Svazek všech germánských a skandinávských ras v Evropě tím měl získat naprostou nadvládu nad územím od Severního až k Černému moři. Měla tím vzniknout nová mapa Evropy, jejímž středem by bylo Německo. Německo tedy předpokládalo, že využije vítězství k tomu, aby ovládlo evropský kontinent. Pro případná mírová jednání mělo připraveno tři zásadní podmínky: zrušení neutrálních států na hranicích Německa, konec nesnesitelné hegemonie Anglie ve světových záležitostech a rozdrčení ruského obra.

V Rusku se podařilo „tannenberskou“ zdrcující porážku alespoň načas skrýt úspěchy na haličské frontě, kde Rusové mezi 26. srpnem a 10. zářím zasadili Rakušanům ztráty dvě stě padesáti tisíc mužů, zajali sto tisíc mužů a přinutili Rakušany stáhnout se o 240 km zpět. Jenomže záhy se v ruských jednotkách objevil další obrovský problém: zásobování. Šlo o nedostatky týkající se zbraní, munice, oděvů i potravin. Odvedený ruský voják byl živěn převážně černým chlebem a čajem. Ruský pěšák byl vyzbrojen bodákem se čtyřmi břity, který nasazen na pušku byl zbraní dosahující výšky dospělého muže.

7. Rusko a Velká válka

Pro pochopení mezinárodně politických souvislostí vstupu Ruska do světové války, jeho účasti na ní a ruských zásobovacích potíží s potravinami, ošacení i zbraněmi, které vyústily v Rusku v masové bouře roku 1917, se vraťme v našem výkladu poněkud zpět. Již víme, že 6. října 1908 vyhlásilo Rakousko-Uhersko anexi okupované Bosny a Hercegoviny (srov. výše). Rusko s tím vyjádřilo nesouhlas. V Petrohradě a Moskvě se rozvinula pro válečné euforie. Stovky demonstrantů vyšly do ulic s transparenty požadujícími proti Rakousku-Uhersku a Německu, ničícím slovanské bratry, válku. Ministerský předseda Petr Stolypin, ale také Grigorij Rasputin, před válkou varovali. Oficiální politika na jejich naléhání připustila, že by Rusko bylo ochotno anexi

Bosny a Hercegoviny respektovat, ale ne pokud by mu byly otevřeny černomořské úžiny. Jenomže Německo vzneslo vůči Rusku ultimativní požadavek, který zvýraznil carovo váhání a přiměl ho k ústupu. Nicméně anexe Bosny a Hercegoviny zůstala vážným střetnutím hrozícím přerůst ve válečný konflikt velmocí.

Spory na Balkáně se pak znovu vyhrotily na počátku druhého desetiletí 20. století. Šlo o dvě tzv. balkánské války, při nichž Srbové zesílili volání "*Balkán balkánským národům*". Směřovalo proti Turecku a zejména Rakousku-Uhersku (srov. výše). Ruská společnost opět dávala najevo protiněmecké „pro slovanské“ pro válečné nadšení. V jeho kontextu Rusko po nezdařeném jednání s Německem uzavřelo v září 1912 s Velkou Británií dohodu o britské pomoci při ochraně Baltského moře. Záhy nato se Velká Británie a Francie dohodly, že ochranu Severního moře a Atlantiku převezme britské flotila, kdežto Středozevního francouzská. Návštěva tehdejšího francouzského premiéra Raymonda Poincarého v Petrohradě v prosinci 1912 potvrdila shodu názorů Ruska a Francie o neodvratném přiblížení se války s Trojspolkem.

Hned na počátku první balkánské války, v říjnu 1912, Rusko demonstrovalo tzv. *mobilizaci na zkoušku*. Provedlo ji na severní hranici rakousko-uherské monarchie a pochopitelně odezva z rakouské strany na sebe nenechala dlouho čekat. Rakouské vrchní velení provedlo proti mobilizaci. Tedy, od Bismarckových časů se hovořilo o „soustředování vojsk“. Všem ale bylo jasné, oč jde, a tak se nelze divit, že proti tomu ruští politici a žurnalisté ostře vystupovali.

Když se v listopadu 1912 v Budapešti shromáždila německá delegace s velkým počtem dvorních hodnostářů, s císařem a jeho následníkem v čele, zdálo se, že válka proti Srbsku je přede dveřmi (srov. výše). Že ji vzápětí bude následovat válka Německa proti Rusku, nikdo nepochyboval. I diplomaticky bylo vše připraveno k vypovězení války. Přesto Velká Británie předložila návrh mezinárodní konference na urovnání balkánských otázek. Ochotu k jednání projevil i rakouský následník trůnu František Ferdinand. A tak se počátkem roku 1913 zvláštní rakousko-uherský vyslanec Gottfried von Hohenlohe z rozkazu a s vlastnoručním dopisem císaře Františka Josefa I. u cara přimlouval, aby ho pohnul k souhlasu se současnou demobilizací armád na obou stranách. Car po okázalém váhání dal najevo s touto nabídkou souhlas. Oznamil však, že každoročně bude z „vojensko-technických důvodů“ pořádat na ruské západní hranici „*mobilizaci na zkoušku*“. Tyto ruské vojenské manévry je sice jen stěží možné považovat za důkaz aktivních válečných úmyslů Ruska, ale militantnost myšlení s nimi spojená byla zřejmá. Ostatně při těchto „mobilizacích“ došlo

k přeskupení jednotek, ruská armáda byla více soustředěna k západní hranici. „Mobilizace“ rovněž způsobily, že se na počátku války v operující v ruské armádě objevily oddíly z nejuvzdálenějších částí Ruska.

Od počátku 20. století probíhaly čilé rusko-srbské rozhovory. Pokračovaly i po skončení druhé balkánské války. Rusko při nich dalo zřetelně najevo, že se považuje za srbského spojence a že v případě nějakého konfliktu mu pomůže. Prosrbské sympatie nebyly pouze na straně vládních kruhů. Zejména v roce 1913 ruské veřejné mínění ovlivňované proválečně smýšlejícími politiky, vysloveně požadovalo vyhlášení války.

Dne 25. července 1914 doporučila ruská státní rada poskytnout Srbsku vojenskou pomoc, bude-li napadeno Rakouskem-Uherskem. K témuž závěru dospěla i Státní дума, která se současně vzdala opoziční činnosti v případě, že Rusko bude muset zasáhnout do války. A tak, když 28. července 1914 Rakousko-Uhersko poté, co Srbsko nesplnilo jeho ultimátum, vyhlásilo Srbsku válku, Rusko se cítilo rakousko-uherským vypovězením války přímo zasaženo. Domnívalo se, že musí ihned něco učinit, aby odvrátilo pohromu zdánlivě přímo visící nad Srbskem, spojencem neschopným bránit se takové přesile. A tak car Mikuláš II. dne 28. července 1914 rozhodl o částečné a následujícího dne o všeobecné mobilizaci. Provedena byla nejprve proti Rakousku-Uhersku a 30. července také proti Německu. Německý císař zareagoval tím, že vydal dvanácti hodinové ultimátum k odvolání ruské mobilizace. Když nebylo splněno, vyhlásil Rusku válečný stav. Následující vyjádření vůči Rusku a naopak Ruska byla jen diplomatickým dovršením faktu, že Rusko vstoupilo do doposud největšího vojenského střetnutí.

Atentát na následníka rakousko-uherského trůnu Františka Ferdinanda d'Este v Sarajevě, následující rakousko-uherské ultimátum a vyhlášení války Rakouska-Uherska Srbsku 28. července 1914 byly jen završením mezinárodní diplomatické krize, která měla svoje kořeny v daleké minulosti (srov. výše). Rakousko-Uhersko připravovalo válku, která neměla být jen proti Srbsku, nýbrž, a to zejména proti Rusku. František Josef opakovaně hovořil o ruských a srbských panslavistech a císař Vilém to po něm opakoval.

Již první den po vyhlášení ultimáta měly dohodové mocnosti jasno, že ve stávajícím problému jsou ochotny tolerovat Rakousku-Uhersku diplomatický úspěch, nikoli však úspěch vojenský, tedy úspěšnou válku proti Srbsku. Počítaly s tím, že válka Rakouska-Uherska proti Srbsku s největší pravděpodobností přinese válku světovou. A proto byly odhodlány zahájit rakousko-uhersko-srbské zprostředkování, tedy kroky,

teré by zamezily válce Rakouska-Uherska proti Srbsku a tím také válce světové. Tento program Dohody měl pevnou oporu ve společných vojenských plánech Velké Británie, Francie a Ruska, které se rodily od konce 19. století, tak, jak se postupně formoval jejich spolek – Dohoda.

Zprostředkovatelský program Dohody se ostře přičil válečnému úsilí vídeňsko-berlínskému, jehož cílem byl opak: vojenský úspěch (válka), nikoli pouze úspěch diplomatický. V rakousko-uhersko-německých plánech bylo proto primární znemožnění diplomatického řešení sporu Rakouska-Uherska se Srbskem.³⁸⁶

Ruský generální štáb předpokládal, že Německo vrhne své hlavní síly proti Francii. Proto chtělo vést hlavní úder proti Rakousku-Uhersku. Na německou frontu měly být nasazeny jen dvě ruské armády, kdežto proti rakousko-uherské čtyři. Jak se záhy ukázalo, fronta proti Německu, byť i početně z ruské strany méně zastoupená, byla důležitější. První ruská armáda měla na této frontě postupovat na sever a druhá na jih přirozenou bariéru mezi těmito směry měla tvořit Mazurská jezera. Vzhledem k tomu, že první neboli vilenská armáda, pojmenovaná podle oblasti soustředění, měla k dispozici přímou železniční trať, se měla vydat na pochod o dva dny dříve než druhá neboli varšavská armáda a postupovat proti Němcům tak, aby na sebe upoutala co nejvíce nepřátelských sil. Druhá armáda měla mezitím obejít Mazurská jezera z jihu a postupem do týlu Němců jim odříznout ústup k řece Visle. Úspěch tohoto obchvatného manévru závisel na přesně načasované součinnosti, tak, aby ani jedno ruské křídlo nemohli Němci napadnout zvlášť. Ruské jednotky měly na nepřítele zaútočit energicky a rozhodně, kdykoli a kdekoli na něj narazí. Jakmile by jednou německá armáda byla obklíčena a zničena, měl následovat razantní pochod za řeku Vislu, směrem na Berlín.

V srpnu 1914 měly ruské armády na západní hranici k dispozici 1,4 milionu mužů. Oproti předchozím rokům nešlo o dramatický nárůst. A to ani přesto, že hrozba válečného konfliktu s Německem v roce 1913 přiměla carské Rusko, aby vypracovalo plán na zvýšení početního stavu armády. Plán předpokládal navýšení počtu vojáků na západní hranici o půl miliónů a značné zesílení dělostřelectva. Uskutečnění projektu však vyžadovalo jednorázovou dotaci. Rozpočet se odhadoval na půl miliardy rublů. Ten nebyl pokryt, a proto se realizace projektu opožďovala. S ohledem na tuto skutečnost bylo na začátku roku 1914 přijato náhradní řešení. Plán měl být realizován

---

³⁸⁶Srov. H. Kanner, Císařská katastrofální politika. Kus současných dějin. Praha 1923, s. 259-260.

postupně, a to tak, aby mohl být dokončen v roce 1917. S ohledem na spojení a jejich nervozitu ohledně bojeschopnosti Ruska byl ovšem plán zařazen do komplexu reforem, kterými ruská armáda postupně procházela od roku 1908. Byla to součást struktury Dohody. Podstatou těchto reforem, které byly prováděny v Rusku nejprve za dohledu francouzských a později i britských důstojníků, byla reorganizace ruské armády z hlediska případného útoku ze tří stran. Hlavní pozornost se přitom soustředila na očekávanou západní frontu namířenou proti Německu a Rakousku-Uhersku, a to z pohledu vázání značných sil těchto států, jež by z druhé strany oslabovala Francie a Velká Británie. Uvažovalo se rovněž o případných přesunech ruských vojáků na francouzsko-ruskou či britsko-ruskou frontu výměnou za hospodářskou pomoc Rusku. Realizace reforem však probíhala kvůli nedostatku peněz stejně pomalu jako plán na rozšíření početního stavu armády. Navíc se během šesti let – od roku 1908, kdy byla reforma zahájena, – vystřídalo ve funkci náčelníka ruského generálního štábu šest různých důstojníků. To rozhodně nepřispělo k systematickosti příprav válečného plánu.

To, že se před začátkem války nepodařilo zvýšit početní stav jednotek, měla zachránit mobilizace. Ta však probíhala pomalu, ukončena byla až v listopadu 1914. Jejím výsledkem bylo získání dalších 4,4 milionu rezervistů tzv. první linie a sedm set tisíc odvedenců schopných po krátkém výcviku vstoupit do bojů. Rusové krátce po vypovězení války slíbili západním spojencům, že otevřou východní frontu do 14 dnů od zahájení mobilizace, tj. do 13. srpna. Car Mikuláš proto nařídil plán tzv. předsunutí mobilizace. Ta počítala s urychleným přesunutím operačních jednotek do prostoru konfliktu, kdežto méně podstatné jednotky, jako bylo zásobování, měly mobilizovat ve druhém sledu. Takový postup vyvolával četné potíže, které jen násobily to, že Rusko mělo s mobilizací řadu jiných potíží. Např. potíže přepravní. Zejména urychlená mobilizace, ale nejen ona nebyla myslitelná bez techniky. Ale ruská armáda disponovala jen čtyřmi sty osmnácti motorovými přepravními vozidly, dvěma sty padesáti devíti osobními automobily a dvěma sanitními motorovými vozy (měla však tři sta dvacet letadel). Zásoby se proto přepravovaly výhradně na povozech tažených koňmi. Zásobování bylo proto přinejmenším nejisté. Korupce a úplatkářství, které byly odhaleny v souvislosti s rusko-japonskou válkou, byly organickou součástí i tohoto konfliktu. Vodka, tradiční průvodce války, byla zakázána. Vzhledem k velmi špatné zkušenosti s mobilizací v souvislosti s rusko-japonskou válkou byla prohibice zakázána jako dočasné opatření v souvislosti s mobilizací. Dne 22. srpna tuto

prohibici car prodloužil na celou dobu trvání války. Protože prodej vodky byl státním monopolem, znamenal nemalý pokles státních příjmů.

Přestože slabiny ruské armády byly všeobecně známé, přestože Napoleona donutila k ústupu od Moskvy ruská zima, přestože byla ruská armáda poražena na Krymu Francouzi a Brity, přestože ji Japonci porazili v Mandžusku, mýtus o její nepřemožitelnosti v Rusku přetrvával. Stereotyp neporanitelnost ruské armády byl naplněn mýtem o udatných divokých kozácích a nevyčerpatelných miliónech otužilých, srdatých a trpělivých mužiků ochotných položit život za ruské impérium. Její početní převaha měla nahánět hrůzu: oficiálně se uvádělo, že ruská armáda disponuje v době míru 1, 432 tisíc mužů, dalšími 3,115 tisíc mužů, kteří mohou být povoláni během mobilizace a ještě dalšími dvěma milióny záloh domobrany a čerstvých rekrutů. To vše mělo teoreticky umožnit sestavit armádu v počtu šest a půl miliónu mužů.

Rusové nakonec v průběhu světové války mobilizovali patnáct miliónů vojáků. Téměř všechny muže mezi devatenáctým a čtyřicátým třetím rokem věku. Ukázaly se však značné problémy s výzbrojí a výstrojí, o zásobování potravinami nemluvě. Uvádí se, že na počátku války měla ruská armáda ke každé pušce jen jeden náboj a že ručními granáty mohly být vyzbrojeny jen jednotky první linie. Situace se změnila až v roce 1915, a to jen díky vydatné pomoci francouzského a anglického zbrojního průmyslu, který byl schopen vyrábět nejen pro sebe, ale i pro ruské zbraně.

Na samotném počátku války ruští důstojníci očekávali, že v Berlíně budou během několika týdnů. Obvykle počítali se šesti týdny. Jeden důstojník carské gardy se zeptal carova lékaře na jeho názor, zda si má rovnou zabalit parádní uniformu, v níž hodlal vstoupit do Berlína, nebo i ji nechat přivést příštím kurýrem, který pojede na frontu.³⁸⁷ V Petrohradě nezněla otázka tak, zda Rusové zvítězí, ale zda jim to potrvá dva měsíce, anebo tři; pesimisté, kteří hovořili o šesti měsících, byli považováni za defétisty. Dokonce i ruský ministr spravedlnosti prohlašoval, že německý císař udělal vstupem do války zásadní chybu, protože nedokáže dlouhou vzdorovat. Ačkoli se situace na frontě vyvíjela jiným způsobem, nebyl až tak daleko do pravdy. Německo totiž nepočítalo ve svých plánech s nutností pokračovat v boji dlouhou dobu. Ve chvíli, kdy vstoupilo do války, mělo např. rezervní zásoby ledu

---

³⁸⁷ Srov. Barbora Tuchmanová, Srpnové výstřely, s. 129.

k výrobě střelného prachu jen na šest měsíců. Teprve později objevená metoda získávání dusíku ze vzduchu mu umožnila ve válečném úsilí pokračovat.

Krátce po vypuknutí války, 4. září 1914 podepsaly státy Dohody smlouvu o tom, že za žádných okolností neuzavřou s válčící stranou separátní mír. Ruský ministr války Sazonov byl v tom okamžiku přesvědčen, že Rusko si musí ve válce kompenzovat územní ztráty, které ho postihly ve druhé polovině 19. století. Jednalo se zejména o přístup k Černému a Severnímu moři. Propagandisticky tvrdil, že Německo mu ukořistilo území, které ho vracelo k rozměrům moskevského carství 17. století. Jisté ovšem bylo, že mu šlo především o poražení konkurenta při získávání nových území. Na druhé straně se ovšem mezi ruskými vládními kruhy objevovaly vůči Německu, většinou monarchistickou solidaritou motivované hlasy. Za jejich protagonistku byla označována carevna Alexandra Fjodorovna a za jejich představitele ve Státní radě a Státní dumě kníže Meščerskij, ministr Ščeglovitov, baron Rozen, poslanci Puriškevič a Markov.

Velkou diskusi také vyvolala nová pozice Ruska v polské otázce. Dne 13. srpna 1914 totiž car udělil Polsku rozsáhlou autonomii. Začalo se hovořit o sjednocení dvou slovanských národů pod žezlem romanovské dynastie jako mohutné bariéry šíření pangermanismu. Dne 24. srpna 1914, když ruská vojska vstoupila do Haliče, vydal car proklamaci o Ukrajině. Vyzýval v ní Ukrajince jako následníky Svatého Vladimíra, země Jaroslava Moudrého, knížete Danila a Romana (terminologicky žádná zmínka o Ukrajincích jako samostatném národu), jako příslušníky velké rodiny Rusů ke svržení cizího jha a opětnému přimknutí se k velké a nedělitelné ruské říši s cílem završit dílo velkoknížete Ivana Kality. Přitom ruský konzul v Praze ještě v dubnu 1914 ostře odmítal možnost, aby vznikla široká panslovanská federace vedená Ruskem. Ovšem 4. srpna 1914 se Češi žijící v Rusku obrátili na ruskou vládu s peticí žádající vytvoření československého legionu v sestavě ruské armády.

Ruská vojska musela od počátku operovat na třech frontách - severozápadní proti Německu, jihozápadní (haličské) proti Rakousku-Uhersku a jižní - proti Turecku (Turecko mu vyhlásilo válku 29. října). S výjimkou turecké, kde se podařilo útok paralyzovat, zaznamenala ruská vojska velké porážky.

Německá vojska se po vítězství „u Tannenbergu“ probojovala na Litvu, obsadila Vilnius i Varšavu, přičemž ruská vojska ztratila více než milión mužů. V ruské armádě i ruském civilním obyvatelstvu nastal pokles tolik proklamované víry ve schopnost ruské

armády a její generality podržet a prosadit zájmy impéria. Opozice, která se na počátku války zřekla aktivity, začala kritizovat vládu, že záměrně vede politiku defenzívy, a vytváří podmínky pro to, aby bylo nutné zahájit jednání s Německem o separátním míru. Varovala před narušením smlouvy s Velkou Británií a Francií podepsanou v září 1914, podle níž se státům zúčastněným v Dohodě zakazovala separátní jednání o míru.

Jenomže obecně platilo, že masa ruských vojáků nebyla schopna čelit výrazně lépe vyzbrojeným německým vojákům. **A to i přes nesporný pokrok, kterého Rusko v technickém vybavení, kterého Rusko během války dosáhlo, Na konci roku 1914 např. vznikla ruská eskadra válečných letadel, což byla první jednotka na světě vybavená čtyřmotorovými bombardéry. Nepřátelé Rusů však mohli vysloveně spoléhat na malou či ve většině případů přímo neschopnou operativnost ruského velení. Nejen do světa kuriozit patří skutečnost, že ruské jednotky se poté, co padl jejich velitel, stahovaly z bojové linie. Neexistoval totiž zástupce velitele, a tak jednotky po smrti velitele nebyly schopny samostatného boje.**

Ani další haličské protirakouské operace, obdobně jako později boje na turecké frontě, nevedly k očekávaným úspěchům. V obou případech se ruský útok natolik zpomalil, že se boje ke konci roku přeměnily v zákopovou válku. Pruská fronta z ruského pohledu zkrachovala zcela. Porážky vedly k poklesu víry ve schopnost ruské armády a její generality podržet a prosadit zájmy Impéria. Problémy přiměly liberalizující činitele k obvinění vlády z toho, že záměrně vede takovou politiku, aby bylo nutné zahájit s Německem jednání o separátním míru a jít cestou defenzívy. V této době se německá vojska probjovala na Litvu, obsadila Vilno i Varšavu a boje přenesla až za řeku Dvinu, kde se fronta obdobně stabilizovala do podoby zákopové války. Do konce roku 1914 ztratila ruská armáda 1,2 milionu mužů.

K tomu se připojily další problémy. Carismus se od počátku války obával národností neloajlnosti. Preferoval proto mezi neruskými národy a národnostmi carské říše složky ochotné kolaborovat s ruskou vládou a naopak zvýraznil tradici vysídlování nacionalistů na Sibiř. Ani přísun takových vojáků ale situaci na frontě nezlepšil. Naopak, situace se pro Rusko zhoršovala, a to i pro výše naznačení špatné zásobování potravinami a výstrojí a pro záhy vysloveně katastrofální nedostatek zbraní a munice. Ten se nejvíce projevil v dubnu 1915, v době rakouské ofenzívy v Haliči. V květnu 1915 proto ustavila vláda zvláštní komisi, která vyzvala zemstevní činitele a průmyslníky, aby pomohli vládě při zásobování armády. Ti v nadšení, že se jim za to dostane

kompromisu, svolali sjezd zástupců průmyslu a obchodu a jeho prostřednictvím přislíbili pomoci ke zlepšení situace. Podpořili vznik oblastních obchodně průmyslových výborů řídících v místních podmínkách výrobu pro armádu a námořnictvo. Ústřední koordinací byl pověřen Všeruský zemský svaz a Všeruský svaz měst mající společný výbor „Zemgor“, do jeho čela se postavil později známý liberalizující činitel prozatímní vlády kníže Lvov.

Místní i centrální obchodní a průmyslové výbory sice poněkud napomohly organizaci válečných dodávek, ale oč se vojenská výroba zlepšila, o to více se prohloubily rozpory mezi produkcí pro armádu a pro týl. Ve snaze zlepšit zásobování potravinami se vláda pokusila nahradit zemědělce, kteří byli odvedeni k armádě, zajatci, ale ani více než půl milionu těchto mužů nezlepšilo produkci ruského zemědělství. Pro posílení týlové i bojové morálky byly činěny zoufalé pokusy. K nimž náležel i návrh generála Januškeviče slíbit každému vojákovi, že po vítězné válce obdrží zdarma dvacet pět arů zemědělské půdy.

Neúspěchy na frontě řešil car povoláním dalších záloh a změnami na velitelských místech. Odvolal velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče z funkce vrchního velitele armády a zaujal jeho místo. Přesto Rusko v následujících bojích ztratilo Halič, Polsko, Litvu, část Lotyšska a Běloruska, čímž se třináct procent populace impéria dostalo pod německý vliv. Ke konci roku 1915 dosáhly ztráty na životech tři a půl milionu, rychle rostl počet zajatců. Ani dílčí úspěchy na turecké frontě nezabránilly růstu pesimismu. Vždyť s postupem německých vojsk bylo nutné připravit evakuaci Rigy a Kyjeva, uvažovalo se i o evakuaci Petrohradu. Panika rostla. Jejím důsledkem byly i velké protiněmecké pogromy, k nimž došlo v květnu 1915 v Moskvě. Bylo ničeno vše, co neslo německý název, nebo s ním mělo něco společného, německy mluvící obyvatelstvo bylo lynčováno.

Rok 1915 byl naplněn strachem ze špionů. „Špionofobii“ nešel nejen ministerský předseda Boris V. Stürmer (1848-1917), u něhož vadilo již jeho německé jméno, ale ani carevna. Řada ruských politiků byla z tohoto důvodu vyměněna. Nemalou roli ovšem při výběhu nových politiků hráli neoficiální carovi poradci Grigorij Rasputin a Alexandr D. Protopopov. Za návrhy, které byly předloženy carovi do Mogiljova, přitom především stála carevna a její dvorní dáma Anna A. Vyrubovová (1884-1964). Car totiž odvolal z postu nejvyššího velitele svého strýce velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče (1856-1929) a sám se jím jmenoval. Současně s tím opustil Petrohrad a přesídlil do hlavního stanu (tzv. stavky) dislokovaného od roku 1915

nedaleko ukrajinského města Mogiljova. S carevnou a ještě častěji carevnou matkou udržoval písemný kontakt.

Nenávist vůči všemu německému se ovšem projevila již na samotném počátku válku. Např. v Pobaltí byla hned 1. srpna zavedena jako jediná úřední řeč ruština. O několik dní později byl Sankt-Petěrburg přejmenován na Petrograd, německé obyvatelstvo bylo vysídleno do jakýchsi ghatt a bylo tvrdě perzekuováno (stejně ovšem jako tradičně židé). Svoji činnost zvýraznily různé nacionalistické skupiny. Generálem Alexejem A. Ignatjevem (1877-1954) byla např. založena tajná společnost Hvězdný dvůr („Zvezdnaja palata“) kladoucí si za cíl utužit mravy společnosti nastolením vojenské diktatury potírající všechny liberalizující či jinak nekonzervativně reformistické názory. Součástí změn, ke kterým car Mikuláš II. v roce 1915 přistoupil, byla nacionalizace a militarizace továren, zavedení povinných odvodů z majetku a ze zemědělských produktů. Prostě systém jakéhosi válečného komunismu, který o několik let později použil Lenin.

8. Poziční válka

Výše jsme se zmínili o rakouském neúspěchu v Srbsku v srpnu 1914. Tato skutečnost ostře kontrastovala s úspěchem Němců v Belgii. Po dobytí Lutychu německá armáda rychle postupovala přes belgické území k francouzským hranicím. Dne 20. srpna byl obsazen Brusel, následujícího dne Lunéville. Po následné bitvě u belgického městečka Monsu nacházejícího se nedaleko francouzských hranic, která se odehrála 23. srpna, spojené britsko-francouzské síly ustupovaly dále k francouzským hranicím a za ně. Oporou se jim měla stát francouzská řeka Marna.³⁸⁸ Té dosáhly spojenci 2. září. Německá armáda se u ní objevila vzápětí. Dne 4. září vydali němečtí velitelé rozkazy, jež uvedly střetnutí do pohybu. Cílem byla Paříž a její obchvat tak, aby kolem ní mohla německá vojska utáhnout smyčku. Vlastní bitva na Marně trvala čtyři dny. Francouzsko-britským vojskům vedeným generálem Josephem Joffrem (1852-1931) se podařilo německé jednotky zastavit a přimět k ústupu. Joffreho zásluhou se tím s konečnou platností zmařila naděje na uskutečnění Schlieffenova plánu a vyloučila možnost rychlého německého vítězství na západní frontě. Početní stav vojáků nasazených do bojů na Marně byl obrovský: na německé

---

³⁸⁸ Bitva u Monsu byla první bitvou první světové války, do níž se zapojila britská vojska. Srov. John KEEGAN, *První světová válka*. Praha-Plzeň 2002, s. 85-86.

straně milion dvě stě sedmdesát pět tisíc, na straně spojenců milion Francouzů a sto dvacet pět tisíc Britů.

Když však na konci druhého zářijového týdne dorazily francouzské a britské jednotky pronásledující nepřítele k pozicím, na nichž se Němci před tím zastavili, musely se i ony zde zastavit. Mezi 13. a 27. zářím jednotky nastupovaly do série útoků, aniž by se jim dařil postup. Jedním z pokusů o prolomení linie se stal „úprk k moři“, snaha jedné i druhé strany najít mezeru mezi mořem a stávajícím postavením jednotek dříve, než ji využije druhá strana. Následovala „zákopová válka“, vinoucí se v linii 760 kilometrů, během níž se obě strany neúspěšně pokoušely o rozhodující ofenzívu. Jako součást stávající zákopové války se např. na začátku října 1914 rozhořela první bitva u belgického města Ypry, známého především nechvalně proslulým střetem, jenž se odehrál 22. dubna 1915. Při něm byl použit jedovatý plyn později nazvaný yperit.

Dne 27. listopadu 1914 vypracovalo německé ministerstvo zahraničí v Berlíně memorandum, v němž státní tajemník Zimmermann prohlašoval, že cílem německé politiky musí být klín mezi Rusko a jeho spojence a následné uzavření separátního míru s Ruskem. Ideální měla být rakouská porážka Srbska a následně vynucená ruská aktivita při uzavření separátního míru s Německem a Rakouskem-Uherskem. Zimmermannův plán plynul z přesvědčení, že válka přece násobí problémy, které carismus nebyl schopen řešit ani v míru. Ruské zemědělství i průmyslová výroba jsou odchodem mužů na frontu značně ochromeny. Věděl, že se sice objevovaly návrhy na její oživení, ale že se vesměs jednalo jen o zoufalé pokusy typu nahradit ty, kteří odešli do války, zajatci. Počet zmetků a následných problémů s distribucí, který se tím rapidně zvýšil, situaci jen komplikoval.

Střety armád během podzimu a zimy 1914 přinesly vyčerpání ofenzivních sil na západní i východní frontě. Přesto se na jaře 1915 rozhořely další boje. Na západní frontě např. v březnu u vesnice Neuve Chapelle. Ztráty na lidských životech dosáhly na obou stranách více než deseti tisíc.

V polovině roku 1915 se dohodoví spojenci na jedné ze svých konferencí shodli, že jak na východní tak západní frontě jim chybí překvapení technického rázu, s jehož pomocí by mohli zahájit rozhodující ofenzívu. A tak se dohodli (konečně!), že uskuteční takovou akci společně.

Ruská vláda mezi tím, v květnu 1915, vědoma si zhoršující se hospodářské situace ustavila zvláštní komisi, která vyzvala ruské střední vrstvy, aby jí pomohly při zásobování ruské armády. Ty v nadšení, že se jim za to dostane politického

zvýhodnění a dlouho očekávaného přijetí k diskusi o vnitřní i vnějším postavení Ruska, svolaly sjezd zástupců průmyslu a obchodu a na něm přislíbily vládě pomoc. Dokonce i petrohradský klenotník švýcarského původu Peter Carl Fabergé (1846-1920), známý výrobou uměleckých a zlatnických předmětů pro evropskou šlechtu včetně carovy rodiny, začal místo skvostných uměleckých předmětů vyrábět ruční granáty.³⁸⁹ Pozitivní jistě bylo rovněž soustředění na budování letectva, o což se zejména zasloužil carův strýc velkokníže Alexandr Michajlovič (1866-1933). Letectvo totiž umožnilo účinnou formu průzkumu a budilo důvěru, že ruská armáda při jeho zaštitění dokáže odolat množícím se německým leteckým útokům.

Pro zlepšení situace v týlu podnikla ruská vláda další zoufalé kroky. Ministr zemědělství Alexej A. Bobrinskij (1852-1927) např. vytvořil síť agentů, kteří zkoumali, nakolik je možné rozšířit centralizaci nařízení do průmyslu na vesnici a přistoupit k dalším vojenským i pro civilní obyvatelstvo určeným rekvizicím. Nic však nepomáhalo. Naopak. Když ruské masy poznaly, že se vláda spoléhá výhradně na centralizované řízení a další rekvizice, jejich ochota uskomnit se ochabla. Obdobně tomu bylo, když vláda opakovaně apelovala, aby celá společnost aktivně přispěla ke zlepšení výroby a zásobování. Žádné ústupky za to nenabídla, a proto jen bujel černý obchod. Bohatli jen ti, kteří mohli využít svých privilegií. K jejich odstranění nic nepomáhalo, dokonce ani to, že car vložil do financování armády celý svůj osobní majetek. Na konci roku 1916 už byla situace kritická. Cena potravin vzrostla oproti roku 1914 minimálně čtyřikrát, přitom příjmy poklesly. Projevoval se akutní nedostatek potravin, nepomáhaly ani mimořádné přísuny z oblastí nepostižených válkou. V Moskvě a Petrohradě byly na konci roku 1916 zásoby potravin jen na několik dní. Situace v zásobování byla natolik kritická, že musel být na počátku roku 1917 zaveden ve všech větších městech přidělový systém.

Nespokojenost s válkou vzrůstala jak na západě, tak na východě. Co se týče Ruska, pak stále častěji se i mezi kruhy, které podporovaly monarchii, objevoval názor, že by se s ní mělo skončit, neboť jinak impérium zahyne. Z války však nebylo možné se vyvázat. Jakákoli separátní jednání by nejen zvýšila autoritu Německa, ale i vyvolala roztržku se spojenci. Tu si Rusko, zmítající se v hospodářském kolapsu, v očekávání pomoci z vnějšku, nemohlo dovolit. To záhy pochopila i umírněná opozice reprezentovaná liberalizujícími činiteli konstitučně demokratické strany iniciující v roce 1915 vznik opozičního uskupení, Progresivního bloku. Vzhledem k tomu, že zastupovala zájmy průmyslníků, bohatých zemědělců a řemeslníků, byla ochotna

---

³⁸⁹ Srov. Elizabeth HERESCHOVÁ, *Vražda carské rodiny. Případ Jekatěrinburg 1918 a ztracené klenoty Romanovců*. Praha 2011, s. 10.

vyvinout aktivitu k podpoře této sféry ruské ekonomiky. Požadovala však, aby se vláda reálně zabývala odstraněním starobylých privilegií a diskriminačních opatření vyzdvihujících šlechtu. Car podporovaný ministerským předsedou Ivanem Goremykinem věřil v sílu konzervativních složek a nepřijal nabízenou ruku. Zavrhl Pavlem Miljukovem navrhovaný projekt vnitřních reforem obsahujících řadu uvolnění, včetně amnestie politických vězňů, zrušení náboženských omezení a odstranění národnostních privilegií.

Na konci roku 1916 byla situace kritická. Cena potravin vzrostla oproti roku 1914 minimálně čtyřikrát, a přesto jich byl nedostatek, nepomáhaly ani mimořádné přísuny z oblastí nepostižených válkou. V Moskvě a Petrohradě byly zásoby potravin jen na několik dní, hrozil hlad. Petrohradský výbor pro zásobování varoval vládu před nebezpečím, vypukne-li hlad a žádal, aby se vláda svou autoritou zasadila za zorganizování dodávek pro hladovějící metropoli. Opětně navrhoval zahájit jednání o separátním míru, za nějž se přimlouvaly i pro monarchistické kruhy vidoucí v něm možnost, která zachová impérium.

Státy Dohody sledovaly tíživou ekonomickou situaci Ruska a snažily se mu pomoci. Nehodlaly ho však vyvázat z vojenských závazků. Vždyť ruská armáda, přes ztráty a demoralizaci byla stále velkou silou vážící na sebe několik divizí německé a rakousko-uherské armády. Výraznější hospodářskou pomoc poskytly až po pádu carismu v březnu 1917.

Do konce roku 1915 se původní dvě frontové linie – západní a východní – rozrostly o řadu dalších konfliktů. Francie byla zatažena do bojů na Balkáně a ve východním Středomoří, Rusko vedlo s Tureckem obtížné boje na Kavkaze, Rakousko-Uhersko se zapletlo do bojů s Itálií, Velká Británie pomáhala v bojích s Turky u Gallipoli, v Egyptě a v Mezopotámii, pomáhali Srbům a likvidovali posádky německých kolonií v Africe. Válka se odehrávala v Atlantiku, Středomořím i Severním moři.³⁹⁰

V Rusku se, jako obvykle, hledaly problémy u jednotlivých osobností. Od jara 1916 se proto mj. zvažovala další změna na postu ministerského předsedy. Situace byla tak vážná, že se proti vládě postavila téměř celá společnost. Dokonce i státní дума, bez ohledu na stranickou příslušnost, se k její činnosti vyjádřila negativně. A tak došlo v listopadu k nahrazení Stürmera Trepovem. Dmitrij F. Trepov byl konzervativním monarchistou a zarytým nepřítelem Grigorije Rasputina. Činil proto vše, aby vládu zbavil Rasputinova vlivu. Rozhodl se ale rovněž zbavit dalšího vlivného konzervativce

---

³⁹⁰ Srov. J. KEEGAN, *První světová válka*, s. 165-205.

Protopova. Proti tomu zase byla carevna. Podařilo se jí přesvědčit cara, aby Protopov zůstal. K další změně došlo v lednu 1917. Trepova vystřídal více než pětadesátiletý Nikolaj D. Golicyn. Ke střídání na ministerských postech však docházelo i na západě, neúspěchy na frontě se projevovaly právě takovými změnami.

Změny ministrů ale ani velitelů žádné zásadní změny nepřinesly. A to i přesto, že se spojenecké jednotky jedné i druhé strany od samotného začátku zákopové války snažily o výrazný početní nárůst vojsk. To se jim vcelku dařilo. Např. síla Itálie vzrostla z původního miliónu v polovině roku 1915 na milión a půl vojáků v polovině roku 1916. Rusko mělo na jaře 1916 navzdory ohromným předchozím ztrátám dva milióny vojáků. Ještě výraznější než početní nárůst vojáků, bylo rozšíření válečného průmyslu. Především díky mobilizaci žen pro práci v továrnách dosáhla ve Francii výroba munice sta tisíce kusů za den, výroba pušek tisíce pěti set kusů za den a výroba děl šest set kusů. Podobný nárůst byl patrný ve Velké Británii, v níž se navíc díky práci žen mobilizovalo ohromné množství mužů pro armádu: na jaře 1916 měla Velká Británie ve zbraní sedmdesát divizí. Představovalo to desetinásobný růst ve srovnání s počátkem války.³⁹¹

V únoru 1916 na západní frontě zahájily nové boje ofenzívou u francouzského města Verdunu německé jednotky. Soubor bitev označovaný jako „verdunský mlýnek na maso“ trval až do prosince. Na obou stranách při něm zahynulo na sedm set tisíc vojáků. Ohromné bylo ničení techniky. Ostatně dodnes se užívá přísloví „střílejí jako u Verdunu“. Posuny jednotek či dokonce zisky území však byly minimální. Byla to skutečná poziční válka, při níž se fronta téměř nepohla. Zajímavé však byly posunu pod povrchem. U Verdunu se totiž uplatnila činnost tzv. krtků. Jednalo se o zvláštní jednotky, které podkopávaly tunely pod nepřátelské pozice, aby na jejich konci buď kladly časované bomby, nebo umožnily průchod pěšáků, kteří se pak objevovali v nepřátelském týlu a útočili na nepřátelské pozice zezadu.

Němci se snažili oslabovat nepřítele všemi prostředky. Protože významná část zbraní, které používali dohodoví spojenci, a nábojů do nich, se vyráběla v severoamerických zbrojovkách, realizovali, nejčastěji prostřednictvím v USA již dříve usazených Němců k záškodnickým akcím. Šlo především o nekvalitní výrobu, tedy výrobu zbraní či munice, které nebyly funkční, ale i o vkládání časovaných výbušnin do kolekcí odesílaných zbraní. Podobně pak Němci využívali nejrůznější osoby k tomu, aby nastražili výbušniny do lodí, které převážely zbraně do Evropy. Takto se Němcům

---

³⁹¹ Srov. Tamtéž, s. 220-221.

podařilo zlikvidovat značné množství zbraní a munice, aniž by byly podezřívány konkrétní osoby z podvratné činnosti.

V průběhu verdunských bojů se dohodoví spojenci na konferenci ve francouzském městě Chantilly nacházejícím se nedaleko Paříže znovu ujistili o tom, o čem se domluvili v polovině a na konci roku 1915, tedy že je nutné, aby společně koordinovali postupu na všech frontách. Pokusem o to byly dvě ofenzív – jedna na východní a jedna na západní frontě. Ofenzíva na východní frontě naplánovaná generálem ruského jezdeckva a mezi květnem a srpnem 1916 vrchním velitelem ruských vojsk Alexejem A. Brusilovem (1853-1926) byla dokonce připravována jako zásadní obrat ve válce. Proto byla pojmána jako součást vzájemně koordinovaných dalších drobnějších vojenských akcí na východní i západní frontě. Jenom, že neúspěch Brusilovovy ofenzívy všechny představy zhatil. Navíc vyvolal další kritiky ruského způsobu vedení války, včetně úvah, které se objevily jak v Rusku, tak v západních zemích, že by car-imperátor Mikuláš II. měl opustit svůj úřad. Protože se mu vyčítala nedůslednost až měkkost při rozhodování týkajícího se nejen vojenských akcí, zmiňovala se konkrétní osobnost, která by jej měla nahradit. Byl jím syn bývalého vrchního velitele ruských vojsk velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče – Nikolaj Nikolajevič mladší. Poznámku si jistě zaslouží skutečnosti, že názory o nezbytnosti odstranit dosavadního cara se objevovaly i uvnitř širší romanovské rodiny. Dokonce i tam se hovořilo o možnosti spáchání atentátu hozením bomby na jedoucí carův automobil. Objevovaly se ale také úvahy o zatčení nejužší carovy rodiny včetně Mikuláše II., a to za její kolaboraci s Němci. Je zřejmě odvážné tvrdit, že k něčemu takovému nedošlo proto, že před tímto postupem varovala jedna z nevlivnějších ruských osobností, mystik Rasputin. Je ale zřejmé, že si Rasputin, snad jako jeden z mála ruských činitelů majících skutečný vliv na čelné představitele ruského státu, byl vědom nedostatků ruské armády, a proto varoval před nesmyslným plýtváním s lidským potenciálem formou opakujících se ofenzív. Mikuláš ovšem v tomto směru na něho, stejně jako na počátku války, kdy Rasputin jej varoval před rozpoutáním válečného konfliktu, nedal. Z poněkud jiného pohledu cara před situací, do které se Rusko dostalo, varoval carův strýc, liberálně uvažující velkokníže Nikolaj Michajlovič (1859-1919), vnuk cara-imperátora Mikuláše I., přední historik, předseda Imperátorské historické společnosti. Shodně s dalšími představiteli staré ruské šlechty ho mj. upozorňoval rovněž na Rasputinův, podle jeho názoru, neblahý vliv. Car tomu ovšem nepřikládal váhu, a tak se část ruské šlechty shodla na nutnosti, aby Rasputina odstranila sama.

Souběžně s Brusilovovou ofenzívou se na západní frontě odehrávala ofenzíva britsko-francouzských jednotek. Její jádro leželo na řece Sommě. Ofenzíva na řece Somě trvala od 1. července 1916 do 18. listopadu 1916. Obdobně jako německá ofenzíva u Verdunu patřila k nejkrvavějším bitvám světové války. Celkový počet padlých na straně dohodových mocností činil více než šest set tisíc, na straně Němců téměř půl miliónu. Přitom „ofenzíva“ přinesla dohodovým spojencům vskutku jen nepatrný zisk: posun frontové linie o pouhé tři kilometry.

Přes válečné problémy začala na podzim roku 1916 v leckterém evropském městě včetně Petrohradu, jako vždy před tím, divadelní sezóna. Např. v petrohradském Lidovém domě **zněl** Šaljapinův bas v opeře ruského romantického skladatele Modesta P. Musorgského *Borisi Godunovi*, v Mariinském divadle úchvatně tančila v baletu *Dcera faraona* prima-balerína Matylida Kšesinská. Nálada obyvatel však byla mizerná. A nejen v Rusku. Napětí vyvolané ohromnými lidskými ztrátami, poklesem životní úrovně, intenzivní výrobou pro válku a špatným zásobováním vedly ve všech do války zapojených zemích k protiválečným náladám. Nejhorší byla situace opět v Rusku, kde oproti poměrně teplému lednu v polovině února propukly kruté mrazy. Ty zhoršily zásobování fronty i zázemí. V Petrohradě demonstrace, jejichž eskalaci nezabránilo ani vyhlášení maximálních cen potravin a slib, že hlavní město bude přednostně zásobeno, ani hrozba zásahu nově povolovaných vojenských jednotek. Přitom impuls k těmto akcím daly neutěšené ekonomické a sociální podmínky mas, politické požadavky se projevovaly až jako důsledek neřešení prvně jmenovaných. S politickou kritikou samoděržaví vystoupila především дума, resp. i její liberalizujícím směrem orientovaný Progresivní blok. Car označil jeho akce za vážné nebezpečí pro Rusko a další jednání Státní dumy zakázal. Poslanci se však dohodli, že neopustí Petrohrad, dokud car svoje rozhodnutí nezmění a pro případné jednání zvolil ze svého středu zvláštní skupinu, tzv. výkonný výbor poslanců dumy (ten se stal později základem pro jmenování prozatímní vlády).

Nespokojenost mas s oficiální politikou, která se pokusila uhájit svoje postavení pomocí represivních orgánů, prudce rostla. Dne 23. února se uskutečnily masové demonstrace, při nichž došlo ke srážkám s policií. Padly první výstřely, byli první mrtví a ranění. Část vojska přešla na stranu povstalců. Demonstrace dosáhly hranice revoluce s cílem změnit politickou strukturu státu. 28. února ustavily levicové strany prozatímní sovět, který měl koordinovat radikální akce a následně se pokusit o získání moci. Tentýž den vydal výbor poslanců dumy prohlášení, v němž žádal, aby

byla odstraněna diskriminační opatření a uděleny občanské svobody, aby car odstoupil a aby byla jmenována nová vláda. Car tím byl pobouřen, a když ho přijal předseda Státní dumy Michail Rodzjanko informovat o vzniklé situaci, nehodlal s ním diskutovat. Pokusil se získat nové vojenské jednotky a s jejich pomocí obsadit Petrohrad. Po zjištění, že armáda je v rozkladu a že oddanost velitelů klesá, přistoupil na jednání. Dne 2. března jmenoval knížete Georgije Je. Lvova novým ministerským předsedou, velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče opět pověřil vrchním velením armády a podepsal vlastní abdikaci. Poté, co se nazítrí vzdal carského trůnu i jeho bratr Michail Alexandrovič, stalo se Rusko de facto republikou. De iure tak ovšem nastalo až 1. září 1917.

Rusové od jara 1917 na frontě prakticky mlčeli. Měli jiné starosti než bojovat za něco neznámého daleko od svých domovů. Únorová revoluce jim vzala víru a autority a kdysi tak poslušní vojáci si začali dělat, co chtěli. Výrazně tomu napomohl *Rozkaz č. 1 Petrohradského sovětu*, který dal pokyn k zakládání sovětů vojenských zástupců na všech stupních velení. Bez jejich souhlasu nebyl rozkaz právoplatný. Milióny ruských vojáků to však pochopily jako pokyn k dezerci. Najednou se obracely zpět k východu a vracely se domů.

Jestliže rok 1905 přinesl zastavení územní rozpínivosti říše, pak únor 1917 znamenal její konec ve smyslu carského impéria. Skončila vláda Romanovců, skončila staletá éra carského impéria, které za pomoci samoděržavné politiky podporované pravoslavnou církevní ideologií drželo v područí desítky národů a národností. Moc převzal střední stav, který se hlásil k liberalizujícím a demokratizujícím změnám. Byl to však danajský dar. Stát byl vnitřně rozervaný, válečné strádání ho ničilo každým dnem. Měšťanstvo nebylo na převzetí moci připraveno. Rozbilo sice starý správní aparát, nevytvořilo si však předpoklady pro jeho nadřazení novým, spolehlivým. Aktivita se ujali radikálové. Byly sověty, které si v místech, i v centru činili nárok na podíl na moci. Vystaly nové problémy, oficiální činitelé se dostávali před nová téměř neřešitelná dilemata. Jedním z nich byl i osud impéria jako mnohonárodního státu, resp. úsilí větších národů osamostatnit se, či alespoň získat politickou autonomii. Idea impéria však byla v ruském povědomí velmi zakořeněná a v podstatě tradiční. To determinovalo přístup nových vládců k těmto problémům a vnášelo nové problémy, které řešily jen pomalu, nedůsledně. Toho využily nejradikálnější síly a postupně, krok za krokem, zavržením politické etiky, za přispění populismu a pro prostý lid

neidentifikovatelného dogmatismu si vytvářely podmínky pro získání moci, pro přeměnu carského impéria v impérium socialistické.

Jak již víme, ofenzíva dohodových spojenců na řece Sommě mezi 1. červencem a 18. listopadem 1916 skončila neúspěchem. Rovněž ofenzíva ruských vojsk vedených generálem Brusilovem byla zastavena a ani Italové, kteří rovněž usilovali o ofenzívu, nedosáhli ve druhé polovině roku 1916 očekávaných podstatnějších úspěchů. Rumunsko se neprozřetelně nechalo zlákat dohodovými přísliby územních zisku – Sedmihradskem, Bukovinou a Banátem – a 27. srpna 1916 vyhlásilo Rakousku-Uhersku válku. Spojené rakousko-uhersko-německé síly však v září rumunský útok vcelku snadno odrazily. I přesto ale rakousko-uherský císař Karel I. (1887-1916-1918-1922) začal jednat o návrhu mírových podmínek. Německá strana ovšem rozhodnutí o jednání odkládala do doby, než získá rumunská naftová pole. A tak rakousko-uhersko-německá mírová nabídka přišla až 12. prosince 1916. Pod jejím vlivem 18. prosince 1916 se na obě válčící strany obrátil prezident Spojených států amerických Woodrow Wilson (1856-1913-1921-1924) s výzvou, aby veřejně oznámily válečné cíle. Rakousko-Uhersko odpovědělo americkému vyslanci 26. prosince – cílem je dlouhotrvající pevný mír, a proto je ochotno ihned vstoupit do kontaktu s nepřátelskými mocnostmi v zájmu jednání o míru. Dne 30. prosince odmítla stávající Dohoda prosincovou nabídku Ústředních mocností a 10. ledna vyhlásila své válečné cíle: znovuzřízení Belgie, Srbska, Černé Hory a odškodnění těchto států, osvobození obyvatelstva zpod tureckého útlaku a vyhnání Turecka z Evropy, změny v Polsku podle ruských představ, osvobození Italů, Slovanů, Rumunů a Čechoslováků z cizí nadvlády. Jednání o míru se dostala do patové situace. Nicméně bylo zřejmé, že k němu v dohledné době dojde. Žádná z válčících stran totiž nebyla schopna rychle a jednoznačně dosáhnout vítězství.

9. Velká prohra

Do světové války se postupně zapojilo třicet dva států. Na jedné straně bojovaly tzv. Ústřední mocnosti, tedy Německo a Rakousko-Uhersko, ke kterým se připojila Osmanská říše a Bulharsko. Jeho přistoupením v září 1915 vznikl tzv. Čtyřspolek. Itálie, se kterou původně Německo a Rakousko-Uhersko tvořilo Trojspolek, v květnu 1915 přešlo k protivníkovi. Ke státům Dohody – Velké Británii, Francii a Rusku se připojila nejen Itálie, ale také Japonsko, které vyhlásilo Německu válku již 23. srpna 1914, a Srbsko, Černá Hora, Belgie, Portugalsko, Řecko, Rumunsko a USA. Dne 6. dubna

1917 do války vstoupily USA. Do armád válčících států bylo celkem povoláno na sedmdesát milionů vojáků. Z toho se deset milionů domů nevrátilo.³⁹²

Chceme-li si připomenout stěžejní události západní fronty, pak si zejména připomeneme, že 20. srpna roku 1914 německá vojska obsadila hlavní město doposud neutrální Belgie Brusel. Počátkem září se německá vojska přiblížila k Paříži, aby byl bitvou na řece Marně v září 1914 německý postup britsko-francouzskými vojsky zastaven. Na Marně, kde se pak na dlouhou dobu rozvinula poziční válka, se soustředily na dva miliony vojáků. Především zde, ale i v jiných bojích se hledala řešení k překonání protivníka novými zbraněmi. V bitvě u města Ypry použili Němci 22. dubna 1915 poprvé otravné plyny, v bitvě u řeky Sommy 15. září 1916 naopak Britové poprvé použily tanky. Pancéřový vůz použili jako první Němci v březnu 1918. Přitom, co se týče techniky, se od počátku války používala letadla, vzducholodě, balóny, lodě a ponorky. Jejich technická úroveň a počet však měsíc od měsíce rostl. Kdežto měli např. Britové na počátku války jen několik desítek letadel, na jejím konci již Britské královské letectvo (Royal Air Force) disponovalo s dvaceti tisíci letounů.

Světová válka se vyznačovala značným množstvím mrtvých a zraněných na jednom místě: u francouzské pevnosti Verdunu padlo na jaře 1916 sedm set tisíc vojáků, na podzim téhož roku u Sommy milion. Německo vyhlásilo 4. února 1915 ponorkovou válku, kterou 1. února 1917 vygradovalo jako neomezenou. Při níž byla potápěna všechna plavidla bez výstrahy. Britové tomu čelili zejména konvoji, soustavou lodí provázených torpédoorbci.

Pro zlepšení spolupráce vlád zemí Dohody a jejich armád byla v listopadu 1917 ustavena Nejvyšší tajná rada, kterou tvořili vedoucí političtí a vojenští činitelé těchto zemí. Koordinací vojenských operací na západní frontě byl od 14. dubna 1918 pověřen francouzský generál Ferdinand Foch (1851-1929). Byl ve svých aktivitách celku úspěšný. Ke zlepšení postavení dohodových spojenců na západní frontě v situaci, kdy východní fronta již neexistovala – po bolševické revoluci v listopadu 1917 činil Lenin vše proto, aby splnil bolševický slib, že ukončí ruský podíl na válce. Po složitých jednáních a za cenu značných územních ztrát nechal v břenu 1918 podepsal s Německem a Rakouskem-Uherskem v Brestu-Litevském separátní mír. Dohodoví spojenci se tedy v dalších bojích museli obejít bez Ruska. Aby Ústřední mocnosti ještě více oslabili pozici dohodových států, zahájila v červnu 1918 rakousko-uherská armáda ofenzívu na

---

³⁹² Srov. Ivan KULHÁNEK, *Klopýtání přes budoucnost. Dějiny Evropy od Vídeňského kongresu 1815 do roku 2005*. Praha, s. 90-91.

italské frontě, na řece Piavě. Jak se ale stalo v této válce zvykem, i ona skončila neslavně. Podobně jako Brusilovova neúspěšná ofenzíva vedla k demoralizaci Rusů na frontě i uvnitř Ruska, vedla neúspěšná rakousko-uherská ofenzíva na Piavě k demoralizaci rakousko-uherských vojáků i civilistů v rakousko-uherském zázemí. Jaksi přirozeným odrazem toho se stalo sílící národnostní hnutí neněmeckých národů Habsburské monarchie. Ve špatně fungujícím státě se stalo základem jeho úpadku: Rakousko-uherská monarchie se začala rozpadat. Dne 4. října požádalo Rakousko-Uhersko o příměří. O necelý měsíc později, 3. listopadu uzavřelo s Dohodou úmluvu o zastavení palby. Německá vláda, která se mj. obávala revolučního výbuchu podobného ruskému, se 6. října obrátila prostřednictvím švýcarské vlády na amerického prezidenta Thomase Woodrowa Wilsona s žádostí o zprostředkování příměří i v jeho případě. To se však nezdařilo. Revoluce ale začala v Německu propukat: rok od revolučních událostí v Rusku, na počátku listopadu 1918 se začali bouřit němečtí vojáci i námořníci. V mnoha německých místech došlo k protivládnímu povstání, ve městech vznikaly rady dělnických a vojenských zástupců. Povstání začalo v Kielu, aby se záhy přesunulo do Hamburku, Brém, Lübecku, Kolína nad Rýnem, Mnichova a dalších hospodářsky i politicky významných německých měst. Dne 9. listopadu 1918 byla nejprve tehdeším sociálně demokratickým říšským kancléřem Friedrichem Ebertem (1871-1925) a poté socialistickým vůdcem Karlem Liebknechtem vyhlášena svobodná německá socialistická republika (Ebert), resp. německá sovětská republika (Liebknecht). Císař Vilém II. prchl v přestrojení do Švýcarska. To již byla situace, kdy Německo potřebovalo konec války za každou cenu. Dne 11. listopadu 1918 proto byla ve zvláštním vagonu na železniční trati u francouzského města Compiègne podepsána dohoda o příměří mezi státy Dohody a Německem. Smlouva o příměří vysloveně Němcům diktovala podmínky kapitulace: ihned vyklidit všechna obsazená území ve Francii, Belgii a Lucemburku, rovněž Alsasko-Lotrinsko. Během dalších šestnácti dnů měli Němci vyklidit celý levý břeh Rýna a na pravém vytvořit desetikilometrové neutrální pásmo. Dále se Němci museli zavázat propustit všechny zajatce, odevzdat zbraně, vozidla atd. Mírové smlouvy sjednané v Brest-Litevsku byly prohlášeny za neplatné. Pro vítězné i poražené pak začal rok 1919 mírovou konferencí v Paříži. Byla zahájena 18. ledna. Paříž vlastně plnila úlohy Vídně z let 1814-1815. Datum zahájení konference bylo zvoleno symbolicky - v den vyhlášení Německého císařství v roce 1871 ve Versailles.³⁹³

---

³⁹³ Srov. Margaret MACMILLANOVÁ, *Mírotvorci. Pařížská konference 1919*. Praha 2004.

Na troskách Rakouska-Uherska vzniklo 28. října 1918 Československo, na konci listopadu bylo vyhlášeno Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. V tu dobu již abdikoval poslední rakousko-uherský císař a existovaly dvě nezávislé republiky Rakousko a Maďarsko. Počátkem prosince 1918 došlo ke sloučení Sedmihradska s Rumunskem. Z bývalých německých, rakousko-uherských a ruských území vznikly tři pobaltské republiky – Litva, Lotyšsko a Estonsko. Bylo obnoveno Polsko. Státoprávní změny jsou však již začátkem nové etapy obecných dějin – dějin „krátkého“ 20. století. Jejich ouvertourou byl 4. prosince 1918, kdy z New Yorku vyplulo loď George Washington s americkou márovou delegací v čele s americkým prezidentem Widrowem Wilsonem. Žádný jiný americký prezident se dosud během svého funkčního období do Evropy nevydal. Jeho oponenti ho obviňovali, že porušuje ústavu a dokonce i jeho stoupenci to považovali za nerozumný krok. Wilson byl ale přesvědčen, že vytvořit nový mírový svět je neméně důležité, jako před tím vyhrát válku. K tomu byl ochoten věnovat všechny svoje síly.³⁹⁴

---

³⁹⁴ Srov. Tamtéž, s. 23.

XI. Závěr

V uvedeném výkladu jsme pojali dějiny tzv. dlouhého, tedy 19. století jako relativně samostatnou kapitolu lidských dějin. Učinili jsme tak proto, že svým děním, způsobem prožitků jeho aktérů i morálními hodnotami jedinců a celých kolektivů se výrazně odlišovaly od předchozího i následného období. Co na nich bylo oproti jiným fázím dějin odlišné, to byla zejména skutečnost, že se do čela veškerého dění, v aktivní i pasivní rovině propracovala společnost. Osvícenství 18. století probudilo zájem o osobnosti. Devatenácté století tento zájem kolektivizovalo a aktivitu, včetně projevů identity, přesunulo k vzájemně prolnutému celku, ke společnosti. Jejím ústředním identifikačním paradigmatem byl národ. Stát se tím na jedné straně stal druhouřadou záležitostí. Na druhé straně se ale opět posunul do čela veškerého dění. Bez státu nemohla fungovat společnost, nebyl myslitelný národ. Národ, který se teprve postupně identifikoval. Stejně jako 19. stoletím i ostatní zvýrazněné kolektivy se národy nemohly obejít bez obranného i útočného faktoru, který jim zajišťoval právě stát. Ovšem stát již zcela zbyrokratizovaný, zřetelně institucionalizovaný.

Výše uvedený výklad se snažil o demonstrování neutuchajícího velmi významného postavení států v mezinárodní konstelaci. A nejen konstelaci, ale i korelaci a vzájemné diverzifikaci. To vše zasazené do skutečnosti, že se a jakým způsobem se v 19. století formovaly moderní diplomatické vztahy. Jejich představitelé tvořili modernizovanou vzájemnou komunikaci, na jejich bázi pozici států globalizovali. Společnosti jako by žily vlastním způsobem. Ten však byl nerozborně provázán právě s postavením států, jejich proměnami na mezinárodním poli, jejich vzájemným ovlivňováním se a úlohou jejich představitelů.

Devatenácté století prožívalo z hlediska historie specifický soubor problémů. Jednalo se při tom o uzavřený celek, v němž se politická rovina prolínala s hospodářskou, sociální, demografickou, právní a dalšími. Okruh problémů, který je možné v souvislosti s 19. stoletím sledovat, je ohromný. Dosvědčují to publikace, hojně využívané pro tuto práci, typu Rapportových *Dějiny Evropy v 19. století*, Dawisových *Dějiny Evropy* Šustových *Dějiny Evropy v 19. století* či Teplíkových *Dějiny diplomacie*. Předložená monografie neměla jejich výsledky sumarizovat, doplňovat ani je vyvracet. Šlo o specifický pohled na 19. století, mající vést čtenáře k zamyšlení nad formováním moderního světa, nad jeho dílčími i kolektivními osudy, proměnami i konstantami. Nejednalo se o to, zhodnotit přednosti konkrétních politických,

hospodářských či sociálních proměn, ani dehonestovat nerealizované či dokonce nerealizovatelné vize. Cílem bylo sdělit čtenáři v souhrnu stěžejní informace o proměnách ve světě 19. století a přimět jej k úvahám nad aktuálním děním. Ty, kteří se o historii zajímají více, pak inspirovat k úvahám o analogiích, vzájemné provázanosti či dokonce podmíněnosti obecně dějinných procesů v kontextu širšího lidského konání a snažení. Dějiny 19. století znamenaly mnoho negativních prožitků. Přinesly však rovněž mnoho pozitivního. Bez dění, často až překotného, 19. století, by nebyla naše moderní společnost myslitelná. Devatenácté století je nezbytnou součástí našeho vědomí a jako k takovému se k němu musíme více či méně ve svých úvahách, myšlenkách ale i otevřených výkladech vracet. Strále je přece platné latinské *Historia magistra vitae*.

XII. Dodatky

1. Mapy

2. Chronologie nejdůležitějších událostí

- 1772: 5. 8.: dohoda Ruska, Pruska a Rakuska o prvním dělení Polska
- 1774 - 1792: vláda krále Ludvíka XVI.
- 1774 - 1776: pokus R. J. Turgota řešit krizi francouzských financí
- 1777 - 1781: pokus J. Neckera reformovat francouzské státní hospodářství
- 1775 - 1783: válka severoamerických osad za nezávislost
- 1783: 3. 9.: mírová smlouva ve Versailles mezi Velkou Británií a Spojenými státy
- 1787 - 1792: válka Ruska a Rakouska s Osmanskou říší
- 1788: 8. 8.: svolání generálních stavů
- 1788 - 1792: „čtyřletý sejm v polsku
- 1789: 5. 5.: zahájení jednání generálních stavů
- 1789: 14. 7.: dobytí Bastily
- 1789: 26. 8.: Deklarace práv člověka a občana
- 1789 - 1797: George Washington prvním prezidentem USA
- 1790: 12. 7.: Civilní ústava duchovenstva
- 1791: 3. 5.: vyhlášení polské ústavy „3. května“
- 1792: detronizace francouzského krále Ludvíka XVI.
- 1792: leden : mír v Jassich
- 1791: 13. 8.: první francouzská ústava
27. 8.: pilnitzká deklarace císaře Leopolda II. a pruského krále
1. 10.:zahájení činnosti Zákonodárného národního shromáždění ve Francii
- 1792: mír v Jasech ukončil rusko-tureckou válku
- 1792: 20. 4. Francie vypověděla válku Rakousku
25. 7.: manifest brunšvického vévody
20. 9.: bitva u Valmy
21. 9.: zahájení činnosti Národního konventu ve Francii
- 1792-1804: první francouzská republika
- 1793: 21. 1.: poprava francouzského krále Ludvíka XVI.
23. 1.: Rusko a Prusko uzavřely dohodu o druhém dělení Polska
- únor: vznik první protifrancouzské koalice Velké Británie, Rakouska, Pruska, Nizozemí, Španělska, Sardinie, Toskánska a Neapolska proti Francii
28. 3.: zestánění majetku emigrantů Francií
2. 6.: nástup jakobínů k moci
24. 6. druhá francouzská (jakobínská) ústava

srpen: ve Francii zavedena všeobecná branná povinnost
září: ve Francii zavedeny zákony o maximálních cennách a mzdách
1794: 24. 3. Povstání T. Kościuszka
červen: ve Francii zaveden kult Nejvyšší bytosti
27. 7.: porážka jakobínské diktatury
10. 10. Porážka Kościuszkových vojsk u Maciejowic
1795: 3.1.: Rusko, Prusko a Rakousko podepsaly dohodu o třetím dělení Polska
1796: květen: porážka spiknutí vedeného Gracchem Bebeufem
1796-1801: vláda ruského cara-imperátora Pavla I.
1797: 17.10.: mír v Campoformiu
1798: 9. 3.: vyhlášení Helvétské republiky
1798: 19.5.: Napoleonovo zahájení tažení do Egypta
1799 - 1802: druhá koaliční válka proti Francii
1799: 9. 11.: Napoleonův převrat „18. brumairu“
1800: 14. 6.: Napoleonovo vítězství u Marenga
1800: Washington se stává sídlem prezidenta a Kongresu USA
1801: Napoleonův konkordát s církví
1801: 1. 1. zákon o unii mezi Veku Británií a Irskem
1801: 9. 2. mír v Lunéville
1802: srpen: Napoleon konzulem
1803: 18.5.: Velká Británie vypověděla válku Francii
10. 8. František I. povyšuje Rakousko na císařství
1804: březen: Napoleonův *Code civil*
květen: Napoleon prohlášen císařem
1804: protiosmanské povstání vedené P. Karadjordje
1804 - 1813: rusko-perská válka
1805: třetí koaliční válka proti Francii
1805: 19. 10.: Napoleonovo vítězství u Ulmu
1805: 2. 12.: Napoleonovo vítězství u Slavkova
1806 - 1807: čtvrtá koaliční válka proti Francii
1806 - 1812: rusko-turecká válka
1806: 17. 7.: dohoda o vytvoření Rýnského spolku
6. 8.: zánik Svaté říše římské národa německého
18. 8.: vznik Vestfálského království

- říjen: zrušení nevolnictví v Prusku
- 14. 10.: Napoleonovo vítězství v bitvě u Jeny a Auerstedtu
- 28. 10.: Napoleonovo obsazení Berlína
- 21. 11.: vyhlášení kontinentální blokády
- 1807: 8. 2.: Napoleonovo vítězství u Jílového
- 14. 6.: Napoleonovo vítězství u Friedlandu
- 25. 6. ustanovení Varšavského knížectví
- 22. 7. ústava Varšavského knížectví
- 7. 7.: rusko – francouzský tylžský mír
- 1808: 27. 9. - 14. 10.: Erfurtský kongres
- 1809: Napoleon ve válce s Rakouskem
- 5. 7. - 6. 7.: bitva u Wagramu
- 1812: 28. 5.: bukurešťský mír
- 24. 6.: zahájení Napoleonova tažení do Ruska
- 17. 8.: Napoleonovo vítězství v bitvě u Smolenska
- 5. 9.: bitva u Borodina
- 24. 10.: Kutuzovovo vítězství v bitvě u Malojaroslavce
- 26. - 28. 11. Kutuzovovo vítězství v bitvě na řece Berezíně
- 1812 – 1814: druhá svereroamericko-britská válka o nezávislost
- 1813: 27. 3.: rusko-pruská spojenecká smlouva v Kališi
- 14. 6.: reichenbašská smlouva
- 26. - 27. 8.: bitva u Drážďan
- 29. - 30. 8.: bitva u Chlumce a Přestanova
- 16. - 19. 10.: bitva u Lipska
- 1814: 1. 3.: dohoda spojenců v Chaumontu
- 30. 3.: Kapitulace Paříže
- 6. 4. Napoleonova abdikace
- 30. 5.: první pařížský mír
- 4. 6. Nová francouzská ústavní charta
- 3. 9. Zavední všeobecné branné povinnosti v Prusku
- 1814 – 1815: říjen – červen: Vídeňský kongres
- 1815: 20. 3. - 22. 6.: Napoleonovo „stodenní“ císařství
- 9. 6.: závěrečné usnesení Vídeňského kongresu
- 10. 6. Vznik Německého spolku

- 18. 6. : Napoleonova porážka u Waterloo
- 20. 6. : vyhlášení Království polského
- 22. 6. : druhá Napoleonova abdikace
- 26. 9.: vznik Svaté aliance
- 20. 11.: druhý Pařížský mír
- 20. 11.: vznik Čtyř aliance
- 1818: 29. 9. - 15. 11.: kongres v Cáchách
- 1820: strana whigů se reorganizuje a modernizuje, přijímá název „Liberální“
- 1820: 1. 1.: povstání Rafaela Riega proti králi Ferdinandovi VII. Ve Španělsku
- červenec: karbonářské povstání v Neapolsku
- říjen: povstání Semjonovského pluku v Petrohradě
- 23.10. - 8. 12.: kongres v Opavě
- 1821: leden - květen: kongres v Lublani
- březen: karbonářské povstání v Piemontu
- 4.5.: Napoleonova smrt
- 1821 – 1830: řecké povstání proti osmanské nadvládě
- 1822: duben: masakry na ostrově Chiu
- říjen - prosinec: kongres ve Veroně
- 1823: duben: francouzská intervence do Španělska
- 2. 12.: Monroeova doktrína
- 1824: 16. 9.: smrt Ludvíka XVIII.
- 1824 - 1830: vláda Karla X. ve Francii
- 1825: 14. 12.: děkabristické povstání v Rusku
- 1826: 4. 4.: petrohradský protokol o řecké autonomii
- 1827: červenec: dohoda Ruska, Velké Británie a Francie o zásahu proti Osmanské říši
- 1828 - 1829: rusko-turecká válka
- 1829: 14. 9.: drinopolský mír
- 1830: 16. 5.: rozpuštění francouzské sněmovny
- 25. 7.: Karel X. vydává šest ordonancí
- 27. - 29. 7.: Červencová revoluce ve Francii
- 2. 8.: abdikace Karla X.
- 9. 8.: Ludvík Filip Orleánský prohlášen francouzským králem
- 25. 8. povstání v Bruselu

18. 11.: vyhlášení belgické nezávislosti
 29. 11.: vypuknutí listopadového povstání ve Varšavě
 1830-1848: francouzská Červencová monarchie
 1831: 20. 1.: nezávislost Belgie
 25. 1.: sesazení Mikuláše I. polským sejmem
 26. 5.: bitva u Ostrołęky
 8. 9. : kapitulace Varšavy
 1831: vznik hnutí Mladá Itálie
 1831: 15.11.: Londýnská konference o belgické otázce
 listopad: vzpoura lyonských tkalců
 1832: 25. 3. Organický statut Mikuláše I.
 1833: vznik celonárodní odborářské organizace ve Velké Británii National Trade Union
 1833: 10. 9.: setkání ruského cara, rakouského císaře a pruského korunního prince v Mnichově Hradišti
 1834: 12. 5.: vznik organizace Mladé Polsko
 vznik Svazu psanců
 1834 - 1854: chartistické hnutí ve Velké Británii
 1836: vznik Svazu spravedlivých
 1839: 19.4.: Londýnská smlouva definitivně upravila statut Belgie jako neutrálního samostatného státu
 1841: 13. 7.: londýnské smlouva o úžinách
 1846: únor: krakovské povstání
 1847: červen: ustavující sjezd Svazu komunistů
 1848: 24. 2. únorová revoluce v Paříži
 březen: revoluční hnutí v Itálii
 18. 3.: březnová revoluce v Berlíně
 18. 5.: zahájení jednání frankfurtského parlamentu
 5. 12.: pruská oktrojovaná ústava
 20. 12.: Ludvík Napoleonem francouzským prezidentem
 1848: objevení zlata v Kalifornii vyvolalo zlatou horečku
 1848 - 1851: druhá francouzská republika
 1848 – 1916: vláda Františka Josefa I.
 1849: 13. 8.: kapitulace uherské revoluční armády u Világose

- 1851: 2. 12. Převrat Ludvíka Napoleona
- 1851:   nezávislost Černé Hory
- 1852: 23. 1.: znárodnění majetku rodu Orleánských ve Francii
17. 11.: rozpuštění Svazu komunistů
2. 12. Ludvík Napoleon prohlášen francouzským císařem
- 1852 - 1870: druhé francouzské císařství
- 1853 - 1856: Krymská válka
30. 11.: námořní bitva u Sinope
- 1854: 27. a 28.3.: Francie a Velká Británie vyhláší válku Rusku
20. 4.: spojení Pruska a Rakouska proti Rusku
8. 8.: vyklizení Valašska a Moldavska Ruskem
14. 9. vylodění britsko-francouzského vojska na Krymu
- 1855: květen – listopad: světová výstava v Paříži
10. 9.: spojenci vstupují do Sevastopolu
- 1856: 10. 1.: přijetí ultimáta spojenců Ruskem
30. 3.: Pařížským mírem končí Krymská válka
15. 4.: dohoda Velké Británie, Francie a Rakouska o nezávislosti a územní integritě Osmanské říše
- 1859: leden: sjednocení Valašska a Moldavska
4. 6.: bitva u Magenty
24. 6. bitva u Solferina
16. – 18. 10.: povstání Johna Browna ve Virgínii
- 1861: 19. 2. zrušení nevolnictví v Rusku
- 1861 – 1865: válka Severu proti Jihu
- 1862: 23. 1. rusko-francouzská obchodní smlouva
- Jaro: vznik Německého celního spolku
- 1862-1890: Otto von Bismarck v čele pruské / německé politiky
- 1863: 22. 1.: začátek tzv. lednového povstání v ruském záboru Polska
- 1864: prusko-rakouská válka proti Dánsku
25. 5.: ve Francii přijat zákon o sdružování a o právu na stávkou
8. 12. Encyklika papeže Pia IX. *Quanta Cura*
22. 8.: Ženevská konvence o ochraně zraněných a péči o ně
28. 9. založení První internacionály
- 1865: 14. 4.: zavraždění A. Lincolna

1866: duben: pokus o atentát D. Karakozova na cara-imperátora Alexandra II.
červen – červenec: prusko-rakouská válka
3. 7.: prusko-rakouská bitva u Hradce Králové

1867: 30. 3. dohoda Ruska a Spojených států o prodeji Aljašky
12. 6. Dohoda o rakousko-uherském dualismu
16. 8.: ustavující sněm Severoněmeckého spolku
14. 9.: první vydání prvního svazku Marxova Kapitálu
duben-listopad: světová výstava v Paříži

1869: 7. – 9. 8.: vznik Sociálně demokratické dělnické strany Německa
16. 11.: otevření Suezského průplavu
8. 12.: zahájení Vatikánského koncilu

1870: 13. 7. Emžská depeše
19. 7. Francouzské vypovězení války Prusku
1. 9. Kapitulace Napoleona III. u Sedanu

1870 - 1871: 19. 9. - 28. 1.: německé obležení Paříže

1870 - 1940: třetí francouzská republika

1871: 18. 1.: pruský král prohlášen německým císařem
28. 3. – 29. 5.: Pařížská komuna
16. 4.: ústava německého císařství
13. 5.: italský zákon o papežské nezávislosti
londýnská konvence o revizi pařížského míru 1856

1872 – 1879: Bismarckův „Kulturkampf“

1873: 23. 10. ustanovení spolku tří císařů

1873 - 1879: světová hospodářská krize

1874: zrušení funkce místodržícího v Polském království a jeho nahrazení gubernátorem

1875: červenec: protiosmanské povstání v Bosně a Hercegovině

1876: květen: bulharské protiosmanské povstání

1876: 13. 5.: berlínské memorandum Německa, Ruska a Rakouska-Uherska
8. 6.: setkání Alexandra II. a Františka Josefa I. v Zákupech o východní otázce

15. 7.: rozpuštění První internacionály
prosinec: cařihradská konference o východní otázce

1877 - 1878: rusko-turecká válka

1877: 21. 5.: nezávislost Rumunska
11. 12.: bitva u Plevna
1878: 3.3.: San Stefanský mír
12.6. - 13. 7.: Berlínský kongres
1879: 7. 10.: smlouva Rakouska-Uherska a Německa o vzniku Dvojspolku
1880: 6. 6. : pád Basily - 14. červenec - je ve Francii prohlášen státním svátkem
1881: 18. 6.: obnovení spolku tří císařů
1882 - 1883: Světová hospodářská krize
1882: 20. 5.: smlouva o Trojspolku
1887: 12. 2.: středomořské britsko-italské dohody
19.6.: rusko-německá zabezpečovací smlouva
1888 – 1918: Vilém II. císařem Německa
1889: 14. - 21. 7. ustavující kongres Druhé internacionály
1890: 18. 3. demise Otty von Bismarcka z kancléřského postu
březen: mezinárodní konference v Berlíně o sociální otázce
1891: zahájení stavby Transsibiřské magistrály
1891 – 1892: velký hladomor v Rusku
1893: 27. 12.: rusko-francouzská vojenská konvence
1895: ustavení Svazu boje za osvobození dělnické třídy v Petrohradě
1898: minský sjezd ruské Sociálně demokratické dělnické strany Ruska
28. 3.: zahájení realizace německého programu námořního zbrojení
připraveného Tirpitzem
1899: 18.5. - 29.7.: první mezinárodní konference v Haagu
1900: říjen kancléř Bülow prosazuje kurz německé Weltpolitik
1900 - 1903: Světová hospodářská krize
1902: 30. 1.: britsko-japonská smlouva o neutralitě a vzájemné pomoci
1903: 30. 7. – 23. 8.: II. sjezd Ruské sociálně demokratické dělnické strany
1904: 8. 4.: britsko-francouzská Srdečná dohoda
1904 - 1905: rusko-japonská válka
1905: 2. 1.: japonské vítězství nad Ruskem u Port Arthur
22.1.: Krvavá neděle
7. 3.: ruská porážka u Mukdenu
27. 5.: ruská porážka u Cušimy
27. 6.: povstání na křížníku Potěmkin

- 5. 9. Portsmouthský rusko-japonský mír
- 30. 10. Mikuláš II. vydává tzv. říjnový manifest
- 1905 - 1906: první marocká krize
- 1905 - 1907: ruská revoluce
- 1906: svolání první ruské státní dumy
  - Rusko obdrželo ústavu
- 1907: březen – červen: zasedání 2. ruské státní dumy
- 1907: 15. 6. - 10. 10.: druhá haagská mezinárodní konference
  - 31. 8.: rusko-britská dohoda o rozdělení sfér vlivu (vznik Trojdohody)
- 1908: 6. 10.: rakousko-uherská anexe Bosny a Hercegoviny
- 1912 - 1913: první balkánská válka
- 1913: 30.6. - 29. 7.: druhá balkánská válka
- 1914: 28. 6.: sarajevský atentát na následníka rakousko-uherského trůnu
  - 23. 7.: rakousko-uherské ultimátum Srbům
  - 28. 7. Rakousko-Uhersko vyhlásilo Srbsku válku
  - 29. 7. mobilizace ruských vojsk
    - 1. 8.: Německo vyhlásilo válku Rusku
    - 3. 8.: Německo vyhlásilo válku Francii
    - 6. 8.: Rakousko-Uhersko vypovědělo válku Rusku
      - Srbsko vypovědělo válku Německu
    - 11. 8.: Francie vypověděla válku Rakousku-Uhersku
    - 12.8.: Velká Británie vypověděla válku Rakousku-Uhersku
  - 23. - 31. 8.: bitva u Tannenbergu
    - 5. – 15. 9.: bitva u Mazurských jezer
  - 19. 8.: neutraliza USA
  - 23. 8.: Japonsko vyhlásilo válku Německu
    - 6. – 11. 9.: bitva na Marně
  - 29. 10. Osmanská říše vstupuje do války
- 1915: 4. 2.: Německo vyhláší neomezenou ponorkovou válku
  - 23. 5.: Itálie vypověděla válku Rakousku-Uhersku
  - 11. 10.: Bulharsko vypovědělo válku Srbsku
- 1916: 21. 11.: smrt Františka Josefa I.
- 1917: 8. 3. (23. 2.) demonstrace v Petrohradě zahajují únorovou revoluci
  - 15. 3. (3. 3.): abdikace cara – imperátora Mikuláše II.

- 15. 3.: (3. 3.): ustavení Prozatímní vlády v Rusku
- 30. 3.: Ruské uznání nezávislosti Polska
- 6. 4.: USA vyhlásily válku Německu
- 16. 4. (3. 4.): Leninův návrat do Petrohradu
- 16. – 17. 7. (3. – 4. 7): pokus bolševiků o puč
- 9. – 14. 9. (27. 8. – 1. 9.): Kornilovův pokus o puč
- 6. – 7. 11. (25. – 26. 10.): bolševický převrat
- 1918: 8. 1.: čtrnáct bodů prezidenta Wilsona, jak zakočit světovou válku
- 3. 3. Brest-litevský mír
- 11. 11.: mír mezi státy Dohody a Německem

4. Jmenný rejstřík

- Abaza, Alexandr A., 1821-1895, ruský politik, ministr financí 1880-1881
- Abdülaziz II., 1830-1876, osmanský sultán 1861-1876
- Abdul Hamid II., 1842-1918, osmanský sultán 1876-1909
- Abdul Hamid II., 1842-1918, osmanský sultán 1876-1909
- Abdülmecit I., 1823-1861, osmanský sultán 1839-1861
- Addington, Henry, vikomt Sidmouth, 1757-1844, britský politik, ministerský předseda 1801-1804
- Adler, Friedrich Wolfgang, 1879-1960, rakouský sociálně demokratický politik
- Adorno, Theodor W., 1903-1969, marxistický filozof frankfurtské školy
- Aehrenthal, von, Alois Lexa, rakouský politik a diplomat, ministr zahraničí 1906-1912
- Aksakov, Ivan S., 1823-1886, ruský publicista a spisovatel, představitel slavjanofilství
- Albert Kazimír Sasko-Těšínský, 1738. 1822, těšínský vévoda, vojevůdce a mecenáš umění
- Albert Sasko-Korsko-Gothajský, 1819-1861, viz Albert
- Albert, 1819-1861, britský princ, manžel královny Viktorie
- Albrecht II., 1397-1439, císař Svaté říše římské národa německého 1438-1439
- Alexandr I. Pavlovič, 1777-1825, ruský car-imperátor 1801-1825
- Alexandr II. Nikolajevič, 1818-1881, ruský car-imperátor 1855-1881
- Alexandr III. Alexandrovič, 1845-1894, ruský car-imperátor 1881-1894
- Alexandr Ioan Cuza, 1820-1873, rumunský kníže 1859-1866
- Alexandr Michajlovič, 1866-1933, ruský velkokníže
- Alexandr, Karadjordje, 1806-1858, srbský kníže 1842-1858
- Alexandra Fjodorovna, 1872-1918, ruská carevna 1896-1917
- Alexandros Ypsilantis, 1792-1828, řecký politik a vojenský velitel
- Alexejev, Jevgenij I., 1843-1917, ruský generál a admirál
- Ampère, André Maria, 1775-1836, francouzský matematik a fyzik
- Andersen, Hans Christian, 1805-1875, dánský spisovatel epochy romantismu
- Angell, Ralph Norman, 1872-1967, britský spisovatel
- Anna Pavlovna, 1795-1865, ruská velkokněžna
- Antonov-Ovsejenko, Vladimír A., 1883-1939, ruský revolucionář a sovětský politik a diplomat
- Antonovyč, Volodymyr B., 1834-1908, ukrajinský historik

Arakčejev, Alexej A., 1769-1834, ruský politik a vojenský činitel

Archibald Primrose, hrabě Rosebery, 1847-1929, britský liberální politik, premiér 1894-1895

Arlandes, d', Francois 1742-1809, francouzský šlechtic

Artois, d', hrabě, Ludvík Stanislav Xaver 1755-1824, francouzský politik

Artois, de, hrabě, 1757-1836, viz Karel X.

Azeglio, d', Massimo, 1798-1866, italský politik, ministerský předseda Sardinského království 1849-1860

Babeuf, François Noële, 1760-1797, francouzský revoluční agitátor, viz Gracchus Babeuf

Babeuf, François Noële, 1760-1797, radikálně levicový politik, viz Gracchus Babeuf

Bagratič, Petr I., 1765-1812, ruský politik a vojenský činitel

Bakunin, Michail A., 1814-1876, ruský radikálně levicový politik, anarchista

Balbo, Cesare, 1789-1853, italský spisovatel

Balfour, Artur, 1848-1930, britský konzervativní politik, předseda vlády 1902-1905

Balzac, de, Honoré, 1799-1850, francouzský spisovatel epochy romantismu

Barbu Catargiu, 1807-1862, rumunský politik

Barteček, Ivo, * 1953, český historik

Baudelaire, Charlese Pierre, 1821-1867, francouzský spisovatel

Bayer, von, Adolf, 1835-1917, německý chemik

Bazilevskij, Alexandr S., 1829-1899, ruský diplomat a sběratel umění

Bebel, August, 1840-1913, francouzský levicový politik

Beethoven, van, Ludvík, 1770-1827, německý hudební skladatel

Becher, Johannes R., 1891-1958, německý expresionistický spisovatel

Bělina, Pavel, * 1948, český historik

Bělinskij, Vissarion G., 1811-1848, ruský radikálně revoluční spisovatel

Bell, Alexander Graham, 1847-1922, americký fyzik, fyziolog a vynálezce

Benedetti, Vincent, 1817-1900, francouzský diplomat

Benkendorff, Alexandr Ch. 1783-1844, ruský generál, organizátor moderní ruské tajné policie

Benz, Karl Friedrich, 1844-1929, německý technik a konstruktér

Berclaye de Tolly, Michail, 1761-1818, ruský politik a vojenský činitel, ministr války 1810-1812

Berezowski, Antoni, 1847-1916, polský revolucionář

Berezowski, ruský anarchista

Berlioz, Hector, 1803-1869, francouzský hudební skladatel

Bernadotte, 1763-1844, francouzský revolucionář, generál, švédský král 1818-1844, viz Karel XIV. Jan

Bernadotte, Jean-Baptista Jules, 1763-1844, francouzský vojenský činitel, ministr války 1799, švédský a norský král 1818-1844

Bernard, Claude, 1813-1878, francouzský průkopník experimentální medicíny a fyziologie

Bernhardi, von, Adolph, 1849-1930, německý generál a vojenský historik

Bernstein, Eduard, 1850-1932 stoupenec socialistického myšlení, teoretik reformistického revizionistického myšlení marxismu

Bestjužev-Rjumin, Michail P., 1801-1826, děkabrista

Bethmann-Hollweg, von, Theobald, 1856-1921, německý politik, kancléř 1909-1917

Bethmann-Hollweg, von, Theobald, 1856-1921, německý politik, kancléř 1909-1917

Beust, von, Friedrich Ferdinand, 1809-1886, saský a rakousko-uherský politik, předseda saské vlády 1858-1866, předseda rakouské a rakousko-uherské vlády 1867

Bezobrazov, Alexandr M., 1855-1931, ruský podnikatel a politik

Bidlo, Jaroslav, 1866-1937, český historik

Bieberstein, von, Adolf Marschall, 1842-1912, německý politik

Bischoffwerder, Johann Rudolf, 1741-1803, pruský diplomat

Bismarck, von, Otto, 1815-1898, pruský a německý politik, předseda pruské vlády 1862-1890, německý kancléř 1871-1890

Blanc, Louis, 1811-1882, francouzský revolucionář a teoretik socialismu

Blanchard, Jean–Pierre, 1753-1809, francouzský technik a konstruktér

Blanqui, Louis August, 1805-1881, francouzský revolucionář a teoretik socialismu

Blok, Alexandr A., 1880-1921, ruský básník a spisovatel

Blücher, von, Gebhart, 1742-1819, pruský generál

Bobrikov, Nikolaj I., 1839-1904, generální gubernátor Finska

Bobrinskij, Alexej A., ruský politik, ministr zemědělství

Bogolepov, Nikolaj P., 1846-1901, ruský právník, ministr lidové osvěty 1898-1901

Bogoljubov, Alexej S., 1854-1887, ruský revolucionář

Böhm-Bawerk, von, Eugen, 1851-1941, rakouský ekonom a politik

Bonaparte, Joseph, 1768-1844, nejstarší bratr Napoleona I., neapolský král 1806-1808, španělský král 1808-1813

Boudin, Eugène, 1824-1898, francouzský malíř

Boulangier, George Ernest, 1837-1891, francouzský generál

Bourbon Conde, de, Louis Antoine, vévoda z Enghien, 1772-1804, poslední mužský potomek linie Bourbon Conde

Boyer, von, Hermann, 1771-1848, pruský generál a vojenský teoretik

Branicki, Franciszek Ksawery, 1730-1819, polský šlechtic

Brissot, Jacques Perre, 1754-1793, francouzský novinář, poslanec a revolucionář

Brockdorff-Rantzau, von, Ulrich, 1869-1928, německý diplomat

Brown, John, 1800-1859, severoamerický abolitionista

Brusilov, Alexej A., 1853-1926, ruský generál

Bülow, von, Bernhard, 1849-1929, německý politik, ministr zahraničí 1897-1900, kancléř 1900-1909

Bulygin, Alexandr G., 1851-1919, ruský konzervativní politik, ministr vnitra 1905

Bunge, Nikolaj Ch., 1823-1895, ruský národohospodář, ministr financí 1881-1886

Burke, Edmund, 1727-1797, britský konzervativní politik a filozof

Burke, Edmund, 1729-1797, britský filozof politik, tvůrce konzervatismu

Byron, George Gordon, 1788-1824, anglický básník epochy romantismu

Cabet, Étienne, 1788-1856, francouzský revolucionář a teoretik socialismu

Calonne, de, Charles Alexandre, 1734-1802, francouzský národohospodář

Cambacèrès, de, Jean-Jacques-Régis, 1753-1824, francouzský státník, druhý konzul 1799-1804

Cambon, Paul, 1843-1924, francouzský diplomat

Campanella, Thomas, 1586-1639, italský filozof, astrolog a básník

Capponi, Gino, 1792-1876, toskánský vlastenec a politik

Caprivi, von, Leon, 1831-1899, německý kancléř 1890-1894

Caprivi, von.Leo, 1831-1899, německý politik, kancléř 1890-1894

Carnot, Lazare, 1753-1823, francouzský politik

Carol I. Karel Hohenzollern, 1839-1914, rumunský kníže a král 1866-1914

Caruso, Enrico, 1873-1921, operní pěvec

Castlereagh, lord, Robert Stewart, 1769-1822, britský politik, ministr zahraničí 1812-1822

Cathcart, lord William, 1755-1843, britský generál

Cattane, Carel, 1801-1869, italský politik a revolucionář

Caulaincourt, Armand Louis, 1773-1827, francouzský diplomat

Cavour, Camillo Benseo, 1810-1861, piemontský politik
Ciolkovskij, Konstantin E., 1857-1935, ruský konstruktér
Clausewitz, von, Karl, 1780-1831, pruský generál a vojenský teoretik
Clay, Henry, 1777-1852, americký senátor
Cohen, Herman, 1842-1918, německý filozof, příslušník marburské školy
Colonn-Walewski, Alexandr, 1810-1868, nemanželský syn Napoleona I.
Comte, Auguste, 1798-1857, francouzský filozof
Contrie, de, Francois Charette, 1763-1796, francouzský politik
Cook, James, 1728-1779, britský námořník
Cook, Thomas, 1808-1892, britský cestovatel, zakladatel cestovní kanceláře
Cornwallis, Charles, 1738-1805, britský diplomat
Corot, Camile, Jean-Baptista, 1796-1875, francouzský impresionistický malíř
Coubert, Gustave, 1819-1877, francouzský malíř
Coubetin, Pierre de, 1863-1937,
Couthon, Georges, 1756-1794
Curie Skłodowska, Marie, 1867-1934,
Curie, Peirre, 1859-1906
Cvetajeva, Marina I., 1892-1941, ruská spisovatelka a básnířka
Czartoryski, Adam Jerzy, 1770-1861, polský magnát a politik
Czartoryski, Adam Kazimierz, 1734-1823
Čaadajev, Petr Ja., 1794-1856, ruský filozof, publicista a vojenský činitel
Čajkovskij, Petr I., 1840-1893, ruský hudební skladatel
Čapka, František, * 1942, český historik
Čechov, Anton P., 1860-1904, ruský spisovatel
Černyševskij, Nikolaj G., 1828-1889, ruský spisovatel, filozof, revolucionář
Čcheidze, Nikolaj K., 1864-1926, ruský politik, představitel menševiků
Čičagov, Pavel V., 1767-1849, ruský vojenský činitel, admirál
Čornej, Petr, * 1951, český historik
Dąbrowski, Jan Henrik,
Daimler, Gottlieb, 1834-1900,
Danilo I. Petrovič, 1826-1860, černohorský kníže 1852-1860
Danton, Georges Jacques, 1759-1794,
Darthé, Augustin Alexandre, 1769-1797,
Darwin, Charles, 1809-1882, britský přírodovědec

David, Eduard, 1863-1930, německý sociálně demokratický politik, představitel reformistického marxismu

Davies, Norman, * 1939, britský historik polského původu

Davis, Jefferson, 1808-1889, prezident Severoamerické Konfederace 1861-1865

Debussy, Claud, 1862-1918,

Decazesse, Elie,

Degas, Edgard, 1834-1917, francouzský impresionistický malíř

Delcassé, Theophile, 1852-1923, francouzský politik

Delcassè, Thèophile, 1852-1923, francouzský politik, ministr zahraničí 1898-1905, 1914-1915

Delome, Philibert

Destinová, Ema, 1878-1930, česká operní pěvkyně

Dickens, Charles, 1812-1870, anglický spisovatel

Disraeli, Benjamin, 1804-1881, britský konzervativní politik

Dostál, Tomáš, * 1978, český historik

Dostojevskij, Fjodor M., 1821-1881, ruský spisovatel

Doubek, Vratislav, * 1965, český historik

Dragomanov, Mychailo P., 1841-1895, ukrajinský historik

Drška, Václav, * 1962, český historik

Ducose, Peirre Roger, 1747-1816, francouzský politik, konzul ???

Dunant, Henry, 1828-1910, švýcarský politik a diplomat

Dunlop, John Boyd, 1840-1921, britský zvěrolékař a vynálezce

Dzeržinskij, Felix E., 1877-1926, ruský revolucionář a sovětský politik

Ebert, Friedrich, 1871-1925, německý sociálně demokratický politik, kancléř 1918-1919, německý prezident 1919-1925

Ebert, Friedrich, 1871-1925, německý sociálně demokratický politik, kancléř 1918-1919, prezident 1919-1925

Edison, Thomas Alva, 1847-1931, americký vynálezce

Edvard VII., 1841-1910, britský král 1901-1919

Eiffel, Alexandre Gustav, 1832-1923, francouzský technik

Einstein, Albert, 1879-1955, německý fyzik

Einthoven, Wilhelm, 1860-1927, nizozemský fyziolog

Elbl, Pavel B., * 1975, český historik

Engels, Bedřich, 1820-1895,

Enghien, D', Antoine Henry de Conde, 1772-1804, francouzský konzervativní politik
Enver Paša, 1881-1922, osmanský politik
Evženie, 1826-1920, francouzská císařovna
Fabergé, Peter Carl, 1846-1920, ruský klenotník
Faraday, Michael, 1791-1867,
Ferdinand I., 1861-1948, bulharský kníže a car, 1887-1918
Ferdinand I., zvaný Dobrotivý, rakouský císař 1835-1848
Ferdinand II., 1810-1859, král Obojí Sicílie 1830-1859
Ferdinand IV., 1751-1825, neapolský král 1816-1825
Ferdinand VII., 1784-1833, španělský král 1813-1833
Ferdinand, Karel Vilém, vévoda brušvicko-lüneburský,
Fick, Adolf Eugen, 1852-1937, švýcarský lékař
Figes, Orlando, * 1959, britský historik, rusista
Filip Flanderský, 1837-, syn belgického krále
Flaubet, Gustave, 1821-1880, francouzský spisovatel epochy romantismu
Fliedner, Theodor, 1800-1864, německý duchovní a lékař
Foch, Ferdinand, 1851-1929, francouzský generál a maršál
Ford, Henry, 1863-1947,
Fouché, Joseph, 1759-1820,
Fourier, Charles, 1772-1837,
Fracastore, Girolame, 1478-1553, italský lékař
Franklin, Benjamin, 1706-1790,
František Ferdinand d'Este, 1863-1914, rakouský následník trůnu
František I. Štěpán Lotrinský, 1708-1765, císař Svaté říše římské národa německého
1745-1765
František I., 1768-1835, král český a uherský 1792-1835, viz František II.
František II., 1768-1835, císař Svaté říše římské národa německého 1792-1806 a
rakouský císař 1806-1835, viz František I.
František IV., 1779-1846, modenský vévoda 1814-1831
František Josef I., 1830-1916, rakouský císař 1848-1867 a rakousko-uherský císař
1867-1916
Frederik VII. 1808-1863, dánský král 1848-1863
French, John, 1852-1925, britský generál a vojenský teoretik
Fréron, Stanislas, 1754-1802, francouzský revolucionář, člen klubu cordellierů

Friedrich August I., 1750-1827, saský král 1806-1827 a varšavský velkovévoda 1807-1815

Friedrich II., Veliký, 1712-1786, pruský král 1740-1786

Friedrich III., 1831-1888, německý císař 1888

Friedrich Vilém II., 1744-1797, pruský král 1786-1797

Friedrich Vilém III., 1770-1840, pruský král 1797-1840

Friedrich Vilém IV., 1795-1861, pruský král 1840-1861

Fryová, Elisabeth, 1780-1845, sociální reformátorka

Fügner, Jindřich, 1822-1865, český podnikatel a spoluzakladatel Sokola

Fulton, Robert, 1765-1815, americký vynálezce

Furet, Francois, 1927-1997, francouzský historik

Gagarin, Pavel P., 1789-1872, ruský politik a státník

Gallè, Ěmilè, 1846-1904, francouzský umělec

Galton, Francis, 1822-1911, anglický matematik, psycholog a antropolog

Gapon, Georgij A., 1870-1906, ruský pop

Garašanin, Ulja, 1812-1874, srbský politik

Garibaldi, Giuseppe, 1807-1882, italský politik

Gaudi, Antoni, 1852-1926, španělský secesní architekt

Gay, Jean Baptiste, vikomt de Martinac, 1778-1832, francouzský politik

Gellner, Ernest, 1925-1995, německý a český filozof, historik, antropolog a sociolog

Gentz, von, Friedrich, 1764-1832, německý politik a novinář

Gercen, Alexandr I., 1812-1870, ruský spisovatel a politický činitel

Gercen, Alexandr V., 1812-1870, ruský spisovatel a radikálně demokratický politický činitel

Gerlach, von, Leopold, 1790-1861, pruský generál

Giers, Nikolaj K., 1820-1895, ruský diplomat, ministr zahraničních věcí 1882-1895

Gilbert, du, Motier, markýz de La Fayette, 1757-1834, francouzský aristokrat

Gioberti, Vincenzo, 1801-1852, piemontský filozof a politik

Gladston, William E., 1809-1898, britský liberální politik, britský ministerský předseda 1868-1874, 1880-1885, 1886, 1892-1894

Gladstone, William, 1809-1898, ruský liberální politik, předseda vlády 1868-1874, 1880-1885, 1886, 1892-1894

Glazov, Vladimír G., ruský politik a generál, ministr lidové osvěty 1904-1905

Glinka, Michail I., 1804-1857, ruský hudební skladatel

Gneisenau, von, Karl Wilhelm Georg, 1760-1831, pruský politik

Goethe, Johann Wolfgang, 1749-1832, německý básník, prozaik, dramatik a politik

Gogh, Vincent van, 1853-1890, nizozemský expresionistický (fauvistický) malíř

Gogol, Nikolaj V., 1809-1852, ruský spisovatel a básník

Golicyn, Nikolaj D., ruský politik, předseda vlády 1917

Goll, Jaroslav, 1846-1929, český historik

Golovnin Alexandr A., 1821-1886, ruský politik, ministr lidové osvěty 1861-1866

Gončarov, Ivan A., 1812-1891, ruský spisovatel

Gorčakov, Alexandr M., 1798-1883, ruský diplomat a politik, ruský ministr zahraničí 1856-1883, kancléř ruského impéria 1867-1883

Gorčakov, Michail D., 1793-1861, ruský generál

Goremykin, Ivan L., 1839-1917, ruský konzervativní politik, předseda vlády 1906 a 1914-1916

Gorkij, Maxim, 1868-1936, ruský a sovětský spisovatel a básník

Gracchus Babeuf, 1760-1797, francouzský revoluční agitátor, viz Babeuf, François

Noële

Grant, Ulysse Simpson, 1822-1885, americký generál

Gregorios V., 1746-1821, konstantinopolský patriarcha 1797-1798, 1806-1808, 1818-1821

Grenville, William Wyndham, 1759-1834, britský whigovský politik, britský premiér 1806-1807

Grey, Edward, 1862-1933, britský liberální politik a diplomat, ministr zahraničí 1905-1916

Grey, Edward, 1862-1933, britský politik a diplomat, ministr zahraničí 1905-1916

Grieg, Edward, 1843-1907, norský hudební skladatel

Grolmann, von, Karl Wilhelm Georg, 1777-1843, pruský generál a vojenský teoretik

Grudzińska, Joanna (1791-1831), polská šlechtična, manželka velkoknížete Konstantina Pavloviče

Guizot, Francois (1787-1874), francouzský politik a historik

Habermans, Jürgen, * 1929, marxista frankfurtské školy

Haldane, Richard Burton, 1856-1928, britský politik, ministr války

Hanka, Tadeáš, 1761-1817, český cestovatel

Hanle, Friedrich, 1809-1885, německý fyzik, anatom a patolog

Hanuš, Jiří, * 1964, český historik

Hardenberg, von, Karl August, 1750-1822, pruský státník, pruský kancléř 1806, 1807, 1810-1822

Hardy, Thomas, 1840-1928, anglický spisovatel

Harrington, James, 1611-1677, anglický politik, teoretik republikanismu

Hauptmann, Bernard, 1862-1946, německý spisovatel epochy romantismu

Henry Charles, markýz, z Landowne, 1845-1927, britský diplomat

Herder, Johann Gottfried, 1744-1803, německý filozof a spisovatel

Herman, Karel, * 1921, český historik

Herre, Franz, * 1926, německý historik, publicista a spisovatel

Hertz, Heinrich, 1857-1894, německý fyzik

Hetzberg, von, Ewald Friedrich, 1725-1795, pruský politik

Heym, Georg, 1887-1912, německý expresionistický spisovatel

Hilferding, Rudolf, 1877-1941, německý ekonom

Hindenburg, von, Paul, 1847-1934, německý generál a polní maršál, německý prezident 1925-1934

Hladký, Ladislav, * 1958, český historik

Hlavačka, Milan, * 1955, český historik

Hobsbawm, Erik, 1917-2012, britský historik

Hobson, John A., 1858-1940, britský ekonom

Hoffmann, Max, 1869-1927, německý důstojník a vojenský stratég

Hohenlohe- Schillingsfürs, Chlodwig, 1819-1901, německý politik, kancléř 1894-1900

Hohenlohe, von, Gottfried, 1867-1932, rakousko-uherský diplomat a vojenský činitel

Hoche, Lazar Louis, 1768-1797, francouzský generál, ministr války 1797

Honzák, František, * 1949, český historik a vydavatel

Horkheimer, Max, 1895-1973, marxista frankfurtské školy

Horta, Viktor, 1861-1947, belgický secesní architekt

Hroch, Miroslav, * 1932, český historik

Hugo, Victor, 1802-1885, francouzský romantický spisovatel, básník a politik

Humboldt, von, Alexander, 1769-1859, německý přírodovědec a geograf

Humboldt, von, Wilhelm, 1767-1835, německý diplomat a filozof

Hume David, 1711-1776, anglický filozof

Hummelhans, František, 1873-1942, československý politik, aktivista dělnických tělovýchovných jednot

Hunt, Walter, 1796-1859, americký vynálezce

Husserl, Edmund, 1859-1938, německý filozof, příslušník marburské školy
Hutečka, Jiří, * 1979, český historik
Huyghe, René, 1906-1997, francouzský historik
Chamberlain, Joseph, 1836-1914, britský liberální politik
Chardigny, Louis, 1909-1990, francouzský historik
Charlota Württemberská, 1806-1873, ruská velkokněžna, srov. Pavlovna, Jelena
Chateaubriand, de, Francois René, 1768-1848, francouzský konzervativní diplomat a spisovatel
Choiseul, Étienne, François, 1719-1785, významný francouzský státník
Chopin, Frederik, 1810-1849, polský romantický skladatel a klavírní virtuos
Ibsen, Henryk, 1828-1906, norský romantický spisovatel
Igelström, Josif, 1737-1817, ruský diplomat a generál švédského původu
Ignatjev, Alexej A., 1877-1954, ruský politik a generál
Ismail Paša, 1830-1895, osmanský sultán 1863-1879
Išutin, Nikolaj A., 1840-1879, ruský revolucionář
Ivan I. Michelson, 1740-1807, ruský generál
Ivan IV. Hrozný, 1530-1584, ruský car 1547-1584
Izvolckij, Alexandr P., 1856-1919, ruský politik a diplomat, ministr zahraničí 1906-1910
Jáchym ze Šternberka, 1755-1808, český šlechtic, průkopník balónového létání
Jeffries, John, 1744-1819, americký lékař
Jenkinson, Robert Banks, 1770-1828, britský toryovský politik, britský premiér 1812-1827
Jérome Bonaparte, 1784-1860, francouzský politik, nejmladší bratr Napoleona Bonaparta, vestfálský král 1807-1813
Jindřich IV., hrabě de Chambord, francouzský král 1830,
Jireček, Konstantin, 1854-1918, český historik a rakousko-uherský politik
Jiří IV., 1762-1830, britský král 1820-1830
Jiří Petrovič Karadjordje, 1762-1817, srbský politik, vůdce protiosmanského povstání
Joffre, Joseph Jacques, 1852-1931, francouzský generál a maršál
Johnson, Nancy, americká cukrářka
Josef II., 1741-1790, císař Svaté říše římské národa německého 1765-1790
Jules, kníže de Polignac, 1780-1847, francouzský ultraroajalistický státník
Jůn, Libor, * 1970, český historik

Kabrda, Josef, 1906-1968, český historik
Kachovskij, Petr G. (1797-1826), popravený děkabrista
Kalinin, Michail M., 1876-1946, ruský revolucionář a sovětský politik, předseda prezidia Nejvyššího sovětu 1922-1946
Kalousek, Josef, 1838-1915, český historik
Kalt, Eduard, pařížský optik
Kameněv, Lev B., 1883-1936, ruský a sovětský politik a spisovatel
Kamenskij, Nikolaj M., 1778-1811, ruský generál
Kandinskij, Vasilij V., 1866-1944, ruský malíř, grafik a teoretik umění
Kant, Imanuel, 1724-1804, německý klasický filozof
Kapodistrias, Joannis, 1776-1831, ruský diplomat a státní tajemník, řecký politik a diplomat,
Karadjordjevič, Alexandr, 1888-1934, srbský král 1921-1934
Karakozov, Dmitrij V., 1840-1866, ruský student, revolucionář
Karamzin, Nikolaj M., 1766-1826, ruský konzervativní spisovatel a historik
Karel Albert, 1798-1849, sardinský král 1831-1849
Karel Ferdinand, vévoda z Berry, 1778-1820, francouzský konzervativní politik
Karel I. Habsburský (Karel VI.), 1887-1922, rakousko-uherský císař 1916-1918
Karel Veliký, 742-814, franský král 768-814, císař Svaté říše římské národa německého 800-814
Karel X., 1757-1836, francouzský král 1824-1830, viz hrabě z Artois
Karel XIV. Jan, 1763-1844, francouzský revolucionář, generál, švédský král 1818-1844, viz Bernadotte
Károlyi, Alois, 1825-1889, rakouský a rakousko-uherský politik
Karpovič, Petr V., 1874-1917, ruský revolucionář
Kateřina II. Veliká, 1729-1796, ruská carevna-imperátorka 1762-1796
Katkov, Michail N.,
Katkov, Michail N., 1818-1887, ruský konzervativní novinář
Kautský, Karel, 1854-1938, německý socialistický politik a teoretik marxismu
Kerenskij, Alexandr F., ruský politik, představitel strany trudoviků, předseda vlády 1917
Kiamil Paša, 1833-1913, osmanský politik
Kingsley, Charles, 1819-1875, britský anglikánský kněz, spisovatel a romanopisec
Kirchner, Ernest Ludwig, 1880-1938, německý expresionistický malíř

Kiselev, Pavel D., 1788-1872, ruský politik
Kissinger, Henry, * 1923, americký diplomat
Klimt, Gustav, 1862-1918, rakouský secesní malíř
Ključevskij, Vasil O., 1841-1911, ruský historik
Kočubej, Viktor P., 1768-1814, ruský politik a diplomat
Koch, Robert, 1843-1910, německý lékař a mikrobiolog
Kokovcov, Vladimír M., 1853-1943, ruský politik, předseda vlády 1911-1914
Kolejka, Josef, * 1924, český historik
Kołłątaj, Hugo, 1750-1812, polský politik, historik a filozof
Kolokotronis, Theodoros, 1770-1843, řecký vojevůdce
Konstantin I. Řecký, 1868-1923, řecký král 1913-1917 a 1920-1922
Konstantin Nikolajevič, 1827-1892, ruský velkokníže
Konstantin Pavlovič, 1779-1831, ruský velkokníže, polský místokrál 1815-1831
Kornilov, Lavr G., 1870-1918, ruský generál, vrchní velitel 1917
Kościzszko, Tadeusz, 1746-1817, polský a americký generál
Kosina, Jaroslav, 1862-1928, český historik
Kostomarov, Mykola I., 1817-1885, ukrajinský historik a kulturní činitel
Kotzebu, von, August, 1761-1819, pruský spisovatel
Kováč, Dušan, * 1942, slovenský historik
Kovařík, Jiří, * 1950, český historik
Kravčinskij, Sergej M., 1852-1895, ruský spisovatel a revolucionář. Viz S. Stepňak
Krymov, Alexandr M., 1871-1917, ruský generál
Křen, Jan, * 1930, český historik
Křivský, Petr, * 1944, český historik
Křižík, František, 1847-1941, český technik, průmyslník a vynálezce
Kubin, Alfred, 1877-1959, rakouský expresionistický malíř a grafik
Kuliš, Pantelejmon Olexandrovič., 1819-1897, ukrajinský spisovatel a etnograf
Kurakin, Alexandr B., 1752-1818, ruský státník a diplomat
Kuropatkin, Alexej N., 1848-1925, ruský generál, ministr války 1898-1904
Kuskovová, Jekatěrina D., 1869-1958, ruská legální marxistka
Kutnar, František, 1903-1983, český historik
Kutuzov - Goleniščev, Michail I., 1745-1813, významný ruský vojevůdce
La Fayette, Maria Joseh
Laennec, Renné, 1781-1826, francouzský lékař

Laffite, Jacques (1767-1844), francouzský politik
Lamanskij, Jevgenij I., 1825-1902, ruský národohospodář
Lambsdorff, Vladimír N., 1844-1907, ruský diplomat, ministr zahraničí 1900-1906
Lassalle, Ferdinand, 1825-1864, německý právník a socialistický politik
Lebrun, Charlese-François, 1739-1824, francouzský státník, třetí konzul 1799-1804
Leclerc, Théophil, 1771-?, francouzský revolucionář
Lee, Robert Edward, 1807-1870, americký generál
Lenin, 1870-1924, vůdce bolševiků 1903-1924, předseda Rady lidových komisařů
1917-1924, viz Uljanov, Vladimír Iljič
Lenzi, Philip, zmrzlinář
Leontjev, Konstantin
Leontjev, Konstantin N., 1861-1891, ruský konzervativní novinář a spisovatel
Leopardi, Giacomo, 1798-1837, italský básník
Leopold II., 1747-1792, císař Svaté říše římské národa německého 1790-1792
Leopold II., 1797-1870, toskánský vévoda 1824-1859
Leopold Sachsen-Koburg-Saalfeld, 1835-1909, belgický král 1865-1909
Lermontov Michail S., 1814-1841, ruský romantický básník a spisovatel
Leroy, Louis, 1812-1885, francouzský malíř a dramatik
Lesseps, Ferdinand, 1805-1894, francouzský stavitel
Lev XIII., 1810-1903, papež 1878-1903
Liebknecht, Wilhelm, 1871-1919, německý socialistický politik
Lincoln, Abraham, 1809-1865, severoamerický politik, americký prezident 1861-1865
Liněvič, Nikolaj P., 1838-1908, ruský generál
Lisle, de, Rouge, 1760-1836, francouzský vojenský činitel a hudebník
Lister, Joseph, 1827-1912, anglický lékař
Liszt, Ferenz, 1811-1886, rakousko-uherský skladatel a klavírní virtuóz
Litera, Bohuslav, * 1950, český historik
Lodge, Oliver, 1851-1940, britský fyzik
Loewenstein, Bedřich, * 1929, českoněmecký historik
London, Jack, 1876-1916 americký romantický spisovatel
Loris-Melikov, Michail T., 1825-1888, ruský generál a politik, ministr vnitra 1880-1881
Loris-Melikov, Michail T., 1825-1888, ruský politik
Loubet, Emile, 1838-1929, francouzský prezident 1899-1906
Ludendorff, Erich Friedrich Wilhelm, 1865-1937, německý generál a politik

Ludvík Filip III. Orleánský, 1773-1850, francouzský král 1830-1848
Ludvík I., 1786-1868, bavorský král 1825-1848
Ludvík II., 1845-1886, bavorský král 1864-1886
Ludvík XIII., 1601-1643, francouzský král 1610-1643
Ludvík XVI., 1754-1793, francouzský král 1774–1792
Ludvík XVII., 1785-1795, nástupce francouzského trůnu
Ludvík XVIII., 1755-1824, francouzský král 1814-1824
Lumière, Auguste Maria, 1862-1954, tvůrce kinematografie
Lumière, Louis Jean, 1864-1948, tvůrce kinematografie
Luxemburková, Rosa, 1871-1919, německá sociálně demokratická politička, marxistická teoretička, představitelka mezinárodního dělnického hnutí
Lvov, Georgij Je., 1861-1925, ruský politik, předseda Prozatímní vlády 1917
Mack, von Leiberich, Karl, 1752-1828, rakouský vojevůdce
Macůrek, Josef, 1901-1992, český historik
Madesperger, Joseph, 1768-1850, rakouský vynálezce
Mahmut II., 1785-1839, osmanský sultán 1808-1839
Mácha, Karel H., 1810-1836, český romantický básník
Maistre, de, Joseph, 1753-1821, francouzský konzervativní filozof
Malia, Martin, 1924-2004, americký historik
Mallarmé, Stéphane, 1849-1898, francouzský symbolistický básník a esejista
Manet, Eduard, 1832-1883, francouzský impresionistický malíř
Manninge, Henry Edward, 1808-1892, britský kardinál
Manteuffel, von, Otto Theodor, 1805-1882, pruský a německý politik
Manzoni, Alessandro, 1785-1873, italský politik
Marat, Jean-Paul, 1743-1793, francouzský politik, předseda klubu kordeliérů
Marc, Franz, 1880-1916, německý expresionistický malíř
Marconi, Gulielmo, 1874-1937, italský fyzik, vynálezce a politik
Marcuse, Herbert, 1898-1979, marxistický filozof frankfurtské školy
Marie Antoineta, 1755-1793, francouzská královna 1774-1792
Marie Louisa, Habsbursko-Lotrinská 1791-1847, rakouská arcivévodkyně, 1810-1821 manželka Napoleona Bonaparta
Marie Terezie, 1717-1780, rakouská arcikněžna 1740-1780, uherská královna 1740-1780, česká královna 1743-1780

Markov, Nikolaj Je., 1866-1945, ruský politik a spisovatel, vůdce pravicového Svazu ruského lidu 1910-1917

Martens, Fjodor F., 1845-1909, ruský politik

Martov L., 1873-1923, ruský politik, představitel menševiků

Martov, Julij, O., 1873-1923, představitel menševické frakce Ruské sociálně demokratické dělnické strany

Marwitz, von, Friedrich August, 1777-1837, pruský generál a politik

Marx, Karel, 1818-1883, německý filozof a publicista, teoretik socialismu, tvůrce marxismu

Masaryk, Tomáš G., 1850-1937, český filozof a politik, 1918-1937 československý prezident

Massalski, Ignacy Jakub, 1727-1794, polský duchovní a politik, vilenský biskup 1762-1794

Masséna, kníže z Esslingu, André, 1758-1817, francouzský generál

Massenbach, von, Christian, 1758-1827, pruský voják

Matisse, Henri, 1869-1954, francouzský fauvistický malíř

Maupassant, de, Guy, 1850-1893, francouzský romantický spisovatel

Maurice, J. F. D., 1805-1872, představitel křesťanského socialismu

Mavrokordatos, Alexandros, 1791-1865, řecký politik, řecký ministerský předseda 1833-1834, 1841, 1844, 1854-1855

Mazzini, Giuseppe, 1805-1872, italský vlastenec, politik, filozof a právník

Meidži, 1852-1912, japonský císař 1867-1912

Mendelssohn-Bartholdy, Felix, 1809-1847, německý romantický hudební skladatel

Menger, Carl, 1849-1921, rakouský ekonom, zakladatel rakouské ekonomické školy

Menšikov, Alexandr S., 1787-1869, ruský generál a diplomat

Meščerskij, Vladimír P., 1839-1914, ruský politik, poradce cara-imperátora Mikuláše II.

Metternich, von, Klemens, Lothar Václav, 1773-1859, rakouský politik a diplomat, rakouský ministr zahraničí 1809-1848, rakouský kancléř 1821-1848

Mezencev, Petr I., 1827-1878, ruský politik, ředitel petrohradského policejního okruhu

Mezihorák, František, 1937, český historik a politik

Miczkiwicz, Adam, 1798-1855, polský romantický spisovatel

Mihajlo (Michail) Obrenovič, 1823-1868, srbský kníže 1839-1842 a 1860-1868

Michail Alexandrovič, 1878-1918, ruský velkokníže, bratr cara-imperátora Mikuláše II.

Michels, Robert, 1876-1936, německý sociolog
Mikuláš I. Pavlovič, 1796-1855, ruský car 1825-1855
Mikuláš II., Alexandrovič, 1868-1917, ruský car 1894-1917
Milan Obrenovič, 1854-1901, srbský kníže král 1868-1882 srbský kníže, 1882-1889 srbský král
Miljukov, Pavel N., 1859-1943, ruský historik, představitel ruských liberálů, vůdce konstitučních demokratů
Mill, John Stuart. 1806-1873, anglický filozof, politický ekonom a liberální politik
Miloš Obrenovič, 1780-1860, srbský kníže 1815-1839 a 1858-1860
Minghetti, Marco, 1818-1886, italský politik
Monet, Claud, Oscar, 1840-1926, francouzský impresionistický malíř
Monroe, James, 1758-1831, severoamerický politik, prezident USA 1817-1825
Montesquieu, Charles Louis, 1689-1755, francouzský filozof a spisovatel
Montgolfiere, Jacques Étienne, 1745-1799, francouzský vynálezce
Montgolfiere, Joseph-Michel, 1740-1810, francouzský vynálezce
More, Thomas, 1478-1535, anglický právník, politik a spisovatel, lord kancléř 1529-1532
Morton, William Thomas, 1819-1868, britský lékař
Mosca, Gaetano, 1858-1941, italský politolog
Muhammad Ali Paša, 1769-1849, egyptský vojevůdce, egyptský místokrál 1805-1849
Mucha, Alfons, 1860-1939, český secesní malíř
Munch, Edward, 1863-1944, norský secesní malíř
Murad V., 1840-1904, osmanský sultán 1876
Murat, Joachim, 1767-1815, francouzský maršál, neapolský král 1808-1815
Muravjov, Michail N., 1845-1900, ruský politik, ministr zahraničí 1897-1900
Muravjov, Nikita M., 1796-1843, ruský důstojník, děkabrista
Muravjov-Amurský, Nikolaj N., 1809-1881, sibiřský generální gubernátor 1847-1861
Muravjov–Apostol, Sergej I., 1796-1826, popravený děkabrista
Muravjov-Karskij, Nikolaj N., 1794-1866, ruský diplomat, generál a cestovatel
Musorgskij, Modest Petrovič, 1839-1881, ruský romantický hudební skladatel a klavírista
Mustafa Kemal, 1881-1938, osmanský vojevůdce a turecký státník, turecký prezident 1923-1938
Nachimov, Pavel S., 1802-1855, ruský námořník a admirál

Nálevka, Vladimír, 1941-2010, český historik
Napoleon Bonaparte, francouzský císař 1804-1814
Napoleon III., Charles Louis Bonaparte, 1808-1873, prezident druhé francouzské republiky 1848-1852, francouzský císař 1852-1870
Napoleon III., Ludvík, 1808-1873, francouzský prezident, 1852-1870
Naruszewicz, Adam, 1733-1796, polský básník a historik
Natorp, Paul, 1854-1924, německý marxistický filozof marburské školy
Necker, Jacques, 1732-1804, francouzský politik a bankéř, ministr financí 1777 a 1788-1789
Něčajev, Sergej G., 1847-1882, ruský anarchista
Něčajev, Sergej G., 1847-1882, ruský revolucionář, představitel nihilismu
Negrelli, Alois, 1799-1858, rakouský projektant
Nejedlý, Zdeněk, 1878-1962, český historik, literární historik, muzikolog a politik
Nelson, Horatio, 1758-1805, britský námořník a viceadmirál
Nesselrode, Karel Robert (Karl Vasiljevič), 1780-1862, ruský diplomat a politik, státní tajemník 1844-1856, ministr zahraničí 1816-1856
Newcomen, Thomas, 1664-1729, anglický vynálezce
Niemczewicz, Julian Ursyn, 1758-1841, polský politik a spisovatel
Nietzsche, Friedrich, 1844-1900, německý filozof, básník a skladatel
Nightingaleová, Florence, 1820-1910, anglická ošetrovatelka
Nikola I. Petrovič, 1841-1921, černohorský kníže 1860-1918
Nikolaj Michajlovič, 1859-1919, ruský velkokníže
Nikolaj Nikolajevič, 1831-1891, ruský velkokníže
Nikolaj Nikolajevič, 1856-1929, ruský velkokníže, vrchní velitel ruských vojsk 1914-1915
Nobel, Alfred, 1833-1896, švédský chemik
Nolde, Emile, 1867-1956, německý expresionistický malíř a grafik
Novosilcov, Nikolaj N., 1761-1838, ruský politik a diplomat
O'Connor, Fergus, 1794-1855, irský poslanec
Obrenovič, Jevrem, 1790-1856, srbský politik, vládce – regent
Ogarjov, Nikolaj P., 1813-1877, ruský publicista a básník
Ohm Georg Simon, 1789-1854, německý fyzik
Opat, Jaroslav, * 1924, český historik
Opatrný, Josef, * 1945, český historik

Orlov, ruský diplomat
Orwel, George, 1903-1950, britský novinář, spisovatel a esejista
Ostermann-Tolstoj, Andrej I., ruský generál
Otta I. Bavorský, 1815-1867, řecký král 1833-1862
Otto I. z Wittelsbachu, 1815-1867, řecký král 1833-1862
Owen, Robert, 1771-1858, britský průmyslník a sociální reformátor
Paisij, 1722-1773, bulharský pravoslavný duchovní a mnich
Palacký, František, 1798-1876, český politik a historik
Palmerston, Henry 1784-1865, britský liberální politik, předseda vlády 1855-1858 a 1869-1865
Pascal, Blais, 1623-1662, francouzský matematik, fyzik, spisovatel a teolog
Paskevič, Ivan F., 1782-1856, ruský generál a vojevůdce
Pasteur, Louis, 1822-1895, francouzský lékař, chemik a biolog
Paulová, Milada, 1891-1970, česká historička
Pavel I. Petrovič, 1754-1801, ruský car-imperátor 1796-1801
Pavlovna, Jelena, 1806-1873, ruská velkokněžna, srov. Charlota Württemberská
Pawlikowski, Józef, 1767-1829, polský spisovatel a publicista
Pečenka, Marek, * 1964, český historik
Peel, Robert, 1788-1850, britský konzervativní politik, předseda vlády 1834-1835, 1841-1846
Peel, Robert, 1788-1850, zakladatel Scotland Yardu
Pellico, Silvio, 1789-1854, italský spisovatel a dramatik
Percolli, Giusthiny, 1811-1903, italská šlechtična
Perovskij, Vasilij A., 1794-1857, ruský veřejný činitel, orenburský gubernátor
Perry, Matthew C., 1794-1858, americký politik a námořník, generál
Perugia, Vincenzo, 1881-1925, italský zloděj
Pessis, de, Armand Emmanuel, vévoda z Richelieu, 1766-1822, francouzský konzervativní politik
Pěstěl, Pavel I. (1793-1826), ruský politik a filozof, děkabrista
Petar I. Petrovič Njegoš, 1747-1830, černohorský vladyka 1782-1830
Petar II. Petrovič Njegoš, 1813-1851, černohorský vladyka 1830-1851
Peters, Carl, 1856-1918, německý podnikatel a cestovatel
Petöfi, Sándor, 1823-1849, maďarský romantický básník
Petr I., Alexejevič, 1672-1725, ruský car-imperátor 1682-1725

Petraševskij, Michail V., 1821-1866, ruský filozof a spisovatel
Petronijević, Avram, 1791-1852, srbský politik
Pichegru, Jean – Charlese, 1761-1804, francouzský konzervativní generál
Pipes, Richard, * 1923, americký historik, rusista
Pirogov, Nikolaj I. 1810-1881, ruský lékař
Pitt, William mladší, 1759-1806, britský politik, předseda vlády 1783-1801 a 1804-1806
Pius IX., Giovanni Maria Mastai-Ferreti, 1792-1878, papež 1846-1878
Pius VI., Giovanni Angelo Braschi, 1717-1799, papež 1775-1799
Pius VII., Barnaba Niccolò Maria Luigi Chiaramonti, 1742-1823, papež 1800-1823
Platón, 427 př.n.l. – 347 př.n.l., řecký filozof
Plechanov, Grigorij V., 1857-1918, ruský politik a filozof, představitel menševismu
Pleve, Vjačeslav K., 1846-1904, ruský konzervativní politik, ministr vnitra 1902-1904
Pobědonoscev, Konstantin
Pobědonoscev, Konstantin P., 1827-1907, ruský konzervativní politik a právník
Poincarè, Raymond, 1860-1934, francouzský politik, prezident 1913-1920, předseda vlády 1912-1913, 1922-1924, 1926-1929
Polignac, de, Jules, 1780-1847, francouzský konzervativní politik, předseda vlády 1829-1830
Polišenský, Josef, 1915-2001, český historik
Poniatowski, Józef Antoni, 1763-1813, polský politik a generál, francouzský maršál
Poniatowski, Michail Jerzy, 1736-1794, plocký biskup
Popov, Alexandr S., 1859-1906, ruský fyzik
Potocki, Stanisław Szczęsny, 1751-1805, polský šlechtic, generál
Pourtalás, hrabě, německý diplomat
Pražák, Richard, 1931-2010, český historik, hungarista
Priestley, John Boynton, 1894-1984, britský spisovatel a novinář
Principe, Gavrillo, 1894-1918, srbský student a revolucionář
Prokopovič, Sergej N., 1871-1955, ruský legální marxista
Protopopov, Alexandr D., 1866-1917, ruský politik,
Protopopov, Alexandr D., 1866-1917, ruský konzervativní politik, ministr vnitra 1916-1917
Proudhon, Pierre-Joseph, 1809-1865, francouzský typograf a socialistický myslitel
Proust, Marcel, 1871-1922, francouzský romanopisec, kritik a esejista

Prus, Bolesław, 1877-1912, polský romantický spisovatel

Pufendorf, von, Samuel, 1632-1694, německý právní teoretik, filozof, ekonom a historik

Pugačov, Jemeljan, 1742-1775, ukrajinský kozák, vůdce povstání

Puriškevič, Vladimír R., 1870-1920, ruský pravicový politik

Puškin, Alexandr S., 1799-1837, ruský básník a spisovatel

Putnik, Radomír (1847-1917), srbský generál, ministr války 1904-1912

Rachmaninov, Sergej V., 1873-1943, ruský romantický klavírista, dirigent a hudební skladatel

Raková, Svatava, * 1947, česká historička, amerikanistka

Rakovski, Georgi Stojkov, 1821-1867, bulharský spisovatel

Rapport, Michael, britský historik

Rasputin, Grigorij Je., 1869-1916, ruský mystik

Rauscher, Josef Otmar, 1797-1875, rakouský kardinál

Ravel, Joseph-Maurice, 1875-1937, francouzský hudební skladatel

Reiffeisen, Friedrich W., 1818-1888, německý finančník a bankéř

Reiman, Michal, * 1930, český historik, rusista

Rejtern, Michail Ch., 1820-1890, ruský politik, ministr financí 1862-1878

Rennenkampf, von, Paul, 1854-1918, ruský generál

Ressel, Josef, 1793-1857, český konstruktér a vynálezce

Ricardo, David, 1772-1823, britský ekonom

Rickert, Heinrich, 1863-1936, německý filozof, příslušník bádenské školy

Rieger, František Ladislav, 1818-1903, český politik

Riego, del, Raffaello, 1784-1823, španělský generál a liberální politik

Rilke, Reiner Maria, 1875-1926, německy píšící lyrik

Rimskij – Korsakov, Ivan N., 1754-1931, ruský generál a vojevůdce

Rimskij – Korsakov, Nikolaj A., 1844-1908, ruský romantický hudební skladatel

Robespierre, Augustin, 1763-1794, francouzský politik a revolucionář

Robespierre, Maximilian François, 1758-1794, francouzský advokát, politik a revolucionář

Rodbertus, Johann Karel, 1805-1875, německý ekonom

Rodzjanko, Michail V., 1859-1924, ruský liberální politik, předseda Státní dumy 1911-1917

Rolland, Romain, 1866-1944, francouzský realistický prozaik a dramatik

Romberg, von, Konrad Gisbert, 1866-1939, německý diplomat
Röntgen, Wilhelm Conrad, 1845-1923, německý fyzik
Roosevelt, Theodor, 1858-1919, americký prezident 1901-1909
Rossini, Gioacchino, 1792-1868, italský hudební skladatel
Rousseau, Jean Jacques, 1712-1778, francouzský filozof a spisovatel
Rousseau, Jean-Jacques, 1712-1778, francouzský osvícenský filozof a spisovatel
Roux, Jacques, 1752-1794, francouzský duchovní a revolucionář
Rožanov, Vasilij V., 1856-1919, ruský literární kritik a publicista
Rozen, Roman R., 1847-1921, ruský politik a diplomat
Rozier, de, Jean-François Pilâtre, 1757-1785, francouzský fyzik a průkopník letectví
Rychlík, Jan, * 1954, český historik
Rylejev, Kondratij F. (1795-1826), ruský romantický básník, děkabrista
Rzewuski, Seweryn, 1743-1811, polský šlechtic, básník a vojevůdce
Řepa, Milan, * 1970, český historik
Řezníček, Ladislav, * 1931, český historik
Řezník, Miloš, * 1970, český historik
Saburov, Andrej A., 1837-1916, ruský diplomat
Said Paša, 1822-1863, osmanský politik, egyptský místokrál 1841-1863
Saint-Simon, Louis, hrabě, Cloude Henry de Rouvroy, 1760-1825, francouzský utopický socialista
Salisbury, lord, Robert Cecil, 1830-1903, britský konzervativní politik, předseda vlády 1885-1886, 1886-1892, 1895-1902
Sanctis, de, Francesco, 1817-1883, italský obrozenecký spisovatel
Sazonov, Dmitrij S., 1860-1927, ruský politik a diplomat, ministr zahraničí 1910-1916
Sazonov, Jegor S., 1879-1910, ruský revolucionář, člen teroristické strany eserů
Sazonov, Sergej D., 1860-1927, ruský politik a diplomat, ministr zahraničí 1910-1916
Selím III., 1761-1808, osmanský sultán 1789-1807
Semmelweis, Ignác Filip, 1818-1865, rakouský lékař
Seymour, Georg Hemilton, 1797-1880, britský vyslanec v Petrohradě
Shaw, George Bernard, 1856-1950, anglický dramatik a prozaik
Sherman, William Tecumse, 1820-1891, americký generál
Scharnhorst, von, Gerhard Johann David, 1755-1813, pruský generál a vojenský teoretik
Scheffel, von, Joseph Viktor, 1826-1886, německý básník a romanopisec

Scheidemann, Philipp, 1865-1939, německý sociálně demokratický politik a publicista, německý kancléř 1919

Schiller, Friedrich, 1759-1805, německý spisovatel, básník a dramatik

Schlieffen, von Alfred, 1833-1913, německý generál a polní maršál

Schlötzer, August Ludwig, 1735-1809, německý historik

Schön, von, Theodor Heinrich, 1773-1856, pruský liberální politik

Schopenhauer, Arthur, 1788-1860, německý filozof

Schrötter, von Friedrich, 1743-1815, pruský státník

Schubert, Franz, 1797-1828, rakouský romantický hudební skladatel

Schumann, Robert, 1810-1856, německý hudební skladatel

Schumpeter, Joseph, 1883-1950, rakousko-americký ekonom a politolog

Schuster, Christoph Wilhelm Theodor, 1808-1866, německý socialista

Schwarzenberg, kníže, Felix, 1800-1852, rakouský politik, předseda vlády 1848-1850

Schwarzenberg, kníže, Karl Philip, 1771-1820, rakouský a český šlechtic, diplomat a polní maršál

Sienkiewicz, Henrik, 1846-1916, polský romantický spisovatel

Sieyès, Emmanuel- Joseph, 1748-1836, francouzský politik, duchovní a spisovatel

Simpson, James Young, 1811-1870, britský lékař

Singer, Isaac Merit, 1811-1875, americký konstruktér a vynálezce

Skobelev, Michail D., 1843-1882, ruský generál

Skocpol, Theda, * 1947, severoamerická historička

Skoupá, Dana, česká historička

Skrjabin, Alexandr N., 1871-1915, ruský klavírista a hudební skladatel

Skřivan, Aleš, * 1944, český historik

Smetana, Bedřich, 1824-1884, český romantický hudební skladatel

Smoljak, Ladislav, 1931-2010, český herec

Sofronij, Vračanskij, 1739-1813, bulharský buditel, pravoslavný kněz a učitel

Sombreuille, de, Charlese Francois, 1725-1794, francouzský konzervativní politik, generál

Sombart, Werner, 1863-1941, německý sociolog

Soult, Nicolas Jean de Dieu, 1769-1851, francouzský politik, generál a maršál, předseda vlády 1832-1847

Spencer, Herbert, 1820-1903, britský filozof a sociolog

Speranskij, Michail M., 1772-1839, ruský politik a reformátor

Sprengporten, Georg, 1740-1819, švédský generál
Stadion-Warhausen, Johann Phillip, 1763-1824, rakouský státník a diplomat, ministr financí 1815-1824
Stalin, Josef V., 1878-1953, představitel bolševiků, jejich předseda 1922-1953, předseda rady lidových komisařů 1941-1953
Stanislav II. August Poniatowski, 1732-1798, polský král 1764-1795
Stankevič, Nikolaj V., 1813-1840, ruský básník a filozof
Stehlík, Michal, * 1976, český historik
Stein, von, Karl Heinrich Friedrich, 1757-1831, pruský liberální politik
Stellner, František, * 1966, český historik
Stendhal, 1783-1842, francouzský romantický spisovatel
Stephenson, George, 1781-1848, britský vynálezce
Stepňak, S., 1852-1895, ruský spisovatel a revolucionář. Viz Kravčinskij, Sergej M.
Stoecker, Adolf, 1835-1899, pruský a německý teolog a politik
Strinberg, Auguste, 1849-1912, švédský romantický spisovatel
Stroganov, Pavel A., 1774-1817, ruský politik a vojevůdce
Strossmayer, Josip Jurák, 1815-1905, chorvatský politik
Struve, Petr B., 1870-1944, ruský filozof, historik a ekonom, stoupenec legálního marxismu
Sturdza, Alexandr, 1791-1854, ruský diplomat a publicista
Stürmer, Boris V., 1848-1917, ruský politik, předseda vlády 1916
Suchanov, 1882-1940, ruský a sovětský spisovatel
Suchomlinov, Vladimír A., 1848-1926, ruský politik, ministr války
Suvorov – Rymninskij, Alexandr V., 1730-1800, ruský vojevůdce
Svedlov, Jakov M., 1885-1919, ruský revolucionář a sovětský politik
Svěrák, Zdeněk, * 1936, český herec
Svjatopolk-Mirskij, Petr D., 1857-1914, ruský státník, ministr vnitra 1904-1905
Svjatopolk-Mirskij, Pjotr D., 1857-1914, ruský politik, ministr vnitra 1904-1905
Sydney Herbert, 1810-1861, britský konzervativní politik
Šamil, imám, 1797-1871, imám Severního Kavkazu 1834-1859
Šancer, Virgilij L., 1868-1911, představitel moskevských bolševiků
Ščeglovitov, Ivan G., 1861-1918, ruský politik, ministr spravedlnosti
Šedivý, Jaroslav, * 1929, český historik a diplomat
Šindelář, Bedřich, 1917-1996, český historik

Šipov, Dmitrij N., 1851-1920, ruský liberální politik
Štěpán Dušan, 1331-1355, srbský král a car 1331-1355
Šusta, Josef, 1874-1945, český historik
Šuvalov, Pavel A., 1777-1823, ruský politik a diplomat
Šuvalov, Petr A., 1827-1889, ruský konzervativní politik a generál
Šuvalov, Petr G., 1821-1882, ruský diplomat
Švankmajer, Milan, 1928-2003, český historik
Taine, Hyppolite Adolphe, 1828-1893, francouzský historik a filozof
Talleyrand–Perigord, de, Charlese Maurice, 1754-1838, francouzský politik a diplomat,
Taraba, Luboš, * 1958, český historik
Taylor, Alan J. P., 1906-1990, britský historik
Tejchman, Miroslav, * 1938, český historik, balkanista
Teplík, Tomáš, * 1948, český historik
Thiers, Louis Adolphe (1797-1877), francouzský politik, historik a novinář, prezident třetí francouzské republiky 1871-1873
Tinková, Daniela, * 1973, česká historička
Tirpitz, von, Alfred, 1849-1930, německý politik a generál, admirál
Tittonni, Tommaso, 1855-1931, italský politik a diplomat
Tkačov, Petr N., 1844-1886, ruský spisovatel a revolucionář
Tocqueville, de, Alexis, 1805-1859, francouzský historik a politik
Tolstoj, Dmitrij A., 1823-1889, ruský konzervativní politik, ministr lidové osvěty 1866-1880, ministr vnitra 1882-1889
Tolstoj, Ivan I., 1858-1916, ruský numizmatik a archeolog, ministr lidové osvěty 1905-1906
Tolstoj, Lev N., 1828-1910, ruský realistický spisovatel a filozof
Tomasov, Alexandr P., 1752-1819, ruský politik a generál
Toulouse-Lautrec, de, Henry, 1864-1901, francouzský impresionistický malíř
Toužimský, Josef, 1848-1903, český historik a spisovatel
Trepov, Dmitrij F., 1855-1906, ruský konzervativní politik, petrohradský generální gubernátor 1905-1906
Trepov, Fjodor F., 1809-1889, ruský konzervativní politik
Trepow, Kurt W. 1962, rumunský historik
Tretjakov, Pavel M., 1832-1898, ruský obchodník, mecenáš a sběratel umění

Tretjakov, Sergej M., 1834-1892, ruský obchodník a sběratel umění
Trevelyan, George, 1876-1962, britský politik a historik
Trockij, Lev N., 1879-1940, ruský bolševický revolucionář, marxistický teoretik
Troeltsch, Ernest, 1865-1923, německý filozof, člen bádenské školy
Turgeněv, Ivan S., 1818-1883, ruský spisovatel
Twain, Mark, 1835-1910, americký romantický spisovatel
Tyrš, Miroslav, 1832-1884, český historik, historik umění a kritik, spoluzakladatel Sokola
Uhlíř, Dušan, * 1938, český historik
Uljanov, Vladimír Iljič, 1870-1924, vůdce bolševiků 1903-1924, předseda Rady lidových komisařů 1917-1924, viz Lenin,
Uvarov, Sergej S., 1786-1855, ruský archeolog a konzervativní politik, ministr lidové osvěty 1833-1849
Uvarov, Sergej S., 1786-1855, ruský klasický filolog, konzervativní politik, ministr osvěty 1833-1849
Václav Radecký z Radče, 1766-1858, český šlechtic a rakouský maršál
Vaculík, Jaroslav, * 1947, český historik
Valujev, Petr A., 1815-1890, ruský politik a spisovatel
Vannovskij, Petr S., 1822-1904, ruský politik, ministr lidové osvěty 1901-1902
Varlain, Paul, 1844-1896, francouzský symbolistický básník
Varlet, Jean, 1764-1837, francouzský politik
Vasiljev-Južin, Michail I., 1876-1937, představitel moskevských bolševiků, pozdější místopředseda nejvyššího soudu SSSR 1924-1937
Veber, Václav, * 1931, český historik
Verdi, Giuseppe, 1813-1901, italský hudební skladatel
Verne, Jules, 1828-1905, francouzský spisovatel a dramatik
Veselý, Zdeněk, * 1950, český historik
Viktor Emanuel II., 1820-1878, král Obojí Sicílie 1849-1861 a král sjednocené Itálie 1861-1878
Viktorie Hannoverská, 1819-1901, britská královna 1837-1901
Vilém I. Nizozemský, 1772-1843, nizozemský král 1813-1840
Vilém I., Pruský, 1797-1888, pruský král 1861-1888 a německý císař 1871-1888
Vilém II., 1859-1941, německý císař 1888-1918
Vilemína, 1860-1962, nizozemská královna 1890-1948

Villelè, de, Jean-Baptiste, 1773-1855, francouzský konzervativní politik, předseda vlády 1821-1828

Virchow, Rudolf Ludwig Karl, 1821-1902, německý lékař a politik

Vlčková, Jitka, * 1955, česká historička

Volta Alessandro, 1745-1827, italský fyzik

Voroncov, Semjon R., 1744-1832, ruský diplomat, ruský kancléř 1802-1804

Vučić-Perišić, Toma, 1787-1859, srbský politik

Vydra, Zbyněk, * 1978, český historik

Vyrubovová, Anna A., 1884-1964, dvorní dáma poslední ruské careny

Vyšněgradskij, Ivan A., 1832-1895, ruský politik a národohospodář, ministr financí 1887-1892

Wagner, Adolf, 1835-1917, německý politik a ekonom, představitel tzv. katedrového socialismu

Wagner, Richard, 1813-1883, německý romantický hudební skladatel

Walewská, Marie, hraběnka, 1786-1817, polská šlechtična

Wartenburg–Yorck, hrabě, Ludwig Johann David, 1759-1830, pruský polní maršál

Washington, George, 1732-1799, americký politik a maršál, prezident USA 1789-1797

Watt, James, 1736-1819, skotský mechanik a vynálezce

Webb, Sidney James, 1859-1947, anglická labouristický politik

Weber, Max, 1864-1920, německý sociolog a historik

Weber, Max, 1881-1961, německý sociolog a ekonom

Weber, von, Carl M., 1786-1826, německý hudební skladatel, klavírista a dirigent

Weitling, Wilhelm, 1808-1871, německý teoretik socialismu

Wellesley, Arthur, viz vévoda z Wellingtonu, 1769-1852, britský vojevůdce a státník, předseda vlády 1828-1830 a 1834

Wellington, z, Artur Wellesley, 1769-1852, britský vojevůdce a státník, premiér 1828-1830 a 1834

Wells, Horace, 1815-1848, severoamerický dentista

Wilson, Woodrow Thomas, 1856-1924, prezident Spojených států amerických 1913-1921

Windelband, Wilhelm, 1848-1915, německý filozof, příslušník bádenské školy

Windischgrätz, Alfred, 1787-1862, rakouský polní maršál,

Witte, Sergej Ju., 1849-1915, ruský politik a národohospodář, ministr financí 1892-1903, předseda vlády 1905-1906

Wittgenstein, Petr Ch., 1769-1843, ruský polní maršál

Wright, Orville, 1871-1948, severoamerický konstruktér

Wright, Wilbur, 1867-1912, severoamerický konstruktér

Young, William, severoamerický konstruktér

Ypsilantis, Konstantin, 1760-1816, řecký, moldavský a valašský politik

Zaičněvskij, Petr G., 1842-1896, ruský student, revolucionář

Zajcev, Vladimír A., 1842-1882, ruský literární kritik

Zamojski, Andrzej Hieronym Franciszek, 1716-1792, polský politik, kancléř Velké koruny 1764-1767

Zasuličová, Věra I., 1849-1919, ruská marxistická spisovatelka a revolucionářka

Zenger, Grigorij E., 1853-1919, ruský klasický filolog, politik, ministr lidové osvěty 1902-1904

Zola, Emile, 1840-1902, francouzský romantický spisovatel

Zubatov, Sergej V., 1864-1917, carský policejní důstojník

5. Literatura:

- Bade, Klaus J., *Evropa v pohybu: evropské migrace dvou staletí*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005.
- Barnett, Correlli, *Bonaparte*. Brno, Jota 2005.
- Bauer, František, *Bismarck v mezinárodní politice po prusko-francouzské válce 1871-1890*. Praha, Historický ústav Akademie věd České republiky, 2001.
- Bělina, Pavel – Fiedler, Jiří – Štefan Pavel, *Dějiny evropské civilizace 2*, Praha - Litomyšl, Paseka 1995.
- Bělina, Pavel – Fučík, Josef, *Válka 1866*. Praha – Litomyšl, Havran - Paseka 2005.
- Berďajev, Nikolaj A., *Filozofie svobody*. Olomouc, Votobia 2000.
- Berďajev, Nikolaj A., *Ruská idea. Základní otázky ruského myšlení 19. a počátku 20. století*. Praha, OIKOYMENTH 2003.
- Bradáč, Zdeněk, *Před pochodem na Řím*, Praha 1973
- Braudel, Fernand, *Dynamika kapitalismu*. Praha 1999.
- Burke, Edmund, *Úvahy o revoluci ve Francii*. Brno 1997.
- Burrow, John W., *Krize rozumu. Evropské myšlení 1848-1914*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2003.
- Clark, Christopher, *Prusko. Vzestup a pád železného království*. Praha, Pavel Dobrovský – BETA 2008.
- Clayová, Catrine, *Král, císař, car. Bratřenci, kteří zavedli svět do války*. Praha, Jiří Bouchal – BB / Art 2008.
- Čapka, František, *Slovník českých a světových dějin*. Brno, CERM 1998.
- Dawies, Norman, *Evropa: dějiny jednoho kontinentu*. Praha, Prostor – Knižní klub 2000 ¹; Praha, Academia 2005 ².
- Dawies, Norman, *Polsko: dějiny národa ve středu Evropy*. Praha, Prostor 2003.
- Dawson, Christopher, *Bohové revoluce*. Praha – Řím, Vyšehrad – Křesťanská akademie 1997.
- Drška, Václav - Skřivan, Aleš - Stellner, František, *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1648-1914*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 1994.
- Durman, Karel – Svoboda, Miloslav, *Slovník moderních světových dějin*. Praha, Svoboda 1969.
- Duby, Geoges, *Dějiny Francie od počátků po současnost*. Praha, Karolinum 2003.
- Ellis, Geoffrey, *Napoleon*. Praha – Litomyšl, Paseka 2001.

- Eksteins, Modris, *Svěcení jara. Velká válka a zrod moderní doby*. Praha, Argo 2019.
- Ferguson, Niall, *Britské impérium. Cesta k modernímu světu*. Praha, Prostor 2007.
- Ferguson, Niall, *Nešťastná válka*. Praha, Dokořán 2004.
- Figes, Orlando, *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891 – 1924*. Praha – Plzeň, Beta-Dobrovský & Ševčík 2000
- Figes, Orlando, *Revoluční Rusko 1891 – 1991*. Praha – Plzeň, Beta-Dobrovský & Ševčík, 2019.
- Fitzpatricková, Sheila, *Ruská revoluce*. Brno, CPress 2017.
- Flores, Marcello, *Komunismus*. Praha, Levné knihy 2008.
- Friedl, Jiří – Jurek, Tomasz – Řezník, Miloš – Wihoda, Martin, *Dějiny Polska*. Praha, NLN 2017.
- Fuchs, Konrad – Raab, Heribert, *Wörterbuch zur Geschichte*. München 1972 ¹, München 1987 ⁶, München 1996 ¹⁰.
- Furet Francois (ed.), *Člověk romantismu a jeho svět*. Praha, Vyšehrad 2010.
- Furet, Francois, *Francouzská revoluce. 1. Od Turgota k Napoleonovi (1770-1814)*. Praha, Argo 2004; *2. Ukončit revoluci: od Ludvíka XVIII. do Julese Ferryho (1815-1880)*. Praha, Argo 2007.
- Furet, Francois, *Minulost jedné iluze. Esej o ideji komunismu ve 20. století*. Praha, Argo 2018.
- Furet, Francois, *Promýšlet francouzskou revoluci*. Brno, Atlantis 1994.
- Ferro, Marc, *Dějiny kolonizací. Od dobývání až po nezávislost. 13. - 20. století*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2007.
- Figes, Orlando, *Lidská tragédie: ruská revoluce 1891-1924*. Praha - Plzeň, Beta-Dobrovský – Ševčík 2000.
- Figes, Orlando, *Natašin tanec: kulturní dějiny Ruska*. Praha – Plzeň, Beta-Dobrovský – Ševčík 2004.
- Galandauer, Jan, *František Ferdinand d'Este*. Praha, Svoboda -Libertas 1993 ¹, Praha – Litomyšl, Paseka 2007 ².
- Gilbert, Martin, *Dějiny dvacátého století 1, 1900-1933*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005.
- Gilbert, Martin, *První světová válka. Úplná historie*. B. m., BB / art, s. r. o., 2005
- Gilbert Felix - Large, David Clay, *Konec evropské éry. Dějiny Evropy 1890-1990*. Praha, Mladá fronta 2003.
- Glenny, Misha, *Balkán, 1804-1999: nacionalismus, válka a velmoci*. Praha, BB art

2003.

- Gombár, Eduard, *Moderní dějiny islámských zemí*. Praha, Karolinum 1999.
- Hanuš, Jiří (ed.), *Dějiny kultury a civilizace západu v 19. století*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2002.
- Hanuš, Jiří – Hloušek, Vít, *Předminulé století. Evropa v politice a kultuře 19. století*. Brno, Books & Pipes, z. ú., - Masarykova univerzita 2019.
- Hanuš, Jiří – Vybíral, Jan, *Evropa a její duchovní tvář: eseje, komentáře, diskuse*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2005.
- Hanuš, Jiří, *Historie moderní doby: rozhovory o základních pojmech, událostech a problémech 19. století*. Brno, Barristel @ Principal 2004.
- Hanuš, Jiří – Vlček, Radomír (eds.), *Interpretace francouzské revoluce*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2004.
- Hanuš, Jiří – Vlček, Radomír (eds.), *Interpretace ruské revoluce*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008.
- Hanuš, Jiří – Vlček, Radomír (eds.), *Lenin. Kontinuita a / nebo diskontinuita dějin?* Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2013.
- Hanuš, Jiří (ed.), *Vznik státu jako proces sekularizace.: diskuse nad studií Ernsta-Wolfganga Böckenfördeho*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2006.
- Hanzal, Josef, *Cesty české historiografie 1945-1989*. Praha, Karolinum 1999.
- Havel, Petr – Romaňák, Andrej, *Maršál Radecký, vojevůdce pěti císařů*. Praha, Paseka 2000.
- Havelka, Miloš, *Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy*. Plzeň, Západočeská univerzita v Plzni 2000.
- Heer, Friedrich, *Evropské duchovní dějiny*. Praha, Vyšehrad 2000.
- Herre, Franz, *Metternich*. Praha, Themis 1996.
- Herre, Franz, *Než se začalo psát 1900. V obavách ze zániku a s vírou v pokrok*. Praha, Brána 1999.
- Herre, Franz, *Radecký: nejoblíbenější polní maršálek rakouské armády a jeho pohnutá doba*. Brno, Bonus A 1997.
- Heywood, Andrew, *Politické ideologie*. Praha, Victoria Publishing 1994 ¹, Praha, Eurolex Bohemia 2005 ², Praha, Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk 2008³.

- Hibbert, Christopher, *Francouzská revoluce*. Ostrava, Domino 1999.
- Himmelfarb, Gertrude, *Idea soucitu: osvícenství britské a francouzské*. Praha, Občanský institut 2002.
- Hladký, Ladislav, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno, Masarykova univerzita – Mezinárodní politologický ústav 2005.
- Hladký, Ladislav, *Bosna a Hercegovina: historie nešťastné země*. Brno, Doplněk 1996.
- Hladký, Ladislav, *Slovinsko*. Praha, Libri 2010.
- Hladký, Ladislav a kol., *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*. Praha, Historický ústav AV ČR 2010.
- Hlavačka, Milan - Marèse, Antoine – Pokorná, Magdaléna, et alii, *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*. Praha, nakladatelství Historický ústav 2011.
- Hlavačka, Milan – Pečenka, Marek, *Trojspolek. Německá, rakousko-uherská a italská politika před I. světovou válkou*. Praha, Libri 1999.
- Hobsbawm, Eric J., *Europäische Revolutionen*. Zürich, Kindler Verlag 1962.
- Hobsbawm, Eric J., *Das imperiale Zeitalter 1875-1914*. Frankfurt am Main 1999.³
- Hobsbawm, Eric, *Národy a nacionalismus od roku 1780: program, mýtus, realita*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2000.
- Horská, Pavla, Maur, Eduard, Musil, Jiří, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha – Litomyšl, Paseka 2002.
- Horyna, Břetislav, *Idea Evropy. Pohledy do filosofie dějin*. Praha, Argo 2001.
- Hradečný, Pavel - Dostálová, Růžena - Hrochová, Věra - Oliva, Pavel - Vavřínek, Vladimír, *Dějiny Řecka*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1998¹, 2009², 2011³.
- Hradečný, Pavel - Hladký, Ladislav, *Dějiny Albánie*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008.
- Hroch, Miroslav, *Buržoazní revoluce v Evropě*. Praha, Svoboda 1981.
- Hroch, Miroslav, *Hledání souvislostí. Eseje z komparativních dějin Evropy*. Praha, SLON 2018².
- Hroch, Miroslav a kol. *Encyklopedie dějin novověku 1492-1815*. Praha, Libri 2005
- Hroch, Miroslav, *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha, Sociologické nakladatelství 2009.
- Hroch, Miroslav (ed.), *Pohledy na národ a nacionalismus: čítanka textů*. Praha,

- Sociologické nakladatelství 2003.
- Hroch, Miroslav, *V národním zájmu*. Praha, Ústav světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy 1996; Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999.
- Hroch, Miroslav, Kubišová, Vlasta, *Velká francouzská revoluce a Evropa: 1789-1800*. Praha, Svoboda 1990.
- Chardigny, Louis, *Člověk jménem Napoleon*. Ostrava, Domino 2011.
- Charle, Christophe, *Intelektuálové v Evropě 19. století. Historickostrovnávací esej s novým původním doslovem autora*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2004.
- Iggers, Georg G., *Dějepisectví ve 20. století: od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2002.
- Jantač, Petr, *Hledání Evropy: kapitoly z politických dějin evropské civilizace*. Praha, C H Beck 2011.
- Jenkins, Roy, *Gladstone. Portrét politika viktoriánské Anglie*. Praha, Prostor 2000.
- Jindra, Zdeněk, *Když Krup byl „dělovým králem“. Firma Fried. Krupp/Essen od založení ocelárny po rozšíření ve zbrojovku a koncern (1811- 90. léta 19. století)*. Praha, Karolinum 2009.
- Jindra, Zdeněk, *První světová válka*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1984.
- Johnson, Paul, *Darwin: portrét génia*. Brno, Barrister @ Principal 2012.
- Johnson, Paul, *Dějiny amerického národa*. Praha, Academia 2000.
- Johnson, Paul, *Dějiny anglického národa*. Řevnice, Rozmluvy 2002; Voznice – Praha, Leda – Rozmluvy 2012.
- Johnson, Paul, *Napoleon*. Brno, Barister @ Principal 2003.
- Johnson, Paul, *Zrození moderní doby. Devatenácté století*. Praha, Academia 1998.
- Judd, Denis, *Imperium. Britská imperiální zkušenost od roku 1765 do současnosti*. Praha, BB art 1999.
- Jůn, Libor, *Napoleonské války*. Praha, Triton 2005.
- Kabrda, Josef – Kolečka, Josef - Pražák, Richard, *Dějiny národů střední a jihovýchodní Evropy v období od Velké francouzské revoluce do roku 1918*. 1, 1790-1878, Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1963; 2, 1878-1918., Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966.
- Keegan, John, *První světová válka*. Praha – Plzeň, BETA–Dobrovský - Ševčík 2002.
- Kennedy, Paul, *Vzestup a pád velmocí: ekonomické změny a vojenské konflikty v letech 1500-2000*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1996.

- King, Charles, *Černé moře. Historie*. Praha, BB art 2007.
- Kissinger, Henry, *Obnovní světového řádu. Metternich, Castlereagh a otázka míru 1812-1822*. Praha, Prostor 2009.
- Kissinger, Henry, *Umění diplomacie. Od Richelieua k pádu Berlínské zdi*. Praha, Prostor 1996 ¹, 1997 ², 1999 ³.
- Kissinger, Henry, *Uspořádání světa. Státní zájmy, konflikty a mocenská rovnováha*. Praha, Prostor 2016.
- Klíma, Jan, *Dějiny Afriky*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2012.
- Kolejka, Josef, *Bakuninovo evropanství*. Brno, Masarykova univerzita 2004.
- Kolejka, Josef, *Národy habsburské monarchie v revoluci 1848-1849*. Praha, Svoboda 1989.
- Kolejka, Josef, *Slavjanskije programy i ideja slavjanskoj solidarnosti v 19 i 20 vekach*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1964.
- Kovařík, Jiří, *1809 - Orel proti orlu*. Praha, Hart 2002.
- Kovařík, Jiří, *1812: Napoleonovo ruské tažení*. Praha, Hart 2012.
- Kovařík, Jiří, *Dobyvatel Bonaparte: první italské tažení 1796-1797*. Třebíč, Akcent 2008.
- Krejčí, Jaroslav, *Dějiny a revoluce*. Praha, Naše vojsko 1992.
- Krejčí, Jaroslav, *Postižitelné proudy dějin: civilizace a sociální formace, struktury a procesy, kultura a politika, revoluce a renesance, náboženství, národy a státy*. Praha, Sociologické nakladatelství 2002.
- Křen, Jan, *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780-1918*. Praha, Academia 1990.
- Křen, Jan, *Dvě století střední Evropy*. Praha, Argo 2005.
- Křivský, Petr – Skřivan, Aleš, *Století odchází. Světla a stíny " belle époque"*. Praha, Mladá fronta 1982 ¹, Praha, Aleš Skřivan ml. 2004 ².
- Křížek, Leonid a kol., *Americká občanská válka*. Praha, X-Egem 1994.
- Kulhánek, Ivan, *Klopýtání přes budoucnost. Dějiny Evropy od Vídeňského kongresu 1815 do roku 2005*. Praha, Academia 2008.
- Kutnar, František - Marek, Jaroslav, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1973-1978 ¹; Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1995 ²; 2009 ³.
- Livi, Bacci M., *Populace v evropské historii*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny

2003.

- Loewenstein, Bedřich, *Otto von Bismarck*. Praha, Svoboda 1968.
- Londák, Miroslav a kol., *Dějiny Slovenska v datech*. Praha – Bratislava, Libri – Slovart 2008.
- Lytton Strachey, Královna Viktorie. Praha – Litomyšl, Paseka 1993.
- Macůrek, Josef, *Dějepisectví evropského východu*. Praha, Melantrich 1946.
- Malia, Martin, *Lokomotivy dějin. Revoluce a utváření moderního světa*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2009.
- Marek, Jaroslav, *O historismu a dějepisectví*. Praha, Academia 1992.
- Masaryk, Tomáš G., *Rusko a Evropa. Studie o duchovních proudech v Rusku*. 1-3, Praha, Ústav T. G. Masaryka 1995-1996.
- Mises, Ludwig von, *Liberalismus*. Praha, Liberální institut, Centrum liberálních studií, Ekopress 1998.
- Montanelli, Indro - Nozza, Marco, *Garibaldi*. Praha, Mladá fronta 1977.
- MOODY, Theodore W., MARTIN, Francis X. a kolektiv, *Dějiny Irska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1996 ¹, 2012 ².
- Morgan, Kenneth O. a kolektiv, *Dějiny Británie*. Praha 1999.
- Müller, Helmut M., *Dějiny Německa*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1995 ¹, 1999 ², 2004 ³.
- Nálevka, Vladimír, *Koncert velmocí. Mezinárodní vztahy v letech 1871-1914*. Praha, Triton 2006.
- Nálevka, Vladimír, *Z neznámých stránek historie*. Praha, Aleš Skřivan ml. 2001.
- Opatrný, Josef, *Amerika v proměnách staletí*. Praha, Libri 1998.
- Opatrný, Josef, *Amerika presidenta Granta*. Praha, Mladá fronta 1994.
- Opatrný, Josef, *Válka Severu proti Jihu*. Praha, Libri 1986.
- Opatrný Josef – Raková, Svatava, *USA*. Praha, Libri 2003.
- Pelikán, Jan - Havlíková, Lubomíra - Chrobák, Tomáš - Rychlík, Jan - Teichman, Miroslav - Vojtěchovský, Ondřej, *Dějiny Srbska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004 ¹, 2013 ².
- Palmer, Alan, *Úpadek a pád osmanského impéria*. Praha, Panevropa 1996.
- Pečenka, Marek – Luňák, Pavel a kol., *Encyklopedie moderní historie*. Praha, Libri 1999 ¹, 2007 ².
- Pečenka, Marek - Litera, Bohuslav, *Dějiny Ruska v datech*. Praha, Dokořán 2011.
- Pipes, Richard, *Dějiny ruské revoluce*. Praha, Argo 1998.

- Pipes Richard, *Rusko za starého režimu*. Praha, Argo 2004.
- Pipes, Richard, *Vlastnictví a svoboda*. Praha, Argo 2008.
- Polišenský, Josef, *Opavský kongres a evropská politika let 1820-1822*. Ostrava, Krajské nakladatelství v Ostravě 1962.
- Pomian, Krzystof, *Evropa a její národy: ve znamení jednoty i různosti*. Praha, Mladá fronta 2001.
- Pražák, Richard a kol., *Dějiny Maďarska*. Brno, Masarykova univerzita 1993.
- Pražák, Richard, *Dějiny Uher a Maďarska v datech*. Praha, Libri 2010.
- Procaccio Giuliano: *Dějiny Itálie*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1997 ¹, 2004 ², 2010³.
- Prokš, Petr, *Konec říše Habsburků. Střední Evropa v politice a vztazích Německa a Rakousko-Uherska (1867/1871-1918)*. Praha, ISV 2004.
- Prokš, Petr, *Konec říše Hohenzollernů. Politika císařského Německa vůči carskému a sovětskému Rusku (1914 až 1917/1918)*. Praha, Naše vojsko 2010.
- Prokš, Petr, *Konec říše Romanvců. Mezinárodní souvislosti svržení carského režimu a revoluce v Rusku (1880 – 1917)*. Praha, Academia 2018.
- Purš, Jaroslav, *Průmyslová revoluce: vývoj pojmu a koncepce*. Praha, Academia 1973.
- Rambaud, Patrick, *Generál zima: 1812*. Praha, Themis 2002.
- Raport, Michael, *Evropa devatenáctého století*. Praha, Vyšehrad 2011.
- Reiman, Michal, *Ruská revoluce. 23. Únor – 25. Říjen 1917*. Praha, Naše vojsko 1967 ¹, Praha 1991 ².
- Reischauer, Edwin, *Dějiny Japonska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2000 ¹, 2006 ², 2009 ³.
- Roberts, John M., *Mocné říše Evropy*. Praha, Euromedia Group - Knižní klub 2000.
- Rychlík, Jan - Kouba, Miroslav, *Dějiny Makedonie*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003.
- Rychlík, Jan – Zilynskyj, Bohdan – Magocszi, Paul Robert, *Dějiny Ukrajiny*. Praha, NLN 2015.
- Rychlík, Jan a kol., *Mezi Vídní a Cařihradem. 1, Utváření balkánských národů*. Praha, Vyšehrad 2009.
- Rychlík, Jan - Perenčević, Milan, *Dějiny Chorvatska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2007.
- Řepa, Milan (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*.

- Praha, Nakladatelství Historický ústav 2008.
- Řezník, Miloš, *Dějiny Polska v datech*. Praha, Libri 2010.
- Řezník, Miloš, *Formování moderního národa (Evropské „dlouhé“ 19. století)*. Praha, Triton 2003.
- Sahanovič, Hienadz – Sybieka, Zachar, *Dějiny Běloruska*. Praha, NLN 2006.
- Schoeps, Hans-Joachim, *Dějiny Pruska*. Praha, Garamond 2004.
- Service, Robert, *Lenin. Životopis*. Praha, Argo 2002.
- Service, Robert, *Soudruzi. Světové dějiny komunismu*. Praha, Argo-Academia 2009.
- Schama, Simon, *Občané. Kronika Francouzské revoluce*. Praha, Prostor 2004.
- Schulze, Hagen, *Stát a národ v evropských dějinách*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003.
- Sked, Alan, *Úpadek a pád habsburské říše*. Praha, Panevropa 1995.
- Skřivan, Aleš, *Císařská politika: Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice 1906-1914*. Praha, Karolinum 1996.
- Skřivan, Aleš, *Evropská politika 1648-1914*. Praha, Aleš Skřivan ml. 1999.
- Skřivan, Aleš, *Lexikon světových dějin 1492-1914*. Praha, Aleš Skřivan ml. 2002.
- Skřivan, Aleš, *Německé koloniální zábory v Africe v letech 1884-1885*. Praha, Karolinum 1991.
- Snyder, Timothy, *Obnova národů. Polsko, Ukrajina, Litva, Bělorusko 1569 – 1999*. Past production / PANT 2018.
- Stellner, František, *Friedrich Veliký. Cesta Pruska k velmocenskému postavení*. Praha, Panevropa 1998.
- Stellner, František, *Poslední německý císař. Z německých dějin v epoše Viléma II*. Praha, Panevropa 1995.
- Svoboda, Karel, *Autokrat a jeho doba. Rusko a revoluce v letech 1830 – 1831*. Praha, Karolinum 2016.
- Šedivý, Ivan, *Češi, České země a velká válka: 1914-1918*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2001.
- Šedivý, Jaroslav, *Děkabristé. Anatomie nezdařeného převratu*. Praha, Volvox Globator 2000².
- Šesták, Miroslav - Tejchman, Miroslav - Havlíková, Lubomíra - Hladký, Ladislav – Pelikán, Jan, *Dějiny Jihoslovanských zemí*. Praha, Nakladatelství Lidové Noviny 1998¹, 2009².

- Šesták, Miroslav - Voráček, Emil (eds.), *Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty*. Praha, Historický ústav AV ČR 2000.
- Šusta, Josef, *Dějiny Evropy v letech 1812-1870*. Praha, Vesmír 1922-1923.
- Šusta, Josef, *Světová politika 1871 - 1914*. Praha, Vesmír 1924-1931.
- Šusta, Josef, *Úvahy o všeobecných dějinách. Velké milníky*. Praha, Argo 1999.
- Švankmajer, Milan, *Čechy na sklonku napoleonských válek 1810-1815*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004.
- Švankmajer, Milan – Veber, Václav – Sládek, Zdeněk – Moulis Vladislav, *Dějiny Ruska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1995 ¹, 1996 ², 1999 ³, 2004 ⁴, 2008 ⁵, 2010 ⁶.
- Taraba, Luboš: *Divná válka: francouzsko-pruská válka 1870-1871*. Praha, Baset 2006.
- Taraba, Luboš: *Krve po kolena: Solferino 1859 – zlom ve válkách o sjednocení Itálie*. Praha, Epoque 2011.
- Taraba, Luboš, *Nebezpečný intrikán: Život Ch. M. Tayllera*. Praha, Orbis 1995.
- Taraba, Luboš, *Vídeňský kongres: salony, kuloáry, budoáry*. Praha, Baset 2002.
- Taraba, Luboš, *Waterloo*. Praha, Prostor – Knižní klub 2000.
- Tarle, Jevgenij V., *Krymská válka*. Praha, Naše vojsko 1951.
- Tarle, Jevgenij V., *Napoleon*. Praha, Naše vojsko 1950 ¹, 1957 ².
- Tarle, Jevgenij V., *Talleyrand*. Praha, Naše vojsko 1950 ¹, 1956 ².
- Tauer, Felix., *Svět islámu: Jeho dějiny a kultura: nástin politického, sociálního, hospodářského a kulturního vývoje zemí, do nichž proniklo učení arabského proroka, od jeho vystoupení do konce první světové války*. Praha, Vyšehrad 1984 ¹, 2006 ².
- Taylor, Alan P. T., *Bismarck*. Praha, Baronet – Knižní klub 1998.
- Taylor, Alan P. T., *Poslední století habsburské monarchie. Rakousko a Rakousko-Uhersko v letech 1809 – 1918*. Brno, Barrister @ Principal 1998.
- Tejchman, Miroslav, *Dějiny Rumunska*. Praha, Karolinum 1997.
- Teplík, Tomáš, *Evropská diplomacie v historických souvislostech od počátků do vypuknutí první světové války*. Praha, IMPRONTA, a.s., 2008.
- Thiesse, Anne-Marie, *Vytváření národních identit v Evropě 18. až 20. století*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2007.
- Tindall, Goerg B. – Shi, David E., *Dějiny Spojených států*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1994 ¹, 1998 ³, 2008 ⁵.

- Tinková, Daniela, *Francouzská revoluce*. Praha, Triton 2008.
- Tinková, Daniela, *Revoluční Francie 1787-1799*. Praha, Triton 2008.
- Tocqueville, Alexis de, *Starý režim a Revoluce*. Praha, Academia 2003.
- Tomek, Václav, *Anarchismus: svoboda proti moci*. Praha, Vyšehrad 2006.
- Tuchmanová, Barbata W., *Srpnové výstřely. Začátek první světové války*. Praha, Mladá fronta 2000.
- Tulard, Jean, *Fouché*. Praha, Themis 1999.
- Treptow, Kurt W. (ed.), *Dějiny Rumunska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2000.
- Uhlíř, Dušan, *Čas kongresů a tajných společností*. Praha, Nakladatelství Epoque 2017.
- Urban, Otto, *František Josef I*. Praha, Mladá fronta 1991 ¹; Praha, Argo 1999 ².
- Urválek, Aleš, *Dějiny německého a rakouského konzervativního myšlení*. Olomouc, Nakladatelství Olomouc 2009.
- Vaculík, Jaroslav, *Obecné dějiny novověku IV. (1789- 1918)*. Brno, Masarykova univerzita 1999 ¹, 2005 ², 2013 ³.
- Veber, Václav, *Mikuláš II. a jeho svět (Rusko 1894-1917)*. Praha, Karolinum 2000.
- Veber, Václav, *Dějiny sjednocené Evropy: od antických počátků do současnosti*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004 ¹, 2009 ², 2012 ³.
- Veber, Václav a kol., *Dějiny Rakouska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2002 ^{1,2}, 2007 ³, 2009 ⁴, 2010 ⁵.
- Veber, Václav (ed.), *150 let Slovanského sjezdu (1848). Historie a současnost*. Sborník referátů z vědeckého kolokvia 11. června 1998 v Praze. Praha, Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, 2000.
- Veselý, Zdeněk, *Přehled dějin mezinárodních vztahů I. (Od starověku do roku 1914)*. Praha, Vysoká škola mezinárodních a veřejných vztahů Praha 2003.
- Veselý, Zdeněk, *Smlouvy, pakty dohody*. Praha, Epoque 2002.
- Vlček, Radomír, *Ruský panslavismus – realita a fikce*. Praha, Historický ústav AV ČR 2002.
- Vydra, Zbyněk – Řoutil, Michal – Komendová, Jitka – Hloušková, Kateřina – Téra, Michal, *Dějiny Ruska*. Praha, NLN 2017.
- Walicki, Andrzej, *Marxismus a skok do království svobody*. Dějiny komunistické utopie, Praha, Argo 2020.
- Wandycz Piotr S., *Střední Evropa v dějinách*. Od středověku do současnosti. Praha, Academia 1998.

- Warner, Philip, *První světová válka*. Ostrava, OLDAG, 1997.
- Weithmann, Michael W., *Balkán: 2000 let mezi východem a západem*. Praha, Vyšehrad 1996.
- Wheen, Francis, *Karel Marx*. Praha, BB art 2002.
- Wheen, Francis, *Marxův Kapitál: biografie*. Praha, Beta 2007.
- Willmott, H. P., *První světová válka*. Praha, Euromedia Club – Knižní klub 2005.
- Wintr, Stanislav, *Napoleon Bonaparte a jeho soupeři*. Praha. Libri 2007.

6. Resumé